

Розстріляне
Відродження

Сергій Пилипенко

Вибрані
ТВОРИ "Смолоскип"

Серія «Розстріляне Відродження»

Сергій Пилипенко

ВИБРАНІ ТВОРИ

Видання друге,
доповнене і перероблене

Упорядник Ростислав Мельників

Київ
«Смолоскип»
2018

УДК 821.161.2

ПЗ2

Видавництво «Смолоскип» презентує вибрані твори одного з видатних представників «Розстріляного відродження» Сергія Пилипенка (1891–1934). Пропоноване видання є на сьогодні найбільш повним і розкриває різні грані творчості письменника. До тому увійшли прозові твори, статті, рецензії, написані у 1920-ті — на початку 1930-х рр., матеріали діяльності Спільки селянських письменників «Плуг», засновником і незмінним керівником якої був Сергій Пилипенко, а також спогади сучасників про нього. Видання призначене студентам, викладачам та широкому колу читачів.

Передмова *Ростислава Мельникова*
Художнє оформлення *Уляни Мельникової*

ISBN 978-966-2164-28-2 (серія)

ISBN 978-617-7173-59-4 (ТОВ «Смолоскип»)

ISBN 978-617-7321-16-2 (МБФ «Смолоскип»)

© Ася Гумецька, 2018

© Ростислав Мельників, упоряд., передм.,
примітки, 2018

© «Смолоскип», 2018

Ростислав Мельників

СЕРГІЙ ПИЛИПЕНКО: НАРИС ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ

У реєстрах когорти «перших хоробрих», «зачинателів радянської літератури», фаланги «співців нової ери», творців «червоного ренесансу», врешті — письменників «розстріляного Відродження», ім'я однієї з найвидатніших постатей того часу — Сергія Пилипенка — доволі часто згадується лишень побіжно¹, а то й — надто в останні десятиліття — з негативним підтекстом, насамперед з огляду на його опонування Миколі Хвильовому під час літературної дискусії 1925–1928 рр².

Зрештою, як випадає думати, саме це й стало основною причиною «замовчування» письменника в антології «Розстріляне Відродження», укладеній на еміграції Юрієм Лавріненком, що від 1959 р. є однією з найбільш репрезентативних у своїй подачі літературного покоління

¹ Як от: Історія української літератури у восьми томах. — К.: Наукова думка, 1970. — Т. 6: Література періоду боротьби за перемогу соціалізму (1917–1932), а також монографії, присвячені тогочасному літпроцесу: *Luckyj G. Literary politics in the Soviet Ukraine 1917–1934.* — New York: Columbia University Press, 1956 (переклад українською: *Луцький Ю. Літературна політика в радянській Україні 1917–1934.* — К.: Гелікон, 2000); *Пригодій М. Всесоюзна консолідація літератур: Історико-літературний нарис.* — К.: Радянський письменник, 1972; *Тростянецький А. Шляхом боротьби і шукань: Процеси ідейно-творчої консолідації письменницьких сил Радянської України (1917–1932).* — К.: Наукова думка, 1968.

² Див. приміром: *Гундорова Т. Початок ХХ ст.: загальні тенденції розвитку // Історія української літератури ХХ століття.* — Книга перша (1910–1930-ті роки). — К.: Либідь, 1993. — С. 25.

1920-х. Ніби висуваючи додаткові аргументи, упорядник і вихованець Пилипенка дає йому нищівну характеристику: «нещасливий псевдотеоретик мистецтва із рамени псевдописьменницької організації Плуг»³, хоч і визнає його за першорядного організатора, стараннями котрого «росли видавництва, даючи систематично книжкову і журнальну продукцію»⁴. Згодом у листі до доньки письменника Асі Гумецької Ю. Лавріненко розвинув цю тезу: «... як організатор і керівник української видавничої справи він був справжнім батьком, “папашею” (так його тоді всі називали) українського літературного Відродження 1920-х років! За що заплатив власним життям», при тому підкреслює його «історичну, унікальну, незрівнянну роль організатора незалежної окремої видавничої бази, без якої ніякого українського Літературного Відродження 20-х років не було б. <...> У книжці моїх споминів я скажу про це мабуть краще, бо в моєму серці для Сергія Володимировича — тільки тепло і щира пошана»⁵.

Упереджене ставлення до постаті Пилипенка характеризувало й праці материкових дослідників від середини 1980-х рр. Як відзначав 1992 р. Олександр Мукомела, «нинішні літературознавці та культурологи здебільшого згадують ім'я Сергія Пилипенка тільки як фундатора “Плуга” з його “масовізмом”, однобоко оцінюючи значення цієї організації та її керівника без коректив на тодішні соціально-політичні і духовні реалії української громадськості»⁶.

³ Лавріненко Ю. Література вітаїзму 1917–1933 // Розстріляне Відродження: Антологія 1917–1933: Поезія — проза — драма — есей / Упорядкув., передм., післямова Ю. Лавріненка; Післямова Є. Сверстюка. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 956.

⁴ Там само.

⁵ Лист Ю. Лавріненка до А. Гумецької від 23 березня 1979 р. (зберігається в особистому архіві адресата).

⁶ Мукомела О. Післямова // Про Сергія Пилипенка: Спогади сучасників / Упоряд. і післям. О. Мукомели. — К.: Мартиролог України, 1992. — С. 146.

Поширенню стереотипного сприйняття сприяють і новочасні комплексні дослідження літпроцесу 1920-х рр. Мирослава Шкандрія (1992)⁷ та Соломії Павличко (1997)⁸. Попри прагнення авторів до неупередженості й об'єктивності висвітлення тогочасних тенденцій, їхні симпатії до адептів модерності та європейськості часто застують роль і значення в українському культурному поступі Сергія Пилипенка.

Щоправда, М. Шкандрій у висновках до своєї студії таки наголошує: «Дуель між Хвильовим і Пилипенком можна також витлумачити як конфлікт між двома стратегіями розвитку масового руху. *Пилипенко робив із селян українців, Хвильовий перетворював українців на інтелектуалів* (письмівка наша — Р. М.). <...> Тому конфлікт полягав, власне, лише в тактиці: Хвильового, Блакитного, Пилипенка й інших поборників об'єднувало куди більше, ніж розділяло»⁹.

Тим самим увиразнюється теза, висловлена раніше Ю. Шевельовим, котрий писав, характеризуючи суть дискусії довкола шляхів розвитку української літератури, що в тих історичних обставинах головним питанням було «те, як краще зберегти українську самобутню культуру і самобутність взагалі під тяжкою загрозою, причому для супротивників у цьому питанні (крім кількох пристосуванців) спільним було бажання цю самобутність таки зберегти. З цього погляду найзапекліші супротивники, олімпієць Хвильовий і масовіст Сергій

⁷ *Shkandrij M. Modernists, Marxists and the Nation. The Ukrainian Literary Discussion of the 1920s.* — Edmonton: University of Alberta, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992 (переклад українською: *Шкандрій М. Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років* / переклад з англ. М. Климчука. — К.: Ніка-центр, 2006).

⁸ *Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі.* — К.: Либідь, 1997.

⁹ *Шкандрій М. Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років* / переклад з англ. М. Климчука. — К.: Ніка-центр, 2006. — С. 259.

Пилипенко, належали до одного табору, і це по-своєму оцінило НКВД, коли заповзялося знищити і прихильників Хвильового, і Пилипенка з його послідовниками»¹⁰.

Об'єктивно, саме вони стали на чолі літературного процесу 1920-х рр., що спричинився до нечуваного розквіту української культури й духовного відродження нації з центром у Харкові. І прикметно, що хронологічними рамками цієї короткої та напрочуд яскравої доби в історії нашої літератури стали дати харківського періоду в житті обох письменників, що закінчився для Хвильового самогубством, а для Пилипенка — арештом та розстрілом.

Власне, свої перші та останні дні в слобідській столиці Сергій Пилипенко провів у в'язниці. А проміжок у тринадцять років поміж двома арештами став часом найвищого злету його таланту журналіста, письменника, адміністратора та організатора літературного процесу.

17 листопада 1920 р. Сергій Пилипенко прибув до Харкова як делегат V Всеукраїнської конференції КП(б)У, а по її закінченні 22 листопада його заарештовує місцевий відділ ВЧК (Всеросійської надзвичайної комісії)¹¹.

Біографія двадцятидев'ятирічного арештанта була доволі яскрава. З чотирнадцяти років Пилипенко бере активну участь у революційному русі, а в 1908 р. стає членом партії соціалістів-революціонерів. Така рання політична активність чималою мірою зумовлена впливом

¹⁰ Шевельов Ю. Про памфлети Миколи Хвильового // *Хвильовий М.* Твори: У 5 т. — Нью-Йорк, Балтімор, Торонто: Об'єднання українських письменників «Слово» і Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1983. — Т. 4 / Заг. ред. Г. Костюка. Вст. ст. Ю. Шевельова. Упоряд., комент. та прим. П. Голубенка і Г. Костюка. — С. 12.

¹¹ Обвинительное заключение по делу Пилипенко Сергея Владимировича // Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 263. — Оп. I. — Спр. 44228. — Т. 7. — Арк. 88 (тут і далі цитуємо за копією, що знаходиться в особистому фонді Сергія Пилипенка музейного комплексу Харківської національної академії міського господарства (Інв. 947; Оф. 406; ІФП. 132)).

батька, «що був народним учителем, а за переконанням — народоволець»¹².

Народився майбутній письменник 1891 р. в Києві в родині полтавських козаків. З огляду на «політичну неблагонадійність», батько часто «змінював» роботу, що негативно позначалося на сімейних статках. Відтак з ранніх років Сергію Пилипенкові довелося працювати в різних трудових артілях, зокрема «учнем у палітурні, стельмашні, теслярні, грабарем, косарем, десятником на болятих роботах»¹³, і при тому здобувати освіту — навчатися в гімназії, «казеннокоштным за маломочність і добре вчення»¹⁴.

Під впливом творів Михайла Драгоманова Пилипенко вступає на славистичний відділ історико-філологічного факультету Київського університету, вивчає греку, латину, а також французьку, німецьку, італійську, чеську, польську, сербську мови. Чималу увагу приділяє студіям української мови та літератури. У планах — написання дисертації, однак через участь у партійній діяльності 1912 р. його виключають на третьому курсі з університету. Слідство й суд не знайшли належних доказів, а тому покарання було не надто суворим — обмежилися заборону проживати в Києві.

Відтак майбутній письменник продовжив справу батька: викладає історію, словесність, логіку, психологію спершу в Баришпільській¹⁵ вищій початковій школі, а згодом у вчительських семінаріях та жіночих прогімназіях¹⁶.

З початком Першої світової війни за рішенням провуду есерів іде добровольцем на фронт. Воюючи у складі 21-го армійського корпусу, Сергій Пилипенко проходить усі щаблі від рядового до штабс-капітана, командира

¹² Пилипенко С. Життєпис // Про Сергія Пилипенка: Спогади сучасників. — С. 4.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Баришпіль — нині Бориспіль.

¹⁶ Пилипенко С. Життєпис... — С. 6.

батальйону, стає особистим дворянином (як свого часу і його батько), а за військові звитяги нагороджується орденами Святої Анни і Святого Володимира, а також усіма обер-офіцерськими нагородами. Був тричі поранений та двічі контужений.

У перші дні Лютневої революції він бере активну участь у роботі солдатських рад — обирається до полкової, дивізійної та армійської, а також стає одним із провідників українського руху у 12-й армії та загалом на Північному фронті. У цей час набуває й редакторського досвіду — у Ризі видає фронтову газету «Український голос», що підтримувала політику Центральної Ради. Після жовтневого перевороту Пилипенко — комісар 151-го полку і 33-ї дивізії, при тому залишається членом есерівської фракції в солдатських комітетах армії та фронту.

Після демобілізації в січні 1918 р. повертається до Києва й активно включається в політичне життя, насамперед як редактор наймасовішої газети «Народна Воля», наклад якої сягав 200 тисяч примірників. Видання Всеукраїнської селянської спілки та Центрального кооперативного комітету було в опозиції до гетьманату Павла Скоропадського, а відтак Пилипенкові довелося відсидіти три місяці в гетьманській в'язниці.

По тому знову продовжує активну політичну діяльність. Восени 1918 р. стає членом ЦК Української партії соціалістів-революціонерів. Бере участь у підготовці Конгресу трудового народу України, перша сесія якого відбулася 23–28 січня 1919 р., а з-поміж її ухвал — затвердження акта возз'єднання Східних і Західних земель, проголошення єдиної соборної Української Народної Республіки та принципу загального виборчого права для формування різних рівнів рад. Утім, запалення легень не дає змоги Пилипенкові бути присутнім на тому засіданні. А вже 5 лютого Київ окупувала Червона армія.

У нових політичних умовах Сергій Пилипенко публічно зрікається свого членства в УПСР та в березні 1919 р. вступає до КП(б)У. В цей час він очолює редакції

партійних і радянських часописів, а також працює в редакційних відділах Всевидаву та завідує видавництвом ЦК КП(б)У «Космос».

Під час спішного відступу Червоної армії під тиском денікінських військ Пилипенко вирішує не залишати Україну. Перебуваючи на посаді начальника гарнізону Чернігова, він за власною ініціативою формує партизанський загін. Діючи в районі Київ — Житомир, Сергій Пилипенко впродовж двох тижнів проводив спільні військові операції з колишнім однопартійцем — есером Несмеяновим, намагаючись прорватися на Південь до Махна. Це вимушене «союзництво» згодом стало формальним приводом та головним пунктом звинувачення з боку харківських чекістів.

Як свідчать матеріали ДПУ, в цей час він «приєднався до Волинської петлюрівської бригади і був зарахований у команду зв'язку»¹⁷. Однак цей військовий підрозділ на чолі з О. Волохом вийшов на тоді із підпорядкування Головному Отаману С. Петлюрі та перейшов у розпорядження ЦК Української комуністичної партії (боротьбистів). Відомо також, що Пилипенко побував у полоні, організував втечу та додав до своїх попередніх контузій ще одну¹⁸.

Наприкінці 1919 р. він повертається до Києва, редагує газету «Більшовик». Сергій Пилипенко у своїх журналістських матеріалах прагне відстоювати демократичні принципи в розбудові радянської влади, а також звертає увагу на особливу роль українського селянства та його значення в майбутньому суспільно-політичному устрої¹⁹ (власне, ця тема була провідною і Пилипенка-журналіста, згадати бодай пізніше в часі публікації, присвячені голоду 1920-х, відстоюванню прав селянства й засудженню впроваджених директивних методів керування економічними процесами на селі).

¹⁷ Обвинительное заключение по делу Пилипенко Сергея Владимировича... — Арк. 87–88.

¹⁸ Мукомела О. Післямова... — С. 150.

¹⁹ Там само. — С. 150–152.

Тим часом навесні 1920 р. розпочинається черговий виток воєнних дій. Із заходу наступають об'єднані військові сили Польщі та УНР, а з півдня — білогвардійці. Редакцію «Більшовика» евакуюють до Черкас, а редактора газети відряджають командувати стрілецькою бригадою 13-ї армії. Проте зі звільненням Києва Проте зі взяттям Києва червоними його відкликають із фронту для організації Київського губревкому²⁰. Спершу деякий час працює в партапараті, а невдовзі його знову поглинає журналістська й редакторська робота.

У цей час Пилипенко зближується з Георгієм Лапчинським та Євгеном Касяненком, котрі обстоюють ідею федералізації українсько-російських відносин як на рівні парторганізацій, так і народного господарства. Ці партійні діячі наголошували на вагомості національного питання в Україні та різко протестували проти його ігнорування більшовиками, прагнули до створення нової Комуністичної партії України, яка стала б цілком самостійною організацією й секцією Інтернаціоналу. Та найбільш крамольним в очах московського партійного керівництва було їхнє прагнення формувати окремі українські військові частини й відстоювання економічної самостійності України.

Ці ж таки питання набули особливої гостроти і на V Всеукраїнській конференції КП(б)У в Харкові 17–22 листопада 1920 р. У ході полеміки Сергій Пилипенко активно відстоював позиції «федералістів». Як подає О. Мукомела, це й стало основною причиною арешту ЧК, здійсненого за вказівкою Х. Раковського та Д. Мануїльського²¹. У результаті розслідування Пилипенкові було заборонено обіймати відповідальні посади впродовж шести місяців²². Так розпочався харківський період у житті письменника.

Згодом він писав: «Пригадую, як 1921 року, тут у Харкові, я працював чорноробом на заводі “Серп і Молот”».

²⁰ *Мукомела О. Післямова...* — С. 151.

²¹ Там само. — С. 153.

²² Обвинительное заключение по делу Пилипенко Сергея Владимировича... — Арк. 88.

Щодня доводилося вимірювати 12 кілометрів, а в партійні дні — 24. Одержував аж 800 крб. на тиждень, тобто на 3 з гаком фунти хліба (250 крб. фунт тоді коштував). Ну й теж доходивсь до цинги... Але це час був радянський. Був могутній товариський колектив — партія, що не дала загинути. Була така-сяка освіта, що давала змогу по ночах писати і друкувати за допомогою небіжчика товариша Блакитного у «Вістях» дописи про цей завод. І коли я попав у лікарню з розбитою пилою ногою, мені не довелося шукати праці — я опинився редактором «Селянської Правди» і почав друкувати в ній свої байки, що склали потім «Байківницю». Це був 1921 рік»²³.

Серед співробітників редакції «Селянської Правди» зустрічаємо імена Андрія Паніва, Петра Панча, Івана Сенченка, а відповідальним секретарем газети працював Павло Губенко (Остап Вишня). Доволі часто Сергію Пилипенкові доводилося також виконувати й обов'язки редактора газети «Вісті ВУЦВК», коли загострювалася хвороба Василя Еллана-Блакитного. У цій редакції, що містилася лишень поверхом нижче, гуртувалися Михайло Йогансен, Володимир Коряк, Володимир Сосюра, Микола Хвильовий.

Ці дві групи письменників, власне, і складають осереддя культурного життя слобідської столиці. Завдяки їхнім зусиллям з'являються альманахи «На сполох», «Штабель», збірник «Жовтень», виходить журнал «Шляхи Мистецтва», нормалізується робота видавництв, а розрізнені досі літературні явища постають складниками загальнонаціонального українського літературного процесу.

Останній факт ішов урозріз з уявленнями московських політкомісарів від культури в особі шовіністично налаштованих провідників місцевого Пролеткульту. Відтак загострюється українсько-російське протистояння в цій ділянці, що особливо увиразнилося з організаційним оформленням українського літературного руху.

²³ *Пилипенко С.* Іван Батрак і його байки // Батракові байки. Переказав Пилипенко. — Х.: ДВУ, 1930. — С. 7–8.

Виконуючи резолюцію ЦК КП(б)У про необхідність організації сил селянських письменників, пленум Всеукраїнського оргбюро Пролеткульту 13 березня 1922 р. доручає Пилипенкові роботу зі створення Спілки селянських письменників. Уже 3 квітня на засіданні колегії Художнього сектора Головополітосвіти було ухвалено статут новоствореної організації «Плуг», що мала «об'єднати розпорошені досі революційно-творчі сили селянських письменників скрізь по Україні і працювати серед широких селянських мас»²⁴, а невдовзі — 15 квітня — й надруковано в першому числі однойменного селянського двотижневика Головополітосвіти УСРР.

Така організаційна оперативність викликала неприховане роздратування в керівництва Пролеткульту. На офіційних зборах ЦК організації фактичний її керівник З. Невський заявив, що «ЛітГоловополітосвіти є зібранням “українців-пройдисвітів”». Своєю чергою, це дало привід С. Пилипенкові та В. Еллану-Блакитному на засіданні пленуму Всеукраїнського оргбюро 14 травня 1922 р. демонстративно вийти зі складу Пролеткульту²⁵. Услід за ними так само вчинили В. Коряк та В. Сосяра²⁶. Унаслідок такого демаршу Пролеткульт доволі швидко втратив свої позиції в культурному житті радянської України, а незабаром і взагалі будь-який сенс свого існування.

З утворенням «Плуга» українські письменники вперше були організаційно об'єднані саме за професійною ознакою. На передній план висувалися не художньо-естетичні принципи й певні мистецькі уподобання,

²⁴ Спілка селянських письменників «Плуг» // Плуг: Селянський двотижневик Головополітосвіти УСРР. — Харків, 1922. — Збірник перший. — 15 квітня. — С. 69.

²⁵ Див.: *Тростянецький А.* Шляхом боротьби та шукань. Процеси ідейно-творчої консолідації письменницьких сил Радянської України (1917–1932). — К.: Наукова думка, 1968. — С. 75.

²⁶ *Пилипенко С.* Забутий документ (історикам ревлітератури на увагу) // Плужанин. — 1925. — № 2. — С. 12.

а головню — засадничче завдання «створення нової робітничче-селянської літератури»²⁷, а тому «не корпоративні, але суспільно-громадські інтереси мають керувати всією працею спілки»²⁸.

Уже перші місяці діяльності організації засвідчили не те що своєчасність створення, а крайню її необхідність для потреб культурно-масового освітнього руху на селі, що з роками визвольних змагань завдяки діяльності «Просвіт» набув яскравого національного характеру. Географія «Плуга» поширилася на Конград²⁹, Валки, Лубні, Київщину, Полтавщину, одна філія почала діяти навіть на Курщині³⁰.

Як подавав у своїй хроніці журнал «Шляхи Мистецтва»: «З відчитів і відомостей місцевих організацій видно велике зацікавлення селянських мистців до спілки. Розбурхана стихія революційної селянської творчости шукає виявлення і організаційних форм. Часто до Бюро Спілки приходять листи з усіх закутків України з проханням прийняти до Спілки, зразками творів і життєписами. Сливе щотижня приїздять до Харкова з сел нові письменники, щоб дістати поради, вказівки і товариську критику на свою творчість. Розшукують літературу відповідну, знайомляться з сучасним станом письменства, з самими письменниками, і їдуть на провінцію часто вже як організатори нової філії «Плуга»»³¹. Відтак невдовзі «Плуг» стає наймасовішою літературною організацією. Не останню роль тут відіграла можливість колективного членства поряд з індивідуальним, а також настанова на співпрацю з сельбудами, що прийшли на зміну «Просвітам».

²⁷ Платформа ідеологічна й художня Спілки селянських письменників «Плуг» // Плуг: Літературний альманах за ред. С. Пилипенка. Збірник перший. — Х.: ДВУ, 1924. — С. 213.

²⁸ Платформа ідеологічна й художня... — С. 214.

²⁹ Конград — Костянтиноград, у 1920-ті — Червоноград, з 1944 — Красноград.

³⁰ [Мистецька хроніка] Спілка селянських письменників «Плуг» // Шляхи мистецтва. — 1922. — № 2. — С. 69.

³¹ Там само.

Відповідаючи згодом на закиди щодо «просвітянства» й «масовізму» Спілки селянських письменників, Сергій Пилипенко як її незмінний голова зокрема зазначав: «Наша організація має бути м а с о в о ю, тобто тісно зв'язана з нашими письменницькими резервами — численними літгуртками, найліпшими організаторами наших читачів, першим фільтром початкуючої літературної молоді»³². І в цьому велике значення «Плуга» для української літератури ХХ ст., адже з його лона вийшли не лише ґроно першорядних письменників, а й чимало просто залюблених у художнє слово людей, чия пронесена крізь усе життя любов до літератури стала добрим ґрунтом для наступних поколінь українських письменників.

Тут і робота з творчою молоддю, і видання популярних масових серій художньої літератури (як-от — «Бібліотека селянина» та «Весела книжка»), а ще — пропагування українських письменників. І то незалежно, до якого угруповання вони належали й чиїми виступали опонентами — для плужан, власне для Сергія Пилипенка, важила передусім художня якість твору. Про це принаймні свідчать рекламні сторінки в плужанських виданнях та імена їхніх авторів.

Літературна дискусія 1925–1928 рр., що розвела по різні боки одного літпроцесу Пилипенка й Хвильового, негативно позначилася на діяльності Спілки селянських письменників «Плуг». За рахунок її членів було поповнено лави ВАПЛІТЕ й ВУСПП, а також сформовано основу «Молодняка» та «Західної України», з 230 членів організації залишилося 80³³ (а на 1930 р. кількість узагалі скоротилась до 47 осіб³⁴). Були згорнені численні філії із сотнями сільських літературних гуртків.

³² Пилипенко С. Наші «гріхи» // Плужанин. — 1926. — № 4–5. — С. 1.

³³ Пилипенко С. Що сталося з «Плугом» // Плуг. — 1931. — № 5–6. — С. 5.

³⁴ «Плуг» на новому етапі (Резолюція пленуму ЦК «Плуга» 15 січня 1930 року) // Плуг. — 1930. — № 1. — С. 69–70.

Плекання свідомого українства, та до того ж озброєного «словом», зовсім не входило в плани КП(б)У, чи то пак — ВКП(б). Обговорення суто літературних проблем було перетворено партійним керівництвом на аналогію внутріпартійної боротьби, що точилася в цей час поміж Л. Троцьким, Г. Зінов'євим, Л. Каменєвим, М. Бухаріним і Й. Сталіним. Нібито демократичність обернулася на партійну централізацію, а 1929 р. було встановлено тоталітарний режим управління державою, що, відповідно, перекрыло й будь-яку можливість для вільної творчої праці та мистецької реалізації — надто в Україні.

Піддаючись на партійну провокацію, Сергій Пилипенко зазначав: «Подібно тому, як в історії компартії 1925 рік буде записаний, як доба безпримірної дискусії, в основі якої лежать загублені деякими партійцями революційні перспективи, переляк перед стабілізацією капіталізму на Заході й розвитком Неп'у в Союзі, недооцінка селянства й зневіра в творчі сили робітництва — так і в історії літературного руху на Україні минулий рік являється добою загостреної літдискусії, в основі якої лежать ті ж приблизно ухили, ті ж хвороби, що їх вигоїти є завданням ближчого часу»³⁵.

Однак у тогочасній полеміці позиція плужан — насамперед в особі Пилипенка — була доволі виваженою: *«Ми не повинні орієнтуватися ні на “Європу”, ні на “просвіту”. Всю проблему поставлено неправильно, бо нема в запитанні найменування основного двигуна радянської культури, основного будівника соціалізму — пролетаріату з революційним селянством, що йде разом із ним. Ми мусимо орієнтуватись насамперед на творчість робітників і селян, їй допомагати в першу чергу розвиватися й засвоювати собі гегемонію на культурно-мистецькому фронті, як і на всіх інших»*³⁶.

³⁵ Пилипенко С. Перед плужанським з'їздом // Плужанин. — 1926. — № 2. — С. 1.

³⁶ Пилипенко С. П'ятиріччя «Плугу» // «Культура і Побут» (додаток до газети «Вісті ВУЦВК»). — 1927. — № 14.

В основу художньо-естетичних засад цієї творчості мав лягти попередній літературний досвід, однак при тому, зазначалося в платформі організації, «завданням “Плугу” є не культивування форм, що існували дотепер у буржуазній літературі, або перенесених звідти в сучасну післяжовтневу, але виявлення нових принципів і типів форми шляхом практичного оволодіння старими літературними формами й перегартуванням їх у новому класовому змісті»³⁷.

І коли ваплітяни обмежувались лише декларацією — «В основу своєї мистецької праці ВАПЛІТЕ кладе марксистський світогляд і програмові постулати Комуністичної Партії, даючи широке право своїм членам користатись всіма художньо-літературними формами, як уже вживаними в світовій літературі, так і цілком новими»³⁸, — то платформа «Плуга» містила ще й чіткі приписи щодо вимог до художнього твору:

«“Плуг” прагне в своїй продукції проводити єдиний суцільний образ, що розгортається динамічно протягом усього твору в залежності від його соціального змісту й потреби для здійснення основних завдань творчості. Одночасно “Плуг” має уникати роздрібних образів строкатої мозаїчної орнаментовки, що розгублює увагу й стає самоціллю в творах, званих імажиністичними.

Так само ритм твору має бути цільний, з динамічним розвитком, на протязі всього твору в залежності від розвитку його змісту й перипетій сюжету, втілених у єдиному творчому образі. Тим самим “Плуг” одкидає виділення слова ритму в самоціль, як то роблять іноді футуристи, що дає наслідком продукування суто словесних, беззмістовних вправ.

Зрештою, не можна надавати надмірного значіння звуковим елементам у творі, як то роблять символісти, мелодисти і т. ін., викохані головним чином містицизмом, і треба прагнути до органічного сполучення цих звукових

³⁷ Платформа ідеологічна й художня... — С. 215.

³⁸ Статут ВАПЛІТЕ // Вапліте. — Зошит перший. — Х., 1926. — С. 94.

моментів з творчими образами й ритмами, зв'язуючи все в темпі, відповідному розвитку художньої дії — змісту»³⁹.

Таким чином окреслюються вимоги до творів, що мають донести до якомога ширшого кола читачів провідні ідеї. Відтак вони повинні відповідати критеріям читабельності. І це є дуже важливим, з огляду на ті завдання, що стояли перед українською культурою та її творцями в загальному поступі України — формування монолітної одномовної повноцінної нації.

Сергій Пилипенко наголошував: «...перед нами стоїть велетенське завдання українізації пролетаріята на Україні. Так, так, не бійтесь: українізація пролетаріята, що до неї ми вже приступили й щодалі будемо сильніше натискати, поки якому ще сполучення слів страшно вже не буде й усі збагнуть, що це потрібне й неминуче»⁴⁰, а звідси й особливі вимоги до книги та її читабельності.

«Чорного хліба заготовити нам треба, — писав він, — щоб робітництву постачити в цю переходову добу і не мудрувати особливо над тою “читабельністю”, не боятися, що від тих творів Грінченком смердітиме (з формального, певна річ, боку, а не щодо змісту ідеології), не боятися тому, що низова маса робітництва ще недалеко культурно від Грінченковського часу одійшла й у бісквітах смаку не тямить»⁴¹.

А щоби при тому задовольнити культурні потреби «кваліфікованих читачів», то тут справа за якісними українськими перекладами творів високого мистецтва. Але, на думку Пилипенка, це питання другої черги, «на задньому плані, бо насамперед треба мати на оці робітників і селян і нагодувати їх звичайним чорним хлібом. Це завдання до певної міри взяв на себе “Плуг”...»⁴².

³⁹ Платформа ідеологічна й художня... — С. 215.

⁴⁰ *Пилипенко С.* Про читабельну книжку // *Культура і Побут* (додаток до газети «Вісті ВУЦВК»). — 1925. — № 33.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

Ще не піднята цілина лежала перед членами цієї літературної організації з Пилипенком на чолі, як і перед письменниками інших угруповань. Україна потребувала масової читабельної української книги — і без задоволення цієї потреби годі було уявити подальший повноцінний розвиток красного письменства. Це чудово усвідомлювали і плужани, і їхні опоненти з ВАПЛІТЕ (приміром, активно в цьому напрямку працювали Олекса Слісаренко, Майк Йогансен, Юрій Смолич), і навіть екстравагантні представники «Нової Генерації» (з їхнім пошуком «нової мови», композиційними експериментами й обстоюванням «літератури факту» та інших виявів «функціональної літератури»).

У власній художній творчості Сергій Пилипенко прагнув максимально відповідати задекларованим вимогам — прозорості й приступності тексту для якнайширшого кола читачів. Тож не дивно, що його улюбленим жанром стає байка, чию «стародавню невмирущу форму» він намагався «пристосувати» «до наших обставин» і «сповнити її новим змістом»⁴³. Але й формальний бік не був для автора байдужим — у передмові до видання перекладених ним байок Івана Батрака Пилипенко зауважував: «Чому байка не може прибрати пісенних форм? Чому не може укласти-ся в точні строфи? Чому не записати її верлібром? Адже суть байки від того не зміниться»⁴⁴. Зрештою, як слушно зазначав Іван Сенченко, байка приваблювала Пилипенка також і з огляду на його журналістську діяльність, «бо відразу, як Блакитний, зрозумів, що цей жанр є найбільш придатним для щоденної газетної роботи»⁴⁵.

Уже перші спроби Пилипенка високо поцінував Олександр Олесь, виступивши тим самим у ролі «хрещеного батька» письменника, коли надрукував його байку «Воли» в газеті «Відродження»⁴⁶. Тож відтоді — від 1918 р. — ав-

⁴³ Пилипенко С. Іван Батрак і його байки... — С. 5–6.

⁴⁴ Там само. — С. 18.

⁴⁵ Сенченко І. Події 20-х років // Слово і час. — 2001. — № 2. — С. 67.

⁴⁶ Пилипенко С. Іван Батрак і його байки... — С. 3.

тор у літературному процесі позиціонувався насамперед як байкар.

«Байки С. Пилипенка, — писав Майк Йогансен у рецензії на його першу збірку “Байківниця. Чверть копи байок”, що вийшла друком 1922 р., — ставлять собі завдання цікаве з двох боків. Це є, по-перше, спроба оперувати з цілком новим сюжетом байки (сюжети “Байківниці” не мають нічого спільного з традиційними Езоповими байками); по-друге, це є перша в українській мові спроба зорганізувати байкою пролетарську свідомість.

Щодо першого, автор досяг свого завдання цілком [...]. Щодо другого, то властива байці взагалі широта можливих для читача концепцій даної байки спонукує автора давати наприкінці багатьох байок виразні висновки (мораль), подекуди занадто виразні, тобто виховавчий замір автора проглядає настирливіше, ніж, може, треба. Втім, і щодо цього авторові вдалося дати кілька байок, що зовсім не потребують моралі, бо сам сюжет нашттовхує читача на певні висновки. Такі байки могли б стати за найкращу оздобу будь-якої читанки для радянської школи — приміром “Пуга”, “Пожежа” й інші»⁴⁷.

Власне, С. Пилипенко був цілком свідомий неоднозначного сприйняття жанру байки у ХХ ст. Не випадково ж книга його байок 1927 р. відкривалася риторичним зверненням «Стара байківниця»:

Побачиш байківницю,
Ти не кажи — дурниця,
Бо пригадай, мій любий,
Як кажуть старі люди:
— «Співай пісень!»
— «Не вмію!»
— «Кажі байки!»
— «Не смію!»

⁴⁷ К., М. [Рецензія на книгу] Пилипенко С. Байківниця. Чверть копи байок. — Х.: ДВУ, 1922 // Червоний Шлях. — 1923. — № 4–5. — С. 279.

Чого ж то воно так
Прикинувся той ляк?⁴⁸

Саме її традиційна прозора алегоричність здатна вплинути на формування світогляду якнайширших кіл малописьменного й неписьменного українського люду, а це було одним із головних завдань, що стояли перед автором. І під цим оглядом цінність байки значно вища за чергову передовицю чи розгорнену й докладну статтю.

Слід наголосити, що у своїй творчості байкаря Пилипенко не лише виходив з тематичної актуальності, а й прагнув подати цілком нові сюжетні колізії на впізнаваному побутовому матеріалі. Тож, навіть попри їх підкреслений дидактизм та прив'язку до певного суспільно-політичного моменту життя країни, новаторський підхід і часто несподіваний ракурс погляду роблять Пилипенкові байки привабливими до читання (приміром, «Гусак і Ластівка», «Мандат» тощо).

Утім, видається, що в художньому доробку письменника найбільшу вагу все ж таки мають його прозові твори. Із цього приводу доволі цікавими є роздуми Івана Сенченка про творчий набуток Сергія Пилипенка: «Інколи він писав оповідання. І це робив скромно, не виходив з ними на багатолюдні трибуни, писав десь там, на квартирі в себе, написане тихо здавав у видавництво, і виходило воно в світ, як здається мені, теж тихо, без галасу... То, може, С. Пилипенко справді абиякий прозаїк і, головним чином, байкар? Ні! Тут трапилося так, як це частенько буває. Головне виявилось другорядним. Два чи три роки тому, коли вийшла в світ тоненька книжка творів Пилипенка, я взявся наново прочитати її і з подивом відкрив для себе таку річ. У літературі двадцятих років поруч з кращими прозаїками того часу Дніпровським, Косинкою, Слісаренком, Досвітнім, Куликом (маю на увазі його «Записки чорного консула») слід поставити прозу Сергія Володимировича Пилипенка»⁴⁹.

⁴⁸ Пилипенко С. Байки. — Х.: Український робітник, 1927. — С. 5.

⁴⁹ Сенченко І. Події 20-х років... — С. 67.

Як прозаїк Пилипенко дебютує 1922 р. Його оповідання з'являються спершу в періодиці, а 1925 р. і окремою збіркою «Скалки життя». Попри загалом невеликий корпус текстів, на його рахунок — півтора десятка книг прози. Головним чином це пояснюється кількістю перевидань та особливістю формування змісту, коли в загальній композиції віднаходили своє місце раніше друкovanі твори. Тож найбільш повною збіркою оповідань Сергія Пилипенка слід вважати друге, доповнене видання книги «Тисячі в одиницях», що вийшла друком 1929 р. (саме воно склало основу розділу «Оповідання» пропонованих вибраних творів письменника).

Це видання представило весь спектр прози Пилипенка, як писав у своїй рецензії Григорій Майфет: «від невеличкої гуморески до звичайного оповідання»⁵⁰. А прикінцеві імпресіоністичні замальовки, які й дали назву збірці, з одного боку, ніби окреслювали теми наступних творів (не випадково ж критик говорить про те, що це «навіть не оповідання, а обрямовані потенціальної теми, нерозроблені сюжети (сказати б, за теорією музичної форми, прелюди, тільки не музичні, а літературні)»⁵¹, з іншого ж — надто, якщо пам'ятати, що це перший друкований прозовий твір автора⁵², — ще раз підкреслюють настанову автора писати для людей і про людей, адже «багато було тих тисяч, багато одиниць, що відбивали життя тих тисяч»⁵³.

«Цю книжку може читати кожний — селянин, робітник, студент і “іскушонний” читач, радянський

⁵⁰ *Майфет Г.* [Рецензія на книгу] Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929 // Червоний Шлях. — 1930. — № 3. — С. 222.

⁵¹ *Майфет Г.* [Рецензія на книгу] Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929 // Червоний Шлях. — 1930. — № 3. — С. 226.

⁵² *Пилипенко С.* Тисячі в одиницях // Дочери Октябрю: Сборник. — Х.: ДВУ, 1922. — С. 19–20.

⁵³ *Пилипенко С.* Тисячі в одиницях // Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929. — С. 238.

інтелігент, — зауважував О. Ладен ще про перше видання. — Мало хто з авторів нашої сучасної літератури може цим похвалитися, бо в нас подаються або глибокі психологічні нюансовки для інтелігента і їх не зварить у своїм казанку широкий низовий читач, або примітивки для селян, і їх не читатиме інтелігент — вони нудні. В цій книжці широкий читач знайде простих, здорових людей, цікаву фабулу і збудований на несподіванках цікавий сюжет»⁵⁴.

Пилипенко прагне у власній творчості подати приклади актуальної і читабельної літератури, слідуючи при тому задекларованим у платформі «Плуга» критеріям художнього твору. У кожному його оповіданні — і «єдиний суцільний образ», і його «динамічне розгортання», і відповідні ідеологічні акценти й «соціальний зміст». До того ж, автор напрочуд уважний до деталі та психологічної мотивації вчинків персонажів, що змушує звертати увагу на найменші дрібниці, адже саме вони є ключем до головної інтриги (наприклад, «Товариська послуга», «Примара»). Поза тим, письменник тримає читача в постійній напрузі, а чергова сюжетна колізія призводить часто до несподіваної розв'язки («Броневи́к», «Сором»).

Розглядаючи формальний бік Пилипенкових творів, Г. Майфет воліє їх кваліфікувати як новели: «Вже з прелімінарного переказу, у зв'язку з оцінкою стилю, ясна їх сюжетність [...], що й зобов'язує до дбайливої мотивації, чіткої композиції, нарешті клімаксу, наявного з того ж переказу: пригода, помилка, непорозуміння — у випадку гумору, вчинок, убивство, кара — у випадку іншого стилістичного зафарблення, — така його форма»⁵⁵.

О. Ладен указує і на вірєць, на який свідомо або не свідомо орієнтувався автор: «С. Пилипенко — це український Генрі, і, мабуть, єдиний. Іншим претендентам

⁵⁴ Ладен О. [Рецензія на книгу] Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань. Вид-во «Укр. Робітник», 1928 // Молодняк. — 1928. — № 10. — С. 95.

⁵⁵ Майфет Г. [Рецензія на книгу] Пилипенко С. Тисячі в одиницях... — С. 224–225.

треба в цьому імені відмовити. Я не кажу, що Пилипенко йде від Генрі, звичайно, художній досвід світової літератури і зокрема Генрі, використовуємо й ми, але в Пилипенка в міру і деякі його новели побудовані по-своєму, по-новому»⁵⁶.

На думку критика, письменник навіть має переваги над американським класиком. По-перше, Пилипенко ніколи не використовує улюблений О. Генрі композиційний прийом «якраз», адже всі його сюжетні колізії логічні й відповідають принципам «художньої правди»⁵⁷. «Друге, чим різниться С. Пилипенко від Генрі: у Пилипенка нема тієї нігілістичної безідейности, що проглядає зі всіх творів американського новеліста. С. Пилипенко переслідує не лише доброго сюжета, але й здорову філософію часу»⁵⁸. Притому, наголошує О. Ладен, філософствування в цій прозі немає: «Погляди Пилипенкові — в самій фабулі, у пригоді. Самі постаті людей, їхні вчинки говорять самі за себе»⁵⁹.

І тим самим ще раз підкреслюється, що об'єктом у його творчій лабораторії є зазначені в заголовку — «Тисячі в одиницях». Не випадково Г. Майфет резюмував: «Специфікаційне втілення ідеології у стилістичному розгалуженні (а не в оголено-агітаційному пляні), помірковано-вмотивоване запровадження засобів зовнішньої форми дають у сумі добрий “літературний факт”, забезпечуючи збірці читача (про що недаремно свідчить друге її видання) і водночас доводячи міцний творчий поступ її автора»⁶⁰.

Дещо осібно і в цій книзі, і взагалі в прозовому доробку Пилипенка стоїть цикл творів, який умовно можна означити підзаголовком першого з них — «З військового

⁵⁶ Ладен О. [Рецензія на книгу] Пилипенко С. Тисячі в одиницях... — С. 95.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. — С. 96.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Майфет Г. [Рецензія на книгу] Пилипенко С. Тисячі в одиницях... — С. 227.

щоденника 1916–17 рр.» (до речі, саме ними було доповнене друге видання збірки «Тисячі в одиницях»). Оповідання «У поході», «Острів Драйкройцен», «Огнева паніка», «Льодолом» засвідчують появу цілком нової якості в письмі Сергія Пилипенка.

Як зауважував І. Сенченко, «це оповідання про те, що він найкраще знав — про події воєнних літ. Пензель письменника барвистий, вражає абсолютне знання матеріалу і, водночас, уміння письменника малювати широкі картини. Дивно, зміст повістей С. Пилипенка часом глибоко трагічний, а все полотно заповнене світлом, повітрям, тим, що незримо випромінювала велика душа письменника»⁶¹.

Власне, й ця «жанрова» обмовка тут не випадкова, адже ми маємо справу з наближенням-дозріванням автора до більшого прозового формату — повісті, що так і не була написана. Принаймні наразі немає навіть свідчень про це. А можливо, повісті й романи просто не були на часі для нього, з огляду на загальну ситуацію в Україні.

Рік «великого перелому» 1929 став справді переломним у житті української нації — початком великої катастрофи, що вивершилася репресіями й терором. Офіційна ж пропаганда в радянський час прагнула ці чорні сторінки нашої історії подати в мажорній тональності: «Щодо важливості і складності завдань, новизни і глибини соціально-економічних процесів, темпів і масштабів соціалістичного будівництва, це був один з найважливіх періодів у діяльності партії. Щодо сміливості задумів і творчого розв'язання практичних питань соціалістичного будівництва, гігантського розмаху політичної і організаційної діяльності партії, багатства форм і методів її роботи, високої активності й нечуваної самовідданості трудящих мас у будівництві соціалізму це був справді героїчний період в історії партії і радянського народу»⁶².

⁶¹ Сенченко І. Події 20-х років... — С. 67.

⁶² Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. — К.: Держполітвидав УРСР, 1963. — С. 449.

Обігруючи ідеологічну фразеологію, Григорій Костюк доволі влучно означив цей час як «період героїчних терпінь»: «період поразок, відступів і останніх спроб знайти місце для нового старту на конвенціональних шляхах [...] Безвихіддя і трагічний фінал»⁶³. Означення однаковою мірою стосується як Миколи Хвильового, так і Сергія Пилипенка, зрештою — більшості провідних письменників цієї доби, та і всієї української нації.

Проголошений курс на форсовану індустріалізацію промисловості й колективізацію сільського господарства передбачав подвійну мету: промислове піднесення та знищення соціальної бази для ворожих пролетарській ідеології проявів (зокрема, дрібних і середніх власників). А щоби попередити формування ймовірної і політичної, і національно-сепаратистської опозиції (яка могла зіпертися саме на цих власників, адже лишень за 1928 р. було зафіксовано близько 150 селянських повстань), Державне політуправління розгорнуло активну роботу з обліку й виявлення всіх, хто належав до інших партій (наприклад, соціалістів-революціонерів), комуністичних фракцій (троцькістів), брав участь у громадянській війні на боці інших військових формувань тощо, а також тих, хто припустився ухилів від генеральної лінії партії, з подальшою їх ізоляцією та знищенням.

Особливу ж увагу було звернено саме на нашу республіку, з огляду на її геополітичне й економічне значення. «На погляд Сталіна, Україна містила в собі цілу низку небезпек для його монолітної влади: а) країна поділена на дві частини, розчленована поміж двома державами, таким чином мала місце постійна загроза іноземного втручання; б) мова і культура поставали непереборним bastionом; в) український націоналізм був сильним, навіть серед членів Комуністичної партії; г) селянство,

⁶³ Костюк Г. Микола Хвильовий: Життя, доба, творчість // Хвильовий М. Твори: У 5 т. — Нью-Йорк, Балтімор, Торонто: Об'єднання українських письменників «Слово» і Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1984. — Т. 1 / Упор., ред. і вступ. ст. Г. Костюка. — С. 47.

як ядро нації, було багатим, а сільське господарство продуктивним; г) також очевидною була різниця між російським пролетаріатом та українським селянством»⁶⁴. І, як слушно зауважує Леонід Максименков, саме ці питання й відчитуються сьогодні в дослівній (не редагованій) стенограмі зустрічі Й. Сталіна з делегацією українських письменників, що відбулася в рамках «Тижня української літератури» в Москві 12 лютого 1929 р. Утім, відзначає дослідник, «ще навряд чи хто на цій аудієнції здатен був встановити зв'язок поміж його квазідекартівськими відступами та майбутнім геноцидом»⁶⁵.

Режиму Сталіна було вкрай необхідно соціально уніфікувати та денаціоналізувати населення України. Літературі ж відводилася роль ідеологічного забезпечення цих процесів — формування єдиного культурного простору: інтернаціонального, соціалістичного за змістом і національного за формою, — і на цьому Сталін наголошував у бесіді з письменниками⁶⁶.

Водночас диктатор мав можливість переконатися в підкреслено проукраїнських позиціях своїх співрозмовників, котрі до того ж представляли майже весь спектр українського літпроцесу — про що красномовно свідчать, зокрема, імена Миколи Хвильового, Івана Микитенка, Івана Кулика, Андрія Хвилі та, звичайно ж, Сергія Пилипенка. Літератори порушували питання про включення до складу України її етнографічних територій Курщини, Вороніжчини, Кубані⁶⁷, відстоювали єдність у мові Наддніпрянщини та Галичини⁶⁸, говорили про неприпусти-

⁶⁴ *Maximenkov L. Stalin's Meeting with a Delegation of Ukrainian Writers on 12 February 1929 // Harvard Ukrainian Studies. — 1992. — Vol. XVI. — № 3–4. — P. 365.*

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ Див., зокрема: *Transcription. Беседа тов. Сталина с украинскими писателями от 12 февраля 1929 г. // Harvard Ukrainian Studies. — 1992. — Vol. XVI. — № 3–4. — P. 372, 374, 377.*

⁶⁷ *Ibid.* — P. 382.

⁶⁸ *Ibid.* — P. 388–389.

мість зверхнього ставлення до українців та української культури у відповідь на відзначення Сталіним п'єси М. Булгакова «Дні Турбіних»⁶⁹ тощо.

Цього було більш ніж достатньо, щоби зробити висновок: українські письменники — «національно агресивні» й «необхідність їх погамування — очевидна»⁷⁰. Питання стояло лишень за тим — коли.

Наразі ж письменники ще отримували шанс ліквідувати помилки та намітити шляхи «до нової творчої праці» доби «реконструкції народного господарства»⁷¹, врешті намагалися знайти саме своє місце «для нового старту на конвенціональних шляхах» (за означенням Г. Костюка⁷²).

«Реконструктивна доба, рішучий наступ пролетаріату на рештки буржуазних елементів, ліквідація глитайні як класи на базі суцільної колективізації, потужне зростання сільського пролетаріату оживлюють “Плуг”, змушують його на початку 1930 року ще раз перевірити свій склад, ще раз позбавитися 25 відсотків його — тих, хто не відповідав своїм настановам, вимогам нової доби, хто відстав і розгубився», — констатував Пилипенко 1931 р.⁷³ А насамкінець, відповідно до партійних настанов, підсумовував: «Дальша уперта праця над опануванням діалектичного матеріалізму, єдиної методи, що її мусить запроваджувати в своїй творчості пролетарсько-колгоспний письменник, не відрізняючись у змаганні до цього від письменника пролетарського, даліше й глибше втягнений в безпосередню участь

⁶⁹ Ibid. — Р. 377–379, 389–392.

⁷⁰ Див.: Кузякіна Н. Архівні сторінки... — К.: Національна асоціація українознавців, 1992. — С. 36.

⁷¹ Коряк В. Українська радянська література у процесі художнього самовизначення: Доповідь, виголошена на другому з'їзді ВУСПШу // Коряк В. В боях: Статті і виступи 1925–1930. — Х.: ЛіМ, 1933. — С. 309.

⁷² Костюк Г. Микола Хвильовий. Життя, доба, творчість... — С. 47.

⁷³ Пилипенко С. Що сталося з «Плугом». — С. 5.

в соціалістичній перебудові — ось запорука успішного розвитку пролетарсько-колгоспної літератури шляхом наміченим від компартії — аж до докончого стирання меж між містом і селом, аж до злиття в єдину пролетарську сім'ю, як остаточну, ще, звичайно, неблизьку, мету всього руху»⁷⁴.

Ідеологічна риторика використовується в ролі захисної машкари, що дозволяла певним чином відвести удари ортодоксальної критики від членів «Плуга», а то й спробувати поставити її на місце (як-от у випадку зі Спиридоном Добровольським⁷⁵), оскільки сам Пилипенко ставився до партійних настанов із певною долею скепсису та іронії, принаймні про це свідчать його твори цього періоду (приміром, «Висмоктав» та «Безпрізвищний»).

І це, ймовірно, стає однією з причин його поступового відходу від організаційних справ. За 1931 рік у журналі «Плуг» з'явилася лишень одна стаття за підписом відповідального редактора — «Що сталося з “Плугом”», 1932 р. на сторінках часопису вже друкуються звинувачення на адресу Пилипенка та його ближчого оточення в «правому опортунізмі»⁷⁶. А незабаром, 4 травня 1932 р., ухвалою поширеного Секретаріату Всеукраїнської спілки пролетарсько-колгоспних письменників «Плуг» організацію було ліквідовано, з огляду на постанову ЦК ВКП (б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій».

Так завершувався харківський період у житті й творчості Сергія Пилипенка. Однак, попри все, він прагнув повноцінно працювати в кожній можливій ділянці суспільного життя України. У цей час виходять друком книги, головним чином — збірки оповідань та байок (включно з перекладами й переспівами): «Любовні

⁷⁴ Пилипенко С. Що сталося з «Плугом». — С. 7.

⁷⁵ Пилипенко С. Сучасна жаба // Плуг. — 1929. — № 7. — С. 59–63.

⁷⁶ Жовтобрюх М. та інші [Бондаренко, Крамаренко, Шип, Гіщук]. Куркульська контрабанда в літературі // Плуг. — 1932. — № 3. — С. 67.

пригоди. П'ять оповідань» (1929), «Під Черніговом. Три оповідання» (1929), «Батракові байки» (1930), «Дума про джуру» (1930; до цього жанру письменник звернувся вперше), «Кара. П'ять оповідань» (1930), «Коли батько плакав» (1930), «Діткам маленьким про Тараса Шевченка» (1930), «Острів Драйкройцен (З військового щоденника 1916–1917)» (1930), «Висмоктав» (1931), «Під Черніговом. Чотири оповідання» (1929 та 1931), «Свині на дубі» (1932), «Анекдоти старого редактора» (1933). Триває редакторська праця в Державному видавничому об'єднанні України. А особливе місце посідає робота в Інституті літератури ім. Т. Шевченка, який він на тоді офіційно очолив — фактично ж обов'язки директора Пилипенко виконував від часу заснування закладу 1926 р.

Про цю його діяльність у своїх спогадах Г. Костюк пише так: «Пилипенко не був дипломованим ученим, але, як директор наукової установи, зробив усе, що можна було в тих умовах. Він сам фактично підбирав кадри аспірантів, уважно приглядався до кожного обдарованого студента ІНО, до кожного, хто мав нахил до наукової праці. Його заходами та за підтримкою такого ентузіяста й енциклопедично-освіченого книгознавця, як проф. Павло Тиховський, Пилипенку вдалося створити значущу наукову бібліотеку й згромадити цінний архів. За його редакцією інститут видав статечні неперіодичні збірники “Архів”, де опубліковано багато й на сьогодні вартісних матеріалів і документів. Завдяки його старанню й ініціативі при інституті створено мистецьку галерію, де зосереджено цінні твори образотворчого мистецтва»⁷⁷. Саме Інститут ім. Т. Шевченка став останнім місцем роботи Сергія Пилипенка.

Невдовзі його скерована на розвій національної культури й науки подвижницька праця була «належно поцінована» — як один із пунктів обвинувального висновку⁷⁸,

⁷⁷ Костюк Г. Зустрічі і прощання. — Книга перша. — Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій, Альбертський Університет, 1987. — С. 413.

⁷⁸ Обвинительное заключение по делу Пилипенко Сергея Владимировича... — Арк. 88.

що дало підстави для сталінських опричників винести письменникові вирок — «розстріляти»⁷⁹.

21 липня 1933 р. Сергія Пилипенка виключають із партії «за перекручення національної політики партії, ідеологічну нестійкість та примирливе ставлення до буржуазно-націоналістичних елементів, як не більшовика»⁸⁰ звільняють з роботи⁸¹, а за кілька місяців — 29 листопада 1933 р. — заарештовують⁸².

Йому інкримінувалася участь у «контрреволюційній українській, диверсійно-повстанській та шпигунській організації», контрреволюційна робота «з формування повстанської периферії й шкідництво на ідеологічному фронті», а також «активна участь у підготовці терору» і входження «до керівництва організацією за літературною лінією»⁸³.

Уся літературна діяльність Сергія Пилипенка — і письменника, і організатора та керівника «Плуга», і редактора, і директора Інституту ім. Т. Шевченка — інтерпретувалася як контрреволюційна, «починаючи від випуску й протягування української шовіністичної літературної продукції й кінчаючи безпосереднім формуванням

⁷⁹ Выписка из протокола заседания Коллегии ОГПУ (судебное) от 3 марта 1934 г. // ЦДАГОУ. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 44228. — Т. 7. — Арк. 92 (цитуємо за копією, що знаходиться в особистому фонді Сергія Пилипенка музейного комплексу ХНАМГ (Інв. 948; Оф. 407; ІФП. 133)).

⁸⁰ Постановление ЦКК КП(б)У от 21.VIII—1933 г. // ЦДАГОУ. — Ф. 263. — Оп. I. — Спр. 44228. — Т. 7. — Арк. 57 (цитуємо за копією, що знаходиться в особистому фонді Сергія Пилипенка музейного комплексу ХНАМГ (Інв. 946; Оф. 405; ІФП. 131)).

⁸¹ Костюк Г. Зустрічі і прощання. — С. 414.

⁸² Ордер № 16, выдан 28/XI 1933 г., ГПУ // ЦДАГОУ. — Ф. 263. — Оп. I. — Спр. 44228. — Т. 7. — Арк. 3 (цитуємо за копією, що знаходиться в особистому фонді Сергія Пилипенка музейного комплексу ХНАМГ (Інв. 939; Оф. 398; ІФП. 124)).

⁸³ Обвинительное заключение по делу Пилипенко Сергея Владимировича... — Арк. 89.

контрреволюційних кадрів з метою повстання»⁸⁴. З іншого боку, ці звинувачення можна потрактувати і як найвище визнання його внеску в розвиток української культури, а відтак — і у становлення модерної української нації.

За короткий термін поміж двома останніми арештами Сергій Пилипенко сподвигся зробити стільки справ та реалізувати стільки задумів, що навряд чи кому вистачило б на це і десяток життів. Невтомний редактор масових часописів і багатопрофільних видавництв, незмінний голова Співки селянських письменників «Плуг», директор академічної установи, журналіст та письменник залишив по собі неперебутній слід.

І не так кількісними параметрами вимірюється цей слід, як широтою того незбагненого вияву національного духу, що його зазвичай називаємо «червоним ренесансом», «розстріляним Відродженням». Ця яскрава й надхненна доба в історії України уможливилася — і то далеко не в останню чергу — завдяки діяльності Сергія Пилипенка, «папаші» (як його з любов'ю та пошаною називали вихованці й підопічні⁸⁵).

Тож пропонуючи Вашій увазі цей нарис до портрета письменника та вибрані твори, щиро сподіваємося, що змогли бодай частково передати багатогранність його таланту та велич постаті.

⁸⁴ Там само. — Арк. 88.

⁸⁵ Див. Розділ «У пам'яті людській» у нашому виданні.

ВИБРАНІ ТВОРИ

ОПОВІДАННЯ

ТОВАРИСЬКА ПОСЛУГА

I

Це було вже давно: коли в кожній кімнаті немилосердо чаділа залізна «буржуйка» і громадяни вільної радянської республіки напихувались «дубовою» кашею — без соли — і сьорбали «чайок» з якогось висушеного овочевого листа — без цукру. Проте життя було напружено-повне, ясно-надійне. Скрута, злигодні минуть, повинні минути, аби працювати, над силу працювати.

І Олесь захлинався у праці, невтомно, самовіддано.

Очі йому завжди горіли борецьким завзяттям, чисте обличчя пашіло здоров'ям і силою, наче не доводилось і йому годуватися неймовірною в інші часи кашею та підфарбованим окропом, наче не валився він мало не щодня на рядняну «розкладушку» десь далеко за північ, запрацювавшись до незможу, забувши іноді зняти важкі чоботи і підкинути дровець у смердючу «буржуйку».

Того холодного, ясного ранку він теж притьмом прокинувся, як був ще з учора одягнений у чорну шкура-тянку, від раптового, короткого, але енергійного стуку в двері. Скочив. Ураз струснув рештки молодого, здорового сну. П'ястуком абияк пригладив скудовченого чуба.

— Увійдіть! — до дверей молодод, дзвінко.

На порозі — дівчина в чоловічій кашкетці, з-під якої непокірно висмикуються русьві пасма непокірного волосся.

Кругле, рясно всіяне ластовинням обличчя з кирпатеньким носом, пухкими кровистими губами, м'яким підборіддям. Невеликі очі, кольору вишневої смолки, зорять задирливо-привітно. Чоловічки в них, як бісики, бігають, штрикаються. Вся вона, мов рябеньке курчатко

в своєму ватяному, салдатського крою, полусвітку, строкатій, короткій спідниці, з намерзлими, червоними з морозу руками.

Якесь обтріпане, скудовчене, а проте, задержуєте — з тих курчаток, що відважно плигають перед засоромленою пикою здорового кудлатого пса і примушують його здивовано відступити від маленького нахаби.

— Товаришу, сьогодні свято Тараса Шевченка. Ви муsite в нас на фабриці зробити гарну доповідь. Мене послав культком. Початок о восьмій увечері.

Цокоче швиденько, незаперечно, наче підвладному наказує. Бісики із вишнево-смолчаних оченят уже встигли обстригати всеньку кімнату, на мить зупинитися на столі з незакінченим рукописом, зім'ятому ліжку, брудних чоботях, заклопотаному з несподіванки Олесевому обличчі.

— Який культком? Яка фабрика? Мені треба дописувати статтю...

— Я — культком, тобто я голова культкому. На махорочній. Мені треба доповідача на сьогодні. А статтю можете писати ввечері.

— Але, товаришко...

— Я приїду по вас рівно пів на восьму. Скільки показує ваш годинник? Порівняймо.

— В мене немає годинника. Та...

— То будьте ввечері вдома. Я заїду, пам'ятайте. На все краще!

І вже лопочуть її чобітки десь біля вихідних дверей.

— Оце наскочила! І відмовитися не встиг. Пропала стаття! А втім, — однаково десь би занарядили. Все'дно не одкрутишся... Треба, мабуть, допомогти...

І сів був писати. Та якось не витанцьовувалось. В очах миготіла кругленька жіноча фігурка з жвавими рухами, з наказливим голоском:

— «Зробіть гарну доповідь!» Бач, яка прудка — не аби яку, а ще й гарну... І ніс бараболькою. Мабуть, із села: торохтить по-українському, як горох із мішка сипле. Так таки гарну доповідь?

Глянув ще раз на рукопис — і відклав набік. Зажде. Треба справді подумати, як доповідь скомпонувати, щоб не трафаретно вийшло, щоб краще підійти до робітниць, до жіночого серця.

II

Уже звечоріло, як Олесь ізнов почув той самий короткий, енергійний стук у двері.

— Готові? Їдьмо! О, це гаразд! — побачила на столі «Кобзаря» з закладинками на потрібних задля цитування місцях, — краще за самого Тараса ніхто про нього не скаже. Правда, якби він тепер жив — у більшовики пошився б? Панів би лупцював — аж гуло! І що вже він їх ненавидів! А дітей любив...

Дівчина на хвильку наче спотикнулась, по обличчю перебігла легка хмарка, та за мить вона торохтіла невгамовно знов, уже на візнику, що флегматично хльоскав розбиту на всі чотири шкапину.

— Ви з якої губернії? Полтавець? Простою мовою говоритимете? У нас, знаєте, окрім «Катерини» та «Наймички», найбільші грамотії нічогісінько українського не читали. Ще «Заповіт» дехто вміє співати. Навчила. А ви співаєте? Полтавці всі співучі. Треба було б ще драмгурток змайструвати, та хіба тепер до вистав? Вся думка — виробництво налагодити. Дядьки вже нам зовсім віри не ймуть. Сіють свій «самотрест» — не треба, кажуть, вашої мархотки. Такий запридух, що овва!.. Овва, — мало язика не втяла на тім вибою! Легше вези, ти, машталіре безокий! Ще з доповідача душу витрусимо на цім бруці гемонськім... Та поганяй-бо мерщій! Вже нерано.

— То ж як: чи поганяти мерщій, чи легше везти? — на-смішкувато візник. — Бачите — он місток злодійський. Обережно треба.

Олесь не бував у цій частині міста. Темними мурами тяглися обабіч незнайомі будівлі, довгі паркани. Жадного ліхтаря. Одинокі постаті запізнілих прохожих. Кроки лунко цокотять у морозному повітрі. Здаля неясно бовваніють контури моста через невеличку річку. За нею

чорніють низькі перії передмістя. Воно наче приклеяло до землі, причаїлось і насторожено ловить тривожні нічні звуки.

— Еге ж лячно? У нас тут, як споночіє, і не виходь. Під цим от містком, бува, ракли чатують. Знаєте: «Дядю, дай субу»? Не знаєте? А ще статті пише! Це так: іде хтось у шубі, а назустріч хлопчєня і скиглить: «Дядю, дай субу, бо холодно». — «Пішов, каже, геть!» А хлопчик за рукав: «Та, дядю, дай субу, дя-адю!» — «Та відчепись, паценя!» — «Дя-адю, су-убу... Ой, не бийтесь!» А з-під містка здоровенне раклице суне та до прохожого: «Ти чоґо дитину зобіджаєш? Сказано — дай шубу! Ану, витряхайсь!» І витряхає... Такий це місток. Ой же й врем'ячко! Коли ми його перебудемо?.. Та чоґо ви мовчите? От собі оратора винайшла!..

— Та коли б я що сказав? Кажіть ви краще: у вас велика фабрика? Добре працюєте?

— Де там велика! Розбіглися мало не всі. Хто бубликами на базарі торгує, хто по селах барахло на харчі міняє. Яка тепер праця, самі знаєте. На тиждень якихось вісімсот «косих» заробиш, а фунт хліба двісті п'ятдесят коштує. От і маєш на три фунти з гачком за получку, — по половинці тобто на день: їж, не трісни, співай пісні. Ой, тяжко робітництву, а ще погань усяка очі коле, аґа-кає: «аґа, краще за царя було, аґа!» От вам і політграмота, і що вже я з нею намучилась... А в гуртку у мене аж двадцятєро. Тільки книжок обмаль. У вас, напевно, є зайві? Я завтра заїду, забєру. От братва зрадіє! А Бебель у вас є? Давно хочу Бебєля прочитати, а то всі про нього кажуть, а я ні бебєля не тямлю, що воно за один... Та чоґо ви мовчите? От іще неговіркий. Як же ви доповідатимете, як із вас слова не витягнеш?.. О, стривайте, небавом приїдемо. Он за тим заворотом і наша махорочна.

Над мурованою брамою коливався великий ліхтар, і в його жовтявому світлі полоскалися два злинялі червоні прапори. За брамою чорна паца фабричного двору.

— Тепер цією стежкою до головного корпусу. Та не туди, там калюжа! Поволі, товаришу, тут сходи. Лічіть

десять ступенів. От іще хазяї в нас, хоч би яку скипку за-світили! І на свято не дивляться. Сюди, ручправо. Не роздягайтесь, у нас холодно. Хотіли були парове відремонтувати, та ж вугілля — самі знаєте — і для залізниці бракує. Ой врем'ячко!

Кімната фабрзавкому. Прості столи, прості нефарбовані лави. На стіні Ленін мружить око і плякат про вошу і соціалізм. Га, тепер, може, декому й смішно, а знали б, що тая воша лиха наробила! Перемогти її — неабияка революційна подія... Під вошею сірі шинелі фабрзавкомівців, скілька жінок. Гомонять голосно. Радісно дівчину вітають з давно очікуваним гостем. Як бджоли у вулику матку обліпили. А вона до них, ані на мить не вгаваючи:

— Ось вам доповідача привезла. А музики вже всі прийшли? Чому це води для промовця не наготовили? Ви ж воду п'єте, як говорите? Ні? Ну, то й гаразд, а то це якось по-панському, з тою водою, та й карафки в нас немає. Не цебро ж на трибуну перти? Покуштуєте нашої махорочки? Хлопці, частуйте! Та що ви стовбичите, як цар-колокол у Москві?

— Ну і ви ж цар-пушка, я вам скажу, — не витримав Олесь.

— От і не влучили, бо вона не стріляє... Що, проковтнули?.. Ну, ходім на трибуну. Дівчата, гасіть світло, щоб дурно не витратити. А на сцені запаліть. Так. Завісу! Виходьте. От іще неповороткий! І де я такого взяла на свою голову?

III

Трибуна — не трибуна: довгі столи один до одного зсунуті. Замість лав на табуретках дошки під людською вагою вгинаються.

У вікнах половини шибок немає. Дірки затулені жовтою диктою. Під стелею, наче ребра велетенського страховища, опукляться чорними дугами товсті бантини і уходять десь далеко вглиб майстерні, густо набитої людом.

Сотні напружених очей ураз наелектризували Олеса. Молодим чулим голосом він почав викладати знайому тему. Говорив про тяжкі кріпацькі роки, про маленьку Оксану, що її безталанну долю не забув поет до самісінької смерти, про злощасних покриток, про сліпу, що спалила панський двір, про княжну Репніну, що була обласкала талановитого мистця та стояла для нього надто високо, про Лукерю, з якою так і не довелося Тарасові звити родинного кубелечка, про високу могилу над Дніпровою кручею...

Говорив і бачив, як співчутливо потакують йому літні робітниці, як смутніють дівочі обличчя, як погрозливо беруться зморшками чола робітників. Знайомі картини, знайоме лихо...

... «І заповідав він нам боротися з панством, прорік, що машина пожре престоли і трони, що зійдуться люди раді та веселі і пустелю опанують веселії села. І ми гуртом оживимо нашу пустелю, збудуємо веселії села, велетенські міста!»

— От спасибі! Ну й спасибі! Зворушили нашу фабрику. Чуєте, як плещуть? А в нас же врем'ячко, бодай не казати. Лихі всі — й слухати нікого не хочуть. Хліба, кажуть, дай, а словами дурнів годуй... Так то ж про Тараса: він таки рідний. Рідний і в гніві своїм, і в забобонах... Ви чого ото й словечка не сказали, що він долю покриток оплакує, скиглить, а батькам, котрі тих покриток із хати женуть — ані мурмур, ні найменшого докору, ніби так це й годиться? Була б у Тараса дочка та з ким-будь догулялась, надісь — так само під тини післав, а потім жалісного віршика написав би — от, мовляв, «лиха її доля, боже мій милий!». Кріпкий був старий на селянські звичаї... Та що там про нього нашим фабричним говорити — от спробували б колись про пайки та зарплату! Що вже я намучилась, лишенько... Та ви ж не уходьте. Куди ото поночі та ще через наші лихославні містки? Мене вже колись хотіли були роздягти, так у кишені повно махорки. Я їм межі очі — та навтьоки. Сміха! От врем'ячко, бодай про нього ніколи не згадувати... Кого найбільше

шкода — дітей безпритульних. Гинуть, як квіти на морозі. А скільки на злодійську путь виходить! А вони ж, мовляють, квіти життя. Задля них тільки й працювати. Адже нам яке щастя? В борні за їх, чи ж не правда? Інакшого щастя немає...

Обличчя дівчини знов спохмурніло, мов туманом повилось. Бісики згасли, куточки губ по-дитячому звисли, скривились.

Ледве помітно зідхнула, труснула різко головою, наче відганяючи налазливу муху, випросталась і знов жваво перепитала Олеся:

— Чи ж таки додому? Та яка там стаття: завтра, сказано вже, напишете. Не горить-бо з нею. Та про нас не забудьте до газети подати: так, мовляв, і так — махорочники теж Тараса справляли. Я б і сама, як завжди, стругнула, та кожного дня до міста чвалати ніяк та ніколи. Що вже я намучилась — біда! Не йдіть, тут десь на ночівлю примістимо. Тим часом на танки подивитесь. Що? Головополітосвіта проти «танцюлек»? Дурна наша Головополітосвіта, ось що! Для чого клуби існують — нудитися? В нас і своя музика є. От іще великого барабана мені червоноармійці обіцяли... Поїду в неділю до штабу, притарабаню. А від нас махорочки трохи на подарунок. Червоноармієць — він же голий і босий. Його жаліти треба... А ви танцюєте? Вальса? Ні, полька жвавіша. Вальс — то для малахольних паній. А нам — польки. Гей, хлопці, дайош «кокетку»!

Олесь і незчувся, як викомирював щось неподібне ногами в колі махорочників і махорочниць. Перед його очима мерехтіли розстібнуті коміри кожушанок, червоні, білі, сині, вишивані й невишивані хустки дівчат, ухасті заячі капелюхи, баранячі шапки й військові кашкети хлопців. У вухах ляцало брязкотіння мідяних талерів, гострі вигуки клярнетів, глухе бубоніння басів. На ноги йому наступали чийсь важкі чоботи, він когось штовхав плечем, боками, стукався кряжем.

А перед самісіньким обличчям Олесевим лиснів у дрібних крапельках кирпатенький ніс, грали бісики,

купаючись у вишневій смолці, і сяли вогкі, рівні, білі зуби — єдине, що було гарне в моторної дівчини. Вона танцювала з невідробленим захопленням, уся віддавалась немудрому танкові і пружним тілом тиснулася до свого партнера.

— Ой же гарно! Ану ще! Та міцніше руку держіть, кавалере! Не бійтесь, не зомлію.

Робітничий баль гудів, крутився дзигною. Забута тяжка праця, нерадісні, скрутні злигодні. Замість понурих постатів, суворих облич — великий, дитячий немов, натовп, безтурботний, наївно-радісний.

У холодному повітрі просторої залі майстерні пара від розігрітих людських тіл білими клубами зливалася з цигарковим димом. Скільки гасових ламп — куди там тоді до електрики! — тьмяно мигтіли в задушливому повітрі й кидали на підлогу химерні тіні. Гамір, тупіт десятків ніг, заливчатий щирий регіт, кашель застужених горлянок... Ой, цей кашель! Він тільки й перешкоджав Олесеві доповідати, він хрипкими хвилями раз у раз заразливо здіймався по всій залі й нагадував про сире, холодне життя, латанину на плечах, недоїдання, хвороби...

Закашлялася, зрештою, і прудконога Олесева дама.

— От напасть! Це від махорки. У нас тих сухітних, сухітних. Та ще черевики їсти просять... Що поробиш?.. Ну, ходім, спочинемо. А ви, хлопці, козака! Вдарте, щоб лихо сміялось та буржуї лякались. Дівчата! А котра лебідкою попливе? Ану, утніть! Та гей-бо, ще опинаються!

Бадьорий, дражливий мотив звихорив залю. Посеред тісного кола глядачів наввипередки вихвачувались одна по одній пари, вихваляючись хитрими викрутасами, несподіваними вивертами, підганяючи себе й заражаючи аудиторію гейкотом та ухотом. Музика вчашала, танцюристи дріботіли, обличчя глядачів сяли щирим задоволенням, радісним захопленням. Ще б пак — відколи душу не відводили!

Олесь із дівчиною ледве протовпились через кав'яр людських тіл. До спітнілого лоба прилипло волосся. Груди тяжко дихали. Ще один погляд на робітничу юрбу.

— Ну, тепер і без мене обійдуться. Закрутилося!

Ходім до мене, абощо, тим часом. Тут у нижньому поверсі, біля контори живу. Ви ж, мабуть, і виголодались? Буфети по клюбах ще хто й зна коли будуть.

Тепер хіба насіння даси. Тільки й багатства. Ой же й врем'ячко! Ну, десять ступенів, пам'ятаєте?

IV

Маленька комірчина, куди завела Олеся його напасниця, здивувала нашого бранця безмірно. Він аж ніяк не сподівався знайти тут такий затишний куточок, не міг припустити, що його хлопцеподібна власниця виявить стільки жіночого смаку, вміння з нічого зробити чистеньке, чепурненьке кубельце. І він знов пригадав перше вражіння: таке собі курчатко, оця кирпатенька дівчина. А зняла вона свого полусвітка та брудну кашкетку — і зовсім на пташенятко скинулася. Кругленьке собі, рябеньке, і ноженятами дріботить, пораяється та бідкається:

— Оце присогласила! А чим же я вас годуватиму? Хіба бараболю їстимете. З олією, добре?

Чистила картоплю, мила її, розпалювала пічку, аж задиркуватий носик зовсім у щоках ховався, а губи смішно склалися в рожеву рурку, наче маленька дитина тягнеться когось цмокнути.

Тим часом Олесь іще раз здивовано перебіг очима все, що було в кімнаті: мережану фіранку на єдиному маленькому вікні, скільки путящих малюнків на вибілених, із синькою під блакить стінах, а серед них, на чільному місці, чепурно облямовану репродукцію чиєїсь старовинної гравюри: на лісовій галявині грає в піжмурки дівтора. Скісне проміння сонця, пробиваючись через лапате листя дерев, падає ясними плямами на зелену траву, зайчиками грає на рум'яних обличчях дитячої зграйки. Триває ясно вквітчана різнобарвними рослинами — і, наче великі квіти, на ній діти зі своїми яблуневими, сміхотливими личками, в легких ясно-кольорових убраннях. А під ліщиновим кущем, з краю галявини, сидить

із вишиванням на колінах жінка-доглядачка і ласкаво-привітно поглядає на веселий гурт.

Маленький столик під вікном білів газетою, посмуженою де-не-де червоними підкресленнями. Над ним різбляна поличка з книгами, акуратно загорненими в кольоровий папір. Над дверима і по лутках аж додолу знижувались легкими згортками довгі вишивані рушники, удаючи з себе своерідну гардину. Все це в м'яких фарбах, гармонійно підібраних одна до одної, на всьому видна була ретельна хазяйчина рука, заботяща, уважна.

Зачудовання гостя не мало меж. Звідки взялася ця баришенська, ніби якоїсь курсистки з заможних хуторянок у довоєнні часи, кімнатка — тут, поряд брудної, облупленої фабричної контори, тепер, коли бентежна сувороба призвичаїла не зважати на обстанову, презирливо ставитися до життєвих вигод, коли гребувати цими вигодами мало не вважається за якийсь особливий «шик», геройство — і там, де це дійсно невідхильне неприродне, і там, де воно, виставлене ніби у противагу «міщанству» — само являється чванькуватим міщанством, дурною пихою некультурних бруднаків.

І це житло тої дівчини, що взяла його за барки таким нежіночим, майже брутальним способом, що порядкувала там на святі, як червоноармійський старшина на муштрі, що ходить у мужській кашкетці і парубочому полусвітку!

Ба ні! Тепер у хатньому убранні, в простенькій білій блюзці, що м'яко обіймала її кругленьку постать, вона здалася Олесеві майже принадною, симпатичною жіночкою, якоюсь зовсім іншою, ніж та, що була за порогом цієї кімнати!

Вона помітила його зачудований погляд і теж якимось зміненим, ніби вибачливим тоном мовила стиха:

— Тут у мене нікого й ніколи не буває. Ви — це випадково й винятково. Я ж — сама, одна-однісінька.

І бісики десь поховались у жвавих оченятах. На нерівному, низькому лобі проклалась зморшка. Все лице якось посіріло, стало підкреслено-некрасиве, жалісне,

трохи смішне — і Олесє знов ізгадав первісне порівняння. Тільки зараз це було якесь мокре курчатко, що зібгалося десь у криївці від холодного дощу, найжачило пір'ячко, підобгало лапки і труситься від негоди.

Дівчина глибоко зідхнула і тихо запитала Олесє:

— А ви самотний? Ні дітей, ні жінки? А шкода: ви ж такий... здоров'ям налятий. Це тепер зрідка. Виснажились усі, як після довгої хвороби. Ходять, аж сугасти не наче риплять, ось-ось тріснуть.

Вона допитливим зором облапала струнку постать свого гостя, його ставні плечі, дужі ноги.

Олесєві аж ніяково стало від цих цінувальних оглядин. Мов худобу на ярмарку купує, ще й боїться, щоб не одурили. Але воднораз почувтив себе дійсно молодим і здоровим — аж тісно здалося в цій малюській цюпці, аж стало в ній усе ніби лялькове, а власниця цієї мініатюрної келійки — теж маленькою, ображеною чимсь дівчинкою, що їй хочеться приголубити, втішити.

Вона примостилаь, підібгавши ноги, в куточку ліжка, якось знітилась уся, присмирніла і притишеним, мрійним голосом мовила, дивлячись кудись далеко-далеко, повз Олесєву голову, повз ґравюру з дитячим гуртом.

— Діти — це ж таке щастя... Як можна без дітей?

І змовкла. Охопила круглі коліна руками і похитувалась, наче тихо колисала дитину. На лобі перебігали легкі хмарки думок.

Уста ясніли мрійною усмішкою.

Зненацька до Олесєа благально:

— Слухайте, — зробіть мені цю товариську послугу!

Олесє відразу не збагнув. Дівчина повторила переконливо:

— Ну, хіба це вам важко? А мені — ой, яку ви мені послугу незціненну зробите. Я не можу, розумієте, не можу так далі. Мої думки все на одному, все про одне. Ні працювати, ні спати спокійно. То зимно, то гаряче стане, і млосно так, млосно... Мені вже двадцять п'ять років — і я не можу більше, чуєте? — мало не крикнула розпачливо. Обличчя їй зашарілося, тяжко дихала, напіввідкриті

губи оголили два вогкі, блискучі разки. Вся випросталась і міцно стиснула на колінах тісно переплетені пальці рук, аж кінчики їх побіліли. На чолі страдницька зморшка.

Олесь зніяковів. Думки звихорились метелицею. Що це? Куди він попав? Що за поводження: за коханця намовляє бути чи що? Ну й ну!

Дівчина, ніби прозираючи в його думки, мало не гнівно скрикнула:

— Ви що там думаєте? Гадаєте: от халепа — в полубовниці нав'язується? Чоловіка дівчині закортіло, казиться з жиру? Ага, відвертаєтесь, очі долу? Ні, мій любий! Схотіла б, така ціла тічка тут ходила б. Ваш брат на це й ласий. Та за кого ви мене берете, — за фльондру якусь непуцящу? Я ж бо вам по-товариському кажу: дитини хочу, без дитини жити не можу. І щоб сюди ніхто не швендяв, не докучав... Безбатченком хай буде, а проте, роду здорового, дужого. От чому до вас звернулася... Ви ж не ходитимете до мене, правда? Гляньте просто в очі, — правда?

І дівчина вже мало не горнулася до Олесь, зазира-ла допитливо в очі, ніжно шепотіла, наче підманювала, улещувала:

— Воно ж таке маненьке, безпорадне, так воно жити хоче і ще не тямить нічогосінько. Рученятками розкидає, а впіймати не вміє... Я ж бо працюватиму тоді вдвоє: і для всіх, і для нього, немовлятка мого любого...

В широко відкритих очах блищали дрібненькі сльозинки радісного замилювання, вся дівоча постать якось пояснішала, стала ніжно-привітною, ласкаво-привабливою. Руки згорнулися на грудях, ніби в молитовному порусі. Крізь сльози повторювала ледве чутно: — Таке маюсіньке... і жити хоче... і ради собі не дасть...

V

Олесь більше ніколи її не бачив. Коли тихе крило спогадів повівало на нього і в уяві вирізьблювався затишний куточок самотної дівчини, де до дитячого гурту на лісовій галявині приєдналась, мабуть, іще одна маленька істота, — його охоплювала завжди незміренна ніжність,

почуття тихої ласкавості до себе за вчинену послугу і вдячності до тої, хто дав йому можливість її заподіяти. Частенько думав: он іде дитина — може, це його? І всі діти — рідні. Як хороше! Як гарно...

Одне засмучувало іноді Олеся: він так і не взнав імені запопадливої дівчини. Майнула в його житті легеньким вітерцем і зникла десь на неосяжних просторах радянської землі, маленька працьовита комахинка з великим серцем, повним ущерть невичерпаної материнської любови й жіночої ніжності.

— Як же її ім'я? Звідки вона? Де тепер? Ні, не треба. Так краще. Просто — товариш. Просто — людина. Просила ж бо ще раз на прощання, стискаючи міцно Олесе-ву руку:

— Адже ви більш ніколи не прийдете до мене, не шукатимете мене? Щоб так лишилось, по-товариському, згода?

І лишилось по-товариському.

10/XI 1927 р.

НА ХІДНИКУ

I

До півлитки бачив людей Михайло, та й то коли близько присунутися до вікна й високо підвести голову. А здаля, з низької табуретки, де він повсякчас сидів, копирсаючись у своїй роботі, видні були самі черевики.

Вранці, щойно розвиднялось, тупали лунко по порожньому хіднику важкі порепані чоботи й двірникова мітла здіймала сіру, в'їдливу куряву. До Михайлового віконця налипали брудні пасмуги тої куряви, жорстка мітла скавчливо шкрябала шибки й вирізьблювала на них химерні візерунки. Вихором мчали повз шибки прим'яті, потоптані недокурки, попалені сірники, клаптики подраного паперу. Іноді до них чіплялось чиєсь гидотне жовто-зелене харкотиння й зліплювало до купи всяку нечисть.

Тоді ж твердим, широким кроком міряли хідник одні за одними прості виворотні чоботи. Грубошкірі, широконосі, місткі, щоб нозі в онучах не муляло.

Над напівсонним містом клично ревли гудки: раз, удруге, десь віддалік завмирала робітнича хода — і Михайло сідав на свою табуретку під підвальним віконцем.

Повз нього швидко дрібтіли по світанковому холодку незграбні черевики служниць-куховарок, щоб за яку годину поволі вертати, наполягаючи на підп'ятки від тягару закупа.

Серед цих низьких пліскуватих черевиків Михайло іноді помічав високий вигинистий підбор, і обличчя йому хмурніло:

— Не до ноги, дівчино, купила, не до ноги... Не тою стежкою йдеш... Та ясно воно йому, коли веселою нестриманою гурмою, випереджаючи одне одного, тупотіло

зухвало діточе взуття. Всяких кольорів, всяких фасонів, всяких обсягів. Онде драні черевички, гудзики бовтаються, рядом із чистенькими пантофельками — бантик шовковий метеликом. А там шнуровані елегантні полуботки крокують водночас із здоровецькими чобітьми — носи вгору, бо батьківські, завеликі.

— Разом, разом, дітки, не розходьтесь, товаришуйте, — сантиментально пришіптує Михайло. Самітник він і, як усі самітники, звик сам до себе муркотіти, хоч і не старий іще...

Перебігли жваві ноженята школярні. Зачовгало взуття урядовців. Мало не все на один фасон, куповане по одних крамницях набір та на рати. На низьких покривлених підборах, з розтоптаним плискуватим передом, тонкою витертою подошвою. Поміж ними дешеве різномаїте жіноче взуття урядовок. Зрідка витнуться кокетливі високі півчобітки, пантофельки-лякерки, сіра замшева шкірка.

Поквапливою ходою пройшли службовці. Павза. Михайла довго ніщо не розважає і він поринає весь у свою роботу, аж поки щось затінює вікно.

О, знов той біленький кудлатий собачка задрав ніжку! Джигунисті сап'янці його власниці соромливо спиняються. Невидима рука нервово сіпає цепку.

— Повилазили вже собаки з неробами на шпацір, — лютує Михайло й додає іронічно, — хто кого водить?

Трохи згодом хідник знов оживлюється перебігом школярських зграйок, далі знов човгають додому службовці — і Михайло знає, що пора обідати.

По обіді на хіднику ніякої системи. Поряд чобіт із дзвінками острогами мало не сторч стає дамський жовтий черевик. За ними плюскотять чиїсь старечі шкарбани, мов ковзаючись на асфальтовому хіднику. Назустріч повільною ходою, вивертаючи носи, шпацірують дві парі модних джимі. Еге, перед ними дріботять теж дві парі маленьких жіночих пантофельок... Онде, мабуть, шофер чи літун блиснув високими жовтянцями з гетрами. Старчиха шморгає виступцями. Побігла

служниця в латаних патинках. Знов гурма дівтори з товстими підошвами і мов оливом наллятими носами, мабуть, на футбол. Студенти, чи що, в ремінчаних ходаках, котрий у килимках, а котрий і на босоніж. Серед них іще хтось у мотузяних постолах. Раптом серед парного взуття ріже око одна нога в дранті — плигає поніж дерев'яного костура.

Михайло кривиться й зиркає на свій протез. Через те й шевцювати почав. Інвалідом став, і багато в нього, каліки, зла і ніжності до людей. Зла до здорових, самовдоволених, ніжності до прибитих долею, занедбаних. Та майже не бачить Михайло людей — самі ноги, саме взуття. Ввесь світ йому тепер у тім тьмянім віконці. Сидить на табуретці, на другу, низеньку, протеза поклав, притиснув між колінами (одне штучне) чийсь чобіт дірявий, стукає молотком, зашилює шилом, смикає дратву, а сам усе в віконце поглядає, годується вражіннями.

Коли-не-коли зазирне замовник, перекинеться кількома фразами, відлічить грошей — і знов самотніє скарлючена постать каліки-шевця, цокає молоток, шворгає дратва, нечутно коливаються думки.

Добре влітку, погано, нудно взимку. Замерзне віконце, вкриється химерною папороттю. Глухо скриплять на зледенілому хіднику невидимі ноги. Нічого не вбачиш, навіть у підвалі такі сутінки, що без світла не спрацюєш.

По кутках уранці сідає сива наморозь і розпливається вдень темними плямами.

Тоскно тоді Михайлові. Доводиться жити лише спогадами про нерадісне дитинство, тяжку працю, своє каліцтво.

— Що ж, — пригадує він чийсь слова, — боротьба жертвов неабияких просить.

Доля йому судила бути одною з тих жертвов. Нехай. Він не в претензії. От тільки кепсько, що лід на вікні світ застує. Коли б весна мерщій.

Прийшла й весна і принесла шевцеві багато радощів, багато й смутку.

II

Він давно їх нагледів, ці маненькі чорні черевички з широким носом і низькими, твердими закаблуками. Такі черевички носять тільки сільські дівчата, виряджаючись десь на свято чи на гулянку. Про це свідчили й смугляві ноги з тонким волосінням, що ясніло золотом на сонці. Ці голі пружинисті ноги миттю виблискували перед Михайловим вікном, а за скільки хвилин знову вертали десь назад торопко й жваво. Він бачив їх уранці, бачив удень, бачив і пізно ввечері, коли навпроти на хіднику засвічувався електричний ліхтар.

Мабуть, десь близько, може, саме в цій великій кам'яниці живе, і вередливі хазяї ганяють щоразу до крамнички, абощо...

Без утоми, в такт розміреним рухам шевця, працювала думка Михайлова, малюючи образ невідомої дівчини, що принесла десь із запашних полів ці здоров'ям наляті ноги в чорних, грубих черевичках.

Без утоми, з ясно-блакитного ранку до похмурої пізньої ночі сновигала моторно дівчина, не знаючи, що з підвалу її рухи стежать запитливі очі невідомої людини.

Безтурботно цокотять черевички хідником, твердо ступаючи цілою ногою, посміхаючись з весняних калюж, весняної слизоти. Їхній веселий цокіт збадьорює Михайла. Він мимоволі міняє темп своєї праці, рука швидше метляє туди й сюди, а в такт праці міниться й думка. Швець згадує самотні щасливі хвилини зі свого лиходенного життя, хвилини розради й утіхи. Згадує, як спіткав колись та уподобав дівчину, як мріяли вони зажити сумирно й щасно, як солодкомлосні були їх спіткання...

А чорні черевички самі й самі... Та як не бути самим — а й часинки своєї, все на послугах.

Он ізнов кудись поспішають. Певно, не в своїй справі, не для себе. А може, й для себе, адже сьогодні, здається, неділя. Невже хоч раз на тиждень не підуть вони, куди схочуть? Щезли. Нема.

Михайло бере різака й трохи підстругує нову колодку. Тверде дерево зразу не піддається, потім падає м'якими стружками на підлогу.

Другої неділі перед вікном спинилися густо наваксовані рантові чоботи. Постояли трохи, відійшли, знову стовбичать. На хідник падають шкоринки з насіння.

За якийсь час коло них з'являються чорні черевички — і фонтан насіння подвоюється.

Михайло радіє. Михайло лукаво посміхається й обережно розгладжує шкарубку штуку хромової шкірки.

З тихою батьківською немов радістю стежить він, як щонеділі вистояють поряд якусь часинку простенькі черевички й непретензійні чоботи.

Поглядає скоса в віконце, ласкавить обличчя привітною усмішкою і твердим рухом кроїть лискучу, гостропашну шкірку. Будуть комусь чобітки «на ять»!

III

Шпарке було літо. Асфальт на хіднику став, мов смола, м'який. На рівній поверхні більшими й меншими цятками повибивали закаблуки ямки. Після дощу довго в них стояла вода й дровичила горобців, що ніяк не влучали хвилинки до неї дібратись. Ох, ці люди — і чого б то їм у таку спеку вештатися без пуття?

Не одну ямку вибили вже й наваксовані чоботи перед вікном Михайловим, дожидаючи черевичків. Щось довго не виходять вони сьогодні. Нетерпляче пристукують чоботи по хіднику, нетерпляче й Михайло пристукує молотком-носаликом, заганяючи в підошву гвіздки.

Нема та й нема. Може, що скоїлось? Гніваються, не пускають хазяї? Захоріла?

Не дізнавсь того Михайло, не дізнались, мабуть, і чоботи — вистоявши до темного, почовгали назад, самітні, стуманілі. Пішли, лишивши глибокий слід на асфальті.

Стурбований, як за рідну дитину, був Михайло, коли й у другу, в третю неділю було так само. Не інакше, як лихо притрапилось. Ладний був узяти костура й пошкутьільгати десь на пошукання.

Прийшов замовник, лається: підйом затісний і гвіздки крізь підошву муляють.

— Хіба мені тільки з вашими чобітьми є клопоту?..

Аж ось бачить одного дня надвечір щось ніби знайоме, ніби й ні. Навіть підвівся й до віконця присунувсь, щоб роздивитися ліпше. Так, це ті самі чорні черевички, тільки десь вони дістали рожеві панчохи. Мов малі поросята ноги в них. Гладенькі, годовані на заріз.

Похитав головою Михайло, спохмурнів:

— І нащо б ото рожеві? Людей на спорзні думки наводити? Відомо ж бо, чому мода на таке пішла — під голе тіло. Ет!

Сердито штрикнув шилом у шкіру, аж та чвякнула.

Стоять чорні черевички з рожевими панчішками, дожидають, щось задумливо на хіднику підгрібують носиком. Дожидає й Михайло. Відлягло вже йому: ось чоботи прийдуть, після довгої перерви зрадіють, намилуються.

Та й справді небавом щось застуло світ. Швець підводить голову, вдивляється пильно, високо здіймає кошлаті брови. Це не чоботи! Якись жовті косоносі американки спинилися за вікном. Над ними штанці прасовані з заворотами, коротенькі, модні. Кольорові смугасті карпетки з-під них виглядають.

Чого навпроти черевиків стали? Хіба знайомі? Мабуть, таки так, бо ось уже черевики рядом, ось пішли кудись у парі.

— Та-ак! — замисливсь Михайло, хмурить лоба.

Дивиться другого дня: знов вибігли черевички, тупочуть непокоїно побіля вікна, а за який час до них довгі американки сунуть. Тоді — поніж і геть від вікна. Коли вертають — не видно.

А в неділю скоро рушили вони, натомість стали наваксовані чоботи, одну мить постояли, різко крутнулись і торопко пішли геть, у другий бік. Прикро стало Михайлові. Відколи не чув важкого шкіряного паху в своїй майстерні, а тут аж за горло взяло, така задуха. І зненавидів він тії косоносі американки, як власного ворога. Отак би

й плюнув на їхню нахабну жовту шкіру! Отак би й штрикнув під боки шилом, щоб не лазили тут під вікном!

Та й на чорні черевички вже не так прихильно поглядав швець. Власне, не черевички, а рожеві панчішки йому дошкуляли, очі засипали немов приском.

І зла радість йому була, коли одного разу кудлатий собачка раптом загавкав заливчатим ситим гавкотом, а потім кусонув за рожеву панчошу. Чого, мовляв, стала, де мені треба! На нозі струмочком заруділа кров.

Її рудувата смужка лишилася й потім на панчосі, починаючись від свіжого, рожевими нитками шитого рубця.

— Так тобі й треба, — злісно проказував швець, — не знайся з тим кодлом. Маєш!

І ще радів він, коли черевичкам довше та й довше доводилось жданок застоювати, коли навесні американки не показувались іноді й зовсім. Може, відчепляться?

Тим часом осінь тихо плакала рясними, холодними сльозами, вкриваючи хідник липучою слизотою. Зрідка вихоплювався ясний, сонячний день, даруючи людям останні теплі ласки.

І був такий сонячний день.

Михайло випростав похилу спину: сьогодні більш не робитиме. Задумливо дивиться в вікно, осяяне скісним промінням сонця. Якась лагідність опановує душу. Треба прочинити квартиру, вдихнути в отруєні юхтою легені свіжого повітря.

Раптом, мов хто каменем шпурнув у криницю — нахабно виступають перед очима жовті американки, а поніж... поніж, замість знайомих чорних черевичків, шкандибають на височенних французьких закаблуках якісь лякерки.

— Не найшов іншого місця шпацірувати, безеснику, — сіпнувся Михайло, аж відерце з варом перекинув. Потік він по підлозі чорною, липучою гадючкою.

А за хвилину вгледів Михайло за вікном чорні черевички. Метнулись вони швидко вперед, знов відступили, постояли в гіркій задумі — і потюпали сумно навздогін...

Пройшла пані з кудлатим собачкою. Якийсь пес хотів його понюхати. Собачка злякано заверещав. Пані пхнула пса парасолькою. Підобгав хвоста, зник...

Довго не бачив після того Михайло своїх знайомих. Видивлявся і вранці, і вдень, і ввечері — нема. Може, заподіяла собі що? Може, десь-інде найнялася? Мабуть, що так, бо досі уже б і побачив, отак виглядаючи.

Далі менше турбувався, менше згадував, а потім і зовсім із пам'яті зникати почала. Заступали інші вражіння, інші події.

Впала зима, приморозила поки що злегенька віконце, вкрила білим настом хідник. Поховалися ноги в калоші — менше різномаїтости, менше інтересу Михайлові.

Та з-поміж тисячі ніг розпізнав би він оті, в рожевих панчохах з рубцем від покусу й ледве вже помітною рудуватою смужкою.

Ось пройшли вони повз вікно раз, другий, третій. Ось підійшли до них якісь подрані великі калоші, пішли поряд, зникли... Минула година. Бачить Михайло знайомі панчохи знову. Ходять туди й сюди. Знов ідуть у парі з якимись чобітьми на рипах.

Щезли...

Електричне сяйво парусом проходить у темну майстерню, відкидає довгу тінь від понурої постаті каліки-шевця.

Очі йому закриті. Губи по звичці шепочуть давно зачнені слова:

— Боротьба жертвов неабияких просить.

На хіднику порожньо. Споночіло.

19/III 1927 р.

ЛЮБОВНІ ПРИГОДИ

Секретар редакції підвів здивоване обличчя:

— «Любовні пригоди»?! Ви взялися за любовні пригоди? Тихенький обсерватор буденного провінціального життя, режиму економії і нових технічних винаходів — і раптом любовні пригоди... Неймовірно!

— Запевняю вас, що це вперше і востаннє. Але мені конче треба було написати це оповідання. Я сам його ненавиджу. Я вимучився коло нього, як лоцман на Дніпрових порогах. Я не спав цілий тиждень коло цих мізерних клаптиків паперу. Надрукуйте його!

Секретар ніколи не бачив Карпа Макаровича таким схвильованим. Завжди сумирний, з повільними хуторянськими рухами, опецькуватий чоловічок, із брезькуватим, невиразним обличчям гемороїдального молодшого бухгалтера якогось підвідділу якоїсь дрібної господарчої установи — він рівно о дев'ятій приходив у свій куточок, перегортав цілі купи провінціальних часописів, порпався у робселькорівських дописах, методично щось відзначав червоними хрестиками в технічних журналах — і внаслідок своєї длявої праці передавав секретареві редакції акуратно списані чіткими конторськими літерками гранки паперу, що виглядали здаля, як дрібні рахівниці. Слова, мов сухі цифри річного звіту споживчого товариства, плигали в очах у секретаря. Він і не думав їх перевіряти. Він знав, що Карпо Макарович по-канцелярському точно перекаже знайдені відомості, точно зазначить джерело їх походження, точно подасть відведену йому для інформації кількість рядків і точно о четвертій подасться з редакції додому обідати десь на край міста, в сірий дерев'яний облуплений будинок

із приземкуватими квітами на підвіконнях за сірими перепраними занавісками. Там зустрине його гостроплеча, з ріденьким вицвілим волоссям і вицвілими очима жінка, такі, як і він, опецькуваті, неповороткі й неметкі діти — й там він лишиться до завтрішнього ранку, до дев'ятої години, коли знов зігнеться над купою паперів у своєму редакційному кутку. І раптом оповідання — «Любовні пригоди»!

— Ви повинні його надрукувати. Від цього залежить усе моє життя, — повторив Карпо Макарович, і обличчя йому взялося рудуватими плямами, а над бровами залисніли крапельки поту.

Секретар ще раз здивовано глянув на новоявленого новеліста. Незвичне поведження Карпа Макаровича не дозволяло глузувати, і він мовив серйозно і стримано:

— Все життя від цього залежить? Але ж ви сказали, що це вперше й востаннє. Значить, ви не думаєте цим першотвором прокладати собі письменницьку путь. Навіщо тоді й друкувати так нагально й обов'язково?

— Я не можу вам сказати, через що це так. Але обов'язково й негайно, коли ви не хочете погубити мене... Що забагнеться вимагайте потім від мене, нагружайте якою схочете працею, скорочуйте платню, але надрукуйте це оповідання, надрукуйте мої «Любовні пригоди».

Урочисто-благальний тон завжди плохенького Карпа Макаровича переміг. Видно було, що в житті цієї людини скоїлось щось надзвичайне, несурядне.

— Гаразд! Я покажу редакторові, хоч у недільному додаткові ми й не звикли друкувати любовних пригод.

Та своєму постійному співробітникові можна зробити виняток, коли, певна річ, ваше оповідання має художній інтерес.

— Воно має життєвий інтерес, — з притиском підхопив Карпо Макарович. — Коли-небудь я вам оповім його трагічну історію. Не вимагайте цього зараз. Рана ще надто свіжа й роз'ятрена. Не вимагайте!

— Та ні ж бо, товаришу! Хай ваша історія лишиться при вас. Нам із редактором важно задоволити читачів

справді цікавим і корисним художнім матеріалом. Давайте ваш манускрипт.

Тоненький школярський зшиток, списаний рівними акуратними рядками, перейшов до рук секретаря.

— Вам легко буде читати: я переписував три рази.

— Гаразд, гаразд! Не турбуйтеся. Завтра знатимете його долю.

«Кароліно Петрівно! Ви знаєте: я — маленький чоловічок, такий маленький, як чоловічки в Ваших прекрасних очах. Та хіба й маленькі чоловічки не мають права на велике щастя? Зробіть мене щасливим, Кароліно Петрівно! Адже я не знав досі, що таке щастя. Безрадісна була моя життєва путь, мов безкрайня телеграфна лінія. День до дня схожий, як телеграфні стовпи. Сірі, одноманітні. І думки, як дроти, довгі, нудливі, однотонні. Ви увірвалися в моє життя метеором. Ви ж така метеорна, Кароліно Петрівно, моя красна Ліночко — дозвольте мені хоч у листі Вас назвати так: красна Лі-ноч-ко!..

Коли Ви проходите повз мене, одне непереможне бажання опановує всю мою істоту: розпаритися в легку хмарку, оповистити Вас прозорою променистістю й так у солодкій млості бути з Вами скрізь, почувати кожний атом Вашого тіла, кожний кучерик на Вашій нижній шийці, коливатися разом із кожним Вашим рухом.

Не смійтеся з мене — я не шукаю слів, я пишу так, як думаю, а думаю про Вас я завжди, повсякчас, невідступно, з солодким болем і з незмірною радістю.

Коли Ви одного дня забули на моєму столі свої рукавички (це я їх украв, простіть мене, — я не міг їх не вкрасти!) — це був найщасливіший день у моєму житті. З того часу вони завжди зі мною, в боковій кишені мого піджака. Коли ніхто не дивиться на мене, я зідхаю глибоко й часто — й чую Ваші рукавички на своїх грудях. Потім я притискаю їх до свого обличчя й жадібно вдихаю їх аромат — від них пахне Вашими пальчиками.

Я знаю: Ви дивитесь на мене, як легкий аеро з-під хмар на тяжкі незграбні трамваї, що їх ганяють щодня

по тих саме рейках туди й сюди, з зупинками на тих саме місцях — все життя від дня народження на заводі й до смерти серед іржавого кладовища в ремонтному парку. Але й аеро відпочиває на землі. Невже Ви не можете на час знизитися до мене? Ліночко, моя красна Ліночко, я не прошу чогось великого, нездійсненого! Я прошу тільки коли-не-коли побути зі мною, прошу мати право дивитися на Вас, не ховаючи свого зору, розмовляти не про службові справи, а так, як коливається дим понад містом, вільно, бездумно. Я ж бо Вас люблю. Яка жінка не любить, щоб її любили? Хай це буде непоказна, маленька людина — та ж важно, що вона ВАС любить, що ВИ центр її помислів, її мрій, Ви стаєте вищі від того, гордовитіші...

Ліночко! Не смійтесь, не глузуйте, не зневажте мене, мого глибокого, пристрасного, як думки матері про хору дитину, почуття. Не дивуйтеся, коли я закінчу цього листа таким, може, несподіваним, по-міщанському прозовим проханням:

“Підемо разом у кіно”... Я чую, Ви регочетесь, Ви не в силі втриматись. Після всіх романтичних слів така наївна пропозиція. Ні, не наївна, моя красна Ліночко! В кіно, коли загасне світло, Ви не бачитимете, хто сидить попліч Вас. В кіно ми обидва дивитимемось на одне і — мрію — може, один відгомін те одне викликати в наших душах. В кіно Ви забудете звичайні наші взаємини, забудете ті буденні умови, де відбуваються наші службові зустрічі. В кіно ми рівні глядачі...

А мені...

Доле моя, яке щастя буде сидіти поруч Вас, почувати обіч Ваше плече, чути, як Ви зідхаєте, всміхаєтесь, як реагуєте на екранові сцени. Ліночко! Прошу Вас — підемо разом у кіно. Хіба Вам не приємно буде почувати, що Ви робите людину щасливою, що Ви даєте їй велику, незціненну радість?

Може, я ідеалізую Вас, як ідеалізують предмет своєї любови всі закохані. Але я вірю, що добрість у Вас

переможе, що Ви цю жертву принесете, Ліночко, правда? Ви згодні?

Весь Ваш К. М.»

Редактор із секретарем мовчки переглянулись:

— Оригінально! Замість послати поштою чи просто передати в руки, хоче надрукувати любовну цидулку в газеті. Кумедно!

— М-гу! Перший випадок у практиці... Ви кажете, що він був дуже схвильований? Та певно, певно... Знаєте що? Покличте сюди Кароліну Петрівну, обміркуємо справу втрюх. У любовних історіях жіночий розум мерщій розбереться, тим більше — сам адресат.

Кароліна Петрівна, нова редакційна машиністка, швидко ввійшла в кабінет.

У повітрі запахло резедою й рижевою пудрою. Темні, трохи підрисовані очі спинились на редакторі сміло й уперто.

— Передрукуйте оце негайно й принесіть знову мені.

Шелест вузької сукні на стрункій постаті, легкий оборот — пішла.

— Та вона справді гарненька! Смак у нього є. Як я не помічав...

— Та й не дурненька й собі ціну знає. Побачимо, як ця принцеса до пропозиції нашого лицаря-плохути поставиться. Непоганий сюжетик для свого «оповідання» вибрав. Хе-хе-хе!

В кабінеті коливався веселий смішок. На мить забуті чергові кампанії, міжнародні події, звіт останньої партконференції...

Перед очима там десь за стіною зігнувся над купою паперів Карпо Макарович, хвильно чекаючи на відповідь коханої — і вона десь стукає на машинці собі любовного листа.

— Хе-хе-хе! Оце встругнули... А дівчатко трохи підфарбовується — хоче, щоб на неї задивлялися.

— Нічого. Фарбована картинка краща від нефарбованої — це й діти знають. Аби вміло робити.

— Та вона вміє...

— Щось довго не йде, мабуть, ніяково стало.

Легкий стукіт у двері.

— Ввійдіть!

— Ось вам відповідь. Я одержала її з уранішньою поштою ще перед тим, як ви мені показали перший розділ «Любовних пригод». Читайте.

«Коли ти, паршива швендьо, одбиватимеш у мене чоловіка й вештатимешся з ним по кінах, — я не знаю, що тобі зроблю... Все, що може зробити жінка з передмістя, чуєш? Обіллю сірчаною кислотою твоє личко, щоб ніхто вже не залицявся, видеру волосся, виколупаю очі.

Він тобі хвалиться, що за все життя не мав щастя. А я його мала? Десять років замужем, із них три на вагітність і сім на годівлю. Ось підсумок мого життя. Ночви, кухонна плита й широке ліжко з випнутими черевами гладких подушок. Чи ви знаєте цю каторгу? Чи ви розумієте, що тепер я хочу тільки спокою, тільки можливості виплекати своїх дітей, щоб не задурно були всі ті муки, всі ті роки тяжкого, безрадінного життя. Ви хочете й це відібрати. Ви сміятиметесь у кіні, а я плакатиму коло покинутих дітей. Він носитиме вам дарунки, а я не матиму чим залатати дитячі сорочки...

Кароліно Петрівно, я не знаю Вас. Мені здаля показав Вас редакційний сторож, коли я прибігла несамовита дізнатись, хто це така, до кого пише мій чоловік.

Прозорливість ревнощів напустила мене зразу на редакцію. Адже Карпо Макарович ніколи мені за Вас не згадував, та й Ви недовго там служите.

Кароліно Петрівно! Ви ж молода й гарна. Навіщо Вам любов такого миршавого, непоказного чоловіка? Він не дасть Вам тої насолоди, що Ви її шукаєте. Я бачила Вашу тонку сукню, Ваші прозорі рожеві панчішки, Ваші лякерки. Ви хочете подобатись. Ви шукаєте любови. Але чи така любов Вас задоволить? Один-два

дні — і Ви її зречетесь. Ви покинете його, а він, — він ще до того покине нас. Щезне й той сурогат сумирного життя, що ми маємо. Щезне міраж приязні, кохання.

Я ж його кохаю, чуєте? Кохаю до самозабуття, до нестями, чому свідки мої діти, мої бідні діти. Коли чомусь пів на п'яту ще не чути його кроків на нашому глухому завулку, я не можу всидіти й вибігаю за ворота виглядати мого Карпа. Єдина втіха в моєму житті, коли він мене приласкає. Хто ж бо ще мене може приласкати — слухайте ви, молода й гарна жінко, — мене з моїм зів'ялим тілом, з натруженими руками, з потертим, рябуватим обличчям? Він був мій перший і є останній.

Ви не маєте права в мене його забирати. Ах, ви й так уже наполовину його забрали в ту саму хвилину, коли він мене обдурив, коли він так у вічі збрехав. Як удар грому, це було на мене, і як після удару грому буває тиша, так я заніміла і нічого не могла вимовити. Вам перекажу, як це було.

Коли молодші діти вже сплять, а старшенькі ще граються й нишпорять по наших двох кімнатах і кухні, чоловік сідає і пише. Там у вас в редакції надто шумно, щоб можна було спокійно працювати, а грошей нам треба й треба... Ви ж цього не знаєте, у Вас нема дітей... І я кажу дітям:

— Тихше, любі мої, тато занімається!

Ми всі ходимо на шпиньках, щоб не заважати. Ми знаємо, що він працює для нас, що його спина горбиться від турбот про нашу їжу, вбрання, квартиру, дрова. Нашвидку я втишую дітей і укладаю їх спати, а сама сідаю порпатися в їхній білизні. Все, що я дозволяю собі, це тихо підійти до чоловіка, обняти його за похилені над столом плечі й ніжно поцілувати в скроню:

— Працюй, мій любий, мій рідний Карпику!

Так я зробила і в той злосливий вечір. Чи ж можете Ви уявити мій жах, мій холодний жах, коли через чоловікове плече я побачила клаптик поштового паперу і на ньому там-сям схопила окремі рядки:

“Кароліно Петрівно, зробіть мене щасливим!.. Я Вас люблю... підемо разом у кіно...”

В мене серце спинилося й ноги похололи. Я не могла одірвати очей від цих жахливих слів. Все життя зруйноване. Десять років нужденних змарновані навіки. Мої діти — сироти. В моїх дітей нема батька. В мене нема вже чоловіка.

А він, зляканий несподіванкою, прикрив листок тремтливою рукою й винувато шепотів:

— Це я почав таке оповідання. Бачиш, тепер ніхто не пише любовних оповідань. Пролетарські письменники вважають, що це їм не личить, — ніби пролетарі не люблять! А читачі вже виголодніли на любовні пригоди в літературі. Ось мені редакція замовила на недільний додаток... Спробую...

Наївна, нашвидку вигадана брехня. Мій чоловік — і оповідання з любовними пригодами! Я одійшла мовчки, я не спала всю ніч, а вранці дізналась, що Ви — причина цієї брехні, причина мого нещастя.

І ось пишу, закликаю: не губить мене. У Вас теж колись буде чоловік, будуть діти. Подумайте, розважте, зійдіть з мого шляху. Інакше я за себе не ручуся. Я накою лиха й собі і Вам. Я — жінка, я — мати. Ви знаєте, як захищає кішка своїх котенят? Ви знаєте, як квочка кидається на собаку? Ви будете собакою, коли зачепите мій тихий куток. Ви вже зачепили його, я вас ненавиджу. Бійтесь мене, тікайте від мене, тікайте від мого чоловіка. Чуєш, паскудо! Іди геть, бо я сама себе боюся...»

Редакторові очі миттю перебігли нервові жіночі рядки.

— Хм... Розділ другий «Любовних пригод», на мою думку, сильніший від першого, а третій обіцяє бути навіть драматичним... Що ж його робити, Кароліно Петрівно?

— Надрукуйте йому цей перший розділ, — твердо мовила машиністка.

— Та-ак... Добре серце принцеси зглянулося над долею безталанних сиріт. Похвально! — Але ж газета ризикує обдурити читачів і не дати їм кінця «Любовних пригод»?

— Я... я піду з ним у кіно, — тихо проказала Кароліна Петрівна, — а рукавички звелю повернути мені.

Адже тепер уся справа в рукавичках.

— Авжеж, у рукавичках, — з притиском кінчив редактор, поглядаючи на її тонкі пальці.

11/XII 1926 р.

КАРА

I

Глибоко вгрузають важкі порепані чоботи в пухкий сніг. Розпарене обличчя аж вилискує, тільки на вусах та бороді налипли бурульками крижинки, жилава рука щоразу хрумкає їх пожовклими від тютюну пучками, та за хвилину вони знов налипають. Ізсунута на потилицю шапка вивітрює розіпрілу чуприну. Думки мерехтять, мов ті іскорки на сніжинках. Веселі, сумні, ніякові.

— Оце навпростець ходити! Спізнивсь дуже — мо', хто й підвіз би був... Та й люду сьогодні на ярмарку! Аж он звідки понаїздили... Тільки що воно за купець пішов: насилу своїх чорненьких збув. Ех, і волики були! Тра відразу лісу придбати та з весною і за хату. Покривилась на геть стара, потрухлявила, як не завалилась досі. На всьому селі хіба в брата Никона гірша... Тяжко Никоніві, ще й помічника немає, як і в мене, вдовця самотнього... Хтозна в кого й удався Григор: усе гулянки та бешкети, бешкети та гулянки. Нема того, щоб батькові підпомогти господарство направити... Ех, життя, як ота путь глибококолійна...

Розстібнув кожуха і, важко сапаючи, сунув до переїзду. Там, за залізницею, близько й село. Горбок, левади, річка, хати... Півгодини ходу.

Сутеніє. Одинокі спізнілі ґави, стомлено кракаючи, поспішають на нічліг. На засніженому полі химерно танцюють ледве помітні тіні від них. Якась пара затримала льот і кружляє над напівсплюндрованою сторожкою біля переїзду. Дурні! Там відколи ніхто не живе, не лишає поживи. Бомба з денікінського бронепотягу цілу родину покклала в домовину. Криваве, страшне місце... Поглянули на розбитий дах ґави, кракнули ще раз — і на домівку.

Глухо скрипнула луна від їхнього крику в порожньому полі. Завмерла. Тихо, тільки чоботи човгають, уминають сипкий сніг.

Лячно Созонові, долю залізничника згадавши. Не знає людина, коли й звідки на неї лихо натрапить. Безневинному кари завдасть, винного помилує.

Чорною пасткою вищерилось вікно сторожки, і здається Созонові, що в тій пастці щось ворухиться. Рука цупить батіг — єдине, що лишилося від волів, бо віддав і ярма на додаток. Друга нервово мацає в пазусі хустинку, де загорнуті паперові червінці.

— Виймай, виймай гроші, не лінуйся! — раптом з вікна глузливий голос і просто перед очима смертодайна дірочка револьвера.

— Хлопче, не жартуй!

— Які там жарти! Клади на землю, бо вб'ю. Ну!..

— Хлопче, шануйся! Що робиш?

— А туди тебе... Клади, бо тільки й жив!

Отетерілий з несподіванки, Созон покірно кладе дрижачкими руками хустинку. З жахом дивиться на чорну, як гав'ячий дзьоб, лискучу люфку.

— Ставай на коліна, молись наостанку, — чути команду, і люфка наближається до Созона. Ось-ось кракне — і нема його, як не стало тоді родини залізничника...

— Май совість, чоловіче! За що караєш?

— За що? За гроші, от за що. Щоб не виказав.

— Та цур йому! Мовчатиму. Зглянься, не бери гріха на себе.

— Мовчатимеш? А я знаю? Молись, кажу!

— Ой-йой!

Голосно ляснув постріл і геть там покотивсь луною по залізниці.

Созон завчасу ницьнув. Лежав, не тямлячи, чи живий він, чи мертвий.

— Доля помилувала. Вдруге не стрілятиму. Тільки пам'ятай: одне слово — і тебе вб'ю, і хату спалю. Мене арештують — хлопці помстяться, все'дно не житимеш.

Іди, не оглядайсь, розтуди-т тебе телеграфним стовпом, через поперек!

II

Очманілий, хитаючись, наче п'яний, брів додому Созон. У вухах лящала брудна безглузда лайка, дзвенів перекатами постріл. Наче обценьками стискало щось горло, тягло вниз куточки губ, збирало у зморшки шкіру коло очниць.

— Волики мої чорненькі, намарно ходив коло вас, намарно недоїдав, недосипав... Дітоньки мої маленькі, не бачити вам нової хати, м'якої постелі, доброї їжі. Ходити вам наймитами, поневірятися по чужих людях. Не для вас уторгував, для харцизяки, бузувіра-нелюда!..

Чорною хмарою всунувся Созон у свою похилу хатину й повалився на лаву, як був у кожусі і змокрілих чоботях. Сумні думи вже покинули його. Отупіло дивився на жердку, куди почепив непотрібний уже батіг, і без кінця проказував про себе налазливу лайку:

— Телеграфним стовпом через поперек... А щоб тебе телеграфним стовпом через поперек!

Чогось стало смішно, аж схлипнуло реготливо в горлі й перекривило обличчя. Підвівсь, провів рукою, наче змахував щось із лоба.

— Оце наярмаркував! Нову господиню в нову господу завів. Оженився рогач із коцюбою, привели черепків із черепенятами... На череп'я життя пішло...

Піймав на собі зачудований погляд старшенької дочки. Встала вона була, засвітила гасника, видобула з мисника горщика з вечерею, вкраяла хліба і стояла зараз перед батьком, не знаючи, що й казати. Тільки, як матуся вмерли, бачила вона тата таким.

Сидів він тепер край столу, зіперся на руки й дивився безтямно перед себе. Побілілі губи беззвучно щось шепотіли. На щоці сіпалася жилка. В розстібнутій пазусі важко дихали чорні волохаті груди.

Дівчинка стурбовано дивилася, боячись запитати. Збагнула, що батько з ярмарку приніс не радість, а горе. Маленьке серце стискалось від жалю.

— Їжте, тату, та їжте-бо! Оце трохи вареників наліпила, малі вже поїли та сплять.

— Ти ж моя велика та розумненька, варениками хочеш розважити? Сухий хліб їстимемо далі, дочко, ось що!

Похилився на стіл Созон, мало не плаче. В кутку дочка хлипає, тямить, що скоїлось щось непоправне, немилосерде, коли й тато такий стався зажурений, тато, великий та мужній.

Цвіркнув несміливо цвіркун у запічку і замовк, зніжковів. Жура повисла сірою мрякою у старій хатчині. Чути лише стримані подихи збезнадіяних людей. Чадно кліпає гасник, граючи химерними тінями.

Раптом надворі сердито загавкав собака. Рипнули сінешні двері. Кого несе в цей турботний час? Навіщо?

III

Бавовняними клубками ввірвалось у хату морозне повітря. Війнуло терпким холодом. А ще холодніше ставало, коли поглянути на подрану, латану й перелатану Никонову свиту, облізлу, невідомого брудного кольору шапку й пообмотувані в ганчір'я чоботи.

Він був старший від Созона, і нужденне життя глибоко зборознило все обличчя, присипало передчасною намороззю волосся й вигорбатило похилу спину. Жилаві вузлуваті руки повсякчас рухалися, незвиклі до супокою.

Не часто брати бачились. Хіба, як родинне свято або лихо прикрутить. Без діла один до одного не заходили.

Чув Созон, що й цього разу Никін завітав не задурно. Певно, якийсь клопіт має.

Та не відразу селянин своєї справи доходить. Звук манівцями їздити, битого брукованого шляху боїться. Коні, мовляв, нековані, ще й вісь дерев'яна...

— А що, ярмарок удалий, Созоне?

— Та нічого...

— Ех, і крам тепер не поцінний! Тяжке життя пішло.

— А коли воно легке було? За панів, чи що?

— Та ні, тепер ніби кращає. Це я за себе кажу.

— Хіба що?

— Не знаю-бо, чи весни із своїм збіжжям діждуся. Вже й картоплю мало не всю вигріб.

— Погано... А Григор — так-таки нічого й не робить?

— Та бач, і йому чоботи нові справити треба. Хоч до роботи, хоч на вулицю. Хлопець десь молодий, пожирувати хоче.

— Щось дуже він у тебе жирує. Вже люди жаліються.

— Або що?

— Та так, бешкетують хлопці на селі і він колобродить. Дивись, щоб не накликав лиха на твою голову.

Похнюпивсь Никін, помовчав. Гірка, видимо, була для нього ця розмова. Покрутив шапку в руках, долі дивиться, знов питає:

— Ну, а волики спродав добре, Созоне? Як надіявся?

— Та спродав... Тепер хоч сам у плуга впрягайся.

— Проте нову хату матимеш, хазяйку собі візьмеш до сиріт.

— Матиму пухиря на лобі, — злісно проказав Созон, аж плюнувши спересердя.

— Хіба ж мало дали? Адже три сотні збиравсь узяти. Тож і я думав, — чи не позичиш дозимувати...

— Як сам дозимую... Ет, однаково від людей не вкриєш!.. Пограбовано мене, — чуєш?

— Та що ти? Де? Хто?

— Не скажу, брате, не можу... Вб'ють, як викажу, загрозувались.

— То не кажи хто, кажи як.

Переповів Созон свою пригоду братові, сам сердито на нього зиркає, аж Никонові ніяково:

«Наче і я в чомусь винний, наче й на мене зле серце має. Хіба за те, що позичатися прийшов під лиху годину?»

Ще нижче понурився він, не відказав нічого, а далі й прощатись почав.

— Вибач, — каже, — що прийшов турбувати. Тільки ж справді сутужно мені, та й Григорові таки чобіт треба. Вже давно мені голову морочить. «Хочете, каже, щоб гарну невістку колись у хату привів, — гарно й мене держіть». Отож я й думав...

— Гиндики теж думають, — уже зовсім із люттю перепинив Созон і так глянув на брата, що той мовчки за клямку й подався на свій куток.

IV

Сира, непривітна, ще гірша за Созонову, була в Никоно хата.

Заліз він на піч, нап'яв на себе яке було дрантя, лежить горілиць і тче нудні, беспорадні селянські думи. Як жити? Як менше їсти? Кому свої труджені руки продати? Чи не краще геть ік лихий годині землю покинути та й податися десь сторожувати абощо? Гадав від брата підмогу мати, тепер, диви, ще й йому підпомагати доведеться — адже купка сиріт у нього... Де ж то Григора так довго нема? Десь знов загуляв, либонь. Мало совісти в хлопця, ой, мало... Карає доля, а за що — піди, второпай... Та й Созона скарав якийсь злодій безневинного. Не з куркулів же він, не з дуків. Скільки років тих бичків годував, а тепер що — став харпаком безпросвітнім, безнадійним.

Чорною галиччю думки кружляють, кракають. Голодні, журні, беспорадні. І голова Никонові здається гніздом гав'ячим, кострубатим, незугарним, із продувами між сяк-так покладених гіллячок. Холодне, чорне, непривітне. Гойдається в розколині на голому рипливому дереві, прокинеться з різким криком гава, зірветься, заплискає стривожено крилами, знов учепиться гачкуватими лазурями в суху зледенілу гіллячку. Немає покою, немає розради... Без кінця, без краю тягнеться вітряна, зимова сільська ніч. Без кінця, без краю кружляють зловісні думки в стомленому мозку Никоновому. Болить, ние натруджене тіло.

Десь люто валують собаки, дико гигочуть у нічній тиші хлопці. Ех, хлопці, хлопці! Багато серед них є бур'яну. Вже не вперше в Лукашівці грабують людей. Ото й до Созона черга дійшла. Розбестились злодії. Боятися їх люди. Влада ще молода, на селі не встояна — чи давно від ба́ндитських «партій» життя не було? Одні махнівці чого нарobili...

Безладно плутаються образи в змученій голові. Хилитаються лапаті бур'яни, з них визирають хижі голови

круків, зловісно крикають, широко роззявляють чорні дзьоби. Дужий подув холодного вітру — і ціла їх зграя вривається в убогу хатину. За ними женуться хлопці, на чолі — Григор, гидко лається...

Сон одлетів.

У сутінках в кутку роздягається Григор. Тхне горілчанним духом.

— Де був, Григорє?

— А я вас питаю, де ви були?

— Чого по ночах блукаєш?

— Козаків й місяць світить за сонце.

— Хіба так з батьком розмовляють?

— А хіба батьки синів босими водять? Дістали грошей на чоботи? Дав дядько?

— Та ні...

— Тож мовчіть, у мої справи не втручайтесь.

— Які то твої справи?

— А такі, що не ваше діло!

Замовк старий, зажурився. Скарала доля сином, ой, скарала! Один-однісінський — і що з нього? Коли б не правий був Созон: доведеться колись перед людьми червоніти. Тепер ще нічого — хоч на самоті, віч-на-віч казна-що говорить. А далі?

Чує Нікін: висовує Григор з-під лави свою скриньку невеличку — колись була його, Никонова, салдатська — відкриває, стукає чимсь, далі шелестить немов папірцями... Знов клацає замок, шуркотить одежа, скрипить піл під вагою Григорового тіла, а за скільки часу рівний сап сповнює хату.

Той сап не дає покою Никонові. Він, здається йому, лізе не тільки в уха, але й у ніс, очі, рот, кожную клітину тіла, штовхає з усіх боків, шпигає, коле.

Широко розплющені очі Никонові пильно вдивляються в нічну пільму, аж поки вона починає сіріти, поки надходить світанок. На вербах знов прокинулись ґави, кричать навперейми перед уранішнім відльотом. Десь одна крикає в дворі, порпаючись у купі гною.

Нікін поволі злазить з печі, покрадьки простягає руку до Григорової одежі, до кишені, де лежить ключ.

Никонова голова тихо схиляється над скринькою, старечі руки беззвучно лічать гроші: сотня, дві, три... Онде ще, ще... Пов'язані пачки, придавлені зверху чорним револьвером.

Никін обережно складає гроші в шаньку й кладе на піч. Сідає на край печі, звисивши худі, жилаві порослі густим волоссям ноги. Сидить годину, дві, три. Сухі порепані губи щось шепотять. Сухі зчервонілі очі вперто вдивляються в якусь щілинку на стінці.

На вулиці реве худоба, гейкають люди, риплять журавлі, ллеться холодна вода в замерзлі корита.

Непорушно сидить Никін. Сіре, поскороджене лихом обличчя ще посірішало, гостро випнулись вилиці...

Позіхаючи, прокидається Григор. Йому треба чогось до скриньки.

Никін чує брудну лайку:

— Ах ти... обікрали!.. Тату, це ви мої гроші взяли?

— Я тії гроші взяв, — рівно, приглушено Никін.

— Віддайте, бо лихо буде!

— Віддам, — так само рівним, однотонним голосом батько, — ось там у кутку під полом поклав.

— Ах ви... телеграфним стовпом... через поперек!

Григор стає рачки, щоб полізти під піл. Чує раптом стогін:

— Сину мій, сину!

Підводить на мить обличчя — і падає ниць, заливаючи кров'ю долівку. Маленька хатина сповнюється їдким пахом пороху.

...Важкою ходою йде Никін до сільради. В руці туго напхана шанька. Морозний ранок льодовою шкоринкою зтяг засніжену землю. Сніг хрумкає по кожнім кроці Никона. Він залишає по собі глибокі синяві сліди, немов вдавлює туди своє горе.

V

Перед переїздом спинився драбинчастий віз. Свисток паротягу пронизливо ріже повітря, віщує небезпеку. З рахманної ріллі, з телеграфних дротів турботно

знімаються птахи й клопотливо перелітають десь далі. Гулкою луною відбивається гуркіт поїзду в порожній сторожці. Пролітає, здіймаючи мрячливу куряву. Спадає вона на землю, пудрить сіривою траву наобабіч. На телеграфні дроти знов злітаються щури й тихо гойдаються в стрункому шерезі, похитуючи голівками. На возі Созон і Никін. Созон веселий, говіркий. Никін — суворий випростаний, сухий, як жердка. Говорить, як лід рубає:

— Мав спокутати гріх. Виправдали радянські судді, умовний вирік дали. Кажуть: небезпечний для трудящих елемент знищив. А я ж сина, сина убив! Така доля: безневинного покарає, винного помилує... Не можу я жити в тій хаті. Наймуся тут сторожувати.

І сторожує Никін там досі. Свистить паротяг — виходить до нього з зеленим прапирцем. Сам сивий, суворий.

7/III 1927 р.

ПОВОРОТ

З кущів стирчить кошлата людська голова. Вузькі примружені очі пильно вдивляються вниз, де під кручею ластівчаними гніздами ліпляться селянські хатки. По губах блукає непевна усмішка.

Ось вона, довгождана батьківщина! Три роки не бачив її, три роки серед злодіїв, ворів, убійників...

Ге! Його тоді теж мало були не вбили. Хіба дядьки конокрадів милують? Це ніхто, як рідний брат, люш-нею ногу перебив. У животі з того часу наче щось увірвалось. Спробуй тепер за чепіги взятись, лантуха в млин виперти...

А все через бабу, як хтось казав — того янгола з дірочкою... Хотів собі обійстя обставити, від брата виділитися. Адже коханка вже тяжка ходила та все:

— Коли поберемося, Хомцю?

Та куди її візьмеш, коли братова сичить гадом, брат-господар бугаякою зиркає:

— Тільки байстручат у хаті й не бачили!

Ну, й украв. Ну, й удруге. Вподобав легкий хліб, загуляв хлопець, поки на плаву дядьки коло коней здибали.

Били. Привезли в село. Били. В волость...

Хома аж закректав від жахних споминів. Губи скривилися. В руці тріснула суха гіллячка. Ой, задушив би!.. Ворухнувсь у кущах, наче стрибнути кішкою схотів на приземкуваті хатки, на катів своїх. І знов прикляк непорушно.

Десь поблизу кроки. Крутою стежкою вертає зі степу з косою дядько. З-під широкого бриля визирає знайома руда, аж жовтогаряча, борода.

Сусіда Гаврило. В нього звів був Хома вороного жеребчика. Аж у третьому повіті через циган на ярмарку збув.

Минув сусіда куці, де їжаком причаївся Хома, не дихне, не здригне.

От вертай додому, як там ворогів, як джмелів над гречкою! Та знов — куди подінешся хромий та хорий, з усім тим, що на тобі (вже й шапку загнав по дорозі — їсти ж кортить).

Знаття б — як зустрінуть. Може, забули? Може, простили? Адже три роки в тюрязі спокутував гріхи. Нічого не треба, бодай жити сумирно на своїй частці. Якось перебідує на тій десятинці, город розведе, бджілок, може...

Очі Хомчині знов пильно вдивляються вниз, де лишаєм обсіло долину село. Вечірня курява димною запоною оповиває його. Не добереш, де купи верб та вишняку, де дахи та скирти... Що чекає Хому за тою запоною?

Мозок уперто свердлує невість.

Пригадує. Колись на фронті взяв його з собою товариш-літун в аероплян. Як на релях загойдало, замутило. Глянув униз — завмер, зачудований. Аж грудочки на ріллі видно, так прозоро. Летіли над селом — мов щільнички село. Тісно-близько квадратики-дворища туляться одно до одного, а позад тих квадратиків клуні, шергоном вирівнялись. Онде люди з хат вибігають, обличчя вгору. Телята, собаки, кури врозтіч, гуркіт зачувши мотора. В ставу дно прозоріє, колишеться волохатими смугами жабуріння. Здається, трохи нижче — і побачив би геть усю рибу. Черідка гусей на березі біліє, кожна пташина, як маківка.

Здивувався тоді Хома. Адже високо, все оте, як цяцькове, а видно, мов книжку з кольоровими малюнками держиш перед очима.

Що вже садок — і в ньому ясніє кожна стежечка. Онде дівчина з коромислом до криниці йде попід осоколями. В куцах понад ровом біжить рудий собака, і куці його від зору з аеропляну не ховають.

Казав потім товариш-літун:

— Вгорі повітря чисте, прозоре. Так, мабуть, і ті, що вгорі сидять, наше життя краще видивляються... А ми на низу крізь куряву поземну нічого не добачаємо, ходимо, мов у туманах...

Плюнув сердито Хома:

— Справді, мов у туманах. От, іди тепер додому, — чи на поріг пустять? Та вже назад не вертати...

Підвівсь і, поволі ступаючи, почав спускатись в долину.

Сонце востаннє кліпнуло мідяним приплющеним оком між синявими хмарами. Війнуло прохолодою, вечерою вогкістю.

Хома входив в село. Крадькома, попід плотами, наче знов до чиеїсь стайні. Ось уже й Гаврилові ворота.

— Чи не Хома часом? Авжеж Хома. Здоров був. На домівку вертаєш?

— Та так, одсидів уже своє...

— Еге ж, еге ж, тепер скоренько випускають. Слобода! Що ж далі робитимеш?

— Що ж робитиму? До важкої праці тяжко — онде тоді ногу перебили, а проте, якимось хазяйнуватиму.

— Еге ж, еге ж, треба до хазяйства ставати. Хлопець у порі, хоч, мабуть, у тюрмі від сільської праці й зовсім відзвичаївся.

— Та так, дядьку Гаврило, воно й раніш, як знаєте, не дуже я до цього брався. Та треба спромогтися. Он у бупрі трохи шевцювати навчивсь.

— Еге ж, еге ж, воно й добрі люди допоможуть у добрім ділі... А чого це ти, хлопче, без шапки мандруєш?

— На хліб виміняв.

— О-о! То ти й порожнісінький? Кепська справа, хлопче! З чого ж ти господарство розпочинатимеш? Уже раз був розпочав, нівроку... То що, заходь до хати, нагодую, та, може, й шапка в мене знайдеться сяка-така. Як же парубкові та без шапки?

Здивовано зиркнув Хома на сусіду. Звідки така гостинність у дукача? Чи не затяга, бува, в яку пастку? А їсти кортить, аж слина набігає.

— Чого ж стоїш? Ходім, там стара лемішчаних піріжків напекла, баранця недавнечко зарізали, та й чарчина знайдеться. Треба ж чоловіка на повороті почастивати. Не опинайся-бо.

— Чому опинатися? Тільки нерано... Хотів додому...

— Та брат твій із родиною сьогодні в полі ночує. Еге ж, у полі. Ми ж і там сусіди. Бачив.

— Хіба що так...

— Ходи, ходи!

Зайшли. Побачивши Хому, Гаврилиха аж сплеснула руками:

— Оце вже й повернувся? Ой, лишенько!

— Та не лишенько, а бігай, жінко, до льоху та неси чим гостя дорогого з поворотом поздоровляти. Ще й на кума Микиту гукни.

Щодалі більше дивувався Хома. Упадали коло нього хазяї, як коло рідного. Витяг із скрині Гаврило добру смушеву шапку, сам примірів:

— Гарзд! Носи на здоров'я.

Кум Микита й собі приобіцяв на вводици мішок картоплі притарабанити й спрягтися підмовляв Хому:

— Що там тобі з братом приятелювати? Він же тебе зробив калікою. А в мене коняка, як трактор, ще й плужок новенький. Пиймо могорича на супрягу.

А Гаврилиха й собі хустку шовкову в кишеню кладе, пошепки каже:

— Ти ж свою дівчину, либонь, не забув? І досі заміж не пішла, тебе дожидає. Не тобі кажучи, котрі плещуть: «не хочемо злодійську полюбовницю брати», а котрі тебе бояться: «верне, мовляв, ще й помститься».

— Еге ж, еге ж, — почув останні слова Гаврило, — мститися, хлопче, це не по-божому, не по-хорошому. Ми тобі й борошна, якщо треба, ми тобі й первачка не пожаліємо.

Сп'янілий Хома поліз цілуватися:

— Ви ж мої сусіди хороші, ви ж мені кращі за родичів. А я в село й поткнутися боявся, на кручі сутінок дожидав. Бачив, як вертав дядько Гаврило з поля, і привітати рота не роззявив, сховався у кущі. Хіба ж я знав, хіба сподіванку мав, що зустрінете мене, злодія, отак, як сина рідного, як свати жениха бажаного?

Розчуливсь Хома, мало не плаче. Гаврилиха — м'яке серце жіноче — й собі рукавом утирається, крізь сльози проказує:

— Ти ж, синок, нас тільки не забувай. Ми на тебе зла не маємо, то й ти не май.

— Еге ж, еге ж, щоб по-мирному жити — ще чарчину, Хомо! Ану, ще до пари, бо з'їдять татари... Та й четверту, бо віз на чотирьох котиться. А шосту, бо шість день роботи. Сьому, щоб на сьомий день спочити та на призьбі покурити. Закурюй, хлопці, перепочинемо!..

Від понеділка до понеділка

Вип'ємо, куме, — добра горілка... —

затяг хрипким голосом Микита. Коли дукачі-куми виводили:

Покиньмо, куме, всяку роботу,

Вип'ємо, куме, ще й у суботу, —

Хома вже не чув. Стомлене тяжкою путтю тіло не витримало і схилилось на лаву. Гаврилиха стиха мовила:

— От доведеться воловодитись із злодієм та на селі кару мати. І не шубовсне десь ворюга в криницю, абощо... Адже з п'яним усяке трапляється. Схоче, може, напиться води та й перехилиться...

Куми переглянулись.

— Хто його знає... Данину чималеньку доведеться дати, щоб не чіпав, катюга клятий!

— Тобі, куме, нічого вже. Адже в супрязі ходитимеш. Твій кінь, мов і його кінь, еге ж...

— Еге ж, еге ж, — перекиривив Микита, — ще й самого за злодія вважатимуть. Ото не було лиха, так вітром нанесло!

Хома ідеї розмови не чув. Він солодко посміхався, припавши головою до якогось оклунку на лаві. Йому снилось, ніби аероплян підніс його високо над ланами. Картатою плахтою розляглися вони геть аж до обрію. Зелені, чорні, жовті, жовті, чорні, зелені. Сіримі биндочками доріжки, мов пасики, а на них згори кожна колія

щілинкою-зморшкою. Онде хитрими викрутасами порушила правильність кольорових чотирикутників річка. Близько річки його, Хомина, десятинка. Онде й він сам разом із дядьком Микитою оре. Руки міцно наполягають на чепіги, ноги глибоко вгрузають у вогку лискучу ріллю...

Ні, не так! Він же мусить бути на аероплянї. Розіп'яв крилами руки й плавом здіймається від рілли. Солодкомлосно, як на релях, як тоді з товаришем-літуном. Трохи вадить, хочеться пити.

— Зараз буде й криниця, — каже товариш-літун.

Аероплян гуде, воркоче. Вітер хитає його, як човна на буремних хвилях. Раптом дужий подув б'є згори, і апарат летить стрімголів униз, на чорну, вогку ріллю. Хома відкриває рота крикнути, але холодний струмок заливає горло, холодний струмок оповиває все тіло.

6/II 1927 р.

БАНДА

Підгаєцька цукроварня не раз зазнавала бандитських наскоків.

Пам'ятає комендант Трясогуз, як уперше переховувався він у дерезі, коли отаман Чорний до них навідався. Подряпався так, неначе з котами цілувавсь, березневими, спорзними. А Чорний зайшов був тоді до комендатури, — аж там портрети Маркса, Леніна та Шевченка висять. Позирнув люто, плюнув, зняв Тараса й поставив у кутку, лицем до стінки.

Забрав тоді Чорний мануфактуру, що були з міста на прозодежу прислали, і подався. Щасливо обійшлося: тільки одного міліціонера забив та руду Шевчиху згвалтував. А може, й того не було, бо клята баба щось дуже рано після цього дитя привела. Чи не Кирило-писарчук, кажуть люди, з нею побандитував, а вже на Чорного звернули, щоб очі одвести старому Шевцеві.

Хто його знає, тільки Чорний за кілька місяців іще раз завітав на Підгаєцьку цукроварню. Знов довелося комендантові в рові пересиджувати. Знов батько-отаман у комендатуру зайшов і знов на стінці портрети Маркса, Леніна, а посередині Шевченка побачив. Пхекнув батько-отаман, хитонув докірливо головою й сумно промовив:

— І ти, Тарасе, в комунію втаскався!

Та й пішов цукор грабувати. Підвід двадцять вивіз.

А на третій раз інакше скоїлося. Перший прибіг на цукроварню середульший Шевчихин синок, що підпасичем ходив:

— Ой, матінко, бандити в гай на автомобілях приїхали. З рушницями, шаблями... В китицях...

Шевчиха, як була простоволоса, в комендатуру та в крик:

— Ой, рятуйте, знов Чорного лиха година принесла!

— Тю, дурна! Хіба бандити роз'їздять на автомобілях!?

Коли в гаю раз — постріл, вдруге — постріл...

Еге-ге! Та й справді біда... Директор із жінкою в льох, бухгалтер старший рачки-рачки та в гарбузиння, адміністрація вся хто куди, враз ушилася. Один комендант Трясогуз не здрейфив та до телефону в місто:

— Висилайте негайно військо. Бандити з панцерника цукроварню обстрілюють. Ой ряту...

...як гупне в гаю вибух, аж курява знялася й Трясогуз умить опинився в дерезі. Зібгався їжаком та й трусить-ся, мов цуценя закинуте.

А в місті переполох. Воєнком на коня. В окружкомі паніка (де ж пак — усього сім верстов до Підгайчого), телефони дзеленчать, по вулицях верхівці скачуть, комсомольці збирають мітинг...

Нарешті, вирядили експедицію. Попереду кінних півсотні, далі кулеметів двоє на тачанках, позаду піших набралось чоловіка з півтораєта. А в місті комсомол озброївся, скрізь на підступах варту порозстановлював.

Тим часом на узліссі все автомобіль гарчав та деколи постріли чути. Кирило-писарчук на горище заводське здерся, так ізвідтіль бачив, як бандити перебігали поміж деревами, розстрільною розсипалися. А під великим дубом ніби кулемет поставили на тринозі. Пораються коло нього бандити, туди-сюди повертають, — на завод, значить, приціл беруть.

— Ой, аби скорше підмога була. Дадуть-бо духу нам, як тим білим під Перекопом.

А загін міський не квапився. Розвідку вперед вислав. Кінні в обхід лісом пішли. Кулемети за горбком сховалися. Бувалий воєнком був, ще за Махном гонився колись. Для спокою в окружком послав першого рапорта:

— Оточую ворога. Жадний живим не вискочить. Готуйте буцегарню для бранців. Скликайте ревтриб. Воєнком Скорохватський.

А в лісі знов як торорохне бомба. Схопили бандити кулемет та й потаскали кудись на інше місце...

— В атаку вперед! — скрикнув воєнком та з шаблюкою наголо до лісу.

— Гур-ра! — лава за ним дружньо, а збоку кулемети з тачанок тах-тах-тах, тільки кулі зафюкали.

Бандити з несподіванки в ліс навтьоки, а звідти кінні назустріч, що обходом були пішли:

— Гей, рубай, не жалій!

Воєнком до кулемета ворожого (бандити з переляку кинули), сам думає:

— Не інакше — орден Червоного прапора зароблю...

Підскочив соколом, та й став стовпом придорожнім: перед ним стояв сиротливо на тринозі апарат кінематографічний. Мало були не повбивали артистів, що сюди картину на зразок «Остапа Бандури» приїхали тоді знімати.

Отака була банда остання в Підгайчому. Коменданту Трясогузові вона найбільше завдала клопоту, та про це вже нашого воєнкома Скорохватського спитайте.

7/XII 1924 р.

АФАРБІТ

Я конче вирішив його вбити, цього капосного короля. Спочатку я довго вагався. Мій марксистський світогляд говорив, що особа в історії — ніщо, а індивідуальний терор — безглуздя. Але коли захорів тов. Ленін і я пригадав, що це є до певної міри наслідок есерівської отруєної кулі, коли фашистський наймит Конрад в Лозані убив по-зłodіяцькому, ззаду, тов. Воровського, коли монархісти в Болгарії своїми бандитськими наскоками змусили виїхати звідти наше радянське посольство — терпець мені увірвався.

Треба помститися. Це — раз.

А по-друге: хіба особа, видатна особа, не є той організаційний центр, круг котрого купчаться певні клясові сили? Той конденсатор, звідки йдуть проводи на слухняну периферію, слухняну тому, що в тім конденсаторі-особі втілено авторитет цієї клясової групи? Гай-гай! Авторитарність ще така сильна, така глибока. Багато, багато комуністів, як захорів тов. Ленін, розгублено плакали: що ж ми робитимемо без нього? Цей королік, що я маю його неодмінно вбити, ніякий геній, ніякий талант. Це сіра, звичайна людина. Але круг нього купчаться наші гетьманці, монархісти всіх кольорів, оргеші, фашисти, всяке контрреволюційне сміття. Він — осередок їхнього мерзотного павутиння.

Пірвати його — і всі липучі нитки розвіються, переплутаються. Доведеться плести наново.

Так. Я вже наваживсь.

Мій акт буде актом дезорганізації ворожого стану.

Хоч на деякий час. Це — ніби на пиві бачимо налички «Баварія», «Тригорне». Я зірву наличку, хай підшукують іншу. Поки то зазнайомлять із нею маси. Адже масам треба прапора, щоб маяв десь поперед колони. Нема прапора — за ким іти?

Я забув повідомити, де такі думки снувалися в моїй запальній голові.

Напівтемна «Bier-Halle» близько королівського палацу. Туди ходили пиячити різні челядники. Там я міг довідатися про всякі королівські звички, щоб винайти слушний момент для атентату.

Вже не вперше спускався я в цей закислий льох. І не один метр пива вихилив із льокаями з королівських покоїв... Може, ви не знаєте, як це пити пиво метрами? Напевно ні, бо метрична система ще в нас за новину. Так от, бачите, кельнер несе вам кружку пива, а під нею кружалко, сантиметр заввишки. Кричите:

— Ще кружку!

Наливає ще, а на стіл кладе друге кружалко.

— Годі. Рахунок?

Подивився:

— П'ять кружалків — п'ять кружок. Що це ви сьогодні мало п'єте?

— Мало? К чорту з вашими кружалками, крамарі дріб'язкові, катеринщики! Давай доброго кухля. Покажу, як колись наші прадіди-запоріжці гуляли.

Та й гульнув же! Показав — на свою голову, бодай не згадувати... А винен був отой стариганчик — фельдшер із королівської амбуляторії. Сам би я не пив, — його хотів укачати. Довгий на язик був лисий німець, як уп'ється. Ото й сьогодні верзе й верзе:

— Що ви думаєте: я таки простий собі фельдшер? Ні, мій любий! Моє ім'я знатиме всесвіт. Незабаром мій афарбіт уквітчає мені чоло ляврами великої слави. Вже десять років я працюю в хемічній лябораторії королівського університету й мої досвіди мають неодмінний успіх. Ось бачите!

Він витаскав із кишені невеличкого слоїчка з якоюсь жовтявою рідиною, а з другої — маленький електрифікатор.

Але відразу знов ісховав: до нас наближався кельнер, несучи два великих глиняних чоботи з пивом. Ставлячи на стіл, пояснив:

— Тут по десять літрів у кожному. Колись наші бурші випивали на заклад. Ого, кажу: це як за часів Петра Першого на асамблеях «кубок білого орла» фігурував? Ох, і п'янюга цей імператор пранцюватий був! Та й ці рейтарські чоботи саме на його ногу пришилися б. Бач, здоровецькі!

— Ану-бо, мій славетний винахідцю, за ваш афарбіт, чи як там його, хоч і не знаю, кому й нащо він придатний?

— О! — аж підскочив учений фельдшер, — нащо він придатний! Нащо він придатний! Юначе, юначе! Тільки ваша юність рятує вас від мого презирства й зневаги. Чи ви читали колись «Невидимого» Велса, цю чудесну казку? Її нема, цієї казки. Вона стала дійсністю, як стають дійсністю всі казки наших прадідів, перетворені в реальне життя могутньою силою сучасної науки. Незграбні цяцьки колишні — катапульти перед сучасними броневиками. Так і «Наутилус» Жюль Верна — дитяча іграшка перед нашими підводними човнами. Цепеліни змусили почервоніти від сорому примітивні мрії давніх фантастів. А я, я — королівський фельдшер, викину на смітник мізерну Велсову макулятуру, — його «Невидимого». Я реальними зроблю стародавні казки про шапку-невидимку. Ось вона тут, у цьому слоїчку.

І він витяг знов із кишені свої препарати.

— Слухайте, — пошепки продовжував німець, нахилившись до мене, — тільки вам, мій любий друже, я розповім уперше свою велику тайну, що криється в цих препаратах. Я її сам ще не до кінця розгадав, але вже близько, близько...

Божевільні вогники блискали в його старечих очах. Ясне діло, мені трапився маніяк. То що ж: може, і він знадобиться?

— Пиймо!

Ох, брати мої, товариші! Мабуть, і запоріжці такими кухлями не бавилися. Аж у в очах замакітрилось...

А німець розповідав далі:

— Коли намастити щось оцим киснем і відразу пустити електричний ток із цієї машинки — матимемо

реакцію, що перетворює ту речовину, робить її прозорою, як чисте скло. Ви Велса пам'ятаєте? Ви розумієте, чому це так? Вона після реакції не відбиває променів спектру, але пропускає їх крізь себе. Мій афарбіт робить речі невидимими. І ви питаєте, нащо це може знадобитися?

— О, вже розумію, — заперечив я, — коли б знаття, яка штука сидить у вашій кишені, ми б не брали цих рейтарських чобіт. Хай би давали кружалки, а ви б їх потім наафарбітовували. Так дешево можна пиячити.

Німець розсердився, взявся був за капелюх і півником наскочив на мене:

— Я працюю не для цих кружалків. Коли моя практика обмежувалася досі клізмами для покоївок їх величностей, так це не значить, що я повік не переступлю цього становища. Ерліх уславився аж 606-м своїм препаратом, а далі був іще кращий — 914-й. Я їх маю за ці десять років теж кількасот. І я досягну свого, чуєте ви, молодий неймовіро?! Ось Айнштейн усю фізику догори ногами ставить своєю теорією. Рушиться думка про незмінність елементів. А я порушу цілий вигляд їхній. Я здійснию казки Шехеразادي і ввійду невидимий у палац Аладина...

Несподівано думка майнула:

— А що, — кажу, — ви мені цього револьвера не зробіте невидимим?

Німець підозріло глянув:

— Нащо вам невидимий револьвер?

— Та ні на що... Хочу вас перевірити та й годі.

— Перевірити, Хомо невірний! Перста в мою рану вкласти хочете? А що як я вам докажу?

— Докажіть, ану докажіть, — під'южував я, тим часом не забуваючи ковтати з мого чобота.

У льосі за димом і парою ледве можна було розглянути навіть сусідні столики. Але гамір уже вщухав: було запізно й кельнери загасили частину лямпочок.

Наш куток здавався якимось кабінетом середньовічного альхемика. Поставивши собі на коліна довжелезного чобота й умостившись глибше в драному фотелі, я поволі ссав кислувате пиво. А навпроти лисий німець у довгому

ляпсердаці порався коло мого револьвера. Машинка дзижчала, шипіла, розкидаючи синенькі іскри, німець лаявся і знов починав мастити револьвер жовтвявою рідиною із слоїчка, муркочучи щось у козлячу борідку.

Мені здавалося, що він десь далеко, і я в якусь щілинку дивлюся на його поранку. А думка снувала мрії. Ото б, справді, мені таку «шапку-невидимку». А гей! І Петлюру б укоцав з усіма його прісними, і всіх кандидатів колишніх, сучасних і майбутніх на царів та гетьманів, і фашистським штабам переполоху наробив би, і жандарям спокою б не дав... Ех, ловко було б! Та тільки бреше старий мізкокрут, порепана клізма німецька...

Ліниво думки перекочувалися. Ліниво пиво ссалось. Ліниво очі дивилися...

Аж гульк! Що таке? Чи справді револьвера немає? Чи я осліп?

Ні ж бо! Я бачу. Ось німців афарбіт під самим носом у мене стирчить. Під самісіньким носом. Аж солодко й трохи моторошно мені. Го-го! Так, це мені знадобиться. Це знадобиться.

Користуючись тим, що новочасний альхімік за своїми маніпуляціями не забув прикладатися і вже з денця висьорбував, задравши чобота мало не попід стелю; я у той мент, як він устроїв туди свою лису голову, притьмом схопив слоїчка й машинку й чкурнув через задні двері «біргалки».

Вихором примчав я на свою мансарду десь у глухому кварталі. Хе! Хай знайде. Та хоч би й знайшов — я вже буду невидимий.

Три хвилини — і я вже голий. І буду голий ходити. То Велсів дурень мав собі забінтовувати голову, натягати рукавички, начеплювати на носа чорні окуляри... К бісу це все! Заважає.

Ну, аби рідини вистачило. На ватинку — й обережненько мащуся. Тепер за електрифікатора. Тю, як лоскоче! Нічого, терпи, хлопче: як не отаманом, так славнозвісним терористом, напевно, будеш. Невидима кара! Треба буде скрізь записки лишати: «я, великий червоний месник,

невидимою своєю рукою покарав цього контрреволюціонера. Так буде й усім, хто наслідиться зняти блюзнірську руку на червоний прапор. Я скрізь і ніде. Нема рятунку від моєї руки. Бережіться невидимої карі».

Вони спочатку сміятимуться, гадатимуть, що це витівки якогось божевільного анархіста. Але низка безумно-сміливих атентатів у найнесподіваніші моменти і в негіданих місцях переконає їх, що тут справа не така проста. Шукатимуть пояснень і не знайдуть їх. А тут скрізь ці зловісні записки...

Надприродний містичний жах охопить їх. Він паралізує їхню свідомість, дезорганізує їхні лави, посіє внутрішню ворожнечу, недовір'я. Кожний замкнеться в собі й тікатиме від своїх спільників, бо не знатиме, де знайде його невидима рука червоного месника.

Го-го-го, старий німцю, я знаю, нащо здасться твій хитрий витвір!

А машинка робила своє діло. Мої руки й ноги туманіли. Нахилившись, крізь свій живіт я бачив, що було позаду мене. Я став прозорий. Я став невидимий.

Гей, чортова бідність! Чому в мене немає великого люстра? Хіба в це заляпане мушиним калом дзеркальце себе побачиш?

Та байдужки. Перевіримо це на вулиці. Чи бачитимуть? Ох, дурний: мало не почепив на невидиму голову бриля. Ти б ще калоші узяв!

Ну, гайда!

Гола людина завжди почуває себе якоюсь легкою, і мені здавалося, ніби я якийсь безплотний дух. Кортіло стрибати, танцювати, кричати на весь голос. Та й побавився я, нівроку!

Ота товстозада перекупка на розі здавна викликала в мені безмежний гнів. Це як у поета Юліяна Шпола із збірничка «Верхи»:

Рили ми, рили...

Вистьобали весь піт із жил. —

А пиката перекупка

Прийшла і сіла. —

Заялозила в сало
Обрійний порив.

Так, так, товариші! Доки там на розі сидітиме ця баба-перекупка — не повірю, що наступає соціалістична доба. Про це вже писав і ще писатиму. Бач, які очі свинячі на ряжці буряковій!..

Ух, і затопив же я по цій ряжці! Аж перекинулась та спідницею накрилась, проти сонця задом виблискуючи. Закувікала свинею, заверещала, як тисяча грамофонів попсованих.

Стою і сміюся: не бачить. Ага, стерво! Так ось же тобі ще, а ось іще, та й ще-ще, та й ще-ще, та й ще-ще... Годі. Одвів душу.

Хм... Оце геройський учинок. Побив перекупку революціонер... Здорово! Може, думаєш, від того соціалні взаємини зміняться, скорше комунізм настане? Та-ак... Мій атентат, мабуть, того ж вартий. Ет! Знов вагатися? Гуляй далі, одводь душу...

Стрибонув в автомобіль: порожняком кудись перся. Не бачить шофер. Ну, вези. До театру? Добре. Подивимось. Що? «Фавст»? Гаразд. Там теж альхемія. Тільки професор Штайнах фавстів тепер інакшим способом робить і душ не купує.

Пішов проходом. Скинув брилика в якоїсь огрядної пані-непманки. Висмикнув із камзольки в когось годинника й кинув долі. Зірвав у генерала еполети. Сіпнув за бороду важного пузія. Дулею протяг по носі модника-джиґуна. Кинув недокурка в декольте розмальованої цяці. Го! Скрізь скандал, бешкет, гвалт. Один на одного нарікає...

Прямую далі — на сцену. Нехай в усі біноклі дивляться. Чорта zobачать! А з усіх боків так і лоскоче, так і кортить іще щось устругнути.

Співає:

Дозвольте вам подать,
Красуню любя, руку...

— От і не дозволю, дурню намащений! І вам там не дозволю спокійно баньки лупити, йолопи партерні! Невже

ще й досі, у ХХ сторіччі, ця допотопна опера дає вам насолоду? Невже не винайдете іншого мистецтва, інших форм, достойних емоційальності нашої переходової доби? Гробаки ви тлінні й гробацький смак ваш із довжелезними дуетами любовними та аріями передсмертними. Вампуки на вас мало, одоробла опероманські...

Ще б і далі лаявся, сівши на суфлерську будку, так запнули завісу й по сцені забігали, шукаючи: хто це тут збожеволів?

Тоді опам'ятався: ну, чи не дурень? Так десь можна провалити весь свій плян. Знатимуть, що між ними є якесь невидиме створіння, і будуть обережніші. Годі дитинчувати! Перевірка зроблена.

Пішов.

Ось королівський палац. Коло брами вартовий. Наближаюся і чхаю. Обернувся вусатий. Не бачить. У хвіртку й до самого палацу. Довжелезні коридори. Два ґвардійці стоять біля кованих дверей. У ківерах, наче з наполеонівської ґравюри минулого сторіччя. Гуркнув клямкою:

— Хтось хоче ввійти.

Відчинили раптом, а я — туди.

Бачу: заля, зеленим стола довженного вкрито. Навкруги у фотелях із різьбляними спинками мастодонти лисі сидять. На грудях бинди різнокольорові, хрести, ордени. Раду радять. На чільному місці сам король, що його мені вбити треба.

— Ну, знищити цю блошицю ще є час. Не втече нікуди. Відразу послухаю, що вони тут плянують.

І сів у куточку на канапі, що попід стінкою стояла, саме проти «його величності», самовільством великої. А він таке промовляє до радників своїх:

— Московський Інтернаціонал розіслав своїх агентів скрізь. Кожний наш крок вони стежать, прокляті. Ми не певні, що й тут, у цій залі нема їхнього шпигуна, що він не сидить десь на канапі...

Ой, лишенько! Мимоволі очі всіх перебігли стільці й канапи й опинились на мені.

«Чортів німець обдурич! Афарбіт нікуди не годиться. Збрехав панський підлизень і завів мене в їхні лабеті...»

Я подивився вниз. Мої руки лежать, чую, на моїх колінах. Крізь них бачу позолочені цвяшки на фотелі й зморшки на його зашкарублій шкірі. Ні, фельдшерське зілля ще ділає. Я — невидимий. Чого ж це всі так до мене придивляються?

Пересунувся в другий кут. Начебто заспокоїлись.

А король каже далі:

— Їхні окремі агенти нам не страшні. Хай собі роблять, що хочуть. Страшно тоді, як повстають маси. А маси повстають не від агітації окремих людей, їх агітує життя. Ми мусимо так поводитися, щоб голоса цієї агітації не було чути за іншими голосами. В цьому мудрість керівників держави. Хтось із тих комуністів сказав, що кляси обдурити не можна. Але вона сама може обдурити себе. І от я хочу мати провокаторів серед тих, хто загрожує тронові. Ми купимо тих, хто придурюється народніми приятелями. Хай брешуть пролетарям, хай показують не в ті двері. І хай сидять тут між нами, яко наші спільники.

На цій канапі, близько нашого стола, місце представникам соціалістів. Дати їм їхнє демократичне «загальне і рівне»...

Знов усі облізлі голови обернулись до мене, і в очах у них замерехкотіло здивування. Дехто навіть підвівся, щоб краще придивитися. Примарою, видимо, здався я їм.

«От тобі й наафарбітувався! Що його робити? Посеред цих генералів я голий-голісінький. Без ніякої зброї. Це тобі не перекупка і не театр...»

Тихесенько попід стінкою почав пересуватися до дверей, оглядаючись на лисих опудалів. А вони дивилися мені в очі, чи то страшучись, чи то дивуючись. Дехто виймав хустку й протирав окуляри. Товстий фельдмаршал підвівся й попрямував до мене, придержуючи шпагу. Олив'яні очі втопив просто в мої.

«Ге! Це я стуманів», — раптом блиснуло в мене, і я прожогом стрибонув до дверей, перекинув дужого ґвардійця й затупотів по сходах. Навздогін постріл. Дарма!

Хвилина — і я на вулиці. Ще кількох часу — і вдома.

Простерся на ліжкові, відсапує і думаю (дзеркальце в руці):

— Що за пригода? Ось я дивлюся — і мене немає.

А вони помітили. Неясно, але помітили. Чи, мо', очі в них не такі? Очі?

І раптом думка:

— Стривай, любий мій! А як ти їх бачиш? Значить, у тебе очі непрозорі? Значить, у них одбиваються образи? Значить, твої очі видимі. Вони бачили мої зіниці десь у повітрі. А я, дурень зелений, повірив Велсовим казкам. Ех, мудродурче, разом із тим німцем безтямним!

Спересердя гепнув себе по лобі і... прокинувся. Переді мною стояв кельнер і казав:

— Час пиварню зачиняти. Дозвольте за пиво одержати.

— А де ж мій товариш подівся?

— Хто? Той дурисвіт невидимий, що з афарбітом у кишені носить? Він тут усім гостям набрид, тільки ви його, видимо, не знали. Вже давно вислизнув, мов та ящурка.

— Чортів фельдшер! — лайнувся я.

— Хто фельдшер? — заперечив кельнер. — Ви краще подивіться, чи все у вас по кишенях. Це ж агент його величності...

Справді: крім револьвера, бракувало моїх документів — і липових, і справжніх.

Ви думаєте, що я випив цілий чобіт? Помиляєтесь. Він стояв мало не повнісінький.

Не сплутуйте афарбіта з морфієм, бо будете, як і я тоді, заарештовані.

Москва, 6/VIII 1923 р.

СТРАХА РАДИ КОМІСАРСЬКОГО

Швидкий поїзд наближався до Лизавету. Оглядний стариган у купе м'якого вагону витяг із пост-папера телеграму і ще раз перебіг по ній очима:

Харків, 2 листопада 1923 року

*Харків медінститут професорові Штольлану негайно
виїздить Лизавет зараження крові породильниці ратуйте
Заввідздор'я Нападюк*

«Чи встигну? — думав старий професор, лаштуючись до виходу. — Телеграма смертю дхне. По-дурному, ма-буть, і виїхав. Проте...»

На пероні на нього вже чекав заввідздорів'я, худорлявий чолов'яга із нервовим жовтастим обличчям. За хвилину добрі коні вже мчали обох у місто.

— Специ липові, хороба їх узяла б, — лаявся по дорозі Нападюк. — Кажу їм: дивіться — це ж бо нашого предчека жінка. Тільки-но трапиться щось — ннну...

Заразили, мерзотники! Не інакше, як навмисне заразили, контрреволюція шипуча.

— А стрептококову сироватку вводили? — перепинив лайливого подорожника професор.

— Так отож-бо то й є! Сам привіз я породильницю до міськклікарні. Приятель мені предчека, так я з самого початку доглядав. Дивіться, кажу, гарячка починається, гарячка, чуєте? Стрептококової треба. І, думаєте собі? Приходжу на другий день — ані поворушилися. Давай, кажу, сироватки, бо згною у підвалах, гади ви повзучі! Забули, з ким маєте діло? Та, мать, вже пізно було. Ще погіршало. Тоді вам телеграму бахнули. Спасибі, приїхали. Покажіть отим клізмам гумовим своєї науки, а ми вже своєї покажемо...

Кони стали. Вибіг зустрічати гостей головний лікар із переляканими очима.

— Дайте, колего, помитися і покажіть мерщій хору.

Старий професор оглядав породильницю, і обличчя йому дедалі хмарніло. Заввідздорів'я погрозливо зиркав на міських лікарів, що з винувато-напруженим виглядом стежили за рухами столичного гостя. Тишу прорізав, нарешті, його наказливий голос:

— Дайте історію хвороби. Дайте температурний листок.

Десяток рук одразу потяглися виконувати загадане.

Десяток очей назирцем стежили, як хитав головою професор і щось сердито плямкав про себе губами.

— Що ж, колеги... Ми — люди свої. Нам соромитися нічого. На помилках, як кажуть, учимося. Мені б хотілося одної бути думки з вами, та ж ніяк не можу із вашою діагнозою погодитися. Дивіться хоч би на зміни температури: хіба ж так породильна гарячка відзначається? Простісінький лікпом скаже, що це типовий тифус і нічого більше. Тож як ви сміли вводити хорій на тифус та ще після пологів стрептококову тую сироватку? Вона на серце, всім відомо, ділає. Тож і погіршало, — як ще не вмерла... Сором вам, колеги, сором, кажу...

Професор глянув гнівно довкола і змовк, зачудований: до нього весело всміхався десяток очей, заввідздорів'я одвернувся в куток і похнюпивсь, а замість переляканого, бадьорий голос старшого лікаря чуло бринів:

— Спасибі вам, професоре! Визволили з біди. Ми й самі діагностували тифус. Страха ради комісарського на сироватку погодилися.

Породильниця розмови цієї не чула. Предчека там теж не був. А було це року не теперішнього.

Харків, 1/XI 1924 р.

ЧУВ'ЯКИ

У маленькій затишній кімнаті світло і тепло. Забота, клопітлива рука господинина скрізь порозкидала м'які килимки, подушечки, вишивані скатертинки, мережані серветочки. Якось ніяково сказати тут різке слово, та й не вийде воно: голосний звук потоне в безлічі пухнастих прикрас, поділиться на тисячі перехресних хвиль, що без сліду поглинуть одна одну.

Сидимо попліч на низенькій, широкій канапці з господарем — поетом. Він захоплено розповідає свої вражіння від недавньої відпускної подорожі на Кавказ. Поет має пристойну посаду в радянській установі і взагалі не зовсім ясно, чому він — поет.

— Шкода, ах, яка шкода, що ви не були на Кавказі. Дуже, дуже рекомендую!

Скільки тої могутньої величної краси. Дух завмирає! Стоїш зачарований, відчуваєш себе мізерним, ні до чого не здатним пігмеєм. Здавалося б — ніколи звідти б не вертав, оселився б десь на міжгір'ї і пив би тую красу, як казкову воду живуцу. І поеми створив би — на всевіт, на людство ціле, такі ж могутні, величні, як гори навколо, як скелі, провалля, як море...

Мрійно відкинувсь на спинку канапи й струмнив м'яким потоком свої спогади, мимоволі підпорядковуючи слова плавкому ритму думок. У супротивне вікно безладно купилися плискуватими трикутниками дахи міських будівель, серед них витикались де-не-де гостроверхі бані церков з потемнілими в революцію, облупленими хрестами, що безсило розпластали в сірій міській куряві свої руки, немов скаржачись на свою лиху долю. Але зіщулені очі господаря вбачали, видимо, в тих купах жерсти

й жовтої цегли дивоглядні пасма снігових шпирин, пелени димливої мряки звивались у легкі надгірні хмарини, а внизу, брудними вулицями, кипіли водоспадами гомінкі гірські потоки, віковичним шумом оживляючи сірі скелі своїх стрімчастих берегів.

І стільки сумирного, заслугованого пристойним життям блаженства було на обличчі цієї гладенької, випещеної людини (галстучок метеликом під рожевим підборід'ям), що я не витримав:

— Бачу в ваших словах суперечність. Пігмеї не можуть творити величних поем.

Плавка течія перетнулася. Господареві вії непокірно тріпнулись, а брезька рука взяла поправляти вишивану подушку, що ненароком лягла на канапі якомсь криво, розладжуючи заведений доброю господинею хатній порядок.

Вона прийшла на допомогу, наївно підкреслюючи мою лайливу думку:

— А ви знаєте, він уже багатенько написав про Кавказ. І так гарно виходить. Подеклямуї гостеві, котику!

Її постать, уся складена з м'яких півкуль, завжди нагадувала мені нерозв'язне завдання квадратури круга, і це викликало невгамовну, безсилу злість: отаке просте, коловидне — і от не спрямуєш його, не переробиш. Обів'ється навколо м'яким звивом — і не знайдеш кутка розчепити. Навіть до господаря легкий немов жаль ворухнувся: запхала в подушки доля, бавовною заклала вуха — і сам, як бавовна, цей котик...

— Ні, ні, не ворухись, кицю! Я сама твої вірші дістану, — воркує господиня й нечутними кроками пливе через кімнату до чистенького бюрка в кутку.

Жах перед неминучою деклямацією змушує мої очі безпорадно блукати навкруги, шукаючи рятунку. Кляті господинині ноги простують до бюрка упевненими, але напрочуд м'якими кроками. Мій зір падає безсило на ці котячі ноги і бачить на них м'якошкірі кавказькі чув'яки.

— Ах, це ті самі чув'яки? — раптом переможно вигукую я і обертаюсь напружено до господаря.

— Так, так, — задріботів переполошено він, прикладаючи пучку до пухлявих уст, — я вам, здається, вже казав: ці чув'яки я привіз дружині з Кавказу. Це чудове, вигідне місцеве взуття... Купив у гірському аулі...

— Щось подібного ви говорили, — ухиляюся від ясного підтвердження і милуюся з його загубленого самодоволення, з принижено-благального вигляду сполошених, мигливих очей. Його біляста, брезька рука сіпає галстучок, ніби він давить гладку шию, і шовковий метелик скошує свої акуратно випрасувані крильця. Це остаточно задовольняє мене, і я милосердо дивлюся на кавказькі чув'яки, що їх хвальковито виставляє господиня перед мої очі, водночас кокетуючи гладенькими литками в тугих стрільчастих панчохах.

— Дивіться, яка елегантність!

— О, на ваших ніжках усе елегантно! — випалюю урочисто міцанський комплімент і додаю в тім же дусі. — Ніяка кавказька краса не могла примусити вашого чоловіка забути про вас — і от витвір величного Кавказу у вас під ногами, ви топчете його.

Господар знов непокійно засовався на канапі, намагаючись збагнути, скільки іронії заховано в моїй тираді, — але задоволена посмішка півкулястої дружини заспокоює його.

— Так, він був такий милий, що не забув привезти мені цей жаданий подарунок.

Злорадість — ах, яке це насолодне почуття! Воно танцювало в мені побіденого танку весь вечір, і тільки за його допомогою я міг піти на нелюдські тортури й вислухати уважно й серйозно цілий оберемок віршів кавказького мандрівника. Воно фокстротило в мені й тоді, як вертав я додому й згадував підлесливі підморгування господаря, його розгубленість, переполох. Увесь бо вечір він хитавсь між жахом невідворотної небезпеки й радощами оминення її, костричивсь від найменших натяків, холлов, полотнів і знов розпливався у квашене тісто, рожевів і блищав самодоволенням. А все через пару чув'яків... М'яку, тонкошкіру, як і це подружжя, пару чув'яків.

Не думайте, що секрет їх складний і в ньому сіль цього оповідання. Я не хотів би, щоб у ньому взагалі була будь-яка сіль. Просто я не люблю самовдоволених людей, і мені здається, що їм нічого робити на землі, а до того я... я ніколи не був на Кавказі. Може, так невміло злощуся... В усякому разі було так.

Одного погожого ранку, коли так хочеться спати після цілонічної редакторської праці, в двері моєї самотньої кімнати хтось настирливо, нахабно загрюкав, — одного погожого ранку, коли так хочеться спати...

— Це просто з Кавказу — й до вас. Дозвольте на якийсь півгодини речі лишити. Не одягайтесь, будь ласка, зараз я щезну. Спіть, мій дорогий, спокійно! Спіть!

І справді: небавом він щез, цей гладенький чоловічок з шовковим метеликом на шиї. Та за який час знов тарабанив (спіть, бач, спокійно!), потім, сопучи, одмикав новеньку валізку, совав туди загорнену в бузкову шумку обгортку якусь покупку і солоденьким голосочком співав — виправдовувавсь.

— Забув, знаєте, жінці чув'яки на Кавказі купити: так же просила. Згадав аж по дорозі назад. От і бігав тут на базар. Тепер і додому можна. Прощавайте. Заходьте. Оповід багато цікавого.

І я, уявіть собі, частенько-таки заходжу до нього — послухати, бачте, багато цікавого. Адже я знаю напевно, який саме витвір величного Кавказу топче гладкими ногами шановна господиня затишної, теплої кімнати, м'яких чув'яків і самовдоволеного чоловіка з метеликом на шиї. А хто знає хоч найменший секрет, той почуває себе вищим від інших людей. Чи ж позбавляти себе цієї насолоди?

14/XII 1928 р.

ЖОВТИЙ РИДИКЮЛЬ

Стратон не був злодієм. Аж ніколи йому не спадало на думку взяти чуже. Незаможницького роду він, селянського, і повага до власності змалечку в ньому виплекана. Але в той пам'ятний день ніби хтось під руку штовхнув — візьми, візьми!

Та й спокуса велика була...

До ручки був Стратон дожився тоді. Вже давно і в дешеву студентську столовку піти було ні з чим. Хоч назад на село тікай з робфаку. Довелося останній ресурс, як економісти пишуть, пустити в грошевий обіг. Зняв Стратон спідню сорочку, зняв підштаники домоткані роменські, виправ усе чистенько і пішов на Благбаз якого коповика вторгувати. Хоч це й остання пара спіднього була, проте краще у всьому голому ходити, як голодному скиглити.

А на Благбазі народу — гуде! Перекупки, брезькуваті, маснопикі, ковбасою, млинцями, смажениною, пиріжками торгують. Аж слина Стратонові набігає:

— У-ух, кодлице чужоїдське! Ніколи в остаточну перемогу соцреволюції віри не нятиму, доки по базарах оці баби-перекупки з усіма рундуками не щезнуть...

Крутнув далі йти, коли зирк — якась пані дебела на нього киває:

— Ходи-но сюди лишень, кошика піднесеш додому.

О! Як нахідка, — підштаники, диви, цілі лишаться, хоч до завтрього. Взяв кошика з усякою городиною, м'ясом та іншиною, щодо обіду, і почвалав слідком. Пливе пані спереду, стегнами крутить, а в руці ридикюль жовтий теліпається.

— Отож, ізвідти в неї починається грошевий обіг... Ач, скільки понакупувала, ненажера гладка!

Поглядає пані назад, боїться, щоб хлопець навтьоки не подався із кошиком.

— Ага, товстогуза, дрейфиш? Що ж: аби схотів, чорта пухлого спіймала б... А куди то ти? Іще тобі замало?

Звернула пані в гастрономію, вина купує, закуски різні бере.

— Ач, непманія як ласує, а ти очкура затягай. А грошей, матінко моя рідна! Цілий банок.

Запопадливе око Стратонове в ридикюль жовтий уп'ялося. Витягла з нього пані купку червінців, перебирає, которого віддати в касу.

— Ех, мені того на цілий мо' рік вистачило б. І одягся б, і взувся, а вже наївся б, наївся...

Помітила пані пожадливий погляд Стратонів, скосила око, поправила похапцем щось на грудях, ридикюль швиденько зачинила — і до Стратона наказливо:

— Ходім!

Пішли. А ридикюль усе перед очима теліпається, жовтіє. І червінці в ньому наче шелестять, промовляють:

— Тут тобі й хата тепла, і страва добра, і книжка-підручник, і чоботи нові, і білизна чиста...

— Е-ех, грабуй награбоване! Пані з того не збідніє, потвора непова, а мені... Ну, без ніякого сорому!..

Скоро порівнялися з якимись ворітьми, смикнув Стратон щосили за той ридикюль жовтий і дременував притьмом у двір. Тільки йойкнула пані з переляку та несподіванки, а далі Стратон нічого й не чув. Кулею промчав через двір, перескочив через паркан задній і хортотом плигав за хвилину проз садок іншого двору, що виходив на паралельну вулицю. Не втишився він і там. Наче п'яти пекло Стратонові, так летів він прожогом усе далі й далі, кріпко притискуючи до грудей укоханий жовтий ридикюль. Там-бо вся надія його, все щастя й добробут.

Аж біля насипу залізничного спинився Стратон і сів під одкосом захеканий.

Млосна насолода оповила його. Аж очі заплющив:

— І як же воно так швидко та хороше скоїлося? Хоч у бога віруй — наче навмисне послав хтось сюди тую пані з жовтим ридикюлем. Ох же ти, мій миленький!

Скільки радощів у тобі криється...

Стратон ладний був цілувати його жовту порепану шкіру. Обличчя йому сяло, губи мимохіть розпливались у мрійливу усмішку, очі блискотіли зухвало й щасливо.

— Анумо, хоч порахую, скільки я заробив за послугу тій пані товстогузій. Адже кошика їй кварталів із п'ять протаскав недурно.

Стратонові пучки тремтливо занурилися в ридикюль.

Стратонове обличчя вмить застигло в кривій усмішці, очі зробилися круглі, бляшані, брови полізли на лоб — жовтий ридикюль був порожній. Дебела пані ота догадалася перекласти гроші в інше місце.

Стратон ніколи не був злодієм.

Харків, 2/XI 1924 р.

«БЕЗПРІЗВИЦНИЙ»

(Оповідання ударника)

Оповісти історію мого першого друкованого твору — таку тему ви мені сьогодні загадали. Початок її належить зорі ударницького руху, коли гасло заклику в літературу ще не лунало, коли ми, активісти-вирібники, задовольнялися скромним, але почесним званням робкора.

Робкором-залізничником я тоді був. Писав про перестой, мішочників, ремонт рухомого складу, бюрократів, тяганину, писав про всі болячки, що шкодили промисловим жилам країни, як слід гнати в усі усюди живущу продукцію — кров. Вона чорними згустками збивалася подекуди на вузлах, бубнявіла болючими пухирями, знекровлюючи подальші райони. Особливої шкоди завдавали клятї сніговії. Цілі дільниці на скілька діб завмирили, поки спільними зусиллями тисяч людей розчищалися колії, вивозилися з вузлових станцій повнісінькі ешелюни сипкового снігу, щоб дати дорогу іншим ешелюнам: з вугіллям, хлібом, лісом, залізом, з усіма різноманітними знадобами складного громадського організму.

І от був дужий і довгий снігопад. Непроглядною пеленою з ранку до вечора, з вечора до ранку оповито все навкруги. І день, і другий, і третій. По вулицях нашого міста наче закопи за царської війни. Навіть телеграфні дроти, обтяжені налиплим снігом, спустилися так низько, що видаються колючими загородами впродовж глибоких шанців — пішоходів з високими брустверами — закиданним горою бруком. На околицях, де сніговієві більший простір і воля, аж до дахів знялися гребенястими хвилями білі кучугури, перекидаючись валами через тини, ворота. День і ніч одкопувалися мешканці, визволяли одні

одних, бо не всякий міг прочинити надвір двері, підперті сніговою стіною, не всякий міг із вікна визирнути, подати голос у квартиру — завалила була неблаганна стихія.

Уявіть собі, що робилося тоді на колії! Коли б не лінія телеграфних стовпів — і не пізнати, де тая залізниця: рівний, білий, пустельний степ, як нова скатертина. Та й на станції нашій жодної рейки не видно. Стоять нерухомо ешелони з погаслими паротягами. Суцільне кладовище. А це ж було, коли криком кричала вся країна — подавай вугілля, бо стануть заводи, фабрики, зірветься все будівництво, намарно підуть криваві жертви громадянської війни, не закріпимо здобутків великого Жовтня...

Усі залізничники на лінію — гасло! Самі телеграфісти та телефоністи дежурять по станціях, тримають зв'язок, передають накази, звідомлення. Більш анікого. Та де там! Легше, мабуть, стародавній Херсонес отам коло Севастополя одкопувати з морського піску, ніж упоратися із цією силою снігу.

Тоді згадали про те, що Володимир Ільїч назвав «великим почином» і що почалося — наша слава, наша честь! — у нас таки, в залізничників, уперше на Московсько-Казанській залізниці.

На суботники вирішили ми закликати організовану міську людність, на те, де вимальовуються яскраво риси майбутньої вільної комуністичної праці.

Перші відгукнулися на наш заклик, звичайно, пролетарі. Уже другого дня копалися тисячі робітників з індустріяльних велетнів на численних коліях нашої вузлової станції і — нікуди правди діти! — крили нас без жалю найприкрішими словами за те, що покликати їх зуміли, а от достатньо струментів не настачили. Та не йти назад з порожніми руками, не виконавши обов'язку товариської колективної допомоги. Уламки дощок, штакети замість лопат, кілки, старі рури з ремонтного парку замість ломів, брезенти замість нош — робота мусить кипіти, станція мусить бути якнайскорше звільнена від снігу, ешелони мусять іти за призначенням.

За робітниками пішли службовці. Серед них не було вже того ентузіазму. Не свою, мовляв, справу робимо, не з охоти, а з примусу, бо хоч і сами ніби викликалися, так це — для годиться... Це тепер радянський апарат так-сяк поробочено, ворожий елемент хоч як повичищено, коло решти велику виховну роботу пророблено. А тоді... пошукали б тоді серед службовців щиро відданих пролетарській справі! Удень з ліхтарем не побачиш, а побачиш, якось не ймеш віри: мабуть, маскується, прикидається. Надто вже багато там було саботажу, шкідництва, всіляких ворожих виявів...

Наш робкорівський загін сновигав ненастанно між місцем роботи, вкладаючи тоді й свою фізичну пайку, та містом, де наставав матеріалом пресу, виступав доповідачами на профспілкових зборах, контролював установи, що організовували суботники, занотовував те чи те ставлення до них. Праці вистачало. Так цілу штурмову декаду — це по-теперішньому, а тоді просто — десять довгих напружених днів більшовицької боротьби зі сліпою, ще незагнужаною, силою природи.

За десять день зідхнула легше вся країна, живущого чорного золота ковтнули заводські печі, дихнули побідно стрімкими димарями. Пролетарське будівництво пішло далі розміреною, впевненою, щоразу швидшою ходою...

* * *

Я тоді не написав нічого, крім скількох звичайних робкорівських нотаток до різних газет про фактичний перебіг справи. На щось більше тоді не було часу, та й здатності, мабуть, не вистачило б. Цим я зовсім не хочу сказати, що тепер вважаю себе за цілком здатного на художню творчість. Ви чуєте, як я розповідаю, і бачите, що робкорівська довгорічна праця наклала свою характеристичну печать на мою мову. Робкор звик до певних, газетярською працею вироблених, висловів, боїться уживати отих-пак образів, щоб не зашкодити ясності й точності думки наразі невдалого чи надто вільного порівняння тощо. Вони видаються йому зайвою прикрасою, недоцільним

поцяцькованням. Робкор завчив, що треба писати стисло, переказуючи суть факту чи явища і оминаючи всілякі деталі, обстанову, портрети дійових осіб, їхні розмови, тобто все те, що, кінець кінцем, складає м'ясо художнього твору. Мені здається, що я й зараз здатний збирати й подавати самі кістяки, саму схему для літературного твору. Мені, як і іншим робкорам, котрі випробують свої сили художньої продукції, треба багато ще працювати, щоб набути в цій галузі досвіду, бо це ж перекваліфікація, це інший, хоч і споріднений, фах.

Вибачте, одійшов од теми. Ви ж бо сами дещо знаєте, як я пишу, та й зараз ще раз почувете, поцінуєте. Я ж вам хочу прочитати цілий свій першотвір. Написав я його далеко пізніше від згаданого суботника, аж тоді, як треба було в Харкові кінчати терміново побудову Тракторного. Багато там було праці, що не потребувала якоїсь кваліфікації: порити канали для водогону, піднести будівні матеріяли, розчистити дворище, вивезти сміття. І от посунули колони допоміжної, добровільної робочої сили на Тракторобуд, щоб вивершити будову раніше від призначеного терміну, щоб забезпечити соціалістичні лани вчасним випуском машин — зняряддя перебудувати безперспективне одноосібне селянське господарство на могутнє колективістичне, вивести його на шлях до безкласового комуністичного суспільства, де кожному буде по потребі, з кожного по силі й здатності. Сами знаєте, яке велетенське значення трактори мають для нас.

І от тоді, бравши участь у суботнику на Тракторобуді, згадав я колишній суботник у нас на станції, чи, власне, один випадок, що згадка про нього особливо врізалася в пам'ять...

Зміркувавши, що така публікація допомагатиме мобілізувати громадську увагу коло справи суботників, зокрема може допомогти Тракторобудові, й написав цей коротенький твір. Не знаю, як саме його назвати: новелька, нарисок, малюнок з натури чи як там іще називаються такі речі.

Писав його з захопленням і уважністю коваля, що кує перший зразок деталя, обирає місце кожному ударові,

перевертає на ковадлі кілька разів, щоб зручніше бити, б'є спочатку обережно, поволі і, лише впевнившись правильності, гатить з усієї сили, з радісним творчим піднесенням. Писав уночі після трудового дня, боючись втратити словесну нитку, забути народжені думки, спогади, вражіння. Писав у турботному тремтінні, сам перед собою складаючи іспит на можливість художньо творити, впливати на інших, заражати їх своїми думками, захованими в цьому творі. Писав, почувуючи, що це зовсім не те, як писав я донині, але й не те, що і як кортіло написати. Бракувало слів, фарб, звуків. Писав і перекреслював. Писав і переписував.

Коли посіріло в вікні, я, теж увесь сірий з утоми, мав на столі скільки клаптиків паперу з моєю першою дитиною... Воно було, як усяке новонароджене, ще невидюче, зморшкувате, неформлене. Та хіба від того менша любов у батьків? Вона збільшується почуттям жалощів до безпомічної істоти, бажанням їй допомогти, вгадати, чого хоче, чого потребує, щоб легше розпочати життя. Жалощі і в мене були до цього творика, такого безсило-го, маленького, ніжні жалощі, сполучені з невмінням, незнанням, чого мій твір потребує, щоб боротися за своє існування, щоб увійти в літературне життя.

Другого дня — хіба стримаєш радість творчості, хіба затамуєш бажання щоскорше вивести зроблене на око людське? — вже другого дня був я в редакції ілюстрованого часопису «Плянета» і пропонував свій твір редакторові, що зиркав суворо на мене з-під круглих, опуклих окулярів. Тут, власне, й починається історія мого першотвору — пробачте мені такий довгий вступ, хоч він багато чого й пояснює. Може, й не так, але однаково ви його вже терпеливо вислухали. Отже, вислухайте ще й мого «Безпрізвищного» — так називався твір, що його вміщено після деякої пригоди (про неї вже потім) — ось бачите — в тій-таки «Плянети». Творик, як я вже казав, коротюсінкий, коротший навіть за цей мій вступ, хоч праці коло нього поклав я чимало. Та годі! Читаю.

БЕЗПРІЗВИЩНИЙ

— Партіє — слухай мою команду! Право-руч! Кроком руш!

Хто в хутрі, хто в шинельці, хто в кепці, хто у шапці, хто в ботах, хто в галошах — кумедно виглядала ця строката партія з тридцятьох чоловіків і жінок. Сидоренкова військова команда пасувала до неї, як Сидоренкові, суворому, вусатому залізничникові, балеринська спідничка. Він і сам посміхавсь у сиві з наморозі вуса, оглядаючи збоку свою партію, що місила глибокий сніг, ледь-ледь просуваючись до пакгаузу.

— Та не розсувайте так широко свої циркулі. В мене геть усі панчохи мокрі, — благала якась куценька службовка попереднього цибаня, намагаючись ступати в його сліди.

— А в мене геть увесь чуб мокрий, — віддувався захутрений пузій, мабуть, бухгалтер, бо йому заважив іще хтось:

— Еге, це вам не на рахівниці цокати круглячками.

— А я не розумію, кінець кінцем, який, власне, сенс у цьому? Замість робити кваліфіковану справу, що її ніхто інший не зробить, ідеш звичайнісіньким чорноробом. Нераціонально! Навіть збитки державі.

— Збитки? Ви забули, що сьогодні неділя, неробочий день.

— Неділя, а зветься суботник. Мабуть, євреї вигадали. Самі б і ходили.

— А чого ви, власне, пішли?

— Та, знаєте, незручно. Всі ж ходять...

— Стій! — обірвала розмову нова Сидоренкова команда. — Беріть лопати.

Навряд чи хто з усієї партії коли-будь мав у руках цей незграбний грабарський струмент. Пузій поклав лопату на плече, як гвинтівку, цибань засунув під пахву держалном уперед, куценька службовка взяла в обидві руки й несла перед себе, спотикаючись на кожному кроці.

— А мені не треба, я зі своєю, — мовив підстаркуватий чоловік у чорній шинелі, що йшов іззаду.

— Бач, який запасливий, — здивувався Сидоренко, і йому здалося, що він цю чорну стареньку шинелю вже тут бачив. Чи не приходить, бува, лопату міняти на кращу? — підозріло подумав і вголос додав: — Лопата, здається, не ложка, зі своєю не ходять.

— Та я знаю, що у вас струменту обмаль. От і позичив на сьогодні в сусідів.

— Добре гарних сусідів мати. Позичив мале, віддав трохи більше, і сам перебився, і людям зарібок, — натякнув Сидоренко, пильно вглядаючись у чорну шинелю з окантовкою, як у міських трамвайників. Безперечно, чи вчора, чи позавчора він її вже тут бачив. Так, позавчора, як працювали коло поста № 1. Комуś закурювати тютюню давав, а в того пучки померзли, ніяк цигарки не скрутить. Подивився на лопату — звичайнісінька, вже старенька лопата. Держално аж блищить, вишліховане людськими робучими руками.

— Правду кажете: не дурно сусіда позичив. Обіцяв я йому ввечері одкидати за це сніг від ганку.

— Дорогий же вам суботник буде, — іронічно мовив Сидоренко, уявляючи собі, як спіймає чорну шинелю на гарячому... Тим часом нехай працює, аби з ока не спускати, як розходитимуться.

А праця не дуже посувалася. Невмілими рухами службовці не так обкидали сніг з залізничної колії, як перекидали його з місця на місце. Замість економних конусів, вони нагрібали якісь кучугури. Замість вибрати сніг аж до землі, вони лишали нерівну поверхню, і Сидоренкові доводилося знов і знов повертати когось із партії назад дороблювати напартачене. Цибань скаржився пuzієві:

— Клята лопата зі шпаринами. Дивіться, які мозолі враз натер!.. Тепер не писати, а каракулити буду, либонь, цілий тиждень.

У куценької службовки аж на носі краплистий піт, хоч мороз неабиякий. Бере на лопату дві жменьки снігу — назад перегинається.

— Та ви не так держално в руках тримаєте. Лівою рукою ближче донизу, долонею догори. Так. А праву кладіть

сюди, долонею вниз. Бачите, так легше й зручніше, — навчає її чорна шинеля.

Сидоренко проходить повз них, мене налиплі на вусях льодові бурульки і втішає втомлених з незвички працівників.

— Ще он до того стовпа і перепочинемо. Ану, наляж! Ану, веселіш! Могорича не дамо, саме пролетарське спасибі заробите. Ви всі з одної установи?

— З одної. Всіх триста, на суботник прийшло тридцять.

— Невисока свідомість... А отой у чорній шинелі що у вас робить? — наче ненароком питає в цибаня.

— Отой? Ні, це не з нашої установи. В нас такого нема.

— Нема? А де ж він узявсь?

— Мабуть, пристав, як розбивали на партії. А що?

— Та нічого... Так питаю, — не сказав Сидоренко про свою підозру, подививсь на годинник, на стовп, що до нього загадував дійти партії, — далеченько ще — махнув рукою і крикнув:

— Шабаш! Оправитись, покурить, як у війську кажуть.

Пузій підніс йому грубезну срібну цигарочницю з духовитими від фіялкового коріння цигарками.

— Частуйтеся, товаришу!

Сіли на купу старих шпал і з насолодою втягали запашний дим. Поряд примостилась чорна шинеля і собі почала крутити собачу ніжку.

— У трамвайниках служите? — запитав Сидоренко.

— Еге ж, вагоноводцем. От уже сімнадцятий рік.

— Тяжка робота?

— Всяка тяжка робота, як нема охоти, а я своє діло люблю. От тільки ноги ревматизм крутить, — показав на руді старі повстяники.

— І в мене ноги пухнуть, — озвався пузій, — подагра, знаєте. Чекаю, не дочекаюся літа, щоб на Кавказ поїхати лікуватися. Торік два місяці був — дуже допомогло.

— А я теж: оце два тижні відпустки маю, та не виходить так, як хотів, — зідхнула чорна шинеля, але

співчуття не знайшла. Ніхто не запитав, чого, власне, хотів підстаркуватий вагоноводець.

Сидоренко підвівсь і пішов до сусідньої партії поділити надалі ділянки для роботи. Пузій витяг іще одну духовиту цигарку й задумливо випускав кільця синюватого диму. Вагоноводець мовчки взяв свою лопату, почваляв до стовпа-межі з сусідньою партією — і почав там зосереджено працювати.

Недалеко Сидоренка питав сусідній інструктор:

— Ну, як робітнички?

— Один тільки й є путящий, проте й той підозрілий якийсь. Онде в чорній шинелі.

— У чорній шинелі? А знаєш, ніби я його в себе день п'ять тому мав у партії. Авжеж! Першого дня, як роботу почали. З клуночком приходив та з кошиком якимсь. Через те й пригадав. Нащо на суботник з кошиком та клунком?

— Еге, нащо? — підхопив Сидоренко. — От я одразу й вгадав, що стрілок. Диви ти, як унадивсь сюди... А що це в мене за гвалт? — перепинив розмову, зачувши справді якісь вигуки на своїй ділянці.

Кричав пузій:

— Вона тут лежала, на шпалах. Хто міг узяти? Серед білого дня крадуть. Казав я — не піду на цей чортів суботник. От заробив!

— Що таке? Що вкрали? — підбіг Сидоренко.

— Та цигарочницю мою, срібну. З золотим написом. Ви її бачили?

— Бачив... І знаю, хто вкрав, — твердо заявив Сидоренко, — не інакше, як отой у чорній шинелі, що сидів поряд вас. Більше нікому.

— Правда! Більше нікому. Треба обшукати.

Не зважаючи на протести й заперечення вагоноводця, його одвели до станції й пильно обшукали. Зняли шинелю, піджак, повстяники. Цигарочниці ніде не було.

— Чого ви сюди щодня унадилися? Адже так — щодня?

— Так, уже п'ятий день тут на суботниках потрошку працюю. Я ж відпустку одержав, а в мене синок

є в Одесі. Хороший синок, комсомолець такий завзятий. У моряках ходить. От я й зібравсь був погостювати до нього. Приходжу на вокзал з клучочком подорожнім, у кошик набрав подарунків йому, на сорочки тощо.

Аж тут метелиця така, що й світу не видно. Всі поїзди стали, всі колії снігом забито. Нікуди, папашо, не поїдете, кажуть мені, беріть краще лопату та допоможіть нам зі снігом упоратись. Бачу я таке діло — та й за лопату. Прийшов і другого дня, і третього, так і досі ходжу, бо ж треба колії звільнити, треба відновити рух. У місті онде хліба вже не вистачає, хто й зна які черги стоять і народ хвилюється: про що думає влада? — того не втямки, що хуга накоїла лиха, що допомогти треба залізничникам. Ну, а я однаково в відпустці, безробітний ніби. От і ходжу. Пристану до якоїсь партії і працюю потрошку.

Сидоренко мовчав, засоромлений немудрим оповіданням. Злодій так щиро не казатиме. Чесну людину запідозрив хто й зна в чому. Коли ж так збіглося... Але пузій не вгамовувався:

— Факт лишається фактом: цигарочниці в мене нема, хтось її вкрав.

Сидоренко спалахнув:

— Ви що? На мене, може, натякаєте? То я вас...

Вагоноводець схопив Сидоренка за руку:

— Не паскудьтеся, товаришу! Ходім-но туди, де сиділи.

Справді, між шпалами мирнесенько лежала ніким не займана, запала непомітно туди цигарочниця.

Роботу партії було зіпсовано. Обговорювали пригоду, роздивлялися знов і знов на героїню дня — грубезну цигарочницю. Цибань співчував:

— Так, знаєте, позбавитись такої коштовної речі — це була б надзвичайна прикрість.

— О так, — підхопила куценька службовка, — досить того, що я через цей суботник змарнувала запрошення на іменини.

Пузій скаржився, що в нього болить з хвилювання серце і він ніяк вже не може далі поратися коло цього ідіотського снігу.

— Я міг би сьогодні вдома зробити надурочну роботу і мати за це пристойні гроші. Ніколи в житті мене більш не спровокують на такі веселі прогулянки.

Ніхто не цікавивсь вагоноводцем, ніби він мав бути цілком задоволений уже з того, що підозра на нього не виправдалася, але підозрівати його — чому б було не підозрівати? Це так природньо!..

Він мовчки методично кінчав розчищати кінець ділянки, коло стовпа, коли до нього підійшов Сидоренко й тихо проказав:

— Образив я вас товаришу, та, їй-право, ненароком...
Вагоноводець посміхнувсь:

— Та я хіба на вас лихо маю? Ви своє діло справляли? А на тих, — кивнув головою на купку навкруги пузія, — хіба ми на блошиць ображаємось? Синок мій, комсомолец, пише в листі: почекай, татусю, вивчимося — все своїми руками зробимо, а для вчення не доводиться позичати розуму — свого вистачає. І я кажу: була б до роботи охота, а вона в нас є, бо ж робота ця для нас та для дітей наших... Ну й радісно!.. Тільки от ноги болять, ревматизм у мене...

Розмову перервав гучний гудок. Із депа виходили робітники.

— Шабаш! — крикнув Сидоренко партії. — До пакгауза здавати струмент. Суботник кінчивсь.

Другого дня Сидоренка послали на сусідню станцію. Їхав і шкодував:

— Ну, як я не запитав прізвище цього товариша? Чи побачу ще колись?

Так і досі в пам'яті безпрізвищний підстаркуватий чоловік у чорній старенькій шинелі і рудих повстяниках на хорих ревматичних ногах. Позичає в сусіди за одробіток широку дерев'яну лопату і йде самохіть на суботник, щоб «трошки попрацювати», використовуючи свою коротеньку відпустку, свій річний перепочинок.

* * *

Все. Ви чули: наївнувато, трохи, може, сантиментально, але... але я ніколи б не зважився так брутально штовхнути робкора-ударника, що ступає несміливим кроком на перший щабель мистецької драбини. Хоч слово поради, хоч натяк на підтримку тепер і надалі. Куди там! Жовті очі з-під круглих опуклих окулярів насмішкуюто:

— Від чесної робкорівської праці на белетристичну халтуру? Лави графоманів поповняти?

Новакові в редакції від такого привітання, мабуть, руки, як у зомлілого, попустилися б, язик би заціпило. Та я ж — робкор, знаю, що іноді і на редакцію треба управи шукати, і в редакції бюрократизм і тяганина, бува, гостює.

— Вибачте, — кажу, — товаришу редакторе! Ви б прочитали, а тоді вже про халтуру.

— Лишіть, прочитаю.

— Ні, вибачте ще раз, товаришу редакторе, я б просив тепер прочитати, бо й мені ніколи ходити до вас і твір цей, можна сказати, терміновий — до кампанії суботників на Тракторобуді.

Секретар казав, що ви чергове число хочете присвятити саме цій новобудові...

— Іване Васильовичу, що ви там всякому переказуєте редакційні пляни? — гукнув сердито редактор у сусідню кімнату.

Хотів був я одразу на «всякого» одкоша дати, та якось стримавсь. Прошу ще раз, якомога ввічливо, хоч усередині, мов у казані, натискає пара:

— То що ж, товаришу редакторе, перечитаєте рукопис? Він же маленький. Якихось п'ять хвилин.

— О, о, бачите! А каже, що не графоман! Хіба чесний робкор одбиратиме час у ділової людини?

— Та, мабуть, читати авторські рукописи ото й є ваше діло, товаришу редакторе, — скромненько зауважую і бачу, що редакторові очі стають кругліші за його окуляри. Аж шипить, простягаючи руку. Дивлюся — чи нема

на ній ознак золотого перся, і, здається мені, є таки на середньому пальці бліденька смужка.

— Одне читати — діло робити, інше — час марнувати... Давайте вже, коли ви такий навратливий, ваш витвір... «Безпрізвищний»? Немилозвучно... І петлюрівщина. Нащо куркулячі українізми протаскувати, коли є хороші інтернаціональні слова — в даному разі — фамілія. Фамілія — безфамільний. Лишть прізвища для собак, котів та інших тварин.

— Товаришу редакторе, безфамільний — це, мабуть, визначатиме ще й безсімейний, одинак, а мені треба, щоб ім'я героя було невідоме.

— То й кажіть — безіменний і не морочте мені голови! Коли ви тут виславляєте безіменного героя, ваш твір протирічить настановам партії. Чули: «Країна повинна знати своїх героїв»? Чули? Так, героїв конкретних, з іменами, з фаміліями, а не «безпрізвищних». Ваш твір ідеологічно невитриманий, іде всупереч політичних директив і доказує, що я маю рацію застерігати вас: не зіходьте з чесного робкорівського шляху, не графоманьте.

— Та я...

— Що «та я»? Не перебаранчайте, коли вам діло говорять! Твір, кажу, по-перше, ідеологічно шкідливий, бо од конкретних героїв праці одвертає громадську увагу на якихось нікому не відомих «безпрізвищних». Це дрібнобуржуазна знеосібка. Це як капіталісти ставили пам'ятники невідомим салдатам після імперіялістичної війни. По-друге, ніякого відношення ця давноминула подія на залізниці до сучасного Тракторобуда не має, і ви мені налазливо марнували час, потрібний для корисної справи. Ось ваш рукопис! (У сусідню кімнату голосно): Іване Васильовичу, потурбуйтеся, будь ласка, замовленням належного художнього матеріалу до тракторобудівського числа. Там, до речі, дещо треба було б і про суботник. Адже кампанія така тепер переводиться, як цей товариш каже. Може, він би й зібрав конкретні відомості для репортажу? Га, як ви?

Жовті очі за круглими опуклими окулярами зіщулені. В них перемога самовдоволеної пихи.

— Ні, товаришу редакторе, дякую за ласку! Пошліть когось зі своїх чесних співробітників. Прощайте!

Пішов, дивуючи, яких іще «редакторів» радянська земля носить і відповідальні посади дає. Проте надто впевнені закиди жовтоокого бюрократа породили й деякий сумнів. А що як і справді, з недосвідчености своєї, я в тупець заїхав зі своїм «Безпрізвищним»? Адже любить чи не любить редактор «Плянети» початківців з робкорів, а все ж таки він редактор, за свій часопис відповідає і повинен знати, що треба і чого не треба друкувати... Невідомі салдати... Щось не второпаю, до чого він згадав це гарматне м'ясо імперіялізму. Пам'ятники їм — облуда. А пам'ятник наш десяти тисячам, що загинули під Перекопом — не облуда. І ми й вони, герої Перекопські, одне. Буржуазія і невідомі салдати — різне... «Країна повинна знати своїх героїв». Повинна. Знаю. Писав про це, згадував імена конкретних героїв. Але от прізвища цієї самовідданої людини в своєму творикові я таки дійсно не знаю, а вчинок її гідний громадської уваги. І людина така, мабуть, не одна. Їх, може, теж десять тисяч. Згадувати про них шкідливо?

Зустріч з редактором «Плянети» порушила спокій і впевненість, що роблю корисну справу. Вирішив ще поконсультуватися. Згадав знайомого письменника Ласоцького, вічно заклопотану темнооку людину, що її часто бачив по редакціях у пошуках за авансом. Він, хоч має певне письменницьке ім'я, багато друкується, але не вміє впорядкувати свого життя, перевести його на госпрозрахунок. Зустрів того ж дня випадково на вулиці. Біжить, поспішає:

— Збираюся їхати позавтра на Дніпрельстан. Грошей на дорогу треба добути. Отже, вибачайте, товаришу, поговоримо іншим разом. Рукопис дайте. Неодмінно прочитаю. І пишіть. Працюйте. Не відразу стрілець у ціль навчається влучати. І не всякий суддя справедливий та послуху гідний... Прочитаю, неодмінно прочитаю...

Утік, а я лишивсь, хоч трохи втішений, заспокоєний, та все ж із сумнівами: чи ж вартий друку мій першотвір?

Темноокий Ласоцький поїхав на Дніпрельстан... Як приїде, міркую, знов десь надібаю, змушу прочитати, бо ж куди йому, заклопотаному, пам'ятати про творик якогось робкора? Не один, мабуть, початківець звертався до нього по поради. Шкода тільки, що постріл, як він казав, напевно вже в ціль не попаде, до тракторбудівських суботників не постигне. А вони ж і породили мій твір, спричинили його. Хай не бреше жовтоокий редактор, що між ними нема нічого спільного! Спільне те, що й там і там потрібна самовіддана праця, потрібні відомі й невідомі салдати, що їм пам'ятником буде, на-самперед, та будова, за яку вони боролися й перемогли.

Так сам себе розважав і вже терпеливо чекав на приїзд Ласоцького. Благословить чи не благословить на дальшу письменницьку путь.

* * *

Вихідного дня купую часописи. Бачу свіже число «Плянети» № 3, з обкладинки видно — присвячене Тракторобудові. Розгортаю — очам не йму віри. Моє оповідання «Безпрізвищний» мало не на першому місці! Слава Ласоцькому, справжньому другові початківців! Переконав, очевидячки, жовтоокого цербера чи того самого совість узяла за прикре ставлення до робкора-ударника. Несу додому дорогоцінне число, наче сповиту дитину мати. Щоб ще порошинка не впала, щоб вітрець не задув. Сідаю. Стежу слово за словом, щоб помітити редакційні зміни, поправки. Дедалі радію — нема ніяких. Значить гаразд! Значить — перша спроба вдалася. Перегортаю сторінку — ой лихо! Пасажир, що спав мирно на полиці і раптом летить стрімголів звідти під час катастрофи — і в того менше несподіванки, як була мені в тую мить. Подивіться на це число «Плянети», звідки я щойно вам читав свій твір. Бачите: під моїм оповіданням «Безпрізвищний» ясно і чітко стоїть підпис.

Я розгубивсь. Невже відомий письменник здатний на таке явне шахрайство? Щоправда, свідок у мене є — жовтоокий редактор. Більш ніхто мого твору не бачив,

не чув. Але цей свідок — він же й співучасник, бо хто ж пропускав оповідання в часопис, як не він, не редактор «Плянети»? Що робити? Ганьба! Ганьба тим, кого так поважав, працівникам радянської літератури! Виходить, який редактор, такі й співробітники. Той гарчить, цей ластиться, але обидва кусаються. От тобі й Ласоцький! Радянський письменник! Друг, бачите, початківців! Ні, не може бути! Кинутися на таку мізерію, на купецьку новельку початківця-робкора, — яка рація, який сенс? Мабуть, якась помилка. Я не маю права навіть підозрівати цю людину в такому нечесному, ганебному вчинку. Треба перевірити.

Прохогом до редакції «Плянети». Редактора, на шкоду, нема. Сидить лише незмінний, завжди життєрадісний секретар Іван Васильович, Петренко на прізвище.

Починаю здалека:

— Товаришу Петренко, давно ви бачили Ласоцького? Дуже він мені потрібний.

— Ласоцького? Був недавно, заніс нам оповіданнячко. Може, читали в останньому числі? Казав — на Дніпрельстан збирається. Грошей просив. Більше не заходив.

Серце впало. Підозра справедлива. Сам Ласоцький заніс моє оповідання, видав за своє. Невже й така дрібниця, як мізерний гонорар за ці кілька сторінок, спокусила його? Згадав вічну гонитву цього письменника за авансами й вирішив, що це й єдино можлива причина фальсифікації. Інакшої прибрати не міг. Пішов додому зневірений, збездіяний. Прикро так, неприємно, наче сам щось погане зробив. Бува, знаєте, що сором на себе бере, коли людина, що їй віри ймеш, несподівано вчинить щось гидке. Не за неї, за себе соромно, що ням віри. Так і мені тоді.

* * *

Попікся я так на першотворі, що й охота до художньої літератури остигла. Хай його грець візьме з такими звичаями! Справді — тримайсь чесного робкорівства і не лізь у цю шахрайську компанію, бо лиха не оберешся. Чекаю тільки на зустріч з Ласоцьким. Адже мимо злочинства

мовчки не проходять, і йому цього я не подарую, при людях виведу на чисту воду, навчу, як поводитися з чужими речами. Робкор злодій на гачок бере, людям показує для науки: не забувай, що за радянської влади живеш, працюєш, поважай пролетарські закони.

Тут саме випадок щасливий нагодивсь. Преміюють мене на ударному зльоті подорожньою. Обираю Дніпрельстан. Сама рибка в вершу йде, тут і спіймається.

Їду. Аж голова гуде від Дніпробудових темпів: від могутнього пориву пролетарської енергії. Записував був прізвища героїв ударницької праці, переможців у соціалістичному змаганні — й покинув — не вистачило бльокноту. Та й не вженешся: сьогоднішній переможець — завтра переможений новим звитяжцем, а позавтра знов перший наздоганяє й б'є другого новим світовим рекордом. І не одиниці. Цілі бригади. Честь і слава бригадирів, але честь і слава цілій бригаді, кожному членові її, що взяв гідну пайку в загальній справі, в запальній атаці на залізо, землю, бетон, воду, камінь, на маловірів і хлипіїв.

«Героїв повинна знати вся країна». Так! Десятки найславніших імен дніпробудівців повинен знати СРСР, повинні знати наші друзі за кордоном — з радістю, наші вороги — з жахом перед звитяжною ходою робітничої класи. Але серед тих імен найчільніше — компартія, найгероїчніше — її крицевий-ленінський ЦК, найзвитяжніше — товариш Сталін, їм найбільша честь і слава на Дніпробуді, на сотнях, тисячах інших будівництв, серед сотень тисяч, мільйонів ударників-пролетарів великого Радянського Союзу.

Так: країна повинна знати своїх героїв, своїх конкретних героїв. Серед них найпоширеніше ім'я більшовик. Уже до нього додається прізвище: Давидов, Давиденко, Давидсон, Давидошвілі. Багато давидів, що метким ударом перебороли начебто непереможних голіятів, розстроцили, підкорили пролетаріатові. Чи ж може знати країна всіх своїх героїв? Чи мають назву всі зорі на небі? Ні, я мав рацію зі своїм «Безпрізвищним»! Хай

це невеличка безіменна зірка серед рясного Чумацького Шляху, але й вона світить, і вона переборює темряву незмірених світових просторів, і її треба ураховувати, кажучи про зоряне небо. Скільки таких зірок на Дніпробуді, окрім усім відомих на ім'я! Він, Дніпробуд, мене переконав остаточно і розвіяв сумніви, нав'яні жовтооким редактором: знеосібки у мене нема, я її не пропагую.

Але де ж Ласоцький? Безкарно од мене не випорсне, ні! Ловити звіря найкраще коло водопою, письменника — коло видавництва, редакції. Туди й скеровую свої кроки. Не помиляюсь. Сидить темноокий Ласоцький, пізнає мене й щирісінько (нахабство яке!) вітає:

— А, землячок — харківець! От де зустрілись! Ну, як: ваше оповіданнячко надрукували? Я його рекомендував перед від'їздом Петренкові... Прочитав, прочитав, чого ви ніби дивуетесь? На перший раз непогано, працюйте далі, й буде діло. Може, ремствуєте, що, не питавши вас, саме в «Плянету» дав? Випадок надзвичайно зручний був: там про суботник треба і у вас — суботник. Як збіглося. Так надрукували?

Тарахкотить, як кур'єрський на повній ході. Здається — ніяким гальмом не візьмеш. Перепиняю твердим запитанням:

— А за яким підписом ви дали до друку моє оповідання?

— Підписом? Яким підписом?.. А й правда — я й досі не знаю вашого прізвища, товаришу, хоч і пам'ятаю з обличчя. Підпис, звичайно, той, що був на рукопису. Може, прибрали якийсь псевдонім, інакший від робкорівського?

— Мій псевдонім за «Плянетою» — з притиском кажу письменникові, зазираючи в темні заклопотані очі, — І в а н Л а с о ц ь к и й.

— Псевдонім — моє прізвище? — зовсім щиро дивується мій напасник і потім, наче зрозумівши, вже сердито: — Яке ж ви маєте право?

— А яке ви мали право видавати моє оповідання за своє?

— Як ви смієте? Що ви кажете! — вже зовсім гнівно скочив Ласоцький, хвилюючись так, що я збагнув, що

трапилось прикре непорозуміння, прикра помилка, як пишуть у газетах про друкарські ляпсуси.

З подальшої розмови вияснилося, що Петренко, побачивши Ласоцького, запитав, чи немає чогось про суботники, а той, згадавши про моє оповіданнячко, як завжди заклопотаний, неухажний, відповів:

— От випадок! Саме на цю тему є підходяща річ. Ось! — кинув рукопис і побіг у своїх справах, не пояснивши Петренкові, чий це твір. А підпису в мене зовсім ніякого не було.

Нащо правити твір відомого письменника? Нащо показувати редакторові річ у пляні одержаного замовлення, річ авторитетного автора? Так з'явилося оповідання Івана Ласоцького «Безпрізвищний» на сторінках столичного часопису «Плянета»...

Обидва автори — і фактичний, і фіктивний — весело сміялися, розплутавши непорозуміння і уявляючи собі здивоване, розлютоване обличчя жовтоокого редактора, коли він побачив у своєму часопису щойно забраковану їм так гостро й рішуче річ якогось невідомого, налазливого «графомана».

Та ми помилялися. Редакторова вдача нам обидвом ще не була цілковито відома...

Другого дня Ласоцький одержав авторський примірник «Плянети» і такий редакторів лист:

«Редакція “Плянети” просить пробачити шановного товариша Ласоцького за не зовсім увічливий прийом, що його мав у редакції невідомий їй посланець з його твором. Стільки, знаєте, розвелось різних шарлатанів, спекулянтів, графоманів і просто злодіїв, що з усіма відвідувачами ввічливим однаково не будеш. Редакція має надію, що видрукуванням “Безпрізвищного” і виплатою належного гонорару прикрий інцидент вичерпано, а товариш Ласоцький і надалі не минатиме “Плянети” зі своєю творчістю».

— Брутальність і нахабство завжди сполучені з підлесливістю і боягузством. І те й те — дві сторони одної міщанської ідеології, — сфілософував Ласоцький.

Мене лист обурич дужче:

— Треба, кінець кінцем, звернути увагу відповідних органів, щоб такі люди не компромітували радянську пресу. Хто не за нас, ударників соцбудівництва, той проти самого соцбудівництва.

— Ви маєте цілковиту рацію, товаришу! Саме тут легко розпізнати головну праву небезпеку, але...

— Ви маєте якесь — «але»?

— Я хочу сказати: але є ще й небезпека «ліва», і я вам, новакові в художніх справах, хочу її зараз-таки продемонструвати. Є охота?

— Звичайно!

— Ходім...

* * *

У маленькій кімнаті аж чадно від цигаркового диму. На столі купа рукописів, світлин, фотопортретів. На дверях напис: «Виїздна редакція альманаху ударників». Редакція — три видавничі співробітника. Вже з декаду тут пораються, збираючи художній матеріал про ударників. На чолі трійки довгобрана, в'юнка постать, колишній спецрепортер «Револуційного Молота» Міхасик. Ласоцький, підморгнувши мені тайкома, рекомендує:

— Ось привів знайомого робкора-ударника, літературного початківця. Ще якусь пару день на Дніпробуді, але вже який нарис чудовий встругнув! Саме для вашого альманаху. Ви тільки подивіться!

Не зважаючи на мій розгублений з несподіванки вигляд — адже ніякого нарису я не писав, — виймає Ласоцький зі свого портфеля грубенький, вже друкований на машинці рукопис, і починає з нього цитувати.

*«На берегах оспіваного Гоголем,
там ударники ходять гоголем.*

...Почалося зі скелі Дурної. Не тому дурної, що поганенька, а тому, що по-дурному витнулася серед Дніпрової течії...»

— Ви чуєте, яка гра слів? Талант, безперечний талант! І соромиться, як бачите, як справжнісінька талановита людина, якій незручно, що доля її нагородила хистом, вищим від інших. Але слухайте далі. Ось:

«...Імена дніпрельстанівських бетонярів, виконробів, ентузіястів ударної праці повинна знати вся країна, бо це ж вони одні з перших, що на ділі здійснили більшовицьке гасло “наздогнати й випередити в найкоротший історичний термін”. Буржуазія собі на втіху влаштовує дике змагання боксерів, і вони перед кількадесятитисячною аудиторією розбивають один одному щелепи, трощать ребра, ламають руки й ноги. Пролетаріят СРСР перед лицем усього здивованого світу демонструє соціалістичне змагання своїх кращих синів, що трощать останні підпори старого ладу, розбивають на гамуз забобони, ламають усі перешкоди. Буржуазія реклямує своїх рабів, друкує портрети переможців у кривавих, безглузких, барбарських “розвагах”, оргіях скаженого садизму. Пролетаріят демонструє героїв мирної праці, переможців у творчому змаганні — хто краще й більше дасть користі трудящим. Буржуазія реклямує, щоб з реклямованих дивувалися, підкреслюючи її недосяжність для “простого” люду, її зверхність над масою. Пролетаріят демонструє, щоб до рівня кращих підтягти інших, щоб показати — ці кращі є нерозривна частка загальної маси, кров від крові, її авангард, а не якийсь зверхній шар. Імена кращих з цього авангарду повинна знати вся країна. Ось кращі бетонярі Дніпробуду бригадири комсомольських бригад: Ткаченко, Ільгов, Макаренко, бетонярка Женя Романько. А ось виконробі: Гольтєлов, Суламіт Абрамовна Зільберштейн, а старшим виконробом греблі був товариш Рубін. Вони вивершують гребінку могутньої греблі, що перетне навіки Дніпро...»

— Що? Міцно! Конкретно! Саме те, що вам треба, товариші альманахівці. Раджу не ловити гав і негайно купити рукопис, бо товариш їде позавтра назад. Не побачите

тоді капітальної, можна сказати, речі. Тут близько трьох аркушів. Одне слово: п'ятсот монет за всю річ — і по всьому. Маєте ударника про ударників. Мені не заважило б видати комісійні за таку знахідку. Жартую, звичайно, але — до діла! Згода? Берете рукопис? Умову і гроші мені на квартиру. Там буде й автор. Адже ми разом звідси поїдемо? Так, так, не заперечуйте! — замахав на мене руками, побачивши вираз протесту на моєму обличчі проти прилюдної фальсифікації й обороту справи, абсолютно для мене несподіваного.

Альманахівці теж спостерегли цей вираз, але зрозуміли його по-своєму. Міхасик зареготав, сперечаючись на швидкість з Ласоцьким:

— Звичайно, звичайно, рукопис за нами! Про це не може бути й мови. Ударникам у нас перше, почесне місце. Хто, як не вони, будують нове мистецтво, нову літературу, насичену патосом Дніпробуду? Тільки вони, нова раса людей, можна сказати. І ви, безперечно, з цієї нової раси. Яка сила вислову, ясність думки, який монументальний, як сам Дніпробуд, стиль! Чудово, чудово! Ми надрукуємо ваш нарис спеціальним шрифтом. Він піде на першому місці, одразу після редакційної передмови, де, безперечно, одзначимо особливу цінність вашого твору. Про умову, гроші не турбуйтеся. Завтра все буде з точністю, як у кращому банку. Я навіть вважаю, що наш обов'язок (Міхасик скинув очима на своїх співробітників, і ті погідливо хитнули головами), наш обов'язок оплатити ваші виробничі видатки, зв'язані з написанням цього твору, насамперед проїзд. У м'якенькому вагоні, безперечно. Ви не заперечуватимете?

— Звичайно, звичайно, — поспішив погодитися за мене Ласоцький, — це дуже чемно з вашого боку, дуже, сказав би, шляхетно, та це гарне поняття однокорінне з такою поганню, як шляхта. Сказав би «благородно», так знов же колишнім дворянством тхне. Отже, це дуже по-пролетарському з вашого боку, товаришу Міхасику! Рукопис лишається у вас. Ми чекаємо завтра на умову і гроші, згідно з нашою теперішньою угодою. Ходім, товаришу, непогано було б скупатися після такого дня.

Вивів мене зовсім спантеличеного, оголомшеного несподіваним, авантурницьким трюком, де я грав, супроти всякого бажання, головну роль.

А Ласоцький торохкотів ненастанно:

— Бачили типів? Їм аби ударник. Ударники, бачите, нова раса, і тільки вони будують нове мистецтво! Ленін дурнями називав тих, хто руками самих комуністів мріяв перебудувати суспільство. Запобігають, як колись «приказні душі» перед гоноровою шляхтою. І важлива їм не суть, а форма. Зауважте собі: по приїзді сюди я пропонував їм написати цей самісінький нарис, докладно переказував намічений конспект, пояснював загальну настанову, ідею. Покрутили кирпою: «Знаєте, навряд чи підійде. Нам би чогось більш злободенного, ударницького». Та в мене ж, кажу, саме про ударництво. «Так, але якось не теє». Ну от їм «теє»! Навіть не читавши взяли, з двох маловажливих цитат. Магічне слово — ударник! Бачили тепер, друже, «але» до характеристики редактора «Плянети»?

— Бачив, товаришу Ласоцький, та в мене інше «але», а саме: як же викрутитися з цієї суттю своєю карної, шантажницької історії? Адже завтра пришлють гроші, умову ще й квитка, чого доброго, куплять.

— Умову підпишемо — вона пристойна, гроші візьемо — вони чесно мною зароблені, а квиток у м'якенькому (перекривив Міхасика) дасть змогу перепочити після такого хвилювання.

— Ви певні, що я згоджуся підписати фальшиву умову? — обурено відказав я.

— Не хвилюйтесь, друже, умову підпишу я, Ласоцький, першим-ліпшим псевдонімом. Адже вашого прізвища вони не знають, а й знали б — маєте право на будь-який псевдонім. І не буде ніякого шахрайства, бо копію рукопису я везу в їхнє ж таки виробництво, з яким перед від'їздом мав справжнісіньку угоду й одержав справжнісінький аванс. Саме сьогодні термін подачі матеріала і термін сплати решти гонорару — п'ятсот карбованців, точнісінько, як із цими типами ми домовились. Отже,

працю я представникам виробництва чесно здав, гроші, скільки треба, одержав, а ваш квиток, це вже премія за винахідливість. Видавництво, маю надію, не заперечуватиме, коли ми йому детально оповімо Дніпрельстанівську пригоду і виявимо цим фактом справжнє обличчя цих випадкових чужих нам людей. Це варто не одного квитка.

Я мусив погодитися з винахідливим письменником. Одне турбувало:

— Навіщо тільки брати гроші?

— Ну, знаєте, по-перше, в мене в кишені порожньо, як в їхній голові, а по-друге, це й буде наочним свідченням, кому доручає видавництво свої гроші. Розписку ж ми видавництву, звичайно, віддамо, а все, кінець кінцем, мусить бути доведено до свого логічного кінця. Викривати дурнів і пристосуванців — значить викривати. Так, товаришу робкорє?

— Так, товаришу Ласоцький, нехай вже буде по-вашому, хоч для мене це першина. Я звик іншими способами діяти.

— Але ж ви перекваліфікуєтесь на майстра художнього слова й мусите погодитися, що п'єсу розіграно досить художньо, — блиснувши темними, вже незаклопотаними, очима, заперечив Ласоцький.

Із цим я, дійсно, не міг не погодитися. Актор з Ласоцького був неабиякий. Щодо мене — я не порушив традиційної мовчазности статиста. І, як у казці, ніхто не побачив, що «король» був голий.

Ми на той час були справді голі, хлюпаючись у холодних Дніпрових хвилях. Заздро було дивитися на мускулясте тіло невеличкого на зріст, але міцно збудованого Ласоцького. Сильним помахом дужих рук він легко перемагав Дніпрову течію, мало не до пояса виринаючи з води. Де було мені, сухоребром, з запалими сухітними грудьми вгнатися за ним.

— До речі, товаришу вдарнику, ваша постать ніяк не відповідає трафаретному художньому портрету «справжнього» ударника, — мовив Ласоцький, гріючись після

плавби на сонці, — ударники, бачите, мусять бути неодмінно з волячими шиями, боксерськими м'язами, одне слово, геркулесами. Боронь доле, звичайну людину подати — мабуть, через те, що такі художники в лапках не уявляють собі, нездатні уявити, як може звичайна людина надзвичайні труднощі перемагати своїм ентузіазмом, а не бугаячою силою.

— А я от думаю про інше, товаришу Ласоцький. Ви називали цитати зі свого нарису маловажливими. Тим часом друга цитата (перша, звичайно, пилюга в очі дурникам), ота друга цитата про значення показу конкретних героїв соціалістичної праці знову зароїла в мені сумніви: чи варто мені було свого безпрізвищного вагоноводця описувати? Все ж таки якась знеосібка, коли б не мав рації редактор «Плянети».

— Е, це вже в вас не робкорівська, не ударницька тенденція копірситися в сумнівах. Ударник — це, насамперед, вольова людина. Що вирішив — виконуй і веди перед, показуючи шлях іншим. А ви — варто не варто, варто — не варто! Тільки задля вашої художньої недосвідчености дарую вам ці вагання. Вони — ознака, що ви ще не перекваліфікувалися і над вами тяжить ваша давня професія — робкорівство з його описом конкретних явищ і фактів, живих, реальних людей і їхніх дійсних учинків. Для художньої літератури цього замало. Вона повинна показати збірні типи нашої доби, типи, що для них матеріал ви з'єднуєте з багатьох зразків, як бджола насисає меду, пораючись коло однієї, другої, третьої квітки. Гасло «країна повинна знати своїх героїв» стосується всієї літератури, всієї радянської преси. А художня має ще й спеціальне завдання — показати збірного героя, без справжнього прізвища, але в якому втілено силу хвальних прізвищ. От чому хай більше вас не непокоїть ваш скромний вагоноводець — у ньому є дещо від збірного типу людини нашої великої доби, в ньому є нове, комуністичне ставлення до праці...

Замовчали, спочиваючи.

Настигав вечір. Поверхня Дніпра вигладилась, порожвіла. Легесенькі хвильки ледь чутно дзюрчали, плескаючи на чистий пісок.

«Ах, який тихий, немов не з порогів тече, — думалося мені, — будеш, голубоньку, кипіти в турбінах, як ми схочемо, будеш лежати без шелесту, як греблею перепояшемо. Не сам, ми тебе в ударники запишемо. Соцзмагатимешся з Доном, Камою, Окою, Волгою, з далекою Ангарою. Тепер ти — велика цяця, на тебе рівняються, а далі — те саме, що перші спроби тутешніх бетонярів перед їх кінцевими рекордами. Тепер Дніпрельстан — велике прізвище, з великої літери пишеться, але вже йде доба дніпрельстанів, і станеш ти героєм без прізвища, рядовим героєм, яких багато, героєм, що дають збірний тип нашої доби».

* * *

Так кінчався день на Дніпробуді. Між іншим — мені страшенно подобається це слово. В моїй уяві воно розкладається так: Дніпробуд, дні пробуджуються, щасливі дні безкласового суспільства, цілковито звільненої праці... Ласоцький казав, це, мовляв, доказує, що в мене є смак до слова і що єдине, де мав рацію жовтоокий редактор, це те — «безпрізвищний», дійсно страшенно немилозвучне слово, його тяжко вимовляти. Наша мова повинна теж перекаваліфікуватися — стати багатого, дужого і водночас простою, легко приступною, милозвучною. Ця нова мова теж збиратиметься з багатьох ударних, буде збірним типом. Спочатку роз'єднатися, потім об'єднатися — цей більшовицький лєнінський закон у певній мірі стосується й людської мови...

— Отак ми з вами роз'єдналися, мало не поворогували через «Безпрізвищного» і об'єдналися, заприятелювали через дніпрельстанівський нарис, — пожартував я, бо й справді уподобав цю заклопотану, але життєрадісну людину, хоч бракувало в ній пролетарського гарту, більшовицької чіткості й упертості. Не дурно не міг

упорядкувати навіть свого власного життя, запровадити в нім труддисципліну.

І досі ми з ним приятелі, — хоч іноді й докучає Ласоцький мені своїм проханням авансувати. Чому мені адресуються ці прохання? А бачите, не з усіма ж роз'єднуватися, щоб з'єднуватися. Я не довів би історію свого першотвору до краю, не згадавши про долю жовтоокого редактора «Плянети». Його вже давно нема, як і багатьох інших, подібних, а недавно на цю посаду висунули мою кандидатуру.

Я не почуваю себе цілком здатним для цієї нової для мене ролі, але маю надію, товариші, що за вашою колективною допомогою і цю фортецю ми, ударники, візьмемо, поведемо в ній перед, програму виконаємо, аби чуйно прислухатися до настанов, що дає їх нам комуністична партія. А вона каже устами Вождя, ударника з ударників:

«Реальність нашої програми, це — живі люди, це ми з вами, наша воля до праці, наша готовість працювати по-новому, наша рішучість виконати плян». Чи є в нас вона, оця сама рішучість? Так, є! Отже, наша виробнича програма може й повинна бути здійснена.

1-2/IV 1932 р.

СКАРБ

На підлозі стіл, на столі стілець, на стільці чотири томи великої радянської енциклопедії, на енциклопедії довготелесий поет Панюра з молотком у кістлявій руці ритмічно вистукує по голій стінці. Попід стінкою рясні шматочки відбитої вапни. Сама стінка немов після чорної віспи. Рукави в Панюри засукані, а руки по самісінькі плечі в сірому павутинні й поросі. Скудовчене волосся ґронами липне до спітнілого лоба — цю руїницьку операцію він, очевидно, пророблює вже чимало часу. Та запал його не вгасає, і він не чує, що в дверях спинивсь із здивовання Ласоцький, темноокий, заклопотаний повістяр.

Молоток танцює по стінці, обціловуючи кожний сантиметр. З-під вапна де-не-де кривавляться кривими усмішками темно-червоні цеглини. Панюра витягає худу кістляву руку, захоплює все більшу територію, віддаляючи сферу ударів од своєї триповерхової піраміди. Піраміда хитається, поет вимахує в повітрі граблестими руками химерні виверги, мало не втрачає рівноваги і, нарешті, помічає в дверях свого приятеля. Обличчя йому густо червоніє, і він поспішно злазить зі свого п'єдесталу.

— Що це за вправи, Панюро? Розсуваєш завузьку нову кімнату?

— Та ні... Ось сідай, — підсовує валізку, що сиротливо самотувала серед кімнати, а сам примощується в кутку на напіврозпаковану скриньку з книжками, — бачиш... я... Ти, власне, чого так рано?

— Не дуже чемна зустріч, ще й без відповіді моє запитання... Рано, бо потрібні до зарізу гроші. Сьогодні, негайно.

Ласоцькому свій клопіт, і його темні очі з надією переходять з подовбаної стінки на забруднену довготеле-су приятелеву постать. Поет задумливо витирає лоб, і на ньому повзуть патьоки сірого бруду.

— От тобі маєш! А я витративсь на переїзд... — повістя-рева надія миттю сповзає з обличчя. Вже трохи сердито:

— Ти б краще вмивсь, ніж ото розмальовувати довго-бразу пику... Так нема, кажеш?

— Нема, братіку, — сумно й щиро.

— Ні коп'я нема?

— Ні копійочки! — безнадійне й остаточне підтвер-дження.

— Дурень! — безапеляційно вирішає Ласоцький.

— А то чому? — щиро дивується довготелесий поет.

— Нащо стінки паскудиш? Це ж тобі, безгрошовому, ремонтувати.

— Е, ні!.. — рішуче стрясається скудовчена копиця. — Це інша справа... Тут, бачиш, секрет...

— Який секрет? Скарбів шукаєш, чи що?

— Як ти вгадав? Авжеж скарбів... Ти хіба знаєш? — зовсім розгублюється Панюра й допитливо вдивляється у спохмурніле приятелеве обличчя.

— Ні чортасінки не знаю, крім того, що мені гроші потрібні, як пальне мотору.

Павза. Її вриває самовіддана пропозиція:

— Слухай, Ласоцький, давай разом шукати.

— Чого шукати? Збожеволів?

— Та ні... Серйозно. Сідай, не рипайся. Слухай... Ба-чиш у кутку грубу? Її вже скільки разів розбирали по це-глиночці. Кожний новий квартирант... І підлогу вже зні-мали — нічого не знайшли. А я...

— Чого не знайшли? Кажі толком, поете убогий!

— Таж діамантів, кажу, діамантів.

— Яких діамантів? Що верзеш?

Повістяр намагається низкою ступневих запитань роз-плутати клубок жмаканих інформацій Панюри й одержа-ти приблизний кістяк історії загадкового скарбу...

Хто не знав багатія Слуцького? Майже всі головні вулиці забудовані будівлями з цегли його заводів. На всіх тротуарах, десь на окрайці чи попід тином, де не стерли ще підшви пішходів тяжкі сірі плити, й досі прочитаєш «Завод Д. Слуцького». На старому паркані, під'їжджаючи до міста, можна з вікна залізничного вагону відновити пильним оком вицвілу рекляму... «Купуйте цемент заводів Д. Слуцького». І біля цього багатоповерхового будинку теж колись пишалася золота вивіска коло воріт: «Садиба Д. Слуцького». А в садибі, крім чільного велетня, було ще два густо залюднені флігелі.

Було чого революції забрати в Д. Слуцького. І, треба сказати, зробила вона це сумлінно й чисто: колишній багатій опинивсь незабаром в одній оцій кімнаті з розпухлою від неробства жінкою та двома дочками-перестарками. Дуже колись кирпу гнули дочки багатієві — тому й перестарки. А розцяцьковані були й вони, й мамаша їхня ідолами індійськими. Тільки в носі й не висіли різні дармовіси. Що тих перснів, що тих серег та обручок! Оце тільки й вдалося родині Слуцького так-сяк приховати.

Своїми руками повибирав старий Слуцький діаманти та інші коштовні каміння і зашив у шкіряну торбиночку. Почепив її, мов ті моці колись правовірні християни, на бурякувату шию. По всяких кумоньках та голубоньках рознесли золото дочки й мамаша — де менше було надії на трус. Поволі те добро міняли на продукти. Так і жили, кленучи радянську владу. Як не робили раніше, так і тепер не робили. І ніхто вже їх, нікчем, не чіпав.

Не чіпали й старого Слуцького, одібравши в нього, здавалося, все. Хай доживає віку. Революція грізна, та не мстива.

Але не було спокою Слуцькому ні вдень, ні вночі. Ану арештують:

— Що це в тебе на грудях? Хіба євреї моці носять? Палестинська земля, кажеш? Подивимось, чим вона пахне...

А то раптом заберуться нічні злодіяки: шнурок пере-ріжуть і незчуєшся. Ще гірше від злодіїв власна родина:

— Не так тії більшовики кляті, як ти нас пограбував. Батько називається! Ми б тепер із тим майном найшли б жениха до пари. Це тобі не керенські гроші, що ними, жартуючи, дехто обліпив кімнату — ач, яка пістрява!

Жінка прискіпається:

— Дармуєш такий капітал... Розумні люди спекулюють тепер або тікають за кордон. Тікаймо й ми, або мені моє віддай. Борошна з села привезуть знайомі міняльниці. Виміняємо на одіж, знов пошлемо на село...

— І знов усе «товариші» заберуть, — злісно відказує, сопучи, Слуцький, — ні, хай минеться.

— Доки сонце зійде...

— Доки мені перечитимеш! — гаркає, як колись на прикажчиків, — не дам і карата. Шлюс!

Одходить стара Слуцька, знає чоловікову вдачу. Недурно не що інше — цемент фабрикував, багатів цеглою. І лице в нього, мов той цемент стало: сіре, закам'яніле. А було цеглою буро-червоною.

Рік минув, другий. Сплило золото паводком. Свою останню одіж довелося мамаші й дочкам спродувати. Не те, що нічого робити не навчилися, ба навіть спекулювати мамаша плянувала тільки язиком.

Поглядають усі втрьох на торбинку заздрими очима, а в них уже й голодний блиск деколи.

Старий не піддається:

— Проциндрите й це — подохнемо, як ґави в ожеледь. Не дам найменшого камінчика.

І зачав уже від власної родини ховати шкіряну торбинку. Та де її сховаєш в одній кімнаті? — Каже:

— Щось мені ноги судомить. Застудивсь. Буду в теплих панчохах спати.

Не надійне місце панчохи... Другого дня:

— Дайте хусточку. Мені вже й горло болить...

Побувала торбочка і в душниках, і в перині, і в подушці, і ніжку в столі був видовбав, і вазон з квітками на вікні перекопав, і знов на шию чіпляв... Нема спокою...

Бачить: нишпорять дочка й жінка по кімнаті, все поглядають на нього скоса — може, вийде, десь дошукають, знайдуть...

— Отже не вийду!

І сидів у кімнаті, як гриб під пеньком, сам гнилий і той трухлявий.

А одного разу мало не вмер з переляку. Прийшли міліціонери на квартиру, торбиночка саме на шиї була.

Що вже передумав за мить:

«Поведуть у район, обшукають. Пропало все! Якщо тут непомітно викинути її десь у куток — жінки знайдуть... Пропало все! Заплакали діаманти, посміхнулося щастя востаннє!..»

Мало сам не заплакав старий, безпорадно, безвихідно. Серце стиснуло обцецьками, ось-ось не битиметься. Піт крапельками холодними на лобі.

— Дозвольте, — каже, — ліків прийняти, нездужаю.

Підходить непевними кроками до шафи в кутку, наливає валер'янки жінчиної без міри в шклянку. На шафі прикраси — обличчя мов наваксованих муринів. Зуби щерять, регочуться.

«Це ж вони шукають десь ув Африці діамантів. Голіголісінькі, а крадуть у власників розсипів... Як?»

Скоса позирнув назад — не дивляться міліціонери, спокійно розглядають кімнату. Ніж обережно із шафи. Покрадьки розрізав торбиночку, діаманти один по одному в рот, як пілюлі — і запив валер'янкою...

— Що вам потрібно, товариші?

— Прийшли з анкетюю. Ваш теперішній маєтковий стан? Чим живе родина? Чи маєте родичів за кордоном?.. Житлова площа, бачимо, в вас нормальна. Щоправда, більшість робітників ще й тепер гірше за вас живе... Розпишіться. Все. До побачення.

Дивувалася потім чимало родина: наче й не їв нічого старий і взагалі шлунок мав добрий, а до аптеки побіг стрімголів: згадав, як власники розсипів перехитрували злодійкуватих негрів.

Незабаром прийшов звідкись веселий, мов назад йому цегельню повернули або й завод цементовий.

— Одійшло, — каже.

Та за тими веселоцями знов захмарнів йому сум і тривога. Гризуть дочки, п'явкою вп'ялася жінка.

— Голодом мориш, скнарю! Пропадемо через тебе. Віддай наше добро! Віддай, чуєш?

Кінчить одна, друга заведе, третя підтримає. З плачем, з лайкою, з прокльонами. Стежать кожний крок, кожний рух. Не витримала колись одна:

— Хоч би ти помер скоріше, кате наш!

Покинув зовсім спати старий — ще дадуть понюхати чогось, отруять...

Їсти боїться:

— Одріж од мого трішки. Багато наклали. Щось нема апетиту...

Та проковтне, тоді вже й він береться до страви.

Обвис, змарнів, очі червоні, руки трусяться, обличчя брезьке. Лягає перепочити, під подушку молоток: як душитимуть, зараз у потилицю, в скроню...

Думки осіннім листям тріпаються, шарудять. Перевертом пішло життя. Хто й зна, коли це минеться. Згадав запитання міліціонерів: чи є родичі за кордоном? Хоч нема родичів — знайомих багато. Доживу там віку спокійно. А може, ще забагатію. Так і жінка колись рада. Чорт із ним, із цим пеклом! Справді подохнеш. Так — тікати!..

Прокинулись одного разу жінки — нема старого, нема річей деяких. Збагнули — в плач. Далі — шукати. Знало багатія все місто, не забув дехто обличчя й тепер. Бачили, кажуть, на вокзалі, на західній залізниці брав квиток.

Поїхали десь діаманти! Післали навздогін незле тихе слово жінки батькові й чоловікові, повернулися додому презлющі. Нікого вкупі когось гризти, одна одну гризе:

— Як ти проґавила?

— Як ти?

— А ти?

Оберемками злість шпурляють, поміями летять образливі слова, назад брудними вертають патьоками.

Та в житті, як в романі, буває: привозять назад старого Слуцького з одрізаною ногою. Не втримавсь десь на буфері. Каже лікар — помре, бо дуже виснажений, ще й з розумом щось негаразд: усе марить якимись каратами.

Не старого вже стережуть жінки — одна одну, щоб не вкрала яка коштовну торбиночку в одноногого скнаря. Умовляються по черзі дежурити коло хорого. Одна сидить, дві не спить. Шелесне — всі троє стоять:

— Що? Що скоїлося!

Вийти з хати бояться. Ану ті дві, що лишилися, умовляться, пограбують, скривдять оту третю? Одна мара на ліжку в гарячці белькоче, три навкруги шиплять. Іноді на всіх жах нападає:

— Ану там у дорозі вже пограбовано?

Хорий за груди хапається, лапає, чи ціла торбинка.

Шестеро очей жадібно стежать рухи кістлявих пучок: чи ж налапає?

Заспокоїться хорий, заспокояться жінки.

За скільки часу знов тривога гадюкою:

— Чи же?

Так день, і другий, тиждень...

Божевілля сум'ятиться в брудній кімнаті. Не один — чотири діамантами марять, скрикують, хапаються.

Мамаша перша спам'яталася:

— Підемо всі з хати, замкнемо, — однаково не встане каліка. Хоч їсти купимо, бо захоріємо. Він, як іржавий гвіздок, хто й зна скільки може пролежати.

— Як усі, так підемо.

— Ну, як усі...

Недовго й ходили, — бодай хтось не одімкнув. Бігцем усі три додому.

— Не поспішайте! — стогне мамаша: серце старе, ноги старі...

Злорадо дочки посміхаються, набавляють іще ходи. Ось коли мамашу можна піддурити. А та паротягом сопе — хай серце лусне, не піддасться на такий гачок...

Добігли — і знов, як у романі (життя вибагливе!). Лежить старий нерухомо, не харчить і руки до грудей притис. Шість рук до пазухи — розірвана торбинка, порожня...

Коло ліжка кров з одрізаної ноги — невже на одній плигав? По всіх закапелках, в куточках, шпаринках. По шухлядах, пуделках, пляшках, неповних і повних. Мертвяка на підлогу, пір'я з подушки, волосся з матрацу. Сам мертвяк голий, білизна пошматована, бинти й ті перелопані: може, туди застромив.

— Нема!

Губляться в здогадах. Через вікно хтось заліз? Ключ підбрав? Чому кров на підлозі, перев'язка була зсунута?

Тиждень шукали жінки, заспокоїтися не могли і все:

— Чи таки в дорозі пограбовано, бо ніхто на очі не бачив після того торбиночку, чи тут на злість так хитро кудись запроторив?

Поховали — ніхто більш на могилу ніколи не прийшов. Стара теж невдовзі ноги простягла — ні за чим уже жити стало. Дочок задавив тифус тої ж зими — і вони в гарячці, як батько, до самісінької смерти белькотали щось про діаманти.

З того часу пішла поголоска між люди про заховані в кімнаті скарби. За кімнату билися, за кімнату сварилися. І хто не вселявся туди, насамперед починав шукати діамантовий скарб. Розбирали грубу по цеглині, мовляв, димить щось, перекласти треба. Зривали дошки з підлоги — поцербились, щілини великі, наново вистругати й дофарбувати не шкодить...

Як у воду діаманти!

Кріпкий був, невиказний, як цемент, що його виробляв, старий Слуцький. Пішла тайна в могилу...

* * *

Панюра кінчив оповідати й задумливо покрутив новопридбаним молотком:

— Але я гадаю, що цю таємницю розкрив. Вона там — у цих стінах. Треба налапати тайник... І тобі,

як товаришеві, пропоную: берися й ти, не гаючи часу. Буде й тобі й мені. Ми ж не дочки Слуцького: і моє — моє і твоє — моє. Поділимо по-братерському. Ніде вже й ніколи не позичатимеш, не клопотатимешся.

— Ех, ти, поет! — іронічно посміхнувся темноокий повістяр, але вже був позирнув скося на приладдя, що мало принести стільки несподіваного щастя.

— Чого поет! Чого неодмінно поет? — образивсь Панюра і випроставсь усією своєю довготелесою постаттю.

— А того поет, що тут не молотка треба, заступа, — несподівано догадався Ласоцький.

— Як заступа? — обвів здивованим поглядом Панюра стіни, підлогу, пічку, стелю. — Що ж тут копати?

— Та не тут, а в могилі. Дурень ти разом із мамашою, дочками і всіма попередніми квартирантами-шукачами. Адже ясно, що старий скупердяй знов проковтнув діаманти перед смертю, як негр на розсипах.

Молоток з гуркотом полетів у куток.

— А й правда — дурень, — з сумним переконанням підтвердив поет. — Але ж гроші однаковісінько потрібні. Тепер навіть іще більше.

Віспувата стінка виглядала так доказливо, що Ласоцькому лишалося тільки підтакнути і, згадавши про свій власний клопіт, журно зідхнути.

— Так. Гроші потрібні... До зарізу... Як пальне...

— Слухай! Ідея, — зненацька скрикнув Панюра і навіть довгими ногами спробував зробити якесь химерне антраша. — Ідея, гідна великого Айнштайна.

Ласоцький презирливо примружив очі:

— Яка там ідея?

— Ти, як повістяр, мусиш описати всю цю історію, а гонорар пополам. Адже читачі не образяться. Вони знають, що письменникові доводиться інколи дуже сутужно й треба тоді братися за першу-ліпшу тему. А хіба це не тема, не сюжет? Буде невеличке оповіданнячко і будуть невеличкі гроші й тобі й мені, як винахідникові.

— Поете! Цього разу ти, безперечно, метикуєш зовсім не як ти, і я охоче приймаю твою пропозицію. Згода! Але...

— Яке там але?

— Дозволь мені ще додати на втіху читачеві, що тихими літніми вечорами на міському кладовищу бачили інколи якусь кумедну довготелесу постать. Вона блукала між старих, зарослих бур'янами могил і все чогось пильно до них придивлялася. Ніби син, після багаторічної відсутності, шукає забуте могилище батьків, ніби захований у тих могилах неоціненний скарб.

— Ласоцький! Прошу без натяків! Це — нечемно!

— По-перше: коли б'ють по черепу, то це не натяк. По-друге: правда в вічі — найвища чемність. Цим і кінчимо наше спільне оповідання.

Січень 1930 р.

ВИСМОКТАВ

До відходу поїзда лишалося ще кільканадцять хвилин, і Сашко мав цілковиту можливість ще раз напутити, водночас вилаяти Клепацького:

— Ну, нащо придбав місце в м'якому? Письменнику, та ще початківцю, треба завжди бути на людях, прислухатись, придивлятися, як губка, всотувати вражіння, набувати матеріялу. А в купе, як у пляшці. Як ти й на Дніпрельстані маєш отак письменникувати — краще вдома сиди.

— Таж я в дорозі почитати хочу, підготуватися, — боронивсь початківець, — про турбіни там, генератори, енергії... Треба фон, виробничий колір для сюжету та щоб не вляпатися десь із тою технікою. Робітничий читач не простить, як перебрешу. Йому реальні, справжні факти подавай, серйозний читач, вибагливий. Хтось там стругнув: «грізно гули височенні електричні стовпи, розносячи могутню соціялістичну енергію геть навкруги», а йому відповідь: «у голові, мабуть, того писакки гуло, що таку дурницю сплів».

— Це вірно, друже, але пам'ятай: гострий сюжет, цікава фабула, пекуча тема. Оцього шукай, без цього не виб'єшся в люди. Скажуть: незріло, нема художньої викінчености, образи там бліді, мова кострубата, але ж (чуєш — але ж!) автор відгукується на сучасність, іде в ногу з нею, пробує розв'язати болючу проблему, указує на інтересні факти, потрібні й корисні. Це, знаєш, досвідчений письменник уміє з нічого розмальовувати: там ліричний відступ, тут історична згадка, паралель, там пейзажик, інтер'єрик, тут портретик із порівнянням: «у нього, мовляв, обличчя, мов редька, і, дивлячись на нього, здається, що на язик щось пекуче попало — так

і кортить плюнути». А ти хлопець молодий, редьки, може, й не вигадаєш. Тобі багато матеріялу треба в твір убгати, щоб читача за живе взяло, за дев'яте реберце. Отож смокчи — мій заповіт тобі, смокчи усюди, повсякчас, невпинно і не зважаючи ні на що. Смокчи, конденсуй і ліпи. Без нагромадження матеріялу ти — ніщо: порожній лантух, вічне перо без атраменту, аероплян без пропелера, мильна булька...

— Сашко! Мене дивує, як ти досі не висмоктав великого романа...

— Іронізуєш? Глузуй, неймовіро... Сміється той, хто сміється востаннє, як мудро перебрала недавно це французьке прислів'я (звичайно — з російської) наша розумна столична вечірня газета.

— Ну, Сашко, цього разу ти, справді, смієшся востаннє, бо вже другий дзвінок. Прощай! Спасибі за поради — без іронії, їй-право! Вір, що приїду з чудовим, багатющим матеріялом...

— Полапаю — повірю... А поки що смокчи — чуєш? — навздогін ще раз погрозово підвів руку приятель.

Поїзд поволі рушив на Південь, покидаючи безтемну, бідну, бач, на матеріял столицю УСРР.

Клепацький зі східців вагону упевнено, бадьоро кивав головою приятелю на пероні, а поїзд, прискорюючи ходу, повторював Сашкову пораду:

...кчи... кчи... кчи...

— Ви-смо-кчу! — стуливши руркою долоні, несподівано гукнув назад Клепацький, намагаючись укласти в це слово весь запал непереможного завзяття, всю молоду, невичерпану снагу, всю переконливість буйного бажання досягти своєї мети. Гукнув і враз засоромивсь, угледівши здивоване обличчя кондуктора — що там цей пасажир смоктати збирається? Наче й не малий...

Але збуджене розмовою заповзяття не покинуло його, й він лишивсь у тамбурі, зметикувати, як краще використати коротку відпустку, як скоріше зав'язати знайомства, натрапити на інтересних бувальців, як випитувати їх і з дізнаних фактів сплести каркас майбутнього твору.

...Сашко вірно говорить. Головне — тему влучити злободенну, винахідництво, шкідництво, героїзм ударників, викриття бюрократизму... А найліпше шкідництво... Воно ж бо прибирає найрізноманітніших форм, найскладніші вигадує комбінації, найдивовижніші побиває твори фантазії. Ніякий письменник-авантюрист не зможе конкурувати з вигадливістю шкідників. Вони, як ті мухи: здається, однакові, а їх тисячі відмін, найрізнокаліберніших обсягів від майже невидної оку до гігантів із жучиним гудом; від сірої, звичайної до розфарбованої всіма кольорами райдуги: зелені, жовті, сині, червоні, чорні, смугасті, плямисті, тьмяні й яскраві. Невинно збирають крихітки на столі — і до сказу доводять дужого бугая. Ласують поряд мирної бджоли медвяним соком і яtringь криваві уразки під хомутом крижастого ардена. Лякливо злітають від помаху дитячої руки — і на маленьких лапках несуть смертодайну страшну заразу неповинним людям. Дзижчать надворі, в хаті, ось тут у поїзді, разом із людьми мандруючи за тисячі кілометрів, в аероплянні, летячи з відважним пілотом через океан. Дзижчать у лісі, в полі, на луках, над хвилястою річкою. Дзижчать на вікні глупої ночі в палаті хорої людини, дзижчать тонко й грубо, довго й з перервами, поодиноці й купами. Навряд чи дослідники вивчили всі сорти мух, навряд чи перелічили їх. Мільйони інших тварин живляться мухами — і не можуть їх винищити. На місці згиблих повстають нові міріяди і дзижчать, кусають, шпигають, дрочать, заражають, шкодять, навіть убивають... Кляті шкідники! Мерзота!

Клепацький раптом перервав ходу думок:

— Що це я? Дурне порівняння, нікчемне. Гаразд, що сам себе впіймав, а то десь у творі був би вкрутив — і сказали б: автор не вірить у перемогу соціалізму, не вірить, що можна шкідників позбавитися, прирівнює їх до неодмінної ланки в системі природи, вийнявши яку, порушиш увесь ланцюг. Адже загибель усіх мух віщує загибель тисяч корисних тварин, що живляться ними. Ні! Обережно з порівняннями. Це слизька справа, кульгава...

А шкода: шкідники — вони ж тому й шкідники, що в природі теж чужоїди, паразити. Старий термін набув нового значіння... Чекай, чекай, любий, та ти знов дурниці верзеш! Виходить так: каррозшук — корисна установка, але загине, як не буде злодіїв. Існування лікарів потребує хвороб... От чортівня!.. Тьху, заплутавсь!.. Треба, мабуть, піти в вагон та, дійсно, замість розв'язувати мушину проблему, чогось корисного почитати, підкуватися...

Зідхнув і викинув недокурок.

«А все ж таки шкідники — чудова тема, невичерпана, хоч скільки про неї тепер не пишуть, — думав Клепацький, шукаючи свого купе. — За добрим шкідником не то що на Дніпрельстан, де вони, безперечно, мусять бути, бо де ж його й шкодити, як не в електросерці країни, — а хтозна й куди подряпаєшся, на північний бігун, як про це написав один із сучасних гумористів».

Асоціація миттю відновила в пам'яті знайомого ентузіаста-вченого, що подався був десь на береги далекої сибірської річки в холодну Якутію, зачувши, як там весняна вода вилила заледенілого мамута.

«Збереглися шматки шкіри, вкриті густим, довгим волоссям», — повідомлялося в телеграмі.

Цього було досить, щоб відомий ентомолог миттю зібравсь у далеку експедицію.

— Якщо збереглася шкіра — на ній можуть бути й заледенілі мамутові паразити, мамутові блохи. Це буде чудове поповнення для моєї колекції бліх.

І поїхав шукати мамутову блоху з багатотисячолітнім стажем.

«Ах, шкідники! Доберуся до них, викрию, опишу, розфарбую і створю собі ім'я, змушу говорити про себе, а там... там новий твір, ще кращий, досконаліший... І пішло, і пішло! Письменник Клепацький, відомий письменник Клепацький! Улюблений масовим радянським читачем письменник Клепацький! Переклади на інші мови... Європа... Америка... Всесвіт...»

Замріяний, із піднесеною головою й блискучими, трошки примруженими з презирливості до звичайних

людей очима ввійшов у купе й мало не відрекомендувавсь пасажирам:

— Відомий письменник Клепацький!

Але підвищений настрій хутко спав, як живе срібло на морозі. На одній із горішніх полиць лежала якась вишнжена фігура і, байдуже глянувши на нового пасажира, ліниво перегорнула сторінку грубезної книги. Поміж аркушів стирчав край довгого бльокноту і гостро заструганий олівець. Виснаженій фігурі, видимо, не було ніякісінького діла до відомого письменника Клепацького. Вона почувала себе тубільцем у купе і чхати хотіла на всякі спроби інтервента порушити її спокій, експлуатувати, використати, як матеріял для якихось рядків майбутнього художнього твору. Незалежний вигляд пасажира і присунута близько до очей з телескопічного ґатунку окулярами грубезна книга ясно про це свідчили. Прочитавши скоса на палятурці імпровізованої ширми золоті літери — «Оборудование коксовых печей», Клепацький зрозумів, що з цього кокусового інтересанта нічого, мабуть, не висмокчеш. Кокусові печі йому абсолютно не потрібні, хоч шкідництво, безперечно, може бути і при обладнанні коксових печей. Але ж це така спеціальна тема — як мамутові блохи...

Долішні пасажири теж почували себе старожитцями, що ніяк не хочуть поступитися якомусь непроханому новакові. На привіконному столикові пишалася жовтава напівповна пляшка з багатозначними зірками на наличку. Коло неї цілий похідний буфет, що виказував неабиякий гурманський хист його двох організаторів.

Один із них, з обличчям старого моржа й хрипливим, басовитим голосом, звернувся до Клепацького, що нерішуче спинивсь біля одвірка:

— Маємо надію, що молода людина ляже там угорі, а ми вже, старенькі, побудемо внизу.

— А ви, Миколо Полікарповичу, забули поновити собі келішок, — не звертаючи уваги на новоприбулого, мовив скрипучим тенором другий, із шпакуватою бородою віялом і вузькими щілочками похитрих, масних очей, черевань.

Клепацькому не треба було більш догадуватися, що й долішні пасажири не потребували знайомства, навпаки, — заздалегідь недвозначно цуралися й будуть, очевидьки, гурманувати незалежно й самостійно, не зважаючи на його присутність. Матеріал теж малокорисний, хоч із вигляду подібний до шкідників на господарському фронті.

«Кооператори, мабуть», — вирішив він і, як міг увічливо, щоб продемонструвати свою моральну перевагу, вголос відказав:

— Будь ласка, будь ласка! Вечеряйте, а я ляжу й почитаю. Розподіл праці, так би мовити, — не втримавсь від уїдливого, йому здавалося, натяку.

Відповіді не було. Череваням байдужки, як там цей новак до них ставиться.

— Ви, Миколо Полікарповичу, закусуйте ось рибкою: гарний балічок осетровий, ікорка чорна з цитринкою...

«Шкідники, безперечні шкідники, але якісь тупоумні, товстошкірі бегемоти. Це порода малоцікава...»

Розгорнув брошуру — проект інженера Александрова — й узявся роздивлятися на загальну схему Дніпрельбудівських споруд.

Сусіда на горішній полиці скоса позирнув на брошуру, запалив цигарку і витягся горілиць, виказуючи гострий, худорлявий профіль, на якому опуклилися телескопічні окуляри в масивній чорній оправі. Найменшого натяку на бажання завести розмову не було.

— Сашко таки практикований хлопець: тут ні чорта не вколупнеш! — рвучко повернувся спиною до виснаженого сусіди й спробував заглибитися в малозрозумілі креслення й довгі таблиці для когось красномовних чисел.

Але скрипучий тенор бородатого череваня не давав змоги концентрувати увагу й настирливо дзижчав десь там унизу, остаточно псуючи настрої молодому письменникові.

— Ось ви кажете, Миколо Полікарповичу, скрізь неполадки, розтрати, крадіжки. А чому, дозвольте вас

поспитати? Кожне явище має свою причину, своє коріння. Без коріння й мозоль не росте. І я вам скажу, перше ля фам — ось де головна причина. Баба найбільше тут шкодить. Од баби життя на землі, ну й од баби всяка пакость і нечисть. Так було й давніше, а тепер, як вільніше ото бабам стало, закони, значить, свободні, так од бабів зовсім пропасти можна. Покрутить перед тобою стегнами, спідничка — режим економії, панчішки і все таке інше світяться, аж нікуди очей діти, — ну й пропав чоловік, закурив, завихрив. Дивись — нестача, фальшовані документи, незаконні видачі і все таке інше...

— Так, так, — підтакнув басовисто морж, — від бабів багато народу пропало, замість ченців моляться богу на Білому морі... Вип'ємо ще або перегодом?

«Ох же й мамути доісторичні! — мало не скрикнув Клепацький. — Дійсно на вас тільки для колекції бліх шукати. От розмовочки — саме перед революцією років за тридцять отаких раритетів домостроевських вишукувати та описувати. Найшли причину соціального лиха — жіноцтво, бач! І де вони взялися на радянській землі?»

Переліг на другий бік і повернувся до візаві, шукаючи співчуття своїм думкам у зміні виразу обличчя абощо. Але виснажена фігура вже щось мовчки нотувала в бльокноті, підклавши під нього «Оборудование коксовых печей».

«Е, йому стільки діла до цих виродків, як жабі до дирижабля! Наче слон на вухо наступив», — досадливо подумав Клепацький, не находячи відгону своєму обуренню. Але дальші слова скрипучого долішника трохи розважили:

— Ваше здоров'ячко, Миколо Полікарповичу! Хай, як кажуть, легко живеться й лихо минеться... От був у нашому райсоюзі один голова, може, чули — Рахновський, Петро Йосипович...

«Ага! Я відразу визначив — кооператори допотопні, вироблення минулого сторіччя, що із попом та глитаєм одну раду радили, один дуван дуванили», — зрадів своїй спостережливості Клепацький і почав дещо уважніше

прислухатися: може, щось і придасться. Ну що ж у твоєму райсоюзі, опудало блохоносне?

Але той не квапивсь:

— Закусуйте, Миколо Полікарповичу! Ось сливки мариновані жінчиного роблива, печіночка куряча, теж не купована. Їжте на здоров'ячко, дорога ще далека. А пляшечку поновити теж можна...

«Еге! Історія довгенька буде, як повісті Нечуєві... Послала доля попутників, нівроку їй», — зідхнув Клепацький і знову спробував відшукати співчуття в свого візаві. Але той, заплющивши очі, лежав горілиць і, здається, збирався спати, хоч книги й бльокнота з олівцем не заховав. На гострому профілі не було найменшої тіні невдоволення, хвилювання.

«Стовп якийсь, а не людина», — розсердивсь письменник і згадав якогось пошитого у святі Єремію, що замутив себе, поклавшись на купу термітів. Цей теж, мабуть, лежав би отак стовбуром, поки йому кістки об'їдали б кусючі комахи...

— Так ото був у нас Рахновський, Петро Йосипович. Хлопець іще молодий, нежонатий, до роботи беркий і з себе гарний, кучерявий такий... Як там у них, у комуністів, його поважали, не знаю до ладу (щось не дуже, здається), а ми його всі любили. Добряца людина! І діло робив, і веселощів не забував. Цвів-процвітав при ньому наш райсоюз. Немовби коло свого господарства ходив, піклувався кожною дрібницею. Бува, бухгалтер якогось карбованця не знайде, Петро Йосипович сам не свій:

«Як же це так, — каже, — де карбованець може загубитися, там і тисячі на слизькому. Це не діло. Будь ласка, знайдіть».

Ну і, звичайно, знаходили... На те й бухгалтери...

Сидить ото він одного разу в своєму кабінеті, коли до нього якась відвідувачка проситься. Дамочка, як кажуть, мов лялечка. Розкішна дамочка! Десь в Америці усі б кінофабриканти торгувалися за неї наввипередки. Волосся, як ото на реклямах патентованих засобів, густою короною ясніє, визлучується. Очі — блакитні безодні, темними віями оторочені. Гляне — нема тобі рятунку

ніякісінького! Сама статурна, різьблена, хоч бери в садок на п'єдесталь за дріяду. Народжуються такі шеймині баби на спокусу людям! Що вже я, старий чобіт, і то, каюся, інколи думав: чи не так уже наполягати на вечері і все таке інше — може, помолодшаю?

Прийшла до Рахновського та й каже:

«Не буду критися. Я — дочка поміщика і дружиною денікінського полковника була. Рина Чугай мене звуть. Усяких прав позбавлена. Два рази під арештом була за допомогу запільній контрреволюції. Тепер у мене нічого немає: котрого вбито, котрого заслано, хто на еміграції. Одна, як перстина. І хочу спокутувати гріхи свої...»

«Чим же я можу служити?» — питає Рахновський і всміхається до неї. Хоче по-офіційальному, холодно та безсторонне, а всміхається. Така вже в нас стать чоловіча — котяча: побачить ласовите, ніжне створіння, незвичайне личко і очі мружить. Губи якось особливо складає, наче хтось навмисно підсмикує їхні куточки. А вони, оті лялькуваті жіночки, добре наші вади знають, так і б'ють на те, так і б'ють... Не скаже просто, а чи плечиком особливо підсмикне, чи перед очима грає ручицею оксамитною, чи ніжку ніби ненароком виголить більше, ніж за етикетом слід, а вже очицями, бровами таке виробля, що й світова дипломатія, як її крутіями не вихваляють, позаздрити може. Тонко вміють, наче проходили спеціальну школу. І не покаже того, що в неї таке собі, звичайне, а зверне увагу, та так, що ти й не помітиш, яким це чином сталось, саме на те, що в неї найкраще, найпривабливіше. Шия гарна, мармурова, як кажуть — чорну биндочку почепить, щоб видавалася ще біліша. Груди показні — дивись, посередині якийсь дармовисик бовтається, зір повертає сюди... Стільки гачків на нашого брата, що й не схаменешся, як зачепишся...

— То чого ж вона хтіла? — на радість Клепацькому, що його вже мало не вадило від мудрої філософії старого чобота, перепинив Микола Полікарпович, бо й моржеві, очевидно, вже набридла лекція з цієї доморобної естетики.

— Так... «Я, — каже, — народилася в селі Чугаївці, де був поміщикував мій батько. Там селяни заклали колектив, саме в колишній нашій економії. І от, уявіть собі, пожежа. Згоріло все збіжжя, нема чого їсти, не буде чим обсягтись навесні. Жах! Пухнуть діти, голодують батьки. Я вирішила допомогти... Ось прохання Чугаївського колективу. Дайте борошна, дайте збіжжя для засіву, дайте матеріалів відбудувати погоріле».

Папірець кладе на стіл Рахновському. Рясніє він підписами. У кутку печатка синя.

«Чугаївка? Ага, станція... село... Великий там колектив заклався? Чому самі колективники не приїхали?» — «Та, кажу вам, хочу я вигладити свої провини. Треба якось показати, що не мріє вже поміщицька дочка про своє майно, що бере участь у будові нових форм співжиття на руїнах свого колишнього добробуту. Розумієте? Коли б я мала тепер що-небудь — віддала б усе. А я не маю, казала вам, навіть звичайних радянських прав. Я не маю нічого, крім сумного минулого...»

Голос у неї контрольтовий, глибокий, у душу, як кажуть, сам пливе. У руках духовиту хусточку мне, ось-ось до очей піднесе. А очі — ех, і очі!..

«Ви маєте чудові... — мало був не з'їхав на компліментний жаргон Рахновський, мимоволі милуючись з незвичайної одвідувачки, та якось схаменувсь, — ви маєте чудові... здібності агітувати, громадянко, але ж усе це дуже мало стосується Райсоюзу. Крім того, потрібна ціла низка формальностей: посвідку міліції, Держстраху, протокол експертної комісії про фактичні збитки та майбутні потреби, згоду відповідних органів... Не робиться це так просто». — «Але ж там люди просто помруть! Невже не можна без тих непростих формальностей, любий Петро Йосиповичу? Адже це справа негайна. Пожежа, розумієте? Зимою... Все доценту, до крихітки...»

Дивиться благально — сама б гора до такого Магомета в спідниці рушила б... Де там — плянети залишили б свої місця, збіглися б до купи...

Моржуватий черевань басовито зареготав:

— Це вже ми багато, либонь, допіру хильнули, що аж плянети у вас закрутились круг вашої красуні. Поет ви, голубоньку, їй-право, поет. І чого це ви в Райсоюзі?

— Е, Миколо Полікарповичу, якби ви хоч разок бачили... Самі поетом стали б, мандоліну в руки, і, як чотири кавалери, знаєте, під вікном: «четверо, четверо, любим ми вас!!!»

Клепацький не витримав такого знуцання з мистецтва й сердито запалив цигарку. Навіть візаві протер окуляри, наче це допомагало перенести без корчів скрипучу пародію на Бородинів мотив.

«Ага, взяло!» — злорадо подумав Клепацький, але відразу розчарувавсь. Виснажений сусіда меланхолійно взяв знов бльокнот і почав спокійнісінько щось вираховувати.

«Стоїк, їй-право, стоїк», — вже задрісно стало письменникові, і він безнадійно поклав під подушку проект Александрова. Бородань скрипів далі, вже без співів:

— Думаєте, Рахновський не встояв? Ні, уявіть собі, не взяла його дамочка, як не крутила, як не благала.

«Не можу, — каже, — громадянко, хоч ви мене ненароком і любим уже назвали».

Зашарілась вона трішки, що один гачок розігнувсь, — іще стала краща.

«Так, любим назвала, бо певна, що ви зробите те, що я прошу; допоможете бідним людям і... мені».

Малесенький наголосочок на останньому слові, а може, й здалося це Рахновському.

«Не можу, не просіть», — не здається. «Зможете! Зробіте!» — «Ні!» — «Не відступлюся, спокою не дам». — «Ні!»

Так і пішла з нічим. Не дав нарядів Рахновський, та й справді, самі розумієте, не робляться нашвидку такі справи.

Та другого дня, третього знов вона тут, як весна після зими неминуча. Нове слізне прохання приносить від колективу, опис погорілого, посвідку від Держстраху: «майна Чугаївського колективу в списках застрахованого не значиться».

«Бачите, — каже, — де ж їм допомоги дістати? Бачите, он скільки погоріло... Дайте наряди, милий, хороший Петро Йосиповичу!»

Уперся наш голова, як пароплав на мілізні, на своєму стоїть:

«Не можу, не просить, Рино Михайлівно!» (Чуєте — вже ніби до старої знайомої!)

Я, грішна людина, думав собі: це він одмовляє навмисно, навмисно й не розкаже до ладу їй іншого шляху, щоб вона отак щодня ходила до нього. Всі ж бо на неї задивлялися. Той чогось купив нову краватку, той голитися щодня почав, той просить ближче до проходу поставити його стіл. А як заїде вона до Рахновського — чогось сила справ з'являється. Все стукають:

«Дозвольте зайти на хвилиночку. Тільки одного папірця підписати. Дуже спішно».

Вибачте.

— Ех, і довго ви це розводите, — позіхнув Микола Полікарпович на радість Клепацькому (навіть моржа почало вадити!), — що ж: дав Рахновський наряди чи ні?

— Е, почекайте, Миколо Полікарповичу! Ясно, що дав, та як? Колись увечері вертає Рахновський додому. Бачить — коло будинку шпацірує якась жінка струнка.

«Я, — каже, — на вас давно чекаю. На службі перешкоджають нам говорити од серця». Приймає і цю атаку впертий голова райсоюзу.

«Будемо говорити, якщо хочете, тільки не про ту справу». — «Ні, Петро Йосиповичу, тільки про ту справу... А вже тоді...» — «Що тоді?» — хоче піймати натяк настирливої красуні. «А тоді вже поїду до своїх чугаївців порадувати одержаною допомогою. От будуть щасливі, от дякуватимуть!» — «А хто ж мене подякує?» — заводить недвозначно Рахновський. «Вас подякує радянська влада, що ви допомагаєте її улюбленій дитині — сільському колективові. Коли ви дасте наряди?» — «Ні, Рино Михайлівно! Жарти набік. Серйозно повторюю і востаннє: нічого ви від мене не доб'єтесь. Цього я зробити не можу. І не візьміть всерйоз моїх брутальних натяків.

Ви — жінка гарна, самі знаєте, і яюсь мимоволі збивається на такий тон. Та й перевірити хотів — чи справді ви використовуєте свою красу, щоб вплинути на мене».

Голосом своїм глибоким і щирим:

«Петро Йосиповичу! Не треба хитрощів. Я завжди просто кажу, так і тепер: авжеж, я використовую все, що я маю, як жінка, щоб добитися свого. Не криюсь, бачите, і тому дайте мені руку та пройдемося трішки, бо це безглуздя стовбичити так довго біля ваших дверей».

Вечір морозистий, бадьорий. Сніг там іскриться, м'яка постать попліч, тонкі пахощі, профіль і все таке інше... А розмова, Миколо Полікарповичу, незвичайна:

«Ви чули, хто я така зроду? Чули, що в мене нікого й нічого немає тепер. Ви праві, коли хотіли сказати колись — у мене залишилась тільки жіноча краса. Будь ласка, скажіть, що робити жінці в такому стані? Чи не вірно я чиню, добиваючись від вас нарядів? Це ж початок моєї реабілітації. А ви цього не хочете, злий!.. Ви хочете, щоб я залишилась безправною жінкою з самим одним гарним тілом. Це ви такий комуніст? Штовхаєте мене на прости-туцію?» — «Та що ви, Рино Михайлівно! — щиро обуривсь Рахновський. — Звідки ви це взяли?» — «Бо не даєте нарядів». — «Ах, знов ці набридлі наряди!» — «Вони мені ніколи не набриднуть, поки не дасте». — «Вимагаєте неможливого». — «А штовхати жінку на розпусту можливо?» — «Ви знов своє?» — «Іншого виходу немає». — «Ну, чому немає, мила Рино Михайлівно?» — «Це ви ненароком “мила” сказали?» — «Ні, навмисно, щоб показати, що ви — одно, а наряди райсоюзу — інше». — «А для мене це — одно...» — «Що це? Натяк знов?» — «Ніяких натяків! І так само без ніяких натяків: невже ви не помічаєте, що я змерзла, і невже у вас не вистачить сміливості, як ото на початку нашої сьогоднішньої зустрічі, мене запросити до себе? Боїтесь?» — «Ні, не боюсь». — «Боїтесь, так само, як нарядів дати, чи, вірніше, боїтесь, щоб їх після цього не довелося б таки дати». — «Після чого?» — «Після того, як я буду в вас гостею і говоритиму там знов про наряди». — «Ну ви й уперті, як...

більшовичка». — «А ви зовсім не більшовик, бо боягуз, яких я мало зустрічала...» — «Будь ласка, входіть!» — «Отак би давно...»

Двері рипнули. Холостяцька квартира з колись реквізованими в буржуїв м'якими меблями. Тепло, затишно і все таке інше...

Клепацькому терпець увірвався. Навмисно голосно закашляв, зліз із полиці і вийшов у коридор. Поїзд саме проминав якесь промислове селище, і в темному чотирикутникові вікна полум'яним жовтогарячим язиком дидав під чорними хмарами димар і миготіли рясні ліхтарі, нагадуючи ще далеку мету подорожі.

Притуливсь чолом до холодного скла й намагавсь розвіяти безсилу злість проти скрипучого бороданя. А той, чути здалека, смакував далі подробиці роману голови райсоюзу з «розкішною дамочкою».

— І все таке інше, — перекривив Клепацький нудного оповідача. — Ну і мовочка, ну й порівняння: «як рекляма патентованих засобів визолочується!» І коли він кінчить? Трьома фразами можна переказати всю цю звичайнісіньку любовну історію, а як не трьома, так не так же по-міщанському. От не вміють люди оповідати! Псують тільки матеріал...

Думки взяли звичний напрям, і Клепацький заспокоївсь. Поїзд знов гуркотів рівним степом, коли-не-коли жевріло десь вдалині багаття поночівників.

Голоси в купе на якийсь час притихли. В коридор, сопучи, один по одному, виповзли черевані й попрямували в його кінець.

«Це вже перед сном», — зрадів Клепацький і з полегкістю впірнув назад у купе. Пасажир на горішній полиці вже встиг роздягтися, але, як і раніше, тримав перед очима свою грубелезну книгу. Бльокнот стирчав з-під подушки, чекаючи, видимо, на свою чергу.

Клепацький тепер уже з деякою повагою глянув на упертого кокусового подорожника й мовчки почав роздягатись. Йому теж, очевидно, треба було уважніше

поставитися до проекту Александрова. Вигоди м'якого вагону не використані. Треба надолужити.

Мужньо знов атакував складні креслення й безкраї стовпчики чисел. Намагавсь не помічати, як товклись унизу черевані, не чути, як сопли, лагодячи собі постелі, як трохи притишеним голосом бородань провадив далі своє оповідання.

— Питаєте, Миколо Полікарповичу, звідки я знаю, як вони розмовляли, що робили? Та на суді Рахновський усе й розказав до цяточки. Жив він із тою Риною Чугай усього сім місяців, але висмоктала вона з нього все, що хотіла. На багато тисяч послали ми чугаївському колективу й борошна, й збіжжя, й заліза, й мануфактури, навіть грішми закредитували. А цей колектив був такий певний, як люди на Марсі... Може, тепер у Чугаївці і є, бо тепер, куди не плюнь, колективи, за колективами справжніх людей не видно... Одержували крам і все таке інше на станції Чугаївці підставні особи з фальшованими документами. Заарештували тоді цілу банду спекулянтів. Усе одержане перепродували та давали добрий відсоток Рині Чугай (прізвища й минулого не перебрехала ніяк, все так точнісінько й було, тільки колектив вигадала). У неї самої знайшли силу блянків усяких, печаток, документів і все таке інше, як належиться таким павам.

А викрив усе Гаврило безрукий. Це колись прислали до нас висуванця такого, залізничника. Машиною йому десь руку помняло, відтяли до ліктя, ну й годі робітникувати. Хлопець собі кмітливий, у партії здавна. В розпорядження райсоюзу. Ми туди, ми сюди: куди його діти? З нашою-бо справою людина необізнана... Поставили за кур'єра листи розносити, — адже письменний... Дає йому одного разу Рахновський цидулку:

«Однеси мені на квартиру, передай дружині». — «А це, — питає, — в яких справах?»

Спалахнув Рахновський гнівом:

«Не твоє діло! Неси, коли наказують!» — «Товаришу Рахновський, я не в вас працюю, а в райсоюзі. Приватних листів носити не мушу».

Втямив голова, що спіткнулося, поправляється:

«Бачиш, це в справах Чугаївського колективу. Вона до них причетна. Клопочеться за земляків своїх. Розумієш?»

Скорився Гаврило безрукий, несе цидулку, сам думає: вона — Чугаївна, станція — Чугаївка, колектив — Чугаївський... Погано, коли дружини керівників у діла установ зазирають та ще про земляків клопочуться. Якби з цього іншого клопоту не було...

Приходить — саме Чугаївна в прихожій з якимось гостем прощається, він її в ручку цілує:

«Не турбуйтеся, Рино Михайлівно, весь крам миттю куди слід переправимо. Всі наші напоготові».

Ще раз у ручку — цмок, закаблуками — стук, через ліве плече — круть, пішов.

«Мабуть, із офіцерів колишніх такий верткий, — думає Гаврило, — гарні “наші” в голови нашого. Теж, може, з “земляків”? Не таким колективом тут пахне...»

«Вам що? — Чугай до нього, на устах зневажлива викрипка. — Ах, від Рахновського! — протяжливо та з доукою. Ну що він там? — читає цидулку. — Якесь засідання! — гнівно папірця пожмакала та на підлогу. — Перекажіть йому, що я хочу сьогодні йти до театру. До театру, втямили?» — «Чого ж не втямити? Так і скажу: “Бариня, мовляв, гнівалися й хочуть до театру, а справи хай подождуть”». — «Що? Нахаба! Я скажу Петру Йосиповичу!» — «Я й сам йому дещо приємного скажу».

І пішов, грюкнувши дверима... З того й почалося. Щодня бюро осередку засідає, а там і весь осередок, правління наше, потім комісія, ревізія, слідство — і до суду докотилося. Шкодували ми за Рахновським чимало, ну а ті, більшовики, їм хіба жалості? Б'ють, дихати не дають. Хоч чужий, хоч свій — колишній. У своїй хаті гнилизна, кажуть, гірше за околишне болото...

Питали слідчі Рахновського: «Невже ви за скільки місяців ніяк не догадувались, вірили їй, як бузувір ідолу?» — «Вірив, — каже, — саме як ідолу, вчадів од неї. Вона мені подячливі листи показувала.

Десь їздила інколи, казала, в колектив. Гадав — щиро на новий шлях ступила. Як же не допомогти? Мана на-йшла...» — «Не мана, — кажуть йому, — а забули ви обов'язок свій радянський, ще й комуністичний, і доведеться вам багато років про це метикувати, а їй, може, зовсім більше не думати».

Зблід Рахновський, аж губи трусяться, питає: «Невже в неї ще є якісь підозрілі вчинки, зв'язки?» — «То ви вже на суді побачите, але от що цікаво — ні пари з уст, куди вона запропастила гроші. Не може бути, щоб тринькала все на себе. Ви ж її і годували, й зодягали, возили на всякі гулянки. А де тисячі? Тут і заковика...» — «Невже Ка-ер?» — «Можливо...»

Похнюпивсь Рахновський. Так сірий до кінця процесу й був, тільки волосся чорне кучерявиться, й смішно, що воно кучеряве — не до лиця, коли справа така сумна...

А вона — геройська баба, їй-право! Ріже на суді вперто й просто, як ото Рахновському колись: «Ви мене всього позбавили, крім мого тіла. Що я мала робити? Я тілом і заробляла...» — «Нащо ж ви з спекулянтами плутались?» — «Щоб більше заробити. Не могла ж я бути звичайною повією». — «Ви ж шкодили радянській владі». — «Я її ненавиджу, вона одібрала в мене все. Я всіх вас ненавиджу». — «І Рахновського?» — «І Рахновського ненавиджу, бо мусила йому продаватися». — «Ви бачите, як він страждає?»

(А він, справді, як почув таке з уст колишньої коханки — аж ізнітився ввесь, ось-ось заригає, як мала дитина. Любив таки її, видимо, не на жарт. Тішився з її фальшованих обіймів — як же тепер не страждати?)

«Я страждала більше». — «Де гроші, що ви їх наспекулювали?» — «Я не скажу». — «Ви розумієте, що це викликає різні підозріння?» — «Розумію». — «Де ж вони?» — «Я їх сховала». — «Нащо?» — «Щоб колись мати змогу не продаватися». — «Ви їх мусите повернути, бо це гроші крадені». — «Ви в мене вкрали більше». — «Громадянку, ви ображаєте радянську владу!» — «Я вам сказала — її ненавиджу». — «Ви розумієте, що

вам загрожує?» — «Я завжди це пам'ятала, роблячи те, що я робила». — «Ви повинні викрити всі подробиці ваших справ, бо, крім вас, тут іще багато злочинців». — «Це вам нелегко буде дізнатися». — «Але ми дізнаємось». — «Спробуйте!»

Отак розмовляла злочинниця й морочила голову слідчим аж шість місяців. Що не питають — «не скажу», «не хочу», «спробуйте сами». Вимокріли коло неї, виснажилися, а майже нічого більше, ніж при самому арешті, не викрили. Товче своє: «Я вас ненавиджу, і ви мене ненавидите. Про що ж нам розмовляти? Була б я на вашому місці — знищила б вас, — та й годі...»

Сама на вищу кару, як бачите, набивалася — ну до неї й засудили... Про що дбаєш, те й маєш... Але не думайте, Миколо Полікарповичу, що тут вже й хрест, що її тоді й до стінки. Ні! Тут найцікавіше й починається.

— Так ви би з найцікавішого й розпочинали, — напівсонним голосом пострікнув Микола Полікарпович, що, витягнувшись брезьким тілом на полиці, ще більш став подібний до моржа черевом догори, з плискуватою головою без шиї, рідкозубим ротом, похилими, лоєм наллятими плечима, вужчими за роздутий тулуб, та наче одрубаними короткими ногами.

— Як можна, Миколо Полікарповичу, — заперечив його бородатий однопорідник, зануривши граблистого п'ястука в чорну бороду-віяло. — Це ж ціла повість, можна сказати, а ви хочете швидко чи саме найцікавіше. Цікаве — не буде цікаве, якщо не знаєш, звідки йому початок. А солоденьке п'ють та їдять після гіркого та не стак смачного. Проте всякі й смаки бувають... Кажали раніше: кому піп, кому попададя, а кому й попова дочка. Отож не знаю — чи й справді кінець оцієї історії вам уподобається...

«Та кінчай ти, стара мазнице, мерщій, бо вже й спати, як хтось там писав, “як із ружжя хочеться”», — мало не простогнав Клепацький.

Скрипуче дзижчання бороданя вкрай розгвинтило нерви, лізло не тільки у вуха, але десь вкручувалось

просто в скроню, потилицю, перенісся. Кожне слово бороданя не минало роздратованого слуху, кожне слово новим гвіздком забивалося в череп і додавало нового болю. Клепацький перевертався з боку на бік і знов злісно позирав на виснажену фігуру сусіди, що без найменшої втоми й хвилювання періодично то лежав горілиць, заплющивши очі, але не знімаючи телескопічних окулярів, то виймав книгу, бльокнот і методично щось там вираховував, нотував...

А той, унизу, як циркулярна пила, скрипить та рипить...

«Ох, Сашко, вірний приятелю, коритимусь відтепер твоїм порадам без вагань і заперечень...»

Пи́ла робила своє діло:

— Так от, сиділа Рина Чугай перед вироком у бупрі аж шість місяців. Сиділа в окремій камері (сама добивалась!), і побачили б ви, що вона з тої камери зробила. Будуар, чисто будуар у заможній квартирі за старого режиму. Тільки без розкішних меблів, звичайно, хоч, коли б дозволили, вона і меблі в бупр притарабанила б, як сорока всяку блискучу непотріб. Занавісочки, килимки, скатертинки, туалетні причандалля, малюнки на стінах і все таке інше...

Зайде слідчий або хтось із адміністрації, ревізійної комісії якоїсь чи сторонніх відвідувачів-екскурсантів до камери Рини Чугай — та й стане, мов остовпілий. Невже тут ув'язнена?.. Начальник бупру похваляється:

«У нас, — каже, — бачите, як — краще за міську квартиру! Речі особистого вжитку дозволяємо».

Але тут не в тім сила, що дозволяють, що ні. Певно, що бупр це не стара тюрма. В сірих халатах не ходять і на нарах не сплять. Але тут, Миколо Полікарповичу, ця жінка показала й доказала, що вона справді жінка в повному розумінні цього слова.

Не бачив її ніхто в бупрі погано зачісаною, нечепурно зодягненою, без духовитих, тонких пахоців, без рівного, безтурботного вигляду, наче, дійсно, десь у своєму будуарі господиня приймає гостей. І вона таки саме

як гостей приймала й поводитися з усякими слідчими, начальством бупрівським, немовби вони приходили до своєї доброї знайомої, немовби захотіла вона, взяла котрогось під ручку та й подалася десь на прогулянку за місто, немовби не загрожує їй смертна кара...

«Слухайте, — каже начальникові бупру, — я б на вашому місці ніколи б не носила такого широкого галіфе. Це ж тільки сухоногі, кістляві хочуть цим, бідолашні й наївні, обдурити нас, жінок. А ви, маю надію, крім кісток, маєте ще й м'язи непогані...» — «Я не прийшов сюди розводитися про галіфе та жіночі смаки». — «Але ж ви говорите з жінкою! Дозвольте ж їй висловлювати свої погляди. Між іншим — чого це ще й досі жадного народнього комісара-жінки немає в союзному раднаркомі? Що це за рівноправність? Що це за висуванство жінок? Слухайте, а чи ви чули про якусь жінку — начальника бупру? Мені здається, що я була б доброю начальницею бупру... Подивіться на мене! Ну! В очі...» — «Ще раз кажу — не прийшов сюди жартувати. Що-небудь вам потрібно від адміністрації? Задоволені своїм станом?» — «Вибачте, дорогий начальнику бупру! Я гадаю, що ви саме й прийшли жартувати. Я, як і всі інші тут, страшенно задоволена зі свого стану, — ну просто як гарненькі срібні рибки на чудовому, жовтому, гарячому пісочку. Зосібна я мушу вам заявити, що звикла щодня мати теплу ванну на 28 ступенів, і поки ви мені її не даватимете — я всім казатиму, що зі свого стану тут я не задоволена ніяк. Чуєте, лицарю в галіфе?» — «Щоденної ванни ми тут давати не можемо. Ви маєте і без того багато чого — чого інші ув'язнені не мають. Котрі бідні — їм нічого сюди принести, як ото вам. Не подобається мені, правду кажучи, це. А ви ще — ванну!»

Хоча начбупру суворо, — вона далі й знущається, й грає ніби:

«Але я маю таке препогане тіло, що вимагає клопітливої звички щодня купатися, інакше воно змарніє. Я вже тут страшенно змарніла, подивіться на мене. Не так з-під лоба, ясніше, мій лицарю!»

А насправді вона не змарніла, а стала ще привабливіша, ще граціозніша. Трохи зблідла й риси обличчя потоншали, постать стала стрункіша. Під очима залягли темнуваті тіні — і очі стали ще глибші, ще вразливіші... Чому жадний художник не натрапив на неї як натурницю та не увічнив її в своєму мистецькому творі!

У Рахновського була її картка, але, знаєте, Миколо Полікарповичу, недурно жінки вигадали тепер моду на низько насунуті на очі капелюшки й високі хутрянні коміри в зимових убраннях. Не видно форми голови, нема лоба, одної з найхарактерніших і найшляхетніших частин обличчя. Не вгадаєш шиї — термометра молодощів і свіжости. Не добереш, які плечі, тобто не знатимеш, яка буде уся постать. Хитро вигадано! Не такими, звичайно, як Рина Чугай, — їй би Фріною ходити по землі, а не виконувати оті хитрощі модні... Проте саме така картка в Рахновського й залишилася — мов ластівчана голівка виглядає з гніздечка, бистрими виблискує очима...

— Знов поезія, голубоньку! — чи то зідхнув, чи позіхнув морж. — Чули вже, що дуже була гарна. А от що там незвичайного скоїлось, — ще не чув, хоч ніби ви парлографом сиділи в камері.

— Ех, Миколо Полікарповичу, женете ви мене, мов бігуна на гандикапі. Добре... Омину багато цікавого... А про парлограф це ви надаремно. Свідком я на суді був (другорядним, звичайно), ну і так іще, стороною, дещо дізнавсь.

Так про суд не говоритиму багато. Знов, як і на початку слідства, Рахновський плаче, кається, а вона, мов на трибуні відома, вславлена доповідачка, полемізує з наївними опонентами. Що раніш казала, те й тепер каже. Чого не казала — ні пари з уст і на суді.

«Щирим визнанням ви можете полегшити свою долю», — кажуть судді.

«От я щиро й признаюся: я вас ненавиділа, ненавиджу й ненавидітиму. Якщо хочете, полегшіть мені за це долю, відпустіть на волю», — відповідає, а голосок такий,

що ніяк не второпаєш: чи глузує, чи жартує, чи серйозно говорить.

Казав мені один знайомий виконавець багатьох присудів:

«Довелося одного бандита розмінювати. Одчайдушний забийголова! Людей давив, як курчат. Так і казав на допиті: узяв там того за шийку, притис трішки, а воно й ручки попустило, не тріпається. Тоді фінкою — смик, щоб вірніше було, — воно й холодне...

Так... Як вивели бандита до тину мурованого, очей просить не зав'язувати. Тільки хотіли стріляти, раптом як гукне: “Стій, хлопці, щось скажу!”

Спинились: може, ще викриє якісь злочини абощо. “Ой, держіть мене ззаду, бо упаду!” — і регоче...

Такого, каже, песиголовця бачив, ну ця красуня тої ж породи, тільки вища від звичайного хамла. Тонко в'яже. У того фінка, а у неї язик, мов бритва. Не задумується. Таку не сполошиш».

І, справді, не сполошилася вона й тоді, як суд вийшов і проголосив:

«До найвищої міри соціального захисту...»

Пішла з суду зі сторожею, наче не сторожа її веде, а вона на чолі за командирку. Не здригнула. Не змінила й рисочки. Не про неї немов говорили. Аж у залі всі перешіптуються — оце так підсудна! Дехто навіть милується, дехто каже — ну й стерво! А якась бабуся богомільна запевняла: має велику віру й надію на вищу силу...

І що б ви думали? Хоч не та вища сила, що про неї бабуся гадала, а таки допомогла злочинниці. Вже готувалися виконати присуд — зненацька телеграма з центру: «Рина Чугай повідомила про свою вагітність. Згідно з законом, виконання присуду припинити. Факт вагітності підтвердити свідченням лікарської комісії».

«Он чого, — метикуємо, — вона така спокійна була на суді». Але ж чому вона там таки про це не сказала? Невже надіялася на інший присуд? Дивно ще й те, що не помітив ніхто вагітності — адже півроку була в бупрі, поки йшло слідство. Мала б справа Рахновського, мовляють, уже й назверх визначитися...

Про самого Рахновського вже й не кажу. І плаче, й сміється, зачувши про таку несподіванку:

«Як це, — думає, — сталося, коли Рина частенько говорила: “діти — це загибель для мене”». Бачити вагітну жінку не могла без страху й огиди, — це, казала, каліки. Це наше жіноче прокляття, найтяжча хвороба на світі. Це те, що робить нас, жінок, тваринами. І коли вже людство щось вигидає, щоб позбавити нас від цього лиха, — адже тільки тоді настане дійсно наша рівноправність із чоловіками...

Найменший натяк на вагітність — і вона в перестраці летіла до своєї постійної лікарки, Розалії Семенівни, за негайною допомогою. Це було єдине, що виводило її з незмінної рівноваги, позбавляло звичайного кокетливо-іронічного тону й поведінки.

А Рахновський так хотів дитини, мріяв нею закріпити їхній союз і дивувався, що вона, маючи таку ніби довершену жіночу вдачу в усьому іншому, була, здавалося, зовсім позбавлена матернього інстинкту. Навіть малих дітей бачити не могла без презирства й обридження: «Жабенята! Шматки людського м'яса, що роблять жінку коровою, виривають із суспільства, притинають до ліжка, ночов і пелюшок, плундрують найкращі роки життя — кати наші».

Не бачив ніколи, щоб Рина посміхнулася коли-небудь дитині, не те, щоб побавилася з нею. І раптом — вагітна... Ясно, що від нього, Рахновського. Ясно, що за пару місяців він буде, як кажуть, щасливим батьком. Так, щасливим, хоч і він, і вона ув'язнені, на багато років ізольовані від суспільства, затавровані ганебним злодіяцьким тавром. Та легше буде пережити ці роки покути тяжкої, знаючи, що після тебе лишиться частина твого ества, маленька нова істота, продовження твого життя. Це — йому, Рахновському. А Рині — це подвійне життя. Дитина, що її вона вважала за прокляття, загибель, трагедію — ця дитина її рятівниця, визволителька від неминучої смерті. Як вона повинна любити немовлятко, як пестити його! Як скрасить воно її карний період, полегшить

його... А там, може, справді вона покається, відкриється нове життя, чесною працею вони спокутуватимуть свою тяжку провину.

Рахновський вишукував способу передати коханці записку, де клявсь у своїй незмінній любові, прощав усе зло, що вона, Рина, йому спричинила, прощав, що мало не довела до самогубства: хотів був у камері повіситись після її безжального, прилюдного визнання на суді, що вона його ніколи не любила, придурювалася, аби висмок-тати з нього все, що їй було потрібно... Адже тільки віра у взаємну любов допомагала йому переживати тяжкі хвилини перших днів арешту, коли перед ним розкрилась безодня ганьби й сорому. І от була рушилась безповоротно надія на сумирне життя... Кохана людина, виявилось, нещадно ошукала його, завела у безвихідну пастку — і тая пастка впала на нього, несподівано позбавила волі, зробила злочинцем...

Тепер все інакше, тепер знов можна дихати вільніше. Він любить Рину, як давніше, і сподівається, що майбутня дитина нерозривно пов'яже їх, викличе в неї хоч крапельку любови до батька маленької рятівниці. Ах, як він її любить!

Цидулку Рахновського перехопили... Читали потім на суді... От я і знаю про неї... Та все це квіточки, Микола Полікарповичу, ягідки були потім...

За скільки день нове здивовання обняло всіх, новий пішов поговор та поголоски, догадки та побрехеньки.

Була лікарська комісія згідно з приписом центру. В складі тої комісії була й відома в нашому місті лікарка-гінеколог Розалія Семенівна, що про неї вже згадував. До неї в клініку завжди з бупру в родильних справах зверталися, бо не було в бупрівській лікарні такого відділу. Спритна така трясогузка з чорненькими очицями.

Оглянула комісія Рину Чугай і підтвердила її заяву. Вагітність, дійсно, є. Але, супроти загальних сподіванок та розрахунків, вагітності тій всього півтора-два місяці... Свіженьке, сказати б, діло... Оце так-так! Хто ж би це змудрував!?

Пішов акт лікарської комісії до центру. Звідти наказ: «вирішення припинити, виконання присуду лишається в силі. Прокуратурі негайно розслідувати справу з вагітністю Рини Чугай».

Прокурор, певна річ, насамперед до неї: «Будь ласка, чи не можете назвати прізвища батька вашої майбутньої дитини?» — «Який ви нечемний, прокуроре! Хіба в жінки питаються про такі інтимні справи? Це неделікатно... Навіть у бупрі». — «Саме в бупрі це особливо делікатна справа, щоправда, в іншому, ніж ви гадаєте, значінні. Ви були весь час в окремій камері. Хтось міг використати таке становище і...» — «І згвалтувати мене, ви хочете сказати, шановний прокуроре? Мені здається, що ви нещирі й думаєте: вона сама могла скористати з такого становища». — «Я повторюю: хтось із адміністрації чи наглядачів міг таке вчинити з вами і нема гарантій, що не повторить це з кимсь іншим, зловживаючи своїм службовим станом та безпорадністю ув'язнених тощо. Ви повинні допомагати нам викрити таку особу». — «Мені смішно, прокуроре! Невже я можу допомогти карі мого рятівника? Хоч би він був дійсно брутально згвалтував мене. Ви поганой думки про моє сумління, а я кращої була думки про вашу кмітливість».

Бачить прокурор, що, дійсно, дурником вискочив, інакше питає: «Хто до вас останнім часом сам-один заходив?» — «Ви оце, прокуроре, сам-один у мене в гостях і виявляєте стільки впертої цікавості до моєї персони, що я сподіваюся вас бачити в себе ще один раз».

Почервонів прокурор, облизня з'ївши, більше й не заходив. Іншими способами поназбирав деякі відомості і в результаті заарештував начальника бупру (він, між іншим, собі другий костюм замовив — без галіфе).

Клянеться начальник бупру, що ніяк до цієї справи непричетний. А був він хлопець бравий, із робітників-червоногвардійців, орден мав, комуніст, кажуть, хороший. Аж ніяково було брати його — та всі докази звернені проти: і заходив до Рини Чугай часто, і лишавсь сам-один у неї довго.

Бравий не бравий — забрали, хоч усе робітництво в місті заворушилося: не може бути, щоб він на таке діло пішов. Червоного ордена дурно не дають. Невже поміщицька дочка красою спокусила того, хто поміщицьке військо аж у Чорне море разом з іншими червонарами загнав?

Та нічого не поробиш. Як є підозріння — закон для всіх суворий і невідмінний. Пахне діло безперечним криміналом, хоч пише начбупру заяви всім і всякому, просить старих бойових товаришів заступитися, не дати загинути по-дурному за казна-що...

Посилає прокурор до Рина Чугай свого помічника молодого. Так, мовляв, і так, сам начальник бупру признавсь, що бував у вас тет-а-тет. Навіть казав, що ви сами з ним загравали, жартували з приводу галіфе і все таке інше. Одвертай, мовляв, хлопець, до цяточки все виказує. Кожне словечко.

Посміхається Рина Чугай до помічника прокурорового:

«Чоловіки, кажуть, одвертіші в інтимних справах і злегка наважуються на компромітацію жінок, а я — жінка і викривати свого кохання не хочу. Якщо начальник бупру при мені сам скаже, що був близький зі мною, тоді, може, я й повірю, що нікому вірити не можна... Між іншим, я дуже вас прошу, високоповажаний помічнику прокурора: не носіть таких жахливих краваток! Ця пожмакана ганчірка надає вам вигляду перманентного неохайника, а це абсолютно ніякій жінці не може подобатися та й взагалі неестетично... Скільки вам років, до речі?»

Пішов і помічник прокурора з облизнем, утямивши, чому його патрон сам до ув'язненої красуні не навідавсь, йому доручив... Прийшовши додому, став перед люстром і люто зірвав із шиї дійсно препогану краватку.

«Чортова крутійка! Не промине шпильку загнути хоч кому. Походи до неї — теж у якусь влипнеш історію...»

Загрузла справа, як автомобіль на старій греблі після дощу. Ні назад, ні вперед. Живе Чугай у камері, як і під час слідства, з усіма захожими жартує, посміхається

і невтомно леліє свою жіночу красу: в нового, бач, начальства знов домагається щоденної ванни — тепер, мовляв, вона їй потрібна ще більше...

Дізнавсь Рахновський про наслідки лікарської комісії і занімів. Сидить у камері, недвижними очима на якусь шпаринку в стіні натрапить і так годинами. Боялися — доведеться вести до невропатолога. Потім зачав проситися геть із цього бупру в інше якесь місто. Не може, каже, й через ґратку дивитися на знайомі дахи. Все життя перед очима встає, рве на частки серце. Хоч куди, аби звідси.

Змилосердилися з нього й кудись заслали. Більше ніколи Рахновського ми й не бачили. Скільки амнестій після того різних — не вертав. Може, помер із горя? Заподіяв собі лихе? Ніхто нічого не знає... Та й взагалі інтерес до нього зблід, розвіявсь, як пара над гудком. Прогудів, прошумів своєю справою і зник, не чути нічого. Проте Рина Чугай ще раз звирувала все наше місто невеличке, ще раз дала матеріялу для поговору й мудрим, і дурним...

Заходить одного разу доглядачка — Рина Чугай її покликала, — а в неї, у Чугай тобто, вся рука кров'ю багрянє. У вікні шибка розбита. Хотіла, каже, кватирку прочинити, оступилася з табуретки, порізала склом геть усю руку. «Ведіть на перев'язку». Перев'язали їй руку. Подряпана неглибоко, нічогісінько серйозного. Просить лікаря бупрівського: «Щоб вас не турбувати більше, дайте мені трошки йоду. Сама маститиму, воно й загоїться. Присохне, мовляють, як на собаці».

Сама довірливо так дивиться, ясно. Губенятами звивистими посміхається.

Посміхнувсь і лікар з такого чудного собаки, повірив облесниці і дав скляночку йоду та ще якихось спецій, хіни тощо для її «хатньої аптечки», як Чугай просила... Дорого потім лікареві коштував цей подарунок.

«А не думали ви, що ув'язнена може отруїтися?» — питали потім його.

Лікар кається, латинським прислів'ям виправдовується:

«Людина, мовляв, я і ніщо людське мені не чуже. Шкода стало цієї ніжної жінки, та й казала вона так же

ласкаво, так же благально! І найменшого сумніву не мав — от і все, що маю на виправдання. Карайте, заслужив...»

Та зовсім не труїтися плянувала Рина Чугай. Надто вже вона любила життя, щоб зважитися на таке. Жартувала потім на допиті:

«Не карайте лікаря. Він ніяк не повинний. Для такої жінки, як я, труїтися — фі, як це неестетично! Коли б я вже обирала спосіб не бути — тільки морфій. Заснути й не прокинутися. Це я розумію, а отрута — брр...»

Плечима здригає так природно, наче й справді — а мабуть, таки й справді — й думки не терпить про якусь «неестетичну смерть».

Про життя, не про смерть вона дбала, обдурюючи лікаря, боролася за своє життя, мов ящерка, що ладна хвіст собі відламати, аби втікти.

За скільки день після того мала Чугай ванну (всі ув'язнені в лазню ходили, а їй таки дозволили в бупрівській лікарні купатися). Вийшла з ванної кімнати, скаржиться доглядачці: «Щось мені крижі болять. Коли б не захоріти».

Вагітні жінки в інших жінок, котрі вже перейшли цей життєвий досвід, завжди викликають співчуття.

Втішає доглядачка Рину: «Заспокойтеся! Це так воно й буває. Кісточки ваші розходяться, щоб було просторніше зародкові та щоб потім вам було легше. Це болить на гаразд, не на лихо».

Згадувала потім доглядачка:

«Я ж до неї, як мати до дочки, як сестра старша, а вона... Ех, і люди на світі — як у пісні: “Я до неї з щирим серцем, вона — з неправдою”».

Зайшла другого ранку доглядачка до камери Чугайвіної, а та на ліжку бліда-бліда й стогне. Доглядачка до неї перелякана: «Що це з вами?» — «Казала вам учора — болить мені. Мабуть, ванна надто була гаряча. От і скоїлось... Не буде вже в мене дитини. Півтретя місяця тільки й носила...»

Схлипує, руками затуляє страдницьке обличчя. Доглядачку теж сльоза бере. Жаль на розбиті матерні надії,

шкода на злощасний випадок. «Винесіть усе це, будь ласка. Не можу чути цього паху терпкого. Викиньте десь в убіральні, щоб ніхто й не бачив! Лікаря до мене покликайте...»

Понесла доглядачка закривавлене відро, та не в убіральню. Чи її сумнів узяв, чому вилити загадувала так, щоб ніхто не бачив, чи цікавість жіноча підбила придивитися — сама не знає...

Покликав новий начбупру лікаря: «Дивіться! От як нас обдурити хотіла Чугай».

Дзвонить прокуророві: так і так... Симуляція аборту.

Прокурор — радий-прерадий, пам'ятає, як Рина Чугай із нього глузувала, як сів він маком на її справі, ніяк її не розплутавши за шість довгих місяців. Наказує начбупрові:

«Ні словечка Чугай, ніби ми ні про що не догадуємося, ніби повірили їй. Попадеться аж тепер пташка в сильце!» — «Авжеж попадеться, — відказує начбупру, — тепер її напевно розстріляємо. Адже не її, дитину милували». — «Ах, чорт! — скрикує прокурор. — Почекайте, сам приїду, бо тут знов якась хитра штука: чого б вона симулювала аборт, як це їй несе неминучу смерть... Може, й справдішній аборт, ви там не роздивилися. Привезу експерта, Розалію Семенівну абоцо. Вона ж її і раніш оглядала». — «Та що ми — маленькі! — образивсь начбупру. — Тут експертиза проста. Ось перед очима речевий доказ...» — «Ну, так боялася, що далі критися з симуляцією вагітності не можна...» — «Так нащо б їй прискорювати свій кінець, сами казали?» — «Тьху, і то правда! Ну, то, може, вона помилилася — ніякого аборту немає, лишилась вагітна, а це якась там гінекологічна пригода. В цих справах ми з вами пас. Треба таки експерта. Їду...»

Телефонна розмова кінчилась.

Начбупру затримав тим часом доглядачку: заплутавсь зовсім у здогадах — може, вона провокує? Сам чорт у цих справах жіночих зломить ногу...

А до Чугай пішов бупривський лікар, як просила, тільки попереджений, що робити, як триматися: «Чув, що

з вами лихо трапилось?» — «Ах, докторе, біда! Вночі, сама, страшно... Боюся тепер захоріти. Дуже прошу направити мене до спеціаліста докінчити цю справу. До Розалії Семенівни... Ах, ось і вона! Як я рада!»

Удвох з бупрівським лікарем огледіла спеціалістка хору, з нетямущого лікаря сміється: «Ну, як не розумієте, служіть за санітара. Піддержіть хору. Отак. Спасибі! Все. Лежіть тепер, любо, абсолютно спокійно, не ворухіться. Я певна, що адміністрація негайно відправить вас до клініки. Там беруся за якихось три дні поставити вас на ноги. Забудете, як нічого й не було...»

Посміхається до Чугаївни ласкаво, а та теж рясними віями глибокі очі прикриває, куточками звивистих губів ворухить. Старі ж бо знайомі, не вперше зустрічаються, хоч ті зустрічі були не в таких обставинах...

Прийшла експертка та до прокурора в кабінет начбупра, доповідає: «Факт абортів безсумнівний. Огляд дав усі потрібні докази. Можу скласти медичинський акт. Надіюся, що його підпише й ваш лікар, що був присутній при огляді і бачив усе». — «Авжеж підпишу... Бачив усе... — підтверджує лікар, переглянувшись покрадьки з прокурором. — Пишіть, Розаліє Семенівно! От папір, атрамент».

Недовгий був акт. Кінчався так: «хору обов'язково треба перевезти на скільки день до спеціальної лікарні, щоб не було зараження крові чи інших ускладнень».

Подає прокуророві, чорними очима грає, додає словами: «Я, звичайно, в цьому офіційному документі не кажу, що можу рекомендувати свою клініку й власні послуги для дальшого лікування. Певна, що бупр, як завжди, користуватиметься саме моєю клінікою. Тут усі ці маніпуляції перевести майже неможливо. Раджу також не гаяти часу, бо жіночий організм дуже складна й ніжна машина. Попсувати її легко... Так от — чекатиму». — «Шкода, що ви цього не дописали, — з якимось незвичайним притиском мовив прокурор». — «Чому шкода? Хіба треба й таку формальність? — затурбувалась Розалія Семенівна. — Бачите, я квапилась, щоб мерщій

поїхати до клініки й приготувати все для операції. Я ж думаю, що вже тут непотрібна й вільна?» — «Ні, дуже потрібні і не вільні, Розаліє Семенівно! Я хочу вас затримати». — «Надовго?» — «Це покаже дальший хід подій». — «Що ви цим хочете сказати?» — «Те, що ви заарештовані як запідозрена в співучасті нової злочинної справи Чугай...» — «Товаришу начбупру, прошу папірця для офіційного розпорядження... Покличте сторожу». — «Ах!» — тріснулася трясогузка, й очиці під повіки закотилися.

Довелося бупривському лікареві мати справу зі справжнісінькою жіночою гістерикою. Лаявсь на всі заставки, як його пацієнти з корпусу блатних: «Ну й служба, бодай не казати! Краще самому в бупрі сидіти, ніж ці жіночі справи розплутувати». — «Скажіть краще — заплутувати й самим заплутуватись, — перепинив начбупру, — бо я однаковісінько нічого не тямлю в усій цій історії. Один уже звідси полетів турманом, боюся, щоб і нам не довелося з'їсти гарячого».

Як наврочив.

Лікареві за велику довірливість нагоріло дещо — не смій небезпечних спецій видавати ув'язненим. Колишній начбупру повернувся на свою посаду — задурно був заарештований, як і доглядачка. Зняли з нього й догану. Адже цілий місяць одсидів під ганебним обвинуваченням, — досить і тої кари. Новому начбупру довелося переводитися в інше місто, не встиг тут і звикнути.

А все Рина Чугай... Її цим разом і не допитували. Все Розалія Семенівна розповіла. Та як було й не розповісти, коли в неї на домівці знайшли приготовані для втечі валізи Рини Чугай, в них білизна з її ініціалами, грошей добрий оберемок (цілому райсоюзіві вистачило б на місячну плату), документи на чуже ім'я. Справа ясна...

Ввечері прибула підвода: «Казала Розалія Семенівна, що племінниця їхня має їхати до родичів на село. Далекувато, так я й спізнився трохи — набирав кормів. Усю ж таки ніч їхати. І чого б ото поночі?»

Далі вже неважко було дізнатися, як доглядачці, що мала бути в одній палаті з Риною Чугай, заготовила

була спритна лікарка сонного знадіб'я, як тамо ж у клініці було приховане стареньке, немодне вбрання, хустка велика чорна на голову, як під подушкою лежав ключ від дверей на чорному ході.

За клінікою тінястий сад підходив до річки, і там, на високому березі, мала Чугай лишити дещо зі своєї одежі й записку на зразок: «Не шукайте мене, я вже поза вашою волею. Рина Чугай».

Обмірковано все було до найменшої дрібниці. Навіть племінниця дійсно гостювала в Розалії Семенівни й мала вертати додому, тільки на другий день. Плян був складений по всіх правилах авантурного роману: втопилася, мовляв, і кінці в воду. Шукай, радянська владо, лікарчину приятельку!

Автомобілем у село, куди наймалася підвода. Це вже звільнений начбупру викликавсь. «Я, — каже, — тепер цю справу до пня розкопаю. Бач, який сором на мене навели!» В селі накрыли ще одного із спекулянтської банди: разом із Риною Чугай мав тікати далі аж на Кавказ. Хитра машинерія, але, знаєте, що хитріша вона, то легше ламається, Миколо Полікарповичу...

— Га? Що? — прокинувся морж, почувши своє прізвище.

— Е, та ви й не чули кінця!

— Чув, чув — лікарка всю справу викрила, — виправдовувався сонний слухач.

— Воно й не лікарка, по правді. Але ввірвалася вервечка.

— Зовсім?

— Зовсім! — з неприхованим співчуттям до героїні свого оповідання зітхнув бородань.

— Ну, а вмирала так само по-геройському?

— Е, ні! — ожививсь оповідач, радий, що таки викликав якийсь інтерес у свого одороблуватого слухача. — Знаєте, як кішка: шкодить, шкодить, усякі хитрощі видає, а як карають — верещить, вуха затуляй!

Як не прийшли забирати її з бупру до лікарні другого-третього дня (з центром переговорювали), розпач на неї

напав. Уся подушка мокра. Ввійде доглядачка, за комір її. «Чого мене не беруть звідси? Ти що-небудь знаєш? Говори! Говори! Брешеш, що не знаєш!»

Була натягнутою струною, тепер безсилою мотузкою. І зовсім ясно стало, як смерти вона боялася, як задавалася раніше, коли впевнена була, що викрутиться. А як замкнулася пастка, заметалася в ній вовчицею, завила. Куди нахабство поділося, зухвалість уся — і не знати. Кріпко вірила, що втече, обдурить усіх. Увірвалося... Єдине, в чому не зрадила себе: виходила востаннє з камери зачісана, мов тільки з модної перукарні, повіки й ті не забула припудрити, щоб не були помітні сліди від сльоз. Благала: «Якби тільки не в лице! Якби не в лице!»

А йти сама не могла. Ноги задерев'яніли...

Микола Полікарпович шумко позіхнув і сентенційно промовив:

— Як не вмирати — вмирати. Нема гіршої чи кращої смерти. Хіба од холери паскудно... Ну, спати вже пора. Ох-хо-хо!

Клепацький знов обурено підвівсь зі своєї полиці: «Цього мамута, дійсно, тільки холерою візьмеш!» і виїшов із купе покурити.

Дививсь у вікно, проводжаючи очима далекі вогники десь на степу, а в думках повставали картини з підслуханого.

...Ось іде вона, хижка жінка, з гострими пазурами і оксамитовою шкірою, їй нічого губити. Вона свідомий шкідник... Шкідник? Куди мені по шкідники їхати, як він ось тут, у цьому оповіданні череватого кооператора, і шкідник неабиякий, романтичний, можна сказати, шкідник. Справді-бо: вся ця історія так і проситься на папір. І фантазувати нічого — готовий матеріал. Погано, що шкідничка ніби трохи «геройська», як той куркуляка казав. Ну так це ж із його погляду, куркулячого... Та не все ж і плохут описувати. Якби всі шкідники паршивенькі були — чого так іти проти них цілим радянським походом?.. Чого попередження завжди, як той

поет писав: «гей не спи, робітнику, на панському смітнику вороги не сплять»?..

Вагон захитало на стрілках. Сила семафорів, ліхтарів. Велика вузлова станція. Двері деяких купе розчинялись. Заспані пасажери перепитували назву зупинки, нашвидку пакувалися. З ліхтарем у руці попрямував до тамбура вже знайомий кондуктор, скоса позираючи на кумедного пасажера-смоктуна.

— Чи довго стоятиме?

— Сорок хвилин.

— Ого! Це й повечеряти можна, — згадав Клепацький, що годувався сьогодні тільки розмовою гладких супутників: «печіночка, ікорка, балічок, ще пляшечку»... Зассало, заканудило.

Зайшов у купе по шапку, пальто. Виснажений сусіда методично пакувався, засовуючи «Оборудование коксовых печей» у маленьку валізку.

— Чого він тут встає? Адже до нашої індустрії ще далеко.

Не зважаючи на Клепацького, мовчазний супутник вийшов із купе, блиснувши востаннє телескопічними окулярами.

За ним попливсь і Клепацький. Шумкий потік приїжджих, мов на хвилях, приніс його до буфету. Кутеляв якусь печеню й механічно роздивлявся розпис поїздів, що великими чорними й червоними літерами заповняв усю протилежну стіну. Поряд стояло: «З Харкова» і «На Харків».

— Хм... За чверть години буде зворотний поїзд. Кілька годин — і знов буду вдома. Чи не покинути к бісу надуману подорож? Адже шмат матеріялу вже є... От Сашко здивується!

Послужливий носильник миттю спроворив квиток. Речі на плечі — і за чверть години знов у шумкому потоці Клепацький побачив високу постать недавнього супутника.

— Їжджай собі до своїх кокусових споруд, момоте без'язикий, а я вже краще додому, просто до письмового стола. Ех, повістонька ж висмокчеться!

Тепле, надихане повітря нового купе враз розніжило молодого письменника, й він небавом провалився у сонну безодню зі спокійним сумлінням людини, що як слід виконала всі свої обов'язки й не потребує чим клопотатися. Мирне сопіння сусідів свідчило, що вони теж його нічим не клопотатимуть і не збираються ставати в пригоді як матеріял.

Уві сні Клепацький чомусь посміхавсь, пучки іноді ворушилися, ніби він уже сидів удома за працею.

Харкова він мало не проспав і, не вмиваючись, прожогом на перший вранішній автобус — до Сашка.

— Ні, ти не гримай, що так скоро вернув. Або бий, але вислухай, — мовляли античні глибокодуми.

— Таж слухаю, слухаю... Не зважай, що штани одягаю... Але що може бути доброго з купе м'якого вагона, — мовляю слідом за не менш глибокодумними іншими антиками.

— Чув уже про твою демократичність, але цього разу ти помиливсь: саме в купе я й натрапив на чудовий матеріял. Почув його з вуст товстелезного мамута... Розібрало навіть моржа...

— Що верзеш? Часом не тее в дорозі? — покрутив пучками коло лоба. — Тому й повернувся, не доїхавши.

— Сашко! Вислухай, благаю!

Довго сиділи невмиті приятелі, ласуючи церобкопівською ковбасою з невідомого варива і сьорбаючи бліденький чай.

Обличчя Сашкове дедалі хмарніло.

— Це чорт знає що: їде людина в індустріяльний район, шукає сучасного матеріялу, справжньої пролетарської теми, а привозить якісь контрреволюційні спогади. Не бити, душу з тебе витрусити мало! Халамидник нещасний, розтяпа, ота сама, що їй ненароком дишло заїхало в рот! Щеня недоросле — ти його в миску з молоком пхаєш, а воно писок верне. За кого піклувався, кого напутював?

— Сашко, не лайся! Сашко! — слабо боронивсь Клепацький. — Справа ж не в тім тільки, про що писати, а як висвітлити.

— Висвітлиш на свою голову з куркулячих слів! Пиши, як хочеш — слова моєї поради не почувеш більше. Шлюс!

Розвітались приятелі холодно. Та Сашків душ не залив запалу Клепацького. Навпаки: «Ось на зло йому напишу хорошу, інтересну річ, що про неї говоритимуть. Хай тоді спробує шпигатися. Бач, знавець знайшовся шляхів письменницької творчости. А як мені саме це в голову запало? Міняй, каже, свідомо оточення — от тобі й уся свобода творчости. Шукай свідомо матеріалу — от тобі й інтуїція. А як не завжди оточення змінює людину? Дурень і серед розумних дурнем буде, а розумний серед дурнів чи завжди подурнішає? Салтикова почитай: в якому перебував “Глупові”, а які речі створив — і тепер читають залюбки. Клясик! От що!»

Злостився на Сашка, думкою полемізував із ним — і писав, пригадуючи кооператорове оповідання, винищуючи з нього банальності, додаючи звичайних літературних прийомів, вплітаючи в сюжет і фабулу власних спогадів з життя й прочитаних книг.

Робота посувалася швидко. Ображене самолюбство іноді й чудеса робить. Вийшла в Клепацького, як він і мріяв, «повістенька» чималенька.

Переписала начисто друкарка — Сашкові не поніс: «Хай готову книжку прочитає. Обійдуся й без його нудних порад та кислючої пики».

Із почуттям власної гідности, твердою ходою впевненої людини, що має великий життєвий досвід і не боїться несподіванок, прийшов Клепацький до видавництва.

— От повість. Прошу видрукувати. Гонорар — як усім.

Редактор:

— Про гонорар — потім. Спочатку рецензент прочитає, тоді подивимось.

— Дивіться, звичайно. Коли ж зайти?

— Так за два тижні...

— Гаразд. На все!

Довго тяглися два тижні. Кортіло до Сашка — від нього вже й записка була коротка й дружня: «Що ж ти, сучий сину, не заходиш? Стерво м'яковагонне!»

Недивлячись на це явно приятельське запрошення, що свідчило про щире бажання помиритися, Клепацький обминав навіть район, де жив Сашко.

«Одержу гонорар, запропоную йому разом поїхати розважитися десь на Південь. А звідки гроші — не скажу...»

Сашко надіслав другу записку, не менш дружнього характеру і не менш лаконічну: «Чого ж ти, дурень, образивсь? Заходь!»

Відгомону не було...

Зустрілись приятелі несподівано в пивній. Проходячи повз, Сашко побачив через вікно молодого письменника і занепокоївсь: досі його приятель цим не розважавсь. Невже розрив із ним, Сашком, так на нього вплинув? Треба помиритися, водночас вилаяти. Зайшов.

Клепацький сидів у кутку вже напідпитку й кривою посмішкою привітав Сашка. Той прикро спитав:

— Ти чого тут? Всотувати матеріял, мабуть?

— А що ти думаєш? Тут, братіку, натрапиш на справжнє людське горе, як ніде. Тут, бува, душа розкривається в такого, що в іншому місці дивиться вовком, слова не витягнеш. Письменнику варт у пивну заглядати... Та й ти, пам'ятаєш, радив: смокчи скрізь, повсякчас, безупинно... Хе-хе!

— Та тільки ж не пиво! Цього я не радив ніколи.

— А як у мене самого горе? — вирвалось несподівано в Клепацького.

Сашко стурбувався, помітивши до того дійсно зблідле, розгублене обличчя приятелеве, давно не чищений костюм, черевики, абияк пов'язану краватку, неголене підборіддя.

— Що скоїлось? Кажі, сповідайсь, легше буде: частину горя завжди слухач переймає.

— Обікрали мене...

— Хто? Що?

— Той підслухувач колоокий... Геть усе...

— Нічого не тямлю! Кажі толком.

— Приходжу, розумієш, до редактора, а він ехидно так посміхається: «Ніяк не можемо вашої повісти

видрукувати. Візьміть, будь ласка, назад». — «А чому так, дозвольте спитати?» — «Тому, — каже, — що ми взагалі плягіятів не друкуємо». Я обурився: «Як ви смієте? Я чотири місяці працював!» — «Не знаю, скільки ви, як кажете, “працювали”. Але для нас справа цілком ясна. Беріть ваш манускрипт. Ось він!» І не хоче більш розмовляти, падлюка! Я йому: «Ви не маєте права обвинувачувати мене в такому злочинстві, не навівши доказів». — «Вам доказів треба? Будь ласка: є в кожній порядній крамниці число сьоме відомого російського часопису. Раджу придбати. До побачення!»

Вийшов я з видавництва, мов голоблею мене по голові — туман і більше нічого. Чвалаю до книжкової крамниці. «Дайте, кажу, мені сьоме число всіх російських часописів за цей рік». Дали купку, загорнули. Прийшов додому, недовго й шукав; просто на першій сторінці у змісті числа зарябіло: «Ирина Шугай. Роман. Часть первая...» Чортів перехватник навіть прізвища не спромігся як слід змінити, все так по-бороданевому слово по слову й веде. Кабінет голови тресту... прекрасна одвідувачка... морозистий вечір... затишна кімната... фальшива колонія безпритульних... суд... А в мене перша частина вийшла така: голова виконкому... прекрасна одвідувачка... чудовий травневий вечір... затишна альтанка... фальшована артіль інвалідів-героїв громадянської війни... суд... Що я можу сказати? Це уже видруковано, а моє — ні! Ганьба навіки! Письменницька кар'єра скінчена... Друже, чом я тебе не послухав?

— Мгу... історія... — ледве промимрив Сашко, — але не второпаю: чому у вас це так збіглося?

— Ах, Сашко, бери назад собі всіх дурнів, що їх на мене був чіпляв. Ми ж з тим телескопічним опудалом із одного джерела черпали... Він тільки спритніший за мене. Більший корабель, але теж до своїх коксових печей не доплив. Я — повість, він — роман...

Сашко раптом кумедно пхекнув, прикривсь долонею. Не врятувало й це: зареготав на всю пацу, аж сусіди оглянулися, здивовані.

— Оце так висмоктав, смоктун жовторотий!

— Сам жовторотий, побрехало язикате! Туди ще — ради давати, а потім глузувати з лиха приятелевого.

Клепацький не на жарт розлютивсь, розпалений до того доброю порцією кислого напою. Сашкові не відразу вдалося заспокоїти його.

— Слухай: це випадок не виїмковий, коли два письменники збігаються на одному матеріалі. Опублікуй широ, як це сталося, і з тебе знімуть тяжке обвинувачення в плягіяті.

Та ще побачимо, як тому романістові підвезе з критикою.

— Може, думаєш, вилають? — полегшено-радісно запитав Клепацький.

— Напевно вилають! — переконано Сашко.

— Але за що?

— За «жінку з ворожого табору» та ще й ворожого голосу. Пам'ятаєш, уже був один із наших українських «Гео» написав та й опікся.

— Гаразд, Сашко, я напишу про жінку з табору нашого.

— А чому ти з неї не розпочав? Мовчиш? Соромно? Друже, ходім додому, — стиснув Клепацькому руку і, підтримуючи злегка обважнілого приятеля, вивів його з пивної...

Повість про Рину Чугай так і не було надруковано. Другої частини російського роману теж не було.

20–23/І 1930 р.

СПЕЦРЕПОРТЕР

Редактор «Революційного Молота» хвилювався:

— І де той Михасик запропастивсь? Тут таке діло на-вертається, а він гасає по якісь дурниці виконкомівські.

Організували, реорганізували, переорганізували, понапереорганізували... Тьху, сухота! Без масла в рота не лізе.

— А з поганим маслом іще гірше буває, — резонно зауважив секретар, — і чого це ви нашого Михасика гудите? Хіба не він стонадцять установ за день вибігає, в начканців через знайому маніпулянтку всі останні звіти витягне? По-американському працює, справжній спецрепортер, а ви...

Та де ж він, ваш американський спец? Дивіться-бо:

«Партком

Вельми секретно

Телефонограма редакторові «Ревмолота»

Сьогодні об 11 год. веч. проїздом буде тов. Троцький Активу організації в партклубі зробить доповідь про міжнародне становище.

Секретар»

...розчовпали? Ну? Оце матеріал для репортера...

— Де матеріал для репортера? Який матеріал для репортера? — раптом загерготала в'юнка фігура в дверях.

— Михасику, любий. Потрійний гонорар за інтерв'ю з Троцьким. Докажіть, що ви не абищо, а спецрепортер «Ревмолота».

— О-о! Кредитку на візника...

За хвилину редактор у вікно бачив, як Михасик вовтузив у спину флегматичного ванька.

— І куди його понесло? Зараз тільки дев'ята година. Поїзд в одинадцять...

...На вокзалі Михасик ув Ортечека:

— Хочете, товаришу, службу показати? Беріть дрезину, їдьмо назустріч провіряти путь.

Закрутили чотири добрих гупала машинерію, потаскали Михасика.

Засапані оджекуються на пероні найближчої зупинки, а Михасик уже попідвіконням нишпорить, вигиркує:

— Екстрена телеграма! Революційний і контрреволюційний рух у Парижі! Одеса біля моря! Із Сан-Франциско за дешево переїздять у Чикаго! Радіо про товариша Троцького! Троцький у нашому місті! Доповідь товариша Троцького!

Висока постать поманула горланя з вікна спального вагону:

— Що ви там про мене кричите?

— Я — «Ревмолот». Ось репортерський квиток. Редактор... партком... телефонограма... Накажіть вартовому пустити...

...Об одинадцятій годині редактор знов почув торохтіння візника.

— Товариш Троцький на вокзалі приймає членів парткому. Ось вам інтерв'ю, ось вам відчит про доповідь у партклубі.

— Яка доповідь? Вона ж іще не починалась.

— Ну-у! Ось «Вісті» вчорашні. На столі в т. Троцького були. Доповідь на зборах харківської організації. Хіба за один день світ перевернувся чи тов. Троцький свої погляди змінив?

— Михасику! Гонорар — рядок за десять. Варгань підзаголовки, щоб у вухах ляскотіли і в очах мелькотіли. Хай живе «Ревмолот»!

Михасик індичився, переказуючи вражіння.

— Мені що? Хіба мені вперше? Я колись і в Раковського інтерв'ю брав. А кумедно товариш Раковський вимовляє, знаєте: замість неможливі селяни та «незамужні». А потім ще: «кладіть меч у ножиці».

...В друкарні робота шкварчала. Редактор сам прийшов випускати число.

— От Америка! Вони там іще слухають, а ми тут уже верстаємо повний звіт, — приказував хвальливо він, дивляючись, щоб після кожного ефективного абзацу було в дужках — (гучні оплески).

— Як там був, — щасливо посміхався він, ідучи вдома додому. — «Times» чи «New-York-Herald» абощо. Резолюція тільки, скажу, та дебати не вмістилися — завтра будуть...

Ранесенько прокинувся редактор і відразу до телефону:

— Партком. Секретаря. Товаришу, як вам подобається відчит про вчорашні збори?

— Які збори? Вони ж не відбулися. Товариш Троцький поспішав їхати далі. Ви ж знаєте...

Телефонна трубка покотилася на свіже число «Ревмолота», де на першій сторінці великими літерами писалося:

Доповідь т. Троцького в партклубі.

Харків, 6/XI 1924 р.

ДРУЗІ ДІТЕЙ

Загальні збори співробітників щойно розпочались, але жовто-зелена нудота вже оповивала все і всіх.

Ну, яке діло Маркові до «друзів дітей»? Навіщо вони йому, коли шість щомісячних «черв'яків» не дозволяють мріяти про нащадків і примушують інколи соромливо заглядати у вікна аптеки? Що там варнякає доповідач про новий, гарний побут, коли не буде безпритульних ані на вулиці, ані в родині? Знав би він, як відказував старий батько Марків, коли питали були із звичайна: що новенького, що гарненького? Посміхався небіжчик: «Багато нового, багато й гарного, але гарне — не нове, а нове — не гарне».

Еге ж! Де там убачають той новий побут, било б його громовицею! Хіба в тім, що мусиш отут сидіти на нудному зібранні, громадські, бач, обов'язки справляти, коли й тіло, й душа скніють у цьому задушливому повітрі канцелярії, прагнуть у міський парк, де, мабуть, уже шпацірує Манюся...

Ах, Манюся? Хіба можна порівняти це дивоглядне дівчатко з його жінкою? Хіба лоскотливі бесіди з цією маленькою чарівницею, повні обірваних на нервовім півслові насторожливих натяків, повні ніби простих, — але ж тільки ніби простих, — глибоко зворушливих фраз, красномовних, проречистих мовчанок, — хіба ці вечерові півгодинні бесіди, вкрадені наприкінці сірої буденної доби, можна порівняти з одноманітно-стереотипними, як канцелярійна бібула, обридлими діялогами з жінкою, з Олесею?

— Що загадаєш на завтрашній обід?.. Приходили з домкому, щоб платили вже за комунальні послуги... Треба наставити латку — черевики подрались... Коли б

прибавили платні хоч трішки, бо дуже сутужно доводиться. Знаєш, м'ясо знов подорожчало...

Тьху! било б його громовицею — до чого ж це набридло! І ота давно знайома спідниця Олесина, що з-під неї цурпалками пухленькі литки, і оті немодні дешеві блузки її, що під ними тремтливим ходором груди... Та все, все — і здивовано-наївні півкола високо зведених брів, і яснокарі маленькі оченята, і капризно випнута спідня губа, і зухвало задертий угору кінчик носа... Таке все притерте, до найменшої цяточки відоме, обдивлене, обмацане, в свій час обціловане — і не дивився би!

А оце недавно Олеся в цю саму установу за діловодку стала. Добре ще, що в іншому відділі, де раніше трохи починають і пізніше кінчають, а то ще й разом довелось б ходити. Годі цього щастя і вдома, било б його громовицею!

Марко злісно глянув навкруги, на погорблені постації співробітників, що безладно посідали, де хто трапив, і мовчки, понуро слухали доповідь. У кожного, мабуть, свої думки, свої турботи, безкрайні, як книги вхідних і вихідних паперів, такі ж сухі й нецікаві. Задуха, гнітюча задуха і тут, і в усьому житті. Кому тут потрібні тії «друзі дітей», коли ми всі вороги дітей, зайвого тягару, недосяжної мрії?..

Тоскний погляд Марків на мить спинився на кругленькій жіночій постаті в протилежному кінці залі, що мало не одна з усіх присутніх з неприхованим захопленням дивилася на доповідача. Він говорив шаблонні, заялозені слова, виголошував гасла, що їх, як написи на трамвайних квитках, ніхто не читає, як тріскотіння друкарської машинки в канцелярії вже ніхто не чує. Але в нього був молодий, дзвоном невичерпаної життєвої снаги налятий і разом з тим едwabний, ласковитий голос. Попід легким літнім костюмом опуклисті лінії пружистих ніг, мускулястих грудей, широких плечей. А очі, звичайні очі здорової, самовпевненої і самовдоволеної від здоров'я свого людини, побіденно-бадьоро оглядали аудиторію і деколи привітно-ласкаво світили кругленькій жінці, що мало не втопала тоді в них.

«Хіба порівняти до цього файного легеня, як кажуть зазбручівці, мого одороблуватого чоловіка з м'якеньким

черевцем, з безсилями, як друкарська стьожка, руками, нездатними як слід обняти, притиснути, щоб млосно стало всередині і гаряче грудям? Хіба не гидко дивитися на чоловікові каламарки-очі, що безглуздо чорніють на сірому, мов пилом присипаному, обличчі? Так — колись вони були любі і в їх чорних безоднях так радісно було відшукувати своє власне личко, потім — все ближче й ближче — лише свої очі, щоб зрештою впірнути в теплі обійми, потонути в солодкому екстазі і вже не бачити нічого. Було... А тепер?»

Ні, краще вийти звідси, пождати там, у міському парку на бічній алеї, де вертатиме додому юнак-доповідач. Сказати йому, що вона далі так не може, що вона теж іще молода і здорова, що... Він знає, він утямить — недурно так часто спиняє на ній свій пильний погляд.

Вирішено. Ось двері, сходи, двері надвірні... Яка полегкість! Як м'яко цілує розпалені щоки вітрець. Як наливаються м'язи в напруженому чеканні. Він швидко кінчить свою доповідь про «друзів дітей». «Друзів дітей»... Хай будуть і діти, коли є кохання. Але чому, коли плід — облітають пелюстки квітів? Невже це завжди? В мене облетіли вони і без плоду. Може, саме тому?

Тихше, серце, чого тобі треба...

Затихла, чекає...

— А било б його громовицею! Годі з тими дружніми обов'язками! Хай піклуються дітьми, мов бухгалтер вірним балянсом. Я звезду свій балянс сьогодні інакше, — Марко рішуче підвівсь. Двері, сходи, двері надвірні... Вже споночіло. Тісними парами сюди й туди проходжі. «Під ручку». Бідні звіри — вони не знають насолоди ходити з коханою істотою «під ручку»... Ба ні! Чи бачили ви з вікон вагону, як на пасовиську побіля залізниці мовчки стоять коні, поклавши навхрест голови одно одному на шию? Іншої ласки їм не дозволяє природа, а клята людина розділила їх дишлом і посторонками. Знов — ба ні! І людей розділяє шлюбне дишло. Як мене з Олесею... Біжиш попліч у безвість під батогамі долі, з посторонками різних обов'язків. І несила примкнутися близько, оповисти ніжно шию поплічниці... Манюся — це інше.

Манюся вільна, і я до неї вільний. Ось там у парку... вже скоро...

Густа алея тінястих дерев темним коридором поглинула Марка. Тут управо, іще раз управо — і буде укохана лавочка під рясним бузковим кущем... Традиційним бузковим кущем, де соловейко і місяць... Але що поробиш, коли гарне — не нове, а нове — не гарне, — згадує він батьків афоризм. Не під електричним таки ліхтарем призначати таємні любовні побачення?

Марко ще здаля помітив білу постать на умовленому місці. Люба Манюся — чекає! Зайти ззаду, з-поза бузка, закрити долонями милі оченята — чи визнає? Заспокоїти в ніжних обіймах, коли злякається... Крок, іще тихий, обережний крок — і, мов крилами птаха, до знайомої кучерявої голівки. Зміненим ласковито-едвабним голо-сом протяжно:

— Люблю!

Забилось в радісному тремтінні жіноче тіло, закину-лась пристрасно назад голова, пожадливіми вустами шукаючи вуст милого, — і злилися дві постаті... ну нащо говорити — в чому? В нашій сантиментальній історії досить нагадати про традиційний бузок, що вміє переховувати і не такі ще тайни...

А як не хочемо ми персоніфікувати рослини — тим більше маємо право сказати, що ніколи він, той бузок, не викриє дальшої розмови, що була за палким поцілунком.

— Олеся! — здивовано переляканий погляд, схований в темряві парку. Адже жінка мусила бути там, на зібранні...

— Марко, це ти... це ти прийшов? Ти любиш? Ти сказав, що мене любиш? — розгублено, непевно-радісно.

— Люблю, авжеж люблю, Олеся! Ти ж бачиш...

— Бачу, милий, вірю, хочу...

Я не знаю, і ви, мабуть, не знаєте, скільки щирости було тоді в моїх героїв, але я напевно знаю, що з того часу вони були гарними членами товариства «друзів дітей».

ГРІХ

Оповім я вам, який мені, старому чекістові, одного разу гріх пригрішився.

Шукали ми тоді контрреволюційного штабу. Це був один із тих «союзів визволення батьківщини», що на закордонні гроші творив нам різні капості, організовував банди, викрадав військові таємниці, забивав памороки населенню брехливими проклямаціями, неймовірними чутками.

Агентурні відомості показали на Катеринослав як центр цієї добродійної компанії. Відти шляхи тяглися на Крим до білогвардійських недобитків, що поховалися від залізного напору небіжчика Фрунзе десь у горах, не встигши посісти на пароплави.

Мені вже не раз доводилося викривати таких змовників. Живши десь у середні віки, мене, напевно, затитулювали б святим або принаймні преподобним — таку купу сарацинів одправив я до прабатьків. Чимало трудівниць мусять мені дякувати за те, що лишилися живі їхні чоловіки, чимало батьків, що мають і досі своїх дітей.

Я катував їхніх катів... Та не хвалитимусь багато, бо цього разу, кажу ж вам, гріх мені в Катеринославі пригрішився такий... Вперед не забігатиму, оповім по черзі, бо пам'ятаю до цяточки, ніби вчора все це трапилось.

Катеринославські «меблїрашки» ви знаєте: такі собі двоповерхові будиночки з брудними комірчинами-номерами. Тонесенькі стінки ті, як кажуть галичани, «цюпки» одну від одної відгороджують.

Приїхав я до Катеринослава та й заліг у такій цюпці відпочити. Лежу та обмислюю, як зручніше приступити до праці. Дуже мені кортіло від того «союзу визволення» Україну визволити.

Коли чую, за стінкою чоловік із жінкою гомонять, вона його полковником обзиває, а потім так голосно, ніби з обуренням:

— Ви сміли явитися сюди?

А він спокійно:

— А от, як бачите.

Вона ще голосніше:

— Ви хочете, щоб вас тут пізнали?

А він ще спокійніше:

— Ну, бійтесь бога, хто ж мене може пізнати? Мене сам генерал не пізнав. Ні, про це ви, хороша моя, не турбуйтеся...

Не знаю вже, чи стурбувалася та жінка за стіною, а щодо мене, так ніби хтось приском посипав, таке почувши. Тут у Катеринославі якийсь генерал є, що того сусіднього гостя-полковника не впізнав. Отаких мені й треба!

Дичина сама до рук береться.

Скочив з ліжка та оком до ключовини в дверях. Дідька пухлого щось побачиш! З того боку клямочка висить, світ затуляє. А чути добре. Той, невпізнаймене, провадить розмову далі.

— Оце думаю, знаєте, поїхати десь у Крим, на сонечко. Але не сам, не сам... Я маю думку, знаєте, запропонувати вам поїхати зо мною. Га? Як ви до цього?

Еге ж, міркую собі коло ключовини, вухом до неї прикипівши, так це кримська штучка. По цій ниточці й до клубочка дійду. Припече вас тоді сонечко по самісіньке нікуди.

Жінка щось не згоджується, а він умовляє, підлещується:

— Там буде гарна музика, квітки, убрання, знаменитий кухар, вино... і моя любов, розуміється...

Ах ти, визволитель батьківщини, як хороше співає! Грошей, видимо, десь награвував досить... А що тая пташка йому прощечече?

А вона раптом грізно:

— Іншими словами, ви хочете, щоб я зараз узяла револьвер і пустила вам кулю в вашу нахабну пику?

— Оце маєте! — скрикнув чоловічий голос. — Абсолютно не маю такого бажання.

— Оце маєте! — мало не скрикнув і я коло дверей. — Абсолютно не маю такого бажання. Живого мені полковника треба. Видимо, вони з одної компанії, та не одної думки. Мабуть, когось іншого любить, а цей нелюб нав'язується, силує.

Слухаю далі — так і є. Каже їй:

— Любовників у вас, розуміється, було доволі, але такого, як я, певен, ніколи. От ви подумайте: вам хочеться схопити мене за горло, задушить, загризти, а ви в той час обнімаєте мене, цілуєте. Га? Запевняю вас, це оригінально, пікантно. Мало того, це... не маю слів висловити як слід. У цьому є «щось сатанинське», як казала одна революціонерка, що так само мене любила.

Ох ти ж, сатано нахабна, — думаю собі, — а як я оце зараз схоплю тебе за горло, обійму по-чекістському, щоб знав, як революціонерок гвалтувати. Пікантна буде несподіванка — не знайдеш і слів, щоб висловити як слід... Ох, що це?

Револьвер клацає, а жінка криком кричить:

— Забирайтесь звідси моментально! Буду стріляти!

Ой, лишенько! Вб'є золотопогонника — і кінці в воду. Біда з любощами та ревнощами. Всі карти плутають, всі козири криють.

Та бреше, — не стрілятиме, скандалу побоїться, та й заарештують же...

Стрімголів із номера на коридор та до телефона в губчека: так і так, негайно агентів до мене, натрапив на слід білогвардійського штабу. Знов назад під двері. Не помилився я: про револьвер уже немає розмови. Так лякала або просто мінливе жіноче серце. Каже стиха:

— Добре, я післязавтра їду з вами в Крим.

Він після револьвера не йме віри, і я під дверима не вірю:

— Поїдете ви обидва любитися, та не в Крим... Хай-но мерщій агенти прийдуть.

А полковник таки практикований перелесник! У неї «задаточку» просить, обіцяється:

— А там ще не так цілуватиму. Чуєш?

Вона до нього покірливо:

— Сюди можуть увійти.

— Що ж такого? Хай увіходять.

— І увійду, гунцвоте клятий! Руки вгору! — кричу на всю силу й плечем вибиваю дверину (почув — агенти на сходах чобітьми стукотять).

Бачу — обличчя перелякані, трясуться, а на стіні висить велика афіша — написано:

*«... Сьогодні в міському театрі відбудеться
гастрольна вистава “Гріх” В. Винниченка з участю...»*

От така моя участь у гастрольній виставі була... Після тої репетиції добре пам'ятаю я цю п'єсу.

12/III 1926 р.

ГОДИННИК

Карель зарідко брав його з собою. Звичайно він виблискував своєю опуклою дахівкою з невеличкої чорненької пантофельки, яку виплела Карелеві Ганнуся зі свого кучерявого волосся. Це було тоді, як у гінких мандрівках кінної бригади, де вона сеструвала, Ганнуся два довгих місяці боролася з тифусом.

— Хоч ця пантофелька тобі, любий, лишиться на спогад за мене...

Але лишилася і пантофелька, і Ганнуся, і волосся її кучеряве ще й досі цілує довго й ніжно Карель, що вже змінив гостроверхого шишака на пліскувату кепку.

Про минулі криваві літа нагадує тільки срібний годинник, де на spodі дахівки написано:

«Героєві Червоної армії тов. Карелеві
від Реввійськради Кінної армії».

А в Ганнусі теж реліквія — маленький, як цящечка, наганчик. Не розлучалася з ним майже ніколи.

Карель — латвієць. В його синяво-сірих очах відбилося туманне небо далекої батьківщини, а з м'якої вимови завжди жартує полтавка Ганнуся.

Ось і тепер на околиці міста:

— Пий тебе лиха котина, — скрикує раптом Карель, по темному заїхавши ногою в баюру.

Ганнуся аж заходиться зо сміху:

— Це щоб коти калюжку випили, чи тебе лиха година побила, що ти такий недобачливий. Іди-бо сюди на горбок, — і кізкою пострибала ген-ген, — дожени, ведмежа непотрапо!

— Хай тепе фітер тоханя, — обтрушувався десь у темряві Карель, намацуючи коло тину суху стежку.

Раптом з-за тину:

— Стій! Руки вгору!

Проти очей довгий «стаер». Злодійська рука за барки. Лапає по кишенях.

— Порожній, як міська каса! А баба хитролоба — втекла. Ану, на чвал далі!

...Розгублений догнав «хитролобу». Взяла на глум:

— От тобі й герой кінармії! Добре, що штани подарували...

— Топре, топре! — перекривив уже сердито Карель. — Фсе потаруфали, фсе є...

— А годинник? — притьмом згадала.

— Ой, — полапав у кишенях, — патлюка!

Рішуче повернувся і намірився іти назад.

— Карельчику, любий, не треба! Він тебе вб'є. На хоч мого револьвера. І я з тобою, і я...

Повисла на руці, не пускала.

Карель невмолимий. Це дарунок ревшійськради. Це здобуто його кров'ю. Його годинник не може бути в руках злодюжки. Ганьба йому, Карелеві, як не візьме назад.

— Ради нашого кохання! Ради всього найдорожчого!

Думка працювала гостро, прозорливо. Тисячі пригод оминули, щоб зрештою трохи пощастювати, — і ось тут, на пустельній околиці міста, за якусь дурницю втратити милого.

Ні! Чимсь треба відтрутити небезпеку, винайти спосіб...

— Карельчику, отже там далі поле. Він має вертати сюдою. Зробимо й ми йому засідку, як ото він тобі.

Так певніше.

Вблагала. Зглянувся. Принишкли за придорожнім кущем. Тільки Ганнуса теплою рукою ніжно гладить по шерхлу руку Карелеві, а в ній чорніє маленький наган.

У порожній тиші хлюпасті кроки. Муркоче під ніс зухвало й весело:

Я в тюрязі не бував,
Чим-чура, чура-ра!

Від міліції втікав —
Ку-ку!

Раптом з-за куща:

— Стій! Руки вгору!

Під самісінькі очі наган. Міцною рукою за барки. Дві маленьких — по кишенях. Видобувають назад пограбоване. Забирають зброю — довгий «стаєр».

— Тікай тепер насад, а то — кулю! Ну?

...Злодійський «стаєр» у Кареля. Вдивляється, злісно кидає в калюжу. Заявляє Ганнусі переконано:

— Я — турень. То якась іршава рурка, — і додав вибачливо, — але темно, так темно пуло...

Злодій десь далеко плюскотів по калюжках, голосно лаючись, а Ганнуся на всі груди реготалася з винуватого вигляду свого північного велетня:

— На тобі, герою, твого годинника, та бахни хоч раз із нагана, щоб той не подумав, ніби й ми руркою воювали.

— Сама перестрашилася, а тепер на клум переш...

— Перу, перу на клум, на клумочок, щоб краще бачили очі.

...Перекидаючись жартами, пригадуючи кожному мить своєї пригоди, дісталосся подружжя додому.

— Іди помийся, злодію шляховий, а я тим часом вечеряти наготую. Чого ж ти стовбичиш?

Риб'ячими, безтямними очима дивився Карель на стінку біля ліжка. Рука нервово шоргала в кишені, щось поквапливо намагаючи.

Ганнуся й собі глянула мовчки на стінку, де з чорненької пантофельки визирала опукла дахівка Карелевого годинника.

Він зарідко брав його з собою.

27/II 1926 р.

ДЖОН-ВІЛЬЯМ ПЕТЕРСОН

Редактор «Плянети», ілюстрованого часопису з претензією на великий тираж, лежав на канапі й нервово дригав ногою. Недокурки труїли повітря бридким пахом. Навпроти, над великим столом із купами списаного паперу, схилився секретар.

— Катуй мене далі, Ванцю! От нездари, от невдахи! Життя вирує, мов повітря перед пропелером, мчить уперед, як рулон на ротаційці, а в них — ряска на ставу, скло, закаляне мухами, шмат іржавої жерсти. Ех, нема пекучої критики! Невже таки не виберемо з цього баракла жадної цікавої новельки? Ну, читай далі, псуй мені нерви...

— Ось якогось ...енка на півваркуша.

— Гаразд, тарабань на всю губу.

«Підсліпуваті хатки низько нап'яли на вікна свої солом'яні шапки. Верби зажурено дивились на тихе скло старенького ставу. Підтикана Горпина...»

— О! Я не казав? Годі! В кошик! Доба індустріялізації йде, а він про зажурені верби, йолоп! А героїня, чуєте — Горпина. Щось випнуте, як череве вагітної баби, як свиначий кендюх...

— Та не лайтесь. Ось друге — «На просту путь». Читати? Слухайте!

«Микита давно пожадливо хапав очима лискучі, пружисті литки Марусині. Бідна наймичка...»

— Досить! Не можу! Адже ясно: куркуль її незабаром і неодмінно в клуні згвалтує, а вона з помсти та горя піде в комсомол або й у партію. Кращого не вигадують... Дивись-но кінець.

«Електричне сяйво з розчинених вікон клубу кидало пасма сліпучого проміння на шлях, що вів у далеке місто. Тим шляхом ішла Маруся з Грицьком...»

— Ось бачиш — просто в партію... Горни інше.

— Це щось не сільське, мабуть, бо «Бруковані кроки».

— Ану, може, тут пощастить.

«Сизою мрякою звис над містом туман. По слизьких тротуарах одиноко лящали кроки запізнілих прохожих. Темною масою бовванів на розі великий казан. Там щось ворушилось...»

— Стоп! Знов безпритульні! Дивись на кінець.

— Ось кінець:

«Мотря швидким кроком вийшла з тяжкої заводської брами. Раптом її погляд упав на якусь незграбну масу. На розі стояв давно знайомий казан. Там гартувалась вона для нового життя. Зідхнула:

“Ні, моїй дитині не доведеться цього зазнати. Моя Галочка в школі...”»

— А може, вже й у вузі? Динамічний письменник, нівроку йому! Ні, пропаде «Плянета», пропаде, як чотирнадцять пунктів Вільсона...

— Чекайте-бо. Ось щось Вільсонівське чи, пак, Петерсонівське. Переклад з англійської. З аркуш буде.

— О, дайош Європу! З цього б і почав, а то...

Редактор аж трохи підвівся, а секретар із задоволеною посмішкою почав:

«Мері били нестерпні дрижаки. Чому, справді, Ричард не спокусив її піти десь у теплий центр Лондону, в густі хащі Гай-парку? Тут, у цій вонючій гавані, так холодно. Густий туман бавовняною пеленою стелеться над скляною поверхнею Темзи й оповиває низькі будівлі на набережній. З розчинених вікон барів кліпають жовтаві вогники підсліпуватих ліхтарів. В їх одсвіті ледве видні високі реї океанських пароплавів.

Ах, Мері так мріяла побувати колись на цих дивовижних потворах! Вони з Ричардом ящіркою були колись

прослизнули на "Атлантик", та боцман вчасно помітив і завернув знов униз по драбчастому трапу. Але вона таки візьме своє! В її маленькому худому тільці, під подертим ганчір'ям, криється великий британський дух, її батько загинув десь у кольоніях, прокладаючи путь цивілізації. Він був відважний морець. Її мати — креолка-танцюристка. В далекій Гватемалі надібав її Мерій батько і привіз у туманний Альбїон. Не витримала гаряча південна натура креолки північної мряки й швидко згоріла в сухотах. Мері опинилась на тротуарі...»

Редактор цмокнув:

— О, відразу чути досвідчену руку! Трошки задовгий вступ, але вже є зав'язка, намічені типи героїв, читач чекає на їхню боротьбу за свої мрії. Це вам не наші азійські Горпиніди та Микитіди. А головне — незнайоме тло захоплює! Молодець, як він там — Петерсон чи що? Ех, відірвані ми від європейського життя... Ану, Ванцю, десь із середини, бо вже пізно. Сам потім одредагуеш, як спинимось на цьому... як його звати?

— «Крізь морський туман».

— Ага, не харківський, не київський і не «Проста путь». Ну, гони з середини.

«Розділ четвертий

Мері вже два роки нудьгувала в цій пустельній фармі Нью-Гемпстон, плачучи іноді в куточку, мріючи про своє улюблене, тепер таке далеке, недосяжне море. Ах, Ричард! Як міг він бути такий жорстокий? Як міг він лишити її одну-однісіньку на поталу цьому товстому огидному Конрадові? Коли він пожадливиими очима оглядає її напівсформовану дівочу постать, їй здається, ніби мерзотні червоні руки фермера, порослі густим рудим волоссям, уже хапають її. Але ж недурно ховає вона за корсажем тонкий сталевий стилет — єдине, що лишилося на пам'ять від палкої креолки-матері. О! Вона зуміє захистити себе. В крайньому разі батрак Джемс допоможе. Недурно він глибоко зідхає й соромливо червоніє, коли вона проходить повз нього.

Бідний! Він гадає, що Мері може зглянутися з цієї слинявої любови...»

— Годі. Прекрасно! Інтрига ускладнюється, вводяться нові герої, намічається цікава боротьба інтересів. «Плянета» врятована! Щоб конче мати певність і не гаяти часу, — останній абзац і край.

Секретар перегорнув сторінки.

— Ось фінал:

«Глухо мурчала велетенська машина “Атлантика”, могутнім рухом розрізаючи пінливі океанські хвилі. На бугшприті сяяв широко розкритим оком прожектор, кидаючи сліпучі пасма проміння в невідому далину, де чекало Мері й Ричарда щасливе майбутнє. Ніжним рухом розгорнула Мері сповивальник і шепнула дитині хвильним, чулим голосом:

— Бачиш, любий, тобі не доведеться вже блукати в туманах.

Кінець».

— Так! Іде в чергове число. Більше б отаких... Ванцю, як той автор, ніяк не запам'ятаю?

— Джон-Вільям Петерсон, сер редактор!

— А хто переклав, містер секретар?

— Ніхто, мілорд...

— Як?!

— Так. Автор цього оповідання — я, Іван Васильович Петренко. Пожалуйте гонорар!

3/І 1927 р.

СОРОМ

— Чи нема чогось новенького почитати?

— Дивіться, будь ласка. Онде на столі, на полицях...

Він перегортав книжки, а я роздивлявся на його знайоме добре обличчя з трохи журними, втомленими очима й поскородженим передчасними зморшками лобом. Цей сусіда частенько брав у мене новинки, читав уважно й совісно, довго розмовляючи потім про прочитане.

— Ах, як мало книг, що думають, — казав він, і тінь лягала навколо журних очей, — як мало письменників, що пишуть, а не описують. З ким же співдумати?

Тепер він стояв біля вікна, освітлений скісними проміннями тьмяного вечірнього сонця, й ніжно тримав якусь книжку, обережно перегортаючи сторінки — так, як це роблять тільки справжні аматори-книголюби: попускаючи вільно скількоро сторінок і потім потихеньку, з середини горішнього краю, не притискаючи, легенько розщеплював їх цілою долонею і поволі перекидав. Мовчанка. Шелестять сторінки, ніжно-рожеві в останніх проміннях. Рожевим відблиском шаріє обличчя сусіди.

— Вас щось зацікавило?

— Так. Я знайшов знайому мені уже книгу. Ви, здається, дещо перекладали з Єфіма Зозулі?

— Так, маленькі ескізики, напоєні якимось чеховським настроєм, м'якосердою вдумливістю і легкою інтелігентною іронією.

— Ви це вірно підмітили: вдумливістю і легкою іронією. І ви, певно, пригадуєте одне з його «недоношених оповіданнячок» — «Сумління»? Я ніколи його не забуду...

Сусіда відійшов від вікна, обличчя йому посіріло, стомлені очі дивились кудись у далину, немов поринаючи в давноминуле. В них стояв вечеровий присмерк.

— Був випадок аналогічний зі мною. Його знов нагадала ця книжка, і знов почуття гострого сорому обгорнуло мене, як давніше, своїми жалкими обіймами. Не в перший вже раз — і з не меншою силою, як хронічна хвороба, як грішне сумління. А було це так давно, ще в перший рік мого одруження, коли новизна шлюбного життя ще боролася з холостяцькими звичками. Зосібна вони посилились, коли дружина завагітніла і, соромлячись людей, ховалася вдома, вся поринаючи в тайники нового життя внутрі себе. Стіл, комод, ліжко завжди були завалені якимись клаптиками легесенької, майже прозорої тканини, з неї викроювалися й шилися якісь чудні речі, призначення яких я ніяк не міг збагнути, і до того в такім неймовірнім, на мою думку, числі, що здавалося, в нас буде цілий дитячий притулок.

Вагітність проходила не зовсім добре, і мені доводилось частенько запрошувати лікаря, бігати в аптеку, клопотатися різними ліками й маніпуляціями.

Так було й того вечора, коли компанія приятелів чекала на мене, випорожняючи вже не першу пляшку п'яного дурману.

Я спізнався, і мене зустріли насмішкуватими вигуками:

— Ач, рабе спідничного вогнища, насилу, либонь, випросивсь. На півгодинки пустила, чи як?

— І нічого подібного, — виправдувався я, — зовсім навіть не з дому йду і спізнався з інших мотивів.

— Хіба на вулиці якийсь мотивчик нагледів? — підморгнув хтось масним оком. — Знаємо вас, новоженців: одна жінка покірно віддається, думаєте, що кожна так. Побіденними півнями ходите.

І додав на цю тему бруднений анекдотик.

Компанія підхопила і — ну ви знаєте, про що і як говорить напідпитку та на самоті отака братва. Десятки непристойних вигадок, ціла злива нецензурних слів, найнеймовірніших патологічних випадків і з дійсного ніби життя, і цілком вифантазованих лилися брудним потоком, і здавалося інколи дивним, як тримала пам'ять цих

зрештою непоганих, інтелігентних людей цю каламутну бридоту, як можуть їх уста слизитися нею...

Але скільки чарок зробили своє діло, і я невдовзі наздогнав своїх приятелів і реготав разом із ними черевним, дрижачким реготом, перепитуючи найінтимніші місця порнослів'я, повторюючи з захльобом найбрутальніші сороміцькі вислови.

Далі й собі встряв у коло оповідачів, викопуючи з пам'яті різну брудноту, смакуючи її і мішаючи правду з брехнею.

— Ви думаєте, чого я спізнився? Я таки нагледів, як той казав. Вийшов ото з дому, бачу: шпурляє очима така пташечка, нічний метелик. Дай, думаю, на ходу, як какаду. Недалеко і клієнтів приймає. А гарненька, шеймина дівка, та гаряча — ніяк не відпускає. «Ти мені сподобавсь, — лепече, — аж до серця пройняв!» Ну, я з нею й наробив такого, що інший і за тиждень не наробить...

Далі йшли деталі, що їх тепер повторювати не наважусь і що мали довести мої особливі здатності й хист у сексуальних справах.

Приятелі дико гиготіли, іржали, тупали ногами й всіляко похваляли мої пригоди захльобистими, заздрісними вигуками:

— От здорово! Ану ще як? Бач ти який!

А я розпалювався і додавав усе нових пікантних подробиць, мастив салом збуджені пристрасті п'яної компанії, почувуючи себе героєм вечора, центром уваги.

Але раптом хтось запитав:

— Слухай, а вона, часом, тобі якогось подарунка на пам'ять не залишить? Навариш собі хороби, ще й жінці принесеш...

Я спинивсь, і в голову молотком ударило:

«А справді, що ж це я наробив? До проститутки повіявся хтозна-чого, маючи молоду жінку. А вона ж дитини від мене чекає. Яка підлість, підлість яка невимовна!»

Сором невидними спочатку струменями залив жили десь у грудях, млосними хвилями вибивсь назверх

і приском обсипав обличчя, шию, вуха, повіки... Не людина я — звірюка, що ладна задовольнити лише свої пристрасті, почуття спорзні, тваринячі... Там-бо хора дружина ніжно схилилась над сорочечками нашої майбутньої дитини, а я, користуючись з її немочі, вештаюсь на вулиці з повіями, культурна, інтелігентна істота! О-ох, сором! Замало того — переказую свій огидний учинок цій скотинячій юрбі, розписую тут свої капості, вихваляюсь...

Мов розпаленими голками, пекло, кололо, штрикало нещадне почуття сорому. Ладен був провалитися крізь землю, сховатись від самого себе, від цього жалкого, пекучого болю. Ледве досидів кінця вечірки, нашвидку розвітався, з огидою соваючи приятелям свою руку, ніби вимащену якимсь глейким мулом, спітнілу й холодну, й побрів, самітний, додому сірими передранковими вулицями.

Світанковий холодок змушував засовувати руки в кишені, але я зараз-таки висмикував їх звідти, почувши дотик до власного тіла. Воно здавалось забрудненим, гнилим, смердючим. Увесь я смердів, ішов, немов вимащений болотом, липкою мерзотою.

«Ну, як тепер прийду додому, подивлюся в очі дружині, як наслідую її поцілувати? Ну ж бо справді хороба. Знівечу жінку, загине немовля... Спаскудив усе життя, о-о-о!.. Що зробив, ой, що я зробив?»

Ненароком спинивсь коло поручнів мосту. Вірте мені — ще трошки, і в моєму роз'ятреному мізку зародилася б думка про самогубство, так опанував мене цей безжальний, нестерпний сором, так гостропекуче було почуття каяття, щирого, всепожерного каяття.

Я прихилився гарячою головою до залізного ліхтаревого стовпа і ще раз перепитав себе:

«Ну, як це могло скоїтися, що я забув свою гідність, загубив усяке сумління? Образив дружину, свою любов до неї, образив самого себе, переповідаючи цю мерзоту. Ну, як це скоїлось?»

І тут схаменувсь. Що, власне, трапилось? Оповів, хтозна-чого, з п'яного розуму, з дурної хвальковитости

своїм приятелям щойно вигадану сороміцьку пригоду. Так. І вулична зустріч, і відвідини проститутки, і мої «геройства» — все це вигадане. Нічого цього не було. Якщо згрішив я, так тільки словом та помислом, — і сам тому повірив. Мов наврочило, тьху на нього!

Плюнув не знати на що, щоб збавитися прикрого почуття, й рішуче покрокував додому.

Ніби полегшало. Але ж тільки ніби полегшало. Почуття сорому не кидало мене й тоді, коли я обережно відмикав двері і коли з винуватим обличчям шкідливої тварини стояв перед дружиною і виправдувався за пізній — чи пак, «ранній» — прихід, і навіть другого дня, коли знов довелося переповідати, де гостював, хто саме був у компанії, чи весело там було... Здавалося, що не все я переказую, брешу й таюся з гидким учинком, що справді ніби я був його вчинив. Не міг просто дивитися в очі, соромивсь, червонів, кляв себе — і ще більш червонів, дійсно викликаючи жінчині підозріння, думки про щось приховане, нечисте, таємне. І таки ж воно було, це приховане, я не міг його викрити. Сумління мучило так, ніби все вигадане було в дійсності, ніби я таки зрадив дружину так брутально, безглуздо, так дико й непотрібно.

І, може, тому, що я тоді ж таки не випорожнив свою душу, не полегшив її щирим признанням, гостре почуття сорому живе в мені й досі, катує нещадно при кожній новій згадці про свою мерзотну поведінку того паскудного вечора... Багато років, багато вже років... Пам'ятаю кожне слово, кожний рух, чую кожний вибух огидного реготу — і приглушую лише тоді, коли можу, отак, як зараз, комусь покаятися, висікти себе прилюдно, заплямувати ганьбою.

Але ж не кожний вислухає так уважно, як ви, не кожний зрозуміє мене. Адже це не донкіхотство, не чесність з собою, не хороблива інтелігентщина. Правда? Ви ставитесь до цього серйозно?

Мій сусіда допитливим зором журних очей заглядав пильно в моє обличчя, сховане в вечерових сутінках. Шибки вже не відсвічували зоряними фарбами, за ними

синіла тьмяна мла. Його постать була трошки схилена, ніби він чекав несподіваного удара й напружено-суворо дожидав моєї відповіді.

— О, так! Я ставлюсь до цього цілком серйозно, — поспішив заспокоїти я сусіду. — Злочинна думка теж є гріх. Адже справа найголовніша в тім, що вважати за злочин і чого, власне, соромитися. Хіба не знаємо прикладів, що можна соромитися і того, — чому не вчинив злочину. Хочете, я вам і про це дам дещо прочитати? З Мопассана? Га?

Сусіда недовіжливо, з-під високого лоба, поскородженого передчасними зморшками, глянув на мене: чи не переводжу я навмисне тему на щось інше, — одвів стомлений погляд журних очей, зідхнув, обережно поклав книгу, що стала приводом для нашої розмови, і ще раз роздумливо мовив:

— А все-таки, як мало книг, що думають...

Я нічого не відповів, бо тоді ж таки вирішив, не довго думаючи і не соромлячись, описати нашу розмову.

16/XII 1928 р.

У ПОХОДІ

(З військового щоденника 1916–17 рр.)

Невесела, непривітна латвійська сторона. Вся її сіробура земля взялася похилими піщаними сугорбами, наче приземкуваті копиці розкидані десь на луках рясно, рясно. Салдати, що побували за японської війни в Манджурії, звуть їх сопками. Вони густо поросли невисоким соновим лісом, розкорячкуватими сірими кущами, іноді білою березою. Поміж сопками, у звивистих долинах, розляглись порослі червонуватим чагарником болотища або холодно-крицеві озера. Над ними вічно коливаються випари, сідуватий туман. Сиві пасма його вечорами та ранками чіпляються за верхів'я дерев, і стоять ліси тоді окутані мрякою, наче в бавовні. А на блідому північному небі такі ж бавовняні клуби незчисленних хмар. Рідко коли прозирне крізь них стомлений, ледве теплий сонячний промінь і знов сховається за дрімотними повітками сірого дня.

По схилах «сопок» гадючиться вузьенька доріжка. Зараз вона вся ворухиться від незвичайного натовпу людей. Ідуть вони по чотири у ряд, одягнені в бурі шинелі, і співають незнайомої тут пісні про якусь молоду вдову, що на лихо собі

о-о-фіцера любила,
лю-убила, любила,
чубарики, чубчики —
лю-би-ла!

У першому шерезі важко ступає незграбними чобітьми правофланговий — цибатий, довгорукий і довгоший уже літній салдат Шамотнявий. Його звислі плечі відтягає

назад тісно напханий речевий мішок. Груді давить перечеплений навкоси патронташ із набоями. Навхрест із ним, через друге плече, скатана брезентова палатка. На ремінчатому пасі теліпається з одного боку залізна шанцева лопатка, з другого — боклажок, а спереду відтягають пас і давлять живіт іще дві шкуратяні коробки з набоями. Всього на два пуди ваги, як на в'ючному осликові. Притримуючи однією рукою гвинтівку, другою Шамотнявий звичним вимахом доносить її до паса, а потім далеко відкидає вбік і назад. Із пересохлого горла хрипливо виривається давно завчений приспів:

чубарики, чубчики,
лю-би-ла!

Монотонна пісня глухо звучить у сирому, пронизуватому повітрі, не відгукується луною в туманом повитих болотяних чагарниках.

— Веселіше, хлопці, веселіше! — підбадьорює свою чоту високий чотар Величко. — Шамотнявий, ногу! Дай ногу, кажу!

Шамотнявий, як старий кінь під батогом, трішки здригує і намагається твердіше ступати по дорожній багнюці — «дає ногу».

Вся чота за ним теж натискає на підосви, бризкає грязюкою на сусідів, чвьякає чобітьми в холодних калюжах.

— Чого йому заманулось болото розхлюпувать? — чує Шамотнявий притишений злісно-шипливий голос сусіди, молодого ще салдата Борзяка. — Начальство бачить, чи що, пес брехливий?

— Не розтабарювать у строю, ти, кислоокій! Маєш наряд на діджурство поза чергою.

Безвусе червонясте обличчя Борзяка закліпало білявими віями і скривилося в презирливу посмішку.

— Чого смієшся, сукин син? Бери два наряди!

Борзяк не встиг зміркувати, за що йому така кара, як над військовою колоною розляглася гучна команда:

— Струнко! Рівняйсь на-ліво!

Обочиною, на лискучих баских конях випереджав колону командир із штабовцями, шулячим поглядом озирючи бурі шереди салдат.

— Здорово, молодці чорнопольці!

— Драв-жлам-ваш-ство! — загоготіла по-гиндичому колона, притиснувши руки до стегон і викрививши шиї, щоб «їсти начальство очима», як учили їх ланкові, чотіві та сотенні.

Командир вигравав расовитим конем поруч, оббрижуючи колону каламутним водограєм болотяних бризок, а сотні салдатських голів уводнораз механічно поверталися за ним, проводжаючи начальство очима. Так собака дивиться на руку хазяїна з паличкою, чекаючи, поки він її кине і крикне — піль! принеси!

Раптом обличчя командирові буріє і він мовчки тикає пальцем у перший шерег. Очі штабовців обертаються туди ж, за командировою пучкою. Чотар Величко й собі позирає скося на свою чоту і притьмом блідне: перший шерег, як і всі, викрутив шиї набік і безтямними собачими очима втопився в начальницькій групі.

Як і всі, той шерег ретельно тупає підшвами важких чобіт по багнюці, просто перед себе, куди нога ступить.

Але Борзяк! Що той Борзяк робить? Він ступає уперто не тією ногою. Його червонясте обличчя хилитається не в той бік, куди всі, й витикається, як порожній колос серед стиглої ниви. А до того він метляє рукою, ніби не було команди «струнко», ніби не знає — коли гвинтівка почеплена на ремінь, треба притискати руки до стегон.

Борзяк бачить направлену на нього пучку, ще густіше червоніє, ще ретельніше тупає ногами, витягуючи носки, ще замашніше метляє правою рукою, зачіпаючи Шамотнявого.

— На перепочинку вперед, перед полк! — кричить командир і зникає із своїми штабовцями десь на чолі колони.

Величко втирає рукавом спітнілого лоба і крізь зуби сичить Борзякові:

— Ну, матимеш тепер гарячих, мамій облизаний! Салдат із тебе, як з кізяка куля...

Величко здавна не любить Борзяка — відколи той спробував був підкупити його троячкою, щоб менш давав нарядів та частіше відпускав ув обоз, до лазарету. Борзяк справді мамій, синок якогось дрібного підрядчика, що не потрапив одкупити свого недоуку від військової служби: не тому, кому слід, хабаря був дав. І от ходить тепер молодий Борзяк у бурій шинелі замість ганяти голубів солом'яним віхотем на довгій тичці. І лихий він через те на весь світ.

А Величко — робітник колишній, шахтар. Саме проти одного підрядчика шахтарського пішов був він колись за визиск неймовірний — і став через те безробітний, і попав через те в мобілізацію, в той час як усі товариші його були записані як «працівники на оборону». Відважної вдачі, він здобув на фронті «лички», тобто став «унтером», молодшим старшиною, командиром чоти. Командир з його був добрий і в бою, і в буденному житті, та не для таких, як Борзяк. Хабар, що він йому був запропонував, вирив поміж ними цілу прірву, і тая прірва кипіла взаємною ненавистю.

— Так, так, матимеш гарячих, не відкупишся, — повторив Величко, коли колона стала на перепочивок, — йди-но вперед та розв'язуй мати, щоб м'якенько спати.

Вздовж колони салдати комендантської команди вже вели наперед іще скілька провинників. Котрий не витер як слід поржавілу гвинтівку, котрий не поздоровкався як годиться з начальством, котрий проспав сигнал, відстав від своєї частини, запалив без розрешення цигарку, впустив у криницю боклажок — казенне майно, котрий забувся пришити одірваного гачка на шинелі і йшов розхристаний...

Усі вперед, перед полк, перед дозирливі очі командира, генерал-майора Затріщинського (недавно генеральство здобув, тепер вакантної бригади очікує).

— Поручник Далевський, усім по десять, за другу провину — по двадцять п'ять, за третю — п'ятдесят! — наказує

генерал начальникові комендантської команди, гугнявому офіцеру в широкому галіфе.

Покірними зашкарубленими руками розв'язують провинники солом'яні мати, що попричеплювані в них до мішка за спиною і служать за постіль у поході. Заголюється салдатське тіло, і свистять лозини в руках комендантської команди. Раби б'ють рабів. На матах рожевіють краплі. Мовчки підтягають покарані штани й понуро йдуть до своїх частин.

— Ставай! Шикуйсь! Крокром руш!

Скриплять висококолесні двоколки. Місять рідку багнюку салдатські чоботи. Поміж сопками гадючиться військова колона, йдучи на невідому позицію, і в сосняку глухо віддається монотонна, незнайома ще тут, у латвійській стороні, пісня:

О-фіцера любила,
Чубарики, чубчики,
Лю-би-ла!

Шамотнявий механічно пересовує свої довгі цибати ноги на правому фланзі, зрідка поправляючи правою рукою гвинтівку, що муляє ліве плече. Він не чує сердитого бурчання посіченого Борзяка попліч. Думка його десь далеко-далеко. Він згадує, як такою ж колоною відступали півтора року тому з Галичини. Було саме перед жнивими, у літню задушливу спеку. Ніби зараз перед очима цей відступ.

Бачить: скрізь хвилюють жовтаві жита, гнеться важким колосом пшениця, стелеться біло-буро-червоним килимом гречка, половіє овес, темніють густо-зеленими латками коноплі та картопля. Урожай неабиякий. Таж російське військо відступає, без набоїв, без розумного керівництва, під подвійним натиском австро-німецьких генералів Макензена й Гінденбурга, що взяли південно-західню групу в залізні лещата.

Увесь цей розкішний урожай галицького селянства може піти на потребу ворожому військовій. І ось наказ: «Вправо, вліво від дороги!»

На дорозі лишаяються самі обози, двоколки, кухні, кулеметні повозки, гармати.

Піхота довгими шерегами — по чотам — справа й зліва від дороги тисячами важких чобіт мне стиглий хліб. Спочатку в ньому прокладаються вузьенькі стежки, далі вони все ширшають, і зрештою за колоною лишаяється курна толока, немов до водопою пройшла вулицею тисячоголова череда, немов на цьому лані ніколи й нічого не росло. Вбито, втоптано в землю селянську працю, весь галицький річний достаток. Голодуватимуть тисячі люду, підуть жебрати попід віконням.

Згадує ще Шамотнявий, як десь на перехресті, коло розп'яття — хрести в Галичині на перехрестях і досі висяться, або й цілі фігури — стояв старий селянин, сам як розп'яття. Мовчазна, німа туга в очах, безсило попущені руки. Драна свита на плечах — і тої небавом не буде. Загинула селянська надія, єдиний достаток — хліб...

Проходить повз нього колона — і соромно глянути салдатам на цю німу, докірливу постать утіленого людського горя.

Лише поручник Далевський, погрожуючи нагаєм, гидко вилаявся, перекривляючи галицьку вимову:

«Гей, тумане вісімнадцятий, лайдикуєш тут? Салдат лічиш? Ану домів, старий драбуго, жаба б тебе цицькою годувала!»

Здригнув старий, знітився, сльоза заблищала і поволі стікла зморшками на сірому, як тая земля, обличчі. Мовчки подивився на напасника, мовчки повернувся й пішов, ізгорбившись, десь далеко межею. Довго ще манячила його понура постать у порожньому полі.

Шамотнявий оглядається, мовби гадає й тут десь уздріти галицького діда.

Нема. Бурою червою плазує колона вузьенькою доріжкою між сопок. Якись дикі лякливі птахи раптом скрикують полохливим криком і здіймаються геть із болота. Крякає на високому дереві самотній ворон і важким льотом переноситься десь далеко вглиб соснового лісу. Рівномірно стукає дятел, висячи вниз головою на порепаному

стовбурі. Зачувши людські голоси, вщухає і шукає собі іншого місця для поживи. Плигає сквапно перелякана вивірка, кермуючи пухнастим хвостом.

Так було тут, мабуть, і сотні, тисячі років тому. Ані сліду людської руки...

«Ось аж куди загнули, — думає Шамотнявий і раптом згадає батьківщину, рідне село над тихою Россю. — Як то мої старі та жінка там удома пораються?»

Хоч би корова не здохла, молоко малятам було... Чи живі всі шестеро? Без худоби загинуть...

І знов сумні картини мерехтять Шамотнявому у військових спогадах.

Онде кіннота зайняла селянську череду, жене навскач нагаями, шаблями, пиками корови, телята, коні, вівці, свині... Курява, рев, іржання, вереск, крик... Несеться загін вулицею, як дика орда, не дає худобі вскочити в знайомі ворота, в рідний завулок. Коло воріт, за плотами ридують жінки, ламають руки, деруть на собі волосся. Єдина корова — і ту забрали, угнали. Пара овечок — і тих не бачити. Єдина підпора — поганенька конячка — і тої не буде. Пропало мізерне господарство, пішла намарно багаторічна тяжка праця, загорьований статок...

Шамотнявий знов глибоко зідхає і мало не вголос проказує собі:

— Ех, війна! бодай той пропав, хто її вигадав. От ізнов женуть... Пощо? Так само людську працю плюндрувати, нівечити? Заради кого та чого?

Чує собачий гавкіт і смутними очима знов озирається навкруги.

На сугорбі сіріє самотній латвійський двір, як у нас хутір чи виселок. Огорож немає — бо ж немає й сусідів, нема чого й нема від кого відгороджуватися. В напівкам'яному будинкові живе в одній половині похмура латвійська сім'я, в другій, через сіни, — худоба. Добра вона тут, тая латвійська худоба, вдосталь дає молока, сиру, масла. Головні це харчі місцеві. Ще й на вивіз хватає... Не дурно і в нас, як молочарня ім'я прибирає, так — ризька... На скільканадцять кроків від житла — рига, замість

нашої клуні. Увійдеш — здивуєшся: хата — не хата, комора — не комора, хто й зна що. Мало не чверть тої риги посіла величезна кам'яна піч, як у пекарні. Навкруги по стінах у скілька поверхів настелені широкі дощаті полиці, чорні від диму та сажі. Кладуть на ті полиці ріденькі, низькорослі ячменеві снопи і сушать, розтопивши димну піч. Чорне, підгоріле, гірке зерно. Чорний, несмачний хліб, з остюками, з пригаром. Крім ячменю, майже нічого й не росте з хлібів у цій бідній болотяній країні, та й із тим мороки хто й зна скільки. Не відразу-бо він дійде до тої чорної риги.

Он Величко здивовано поглядає на убогу латвійську нивку, що простяглася по схилу одної сопки геть униз до болотища. Вся вона повтикана шерезами якихось розкоряк — соснові або ялинові тички з оббіленими гіллячками. Зріши в копальнях, Величко не дуже тямив у сільському господарстві.

— І що воно ото посадили сухостій якийсь? Не прийнялось, чи що?

Шамотнявий посміхається, уважно придивляється до тичок і догадується, бачучи на них де-не-де рештки соломи:

— Це в них, либонь, за наші копиці. Снопи розвішують, сушать, щоб на землі не погнили від дощів та туманів. У Галичині сіно теж під оборогами держать. Ох і тяжка праця, а тут, видимо, ще тяжча...

Величко ще придивляється до лапатих тичок і знаходить порівняння:

— Як у нас баби коло хати горщики чіпляють на отакі розкоряки.

— Еге, горщики... А чи скоро вже обід даватимуть? Тільки невже знов ота паскудна сочевиця?

— А то що іще? Киселя схотів? Чи пшоняної з молоком?

Почувши за сочевицю, вся чота загомонила. Впиклася та сочевиця всім по саме нікуди.

— Та хіба ж можна ту погань щодня і вранці, і в обід ще й на вечерю?

— Посходимо всі кров'ю з бігунки.

— Тривкого ж у ній нічого немає. Самі лушпайки якісь.

— От, їй-право, колись поперекидаємо кухні, як сибірський полк на тім тижні.

— Ну, то й попадеш у дисциплінарний батальйон, а хто підбурює — під розстріл.

— Та краще в тюрмі сидіти, ніж отут поневірятися. Заженуть у закони — гірше Сибіру.

— І луплять різками не згірше, як у буцигарні.

— Мовчи, дурний, начальство почує.

— То що? Я й начальству скажу: який з мене буде вояк, коли отою сочевицею напхають, як сухою глиною. Кожний хазяїн свою худобу годує, вона тоді й везе.

— Авжеж! Офіцери, гляди, з особливої кухні ласують. А ти пропадай.

— Мовчи, кажу, бо потрапиш під різки! Знатимеш, на що мат носиш.

— Е, гірше не буде... Он у другій чоті один доброволець застрелився, як батальйонний зуби вибив, що сочевиці не їв. Кажуть, із панської родини хлопець був, хотів царю послужити. От і послужив.

Величко суворо глянув на спогадальника і крізь зуби промимрив:

— Патякай! Там не в сочевиці справа... Батальйонний не за те молоданів любить чи не любить. Казав мені доброволець дещо перед смертю...

Величко спохмурнів і обірвав раптом розмову, наче сказав зайвого. Шамотнявий перепитав:

— То що ж він казав, отой самогубець?

— Е, мовчати про це треба... Лихе діло, сороміцьке. Опісля якось, не при людях.

Борзяк підхопив:

— Та з такого життя застрелишся... Тепер самострілів на позиції такого розвелось. Ніби ненароком відшмагає пальця на правій руці — у стрільці не годиться, от і повертай у тил.

— Ловчаться... Всяка сволота в тилу жирує, а ти тут воші годуй, кров проливай.

— Он, кажуть, поручник Далевський знов до лазарету моститься, каже — ходити не можу.

— Навмисне заражаються паскудними хворобами, щоб попухло все. Сестриці милосердні допомагають. А ти баби і в очі не бачиш.

— Бач, чога закортіло Борзякові! А ти з гвинтівкою обіймись, може, полегшає, поможе.

— Поможє бабі кадило, як бабу сказило. Ти подивись, який він красень. На голубах зріс, не на гливкому хлібі.

— Ой же й хліб тут паскудний! Аж горло давить... І як його люди їдять?

— Та й живуть якомсь по-вовчому. От скільки йдемо, села не видно. Дика сторона.

І справді: за балачками проходила колона сопку за сопкою, минала болотище за болотищем, ліс за лісом, і все та сама картина, сувора, непривітна.

Болото, сугорб. Сугорб, болото. Де-не-де самотіє латвійський двір — який воно й двір, як огорожі немає? Стоїть одинока приземкувата сіра будівля, дивиться тьмяними віконцями на сіро-зелене болото, на сіро-голубе, холодне, непривітне небо — і на душі стає сіро, зимно, дріжливо.

Але ось доріжка, що в'язала окремі порозкидані там і там двори, вивела на великий шлях — шосе. Це не наші десятисажневі шляхи з глибокими покрученими коліями, що ними ще цариця Катерина гостювати їздила по магнатських маєтках. Поряд із дичавиною вправо і вліво, з тими убогими садибами на пустельних сопках із трясовинними болотами та хащами — справжнє європейське шосе, добре втрамбоване дрібним грузом, з акуратними канавками обабіч, тягнеться просто і рівно від одного поміщицького маєтку до другого, третього, десь у далечінь, мабуть, до великого міста. Це — панський, баронський шлях, а справа і зліва в нього, як у велику ріку маленькі припливи, вливаються вузенькі доріжки з невидних, закинутих обабіч серед лісів та боліт селянських дворів. Цими доріжками везуть на панські економії латвійці своє збіжжя, картоплю, молоко,

сир, масло, женуть худобу — віддавати за оренду баронові. Не їхня бо земля навкруги — усе панська, усі вони — лише орендарі з ласки панської. Схоче — дасть землі, схоче — й не дасть. Тоді бери сакви й тікай хоч до Америки. І поза межами Латвії чи не більше вже стало латвійців, як на самій їх невеликій батьківщині...

Аж ось бовваніє на перехресті шосе з другим такимо ж чистеньким і рівним якась червоноцегельна будівля на сірому кам'яному фундаменті. Будинок на два поверхи, без тину, без двору, без ніяких надвірних будівель. Ні садку, ні городу.

Тільки конов'язь коло дверей. Це — сільський центр або волость. У нижньому поверсі по один бік школа, по другий — сільська управа. На горі — квартирі вчителя, старшини, писаря та велика зала. У ній збирається схід, а по суботах та зала — сільський клуб. Торохтять надвечір звідусіль тачанки, вози, двоколесні «біди» та бігунці. Ідуть старі латвійці та латвійки з молодими дочками-невістами, синами-женихами. Везуть скрипки, флейти, клярнети, басы, бубони. Нема двору, де б не було члена сільського музичного товариства, якогось музичного струменту. Приїхали — і закрутивсь, завихривсь сільський баль. Батьки на лавах попідстінню грають, милуються з молоді, а вона, жива та весела, знайомиться, женихається, танцює польки, вальса, кадрилі. Тут паруються латвійці, множать свої двори, тут обмірковують свої громадські справи.

Сюди ж ранками торопоко біжить вузенькими тропками та по шосе звідусіль латвійська дітвора, вимірюючи в батьківських черевиках та мамчиній хустці іноді добрий десяток кілометрів удень. Та зате немає жадного неписьменного в цій країні, нема дому, де б не було хоч невеличкої полочки або й шафочки для книжок.

Щоправда, між ними здебільшого виблискують шкіряними обкладинками з золотими літерами псалтирі, біблії та євангелії. Пастори не забувають «просвіщати» свою паству, хоч ці пастори, не в примір нашим попам, і справді де в чому її просвіщають. Вони здебільшого

добре обізнані в сільськогосподарській літературі, стежать за новинами, і до них охоче йде латвійський селянин радитися в цих справах. Знаються пастори і в справах судових, а пасторихи, бува, й на медичних. Поважають їх за це люди, хоч і тяжить духівництво тут, як і скрізь, до дукачів, місцевих багатирів та корчмарів.

А от коло того ж перехрестя — знає, де посісти, — і обійстя корчмареве. Така ж довга сіро-жовта кам'яниця: на один бік сама корчма, на другий — стайня. Перед двома довга конов'язь і криниця з коловоротом та довбаним коритом.

Зараз до конов'язі прив'язано з десяток покульбачених коней. Давно вже, видимо, стоять — аж вибої повибивали і гризуть нетерпляче сухе дерево. Це — полкові квартир'єри.

Колона жвавішає і набавляє ходи, як коні, зачувши домівку, форкають і без батога вже тягнуть деренчливого воза.

Тільки де ж тут умістити дві тисячі люду? Це ж не просторе українське село, де в солом'яних хатках, повітках та клунях сховається ціла дивізія.

Сумніви розвіюють квартир'єри.

— Тут штаб полку. Коло школи — обоз. А ви — за ними, по дворах навкруги, отам за сопками. Вдень чути — гуркотіло. Позиція тридцять верст звідси.

Похмурий вечір спадав на землю. В сідуватому тумані щезали одна по одній групи салдат, розтікаючись по вузьких стежках десь по невидимих, розкиданих, як звірячі барлоги серед лісів і боліт, латвійських дворах. За ними гуркотіли залізні кухні з остогидлою сочевицею.

ОСТРІВ ДРАЙКРОЙЦЕН

(Латвійська легенда)

Хто й зна коли це було: нашим дідам їхні діди переповідали. Жив тут вельможний лицар барон Оскар на прізвище Кріпка Рука. Десять замолоду ходив він війною по різних краях і здобув собі великі багатства. Носив він завжди золоту кольчугу, а на грудях вигаптований шовком був його лицарський герб: на червоному полі три чорні смуги. Як посилав кому листа — теж завинував папір у шовкову бинду червону з трьома чорними смугами. І хто одержував того листа, тремтів і вжахався, бо не писав інакше барон, як: «Або скорися мені й плати щорічно велику данину, або попелом розвію увесь маєток твій, заповолюю всіх підданців, а самого віддам на вечерю ведмедем».

На березі Двини збудував собі барон Оскар Кріпка Рука невідступний замок. Високими мурами оточений він був, а ще перед мурами глибокі та широкі рови з водою. На мурах бочки з смолою. Наважився був один граф зломити силу баронову. Зібрав багато війська, усіх тих, кого пограбував був барон, усіх тих, хто заздрих на його багатство, і обложив замок. Стоять облогою місяць, другий, п'ятий. Цілий рік уже стоять, нічого вдіяти не можуть. До мурів не підступитися. Та й не думали вони спочатку й лізти до них. Міркували собі: не стане в замку їжі, подохне баронове військо з голоду або муситиме відчинити браму та йти битися на чистому. А тоді вже на кожного баронового вояка десять графових буде. Та не знав старий граф, що з замку таємний хід під землею та по підножжю Двиновим на острів проти замку покопав був колись хитрий барон, величезними каміннями виложив, вимурував. Тим ходом, якщо довелось б погано, втік би

барон непомітно для ворогів. Тим ходом тепер наставав час під час облоги замок усякою живністю.

Стоїть барон на високій вежі, посміхається з графа, глузує: «Помреш тут під мурами, мене не здобудеш, а я тобі, гляди, голову однаково на в'язах скручу, на всьому роді твоему помщуся!» Бачить граф, що не візьмеш замка облогою, наказав іти на приступ — хоч головою накладу, а баронові не піддамся! Поробили вояки графові з хмизу плоти, кинули в рови й попливли, щоб дістатися мурів, а голови позакривали від стрілів щитами. Та ледве підплили вояки до мурів, запалила баронська сторожа смолу в бочках і перекинула вогненними хвилями на голови обложників. Запалився хмиз, і загинуло графське військо в ровах, а сам граф ледве втік десь далеко за море від баронової помсти. З того часу вже ніхто не наважувався зачіпати барона Кріпку Руку, і сидів він у своєму замку, як старий ворон на столітньому дубі.

Скільки їхати з ранку до вечора — все навкруги належало йому. Тисячі люду зносили в замок звірячі шкіри, роги, мед, вощину, сувої полотна, гнали худобу, довозили цілими валками збіжжя. На великих човнах гнав барон все це Двиною до Риги, а там на кораблях у заморські краї, на продаж. А з-за моря привозили баронові злото й срібло, коштовні каміння, розкішні убрання, гостру зброю, смачні напої...

А одного разу привезли йому молоду жінку-полонянку. Була то графова дочка, красуня така, що й сам барон, скільки світу сходив, ще не бачив. Утікши граф за далекі моря, ховав її від ока людського, аж поки не прийшла пора їй на заміж. Полюбила вона юнака простого роду, і довго старий граф не хотів собі такого зятя. Та була графівна в нього єдиначка, а граф сам збіднів, перевівся нінащо, ховаючись від баронової помсти. І подумав собі граф: як видам дочку за когось багатого та відомого, дізнається барон і помститься на молодих. А житиме дочка за простим чоловіком — ніхто її так не розшукає і зазнають вони спокою та щастя. Та не знав старий граф, що баронові шпигуни вже давно викрили його криївку, вже

давно чатують на нього та на молоду графівну. Як поїхали молоді вінчатися, напали на весільний похід ніби розбійники, вбили старого графа — скрутили йому голову на в'язах, як погрожувався здавна барон, вбили молодого жениха, а графівна щезла без сліду.

Тільки один барон і знав, що красуня-полонянка в його замку — це та безталанна невіста, що ось-ось готувалася зазнати шлюбного щастя із своїм милим. Тільки один барон і знав, бо слуг своїх, що дістали розбоєм полонянку й привезли її, звелів віддати ведмедям на поправу, ніби за зраду, а насправді — щоб заховати навіки страшну тайну.

Була в замку велика чорна вежа, де жили дикі ведмеді за ґратами. Вся округа знала про цю ведмежу вежу. Всіх провинників кидав барон Кріпка Рука в ню — і не було вже їм повороту. Тільки зойки катованих та нелюдський стогін полошив іноді околиці замку, і люди, вжахавшись, далеко обминали прокляте місце. Кажали, що й сам барон перевертень, що він ведмежого роду, ведмежий король.

І справді барон був ведмежої сили і дикої, шаленої вдачі. Щороку в день свого народження звелів він випустити на брукований замковий двір найбільшого ведмедя з чорної вежі і виходив до нього прилюдно на герць.

Казав він:

— Нум спробую, чи така ж у мене ще кріпка рука, чи здолаю ще моїх ворогів?

І щороку бачили баронські слуги та гості, як велетенський звір, роздратований відважним бароном, кидався на нього із страшним ревом — і падав проколотий наскрізь бароновим мечем.

Барон витирав скривавлену зброю об ведмежу шкіру й казав:

— Є ще сила в Кріпкої Руки. Хай знають це вороги. А з цього бидла, — штовхав ведмедя ногою, — зробіть мені на вечерю смаженину.

Не знав страху барон, не знав і милосердя. Як привели перед його грізні очі молоду графівну, скрикнув він радісно:

— Чи гадав старий граф, ідучи на мене боєм, яке солодке м'ясо їстимуть мої кохані ведмеді? Чи ж знала і ти це, красуне?

Та мовчала графівна. Ні пари з уст. Просто і гордо дивилася в очі старому барону, і не видно було переляку в її прекрасному обличчі. Немов казала своєю мовчанкою:

«Хай розірвуть мене твої ведмеді, а не дам тобі насолоди бачити мій страх, не вдовольниться твоя помста моїми покірними словами, моїми моліннями та благаннями. Не почувеш нічого».

І граф це зрозумів.

— Мовчиш, горда красуне? — скрикнув він. — Так ні ж бо: заговориш. Заговориш, кажу тобі. Слухай. Ти мала жениха, та не мала ще чоловіка. Я буду тобі за чоловіка.

І тут не здригнула графівна, не подала голосу. Мовляв — і ця кара не викреше й слова, не дасть і крихітки вдоволення бароновій помстливій душі. Барон стиснув зуби й звелів своїм слугам:

— Уберіть її в найкращі убрання, одведіть в найпишніші покої, зготуйте найсолодших страв і налейте найліпших напоїв — сьогодні ввечері моє з нею весілля. Бережіть її, як свою власну голову. Хоч що лихе з нею трапиться, хоч волосина одна впаде з її чорних кіс — всі ви танцюватимете в ведмежих лапах. І кров'ю вашою помажу копита своєму коню.

Увечері було дивовижне весілля. Сидів старий барон, як грізна хмара, жорстокий, суворий. А поруч біла, як мармур, молода і така ж мовчазна, як той мармур.

Із жахом поглядали баронові слуги на чудну пару. Ніхто не знав, хто ця німа красуня, бо ті, хто привіз її, ще зранку щезли у ведмежій вежі. Аж за високі замкові мури далеко в лісі чути було їх передсмертні зойки й прокльони. Це була баронові весільна музика.

І не було весілля на тому весіллі. Мовчки спорожнялись турячі роги з заморським вином, мовчки ковтали гості криваві шматки смаженини і лякливо позирали на свого грізного владаря, на недвижимо обличчя красуні.

А на ранок сказав барон своїй полонянці-жінці:

— Я почую таки твій голос, коли родитимеш ти мені сина. Матерні муки розв'яжуть тобі язика.

І топнув грізно ногою, побачивши перед собою таке ж мармурове, німе обличчя, що просто й гордо дивилось йому в очі недвижними очима.

Минув рік, минуло два і три. В графівни народилось вже дві дочки, як зірочки, і син, як місяць ясний, — і ніхто не почув від неї ані звуку: ні тоді, як вони народжались, ні тоді, як милувала, пестила своїх дітей, ні тоді, як гримав на неї старий барон, скаженіючи від дикої злости.

Одного разу вивів він її на балъкон, каже ніби ласкаво: — Сьогодні побачиш борню з дикими ведмедями.

І звелів випустити на внутрішній замковий двір дику ведмедиху з малими ведмедятами. Багато люду загинуло на великій облаві, коли їх з наказу баронового ловили в непрохідних нетрях. Хто загруз в трясовині, хто зірвався з лісової кручі й побився в могутніх коріннях дерев, хто з розірваним кігтями хижого звіря черевом, з розтрощеною головою лишився навіки у пущах.

Скоро вибігли ведмедята на замковий двір, почалися їхні тортури.

Слуги баронові з вікон стріляли в них стрілами, обмазаними в запалену смолу, кидали розпеченим вугіллям, бризкали окропом. Звірі качалися з болю по землі, ревли жахним ревом, кидалися на всі боки в неймовірному страсі, не знаючи, куди подітися від нещадної муки.

А на ведмедиху-мати лячно було дивитися. Аж запінена з люті, вона не ревла — стогнала, металася в усі кінці двору, шукаючи невідомого ворога, її білі ікли ляскали, могутні кігті дряпали каміння, як суху кору. В одну мить роздерла б вона катів-людей, коли б могла їх дістати.

І раптом прочинилась дворова брама навпроти балъкону, а в ній побачила графівна трьох своїх маленьких дітей, самих-самісіньких перед страшним розлютованим звірем.

Ведмедиха з ревом кинулась до брами, бачачи в ній немов джерело мук її дитинчат. Одна мить — і не стане графівниних дітей.

— Тепер ти заговориш! От тепер порушиш німотність! — скрикнув злорадісно барон, утопивши грізні очі в графівну.

Як сиділа вона на бальконі недвижно, непорушно, як мармурова статуя, так і лишилась сидіти. Тільки прекрасна голова наче міцніше припала до облявку. Тільки білі руки неначе тісніше притисли до круглих колін. І — ні слова, ні зойку, ні найменшого крику, зідхання.

— Ти почвара, не жінка! Ти не людина! — скрикнув розлютований барон. І був у тім крику і страх, і відчай, і нелюдська ненависть.

А в цю мить з усіх вікон, бальконів зливою звихрилися стріли на ведмедиху, що вже була на крок від малят. Обливаючись кров'ю, упала вона коло брами — і нерівна борня скінчилась.

Розгніваний, переможений своєю полонянкою і на цей раз барон підвівся з наказом:

— Заберіть цю німотну потвору, щоб більше її я не бачив.

І він її більш не побачив. Коли слуги підійшли до графівни, її серце вже не билось. Її мертві очі так само просто-недвижно дивились униз, де мали загинути її діти. Але цей лихий жарт і перед смертю не вирвав у неї жадного звуку. Німо жила, німо вмерла горда красуня.

Поховавши жінку, барон наче зовсім сказився. Він поставив собі винищити власноручно всіх ведмедів в окрузі. Він ненавидів увесь їхній рід, що не дав йому змоги перемогти німотну графівну. Днями й ночами він вештався по лісах, блукав непрохідними нетрями, видивлявся ведмежі барлоги і купався в ведмежій крові. На ведмежих тропках він наказував копати глибокі ями, притрушував їх зверху хмизом і наганяв собаками й людьми туди хижого звіря. Коли падав у яму ведмідь, барон стрибав слідом за ним в пастку, і зчинявся там страшний двобій. Не знати хто був дикіший, хто кровожерніший: чи той волохатий звір з ощереними іклами, чи ця оскаженіла людина з закривавленим кинджалом у руках, з божевільним поглядом і звірячим ревом. Сотні ведмедів заколов

барон таким чином, його лице, плечі, стегна були на геть посмуговані кривавими — новими і білими — старими рубцями, побасаманені ведмежими кігтями та іклами. Але угаву йому все не було. Невгасима лють гризла барона, ніде й ніколи не мав він спокою, жив, як дикий звір. Обличчя йому все заросло клочкуватим волоссям, на ньому хижо блищали божевільні очі. Всі оминали заклятий замок, боялись його, як пекла.

Так пройшло п'ять років, десять і двадцять.

Аж ось прийшов кінець і барону.

Як і завжди, в день свого народження вийшов він на герць у замковім дворі із ведмедем.

— Чи кріпка ще моя рука? Чи здолаю ще моїх ворогів?

І грався старий барон із страховищем, як кіт із мишею. Порубав, поколов ведмедя, аж криваві ріки за ним плинуть. А тільки піде на нього звір, звівшись на задні ноги, вищеривши страшні ікли, — наче вклониться йому барон, підставить під груди ведмедю гострий меч — і знов відскочить на бік, наче в піжмурки грає.

А з балькону дивляться на цю гру баронові діти: молоді баронівни, як зорі, молодий бароненко, як місяць ясний. І ще сидить із ними красуня, як темна ніч, смуглява, бароненкова молода жінка. Тільки одну її і любив старий барон — за жорстокість та кровожерність її. Як уб'є барон ведмедя, все, було, просить невістка:

— Злий мені ведмежої крови на руки, хай вимію добре.

І цюрчить кров багряною цівкою з ведмежого горла, а смуглява красуня аж сяє, хлюпочеться в ній руками.

І до служниць своїх була нещадно-жорстока молода бароненкова. Хай тільки котра смикне її за волосся, розчісуючи довгі, як гадюки, чорні її коси. Зараз зажене під нігті гострі шпильки.

— Щоб, — каже, — руки в тебе моторні були!

А коли одна щось погано засмажила їй на сніданок ведмеже серце, наказала баронова невістка посадити горопашну служницю голу на багаття.

— От так, — каже, — треба смажити. Я тебе навчу...

— Таку б мені дочку, такого сина, — примовляє, бувало, барон. — А то мої графенята немов у матір уродились, ведмедів не люблять.

А насправді знали баронові діти про смерть матеріну і ніколи про це не забували, не тішились з батькових забав.

І от того дня так само сумні сиділи вони на бальконі, згадуючи, як двадцять років тому не витримало тут горде материне серце, та не піддалось лихому жартові батька.

А смуглява невістка аж пережилилась через бильця — пожадливиими очима стежить криваву борню вниз. Ось із ревом випростався ведмідь і люто кидається на барона. Той підносить свій меч — і в ту мить наче ненароком злітає з балькону чорна хустка невістчина на голову старого барона, гадюкою оповиває її. Не бачить барон, куди поціляти, як у серпанку густому його очі — і його меч рубає порожнє повітря, а гострі кігті розлюченого звіря вже деруть йому груди.

Це була остання бійка з ведмедем. Більше не було ніколи ведмедів і в чорній вежі. Нині від неї тільки руїни, та в заґратованому підвалі знаходять і досі ведмежі та людські кістки. На другий день, як поховали барона, що йому зрадила наостанку його кріпка рука, зізвав молодий бароненко своїх сестер і сказав їм:

— Наш батько був незмірно багатий. Ми рівну долю, нещасливу, любі сестри, маємо, хай на рівні частки поділимо й це багатство. Буде за кожною з вас стільки віна, скільки маєтку матиму й я. Так, мабуть, хотіла й наша небіжчиця-мати, коли рівні ласки нам дарувала, так і батько, коли рівно нас не любив.

Та вплуталась у цю промову невістка, смуглява красуня:

— І я хочу бути в частках. Коли вас небіжчик не любив, так я була його улюбленка. Та ще пам'ятайте, що через мою необережність ви маєте тепер що ділити.

Мовчали сестри, не знали-бо, чи справді то була необережність, а бароненко рішуче заперечив:

— Ні, любя жінко, так не годиться. Ти маєш те, що я маю, і нам цього вистачить до самої смерти. А сестри,

може, схочуть вийти заміж за простих людей, як ото хотіла була наша мати, і їм теж тоді вистачить спадщини, щоб жити багато й щасливо.

Замовкла бароненкова і заховала злість у своєму серці. Обнялися брат із сестрами і розійшлися по своїх покоях спочивати.

Ніч була буряна, грозова. Замкнувся у себе молодий бароненко і сів вираховувати, кому що припаде з батькового багатства, щоб нікого не скривдити.

А вітер за вікном виє, наче зібралися всі покійники, що їх закатавав старий барон у ведмежій вежі, і всі вкупі знов переживають нелюдські тортури, наче ревуть страшним хором всі ведмеді, що їх зарізав за своє криваве життя бароненків батько.

Нема спокою на душі в молодого спадкоємця. Все здається йому, що трапиться якесь непоправне, неминуче лихо.

— Не буде щастя з того награбованого багатства. Все воно людською кров'ю смердить, людськими муками народжене й здобуте. І чого це жінка моя молода так заздрить на нього? Звідки в неї така жаденність?

Раптом чує бароненко якусь шамотню за дверима, далі швидкі кроки.

Увірвалася до нього серед ночі молода жінка, розпатлана, розхристана, і очі блищать, мов у голодного звіря. Злякався бароненко:

— Що з тобою, любя? Чому ти така?

— Мені лячно, — приглушеним голосом каже, — така гроза, такі блискавки та вітер... Не можу бути одна. Покинь це, побудь зі мною. Не піду до себе, там страшно. Все мені здається, що якесь лихо впаде на мою голову. Мов баронові ведмеді оточили весь замок, деруться на мурах, шукають мене, клацають закривавленими, запіненими іклами.

Покинув рахувати бароненко, розважав, утішав молоду жінку аж до ранку, хоч і самому неспокій, тривога, полохливе передчуття. Та каже їй ніжно:

— Це тому тобі лячно, що скоро маєш родити. Вагітним завжди всякі жахи в голову лізуть. Не діждав батько

бачити внука, може, тоді кровожерність його хоч ледь-ледь утішилась би. Все ж бо він боявся, що наше покоління буде останнє, що закліяла нас мати. Того й не любив нас, як умирущих, заклятих...

— Так, — відповідає стиха бароненкова, — для нашого сина я й більше багатства хотіла. Щоб був достойний нащадок барона Кріпка Рука, — і очі її блиснули зеленим відьомським блиском. — Так я хочу й так буде, — притопнула ногою рішуче.

Злякався бароненко на ту мову, та нічого вже не сказав. «Не треба, — думає, — жінку перед пологами драгувати. Народить — заспокоїться. Всяка жінка, ставши матір'ю, ніжніша, лагідніша стає».

За ніччю ранок прийшов дощовитий, сірий. Мов хтось загублену долю оплакує, горя не здержить, побивається, ридає без кінця-краю...

Наказує бароненко прикликати сестер довершити розділ батькової спадщини. Жили вони в окремії високій башті, круті сходи до залізних дверей в їхню спочивальню ведуть. Прийшли слуги кликати баронівен, стукають у двері — не відгукуються баронівни. Посилає бароненко по них удруге, втретє — так само. Думає:

— Може, не спали в грозову ніч, а тепер спочивають по тихому. Хай же спочинуть.

Та не відчиняють баронівни дверей і в полудень, і надвечір. Подивилися в ключовину — ключа немає, немов звідси хтось замкнув і ключа забрав із собою. Стурбувався бароненко, наказує зламати двері, подивитися, що там за лихо. Підклали пороху під двері, зірвали, ввійшли в опочивальню.

Лежать баронівни в ліжках, обидві, як зорі, і немов сплять. Тільки бліді, бліді обидві. Гукнули на них — сплять. Торкнули за руки — неживі руки, холодні, хоч іще й не задубіли.

І помітили слуги пах тяжкий у кімнаті. Думають — від мертвих той пах. Прочинили мерщій вікна і побігли із страшною звісткою вниз по сходах до бароненка.

Хто б тебе горе бароненкове списав, переказав? Хто б тії сльози полічив, що з очей його струменем гарячим на сестер мертвих пролились?

— Ой, чи не вірно батько пророкував, що закляті ми, що немає нам долі-щастя! Ой, чи не вірно жінчине серце вчора віщувало, горе-лихо передбачувало?

А жінка, смуглява красуня, поруч стоїть, дрижачкими руками його руки хапає та все лякливо приказує:

— Ой, ховай їх мерщій, любий! Ой, ховай, бо боюся я. Буде мені лихо, чую, як швидко не поховаєш.

Думає бароненко:

«Справді, щоб чого не скоїлось. Ще приведе якого вирока замість здорової дитини з переляку. Ліпше поховаю якнайскорше та покінчу з цими горещами».

І наказав покласти сестер у дубові гроби і викопати могилу на острові, що на Двині проти замку серед могутніх столітніх сосон, де стояла повита хмелем альтанка — там любили баронівни сидіти за життя, гаптуючи сріблом-злотом свої багаті убрання та співаючи журних старовинних пісень.

Поклали баронівен у дубові гроби. Лежать молоді красуні, як зорі, тільки бліді, бліді такі, а то немов сплять, немов снять сном тяжким та глибоким.

Повезли гроби човнами на острів і поклали рядком у могили в альтанці. Не дуже глибоко й закопали, бо сказав бароненко:

— Збудую на цій могилі замість альтанки пам'ятника, поставлю високу вежу, щоб далеко по Двині було видно, щоб згадували по віки вічні околишні люди сестрину долю, щоб кожний мандрівець розпитував — чия ото гостроверха вежа, звідки й для чого вона?

І пішов з острова, вмиваючись дрібними сльозами, а за ним і смуглява красуня, як темна ніч.

І тої другої ночі не довелося спати бароненкові. Ввірвалася знов опівночі до нього жінка, як буря, ще страшніша за ту нічну, очі, мов у божевільної, кричить жахним криком:

— Убий її! Убий! До ведмедів у вежу! Негайно!

— Кого? За що? Схаменися!

— Покоївку сестер твоїх. Отруїти мене хотіла, щоб і я, і твій син майбутній загинули. Ось дивись, — показує пляшку з отрутою, — бачиш? Ти бачиш? Це отрута, що батько твій ведмедів у вежі нею труїв, коли скаженіли.

— Таж отрута ця була в тебе. Ти її нащось узяла після батькової смерти.

— Украла в мене, украла, — кричить не своїм голо-
сом бароненкова, — убий її, убійницю! Там вона, клята,
в моїй кімнаті, підкралася до мене, як гадюка, як відь-
ма задвинська...

Схопив бароненко батькового меча, кинувся стрім-
голів у жінчину спочивальню. На порозі мало не впав,
на щось послизнувся. Бачить — мелькнуло щось біле
в вікні і щезло, як мара. Нема нікого в кімнаті. Пішов
назад — дивиться: долі ключ лежить від сестриної кім-
нати. Через нього і послизнувся. Розказує жінці, що ба-
чив. Зідхнула вона полегчено:

— У вікно кинулась? У Двину, що під баштою тече?
Ну, значить, смерть собі заподіяла. Так їй, злодійці,
і треба. А ключ це справді від сестриної кімнати. Бач —
це вона їх там замкнула, а то, може, ми б їх і врятували
від наглої смерти, лікарів, знахурів покликали б розга-
дати дивну хоробу.

Заспокоїлась бароненкова, лягла спочивати. Як тем-
на ніч, у ліжку розкинулась, дихає важко, поривчасто.

Та не спиться бароненку. Чує проз вікно він, ніби там
на острові серед Двини хтось наче квилить, голосить.

«Чи не покоївка, бува, туди допливла та побилась, па-
даючи з вікна, і тепер стогне там, поранена?» — думає.

Прочинив вікно, прислухається. Тихо навкруги,
тільки пугач у соснах пугикає, щось недобре віщує.
Та знов серед тиші нічної, поза плюскотом Двинових
хвиль, чує бароненко тяжкий стогін на острові, зойки
жіночі.

Тягне бароненка на той зойк, мов невидима сила.

Бере він двох слуг своїх вірних і йде таємним ходом підземним до острова дізнатися, що там за пригода, яка примара стогне на сестриній могилі.

Проїшли, як злодії, потиху та помалу, і підкрадаються попід соснами до повитої хмелем альтанки.

Чують: свіжу могилу немов хтось розгортає, сам стогне, причитує по-жіночому:

— Ой, красунечки мої любі, живими вас у сиру землю злодійка закопала, мене мало не отруїла, чоловіка убійником мало не зробила, людожерка несусвітна.

Вжахнувся бароненко, почувши таке, кинувся до могили, аж там покоївка сестрина вся скривавлена сидить, мокрими косами повита, і руками землю рие.

— Що кажеш, божевільна?

— Правду кажу, пресвітлий господарю, — на коліна впала покоївка, — твоя жінка в мене ключ від баштової кімнати узяла, мене саму силоміць у себе замкнула, а сама туди тихцем пройшла й трубу в комині закрила.

Почаділи твої сестри, потруїлися. Тут би їм води дати, на свіже повітря винести, а вона ключ у себе заховала, тебе поховати їх мерщій намовила. А вони тут іще живі були, я чула... Прийшла до мене, сміється, каже: «На тобі тепер ключ, не встерегла паній своїх, гадюка!» Я їй: «Сама гадюка, намовниця!» А вона: «На, випий холодної води, заспокійся!» І бачу я — мені ведмежу отруту дає. Я її знаю, бачила. А далі ви вже самі бачили.

Дибки волосся стало в слухачів від покоївчиного оповідання. Кинувся до неї бароненко, за горло схопив, душить:

— Брешеш ти, відьмо задвинська, не може бути такого злочинства! Що ти тут чула, кажи, бо тут тобі й смерть!

— Ой, пане-господарю, попусти горло, скажу...

Як припливла я до острова, вся побита, поранена, зараз до могилки і чую: стогнуть у ній баронівни, дряпаються, в дошки гробові стукотять. Я з жаху була закам'яніла, знепритомніла. Як прокинулась — рити стала. Далі ви прийшли.

Упали на землю бароненко зі слугами, приклались ву-
хами до могили, слухають. Наче не чути нічого. Шару-
дять тільки листя хмелеві навколо альтанки та плюско-
тять потиху Двинові хвилі.

Зв'язали покоївку по руках, по ногах:

— Умреш, як збрехала, страшною смертю!

Самі, як і вона, взялися розкидати землю чим по-
пало — руками, гілляками, бароненко гострим мечем
своїм... На щастя їхне місяць з-за хмар вплив, блідим
сяєвом світить, у могилу зазирає. Від сосон столітніх до-
вгі тіні по острову стелються.

Дісталися до гробів, витягають, верхні дошки мало
не зубами відривають. Ось один уже відкритий. Лежить
у ньому старша баронівна, та не на спині, як поклали, не
на грудях навхрест руки поклала, не спокійно повні губи,
темні повіки стулила, мов щойно заснула... Не бачили
вони зроду таких покійниць. З жаху від гробу аж відсах-
нулись. Покручено з корчів у баронівни все тіло, лежить
вона боком, скривавлені, скандзюблені пальці в дошки
вп'ялися, біла сорочка вся пошматована, очі вибалуши-
лися в дикому відчаю, рота роззявила, як риба на бере-
зі, чорне волосся білими смугами взялося...

Бароненко до другого гробу. Рубає його просто мечем.
І там таке саме. Перекинулася вниз лицем молодша баро-
нівна, руки, ноги скільки мога підібгала під себе, види-
мо, намагалася спиною кришку гробову підняти — і теж
серед чорного волосся срібляться білі пасмуги...

Підвівся від гробів бароненко — сам наче посивів, очі,
немов у божевільного, хитається, наче п'яний. Не встиг-
ли слуги його й спам'ятатися, як одрубав він обом голови
під самісінькі плечі. Підійшов до дівчини, каже, як га-
дина шипить:

— Ніхто цього не повинен знати. Тільки ти та я.

Порався до ранку. Убитих слуг своїх кинув у Двино-
ві хвилі. Попливли безголові мертвяки, похитуючись,
униз по ріці, лякати рибалок. А голови їхні упали на дно.
Там обгризли їх раки. Узяв потім сестер своїх баронен-
ко і знов закидав землею. Замість заступа меч йому був.

Притоптав свіжу могилу ногами, поцілував меч, розрізав ним ремені, що ними дівчину були поскручували, — бліда від жаху поряд могили лежала, все те бачила, — та й каже їй урочистим голосом:

— Він тебе мав убити, він тебе й визволяє. Бери це реміння, воно ще знадобиться. Ходім.

І повів її таємним ходом назад у замок, а двері в той хід сірим каменем привалив. Прийшов до замку, іде просто в спочивальню до жінки. Бачить: розпістерлась вона на ліжку, живіт горою — цими ж днями їй родити приходить. Коло ліжка на столі купа самоцвітів лежить, монисто коштовне, каблучки, наручники золоті, дармовіси всілякі, сестрині коронки незціненні з діамантами, що ними вони розкішне своє волосся по святах прикрашали... Милувалася смуглява красуня, видимо, з цього багатства перед сном, так і заснула з щасливою посмішкою на кровистих повних устах. Лежить, як темна ніч, чорні коси зміюками по грудях, по подушках гадючаться. Не став будити її бароненко. Пошепки каже служниці:

— Давай оте реміння. Як в'язали тебе, в'язи тепер її, прикручуй кріпко до ліжка.

Як була сонна бароненкова, так і опинилась, як риба в мережі. Ні рукою, ні ногою ворухнути.

Бере бароненко меч, йде до жінки. Здогадалась покоївка, що вдіяти хоче, та до нього злякано:

— Що хочете робити, пане-господарю? У неї ж дитина... Син, може, ваш.

— Отож, сина мого тобі заповідаю. Бережи його, зроби чесною простою людиною. Не судилось йому бачити ні батька, ні матері. Будь йому батьком і матір'ю. Бери оте все злото й коштовне каміння, тікай з ним з цього заклятого місця.

Почула ці слова, прокинувшись від розмови, молода бароненкова. Закам'яніла від жаху, очі втопила в божевільних очах чоловікових. Губами ворухить, слова вимовити не може. Рукою, ногою сіпнула — ані поруху, як пришита до ліжка.

— Умри хоч так, як моя мати вмирала. Не мов мені ані слова, душогубко! — скрикнув бароненко, і не встигла

зойкнути ні служниця, ні смуглява красуня, як створилося ще одне страшне діло. Одним порухом меча розтяв молодий барон черево жінці: розгорнув його, як купель, для своєї дитини, другим порухом розтяв груди смуглявій красуні аж до самого серця — і прожогом геть із кімнати, скрикнувши на порозі:

— Приймай же дитину! Будь матір'ю!

Плаває немовля мале в кривавій калюжі, захлинується. Схопила його покоївка, сльозами вмиває, косами своїми витирає, криком кричить на поміч, на гвалт.

Від крику покоївчиного збіглася челядь — а вона вже вийняла з багряної купелі малесенького бароненченка, пискотить він жалісним писком. Вжахнулися всі, постовбичили — зроду, звіку ніхто таких народин не бачив. Спам'яталися, кинулися шукати бароненка. Вгледів хтось, ніби біг він, як божевільний, із диким криком на балькон, де колись померла його мати. Другий казав, що бачив його ніби під тим бальконом — щось колував між дворовим камінням своїм гострим мечем. Хтось іще торопко переказував — знов немов бароненко подався бігцем на балькон.

— Держіть його, він збожеволів, — гуком-луною несеться по всьому замку.

І раптом страшний зойк зледенів усім жили. Так кричали тут тільки катовані в ведмежій вежі, коли надходила до них люта смерть, так кричала служниця, що її посадили колись голу на багаття з наказу бароненкової молоді жінки.

Стрімголів у замковий двір — там іще одне страшне видовище, ще одна жахна смерть, вже остання в цьому пекельному місці.

Між камінням у дворі держалном униз застромив бароненко свій закривавлений меч. Сам кинувся на нього грудьми з балькону і проштрикнувся, як жук на шпильку, як сніп на довгі вила.

— Закляття, закляття справдилось, — шепотіли перелякані слуги. — Графівна за себе помстилась. Нема щастя в цьому домі, тікати треба звідси щошвидше.

Поки порались вони коло молодого барона, брали його на ноші, щоб нести в покої, покоївка з новонародженим щезла, забравши, як заповідав женовбійник, злото й коштовні каміння. З того часу ніхто її більше не бачив, не бачив і дитини, що таким страшним способом народилась.

Коли-не-коли лише знаходили свіжі білі квіти на могилі баронівен на острові серед Двини. Там, поряд з тою могилою, поховали й бароненка з смуглявою красунею. На їхній могилі коли-не-коли теж з'являлися червоні квіти, немовбито краплі крові, пролітої ними. А третя могила — старого барона й графівни — квітчається сонтравою, немовби забути хтось хоче, як страшний сон, усе те, що трапилося в замку Драйкройценгоф над Двиною.

Чому так замок зветься? Три хрести стояли в давні часи над тими трьома могилами. Тому й замок Драйкройценгоф, і острів — Драйкройцен, тобто три хрести, а під кожним із них два покійники.

Заволоділи тим замком потім інші барони, дальні родичі Оскара Кріпкої Руки, і додали вони тоді до його герба — на червоному полі три чорні смуги — ще три білих хрести на кожній з тих смуг.

Так переповідали нашим дідам їхні діди про давньо-минуле замка Драйкройценгоф.

ОГНЕВА ПАНІКА

Землянка була низька і тісна. Величко завжди ходив у ній з похиленою головою, щоб не вдаритися об стелю. Вздовж довгої стіни настелений був піл — нари, а під ними — наче куряче сідало — довга лата. На ній сушилися мокрі портянки й смерділи на всю землянку важким, гнилим пахом. Він змішувався з чадом мотузяного ґноту, що блимав жовтавим світлом у черепку з лоем. Гасу видавали обмаль, його економили. Глиняна, абияк зліплена пічка в кутку нещадно курила при кожному подуві вітру, що забивав у низький димар. Дим роз'їдав очі й нестерпно дряпав у горлі, не даючи змоги спокійно спати десятку людей на нарах.

Не всі з них і спали. Двоє лежали скраю горілиць і, дивлячись на крапельки пари на стелі з цілих соснових стовбурів — у три накати ця стеля була, на кожному нака-ті насипано з півметра землі, щоб гарматень не пробив, — дивлячись на цю стелю, тягли довгої пісні про те, як:

Їхали салдати со служби домой,
На плечах погони, на грудях хрести...

В пісні перемежались українські слова з російськими, творячи кумедну мішанину, що її потім приносили салдати додому, денаціоналізуючись самі, денаціоналізуючи своїх близьких:

Шов один по тропці, стоїть родитель.
— «Здрастуй, мій папаша» — «Дорогий синок!»
— «Скажи мні, папаша, про мою сім'ю».
— «Сім'я, слава богу, прибавилася,
жона молодая дитя вродила».

— Гой-гой! Ото, мабуть, зрадів: слава богу, каже, бо вже чотири роки вдома не був, — обізвався телефоніст, що сидів біля маленького столу: досточки, засунутої поміж соснових стовбурів — стін земляничних.

Навпроти Шамотнявий зосереджено вирізував з бараболі кружалки для дамоч, що їх дуже любляв. Увесь вільний час грав із кимсь, намагаючись посадити супротивника «в нужник» — заперти дамку. При вдачі голосно, хрипливим голосом реготавсь, розмахував жилавими руками й приказував:

— Поседей, поседей, братіку, спочинь трошки, не квапся! Тут місце тепленьке, затишне...

Тепер, проте, лице йому було похмуре, пісня навіяла спогади про далеку родину — як вона живе там без нього? А двоє співаків переказували дальші події салдатської драми:

Мати сина просила: «Прости, син, жоні!»

— Не прощаю ніколи!..

Спорснула шабелька з-під правої руки,

Злетіла головка невірної жони...

— Отак їй, гадюці, й треба! Присягалась-бо, коли заміж ішла, — додержуй слова, — подав репліку телефоніст.

— А ти слова додержуєш? — перепитав Шамотнявий. — Тільки де спідницею смердить — там і крутишся, як пес коло сучки.

— Е, чоловіки інша справа. В мене дитини не буде. Погрався та й пішов.

— Авжеж! Тим-то й лихо бабське. Ми на це не зважаємо. Ти погрався, а вона прибуток має. А потім...

Пісня тужливо ридала:

Ой, боже мій, боже, що ж я наробив?

Жону зарізає, дитя всиротив...

— О, бачиш, цей хоч дитину помилував, а то й гірше бува. Та все'дно байстрюкові щастя не буде... Це як із тим бароненком, що старий латвієць переказував. Ох же

й кривава сторія... Гріху скільки! — зідхнув Шамотнявий. — А все через злото, через багатство. Поділити б його між людьми порівну, щоб усі однакові були.

— То що? Однаково один в одного видиратиме. Дужий у слабшого. І знов котрі вином упиватимуться, котрі на хлібі-воді побиватимуться.

— Так де ж тої правди шукати?

Лишилось запитання Шамотнявого без відповіді, а журна пісня довершувала лиху драму:

У неділю рано всі дзвони ревуть,
Мене молодого у тюрму ведуть.
Тюрма невисока, решотка густа,
Сижу за решоткой, проходять літа...

— Ну, цей людину вбив, то й не шкода за тюрму, хай спокутує. А от у нас хлопців у буцегарню загнали, що не хтіли пану по два злоти в день снопи возити. Забастували, значить, нагнав пан стражників, а вони нагаями: «Панське зерно висипається, а ви на це не дивитесь. Три злоти забажали? Буде вам кожному по три місяці». І було таки так. Де ж тут правда? Хіба два злоти — то плата? Таж і не кріпаччина тепер, щоб на панських ланах працювати. Хай вільно наймаються — хто хоче йде, а не хочеш — не йди. А то стражниками, нагаями...

— Та ви ще там по селах лиха не знаєте, — озвався ба-совито Величко, прокинувшись, — хоч свою хату, свій ґрунт такий-сякий маєте. А ти б на заводі попрацював, коли в тебе тільки й багатства, що сорочка на тілі, та й та драна. Он мені за забастовку як дали вовчий білет — ну нікуди не приймають, хоч у босяки йди та на великій дорозі грабуй. Мало не вмер з голоду. Якби не мобілізація, хто й зна що з мене було б. Хотів узяти ножа та підрядчика того вночі...

— Схаменися, Величко! Що кажеш? — з острахом перепинив Шамотнявий.

— Що кажу? А думаєш, не прийде до того? Увірветься скоро терпець у людей. Хіба ж можна так жити? Собака на цепу краще живе, як робітники.

— Та вже так... Тільки ж гріх.

— А не гріх отак знуцатися? В мене дівчина була. Побратися хотіли. Затаскав колись панський синок у садок та й тее. Труїлася потім, а вийшла з лікарні — загуляла. Іду колись вулицею, а вона п'яна з шпаною якоюсь вештається, сороміцьких пісень співає. Я до неї, а вона й плаче, й лається: «Ти мені хліба не даси, а я тобі щастя не дам. Чим бідувати — гуляймо, поки гуляється, поки здоров'я є».

Пішов я собі та й думаю:

«А за що я гулятиму? Молода та гарна жінка хоч тіло своє продасть, є покупці на це, спасибі їм. А в мене самі руки чорні, — ніхто їх не купує, багато їх розвелось. Один в одного працю перебиває».

Шамотнявий зідхнув і, подумавши трохи, зауважив:

— Таж і в селян так само: руки роботящі є, а прикласити їх нема куди. Я б, може, сім десятин подужав, а в мене їх дві та й годі. Як же його жити?

— А в пана теж дві руки, а десятин тих — оком не зміриш. От ти й подумай: нащо вони йому?

— Як то нащо? За паном усяке начальство. Багатому, кажуть, і чорт дітей колише, а бідному і сліз не втирає.

— Нічого, колись попечуть їх наші сльози, подавляться вони їми, захлинуться в них... — Величко підвівся з нар і став серед землянки, великий та дужий, очі з-під лоба гнівно блищать. Зирнув на годинник і гукнув басовито:

— Гей, Борзяк, уставай, час на зміну в секрет іти. І ви, хлопці, збирайтесь, — кинув на співаків.

Годинник показував уже північ.

Неохоче вдягнувся Борзяк. Поволі взувалися співаки, виряджаючись у небезпечний секрет перед закопами. Близько до німецького берега він був, із снігових цеглин складений.

Добиратися до нього треба було в білих халатах, щоб не побачив ворог, рачки по льоду лізти скількадесят кроків.

— Дивіться, хлопці, поглядайте, може, який німець до ополонки прийде, води набрать. Як візьмете язика — нагороду одержите.

Телефоніст засміявся:

— Як ти, Величко, торік? Пам'ятаєш?

Величко досадливо глянув і злісно муркнув:

— Тож темнота скажена була.

— Та й тепер, мабуть, не краще, — озвався хтось.

Справді, в прочинені двері землянки, як виходили Величко з трьома секретниками, війнуло з п'ятьми морозним вітром і враз наче туманною пеленою сповило все в землянці.

Тьмянний блиск гнотика, що затанцював у мисочці від подуву, як болотяний вогник у трясовині, освітив тисячі в'юнких білих метеликів. Надворі лютувала хуга. Схопивши гвинтівки, що рядком стояли у стійці біля дверей, секретники вмить щезли в п'єтмі. Вона ковтнула їх — як ув ополонку провалились, і лише парування в землянці нагадувало, що спокій цього барлогу був нещодавно порушений.

Шамотнявий підкинув трісок у пічку й запитав перегодом телефоніста:

— А що ти там Величкові нагадав, що він напиндючився?

— Е, то була з ним пригода, як стояли ми в Польщі під Любліним. Ми по один бік долини позакопувались, австріяки — по другий. А посередині в рівчаку криничка була. І ми, й австріяки покрадьки вночі з тої кринички воду брали на чайок. Чим у закопах побалуєшся, як не чайком? Тільки й розваги... От і викликався колись Величко в засідки до кринички піти, щоб спіймати язика.

Я тоді теж у строю був, у команду зв'язку потім пішов, як поранили. Каже мені Величко:

«Бери мішок з-під картоплі в каптенармуса, ходім австріяка ловить».

Не чув я зроду, щоб людей у мішок ловили, та послушав проте. Величко в нас, самі знаєте, завзятий. Вірив я йому, пішов сміло. А ніч, братіку мій, чорна була, аж ув очах миготить. Десь далеко гармати гуркотять, на обр'ю коли-не-коли чи то блискавка, чи заграва грає. Лізьмо ми тропкою до криниці, тропку цю руками мацаємо,

щоб не зблудити. Блисне ото блискавка, зирнемо навкруги та знов навпомацки. Ближче та ближче, аж чуємо: коло криниці щось брязкотить, водою хлюпає.

«В котелки набирає», — шепоче мені Величко та як плигоне в п'їтьму з мішком. Я за ним, аж вони на землі качаються, хтось під дужими Величчиними руками аж харчить, пручається. Це він йому мішком голову геть із плечима накрив і руки зав'язує на стегнах. Хитрий з біса Величко, думаю, як курку решетом накрив австріяка.

«Ну, ходім тепер, — каже, — за нами, та ні пари з уст, бо зразу штика в спину матимеш».

І повели язика до штабу.

Виходить командир полку, цей самий Затріщинський був, дякує нам:

«Спасибі за службу, молодці!»

«Раді старатися, вас-сок-бродь!» — кричимо радісно.

Давно-бо в полку говорили, що язика нам треба: незвісно було, що воно за ворог перед нами та що він наміряється.

Завели полоняника в хату, а туди вже мало не весь штаб збігся. Ад'ютант книжку наготовив записувати допит, товмача кличуть, що німецьку мову знає.

«Ну, розв'язуй мішка, подивимось, що воно за птиця в наше сильце вплаталась».

Здіймаємо ми мішка з плечей та голови полоняника — та так і постовпіли, а далі всі в регіт — стоїть у нашій-таки формі, нашого-таки полку хлопець, увесь труситься та очима кліпає, з переляку до непокритої голови руку прикладає, віддає командирові честь.

Аж плюнув спересердя Величко, почервонів з сорому та злости. І я не вдержався, за живіт берусь із реготу. І всі з нас глузують, кепкують:

«От так піймали язика! Цей багато розкаже. Ану, хлопче, чи солодка вода в криниці?»

Таке з Величком трапилось. Як нагадаєш — і досі сердиться, якого облизня був тоді піймав... Цить, немов ідуть...

Насторожились. За дверима дійсно приглушені голо- си, шамотня. Знов у розчинені двері ввірвалася білими клубами пара й цілий вихор снігових метеликів хмаркою звився й осів мокрими плямами на долівці, нарах, стінах.

— Причиняй, причиняй мерщій, не вихолоджуй! — загомоніли салдати на нарах, прокинувшись від холодного подуву й стуку чобіт.

Змінені секретники обтрушувались коло порогу, здіймали задубілими з морозу пальцями заледенілу пару з вусів, борода, брів.

Ой же й мете! Всі закопи забило, а в нашому секреті було нас зовсім закопало. Загинути можна. Треба частіше зміну давати.

— Та в таку ніч і вартувати пильніше треба, — обізвався телефоніст, — саме в таку хугу ворог і підкрадається.

— А ракети в них є?

— Та що з тих ракет? Проз таку метелицю і прожектор не pomoже. Рогаток — і тих не видно. Як у молоці все.

— А в німецьких закопах ніби сьогодні щось неспокійно було. Гомонять німці.

— Може, зміна?

— Ба ні! Як нова зміна, так стріляють хто й зна чого, з незвички до нового місця. А ці смирно сидять, тільки гомонять, кажу. Як би атаку не вигадали...

Раптом десь глухо постріл, другий, третій. Уперобій з ними заляскали справа і зліва ще й ще, нервово, поривчасто.

Розмова обірвалася. Величко вискочив із землянки і став на мить у засніженому закопі, напружено прислухаючись. Крізь сніговійницю де-не-де тьмяно виблискували зеленаві плями й за мить гасли. Це вартові безнадійно пробували освітити Двину ракетами. Постріли вчащались. На правому фланзі застрекотав уривчасто, як чорногуз, кличучи подругу, кулемет. Йому обізвався другий. Тяжко гупнув міномет, і струснула повітря летюча міна.

Із землянки, не чекаючи на команду, вибігали салдати і темною масою знепокоєно згромадились у ході сполучення, міцно стискаючи гвинтівки.

Раптом із пільми виринула, як велетенський птах, людська постать і тяжко бухнула в хід, мало не на голову Величкові.

— Хто? Кажі? Вб'ю! — наставив штика Величко.

— Там... наступають... лавою... — ледве переводячи дух, не казав — шипів з перестрашу та засапавшись від бігу в глибокім снігу по закопах Борзяк.

— Хлопці, по місцях! Стріляй просто через бруствер. А твоя гвинтівка де? — до Борзяка Величко. — Кинув, сукин син? А товариші де?

— Там, стріляють... Сиділи ми тихо, коли бачу — на сугорбі напроти щось чорніє. Лізуть, значить, німці. Вони — огонь, а я сюди — сказати, — тремтячи, оповідав Борзяк уже в землянці телефоністові.

Той безнадійно пробував натискати пищик в апараті. Провід десь було перервано.

— А сто чортів! Тільки-но працював. Це ти, мабуть, порвав, біжучи по горі. Як тепер ротному сказати?

Але в землянці ротного вже переполошилися. Частий огонь уже тріскотів по всьому острову. В татакання російських кулеметів «максимок» врізались голоси німецьких — якісь голосніші, грубіші, як швацька машинка. Знов одиноко гупнув, наче в порожню бочку, міномет, за мить чути, як розірвалася десь на льоду міна і глухою луною відбилася в німецькому березі.

Ротний добивався телефоном до батерії.

— Батерія, батерія! Поснули, чорт, чи, мо', провід обірвався. Батерія!

Шамотнявий стояв на одній із драбинок між брустверами, котрі понаставлені були на випадок атаки — щоб зручніше вискакувати з закопу, — і посилав у нічну пільму кулю за кулею. Вітер забивав снігом в очі, в них мерехтіли з напруження якісь тіні, плече боліло від віддачі гвинтівки. Вона наче плигала в руках, випльовуючи набій за набоєм. Пучка з хвилювання та голоду ніяк не падала на гачок, і поривчатий порух її підносив люфу десь високо в невідому даль. Куля свистіла понад німецькими закопами, де переполошені люди так само безладно

стріляли в бік острова, чекаючи на ворожу атаку. Кулі ф'юкали, співали над Двиною сполошеним роєм.

Величко бігав по закопу, перевіряючи свою чоту. То тут, то там, крізь стрілянину, чув котрийсь над його вухом басовитий крик:

— Та не стріляй без ладу, паскудо! Дивись, куди цілиш — у небо. Попусти нижче. А в тебе що — задержка? Обійма не лізе? А бодай тебе!.. Та де ж той ворог? Ні чорта не видно, мати його бабка родила... Набрехав Борзяк з переляку.

А Борзяк у ту мить уже мчав ходами сполучення до землянки ротного, крикнвши телефоністові:

— Поки ти з проводом поратимешся, я повідомлю...

— Еге ж, бачу, що тобі назад кортить, а не повідомляти, дрижаки беруть, циганська твоя душа, — не встиг почути він телефоністову відповідь.

Падаючи в сугорби, вгрузаючи в снігові перемети, соплячи, як кабан в очереті, пер він щодуху назад, лишаючи за собою огневу смугу. Раптом на завороті почув стрічне сопіння і став у переляці. Серце немов обірвалось. У колінах розлилася млюсть.

«Ех, гвинтівку там кинув... А що, як це німець?»

— Гер, гер, — тихо покликав Борзяк по-німецькому, щоб дізнатися, хто там.

Стала, перелякавшись, і стрічна постать, а потім щодуху назад, шарудячи плечима по стінах канави — ходу сполучення. Борзяк теж повернувся і, хапаючись за засніжені края закопу, тикаючись лицем у сніг, намагався вилізти на поверхню землі. Куля, ф'юкнвши над самісінькою, здавалось, головою, примусила його зрестися цього наміру.

«Нагорі ще скорше вб'ють», — подумав і, раптом щось собі пригадавши, кинувся стрімголів назад до своєї землянки.

А в ротного метушні та переполоху, як на пожежі в селі.

З вибалушеними з перестрашу очима вбіг у землянку вістовий і гвалтує:

— Там у закопах німці. Я до першої чоти, а він до мене: «Гер, гер, здавайсь!» Ледве втік...

— Батерія, огонь по нашій першій лінії. По нашій, по нашій, кажу, там уже німці.

Телефоніст тремтливими пучками записував кумедними п'яними гачками телефонограму в штаб батальйону:

«У дванадцять годин ночі показалися перед островом Драйкройцен густі лави ворога. Рота зустріла їх частим огнем. З першої чоти повідомляють, що, не дивлячись на геройський опір, ворог вдерся в окопи. Потрібна негайно допомога. Готуюсь зірвати міни на Двині. Командир 1-ї роти».

Штаб полка передавав штабові дивізії:

«По всьому фронту полка ворог веде жорстокий наступ під прикриттям барабанного вогня. На острові Драйкройцен прорив фронту. Наказав обстрілювати острів з тяжких гармат. Прошу розпорядження резервному полку негайно зайняти другу лінію».

В штабі дивізії заспаний червонопикий генерал ув одній сорочці, без чобіт сидів коло телеграфного апарату, що вистукував довгу бинду в штаб армії:

«Всі полки дивізії ведуть завзятий бій з ворогом. В артилерійський бій уведені всі батерії. Потрібний транспорт гарматних набоїв. Визначити сили ворога через темряву не можна, але в усякому разі не менше трьох дивізій. Прошу терміново дати розпорядження виступити на фронт резервним частинам».

На другий день штаб армії давав телеграму в головний штаб:

«На Двинській дільниці по лінії в тридцять верст, маючи за центр наступу острів Драйкройцен, ворожа армія перейшла була в наступ значно збільшеними силами. Подекуди під покровом ночі ворогові вдалося вдертися в наші закопи, але могутньою контратакою наших геройських військ німці були відкинуті на свій берег. З нашого боку втрати незначні. Шкода, заподіяна ворогу, дуже велика».

В німецькій публікації ця ніч теж була відмічена відповідним способом:

«Користуючись зі страшної метелиці, на Двинській дільниці російська армія розпочала енергійний обстріл нашого фронту, готуючись атакувати наші переможні війська. Дружній огонь наших батарей примусив ворога відступити з великими втратами».

А втрати, дійсно, були чималі, особливо на нещасному острові, де сконцентрувався і чужий, і свій огонь. Добре ще, що батареї били по карті, навмання, без спостерігачів. Але й так бідному Драйкройцену діставалося, як хусткам від праника чи снопам на току. Граната, шрапнель, легка, тяжка, своя, чужа — все сипалось, як струшені грудші, засипаючи закопи уламками дощок, зрізаючи, як ножом, сосни, здіймаючи цілі хмари снігу й мерзлих грудок, молотячи вздовж і впоперек цей маленький, відрізаний від усього світу, шматочок землі.

Телефонні дроти всі давно були поперебивані, порвані, ні з берегом, ані з окремими частинами острова сполучення не було. Ніхто не знав, що робиться поруч, хто там і що там, жовтаві пальці прожекторів безсило простягались з обидвох берегів до Драйкройцена й розпливались в сніговому молоці. Лінії закопів позначувались лише зеленавим відсвітом ракет, що так само безсило падали в сніг, збиті шаленими подувами хуртовини. А на острові обезтямлені люди лежали по закопах, скулившись і притиснувшись до стінок, наче влипши в них, покинувши розігріті від стрілянини гвинтівки, повипустивши в повітря всі набої. Тікати не було куди, бо на льоду й спереду, і ззаду раз за разом падали гарматні набої, вибиваючи круглі сажневі полонки, зривалися річні міни — це ті, що стояли по берегах, рятували себе від ворожої атаки. На ранок Двина вся темніла проваллями, поміж білими смугами засніжених криг крицевим блиском рябіли озера на місці зірваних мін, а в них блискотіла поглушена риба. Поки не замерзла знов ріка, довго ночами салдати витягали тую рибу, радіючи з несподіваного «приварку».

У Величкиній чоті було п'ять убито та сім поранено.

Обидва співаки, що були з Борзяком у секреті, закопюбили просто перед дротами, не потрапивши в прохід між рогатками, щоб дістатися своїх закопів.

— Мабуть, ми ж їх і поблагословили, гадаючи, що то німці ідуть, — сердито казав Величко Шамотнявому, — чорти б отих німців у таку ніч понесли. І де той, мати його бабка родила, Борзяк подівся?

Борзяка ледве знайшли у відхіднику, недалеко землянки.

Там завалилась була колись земля з одного боку, створивши своєрідну нішу — й там він, скулившись, як собака в конурі, пересидів усю ніч. Хоч свої, хоч чужі заберуть потім — аби живий був...

— Де ж твої німці наступали, боягузе розпронещасний? — глузливо домагався від нього Величко: чи не той он бур'ян, що вітром нанесло до вашого секрету?

Справді, перед місцем, де був секрет, із сугорба темніла кошлата купа бур'яну. Десь з німецького берега вітер зірвав із-під снігу чи з лісу вимела сніговійниця, як перекотиполе в степу.

Борзяк засоромлено виправдувався:

— Хіба ж я один бачив? Усі стріляли...

— Усі ж і стріляли через тебе, мати твою бабка родила! Тобі б тільки коло баб'ячої спідниці вартувати та в голові вошей ськати, страхопуде безокий!

Довго після цього доводилось чинити попсовані закопи, копати в мерзлій землі нові землянки, ставити ночами під обстрілом ворогів замість побитих набоями та потоплених у Двині в мінних озерах нові рогатки.

А командир роти одержав нового хреста — Анну на шию — «за успішно відбиту ворожу атаку на небезпечній і важливій ділянці фронту».

Мали відповідні нагороди й інші командири — і батальйонний, і полковий, і дивізійний.

ЛЬОДОЛОМ

Кінчався лютий. Морські західні вітри подеколи теплими зідханнями зганяли сніг, підсинювали лід на Двині. Потім ізнов суворі подихи сходу оповивали густим білим сувоем сонну країну, маскували рівним настом закопи супротивників, і тільки чорне павутиння дротів позначувало лінію фронту.

Безвусий Остюк мрійно казав, дивлячись у маленьке віконце землянки на осяяну ранковим сонцем Двину, що застигла в величнім спокою:

— Пам'ятаєте казки про сонних богатирів? От здається мені, що поклався руський богатир спати коло порога свого палацу, загородив вхід своїм могутнім тілом, уперся головою в Балтицьке море, ногами сягає аж до Чорного. Пораються коло нього мільйони мізерних комашок, плутають дротоми, забивають палі навколо, як Гуллівєрові ліліпути...

Та зійде весняне сонце, зігріє вії богатиреві, прокинеться він, чхне — і полетить шкереберть уся комашня, розкидає, розтрощить він усі припони й залізною палицею пожене досадливих навратників геть звідсіля, як отару овець. Великий руський народ, як північний розлютований ведмідь, ревне гнівним ревом — і опиниться кривавий Вільгельм десь на безлюднім острові, як колись Наполеон на Єлені...

Ротний зирнув на запального юнака із якоюсь поблажливою посмішкою і поволі, натискаючи на кожне слово, ніби вдавлюючи його в свідомість слухача, відповів:

— А мені пригадується біблійна легенда про Навуходоносорового бовдура. Пам'ятаєте: був увесь срібний, голова золота, а ноги глиняні. Чи схочуть наші глиняні мужицькі ноги підтримувати тяжку золоту голову?

Схоче встати ваш богатир, ворухнеться — і підігнуться хиткі підпори...

— Ну, це в вас учительська штафірська душа заговорила... Коли нема волі до перемоги над ворогом — краще й не заводиться... Чого ви пішли на війну?

— По-перше, я, як і тисячі подібних, не пішов, а нас, як кажуть слушно салдати, погнали. Це вам, молодому юнакові, здається війна веселою розвагою, цікавою пригодою... Ми дивимося на це трошки інакше... А по-друге, хто вам сказав, що нема в нас волі до перемоги над ворогом? Вона є, нею ми — «штафірки», як ви нас іменуєте, — повні вщерть, «до отказу», тільки над яким ворогом, от що треба собі усвідомити.

— Як, над яким? Отим, що за Двиною. Над німецькими варварами.

— Ви так думаєте? А не помічали ви варварства круг себе? От пригадую: приїхав колись до нашої школи інспектор. Пояснює учням молодий учитель оповідання Гоголя, оті славнозвісні «Вечори на хуторі» — учили ж і ви їх, не забули, либонь? Каже: «Був Гоголь, хоч і дрібний, а поміщик. Не приймав він близько до серця горя народнього, кріпацького. Були для нього кріпаки, як мертві душі — купуй їх, продавай, батогам бий, як худобу. І от бачимо ми, як хутори диканські у нього танцюють, співають, пиячать, регочуться, вечорницями бавляться, а тяжкої праці селянської не бачить Гоголь. Он і в «Мертвих душах» — поміщики є, а мужиків нема. Тільки спину кучера Селіфана бачить читач та дурного льокая Петрушку». Ну, і що б ви думали? Приходить наказ: звільнити того вчителя «за шкідливий напрям думок, скерований проти сучасного ладу, що може згубно вплинути на молоде покоління». І знаєте: я не дивувався, почувши за це, бо, справді, чи набагато сучасний лад одійшов від Гоголівських часів? Хіба ж у нас не справжнє варварство, безпросвітня тупість і знущання з того, кого ви звете великим руським народом?

Остюк здивовано витріщився на ротного. Таких слів він іще не чув. І не знаходив відповіді. В його

попівській родині назвали б, певно, такі думки ворохібними, бунтівницькими. Він помовчав, зосереджено щипаючи себе за губу, де мали колись вирости вусики, і на решті вимовив:

— Але ви це обстоюєте темну, дику масу, що не може собі дати ради, що її треба силувати заради її власного щастя, мов щеняті в миску з молоком голову пхати. Пустити її без віжок, без батога — як коні на випасі без пастуха підуть у шкоду, заблукають хто й зна куди.

— А ви заганяєте їх тими батогами хто й зна куди, — гаряче скрикнув ротний і раптом обірвав, почувавши, що розмова заходить надто далеко. Подумав: «Що я цього попівського синка просвіщаю — чи ж утямить? Батькова наука в ньому кріпко сидить, кілками, а не словами вибивати треба». І додав уголос:

— Батожать вашого руського богатиря і вздовж, і впоперек — і таки дійсно, як ви казали, прокинеться він колись і чхне, ой чхне!.. Це, може, ви чули, філософ такий мандрівний був на Україні — Сковорода. Він так і казав — і не думайте, що він якийсь там революціонер, соціаліст був: «мудрствують, — каже, — що простий нарід спить, хай спить сном, міцним, велетенським, як у казках. Але від всякого сна прокидаються, і хто спить, той не мертвечина і не трупище. Коли виспить, так прокинеться, коли прокинеться, то очуняє і забодрствує».

Не пригадаю вже добре напам'ять, як там далі. Отак і ви думаєте — спить, нехай собі спить, а ми на його спині ще посидимо.

— Та я ж про німців казав, що на нас напосідаються, — скрикнув Остюк.

— Та й німці на своєму народі гопки їздять. Думаєте, охотою німецький салдат на нас іде? Не холодно й не голодно йому в закопах отак, як і нам? Не вовком дивиться він на своїх лайтнантів та майорів, що женуть його на смерть заради тої золотої голови Вільгельмової?

— Ага, ви вже Німеччину за бовдура вважаєте, — іронічно замітив Остюк.

— Та й Німеччина — бовдур, і ми — бовдур, — відказав ротний, рубаючи слова.

— Що ж, по-вашому, весь світ на глиняних ногах і незабаром завалиться?

— Щось подібного, мій друже! Тільки він не завалиться, а як метелик з ляльки вилетить, скинувши бридку шкаралуцу, і заграє веселкою на сонці.

Остюк не зрозумів. Юне обличчя було кумедно серйозне, лоб зібрався в напружені згортки, а верхня губа нещадно страждала від ненастанних щипків.

— А про мене — треба німця бити до кінця — і край. Хай не лізе! Прийде весна — поженемо, як Наполеона з дванадцятьма язиками аж до Парижу, чи то пак, до Берліну.

— Ну, а далі?

— Як далі?

— Ну, що буде далі, як німця ви поб'єте?

— Розділити Німеччину, як Польщу розділили, хай не бунтує.

— А народу від того краще буде?

— Якому народу?

— Та якому: нашому, німецькому, всякому...

— Звичайно, краще! Буде могутня, велика Росія.

— І буде в могутній, великій Росії таке ж варварство, як і досі...

— То що ж: ви хочете, щоб нас перемогли?

— Ні, не хочу. Це теж буде варварство. Замість одного пана другий пан, може, тільки трохи розумніший та хитріший.

— Так що ж ви, нарешті, хочете? — добивався Остюк.

— Знищити варварство, голубе, знищити варварство.

— Яким способом?

— О, способів багато! В кожному саддаті сидить той спосіб...

Остюк знов розгубився і не міг збагнути, куди, власне, натякає ротний. Брови йому по-дитячому підвелися, очі безпомічно кліпали.

— Що ви хочете цим сказати? — перепитав він.

— Хочу сказати те, про що говорив Сковорода, — знов ухилився від прямої відповіді ротний і по павзі додав:

— Але давайте припинимо цю розмову. Колись іще до цієї теми вернемо, як вас цікавить. А зараз подихаємо свіжим повітрям. Ця землянка просто давить, а ми ще й насмалили.

Дійсно, після затютюненого повітря груди жадібно ковтали цілющу прозорість ясного ранку.

Сіли на колоді коло входу й дивились на сліпучу поверхню Двини, осяяну сонцем з ясного, безхмарного неба, молочно-блакитного, десь далекого-далекого. Мільйони райдужних іскор грали на снігу, веселячи зір. Могутня ріка тихо спала в льодовій броні, тільки де-не-де темніли провалля від набоїв та довгі щілини в кригах від поворушень сонного велетня. Біле простирало ріки непомітно б переходило в такий самий білий, засніжений берег, та його оторочувала чорна загородь дротів і рогаток. Від Драйкройцена навскоси через ріку теж чорніли два шерехи тісно пов'язаних рогаток через усю Двину до російського берега широким трикутником: голова — острів, основа — російський берег. Це довгими зимовими ночами загородились островитяни від можливих обходів ворога. На білому снігу різко вирізьблювалася кожна рогатка своїми лапатами хрестами. З одної зірвалася гава і важкими вимахами чорних крил безшумно полетіла вздовж ріки десь за поживою. Ніщо не порушувало мертвотну тишу. Після нічної настороженої, нервової варті закопи спали, поставивши рідких спостерігачів, тільки десь за другою лінією в ярах де-не-де здіймався легенький димок — кип'ятили «чайок» у бліндажах, захищених під кручею від ворожого обстрілу.

Ані пострілу, ані найменшого стуку. Якась німа урочистість, піднесена напруженість. Тільки з ясного, безхмарного неба ллються невпинним потоком рівні сліпучі промені й дзеркалять осяяну поверхню землі. Боляче очам. Наче хвилює щось у голові, миготять після яснобілого снігу контрастні чорні тіні.

Раптом Остюк схопив ротного за руку:

— Дивіться, повзе!

Йому здалося, ніби чорна загородка рогаток через Двину тихо посунулась, її рівна лінія де-не-де викривилась.

Ротний і собі заплющив на мить очі, гадаючи, що йому крутиться в голові, мерехтить від сліпучого саява.

Ту ж мить чудні постріли розірвали урочисту тишу. Різкі, дзвінкі, як удари в металеву дошку, і без знайомого свисту гарматня над головою. Тільки гул якийсь пішов від ріки і луною відбився в берегах.

Лінії рогаток справді взялися дугами, химерними звивами і тихо сунули вниз. Повздовжна лінія коло берега розірвалася, і в ній ширилися де-не-де проходи. Щілини в кригах котрі щезли, котрі простяглись чорними пасмугами вздовж і впоперек рівної поверхні ріки. З'явилися нові в досі незайманих місцях.

— Що це? Криголом? Повінь? Звідки, чому? Ще ж рано, мороз, зима...

Думки метелицею звихрилися, та, випереджаючи їх, стихійна сила робила своє діло. Нові постріли, хряск, гул, скрипкові удари — і вже криги лізуть тяжкими пластами одна на одну, ламаючи свої краї, лишаячи ззаду темні провалля. Льодові страховища множаться, дрібнішають і все з більшою люттю кидаються на спину сусідів. Їх підганяють, гурмою натискаючи ззаду, нові й нові уламки крижаної броні, ставлять на дибки, знов кидають долі, штовхають, сердито гуркочуть, тріщать, риплять лунким рипом. Ріка ворушилася скрізь, скільки ока. Облямована білими рямцями непорушних берегів, вона стала тепер синьо-сірою, мінливою масою, що з непереможною силою стягає з себе навісну крижану шкаралуцу. Та не видно кінця цій шкаралуці. Вже проповзли повз Драйкройцен чорними гадюками загорожі рогаток, вже заховались десь далеко за заворотом, а зверху нескінченною чередою без кінця суне крижана тріскотлива гурма, все вскорюючи свій рух, все дрібнішаючи, перемелюючи сама себе в тісних обіймах шаленої боротьби.

Офіцери стояли зачаровані дикою силою могутньої стихії. З сусідньої землянки вискочила купка салдатів, збуджених гуркотом криголому, і теж в остовпінню спинилась на березі.

З німецьких закопів почулись голосні вигуки, їм відповідало радісне гура з російського боку. Повідь звільняла салдатів від тяжкої сторожівки, напруженого очікування на взаємні напади. Забувши про небезпеку, вони висовувались із закопів, дивились через бруствери на шалений біг двинових крижин.

— Яка краса! — захоплено мовив ротний.

Але раптом Остюк удруге нервово сіпнув його за руку і тривожно скрикнув:

— Вода! Ротний, вода!

Ніби натискаючи на ріку своєю величезною, незмірено-тяжкою масою, крижаний потік видушував коло берега темну воду, і вона тремтливими язиками лизала засніжені схили, оголюючи чорну землю, ковтаючи сніг.

«Справді, залле закови, котрі на низькому», — мелькнуло в ротного, і він наказав вістовим:

— Усіх командирів негайно до мене.

Та не встигли вістові виконати доручення, як коло землянки з'явився захеканий, з вибалушеними від жаху очима Борзяк, лементуючи:

— Вода, в передньому закові вода!

— Перейти в другу лінію, до середини острова, де вище, — командував ротний салдатам, що звідусіль, перелякані несподіваною повіддю, бігли до командирівої землянки.

З німецьких закопів почулось кілька пострілів і заф'юкали одинокі кулі.

— Дурні, не бігайте по чистому! Забули, що на позиції? Геть униз, у ходи сполучення.

— Аж там залле, потопимось!

Дійсно, вода підіймалася на очах, наче кипіла у великому казані. Ріка рушила разом, несподівано, на всьому своєму просторі, і багатоверстна водяна маса не знаходила місця в річищі, дерлася на береги, наводячи жах на закови. На російському низькому березі видно було, як між дротяним павутинням і першою лінією затемніла, все збільшуючись, водяна смуга. Вона наявно наближалась до закопів, погрожуючи поглинути їх.

Ротний тривожно змряв очима висоту Драйкройце-на. Два метри біля берега, три, чотири посередині. Окремими шапками де-не-де покрівлі землянок.

— Ну, як і залле — не відразу. Це спочатку так спухло від раптового напору, поки внизу лід не рушив. Далі сходитиме.

Але вода не сходила. Невеличкими спочатку потічками просочувалась вона в передні закови, утворюючи на дні ріденьку холодну грязюку. Салдати з наказу і з власної волі після першого переполоху кинулись латати низькі місця, накидаючи побіля закову валики, загачуючи улоговини й вирізи, куди могла увірватись вода. Працювали мовчки, гарячково, тремтливими руками. Здавалось спочатку, що це врятує. Вода на скільки хвилин — може, півгодини — наче трохи навіть відступила.

Величкові казав Шамотнявий, що зріс на тихій Росі:

— Бачив я не однорік криголоми. Це вже потім, як горішня вода піде, затопити може.

Ротний бігав на задньому березі і лаяв себе:

— І хотів же був посмолити човни заздалегідь. Тепер хто й зна, чи не потріскали з морозу.

Коло човнів, що з осені ще лежали догори днищами, як величезні чорні риби, поралися скільки салдат, вирубуючи їх з мерзлої землі, підтягаючи вище на берег, щоб не знесло водою.

А вона знов почала видимо прибувати. Крижини на ріці неслись суцільною масою, перекидаючись одна через одну, здіймаючись сторчака і знов поринаючи в воді. З ріки йшов невгамовний тріск і гул, наче тисячі сокир воднораз рубали сухий ліс, наче стадо тупотіло довгим дерев'яним мостом, ревла і кидалось.

Раптом крики й постріли з передньої лінії. Вода зірвала в горішній частині загати й бурхливим струменем ринула в закіп. Він умить сповнився до краю пінястою хвилю, що неслася в нестримному русі вперед, через острів в долишню — вниз по течії ріки — частину. Захоплені струменем салдати, кидаючи гвинтівки, в нелюдському

жасі вистрибували нагору з закопу, бігли до середини острова. Декого бурний потік збив з ніг, і він захлинався в холодній воді, хапаючись за завороти траверсів, драбини для виходу з закопів, підпорні стовпчики критих брустверів.

Шамотнявий бачив, як ринув по земляних сходах униз брудний водоспад до дверей глибокої землянки кулеметників і притиснув її дощаті двері, що відкривалися назовні. У маленькому віконці, вирізаному вгорі, з лускотом дрязнуло скло й показалося перекривлене жахом обличчя кулеметника з диким зойком — «рятуйте!» Але вода — не встиг Шамотнявий зміркувати, як допомогти товаришеві, — линула нестримно в віконце й заховала навіки в підводній печері нещасного.

Звідусіль рвали повітря крики про допомогу, серед сосон мелькотіли постаті салдатів, що рятувалися від лютої стихії, — і це збудило увагу німців. Їхній закіп заляскотів пострілами. До криків на острові долучилися зойки поранених, стогін розстрілюваних беззахисних людей. Ротний, Величко і ще декілька, хто зберіг здатність володіти собою, спиняли збігців і скеровували у ходи сполучення в середині острова, наказуючи загороджувати їх з боку переднього закопу. Окремі групи салдатів, обливаючись потом, шаленіючи в запалі гарячкової праці, закидували ходи землею, тягли дошки й кілки, щоб зміцнити загорожі, не допустити воду розливатися далі по плутаній, як у мурашнику, мережі закопів і ходів сполучення.

Але цих дірок було надто багато. Не встигали працівники загатити в одному місці, як вода пробивала собі дорогу в другому, третьому, натискала з усіх боків методично і невмолимо. Скоро й друга лінія закопів обернулася в каламутний струмень, що тяг униз по течії дошки, кілки, драбини, зрушував бруствери, заливав землянки...

Остюк наче скляними, паралізованими очима дивився, як пухне ріка, як, наче каша з велетенської крупи, мчить криголом по Двині і, наче каша-таки, цей криголом усе вище й вище стає, повзе краєм своїм по берегу Драйкройцена, забирає в нього крок за кроком. Ось уже

берег заввишки лише половина первісного, третина, четвертина. Ось скоро криги сховають острів під своїм страшним меливом, сховають і його, молодого Остюка... Остюк кам'яніє від жаху, не в силі поворухнутися, прикутий до страшного видовища, до неблаганної крижаної лавини. В ухах шумить від її ненастанного гуркоту, шарудіння льодових платин, хрускоту, хряску, плюско-ту хвиль. Він не чує, як хтось сіпає його за шинелю й тягне до землянки:

— Ставайте на покрівлю, тут вас залле.

І справді: вже всі закопи, всі ходи сполучення повні води, вона гадючками стелеться по самій поверхні острова, заливає все навкруги, миє внизу стовбури дерев.

На покрівлі землянки згромадилась купка сполотнілих людей. Вони сидять на цьому горбку, попустивши безсило руки, тиснуться один до одного, дрижачи і безтямними очима дивлячись на неблаганну стихію. А вона, хихочучи, підповзає до ніг, зрадливо ластиться до рятівничого горбка. Добре, що цей горбок із заднього боку острова укритий від німецького ока шерезами сосон. Там, на передньому боці, справа гірша. Рідкі дерева не затуляють цих островків на острові. Німці, не боючись одвітних пострілів, — бо ж і не може їх бути, — вискакують просто на бруствери і стріляють у беззахисних людей на вибір, як у тирі, як полювальник на облаві в загнаних у безвихідний закуток звірів. На горбках то тут, то там падають люди. Живі роблять собі загороди з мертвяків, ховаються, приклякши до землі, за тілами своїх товаришів. Але це кепське прикриття. Вода підмиває м'ясу загорожу, тягне вниз по схилу горбка, лишає все менше місця живим, лише їхні ноги находять собі опертя, але небавом вода підходить до ніг, м'яко обвивається навколо, летиться в халяви чобіт. З божевільними криками люди кидаються в крижану воду, де вброд, де вплавки добираються до дерев і цапаються по них, як мавпи. Але сірі стовбури сосон аж десь високо вгорі мають віти. Зрадливі сухі гілляки нижче не витримують ваги людського тіла — і падає воно важким лантухом униз, в каламутні

хвилі, повні піни з розритої землі, з затоплених землянок. Німці зо сміхом цілять по соснах, збиваючи людську дичину. З їхніх закопів чути, як шийють кулемети частим цокком, але це вже не на Драйкройцен.

Драма продовжується і на низькому російському березі, де Двина залила першу лінію і, як ховрахів, вигнала тисячі людей із закопів. Групами й поодинокі, зі зброєю й покинувши зброю, бігли вони вгору, до другої лінії під частим вогнем немилосердного ворога. До кулеметів долучились гармати. Білі клубочки шрапнелі повисли над злощасним берегом, збільшуючи паніку й криваві жертви. Нарешті обізвались російські батареї, позбавлені берегових спостерігачів і телефонів. Шрапнель по німецькому високому берегу, граната — по німецьких батареях. Артилерійський бій заглушав хряскіт крижин, стрясаючи повітря могутнім кашлем страховищ, свистом і шумом набоїв. Батерії били гарячково, безладно, то зливаючи голоси в одночасних вигуках, то перериваючи їх короткими й довшими павзами. І вони зробили, однак, своє діло: змусили німецьку піхоту зайти в закопи, сховатись у бліндажах і припинити почасти розстріл потоплених людей. Їхні постріли порідшали — та й затоплені люди — хто загинув, хто знайшов собі нарешті притулок.

Це на березі...

А на острові рятунку не було. Власне, це вже не був острів — було озеро, оточене звідусіль крижаним берегом. Дерева таки врятували його. Криги, натикаючись на сосни, ставали під натиском води сторчака, налазили одна на одну й утворювали своєрідний бар'єр. Іноді тріщала сосна під неймовірною силою Двини, падала з хряском у воду, але її стовбур застрягав у сусідніх деревах, знов натискали на нього крижини, товпились, і зрештою в горішній частині Драйкройцена утворився новий берег озера Драйкройцен з льодової міцної стіни. Крізь її щілини струменіла вода, вільно біжучи між затоплених дерев на північ, омиваючи рештки маленьких островків — покрівель землянок.

Остюк плавати не вмів. Задубівши в невимовному відчаю на своєму горбку — командировій землянці, він безтямно дивився у воду, вже не маючи найменшої надії, не думаючи вже навіть про смерть. Якийсь холодний не спокій — ні, німе одубіння опанувало його. Не згадував нічого й нікого. Механічно тер руки, зашкарублі, як кора від морозу, червоні з синіми нігтями. Іноді так само механічно тер собі похолоділе лице.

Раз тільки одживився, наче набув притомности. Побачив, як до його ніг з води приткнулось щось маленьке, сіреньке й полізло під шинелю. Лісова миша, вимита водою з зимової нори. Он іще одна пливе й хапається по дорозі за сосновий стовбур, але холодна хвиля відриває її і тягне далі.

«Біднії», — мельконуло в голові, й ридання тісним клубком стиснуло горло. Не проковтнути того клубка. Сльози мимовільно течуть із очей. Жаль, такий жаль бере на цих маленьких тварин. Та ні — це жаль на себе, на свою невідворотну загибель, отут на шматочку землі, відрізаному від усього світу крижаною водою. Так загинути, не в бою з ворогом, не від почесної рани, а як ота бідна миша, як зінське щеня, що його виливають на луках хлопці-пастухи. Остюк плакав, як дитина, плечі здригували, клубок у горлі забивав дух, змушував похапливо ковтати повітря, захлинатися сльозами. Час загубився в свідомості. Година, три, п'ять пройшло від початку катастрофи — та чи не все одно? Єдине, чого шкода, — забув у землянці револьвер. Короткий постріл — і не було б оцих мук, цієї страшної смерті. Він згадав відому китайську кару — над людиною, скрученою по руках і ногах, величезна дерев'яна лійка, як у млині, тільки з піском. І сиплються на голову, сиплються неблаганні порошинки, ось вони лягли рівним конусом округ ніг, ось уже дійшли живота, грудей, плечей, доходять губів... Ще трохи — і дихати нічим...

Страшна перспектива аж дибки волосся підвела юнакові. Краще зразу у воду. Підвівся. Вагається. Невже рятунку немає? Невже-таки смерть?

Он тихі голоси людей. Є ще, значить, живі, є такі, що говорять. Люди... як вони люди, вони мусять допомогти, вони повинні допомогти.

— Величко! Шамотнявий! Сюди! Сюди! — крикнув розпачливо Остюк, пізнавши голоси.

Між деревами обережно просувався до горбка човен, підштовхуваний Шамотнявим довгою латою з закопної обшивки, як багром. На носі стояв Величко, хапаючись за дерева й дужими руками відштовхуючись від одної сосни, щоб дістатися дальшої. Пінястий струмень крутив човном, бив його об стовбури, похилився, аж вода порскала за облявки, але Шамотнявий щосили впирався у дно своєю латою, а Величко знов виробляв на носі дивовижні гімнастичні вправи.

— Не кричіть! Бачимо. Не кричіть, бо німець почує, знов стрілятиме, мати його бабка родила!

За скільки часу човен поволі ткнувся бортом об горбок.

— Стрибайте, та легше, бо ця посудина, як решето. Беріть он дощечку, вихлюпуйте воду.

Остюк уместився в середині хиткого човна і тут знов побачив скільки сіреньких мишей та оксамитову шкірку крота. З горбка, слідом за ним, попливла до човна перша побачена ним миша.

— Як дід Мазай зайців рятував, — пригадав він дитячі вірші, — а тут миші, як люди, і люди, як миші, — і не міг стримати несподіваного, недоладного сміху. Він хлюпотливо висмикувався йому з горла, судорожно викривляв молоде обличчя, лоскотав очі реготливими сльозами. Остюк соромливо затуляв рота рукою, одвертався від пловців, що здивовано поглядали на нього.

— Як Мазай, як дід Мазай! — пробував він пояснити свою поведінку і знов душився нестримним гістичним реготом.

Човен тим часом виробляв хитрі викрутаси між деревами, тикався носом то в одну, то в другу сосну і нарешті приткнувся кріпко до якоїсь розкоряки.

— Отут вилазьте, а ми ще шукати поїдемо. Гони далі, Шамотнявий!

Остюк нарешті заспокоївся і з червоними заплаканими очима притулився боком до стовбура, звівши ноги з похилої гіляки.

Замислився.

«А що ж далі? Поки на дереві сидіти? Ну, день, два, а там? Вода ж так скоро не спаде, криголом два тижні по великих ріках буває... Однаково, мабуть, смерть... Чого ж вони поряються? Ба ні, не вони одні», — побачив він недалеко другий, більший човен з ротним та трьома салдатами, що таким саме робом — довгими латами — маневрували між соснами.

— Ага, Остюк! Живий? — крикнув ротний, наближаючись. — Бити нас треба, що човнів задалегідь не поконопатили, та й тепер відразу за них не схопились. Шість було, три лишилось, та один із них зовсім не годиться, дірявий, як стара галоша.

— Та хто ж його знав, що серед зими повідь зчиниться, — виправдував хтось із салдат.

— І то так. Як чорти воду збаламутили в такий мороз, у лютому, коли ще льоду з місяць стояти треба або й більше, бо тут же ще й північ, — підхопив примирено другий.

— Отам іще коло передньої лінії познімати з дерев треба людей, бо перестріляють їх німці, як тетерят.

— Ну то вже як більше стемніє, — відрік ротний, — бо як тепер під'їдемо — якраз увагу збудимо, побачать і нас, і їх.

Остюк тільки тепер побачив, що вже вечоріло, сонця немає й сірі тіні лягають навкруги. Цілий день, значить, такої муки, а здалося, як одна година.

Нові постріли перервали його думки. Всі насторожились. Чути, як об дерева пакають розривні німецькі кулі, ф'юкають десь у повітрі.

— Помітили когось. Чи не Величко з Шамотнявим десь на рідке випнулись?

Так і було. За скілька хвилин серед сосон показався їхній човник, що його пхав уже один Шамотнявий. Величко сидів, придержуючи одною рукою другу.

— Мать його бабка родила! Через його, паскуду, поранили чортові німці, хоч не кулею — дріб'язком з неї. Як жучки після розриву в усі боки. Отже боягуз безтямний, страхопуд пелехатий!

— Кого це ти паплюжиш? Хто там завинив?

— Та Борзяк же, ніхто, як Борзяк. Сидить, як сич, на дереві і злазити не хоче. Ще втоплюся, каже, дурень безголовий! Як не умовляли — ані руш. Ще й гвинтівкою погрожує, не лізьте, каже, бо вдарю. Поки крутились коло нього — німець помітив. От почвара, мать його бабка родила, — не забував Величко улюблену лайку.

Найшли в одного сухого похідного бинта. Перев'язали руку — легко сколок подряпав, на щастя, тільки жилу порізав — крові багато.

— Присохне, як на собаці, — жартував Величко. — Шкода тільки, що через того дурня матінкиного. Притулився до сосни, як до коханої баби, думає — врятує.

Похнюпились усі. Думки, як і в Остюка, однакові: довго на сосні не всидиш. Таж і їсти нема чого. Аж тепер надвечір почули, що з учора нічого в роті не було. З самого ж бо ранку вода захопила. Вже б і поїсти...

Один ротний думав зараз не про це й уважно поглядав крізь дерева на Двину. Крига там тепер ішла повільніше. Мабуть, десь унизу був затор, уперся льодохід у понижчі острови абощо.

Шамотнявий і собі зирнув у той бік.

— Води прибавиться ще, — мовив тихо.

— Авжеж, — відказав ротний, — та тепер вона не страшна. Всього дерева не залле, високе.

Помовчали. Після нервового напруження знов наступила реакція, байдужість до всього. Один Остюк, переживши рятунок від неминучої смерті, тепер виявляв молоду вдачу, щось міркував, гарячився, лаючись уголос:

— Стерво вище командування: і не попередив ніхто, що острів заливає у повідь. А якби крига кругом не стала — скільки б нас лишилось?

Ротний притьмом стрепенувся.

— Ану, хлопці, вже засутеніло. Звозьте усіх сюди ближче до криги, до берега.

Величко немов зрозумів і хотів був знов погнати свого човна збирати людей з дерев. Шамотнявий запротестував:

— Ні, вже ти сиди тут із рукою. Зі мною хтось інший поїде.

Ротний підхопив наказливо:

— Справді, сиди. Досить того, що й мене, і всіх навчив, утямки дав, що човни недурно човнами. Без тебе й цих би не було, потягла б вода, потрощила у кригах. Сиди.

Скорився Величко. Сів верхи на велику гілляку, сперся спиною на стовбур і так само, як ротний, уважно стежив за рухом крижин. Він усе повільнішав, зате вода на острові ще прибувала, чудне озеро ставало глибше, вже не видно було жадного горбка, острівка.

— А чи довго воно може вдержатися? — роздумливо, ні до кого зокрема не звертаючись, мовив Величко.

Ротний, розуміючи його думку, суворо відповів:

— Тут все одно смерть. Як не з голоду та з втоми, так німці взавтра не минуть обстріляти.

Як на підтвердження, завів цілу стрічку кулемет, і писклявим роєм понеслися кулі, шукаючи жертву на соснах.

— Ач, знов, мабуть, когось угледіли. Рано човни вибрались до того боку. Було б ночі заждати.

— Еге, розумний! Ночі ж тепер безмісячні. Зовсім нічого не вбачиш, перекинешся десь — і каюк!

— О, цить, вертають. Чи не влучили знов кого? Ех, біда!

Привезли одного пораненого в голову, привезли двох, знятих з небезпечного дерева, і знов мали пуститись у плавбу по Драйкройцену.

— Ох, як вже справді називати це місце, так не трьома хрестами. Щось чи не половина з нас тільки лишилась... Ой! — скрикнув Шамотнявий і опинився раптом у воді. На його човен упав з дерева щойно привезений поранений, знепритомнівши. Легенька посудинка вмить ковтнула води й заблищала чорним черевом. Шамотнявий, захлинувшись з несподіванки, безпорадно крутився в холодній течії. Ватяник на плечах, ураз набравши,

як губка, води, утруднював рухи і гирею тягнув тіло вниз, у темну глибіню. З сусіднього дерева пляск — і Величко широкими вимахами дужих рук наближається до товариша, штовхає до ближчої крижини, допомагає за неї вхопитися, щоб не підтягло під льодову бережину, не зассало навіки.

— Ще раз урятував, товаришу, — відсапуючись і відпльовуючись, каже по хвилі Шамотнявий, сидючи на крижині. Величко бере його під плечі й відтягає далі від краю, туди, де криги лежать у скілька поверхів, стиснувшись муром навколо острова.

Звідси він кричить ротному:

— Стало, вже зовсім стало! Дрючків тільки треба побільше.

Салдати зрозуміли й нервово заворушилися. Виблиски надії оживили думку. Гаряче засперечались.

— Як знов посуне — перемеле на борошно.

— А тут як не постріляють, так замерзнеш на дереві.

— Та хіба така крига вдержить? Вона ж уся на гамуз потрощена.

— В ополонку зсунешся — і капут, амба!

— З дрючків мостки робитимемо.

— Скільки ж тих дрючків треба? Через Двину тут півверстви, як не більше.

— А ззаду знову наперед передаватимемо.

— Ні, краще тут сидіти.

— Що ж ти висидиш?

— Що? Може, вода швидко зійде, човнами переїдемо...

— О, німець скорше за тебе приїде й забере. До нього онде вдвоє ближче.

— А ми вночі, щоб не бачив.

— А він тебе ще вдень кулеметом покропить, і до ночі не доживеш, насвердляє дірок.

— Одна смерть, хлопці, та це хоч у свій бік ітимемо.

— Ітимемо? Рачки полізеш, та й то чи вдержишся, голова твоя капустяна!

— Хоч рачки, аби не сидіти, замерзнемо, як горобці у хугу.

— Он Шамотнявий, та й іще не один, у Йордані побував.

— Ой, покурити б! Підмочило весь тютюнець.

— Я тобі покурю! Побачить німець вогник — припече він тебе. В темноті цигарка хто й зна куди світить.

Справді вже зовсім споночило. Пелехаті силуети сосон зливалися в одну суцільну чорну масу, серед якої заховалися від людського ока постаті людей. Внизу — така ж чорна маса води, лише де-не-де пропливала темно-сірою плямою окрема крижина, відломившись від льодового кола, що обручем звідусіль узяло колишній острів. Із німецьких закопів подеколи шипливо здіймалась дугою зеленава ракета — і тоді видно було хаотичний глетчер на Двині, що завмер у грізній нерухомості. Замість колишньої рівної поверхні ріки було ніби переоране велетенським плугом дике поле. Величезні скиби безладно стовпились на ньому, де гострими ребрами стримлячи догори, де розплатавшись неправильними шматками, тісно спершись на інші шматки, зоріючи між химерно виламаними краями темними проваллями з хлюпотливою водою...

На одній із таких крижин, котра краєм своїм уперлась у берегові сосни й застрягла в них, а другим — упірнула під другу таку саме крижину, що стала мало не сторчма від тяженого натиску подальших подруг, — ворушились дві чорні постаті. Вони ніби обмацували краї своєї льодової території, стрибали на сусідні крижини, розгойдували їх, знов вертали назад і такі самі вправи виробляли в іншому напрямі.

Нарешті Величко крикнув ротному:

— Пора вже, стало ніби кріпко.

Шамотнявий додав:

— Дрючків, дощок тільки більше треба.

Драйкройценська флотилля — два діряві човни — не забували про це. Покінчивши з людьми, вони збирали тепер решту обшивки з закопів, що, вимита водою, плавала на острові. На краю крижини, де сиділи Величко з Шамотнявим, набрався вже добрий стос — мов у дровітні.

— Ну, хлопці, гайда в похід, — скомандував голосно ротний.

Але не всі охоче прийняли наказ.

— Рушить знову криголом — зітре всіх на порох.

— Загинемо, як сліпі мишенята в відрі.

— Досить одної міни, щоб воно знов помчало.

Переключка на деревах переходила в палкі суперечки, лайку, загрози.

— Топись сам, як хочеш, мені й тут добре.

— Дурню, пропадеш тут ні за цапову душу!

— Сам цапом будеш, як на вірну смерть підеш, на лід отой.

Не було вже командирів і підлеглих. Кожний слухав самого себе, слухав переконань, а не наказів. Тільки послаблена воля корилась другій, напруженій. І коли б Величко знов не плигнув у човен — нічого, може, й не вийшло б.

— Ану ти, мать твою бабка родила, злазь, іди, подивись сам, чи твердо. Не схочеш, назад привезу. Ану, ворухись! Давай руку, тут сідай! Підпихай, підпихай латою...

Мов ґави круг ополонки, стовпились островитяни довгим шерегом на льодовому березі, з насолодою розминаючи руки, ноги, спину, що позастигали були від довгого сидіння в незручних позах на соснових гілляках. Дехто нерішуче підходив до краю крижин, пробував перейти на сусідні, перестрибував через щілини між ними.

— Легше, легше, — кричав Шамотнявий, — послизнешся, підеш раків годувать. Із латами повзтимемо, так не можна.

— Чи всі вже? — запитав голосно ротний.

— Здається, всі. Хай ще човни об'їдуть кругом, погукають, щоб кого не забути.

— Гаразд, а я тим часом шлях намацаю, — підхопив Величко і, взявши в руки довгого дрючка, обережно пішов з крижини на крижину, мацаючи їх міцність, погойдуючись, щоб випробувати стійкість. Увесь натовп мовчки позирав за чорною постаттю, що, хитаючись, усе віддалялась у нічній темряві і зливалась із тіннями

від стрімких, задиблених криг. Із п'ятьми, лише доносилося іноді постукування дрючком, хлюпінт води — Величко совав дрючком у чорноту, щоб знати — тінь це чи хвилі в щілині.

Розмови ввірвались. Напружена думка в усіх: чи покличе? Чи можна, справді, зважитися на небезпечний цей шлях? Чи до смерти неминучої він веде, чи до життя? Очі до болю вдивлялися в німу п'ятьму, грізну в своїй нерухомості. Причаїлась ріка, і не знати, що гадає вона: чи яхидно чигає на необачних, чи байдуже заснула і не дбає за цю купку безщасних, забутих долею людей. Хтось глибоко зідхнув, і зідхання це тяжкою вагою впало на кожні груди, здавило горло.

«Що буде? Що буде?»

Та притишений голос Величкин здалека:

— Рушай! Сюди, просто на мене! Руша-ай!

Стрепенувся перший Шамотнявий і з довгим дрючком у руці посунув поволі на голос.

— По одному, по одному, хлопці! Не збігайтесь до купи, бо не вдержить. Обережно!

На синяво-білому насті затемнів чорною зміюкою людський ключ. Один по одному, рачки, тремтливими руками боязко намагаючи путь, перекидаючи з крижини на крижину хитким містком дрючки та дошки, плазували салдати, важко сопучи, приглушеними голосами, пошепки, перекидаючись уривчастими окликами:

— Гей ти, не поспішай!

— Дивись, уліво не ковзни — ополонка.

— А чортова крижина, руку врізав!

— Повзи, повзи, не ставай!

— Куди повзти, тут хитається!

— Бери праворуч, праворуч бери.

— Ой, мерщій-бо, а то як посуне...

Деколи ріка глухо скрипіла, наче ворушилось щось під льодовою покрівлею, — і тоді всі німіли, приклякши всім тілом, уп'явшись скандзюбленими, одубілими з морозу пальцями в невірний лід. Серця стискала жахна думка.

«Ану посуне? Смерть неминуча...»

І не відразу, поволі знов починали рухатися, як замовкали грізні віщуни, наставала тиша. Тільки десь далеко то на російському, то на німецькому березі коли-не-коли чувся стукіт сокири — хтось колов дрова для «чайку» або-що. Морозне повітря лунко розносило стукіт, мов дятел у сосновому борі довбав. Далі не чути й сокири, тільки важкий сап повзунів і глухе перешіптування.

— Ой, рят... — прорізав тишу одчайдушний вигук, і гамором сповнилась ріка.

— Держи, держи, утопне!

— Дрючка давай.

— Легше, сам упадеш.

— Ой, ковзко!

— Тихше, німець шукає!

Білий палець прожектора смикався по ріці. Ворог зачув голоси і лапав у пільмі, готуючись гарячим кулеметним дощем окропити свої жертви.

— Цить, не ворухись! Ані з місця.

Темна зміючка застигла серед крижин, як трупи на дорозі після відступного бою. На мить сліпучі проміння ковзнули по ній, освітивши бліді перекривлені обличчя, недвижимі — то широко розкриті, то затягнені синюватими повіками яблука очей. Байдуже прожектор зазирнув в ополонку біля зміючки і побіг далі шукати, хто порушив нічний спокій одчайдушним криком.

— Нема товариша. Згинув, — прошепотів хтось.

— Коли б не німець — урятували б, — додав другий.

— Ну, рушай, не стій, що не хвилина — до смерти ближче.

Знов тихо ворухиться людський ключ, мацаючи закривавленими руками лід, обдираючи шкіру на колінах об гострі зуби крижин, об пухирясту їх поверхню. Стучить у скронях кров, похилені голови мов обнюхують путь, стежать шлях передніх, — віхами їхні ноги в заледенілих чоботах. Чорніють ці чоботи перед очима заднього, і він тільки й знає — не впустити їх з ока, доганяти їх.

А спереду один Величко не має віх, простує до російського берега, лапаючи лід довгим дрючком. Що далі

до середини, крижини дрібнішають, меншають. Саме тут, фарватером, мчав найшаленішим буруном криголом, молів на шматочки зимову річну броню, відтискав до берега поламані шматки її.

Дрібні крижини загрозливо гойдалися, хиталися під вагою людського тіла... Темна вода зрадливо визирала десь збоку, готуючись поглинути необачного, поховати навіки в холодній безодні.

Величко сердито мурчав, тикаючи в усі боки своєю латою:

— У забої, надісь, вугілля більшими скибами одколу-пував кайлом. Ач, потрощило їх, мати його бабка родила!

Шамотнявий ззаду підтримував:

— Еге ж, добрий плуг більші скиби поодворочує на царині. От чортове меливо на нашу голову.

Ключ посувався усе повільніше, іноді на скільки хвилин зовсім зупиняючись і передаючи один одному дрючки та дошки, щоб замостити небезпечне місце. По цих дошках рачки перелазили люди, задні знов передавали частками поміст уперед і так посувались далі в невідому долю:

«Що буде? Ой, що буде?»

Знов несподіваний сплеск і пронизливий крик. Не стало молодого Остюка.

«Не врятувала хлопця батькова філософія», — мелькнуло в ротного, що був недалеко.

Гомоном пройшло по ключу:

— Вертатись! Хай йому чорт! Всі загинемо. Не підемо далі. Сили немає.

— Куди вертатись? Адже середина. Що назад, що вперед — однаково. То вже краще вперед, до своїх. Може, допоможуть. Рушай, не стій! Бач, краще стає.

І справді, далі було трошки краще. Призвичаїлись, приловчились люди до незвичної ходи. Ставали знов більші, міцніші крижини. Прискоряв ключ свої рухи, хутчій посувався до рятуноквого берега. Ось він уже ніби темніє в далині. Спокійніше стукає серце, легшають подихи.

Гнівний вигук Величка спереду спиняє рух:

— А мати твою бабка родила — вода!

Тривожно з голови до хвоста:

— Де вода? Яка вода?

Передні наближаються до поводиря — Величка й застигають у невимовному одчаю.

Рятунку немає!

Всі нелюдські зусилля, вся одчайдушна спроба перетити криголом пропали намарно.

Спереду чорніла широка смуга крицевої води — як там, на острові. З-під крижин вихоплювалися піняві хвильки, іноді відламувались окремі шматки й швидко зникали в пітьмі, кружляючи на Двиновій течії.

— Як це? Чому це?

Де-не-де поміж крижин стриміли якісь кілки й пояснювали чергове лихо. Тут проходила дротяна загорода перед другою лінією закопів — перша була геть залита, як і Драйкройцен. В неї уперлись, як там у сосни, могутні крижини, врилися, вп'ялися краями в землю й створили своєрідний забор, за яким ішла чиста смуга води.

Величко спустив туди лату.

— Вище голови. Вброд не підеш. Плисти — не всякий уміє, та й задубієш одразу.

— Вбійник! Облуда! Це ти нас сюди затаскав. Сиділи б на острові — лиха не знали.

— Хлопці, назад чимдужче! Тут ходу немає.

Передні лізли на Величка, загрожували кулаками, дрючками. Коло нього став Шамотнявий і підвів лату:

— Хто підійде — голова на гамуз!

Задні не йняли віри і сунули ближче, підповзали до краю льоду і безнадійно, завмерши на хвилину, теж починали галасувати.

— А де ротний? Це він, сукин син, командував: «Злазь, рушай!» У воду його, хай сам рушає ракам на сніданок.

У руці ротного зачорнів револьвер.

— Сім куль — сім смертей. Підходь, хто перший?

Гвинтівок не було — довелось відступити. Ляснув постріл.

— Чого стріляєш? Вже ж не чіпаєм.

— Дурні! То до своїх, щоб звернули увагу.

Над головами проспівала куля, друга. Впали на лід, ховались за нагромаджені з краю крижини.

— Звернув увагу, щоб йому в'язи звернуло! То німці, тепер свої перестріляють.

— Агов! — кричить, як у лісі, Шамотнявий. — Не стріляй! Свої. Лодку давай!

— Лодку давай! Лодку! — підхопили хором інші.

— Не кричи! Не кричи! — зашипіли другі. — Знов німець почує, як бабахне...

— Звідси вже не почує, а почує — не вцілить. Адже добра верства.

— Гукай, гукай! Хай свої почують.

— Ло-одку! Гей, варто-овий! Ло-одку!

На березі теж загомоніли, щось вигукуючи.

— Тихше, хлопці, хай один кричить, скорше порозуміємося.

Незабаром із другої лінії закопів, з гори, спустилось до води скілька салдат і тривожно забігали берегом. Скрізь — і по течії, і проти течії Двини коло берега на скількадесят метрів розіллалась пінява смуга холодної води і відділяла берег від крижаного забору. Перейти не було де.

— Жадної лодки нема, — почувалась сумна відповідь, — які були, крига знесла, потрощила.

Хтось скинув раптом шинелю і, широко махнувши руками, плюснув у воду. Юрба тихо охнула й утопила очі в чорній постаті, що безпомічно ще скілька разів махнула руками в воді й беззвучно щезла в пінявих хвилях, не пропливши й десяти кроків.

— Загинув... Що робити? Ой, що робити?

Тепер було так, як на острові перед вирядженням у небезпечну путь. На крижаному заборі, мов ґави круг ополонки, сиділи довгим шерегом люди, мовчки дивлячись збездіяними очима на чорну смугу, що відділяла їх від життя. На березі темнів другий шерег салдатів, безпорадно метушився, не тямлячи, як допомогти товаришам.

— Дошки пов'язати, щоб місток був.

— Чим же ти їх пов'яжеш? Пасками, чи що?

— Линва була б — перекинути.

— Була б у тебе друга голова, може б, розумний з тебе і був.

— А може, вода спаде?

— Скорше знов крига посуне.

— Пропали хлопці ні за що!

— Не пропадете, чорнопольці, — раптом голосно крикнув Єгоров*, командир батальйону резервного полку, що став у другій лінії закопів на зміну затопленим чорнопольцям.

— Не пропадете, — повторив він, — скоро човен буде, пождіть.

Юрба на крижинах заспокоїлась, оживилась, зачувши радісну вістку. Не чули її лише двоє, що плазували чим дужче назад до острова, зневірившись у рятунок; тут їх більше ніхто і ніколи не бачив, хіба риба в Балтицькому морі...

Потяглися довгі, як чумацькі шляхи, хвилини чекання. Наїжачившись, трусячись від нестерпного холоду, сиділи люди на крижинах, з жахом озираючись назад, де коли-не-коли Двина знов загрозливо тріщала, віщуючи неблаганну смерть.

Розмова не в'язалась. Про що говорити? В кожного думка снувала своє, кожний жив своїм внутрішнім життям, своїми вражіннями і спогадами.

Ротний думав:

«Скільки разів доповідав, рапортував: нема рації сидіти на цьому триклятому Драйкройцену. Цілу зиму тільки те й робили, що на вірну страту людей посилали. Безглуздя, нелюдська тупість, жорстокість... От і довели. Як не тепер — навесні залило б. Хіба не знали? Але чого б його серед зими криголом? Не збагну», — і губився у здогадах.

Лише дві чорних постаті щось порались коло кілка, що стирчав із льоду, довбаючи кригу дрючками.

* Тут Єгоров — справжнє ім'я. Потім це майбутній командарм у війні проти Денікіна. — *Прим. автора.*

— Так-так, підсовуй глибше, рви тепер.

— Не рветься, бодай йому, кріпко наплутали, мати його бабка родила!

— О-о, піддається, наполягай іще.

Дріт луснув, і Величко з Шамотнявим мало не попадали.

— Є чим плота в'язати. Збирай дрючки. Як не буде човна, хоч цим врятуємось.

Та відважна пара, що мало не одна не втратила волі до життя й уперто боролась за нього й для себе й для других, — на цей раз тратила сили даремно, — хіба що зігрілись, видираючи дроти з-під льоду.

На березі загомоніли:

— Везуть, везуть!

Десь на горі по заледенілій дорозі торохтів віз. Небавом на березі зачорніла густа маса людей — несли човна.

— Спускай! Легше, щоб води не ковтнув. Та не лізь, хай він сам веслує, більше місця в шкорлупині буде звідти взяти.

— Авжеж, нехай він сам, він краще за нас, либонь, уміє.

— Ну, гайда, штовхай!

До крижаного забору наближалась чорна посудина з одинокою постаттю на кермі. До місця, куди вона прямувала, кинувся шалено ввесь натовп.

— Куди, чорти? Завалиться, що ви робите! Одійдіть, уже тріщить. Ой, рят...

Знов знайомий сплеск і одчайдушний останній крик потопленика... Нагла смерть привела до пам'яті гурт обезтямлених людей, та ненадовго. Скоро хотів човен примкнутися до крижини, на неї посунули, відштовхуючи один одного, як божевільні, салдати.

— Перекинете човна, що робите, люди! — крикнув Величко і ледве встиг своєю довгою латою відштовхнути човен назад від крижаного забору, рятуючи цей єдиний засіб зберегти життя від неминучої загибелі.

— Товариші, спокій, всіх заберу! — почувся голос чорної постаті на кермі — голос з якоюсь чудною вимовою.

— Кляус! Дід Кляус! — пізнав Шамотнявий, радісно вітаючи старого латвійця. — Звідки ти взявся?

— Приїхали салдати, кажуть: мобілізуємо тебе й твого човна людей рятувати. Відповідаю: вбивати не вмію, а рятувати сам поїду. І поїхав.

— Діду Кляус! Примкни аж он там, де людей немає, збоку, а ми до тебе по черзі посилатимемо, інакше діла не буде, — мовив ротний. — Величко, викликай своїх, як на перекличці. — І став із револьвером коло човна, загрожуючи тим, хто перся поза чергою.

Почалась довга, тяжка переправа. В маленький човник сісти було тільки двом, крім кермача. Бистра Двинова хвиля підхоплювала човник і зносила геть униз, грозячи раз у раз перекинути й потопити. Обледенілі люди з задубілими руками й ногами каменем падали в човник і не мали сил з нього вилізти або кидались з нього прожогом на рятунковий берег, перехилиючи хитку посудину, аж ковтала вона крижаної води. Їх підхоплювали салдати з батальйону Єгорова і тягли до замку Драйкройцен, що сірою масою висився на горі. Дехто не міг уже йти, знесилівши від нелюдського напруження тіла і нервів, падав на березі майже непритомний, і його доводилось нести на гвинтівках, утворюючи з них своєрідні ноші.

— Давай санітарів! Сюди санітарів!

А на крижинах люди чекали на свою чергу, лячливо здригаючи від кожного тріску Двини, що глухо гарчала, готуючись знов зірвати льодові покрови. Вода помітно почала прибувати, і ця перспектива ставала щомить ближчою, невідворотнішою.

А човен Кляуса як навмисне щораз даліше відносило струменем униз, щораз довше доводилось йому поратися коло берега, видираючись проти течії, щоб забрати нову партію — отих чергових два чоловіки.

— Ослаб, діду, вже? Намуляв, либонь, руки. Дай зміню, — гукнув йому Шамотнявий. — Я ж бо теж із рибалок.

— Сиди, сиди, всіх перевезу, — почувалась упевнена відповідь. — А що руки в пухирях — люди дякуватимуть: старий Кляус про Драйкройцен оповідав, старий Кляус від чар заклятого Драйкройцена вирятував.

— Ой чи всіх вирятує? — мовив турботно Величко, поглядаючи, як вода все нервовіше вихлюпує з-під крижин. — Чи не пора й ротному в човен?

— Ні, брат, Величко! Капітан, кажуть, останній з корабля мусить іти, — відмовив ротний. — Бач, як люди хвилюються.

Справді, наявне наближення грізної хвилини знов обезтямило решту салдат. Вони не слухали Величких викликів, товпились на крижинах, закликаючи Кляуса, і з благаннями, і з загрозами:

— Сюди, діду, по нас тепер, дідуню!

— Та сюди, чорт старий, латвійська мордо!

Доводилось брати вже по три пасажири, і човен погрузався в воду, ледь-ледь не беручи її через край. Тільки вміння і спокійна витриманість старого Кляуса рятували від катастрофи. Тільки страшне напруження сил і криваві рани на руках від розідраних мозолів довели рятункову справу до кінця.

— Поможіть Шамотнявого покласти, — звернувся Величко до ротного в останній приїзд Кляусового човника, — чи живий він — не знаю. Гей, Шамотнявий!

— Шамотнявий лежав на льоду без руху. Побувавши скільки разів у крижаній воді, він покрився весь мов лускою і тепер знепритомнів.

— Якби не замерз! — мовив ротний, допомагаючи спустити Шамотнявого на дно човника і сам стрибаючи в нього.

Величко поклав голову товариша собі на коліна й почав терти вуха, прислухаючись до віддихів.

— Дише! Буде живий. Селянська натура й не таке ще витримає.

— Ну, твоя, робітничка, більше заважить.

— А вдвох ми — ого-го чого наробимо.

— Та бачив, бачив... Герої, — щиро признав ротний. — Ну приїхали, кінчилася мука.

Єгоров здоровив товариша з майже чудесним врятуванням, а Величко допомагав покласти Шамотнявого на носі й замикав похід до замку.

Там, у чорній башті, в підвалі вже горіло червоногарячим полум'ям кострище й оповідали врятовані свої пригоди резервовому батальйону.

— Вірите, отак би й сиділи на деревах, як підстрелені гави. Мов задерев'яніли самі — ні чуття, ні думки.

— А найгірше було ото, як Кляус возив: коли твоя черга буде, чи діждеш. І радісно було — от, їй-право, хоч і гріх великий — чути, як Величко викликає, а ніхто не обзивається, — бо ж нема вже того. Думаєш — от до мене ближче стало. Може, ще кого не буде? От до чого страх доводить.

— Авжеж, своя сорочка ближче до тіла.

— Шамотнявий бідний — гарячка, мабуть, буде.

— А Борзяка щось не видно. Невже теж утопивсь?

— Човни там на острові все об'їхали, всіх забрали.

— А скількох немає?

Згадували загиблих товаришів, насолоджувались власним рятунком, роздягшись до голого, сушили перед кострищем мокру одержу й без кінця наливались окропом — «чайком». По тілу розлягалась тепла млюсть, хотілось солодко спати, але стривожені нерви не давали забуття і знов та знов наvertsали думку й язик до перебутого.

— Чортів острів! Заклятий таки цей Драйкройцен, правду дід Кляус казав. Нагрішили тут люди стільки, що й досі Двина помщається.

— Еге, чуєш, знов реве?

Притихли, начувають.

За кам'яними мурами башти знов чути хряск і гуркіт на ріці. Двина розірвала затори і суне крижані лавини з свого річища до далекого Балтицького моря.

— Ось де смерть наша коли пішла! — тихо мовив Шамотнявий, прокинувшись. — Дайте води холодної, товариші, щось пече мені.

— Е, тепер нехай іде, мати його бабка родила! Не настрашить, та й тоді не дуже страшила. Пий ось, товаришу, та видужуй швидше!

ЗА ВІЩО?

(З щоденника сільської вчительки)

Два євреї жили в нашій Лукашівці: рудий Йосько й Борух Нахимсон. Йосько мав бакалійну крамницю. Мати частенько посилали мене туди купувати сірників, гасу тощо. Посилаючи, наказували:

— Диви-но, доню, щоб тебе рудий жидюра не обдурив!

Так я й зростаю, переконаючись, що євреї спеціалізувалися обдурювати простих людей. Заходячи до крамниці, чула, як герґочуть вони своєю незрозумілою мовою, де вухо виловлювало тільки слова «рубель» та «копекен».

«Вони навмисне так говорять, аби ніхто не тямив. Адже вони умовляються, як із людей більше грошей здерти та як кепського краму збути», — думала я. Й шкода мені було віддавати напрацьовані батьківські гроші до жилавих, пазуристих Йоськових рук. Скільки люди тяжкою, невсипущою працею не заробляють — все в цих безодніх крамарських кишнях опиниться. Треба краму, хусток, голок — іди до Йоська. Треба шила, гасу, цвяхів, дьогтю — йди до Йоська. І по олію, дратву, тютюн, папір, цукор, сіль — знов до нього. Мало не щодня топчеш тую стежечку, чуєш свою залежність від Йоськової крамниці. Мов той павук, сів на майдані, заплутав у своє павутиння все село і ссе, ссе...

Куди воно тільки дівається?

Щоправда, коло брудної, заплямленої Рохліної спідниці завжди порпається ціла купа гаркавих руденят, на колінах гойдається пискляве немовля, а випнутий живіт Рохлін раз у раз показує, що та купа небавом іще збільшиться.

І все це на не диви-око брудне, зашмаркане, полудяве. Й хата брудна, облуплена, немазана, повна блощиць,

тарганів. Ху! Часниковим та цибулевим смородом зо всіх кутків так і дхне. І їдять вони якимось не по-людському. І вдягаються не по-нашому, і моляться. Цураються вони селян наших, цураються й люди їх. Так і кажуть: то — люди, а то — жиди.

— Одно слово — жид, — презирливо спльовує дядько, глядячи, як Йосько сіпає свою облізлу шкапу й цмокає на неї, трусячись на тарабайці до містечка по новий крам.

Переймалась і я разом із господарями огидою до гендлювання, заробітків на чужій праці, стягування по грошику та шеляжечку на спожиткових різницях, за котрі треба було неодмінно довго й запально торгуватися, наперед знаючи, що Йосько, хоч божиться й присягається, але повинен обдурити, взяти більше, ніж та річ коштує.

Мабуть, Йосько й сам почував себе ніяково, хоч звиклий до брехні й клятьби язик його раз у раз запевняв, що він «цесний зид». У бляшкуватих, широко розплющених очах у нього мерехкотів якийсь вічний переляк. Лоба глибоко борознили страдницькі зморшки. Руки похапливі, непевні. Не бере, а наче тайкома сіпає, щоб украсти, і боїться: аби хто не вгледів. Вічний клопіт з наплотом герготунів, щоденні турботи про хліб, шмаття, взуття, ліки й тисячу всіляких дрібниць для своїх руденят, а разом — погрозливі наклики всякого «начальства», що вимагало хабарів і влєсливих слів від крамаря, що, власне, нічим іншим по царських законах і бути не міг, як і його батьки та діди; а далі — життя на самоті, одинокою родиною (Нахимсони Йоська теж цуралися, і він лабузив перед ними, як і перед панами) серед «невірних» — «гоїв», що готові тільки глузувати — й глузуватимуть навіть із біди, якщо трапиться, — все це й поклато в Йоськові очі той застиглий, невиводний переляк.

Та змалку мені здавалося, що «цесний зид» острахується, щоб людям не остогидло терпіти нахабне обдурювання і не побив би його хтось за «цесні» заробітки та за той галас, що він зчиняє, виторговуючи кожну копійчину.

Та дрібничкові, мізерні були Йоськові копійчані «заробітки» перед гендлюванням Боруха Нахимсона. Цей

орендував панського млина й вів чималу торгівлю збіжжям та борошном, спродуючи їх десь ув Одесі. Старий пан Дзевановський, що на доземні уклони Йоськові тільки носа пихливо підводив, — Боруха іноді навіть до кабінету свого допускав. Чорні, масні оливи — очі Борухові — вирячилися нахабно й похитро. Пухляві, м'ясовиті губи кривила зажерлива ухмилка: знав бо-він, що все місцеве панство так самісінько сидить у його лабетах, як голота сільська — в Йоськових. Ані верть, ані круть без Боруха, бо, крім гендю, Нахимсон не гидував лихварством і налихварив собі таки чималенько. Про це свідчили діамантові каблучки, різнобарвні підвіски, намисто, тяжкі золоті наручники, коштовні шпильки та вінчики, що ними розцяцькована була сухорлява Борушиха. Бездітниця, проти єврейського звичаю, була. Біла, наче молоком налята, тільки криваві губи, мов в упиря, червоніли.

Оті її дармовіси потім врятували пронозу Нахимсона й дали йому змогу відновити своє павутиння. Це був його резервовий фонд, із котрим він подався десь до великого міста, скоро почув перший гуркіт революційної хвилі. І барахло встиг спродати, й різну хатнину. Зник одним моргом.

Авжеж: такі зникають... А от Йоськові втекти було нікуди, і переляк в його очах навіки кінчився в тій хвили... Наші селяни Йоська не зачіпали. Хоч не було в них до нього приязні, але не було й помстливої ненависти. Звикли вони до крамаря, як до старої болячки. Потрібний він був їм. Чужого, може, й не помилували б, а це був «свій», лукашівський.

І гендювати став менше — нічим було. Порпався зо всією родиною на городі.

Аж доки ото налетіла махнівська банда, жив сумирно Йосько й тільки переляк в його бляшкуватих очах став чимраз дужчий, рухи рвачкіші, нервовіші. Та й недурно: звідусіль гули чутки про нелюдські погроми, дику різанину, грабунки, пожежі. Хлопці не раз напівжартома, напів по-справдішньому попереджали:

— Тікай, бо й тебе битимуть!

Йосько примушено сміявся, недовірливо смикав переляканими очима по хлопцях і відказував своїм улюбленим:

— Ну? Я з — цесний зид! Хіба в мене гросі є, ці сцо? Але перше, що запитали махнівці, заскочивши до Лукашівки, було:

— А де в вас «тартари» живуть?

Затріщали двері Йоськової крамнички, зчинився галас — і за хвилину не біг, а летів Йосько, прожогом вискочивши на задні двері. Довжелезний лапсердак то плутався йому між ногами, то маяв у повітрі двома чорними крилами. Руде волосся розкуйовдилося й лізло в очища. Млином метляв граблестими руками Йосько, намагаючись утекти від своїх ворогів, незграбно стрибаючи по грядках попового городу, що стелився поряд його садиби. А навздогін нісся скажений регіт і дикі вигуки бандитів:

— А-тю-га! А-тю-га-га-га-а! Бий тартара!

Духом полювання охопило гурт відлюдків. Два верхівці помчали навперейми, виблискуючи кривими шаблями. А навпроти, з попового двору, роздратована нелюдським цькуванням понеслася із злісним гавкотом зграя лихих псів. Здавна не любили вони Йоськи з його довгим лапсердаком.

— Ану, хто скорше?!

Раптом гахнув постріл.

— От дурний — куля пропала!

— Та я ж тільки налякати хтів...

Верхівці вертали, погано лаючись: постріл увірвав розвагу. Йоська лежав між грядками, незграбно викрутивши одну руку на спину, а другою обгорнувши руду голову, немов боронити її хотів від гострих шабель польовників. Між плечима руділа кров, димлива, гаряча кров, її пожадливо лизали попові пси. Вони, кажуть, пожерли потім і всього Йоська. Кілька ночів коло того клятушого місця вили й гризлися, шматуючи людське тіло.

А Рохлю били махнівці довго і тяжко, допитуючи, де поховані гроші. Били нагаями, прикладами, дерли волосся, крутили руки, кидали долу і, нічого не дізнавшись, —

бо й нічого дізнаватися було, — лишили непритомну надворі під вікнами. Як вона ще тоді не розродилася тим мертвяком, що за тиждень потім привела?!

Вже надвечір, розхристана, скривавлена, із синім запухлим обличчям, патлата й страшна, увірвалася вона до мене з несамовитим лементом:

— Лію, донечку мою... ой, рятуйте!.. любу мою, старшеньку... Тільки на той світ тепер, кажуть, без черги... Я чула, я бачила... І це кажуть... ой рятуйте!.. і це треба робити по черзі...

Билася головою в одвірках, дряпала долівку скандзюбленими пальцями, захлиналась, тяжко стогнучи, з підвивом, мов голодний звір. Брезькими синястими кендюхами теліпались голі, зашмаровані в поросі груди. Крізь шмаття подраної спідниці світив випнутий живіт, рудосмугастий від нагаїв. Вся в бруді, сукровиці — і страшно, й гидко на неї було глянути.

Що могла їй зарадити? Та несила була випручатися з цупких обіймів. Цілувала ноги, тягла за руки.

— Ой, ходім-но! Ой, рятуйте!

Побігли. Нікого вже не було коло Йоськової халупи. Круг ґанку порозкидані побиті шклянки, шухляди, полички, уривки паперу, загорток, мотуззя. В середині — цілий гармидер... А Рохля тягла далі, за ванькир, де на купі бебехів біліло згвалтоване Ліїне тільце. Тонкі рученята згорнуті за кучерявою голівкою (так, мабуть, вигідніше держати), зуби міцно стиснуті, на біленькому виді вигляд невимовного болю і жаху, та скрізь — і на підобганих худеньких ноженятах, і на дитячих яблуках-грудях, і на розкиданих навкруги пуховицях — рожеві крапельки крові... Як кинулась до небіжчиці Рохля:

— Ой, краще б мене, донечко! Ой, краще б мене!

А її врятував від хижої наволочі тільки гидотний, випнутий живіт...

Мене душило. Я опинилась на ґанку і, вціпившись до болю пальцями в поруччя, чула, як край села луною перекочувалась бадьора маршева пісня нальотників:

І по той бік гора,
І по сей бік гора.
Поміж тими
Крутими горами
Сходила ясна зоря...

А в хаті вже не кричала — скиглила нерозважна мати, пригортаючи до себе мармурове Ліїне тільце. Ох, їй було дванадцять років! А тим, що мишенятами забилися в куток під ліжком і тепер тихенько скавучали, не знаючи, чи можна вже визирнути із свого сховища, — тим було чотири і п'ять.

Середульші кілька день звірятками переховувалися десь у дерезі по городах. Насилу їх винайшли родичі, що за тиждень насмілилися з містечка приїхати по Йоськову родину.

Вони, здається, поховали десь поночі й рештки кісток Йоськових. А крамницю його взимку розібрали люди на дрова. Тільки попів пес гребе іноді в купах сміття й грузу, щось вищукуючи. Не знайшовши, підведе вицирену пацу вгору й жалісно, протягом виє...

Я боюся його, як мари, як смерти. Я не сплю тієї ночі, мені все ввижаються тіні замордованих людей. За віщо?

Яготин на Полтавщині, 17/1 1922 р.

БРОНЕВИК

I

І вдень і вночі стугоніло чернігівське шосе. В два, в три ряди тяглися з Києва на далеку північ валки. Безладними купками й поодинокі чвалали захекані, пилом присипані піші. Тюхцем випереджували їх одинокі верхівці.

Скільки оком глянеш, ворушився довгий шлях, мов сіро-жовта велетенська гусінь.

Не чути пісень, ані гучної говірки. Сумні, тривожні обличчя, суворі зморшки на лобі, з-під нахмурених брів лихим позіром очі.

А здаля важким гуркотом невпинно гармати. То під Києвом славнозвісний троєкутний бій. Генерал Бредов — коло Дарниці, Петлюра з Василькова. Більшовики відходять — несила вдержатись. Сум на шосе, безладя й метушня.

Адже тут і довгі військові обози, і червонохресні шпиталі, і евакуйовані установи, і біженці, що тікають від білогвардійського мордування. Тисячі возів, десятки тисяч люду. Сквашною ходою, повсякчас оглядаючись назад, де останні боездатні частини стримують наступ білих. Ось-ось не вдержать — і ті переріжуть шосе, єдиний рятунковий шлях. Справа й зліва від нього сипучі піски, непрохідні болота. Вовком дивиться похмурий селянин на «комунію», що дерла з нього «розвборстку», забирала придбане за перші дні революції добро. Не звертай із шосе, подорожній, — хоч так, хоч інак, а загинеш! Там десь, на далекій півночі, перепочинеш, а зараз — ось іззаду все дужче ревуть гармати, а ондесь ізбоку тарахкотить кулемет. Свій? Чужий? Хто його знає... Більше крок, мерщій хода...

— Стій, падлюко! Ти чого з гвинтівкою? Товариші на фронті, а ти навтьоки? Стій, кажу тобі!

Це застава. Сотня з Козелецького гарнізону ловить дезертирів, одбирає зброю, формує із збігців нові загони, вертає їх на фронт.

Гамір, прокльони, лайка. Кому охота вертати із спасенного шляху?

Раптом у сусідньому лісі постріли. Там, кажуть, бандити чигають на необережних. Іноді заскакують і на шосе, грабують обози.

Завйокали фурмани, зафоркали коні, заторохтіли висококолесні військові повозки, чіпляючи одна за одну, задеренчали займані селянські вози з переляканими дядьками.

Лемент, лайка, галас.

— Куди лізеш, щоб тобі повилазило!

— А ти чого спиш, мурмило невмите?

— Гони, гони, не оглядайсь!

Гуркотнява, курява, безтолоч, паніка невгамовна. Мов череда від гедзів скаженіє.

Пошиковані були дезертири край дороги — знов розбіглися. Фурманка з одібраною зброєю брязкотіла ген-ген, всотана в загальний рух, мов тріска в потоках.

Командир сотні безнадійно махнув рукою і сердито вилаявсь:

— А, котись ви ковбасою, боягузи безтямні. Хлопці, сюди!

Сотня поволі, неохоче збиралася наобабіч шляху. Командир показував на ліс, що синів невідомими хащами віддалік. Шосе стугоніло без кінця, без краю... Тисячі колес, десятки тисяч ніг. Курява. Спека.

II

Командир бригади, поставленої в Козельці гарнізоном (там пройде після відступу з Києва майбутня лінія фронту), мовчки слухав рапорт сотенного:

— Нічого вдіяти не можна. Мов загати прорвало. Вертати когось із цієї отари на фронт — тільки псувати там

настрій, додавати непевного елемента. Адже в лісі якийсь десяток бандитів усе шосе переполошив. Оце аж до вечора за ними з сотнею ганявся.

Комбриг стомлено махнув рукою:

— Знаю. Цілісінький день тут тільки й роботи, що гнати цю юрму далі, проз Козелець, аби хоч тут порядку додержати та щоб мешканців ця сарана не об'їла, не пограбувала. Десь уже там, за Черніговом, можна буде розібратися в тій каші, посортувати людей і майно, розбити на частини...

— Товаришу комбриг, вас до апарату із застави кличуть!

— Ото ще проти ночі не знати що скоїлось... Ну, слухаю...

— Товаришу комбриг, біда! На шосе паніка, прорвався звідкілясь ворожий броневик.

— Де? Як?

— Не знаю. Десь іздала чути стрілянину, а тут таке робиться, як на пожежі в селі. Льодоломом валки мчать, людей давлять, коням ноги ламають. Поночі вже — ніхто ради не дасть, мов збожеволіли всі. Що робити?

— Стати на містку, що на п'ятій верстві звідси. Зараз пришлю автомобілем динаміту. Якщо броневик ітиме — зірвати місток.

— Слухаю!

— Товаришу комбриг, до прямого дроту із штабу требають...

— От іще клопоту набавлять! Гарна нічка буде, нівроку... Слухаю, начгарнізона Козелець.

— На шосе паніка. В напрямі до фронту тікають назад обози. Десь узявся ворожий броневик. Можливо, білі пішли обходом з Ніжена, щоб перерізати шосе. Це загрожує відступові армії. За вашою особистою відповідальністю мусіте той броневик знищити.

— Слухаю... Товаришу сотенний, готуйте сотню до походу знов. Беріть заступи, кирки, ручні гранати.

III

За півгодини по безлюдному шосе задріботіла частим цокотом сотня. На чолі їхав сам комбриг («за особистою відповідальністю»), пильно вдивляючись у нічний морок. Безмісячна ніч була. Десь далеко по хуторах валували собаки. По болотах скреготав деркач, цвюркала черепаха, кумкали жаби. Край обрію деколи промінилась беззвучно далеко блискавка. Шпарко. Час від часу коні хропли й кидались убік, начувши труп присталої худобини. Ось перекинувся віз, онде покинули на трьох колесах другий, третій...

— Ех, відступ! Колись і ми так поженемо вражих синів, що й штанці загублять...

— Стій! Хто іде?

Застава. Місток.

— Ну, де ж ваш броневик?

— Такий наш, як і ваш, — мов запорожці султанові, відповідає сторожа, — аж очі повибалували, виглядаючи його. Казали бігунці, що верстви ще зо дві буде, коло другого містка, що на рудці. Ми одного вперед вислали, щоб наслухав.

— Гаразд. Тепер, хлопці, по обочинах, щоб не чути було. Та не гомоніти.

Обережно посувалася сотня далі. Коли-не-коли дзвякне підкова чи шабля на стремено або чиркне заступ на заступ.

— Навіщо нам оце землеробське барахло?

— Чекай-но, грабарювати будеш. Годі кульбаки обсиджувать.

— Цить ви там, бузотери!

Півверстви, верства. Спереду сугорб. Там далі долина, а в ній рудка. В канаві дозорець від застави.

— Ну?

— Стоїть біля містка. Видимо, боїться далі по-темному перти навмання. Сховавсь попід вербами, мов собака під тином чи кіт у засідці.

— Товаришу сотенний, ви з півсотнею тут. Перерити шосе, стати півколом. Як що — бомбами в шини. Постріли почувете — вперед, в атаку. Друга півсотня, за мною!

IV

Над рудкою туман коливався сивими пасмами. Смердить болотовище гнилизною, перепрілим зіллям.

Довго півсотня з комбригом обходом ішла, шукаючи броду. Як не посунеться в долину наниз — коні вище колін угрузають, болото чвакає, поглинути хоче. Хоч назад вертай, не здійснивши пляну.

Нарешті, доїхали чагарника.

— Рубай шаблями! Мости переїзд! Та мерщій — ніч коротка!

Двічі не наказувати.

І так на конях тіло потерпло, від сирости болотяної дрижаки беруть.

За годину нагатили вузеньку стежечку. Коней у поводи — і на той бік. Вихопилися нагору та знов ланами навкосо до шосе, щоб за верству позад броневика бути. Збагнули плян комбригів, весело тупочуть риллею.

— Ось ми тобі теж на зяб шосе переоремо. Не помернеш на пухкому, зайда незвана!

Доїхали — враз за кирки, за заступи.

— Ох, і шлях же! Справді битий, била б тебе лиха година! І залізо не бере.

— Хоч зубами гризи, аби канава була, щоб як устряв — не вискочив.

— Буде, — товаришу комбриг! Попаде до пастки, мов тхір отой.

— Готово! Не втече броневик ані взад, ні вперед.

— Тепер потихесеньку до нього з бомбами.

— Коней осторонь, за горбок, щоб дурні кулі не покалічили.

Обережно, один за одним, ключем по канавах, обабіч шляху повзли козаки.

— Не вихиляйся так — побачить!

— Та цур йому, рачки воювати!

— Цить ви, сметанники! Звикли по льохах та мисниках ласувати. Лізь, лізь, не бійся черево обідрати.

— А драло б твою маму!

— Цить!

Ключ спинивсь.

У доли́нці темніла купка розлогих верб, а під ними нерухомо спочивав броневи́к, що завдав стільки жаху й клопоту.

Німа, холодна, залізна маса. Грізна в своїй нерухомості. Джерело незчисленних смертей, жажна, жорстока тиша.

— Сплять, мабуть, а на вербі десь дозорець сидить.

— Раптом вискочити — і напш...

— Передавай далі: як постріл — в атаку вперед.

— Як постріл — в атаку вперед!

— Як постріл — в атаку!..

Знов черевом по землі два ключі канавами плазують. Ближче, ближче. Ясніють контури страховища.

— Не сопи, займай дух! Тихше, тихше...

Ані звуку з залізного момота. Ані шелесне гілка на вербі. Напружена тиша. Ось-ось розірве її раптовий вибух. Руки цупко стискають гранати. Спини вигинаються притьмом стрибнути. Ноги налапують опертя. Очі свердлюють німу пітьму. Вуха чують, як б'є кров у жилах.

Ближче, ще ближче...

Комбриг уже біля самого містка. Далі в канаві вода. Поволі випростує голову. Револьвер шукає мети то на вербі, то на темному боці броневи́ка. Очі пильно вдивляються в крейдяні смуги — напис, читають:

Смерть Денікіну!

V

Хто сміявсь, а хто лаявсь, їдучи назад:

— Свого перелякались. Покинули, чорти, на дорозі! Мотор споганивсь.

На сході сіріло небо.

У БОРУ

Павуком стоногим сосна в землю вчепилася. Як копнув тоненьку мшаву оболонку біля стовбура — самий пісок під нею, сірий, сипучий, сухий. Видовбав собі рівчака на тулуб завглибшки — і туди, головою до стовбура. Сусіди — так само. Позакопувалися й лежимо бовдурами мовчки. Наче нікого в бору й немає. Тільки шкоринка десь соснова від вітерця тріпоче. Війне вітрець дужче — затуркотять верхів'я трішки, скрипне гіллячка, за іншу дряпнеться — і знов тиша борова, велична десь, сувора. Не чуть пташок, що листвяні гаї своїм щebetом сповняють. Не чуть сюркоту коників, ані жуків, бджіл та джмелів веселого гуду. Стремлять сосни, мов свічки бурштинові під густо-зеленими шатами, ясно-лискучі вгорі, бурі, поскороджені зморшками внизу. Рівні, аж очам нудно.

Дивлюся долі, на край свого рівчака. Невже й тут життям не дхне? Якась сіра безнадійна пустеля. Де-не-де мшиста прозелень вибивається. Жовтаві сухі голки рясно землю встелили. Ніде ніякої поживи, розради. Аж ось повзе комашка самотна, з голки на голку перебирається. Онде ще одна. В твердуватій оболонці чорніє дірочка. Вусики визирнули раз, другий. Потім із порошоккою комаха вибралась, її віддалік поклала і знов у дірочку впірнула. Онде друга тягне до комашника якусь стеблинку. Тягар удвоє проти неї, незручний, важкий. Потягне його комаха, пристане, поповігає навколо, знов щелепиками вчепиться й до хати своєї поволі суне. Згадав я, як доводиться нам відбудовувати господарство, — і симпатією перейнявся до цих піонерів пустельних, самотних. Ба ні, не самотних!

Ще раніше доглянув я лійкувату ямку в піску. Рівенька, чистенька, мов баня на дзвіниці, шпилем униз

повернена. Серед дрібнесеньких порошинок на спадистих стінках жадної більшої грудочки не видно. Не бачить тої ямки комаха, пнеться задом, стеблинку свою тягнувши, — і раптом стрімголів із кручі в кількадесятеро від неї більшої. Хутко перебирає ніжками — ні за що зачепитися. Сипляться порошинки з-під неї, котяться наниз, на самісіньке денце піщаної лійки.

Притьмом те денце немов ожило. Рвучким фонтаном звідти знявся пісок і градом упав на бідолашну комаху. Наче маленький вулькан вибухнув у мертвій досі ямці. Комаха хапає всіма своїми ніжками за похилі стінки, на мить затримується, піщаний фонтан спадає на неї бурхливим струменем, прає вниз, до схованого в глибині джерела того несподіваного вибуху. Нижче, ще нижче. Немає опору, немає рятунку... Піщані вибухи з нещадною точністю спадають на маленьку тварину. Ось уже видно, хто їх робить: якась плискувата, сіра, мов той пісок, почвара, з черевом, як у великої блощиці, із страшними щелепами, як у краба — морського рака. Пісочний кліщ*.

Це він чатував на необачну комаху, він бомбардував її хмарами піску й зараз захопив її впоперек, наче обценьками, і тягне в свій підземний барліг. Комаха пручається, викручується в смертельнім жасі, безпорадно намагається вкусити твердий панцер кліща. Коли б могла вона кричати, мабуть, і я почув би її розпачливий зойк. Та даремно! Напасник безоглядно тягне її в піщану домовину, закопується разом із нею глибше й глибше. Ось лише ніжка в корчах гадючиться десь на денці, ось ворухнулися востаннє порошинки насподі — і наче не було тут жахної маленької драми, наче ніхто нікого не вбивав, не катував. Рівненька, чистенька, як дитяча іграшка, ямка. Навколо сумирно бігають робучі комашки. На краю пастки сиротливо самотує стеблинка...

Я згадав вовчі ями. Мало не три метри завглибшки, щоб, і підстрибнувши, рукою не дістати краю, покопані

* Кліщуватого вигляду личинка так званого мурашиного лева. — *Прим. автора.*

вони були картатою смугою перед ворожими закопами, вузьким отвором униз, ширші догори. Тонесеньким, окові невидним, дротом, мов павутинням, позаплутувана земля поміж ямами на ступінь заввишки. Як кинулися були в атаку з розгону в те павутиння — і шкереберть в ями. А на дні гострі палі понабивані, наскрізь проколювали животи, груди. Корчаться люди, мов жуки на шпильки понашпилювані...

Так дикуни диких звірів ловлять, тому й вовчі ями. Так катували колись ворогів своїх, саджаючи на палі. По три дні мучилися, не вмираючи. Так воювали культурні люди за японської, за німецької війни...

А тепер хіба не так? Пам'ятаю, як колись ми на греблі понакладали борін гостряками вгору й соломою притрусили. Як пішли навскач із гори на греблю польські улани... Побачили б ви, яка каша з людей та коней була там! А ми з протилежної гори по м'ясиву з кулемета, з гвинтівок... Жара!

Так... Сиділи німці, японці за вовчими ямами, за невидними дротами в засідці, сиділи ми за греблею, боронами вкритою, сидить онде в ямці кліщ, сидимо й ми зараз отут за соснами, чатуючи на офіцерський загін. Наступ денікінці ведуть, хочуть тут обходом проти нашої позиції за бором піти, а ми застави розсипали, вартуємо. Кров за кров. Убивство — закон війни.

Далеко між соснами в лісі видно. Чагарника нема, могутні дерева рідко ростуть. Уся земля велетенськими піщаними хвилями-валами взялася, неначе хвилювало тут колись грізно передісторичне море. Лежимо ми на такому валу в своїх рівчаках, тільки голови трохи видно та виблискують обіч гвинтівки. Тиша. Зірветься суха шишка із гілляки — чути. Позіхне хтось у розстрільні — всі здригнуть. І знов тиша.

Лежу, думаю. Що ми за одні, що не дають нам аж ніяк мирно свій комашник будувати? Онде сусіда мій у розстрільні. Хлопцеві, мабуть, і шістнадцяти років немає. Сидів би вдома, на заводі міхи роздував, навчався б ковальської справи — а втім доводиться теж на фронті

поневіряться. Гнали були — адже ж недоліток. Не йде, мало не плаче: «Куди, — каже, — піду? Сирота, батьків білі розстріляли, завод стоїть. Буду з вами, доки знов десь можна буде працювати». Сам виснажений такий, мабуть, уже сухоти заробив або й від батьків має на спадок...

Аа-гах! — розкотом десь у бору. В лісі важко розпізнати, де постріл. Здається, ось тутечки десь близько, а насправді — ген-ген. Луна в лісі сильно б'є. Навіть напрямок не завжди добре вгадаєш.

Так і тепер. Здалося з несподіванки, що десь перед самісінькою заставою. Вся розстрільня принишкла, в рівчаки наче влипла, тільки затвори в гвинтівках клацають. Хвилина, друга, третя — нікого й нічого. Може, полює хтось? Коли вартовий біжить захеканий, мов із хортами наввипередки йшов:

— Ледве втік. Офіцерні сотня добра лавою просто сюди йде. Готуйтеся!

А що готуватися? Нас усього двадцятеро. Єдина надія — два кулемети «Люїса». Один у хлопця-ковальчука кроків на сорок від мене, а другий — із п'ятьма червонарами в обхід нашвидку посилаю:

— Як зачуєте — наш «Люїс» тріскотить — це знак, що атака починається, так і ви збоку на ворога бігцем та впродовж їх розстрільні кулеметьте.

Ковальчукові наказую:

— Як шапкою махну — стріляй, а до того мовчи, скоростріла білим не показуй. Хай панам це червоне яечко сюрпризом буде.

Поки розпорядок дав, усіх обійшов — офіцерська розстрільня показалася. Густо йдуть. Де наш один — їхніх троє, та ззаду, видимо, резерв. Кепська справа!

Вояки досвідчені — відразу не соваються, обережно розстрільнію розгортають, налапують наші фланги. Та й ми не дурні — заздальегідь півколом лягли, щоб ворожу лінію розтягти й себе забезпечити від обходів.

Там постріл, тут постріл — легенька перепалка почалася, мов баби праниками на ставу ляскають. Від дерева до дерева, ближче та ближче білі підходять. Уже

й сонячники блищать на плечах. Справді, офіцерський загін, не з мобілізованих, що їм так воювати кортить, як на водохрепча купатися.

Один проти мене меткий десь узявсь. Як не визирну із свого ривчака, так і дзьобну знов під стовбур головою. Кулі коло самісінького вуха дзижчать. А сам за грубезною сосною ховається. Ніяк не поцілю ворога, аж одчай бере.

І почали ми з ним у схованки гратись. Я визирну, щоб раптом стрельнути, він захирається. Він визирне — я мерщій за стовбур, щоб у голову не поцілив. Забув я й за товаришів, і за інших ворогів. Одна думка — як того офіцера підстрелити та як від його куль уберегтись. На двоєдиний герць пішли. Він для мене дичина, я для нього. Стерлося з пам'яті все — і де ми, і хто ми, і чого б'ємося. Просто: ось він мене вб'є, коли я його не вб'ю. Хто перший?

Одну пачку випустив, другу закладаю. Ось мало-мало не піймав на мушку. Встиг відхилитися, клятий! А ось мені плече дряпнуло. Сховався я знову, сам, як пружина натиснута, — от миттю вискочити, пальнути. Думка гостро мозок свердлує, чути, як живчик у скронях б'є, руки тремтять, гвинтівку стискаючи скандзюбленими пальцями.

Око на ямку з кліщем упало. Не видно щелепатоного. Та знаю — сидить там падлюка, жертви дожидає. А мій офіцер що в цю мить робить? Мабуть, націлився, мене дожидає. Тільки хоч шмат голови висунь — зараз обпече.

Звідки він визиратиме — зліва чи справа? А мені куди тепер визирнути, щоб його в облуду завести: справа чи зліва? Ну кидай жеребок на своє життя! Щасти, доле... Ні, стоп! Може, якимось шапку висунути з одного боку, а самому, щоб обдурити... Сам ти дурень, — раптом думка блискавкою, — нащо йому дождити, поки визирну, коли куля таке дерево звільна пробиває!?

Аж усередині мені похололо, до грудей підступило, а в лоба наче долотом ударило. От кулю зараз межі очі матиму. Так було, коли ми одну хату колись на решето обернули разом із тими, хто в ній був. Думки вихорем знялись, одна одну випереджає.

Що вдіяти? Сховався на свою голову, щоб не бачити рухів ворожих. Може, він уже в мене націляється? Куди? В голову, груди, живіт? Несила за стовбуром удержатись. Раптом вистрибую і, майже не дивлячись, гачу по сосні на середину людського росту.

Впав! Я переміг. Кортить із радощів стрибати по-дикунському над трупом ворога. Почуття врятованого життя гучним криком сповнює груди, та ніколи... Нова небезпека насувається.

Ліс — не чисте поле. Поки ми із офіцером танцювали біля своїх сосон, ворожа розстріляна перебігала від дерева до дерева й присунулася вже кроків на сотню-другу. Ще трохи — й атака, а може, й зараз.

Треба попередити ковальчука. Он він під горбом лежить, дивиться на мене, щось показує. Я йому шапкою — стріляй! Він знову руками розводить. Ну, стріляй! Лава офіцерська густішає, вливається резерв. Та стріляй-бо! Притьмом розумію. Не може — задержка в «Люїсі». А, сто чортів, пропадемо! Звірем стрибаю до сусіднього дерева, щоб наблизитися до ковальчука й поправити скоростріл. Пізно! Білі схоплюються на ура.

На мене біжать двоє. Як зробити, щоб хоч не водночас на мене напали? Стрибаю ще вбік і вбік, щоб розтягти й скосити трикутник між нами. Тоді поодиноці зустріну. Руки цупко вп'ялися в гвинтівку. Тепер по-стародавньому, як прадіди ходили ведмедів колоти. Очі вимірюють кожний крок, кожний рух. Бачу блискучі гудзики на ворогові й загадую собі, під которий встроїти багнет... Мерехтить у пам'яті учбове опудало, що ми його колись нещадно тельбушили...

Раптом збоку дикий, нелюдський крик. Так ірже жеребець, кидаючись на супротивника в садистичній люті. Так кричить жінка на пологах. Нестямно, жахливо, по-звірячому.

На одну мить забуваю про своїх ворогів і оглядаюсь. Мені потім оповіли, як це скоїлось. На беззбройного ковальчука — у нього, крім зіпсутого «Люїса», нічого не було — мчав із багнетом дебелий офіцер. Ковальчук

пригнувся і впав йому несподівано під ноги. Офіцер з розгону налетів і не вдержався: просто обличчям ницьнув і руки розкинув, а ковальчук кішкою опинився у нього на спині і, мов пазурями, вчепився в щоки. Коли я озирнувся, він немов загнуждав ворога й розідрав йому рота, — звідти нісся той нелюдський рев...

Ніколи слухати. Дерево цього разу допомагає мені дійсно сховатися від ворожого багнета, а за мить мій багнет стремить офіцерові в ребрах. Другому попадає в голову сусідська куля, тоді ж таки з боку тарахкотить рятивник «Люїс». Не діждавши знаку, самі обхідні вчасно вискочили на підмогу. Хоч і в лісі, а з кулеметом не жарти. Де було розглядіти, що з ним тільки п'яток люду? Паніка — завжди паніка, і сотня офіцерів накивала п'ятами, не здійснивши свого пляну, кидаючи побитих і поранених.

Нас лишилась теж тільки половина... Поховали тамо ж у бору...

Спитаєте: а що з ковальчуком? Ой, не так, як у романах та повістях... Коли, нагнавши ворога, вернули ми на бойовище, лежав ковальчук увесь поколотий, з розбитою на гамуз головою, в калюжі чорної загуслої крові. Офіцер із розідраним ротом щез. Кліщ зробив своє діло.

26/IX 1926 р.

ТАМБОВЦІ

I

Саме в нашому полку й був той командир, що про нього кажуть — як прислав Поарм політком, вийшов на мітинзі:

— І поставлю тобі, товаришу, дві тези:

Перша: якої бісової матері ти до нас приїхав?

Друга: поїжджай назад ік бісовій матері!

А сам комполка — бугаєм діло, голова під стелю, кулаком табуретку на тріски луцив... Добре — політком чолов'яга бувалий. Він до нас:

— Загадаю й вам, товариство, навпроти дві тези:

Перша: якого бісового батька ви од Махна та до Червоної армії пристали?

Друга: ідіть ік бісовому батькові назад до Махна та Денікіна!

Ми тоді:

— Ні, не согласні! Денікін у наших батьків усіх коней забрав. Загадували батьки: без коней назад не вертайте.

— Отож-бо, — політком до нас, — все у білих відібрати треба, а самих на капусту пошаткувати. Знаєте, що їхня вовча дивізія робить?

Та як почав нам, ми й вуха розвісили. Комполка каже:

— Ну, живи, балакай, тільки не в своє діло не лізь. Я тут командир, пам'ятай!

Дали політкові коня баского, норовистого. Під попругу будяків наклали. Нічого — всидів. Дали шаблю — свиню на ходу зарубав, дебелу. Ну — свій брат. Лишайся.

А полк у нас був дружній. Усі з однієї волости. Антонівської. Знаєте: на Катеринославщині, що тепер Дніпропетровщиною зветься? Вийдеш на степ — рівно кругом,

як голова татарська, тільки пшениця хвилює та сонячники ясно-жовтими латками. До крайнеба дивись — нічого не вгледеш. Ні людини, ні вербини. А насправді там люду, як насіння в гарбузі. Причаїлися села багатотисячні по балках коло річок степових зелено-білими разками. Тільки шпильочки церковні де-не-де визирають.

Хазяї багатенні тоді були в нашій стороні. В кожного тройко коней або й п'ять та ставних, хоч в якій економії шукай по інших місцях. До коней і парубоцтво, мов жеребці заводські, крутогруді та високі, — відомо, степовики. Як пішли ми з Махном — справжня Січ Запорізька: пий, гуляй, грабуй, влади ніякої не визнавай. Та зрадив нас Махно — передався білим, а ті сплюндрували наші села, погвалтували наших дівчат, позбавили коней наших батьків. Найгірше — коні... Тоді й ми офіцерів зрадили, червоним передались і заклились на помсту. Хоч і які ми куркулячі синки були, а видно стало, що з панамі-офіцерами не по дорозі.

Новий політком нас іще крутіше підкрутив:

— Коли хочете, — каже, — своїх дівчат за ноги для паничів держати — ідіть, на чайок получите.

— Та не діждуть! — і лишилися ми у Червоній армії.

II

Недовго ми ходили самі. Одного ранку бачимо — женуть до нас гурму людей. Що воно за одні?

— Антоновці, — політком каже, — ваші родичі з Росії. Що в нас Махно, так там на Тамбовщині отаман Антонов зчинив глитайське повстання.

Збіглися всі, дивимося. Мабуть, отакі герої, як у пісні знайомій про Стеньку Разіна — задля товариства бовкнув у воду полюбовницю, а що вже тодішнім буржуям купцям від нього частування-гостювання було! — Ще підтопчуть нашу славу...

Бані! З одного погляду посміх узяв. З другого погляду регіт постав. Стоїть мужва тамбовська бородата, присадкувата, носи черевиком, губи фляками. В кожного сакви за плечима нижче матні звисають, а на ногах, братіки

мої... лапті! Лапті, розумієте, що ми їх зроду-звіку не бачили, хіба в прочан далеких. Сторона ж наша чобітна, старці і ті в чоботях, хоча б і драних. Та не з того ще сміх.

— Як же це ви, родичі наші гусоногі, на коней посідаєте? Чи не з дерези вам приробити остроги, кінното липова?

Як узяли на глузд, ледве політком виборонив:

— Та відчепіться-бо вже! Це ніяка кіннота, як ото ви, бузорізи. Селяни це тамбовські, дезертири з Антонівського району.

— Де-зер-ти-ри! То з їх такі вояки, як із дохлої гави кожух. На чорта вони нам здалися? Чи не загадали б ви їм, товаришу політком, дві тези?

Тут уже комполка навпроти пішов:

— Стій, хлопці, не шумуй! Хай їздять з обозом нашим за фурманів. Скільком і гвинтівки дамо — будуть охороною. У нас таким побитом бойових шабель побільшає.

Згода?

— Згода, згода! Командирова воля, як доля. Хай лізуть на вози, щоб лаптів не розчовпати, не закаляти онуч десь у балмусі.

Помирилися ми з тамбовцями, тільки заборонили їм натякати, що антонівцями в одне ім'я називаємося. Та які з їх, справді, лицарі, з конопельників? Ми десь на нічліг станемо — всі стайні обійдемо, де добрих коней обміняти на присталих та скалічених. У повітках, возівнях шукаємо тачанок для кулеметів. По горищах, льохах та стріхах трусимо зброю. Мобілізуємо гожих парубків. Дівчат цілуємо... А наші тамбовці заберуться на городи, напхають казанки картоплею та знай уминають, як черве не лусне. Мо', їм луснули б, та кожний ще казанків зо два чаю нагріє, а хоч нема чаю (з листя садовинного його терли), так просто води гарячої хлюпають та їм хлюпають у себе. Тільки пара йде та піт квасолями на лобі.

Такі були тамбовці. Кортіло їм воювати, як щуці берегом лазити, — хоч із білими, хоч із червоними. Звісно — дезертири. Вони б і від нас подались, так сторона чужа, незнайома. Все була думка — ближче до Тамбовщини

дістатись, бо ми таки від Денікіна відступали жвавенько, нікуди правди діти. Крутивсь наш загін, як дзига, під офіцерським батіжком та все далі від своєї Катеринославщини, все на далеку північ. Що ж — сердите, люте селянство було тоді на радянську владу за продрозкладку, не знало, яких канчуків, якої шомполізації за соціалізацію несе офіцерня. Доводилось рачкувати.

Один раз тільки й пофортунило там. Так було діло.

III

Держали нас, як завжди кінноту на відступі, ззаду, щоб ворогів полошити, краще стежити й швидше втікати. Та забарилися ми якимось — наша піхтура сіла в ешелони та відразу й перемандрувала кілометрів на півтора-ста назад, на нову лінію оборони. Може, забули за нас, може, з переполоху пішли очкура підв'язувати, а може, й навмисно покинули, щоб заслон був якийсь від ворога. Всяко в ті метушливі роки бувало...

Хоч так, хоч інак — опинилися ми у ворожому кільці другого дня. Оточили нас денікінці з усіх боків. Та старим практикованим партизанам це забайдужки. У фронтову війну страшно, коли десь прорив чи обійшли фланг тощо. Партизани звикли бути в запллі, звикли гасати по ворожому стані без зв'язків із ким-будь, на власну волю, хитрість та дотепність.

Не збоягузили ми й цього разу. Одні — то й одні. Тільки хвіст отой тамбовський шкодить. Неповороткий він, вайлуватий та дльвий на лиху долю. Ми — на коней та кількадесят кілометрів за добу. А вози з тамбовцями скриплять-риплять, аж душу на шматки ріже, мов тупим скіском голишся. Та й покинути шкода — ще й не можна: на возах набої, усякий скарб військовий і невійськовий (адже казав вам, що хоч батьки наші й добрі власники були, та ми тої власности не дуже визнавали — чужої, певно, не своєї). Там, в обозі, їхали також поранені й хорі, а дехто з собою й коханку возив. Тепер скажи таке червонарові молодому — не повірить, та нехай у когось сивішого розпитає...

Сила на Україні ходила тоді таких загонів, мов маленькі орди татарські — і червоні, і білі, і зелені, і чорні, і хтозна ще яких фарб — просто грабіжницькі. Розгардіяшні, бентежні були роки.

Стали й ми маленькою хоч ордою, хоч бандою серед околишнього білого моря. Плаваємо...

Зайдемо в якесь село після важкого нічного походу, поставимо гармати на серединному майдані люфами на всі боки; по вуличках, кудю далі збираємось тікати, вози валками гадючаться; тамбовців пошлемо худобі й людям здобувати корми, а самі — за село, на підступи із скорострілами. Лежимо під копицями (справа саме в жнива трапилась) та й спочиваємо навколо села кільцем, багнетами наїжаченим.

Скоро сонце підіб'ється — диви, де-не-де видно ворожу розвідку. На полудень добре вже нас налапають, а надвечір і зовсім оточать село. Чекай на ніч атаки або на ранок готуйсь, щоб не забили гарматами звідусіль. Та недурно в нас комполка забийголова й політком завзятий, ще й хитрющі обидва напрочуд. Ще вдень сидять, бува, над мапами, метикують, селян-проводарів вишукують на дальшу путь.

Туман вечірній спаде над селом і ланами — повзуть потиху десь на околицю чорні гармати, тупають тачанки з кулеметами, підтягуються з усіх боків верхівці — та як плюхнуть разом десь по темній польовій дорозі та в такому напрямку, що й самі ми, не те що ворог, не догадувались. Бувало, йшли знов у той бік, звідки до села прибули.

Півгодини на всю цю справу витрачали, бо ж нічного гарматного вогню не любить ніхто, та й кулемети — не іграшка — знай ховайся. Отож раптом як не зірветься водночас із десятків джерел тупіт та тріскіт — тікають білі з того місця, як руді миші. Рвали вороже кільце, а в ту дірку слідом за гарматами й кулеметами котились струмком вози з тамбовцями.

На інших околицях наші потроху з ґвинтівок лускочуть, щоб привабити ворога й не дати підмогу послати

на місце прориву. Дивись — прохід вже й вільний. Тоді на коней та навскач навздогін. Шукай тепер, денікінці, де станемо!

Таємними тропками проходили на якісь інші шляхи, повертали вправоруч, вліворуч, ще десь гавкали сердито гармати й тахкали кулемети — і темною чередою тупали ми всю ніч до якогось іншого села. Там ізнов гармати — на майдан, кулемети — в копиці, самі — на спочивок, тамбовців — по харчі.

Так два тижні з щоденними чи, власне, щонічними боями, з довжелезними походами. Все хоч боком — на північ, хоч стороною — на північний схід. Радіють тамбовці, сумуємо ми.

Раз, кажу, тільки й звеселились.

IV

Проходили поночі якийсь панський маєток. Білими мармуровими стовпами будинок оздоблено. В саду понаставлені погруддя голих бабів — або й уся гола, тільки рукою прикривається. Файні баби, тільки пощо їх серед куців тримати? Багатир-пан жив — міг вигадувати. А багатства нассав із цукроварні. Тут ж край села була.

Туди й ми полізли по солодке й набрали його, що тільки підвезти сила. Комполка не дуже хотів, та вперся політком:

— Платитимемо, — каже, — хоч фунтів по п'ять дядькам, котрих тягаємо з собою у колю. Не лаятимуть так червоних (тоді був великий брак на цукор, на сіль та іншину).

А тамбовці любочайні набрали цукру, аж сакви не держать, ще й по кишнях розкладають, а хто й у цеберці несе.

— Дивіться, — кажемо, — задощить, повлипаєте, як ті мухи в мед.

Сміються «родичі»:

— А чайок? Єсть тепер чим побалуватися.

Та й побалувались на свою голову... Але чекайте, щоб не забув іще одної знахідки. Звеселила вона нас, як малих дітей писана цяцька, бо й справді писана, кольорова була.

Як пішли ми будинок панський трусити — витрусили цілі пачки башликів червоних, червоним лискучим крамом підбиті. Казали тамошні дядьки, що колись той пан держав черкесів, ними охороняв маєток і селян тримав у покорі. Для них башлики був і виписав, та довелося разом із гетьманом Скоропадським десь тікати, добро своє забуваючи.

Подякували ми панові за здогад і так вирядили свою першу сотню, що, мабуть, із завидок прадіди-запорожці перекрутились у домовинах. Як несеться сотня шляхом, у кожного полощуть за плечима червоні відльоти, мов крила дивовижного птаха. Краса! Дівчата аж мліють, бачивши таке. Ходять наші козаки гиндиками, груди випнувши — дивись-но та дивуйся, що ми за одні.

Не схотіли ми того дня і під копиці йти.

— Хай хоч раз тамбовці там полежать, розтрусили, либонь, свої черева на возах. Час і нам у селі пожирувати. Годі стерегти цих картопельників.

Попередньої ночі ми через дві річки болотяні перейшли й спалили містки за собою. Не відразу дожене тепер ворог. погодилися командир із політкомом:

— Гуляйте, хлопці, та опівночі — всі в похід ось по цій дорозі. Час до своїх добиватись.

Не збрехали козаки. Опівночі вирушив полк тихо з села — цей раз без ворога обійшлося, не встиг підійти. Потяглася колона широким шляхом на поєднання з армією, де вже давно нас записали на панихиди.

Їдемо, пісень граємо, раді, що вискочили з ворожого кола, нічого свого не втеревши, ще й забагатівши на цукор, башлики та інше барахло. І дядьки-займанники підспівують, знають, що одержать солодку заплату ще й у бій із своїми кіньми не попадуть, вернуть додому спокійно. Не військова колона, а весільний похід.

Нічка темна, шпарка, густим хлібним пахом насичена. Бовваніють наобабіч копиці стрункими шеретами. Підлетить інколи до них верхівець наш кажаном велетенським — відльоти башликові за плечима метляються. Шукає вівсяного снопа коневі поласувати. Зарже кінь, обізветься другий.

Суне колона далі й далі, забуваючи недавні пригоди, мріючи про швидку зустріч із своїми. Так вертають із далекої небезпечної плавної морці і здалека ще визирають рідний берег, здалека метикують, що робитимуть, зійшовши на нього...

Попереду командир із політкомом задумані. Яку нову задачу загадають їм у штабармі? Невже таки доведеться кидати Україну на поталу Денікінові? Невже доведемо тамбовців до їхньої батьківщини, де вже з нас, хохлів, сміятимуться й глузуватимуть, як ото ми тут із них?

А що це вони мовчать? Чому в хорі різних пісень не чути руської «берьози», що так її наші тамбовці любляють? Десь, мабуть, далеко ззаду плентаються. Та вже ж не вженешся за кіньми степовими, що за дві години кілометрів тридцять, мабуть, ушкварили...

Загавкали собаки, запахло димом і теплим кізяком. Близько велике село. Годі. Тут днюватимемо. На околиці зустрічають заздалегідь вислані квартир'єри й розводять свої частини на нічліг. Командира й політкома ведуть до попа, бо де ж бути штабові, як не в кращому будинку, ще й такому, котрий усі знають? Це вже традиція: куди б не прийшли — штаб у попівському подвір'ї. Не треба нікого про це й сповіщати.

Цю ніч уже по хатах та клунях хропли, навіть роззувшись. По вулицях самотні стійкові десь під лісою, на околицях невеличка варта. Відколи вже такого спокою не знали.

Тільки в поповому домі командир із політкомом не сплять, турбуються:

— І де вони поділися? Чому й досі немає? Невже денікінцям передалися чи в дезертири знов пішли?

Так і лишилися ми тоді без тамбовців. Щезли, мов відро в колодязі — і не видно, і не чути, тільки знати де. Та не шукати ж їх у вовчій пастці — пішли ми далі й дійшли небавом своїх.

Ой було ж радощів та привітань! Немов мерці з гробів повставали — так нас зустріли.

— Ще й у башлики червоні повбиралися — ач які джигуни, нівроку їм!

Та не час жирувати. Знов бої, походи, та все на північний схід. Ось ми вже недалеко Чернігова, краю України доходимо...

— Таки доведеться, либонь, на батьківщині наших збігців побувати. Де то вони тепер? Так і не чути, що з ними там коло цукроварні скоїлось...

А дізнались, почули. Так це було.

V

Відступали ми по шосе чернігівському. Зійшлася на ньому мало не вся лівобережна група червоного війська. По ньому йшла також евакуація Києва. Десятки тисяч люду комашилися тут.

Знали це Денікінові генерали й намагалися перерізати шосе, замкнути нам дорогу на північ.

Даємо наказ одного дня:

«Ворожа піхота скупчується в селі, що недалеко лінії відступу. Треба вибити й відігнати геть».

Гаразд. Вирушаємо. Ось уже видно вітряки попід селом на узгорбі. Розсипавсь наш полк лавою, хоче кінною атакою взяти село. Проти вітряків саме червоної сотні припадає джиґунистій. Попереду політком на своєму баскому коні відвагу показує. Вирвавсь кінь уперед, уже й не радий політком, бо онде, бачить, поміж вітряками лежить ворожа розстрільня. Та командирського коня хіба вдержиш, коли він не звук ходити у шерезі?!

Летить сотня за політкомом, тільки відльоти червоні на вітрі мають язиками полум'яними...

Чекає напружено політком: ось зараз спалахне ворожа розстрільня пострілами, обпече його гарячим, і прийде кінець боротьбі за волю. Видно вже ясно сірі постаті на землі, видно онде командира, що ховається за рогом вітряка. Ось він подає знак, пахкає револьвер...

Що це? Розстрільня схоплюється на ноги, біжить навпроти кінної лави. Невже на багнети? Чи ви чули коли про таку сутичку? Гей, буде шаблям пожива!

Ближче, ще ближче. Політком наміряється вдарити якогось рудого бороданя з роззявленим ротом. Щось

кричить — не почувеш, кінь навскач. Ледве встиг політком крутнути вбік коня перед самісіньким тамбовцем, в останню мить пізнавши його. Був би порубав, як лозу.

Ледве й сотня спинилась, здивована.

Підбігли тамбовці, розказують:

— Пізнали полк по червоних башликах, а то лихо було б. Забарились ми тоді коло цукроварні, хотіли ще потрусити панські льохи. Забрали нас денікінці, як курчат поночі. Командирів — у штаб Духоніна, червонарам звичайним — звичайна і порція: по двадцять п'ять шомполів. Попобили, а далі своїх командирів настановили й тягали з собою аж досі, мовляв — мобілізовані. Були б у своїй стороні — розбіглися б, а тут — куди подінешся? Ось і спіткали своїх, спасибі червоним башликам!

Розміняли ми офіцерів денікінських тамо ж коло вітряків і пішли далі знов із тамбовцями.

7/XI 1926 р.

КОЛИ БАТЬКО ПЛАКАВ

Горе Петрикове було невдержне.

Сьогодні, коли скрізь майорять прапори, коли вулицями плинуть радісні натовпи люду і всі товариші й товаришки співають бадьорих першотравневих пісень, коли в вікно б'ються плюскотливими хвилями звуки оркестрів — сьогодні лишатися вдома? Ніколи! Нізащо!

Петрик пробує встати з ліжка, але пекучий біль у нозі знову примушує його покластися.

Петрик — герой. Учора врятував життя сусідчиній дівчинці Фані. Мала ще вона, дурна. Вийшла з двору та й простує трамвайними рейками, якесь коліщатко паличкою жене. Ззаду трамвай дзеленчить, ось-ось наїде. А за трамваєм, його переганяючи, візник коня-рисака пустив на всю кінську рись. Не видно йому з-за трамваю дівчинки. Злякається вона дзенькоту, кинеться вбік з рейок — і саме попаде коневі під ноги...

Побачив це Петрик і кинувся до білого сміхотливого клубочку. Миттю перебіг вулицю, схопив Фаню на руки й виніс її з-під самісінької кінської морди.

Але чи то голоблею, чи то колесом таки штовхнуло його — і ось лежить тепер хлопчик з компресами на нозі, не може якийсь час ходити.

А знадвору чути, як туркочуть над містом величезними білими бабками аеропляни, як у суголосний хор зливаються маршеві пісні, як чітко крокують військові частини, ідучи на парад...

Очі Петрикові сповнюються сльозами. Він не може їх стримати, і вони солоним струмочком течуть по зблідлому журному личку. Мов крізь туман, ледве бачить він, як поволі одягається батько, збираючись на маніфестацію. Вчора зранку ще обіцяв він узяти Петрика з собою.

— Йтимуть залізничники повз нас — і ми до них при-
станемо. Коло воріт дождатимемо своїх. Дивись-но —
не проспи.

Не проспав Петрик, та не йти йому разом із татком.
Гірка образа ще дужче стискає горло, видушує звідти
хлюпотливі звуки.

— Чого плачеш, Петрику? Боляче? Перемінити ком-
прес?

— Н-ні... жалько.

— Чого тобі жалько, сину?

— Себе жалько. Що не піду...

— Нічого, Петрику, підеш іншим разом. Щороку справ-
лятимемо Перше травня й щороку святковіше буде воно.
Ти ще малий, нагледисься.

— Я сього-о-дні хоті-ів. Там ве-е-село. А нога-а болить.

— Нічого, Петрику, це почесний біль. Це як на війні
поранено. Не плач, сину. Перейде...

На батьковому обличчі лягли тіні якогось смутку. Не-
мов щось невеселе згадав.

Він підійшов до вікна й широко прочинив його. Мов
танцюючи, ввірвались у маленьку кімнатку звуки ба-
дьорого маршу:

Дрижіть, недобитки ворожі,
Червона армія іде!

За військовою частиною темніє робітнича кольона.
Червоний прапор полоще на чолі, золотими літерами
на сонці виграває:

Наш паротяг летить вперед!

Майстерна рука вигаптувала на прапорі паротяг, а на
ньому за машиніста — Ленін.

Пильно вдивляється в далечінь — людське майбутнє.

Це йдуть залізничники. Батько Петриків уже бачить
знайомі обличчя, відрізняє знайомі голоси товаришів:

Від краю до краю не громи гудуть,
Робітників полки сполучені йдуть.

Він увесь висовується з вікна, наче плигнути хоче туди, між сині й чорні блюзи товаришів. Губи ворухаються, повторюючи беззвучно знайомі Франкові слова:

І поклик рокоче: вставайте, народи!
Прийшла пора, пора — день свободи!

Могутні погрозливі розкати пролетарського гімну, здається, ось-ось розірвуть маленьку кімнату, винесуть звідти, мов на крилах, усе живе туди, в багатотисячний робітничий похід.

Петриків батько одривається від підвіконня і сквапно хватає кашкета.

На обличчі урочиста піднесеність. Очі горять завзят-тям, одвагою.

Раптом вони спиняються на ліжкові, де, згорнувшись у клубочок, зіщулилося маленьке Петрикове тільце. Личком припав до подушки. Худенькі плечики здригують від придушуваних риданнів. Рученята хапливо цуплять край плохенької ковдри.

Батько спинився.

Постояв. Тихо почепив кашкета на гвіздок і обережно сів на ліжко коло Петрика.

— Сину, не треба! Я буду з тобою. Втишся.

Не відразу це вдалося. Образа була надто болюча, надто вразлива.

Де ж пак: пропустити таке свято, лишитися самому, коли все місто на майдані, все місто поломеніє в прапорах, купається в піснях і музиці!

Отак може скривдити доля! І за що? За що? Горе щоразу наново стискує Петрикові горло, і він не може дивитися на батька, він знов ховає личко в подушці. Такий жаль на себе, такий жаль!

Шорстка батькова рука ніжно гладить його біляве волосся.

— Заспокойся, сину! Ось заспокойся-бо. Оповім тобі, як колись я так само плакав з образи й досади.

Батько плакав з образи й досади? Батько плакав? Отакий мужній, суворий, великий, наче з металу скутий

чоловік — і плакав? Неймовірно! Батько жартує. Цього не могло бути.

Петрик крізь пальці, розмазуючи по щоках солоні сльози, дивиться на батька зачудованими очима.

Батькове обличчя серйозне, задумане. Очі дивляться кудись немов далеко-далеко, пірнаючи в давні спогади. Губи суворо стиснені.

— Розкажи, тато, що тобі було скоїлось? Мабуть, дуже боляче, що ти плакав?

— Боляче, синку, ой, боляче... Слухай тихенько, яке мені було колись свято.

Твоя мати служила тоді за вбиральницю на одній невеличкій станції. Ти був зовсім маленький, як ота Фаня, ще навіть менший. А я їздив тоді за кондуктора на товарних поїздах.

Була війна. Та війна, що звільнила робітників від буржуазії — громадянська.

У робітників було військо — червона гвардія, у буржуазії — біла.

І от білі захопили ту станцію, де була твоя мати. Ми, робітники, вирішили звідти вигнати білих, бо на тій станції було багато військового майна, що потрібно було для повстання.

Вночі розпочали ми наступ. Тихо підкрались до станції і кинулись на ворога з бомбами. Він не сподівався цього і взявся тікати до містечка, що було за кілька кілометрів від станції... Там стояв великий загін білогвардійців.

Ми розділились на дві частини. Одна повинна була забрати зі станції різне майно, зброю, харчі, телефони, все, що потрібно для війська, і повезти назад, до сусідньої станції, де був наш повстанський штаб.

Друга частина мала переслідувати ворога, одігнати його геть і не дати пошкодити праці першої частини.

Твоя мати лишилась допомагати товаришам перев'язувати поранених, а я подався з гвинтівкою відганяти ворога. Не встиг навіть привітатися з нею, пару слів сказати...

Ми бігли вздовж узенького шосе, що вело до станції від містечка. Воно ледве сіріло в нічній темряві, і тільки

старі верби обабіч здавались якимись потворними страховищами.

Коли-не-коли ми спинялися, лягали на холодну землю й хапливо стріляли в чорний морок. Звідти ляскали одвітні постріли, жалібно дзижчали й ф'юкали кулі, інколи викреслюючи іскри на шосейному бруці. Замовкали.

Ми знову зводились на ноги, бігли вперед, спотикаючись на рівчаках та межах, падали і знов стріляли.

Я відбився якимось геть убік, на поле, ще й далеко вперед од своїх. Запалився.

Ліг у рівчаку, чекаю, поки наздоженуть товариші. Гвинтівка аж гаряча від стрілянини. Міркую: вернуся назад, візьму твою матір, візьму тебе, завезу десь далеко від фронту, щоб не трапилось яке лихо.

Аж чую — рідші стали постріли. Там, там. Там, там. Припинили, мабуть, товариші переслідувати ворога.

Зірвався на ноги, хотів доганяти своїх.

Раптом щось опекло ногу — ти пам'ятаєш, як ми купались, я тобі показував дві біленьких плямки під колінами?

Упав на ріллю. Несила йти з перебитою ногою. Аж зуби стиснув від злоти, бо ж і куля, здається, була з нашої сторони. Так, у п'яті випадково мене натрапила.

Почав я поволі плазувати назад до станції. Тягну за собою ногу, немов не свою. Що здорова людина зробила б двадцять кроків, я — один. А тут ще поорано. Дерешся по скибах, мов човник на буремних хвилях. Кров цюрчить, мокра холоша аж до п'ят. Подер сорочку, зашморгнув туго ногу вище коліна, щоб кров туди не збігала. Аж заніміла нога, стала важка, мов колода.

Ледве дістався шосе. Знепритомнів. Скільки лежав — не знаю. Прийшов до пам'яті — зовсім тихо стало, а темінь — ще гірша. Тільки зорі десь високо кліпають, мов живе небо, і ходить там хтось із тисячма ліхтариками, коливається. Коливається і в мене в голові, аж водить. Пити кортить — кров би свою ссав.

Останні сили зібрав, поплазував гусінню по шосе далі. Вже й здорове коліно на бруці до крові збив. Наче голою кісткою ступаю.

А найгірше було, як місток по дорозі трапився через канаву з водою. Розібрали його товариші, уходячи, щоб ворогові пошкодити путь. Самі бруси лишилися, що на них дошки були. Попоморочився я на тих брусах, прокляв був усе на світі. Це не те, що ти на залізничних рейках бавишся. Там падати нікуди, і дві нозі в тебе...

Батько встав із ліжка й нервово заходив по кімнаті, збираючи спогади.

По щоці бігала мишка. Кулаки стискалися, наче до бою із кимось.

Петрик завмер, вражений батьковим оповіданням. В уяві темна, як порожня топка, ніч, гола, холодна земля і на ній самотня, безпорадна людина лишає по собі кривавий слід. І ця людина — батько!

Петрик молитовно склав рученята, притиснув їх до грудей — ось-ось звідти вискочить маленьке, переповнене любов'ю до батька, гаряче серце.

— Далі, ну, далі!

— Далі, сину, було ще гірше... Не знаю, скільки часу я ліз по шосе, бо кожний крок здавався довгий, як цілий перегін, а кожний віддих — як гудок коло семафору.

І раптом почув гуркіт поїзда десь там близько станції. Очевидьки, прислали із штабу забирати здобич та наш червоногвардійський загін.

Серце мені стиснуло: ось поїдуть, а я лишуся тут на дорозі загинати, а може, заберуть беззахисного вороги.

Ні, не беззахисного! Ї винтівку не кинув, дарма що перешкоджала лізти.

Надумався так: коли вже доведеться в полон іти, застромлю собі в рот, ногою гачок натисну — не візьмуть живого...

Так вирішив, а сам чимдужч плазую, як собака з перебитим задом. Вже й болю наче нема — одна думка: якнайскорше до станції, до своїх, хоч так, щоб голос почули.

А там, чую, паротяг ворухиться, по станції, видно, вагони збирає. Далеко вночі чути, як дихає важко машина, як гуркотить на скріпах колесами.

Зачули, мабуть, той гуркіт у містечку і білогвардійці.

Гохнуло щось в далині, а потім — шу-шу, шу-у, шу-у — летить гарматень та як гупне десь півкілометра назад мене.

Я так і прикляк до землі, та не встиг і спам'ятатися, як другий гарматень летить, вогняним фонтаном на шосе спалахує.

Ніде сховатися. Гола, рівна земля, тільки рівчачки неглибокі наобабіч шосе. Скотився туди й лежу, трусюся, мов щеня закинуте...

А ворог добре ціляє: один по одному гарматні вздовж шосе лягають та все ближче до мене...

Триста метрів, двісті, сто...

Ось черговий упаде саме коло мене — і годі мучитись, прощай життя!..

Аж похололо, заніміло всередині. Язик, горло, губи сухі стали, мов ремінчаті. Очі заплющив, а в них колесом сяйво якесь миготить, міниться...

Ж-жах! Розірвалось десь спереду, і дрібні камінці — на спину, на голову. Буду живий! Перелетіла смерть...

А так було прикро, образливо стало, що загину отам по-дурному, що вб'є мене, вже пораненого, недалеко збавленої станції, де товариші, жінка і ти, любий Петрику, — так образливо, такий жаль мене взяв на себе, що я вже тоді мало не заплакав. Не було тільки часу: щойно стисло в грудях, засвербіло в горлі — аж тут і набій вибухнув. Відлягло тоді...

Блискучими очима дивився Петрик на батька, переживав його пригоди, порівнював:

— Це, тату, як зі мною вчора: і подумати нічого не встиг, як візник налетів. Так і покотивсь я по бруку. Тільки я плакав. А ти, тату, коли ж ти плакав? Ти ж тоді врятувавсь?

— Та вже ж, сину! Адже бачиш мене живого й здорового... Врятувавсь я тоді швидко. Після того набою, що страху мені завдав, стрільнув ворог іще кілька разів — уже по самій станції влучив. Останнім гарматнем у самісінський станційний будинок поцілив. На тому й заспокоївсь. Боявся, видимо, що ми по шосе наступатимемо

на містечко — ось і обстріляв дорогу, щоб йому стріляло під усі ребра!..

— Та як же ти врятувався? Мабуть, ешелон не встигли відправити, не квапились? — запитав хлопчик сумного батька, що сидів тепер кінець столу, зіпершись на долоні й похиливши голову від журних споминів.

Маніфестація пройшла десь далі. На спорожнілій вулиці була тиша, тільки десь угорі глухо турчав аеропляний мотор та здаля басовито гула промова з голосномовця.

— Що, Петрику? Так, так: на станції наші квапились, злякавшись обстрілу. Але я догадався: узяв гвинтівку й почав раз по разу стріляти в повітря. Наші подумали, що ворог узявсь наступати, і вислали розвідку. Я до неї обізвався, і мене принесли на станцію.

Знов замовк батько, пригадуючи давноминулі картини, вразливі події.

Встав, машинально пройшов по кімнаті, машинально сів на ліжку і поклав шкарубку руку синові на голову. Мов не тут батько, мов перенісся ввесь туди, на далеку, беззвісну станцію.

— А коли ти все ж таки плакав? — тихо, несміливо спитав Петрик, почувуючи, що торкається болючої, роз'ятреної рани.

— Там, сину, вже на станції... Мене принесли неприємного — поки несли, знову кров цівкою пішла — і поклали в вагон з іншими пораненими. Один гарматень особливо багато шкоди заподіяв — той, що в будинок влучив. Побив багатьох...

Лежу я, нічого не чую, нічого не знаю. Коли паротяг вагона штовхнув — причеплював, либонь, до поїзда. Від штовхунця того мене качнуло, і я боляче вдарився пораненою ногою об свого сусіду — покотом у товарівім вагоні лежали.

Різкий біль до пам'яти привів. Чую — стогін навкруги. Клятий паротяг усім болю завдав. Темно, не видно, хто стогне.

Питаю сусіду:

— Чи я, часом, не вдарив?

Мовчить сусіда, не обзивається. Лапаю його рукою — його рука коло моєї лежить, холодна, задубіла. Мертвяк.

Одсунувся я трошки, щоб знову не вдаритись, сам кричу:

— Гей, хто там на колії живий? Дайте води пораненим та світла якого.

— Почекай, товаришу, — хтось відповідає, — ось складемо поїзда — все буде. Треба ще жінок та дітей забрати, поб'ють білі, як залишимо.

І справді, думаю, як це твоя мати, Петрику, та ти в мене з пам'яті випали? Чи ж не за вас я бився, муки приймав, а тепер тії муки весь світ заступили.

І лежу вже мовчки, не ворущусь.

Совають наш поїзд з колії на колію, щось гомонять там на рейках, носять, вантажать, вагона паротяг знов штовхає, гримить буферами.

Терплю, тільки ще від мертвяка відсовуюсь.

Коли риплять двері, лізуть у вагон кілька товаришів з водою, з полотном для поранених, ліхтаря світять.

Один до мене нахилиється, питає:

— Ну, в тебе як? Повернись-бо трохи, присвічу, подивлюся.

Повертаюся я лицем до мертвяка... ой, Петрику, то була твоя мати!.. Її вбило тим останнім гарматнем, коли вона в залі поралась коло поранених.

Тоді я заплакав, сину, ось тоді я заплакав...

Петрик уже давно плакав, мовчки, беззвучно, не рухаючись, поливаючи сльозами батькову зчорнілу руку.

А на вулиці чітко вибивав такт піонерський барабан і молоді голоси юно викликали:

Ми на зміну всі підемо,
Клятьбу здійснимо травневу.

ПРИМАРА

I

Колишня панська економія, а тепер — великий радгосп.

Колишня мурована стайня, а тепер — м'ятний завод. Колишній — та хто зна, хто він був колись? — а тепер завідувач радгоспу голосно чхає на заводському горіщі:

— Щоб йому добра не було, цьому паху їдкому!

І проз хмари пахущого пороху, повз товстелезні, густо напхані м'ятою п'ятипудові чували продирається до виходу, їдкий пах ріже очі, пеленою рясних сльозинок застилає зір. У тій пелені сум'ятяться дивовижні страховища — зігнуті постаті селян, що говіркою юрбою сунуть і сунуть на просторе горіще, тягнуть сірі копиці чувалів. Чували зливаються зі згорбленими спинами, ноги здаються тонесенькими шпичками під незграбним товстючим тулубом без голови. Страховища чхають, кахикають, голосно лаються...

— Агей, бережись!

Чиясь висока постать тернула завідувача об плече, і за мить сіро-зелений струмень м'ятного листя курним водоспадом полився в розчинений люк у помості. Зажерливе горло люку ковтає сировину, мов пічна паща лопату дрібного вугілля, — і нема краю м'ятному потоку, і ніяк не закидають доповна селяни залізних чанів, що під горіщем випнули свої черева, — аж до герметичної покритки в люці.

— Агей, бережись!

До завідувачевих ніг безсило падає зібганий порожній чувал, а чиясь висока постать хапає другий, смикає когтистими пучками зашморг, — і знову водоспадно

лється в чорну пащеку сіро-зелене запашне листя. Люк немов зідхає, і з нього мрячливою хмариною вилітає пара. Це в чани нагнітають її з паровика, і з випареного листя стікає на дно брудний м'ятний розчин, щоб потім, у холодильнику, сплила нагору дорогоцінна ясно-бурштинова м'ятна олія.

Як просто, але чого коштує ця простота! Це ж він, Сисой Антіпов, оживив мертво стайню, пробив селянськими возами глибокі колії до багатого тепер радгоспу. А було... На мить спиняється, самовдоволено гладить чорну борідку.

— Агей, бережись!

Знов чиясь похаплива постать штовхає плече сірим тілом чувала, і Сисой бачить на похилому обличчю лихе, пронизливе око. Це не звичайний сердитий зір людини, що їй перешкоджають працювати, стоять на дорозі. Проз м'ятну куряву метнувся він крицево-холодною голкою і зник, лишивши в пам'яті роз'ятрену болючу уразку.

Отруйний м'ятний пах нестерпно лоскоче пересохле горло, викликаючи сухий дряпливий кашель. Далі лишатись тут несила, але якесь бентежне почуття змушує оглядатись назад, шукати в мряці серед нагромаджених куп сірого лантушшя той несподіваний гострий погляд, лиху вістку незнайомої зігнутої постаті. Пихливі гордощі кудись безповоротно повіялись. Натомість постав сум'ятливий острах, незрозуміла пригніченість. Загрозливий зір пронизав десь глибокі таємниці давніх призабутих спогадів, звихрив їх м'ятушливим смерчем — і визірав звідти, пекучий, жалкий.

— Ото напасть! Що це зі мною? — мало не вголос промовив Сисой, озираючись востанне при виході.

Він щодня обходив усе господарство, зазірав заботящим, хазяйським оком в усі закутки просторого двору, в хліві, возівні, майстерні, але найбільше спинявся тут, на м'ятному заводі, його улюбленій дитині. Може, ще й не тому тільки... Там-бо внизу, де стоять метрові сулії з золотовою м'ятною олією, де крізь очисні лічки стікає вона, прозора і ясна, бурштиновими краплинами, — над ними схилилась ніжна дівоча постать.

Сисоеві тридцять років, і його дуже тіло не згідно на самотність, його м'язи не знесилюються в щоденних клопотах, і почуття його не обмежуються любов'ю до радгоспу.

Та й червона хусточка робітниці ніби вицвітає, блідне, коли він наближається до неї, — так шаріє кровистим полум'ям її незаймане обличчя, так іскряться неприхованою радістю очі. Вони мають побратися, — це вже конче вирішено. Щаслива життєва путь мариться Насті. Він, такий сміливий і розумний, поведе її, юну комсомолку, товариською рукою допомагаючи стати серед рушіїв могутнього творчого руху. Як треба буде, вона піде на будь-яку жертву заради нього... Ні, хіба ж можна таке комсомольці говорити? Звичайно, не заради нього — заради... Але ж і він такий любий, такий хороший.

Млосна ніжність оповиває всю істоту Настину м'якими обіймами, і вона недобачає, як лле прозору рідину в уже сповнену до краю сулію і як розпливається долі масними плямами олія.

— Що робиш, Настусю? — застережливий та разом ласкавий голос вертає дівчину до дійсності. Вона хапливо висмикує переповнену лійку з сулійного горла і встромляє її в сусідню порожню посудину. Її руки обливає масна рідина, але Сисой не зважає на це й міцно пригортає дівчину до себе. На губах ув обох їдкі м'ятні випари, але вони забувають про це і проз вільгість губів почувують свіжі, молоді зуби.

— Отак би й задушив тебе!

— А з ким би тоді жив? Пусти, навіжений, бо вимащу! Ще й побачать, — кидає полохливий зір у віконце, що виходить з цієї маленької кімнати на двір, де завізно від цілих валок селянських возів — чергового щоденного транспорту м'яти.

Сисой стежить за її очима, і йому ввижається, ніби в віконці мигнула якась тьмяна постать. Випростовується, спалахкує гнівом:

— Наче на п'ятах хтось ходить. Примара чортова!

— Що ти, любий? Яка примара? — лякливо запитує дівчина, здивовано поглядаючи на суворо стиснуті брови, на різку зморшку на лобі.

— Нічого, Настусю... Так, увижається казна-що. Неначе вистерігає мене якийсь тип.

Стурбована порада:

— Дивись, мо', й справді якийсь куркуляка хоче помститись. Адже радгосп мало їм добра дає.

Сисой уже заспокоївсь і роздумливо каже:

— Так. М'ята багато бідареві допомагає, недурно її демократичною рослиною звуть. Є чого глитайні ремствувати.

— Тобі шана за це, — ніжно пригорнулася Настя. Тепла хвиля пробігла по жилах, пристрасно допавсь Сисой до рожевих губ, одриваючись на мить, щоб гарячково прошепотіти:

— Прийдеш? Прийдеш сьогодні?

Десь близькі кроки — і Настя нашвидку пригладжує зім'яту червону хусточку, а вона така бліда супроти розпалених щік, супроти іскристих зіниць, що без слів кажуть:

— Таж прийду. Хіба можу не прийти?

А Сисой повертається з удавано діловим виглядом, заклопотано ніби зазирає в лійки і наказує робітникові, що зайшов був до кімнати, принести ще якусь пару порожніх посудин.

Той бачить попідстінню цілий шерег ще неповних сулій, здивовано знижує плечима, але кориться наказові й неохоче йде із кімнати.

— Бачиш, який ти! — поприкає крізь придушений сміх дівчина. — Мало не засипались. А ще завідувач: цілується з робітницями по кутках. Дивись: бюрові осередку перекажу.

— А я перекажу, що ця робітниця олією долівку масить. А ще комсомолка — не вміє державне майно бергти.

— Ну, йди вже, бабіюбабієвичу, не заважай працювати!

— А ти слухай, що начальство каже: прийдеш увечері?

— Ой, бюрові перекажу, ой, перекажу!

Жартує дівчина, а самій так сумно стає, коли лишається на самоті, така злість бере на ті краплини м'ятні, що поволі, ледь-ледь крапають, ніби навмисне віддаляючи побачення.

І не знати: чи то перше палюче кохання, чи їдкий м'ятний пах навертає сльозинки, і чи то сльози радості першого дівочого щастя, чи сльози жалю, що так довго, так безкрайньо довго тягнеться клятий час. Ой, несила діждати — і падає шкляна лійка з тремтливих рук на поміст. Різкий дзенькіт шкляних дріб'язків гостро коле злякане вухо, мов сигнал на якусь небезпеку.

Настя низько схиляється, збираючи розбите на гамуз шкло. Губи зблідли, на них неприємні, їдкі м'ятні випари.

II

Сисой ішов двором і нервово торгав чорну борідку. Серце ще напружено гнало збентежену кров, і вона теплими хвилями билася в дужих м'язах, стукала в жилках на скронях.

— Гарне дівча! Добре буде з нею. Любить так наївно, самовіддано. Ось тільки бороду мою зневажає, — посміхнувся, згадуючи, як сіпала була вона його за цю чоловічу ознаку і примовляла переконливо:

«Ну ти ж молодий, ну на що тобі оця цап'яча краса?»

«А от хочу старим виглядати, поважнішим...»

І справді поважно, по-хазяйському виступає поміж селянських возів, що сірими копами вкрили весь просторий двір.

Раптом відчув щось неприємне між плечима, наче шкрябає щось, торгає холодними пальцями, кличе — обернись!

Обернувсь-таки, і здалося, ніби десь далеко з-за воза визирнула чиясь голова в баранячій шапці й гостро вколола лихим оком.

— Знов тая примара! Та що ж воно ввижається, бодай йому добра не було?!

Швидкою ходою туди, де манячила була бараняча шапка, — аж там вже нікого нема. Гніда, сливоока конячина хрумкає сіно і нетямущим вогким поглядом довірливо позирає на збентеженого Сисоя. І вуха в неї розчепірені широко, немов в ослюка, наче й слухати їй що-будь ліньки, наче насторожуватися ні на що аж ніяк не треба. Життя йде своєю ходою, а вона — хрумкає сіно.

«Чи не страхополох я, — вилаявся у думках Сисой. — Ну, чого збоягузив? Кого шукаю?»

Пішов додому, соромлячи себе, але десь у глибині сидів шашіль і точив ненастанно свідомість, турбував якоюсь невідхильною небезпекою.

Узяв газету — нудно, плигають чорні карлючки перед очима, свідомість не нотує того, що подають очні нерви, не в'яже окремих слів у думки, в речення.

Уже звечоріло, і в вікно видні кострища, що розвели селяни внизу, біля ставу. Певно, здалека приїхали й хочуть тут підночувати, щоб уранці тягти по світлому додому. Жовтавими гадючками в'ється між темних вербин полум'я, і химерними тінями ворущаються біля нього селянські постаті. Хто підкидає хмизу, хто щось мішає в казанку.

Сисой довго дивиться в вікно, пильно приглядаючись до темних постатів.

Зіщулені очі починають боліти, в них миготять швидким колом промінясті зірки.

— Та чого це я? Гайда до роботи! — раптом гонить невтомного шашеля Сисой і причиняє віконниці, наче вони відгородять його від непокійних думок.

Розгортає радгоспівські книги і намагається зосередити увагу на річному звіті. Цифри плигають розхристаними рядками і ніяк не підсумовуються, не набувають реального змісту.

— От добра б йому не було! Рознервувавсь до краю. Хоч би Настя мерщій прийшла.

Підвівсь і почав міряти важкими кроками кімнату з кутка в куток.

Як домовина кімната — несила бачити це сліпе вікно. Підійшов і знов відкинув віконницю.

І знов біля ставу, під темними вербинами жевріє багаття і витанцьовують мовчазний танок химерні тіні людей. Тільки це вже не селяни, не мирні вози з м'ятними чувалами. Ні, це в лісовій гущавині повстанський загін ховається від гетьманського війська. Це стоять кулеметні тачанки, а коні майже ніколи не скидають з себе кульбак, тільки коли-не-коли верхівці попустять їм трохи попруги. Метушливі тіні повстанців крутяться коло вогню, як нічні метелики, і не знають, що той огонь зраджує їх, що ось ворог виглядає з кущів, оточує червоний загін, лагодиться його знищити, залити димливою кров'ю лісову галявину.

Ах, оці спомини, ці жахливі спомини! Чого це пнуться в голову сьогодні? Як тоді розірвалася перша сигнальна бомба...

Короткий стук у двері так зійшовсь із нервовою ходою Сисоевих спогадів, що він увесь на мить похолов і по-чудному високим, тремтливим голосом скрикнув:

— Хто, хто там?

— Це ж я, одчини!

Перед Настею бліде обличчя в чорній рямці бородині й волосся. Стурбовані очі з поширеними зіницями вдивляються пильно в п'ятьму поверх Настиного плеча, немов угледіли там щось жахне.

— Що з тобою, чого ти такий?

— Не знаю. Мабуть, оці випари отруйні, шкідливі. Голова болить.

— Чому не обіймеш? Який ти... нечемного!

— Знаєш, Настусю, поїдемо звідси десь далеко, в Росію, на Сибір...

— На батьківщину захтів? А я ж думала — принатурився зовсім на Україні. Та чого їхати, коли ти так любиш радгосп, завод? Чим тобі тут погано?

— Отже погано стає, Настусю... Мабуть, тому, що людина завжди кращого шукає... Та й тебе шкода коло тої отруйної м'яти...

— Чи ба! Сам колись казав: іди на завод, ставай за робітницю, годі з курями панькатися, а тепер...

— А тепер моторошно мені щось стало, непокоїно і за тебе, й за себе. Наче насуває якесь лихо немилосерде, невідхильне, як сама смерть.

— Та що ти, любий? Не лякай, не турбуй.

Пестила, ласкала, як мати малого. А він, великий і дужий, стояв навколішках перед маленькою ніжною дівчиною, поклавши голову на м'які теплі стегна, а вона гладила його чорне волосся і вгамовувала біль пестливими словами, повільними оксамитовими руками.

І наче вщухав біль, ховався кудись клятий шашіль. Сисой пригортав міцніше дівоче тіло, жадібно вкривав гарячими цілунками обличчя, шию, плечі, груди, соромлячи й дивуючи дівчину, незвиклу до проявів пристрасного чоловічого почуття, пробуджуючи і в ній теж гарячкову жадібність.

Між ласками повторював:

— А таки поїдемо звідси. І що швидше, то ліпше. Знаю, що далі тут жити не зможу. Тут жах, тут якісь примари старого!

— Ну, якого старого? Тут усе нове, все створене твоїми руками. Схаменись, не лякай, поцілуй мене ще...

Стомлена незаними досі ласками вертала Настя додому, в будинок, де жили робітниці, лишивши коханого на самоті з розвихреними нервами, з гарячою головою. Вона не знала цього й швидко заснула молодим спокійним сном. На білій подушці жевріло ясне, щасливе обличчя, а на спинці ліжка соромливо блідла червона хусточка.

III

А Сисой снить тяжкими турботними снами. Нервові рефлекси змушують сонне тіло жити ніби справжнім життям, рухатися, застигати в одчаю, боротися. Нерухомі губи беззвучно кричать, нічна тиша породжує стогін і зойки, заплющені очі бачать наявне сплетіння картин, бачать інших людей і себе між ними...

Ось ізнов на галявині червоні повстанці. Аж у далекі, ген-ген за лісом принишклі села чути ляск пострілів, тахкіт кулеметів. Зрадливе кострище робить з повстанців

ясну мету. Їх розстрілюють спокійно й методично, як мішені в тирі. А вони безладно посилають свої кулі в пільму, не бачачи нещадного численного ворога. Кільце гетьманців стискається, виходу немає, і на лісовій галявині росте купа трупів. Поранені плазують на землі, беспорядно шукаючи криївки, вдираються в колючі кущі, намагаються присипати себе торішнім листям. Дарма! Ворожий багнет налапує їх у схованці, проколє око, живіт, горло. Їх не закопають — кому яке діло до повстанського падла? — і буде добряца й довга пожива лісовим хижакам...

Але тепер, уночі, коли затихли останні постріли і примовк стогін ще невбитих, недоколотих повстанців, гетьманський табір розташувавсь після кривавої перемоги туто ж, у лісі, розклавши свої багаття, перенісши на них жар з кострища повстанського. Тут грає гармонька, співають переможці веселих пісень.

Деся сваряться за чоботи:

— Та тобі ж вони замалі, опудало горох'яне! Віддай мені.

— Бач, легкий на прибуток! Іди сам стягни.

— Та й стягну, подумаєш! Де там їхній отаман лежить, здається, в жовтих був, і тужурка шкіряна?

— Еге ж, такий! З борідкою чорною, блідий. Під дубом гіллястим, чи що...

Висока постать поволі підводиться й крокує в темряві до високого дуба.

Але до шкіряної тужурки на галявині вже тягнуться в пільмі чийсь пожадливі руки.

Вони не стягають її з отамана, але хапливо нишпорять по кишнях, шукають, мабуть, грошей. Та ні — хіба гроші мали тоді якусь ціну? Чоботи були дорожчі за гроші, револьвер — дорожчий за чоботи, бо зі зброєю будуть і вони, і всяка іншина. Руки мародера налапують у кишнях якісь папірці, спритно перегортають, ховають їх. Мародер підводиться, хоче йти, але раптова думка спиняє його:

«Хіба такі важливі документи носять просто в боковій кишні? Деся, мабуть, у підкладці, в комірі, в чоботях, під підошвою».

Темна постать знов схиляється над повстанцем із блідим обличчям, облямованим чорною борідкою, наступає йому міцно на живіт і тягне за чобіт. Отаманове тіло ще не задубіло, але нога здається важкою, немов з олива. Ступня не гнеться, і руки мародера зриваються з закаблуччя. Він хапає ножа і пробує відтяти підошву.

Нігті лізуть у діру, і начебто не від чобота — від самої ноги віддирають шкіру. Радісний оклик тихо звучить у пільмі — гадка справдилась, під стелькою лежать якісь акуратно згорнені папірці. Мародер підводиться знов, урадуваний знахідкою, і чує поблизу кроки.

— Хто там?

— А ти хто? Стій, бо стрілятиму.

Зброї нема — один ніж. З револьвера вночі всі набойки повистріляв. Треба стояти, бо справді ще вб'є.

Наближається другий мародер, гвинтівка на першого цілить.

— Свій, попусти!

— Який там свій? Світи сірника, ворущись!

Тремтливими руками доводиться запалювати сірника. Згортає долоню так, щоб світло падало на супротивника, лишаючи себе в тіні. Друга долоня міцно цупить ножа. Сірник освітлює тьмяним вогником мертвяка. Чорні тіні плигають на блідому обличчі. Воно наче всміхається кривою посмішкою. Може, це й не мертвяк? Біліють з розірваного чобота пальці. Чути брудну лайку:

— Що ж ти, сукин син, чоботи спаскудив? Скидай тепер свої, в ріт тобі свинячий хвіст!

Миготіння сірника плигає на дикому зарослому обличчі. На ньому злісні, пронизуваті очі. Свій, чужий — такому однаково. Чоботи дорожчі за людське життя...

Раптовим пострілом думка:

«Загину, не втечу, як намислив. І на мені ж бо чоботи — жовті...»

І рука з ножем просто в око небажаному свідку. Тяжкий стогін, шелест упалого тіла — і швидкий тупіт утікачевих ніг. Десь з-під куща оклик невидного вартового, одинокий постріл в пільму — і тихо все в лісі, тільки

на галявині ще чути перебори гармоньки і хвацький при-спів:

Гех, яблочко, да куди котишся?
Як до нас попадеш, не воротишся.
Гех, яблочко, да сахаристое,
Як зарізає, убив комуніста я!

IV

Ранок другого дня видався прозорий, дзвінкий. Маленькі павучки вирядились у свої далекі мандрівки на бабиному літі. Його липучі нитки розносив легенький вітрець скрізь по дорогах, чіпляв на дерева, кущі. Іноді повітряна нитина відважного мандрівника попадала в ясне сонячне проміння і вилискувала тоді серед ніжно-блакитної прозорості мініятюрною веселкою. Ще подув — і веселка зникає, стає невидною і летить десь далі в невідомі простори. Чи знайде притулок, чи загине беззвісно?..

Як ішла Настя на працю, раптом стало лоскотно на рожевих щоках. Торкнула рукою — тонке павутиння, і на маленькому білому клубочку творець дивовижного приладдя. Зняла обережно нитинку з обличчя, і по ній забігав стривожено павучок, не знаючи, куди притуливсь його повітряний корабель. Настя подула на бабине літо — понеслося воно знов над землею в невідому путь...

— Отак і з Сисоевою працею. Скільки сил прикладав, снуючи тут своє мереживо. І от зачепилось за якусь примару...

Замислена йшла дівчина і не знала, що саме тоді, за скільки кілометрів від заводу, в містечку, що правило за районний центр, із самісінького ранку відбувалось засідання у райпарткомі. Багато справ там набралось, а найголовніша — вибори на партконференцію. Давно вже сидять члени парткому, і вже коливається в невеличкій кімнаті сивий цигарковий туман, вже почманіли присутні й безладно відгукуються на слова секретаря.

— Думаю, що треба нам намітити між інших кандидатів Сисоя Антіпова. Хлопець діловий, серйозний.

— Хто, Сисой добрий кандидат? Відлюдок він якийсь. Сидить у радгоспі, мов слимак під листом, від усіх ховається.

— А господарку, проте, хто поставив? М'ятою тепер увесь район прославивсь.

— А може, хто не знає про нього? Зачитати анкету?

— Читай, читай. От я не знаю, недавно ж бо тут.

— Отож... Антіпов Сисой Потапович, років тридцять вісім...

— Бач ти! А так ніби й молодший, дарма, що борода густа...

— Не перебаранчай! Років тридцять вісім, а родом із Пензи, слюсар.

— Із Пензи? Ото б залявся, що чистісінький українець.

— Оце йому й плюс. Бачте — з росіян, а як зукраїнізувався, коли ми тут самі мішаємо горох із капустою — не розбери-бери.

— Ану далі без моралі! Чого проповідуєш, самі знаємо.

— Знаєте, та не добираєте. А він до того запільним робітником був... Треба кращого кандидата?

— Не треба, пиши, згодні!

— Пиши Сисоя, червоного директора м'ятого!

Гомін у маленькій кімнаті секретаря. Купи недопалків збільшуються, справ доводиться розв'язувати багатенько. Що ж — у центрі півтора десятка наркоматів, кількадесят трестів та профспілок — а всі ж ці справи і в районі. Що великим кораблем кермувати, що човником, — однаково клопоти, однаково робочий день повний, спати ніколи. Один телефон у секретаря, отож, і дзеленьчить цілісіньку добу, з усіх сілрад, з розкиданих по району заводів, радгоспів колгоспів несе вістки, запитує для партійців поради, наказів.

Дзеленьчить він і зараз настирливо, тривожно якось.

Секретар поволі підводиться й простує до стінки, де молоточок метляє невгамовно між двома блискучими дзвониками.

— Та годі-бо! Слухаю. Що? Що? Вбивство? Кого вбито? Товариші, в радгоспі нещастя! Їдьмо мерщій. Коней з райкому! Кличте начміліціі...

Юрбою вискочили парткомці на вулицю і за скільки часу, схвильовані жажною новиною, хльоскали коней, поспішали грузькою осінньою дорогою до радгоспу.

Несподіванка приголомшила — ніяк не могли добрати причини нещастя. Похмуро мовчали. Тільки-но говорили про Сисоя Антіпова, кандидатом намітили — і от... І як це сталося?

V

А сталося справді несподівано, безглуздо, раптово, як землетрус, як вибух на заводі — і скалічило людське життя...

Сисой прокинувся з тяжкою головою. Завжди червоні від м'ятної отрути повіки ще почервонішали, налялися кров'ю. Вона наче згорнулася чорними клубками і давила на мозок, ледве протискувалася в жилах. Нічні привиди знеслили нерви, і вони стали якісь байдужні, нерелекторні, наче звисли геть по тілу безсилимими нитинами. І вся істота обважніла, згубіла.

— Наче чувал отой м'ятний, — схарактеризував себе Сисой, даремно намагаючись освіжитись холодною водою.

І не пішов, як завжди, зразу до контори, а спустивсь геть до річки пройтися, провітрити очманілу голову. Ішов луками, жадібно вдихав у легені прозоре осіннє повітря, стежив очима бабине літо.

Геть далеко занесло думки, й далеко зайшов був Сисой, поволі йдучи зеленим берегом тихенької річки. А навпроти, у лузі, давно стежили за ним пастушки. Земля там куркулів місцевих, а межує з радгоспівською. Частенько заходила в шкоду худоба, і не раз пастушкам діставалось від Сисоя і від батьків чи хазяїв, що платили за тую шкоду. Не люблять пастушки Сисоя і виспівують тепер голосно, ховаючись у кущах, на противному березі:

Ой, Сисою, ой, Сисою,
Котись звідси ковбасою!

Хода думок перервалась. Сисой гірко посміхається:
— Бач: і ці женуть звідси. Треба таки їхати з України геть. Тут спокою не буде. І чого це я тут осів?

Повернув назад до заводу, а в вухах ще довго лящали хлоп'ячі голоси:

Ой, Сисою, ой, Сисою,
Котись звідси ковбасою!

Приспішував кроки, наче дійсно втікав. Приглушував сум і намагавсь ізгадати поточні заводські справи.

— Ач, загуляв, мов паничик якийсь. А в конторі, мабуть, селяни на гроші чекають. Треба ордери підписувати...

І справді — коло контори стояв чималий гурт підвідників: хто з учора лишивсь, хто вже й сьогодні приставив новий транспорт м'яти.

Звична картина ввела Сисою в буденну колію. Зайшов у свій «кабінет» — маленьку клітинку поряд канцелярії — і сів розбирати папери. Двері рипіли й пускали по одному то когось із службовців радгоспу, то селянина-плянтатора умовитись про приставку м'яти, одержати гроші за сировину. Години летіли розмірено, як хвилі на морі, як дзигареве вагадло. Неспокій і сум покинули Сисою, і він захопивсь звичною працею, іноді лише позираючи в вікно, звідки видно було заводський корпус: мерщій-бо кінчити тут, піти подивитись туди, де шум машини, де гомін, де Настя...

Раптом — перед очима бараняча шапка. Щільно причиняє двері й стає перед Сисоєм високий, грізний. Єдине око пронизувато вп'ялося в Сисоєве обличчя, лихе, насмішкувате.

— Пізнаєш? Я пізнав, дарма, що бороду завів. Бородою злочин не вкриєш.

— Чого... чого тобі треба?

— Чого треба? Грошей щоб давав, пенсію, значить, на інваліда. Око мені хто виколов?

Нічний сон метелицею звихривсь. Примара — вже не примара. Ось де жива людина стоїть, людина-звір, і гострими пазурями рве його, вертає назад усе те, що, здавалось, загинуло, забулось без сліду. Марнуються довгі роки невсипущої праці, гіркої покути...

— Комуністом заделався, комісаром? А ти тиняйсь, мов пес безпритульний, в ріт тобі свинячий хвіст! Давай двадцятку на задаток.

Бараняча шапка наближається до столу й спирається на нього когтистими п'ястками. На Сисоя тхне кислим смородом перегорілого самогону. На жовтій опуклості ока руда мережка налитих кров'ю жилок. І несила одвести зору від цього ока — хіба для того, щоб угледіти побіч запалу синювату яму другого.

...Приссеться ненажерним смоком. Виссе всю душу. Отруїть. Зведе. Напоїть повсякденним жахом. Змусить благати навколішках, цілувати мерзенні руки...

— Чого ж мовчиш? Гетьманське військо згадуєш? Якже — разом служили, може, хто цього й не знає...

...Так, ніхто не знає і не може знати, як колись двадцятилітній юнак у вирі подій попав до цієї зграї, як намагавсь вихопитися з неї, як складним шляхом — чи перекажеш його? — збагнув, на чиему боці має він бути, і намислив свій плян. І от знов ця примара перед очима нагадує старе, топче без жалю все життя, всі надії і мрії...

Як врятуватись? І чи може бути рятунок?

Думка іноді безсило борсається, мов риба в ятері, не знаходячи виходу, — іноді беззвучно прорізає незнаність сліпучою блискавкою.

— Двадцятку, кажеш? Дам тобі двадцятку, стривай...

Рука повільно лізе в заховану під тужуркою ззаду кишеню і намагає там тверду річ. Бараняча шапка відступає трохи від столу, і губи складаються в задоволену посмішку. Пучки мимоволі ворухаються, ніби вже почують пожадану здобич.

— Ось! Ось! Ось!

Різкі постріли хляскають один по одному, і важке тіло, незграбно змахуючи когтистими руками, безпорадно

хапаючись ними за стіл, сірою купою простягається долі. Сисой перестрибує через нього і, ще з револьвером у руці, кричить у дверях:

— Рятуйте! Грабує!

Збігаються переполошені службовці, робітники, селяни. Через двір летить червона хусточка Насті. Влідий, переривчатим голосом, Сисой оповідає:

— Хотів мене пограбувати, задушити. Думав — гроші заводські маю в столі. Ледве відборонивсь. Стріляв.

— А що на злодіїв дивитися? Не вб'єш сам — він тебе вб'є. Собаці — собака й смерть, — співчутливо кажуть з юрби, розглядаючи розпістерте тіло. Але раптом воно ворухиться, стогне тяжко й хрипко.

— Не вбив! — не своїм голосом скрикує Сисой і знов підводить револьвер.

Його схоплюють звідусіль дужі руки.

— Ні, це вже не можна, товаришу Антіпов. Годі з нього, хай тепер суд розбере.

Розплющується поволі лихе око, і хрипкий голос вимовляє серед раптової тиші, як перший грім близької грози:

— Суд таки розбере. Який він товариш Антіпов? Гетьманець він, злодій такий, як і я. Комуніст липовий! Облудник. Шахрай. В'яжіть його, люди добрі.

— Мовчи, мерзотнику, — кидається до нього в нестямі Сисой, але юрба не пускає його.

— Заспокойтеся, товаришу Антіпов!

— Не Антіпов він, кажу, а юнкер гетьманський. Селян розстрілював, погроми робив. Не один я знаю, ще свідків найду. І мені око виколов. Тепер злякавсь, що викажу, вбити хотів.

— Не слухайте, не слухайте його! Лихо мое, що він каже? Бреше він, бреше все!

Але було вже запізно. Глухо загурчала юрба, присунулась ближче, вороже вчитькувала Сисоя.

— Чого не слухати? Може, чоловік помре зараз. Хай каже.

— Хай каже! Уведіть Сисоя.

І полилась злісна, хрипка сповідь: колишнього гетьманця легко поранив Сисой, надто нервувавсь, стріляючи. Лише несподіванка спочатку приголомшила злодія, а тепер він сидів, притуливши хустку до рани в плечі, і переповідав своє й Сисоя минуле, згадував прізвища, назви сел і міст, згадував темну ніч на лісовій галявині... Обличчя слухачів хмарнішало, облягалось сердитими зморшками.

— От падлюка! Втелющивсь серед нас, ніби свій. А ми й не знали... От злодюга! Держіть його там, хлопці!

І справді треба було держати... Кинулась була у сусідній кімнаті до Сисоя Настя:

— Любий, що він там каже? Скажи мені, що він бреше. Скажи!

— Не чіпай мене... Не бреше... Загинуло все... Не чіпай, забудь...

Кліщами схопило горло. Страшно, коли ридає великий мужній чоловік. Це не жіночий плач, не дитячий. В ньому мало звуків, вони глухі, придушувані, але стрясється все тіло, тремтить у муці, і знати, що багато треба було, щоб виникло теє ридання...

Потьмарилось усе перед Настею. Безсило впала на стілець, не знаючи, що сказати, що вдіяти. Якесь павутиння перед очима летить, летить невідомо куди. Впала на долоні головою, стискає пальцями скроні до болю, ніби він замінить той біль, що прийшов так несподівано, брутально.

— Та що ж це? За що?

Підводить залляте слізьми обличчя — Сисоя нема, і нестямні крики надворі:

— Держіть! Держіть його!

Невдалу путь обрав собі Сисой до річки. Там-бо коло берега ще стояли селянські підводи нічліжників — і юрба перестріла його.

Чи бачили ви, як в'яжуть?

Дикий клубок людських тіл, хрипке дихання, прокльони, глухі удари по чомусь м'якому, тупіт десятка ніг, скуйовджені голови і зняті догори кулаки.

І не видно того, хто всередині стиснутої багатоспинної маси, і немає в тій масі жадного обличчя. Аж ось вона розступається, втирає рукавами спітнілі лоби — і під ногами на землі скарлючене, обідране, скривавлене людське тіло. Очі заплющені, свідомости нема.

Не знати — живий чи вже мертвий.

— Ага, втопитись хотів? Правду не втопиш. Правда спливе. Чесній людині нічого топитись. Дзвони, хлопці, в район, щоб міліція їхала...

Над юрбою високо вгорі летіло бабине літо, і день був такий осінньо-прозорий, дзвінкий.

* * *

— Епілог? Нема ще епілогу. Скоро буде суд. Сидять тим часом у в'язниці обидва: Сисой і бандит. Настя змарніла, в неї незабаром буде дитина. Червона хусточка, хоч і злиняла, ясними згортками облямовує бліде обличчя. Вона частенько ходить до слідчого і питає:

— Ну невже десять довгих років чесної праці багато не значать? Він же робив так самовіддано, як робив би, мабуть, і той справжній Сисой Антіпов, що в нього, в мертвого вже, викрав він партійні документи. Ну невже суворо засудять?

Слідчий з жалем дивиться на змарнілу дівчину і каже:

— Не знаю.

29/X 1928 р.

ТИСЯЧІ В ОДИНИЦЯХ

Імена їх ти, революціє, знаєш! Та й навіщо імена?

Їх багато таких, що тут згадано, їх тисячі в цих одиницях. Вони не були комуністками, не були салдатами революції. Але вони принесли на її вівтар свою лепту вдовиці. І я згадую про них із побожністю. Діялося все це на Київщині, але хіба не діялося скрізь, де біднота не мала чого губити, йдучи проти панства? Губила свій звичайний життєвий лад, губила коханих, губила власне життя. Багато їх було, цих тисяч в моїх одиницях. Розкажу по черзі.

* * *

Двоє в підвалі жили. Коробочниці. Коробки для цигарок клеїли. Одна була карболкою труїлась. Ще й досі на підвіконні шклянка з пекучим напоєм стоїть. А до другої залізничник ходив, зціпщик. Давно побратися хотіли, так на гроші спромогтися несила була, щоб завести хатне господарство. Коли приходить, каже: «Іду до гетьманської варті. Добрі гроші дають». Подивилася — раптом, мов несамовита: «Та не діждеш наших братів-робітників розстрілювати». І плеснула карболкою в вічі.

* * *

У столівці служила. Жарила, варила, хазяйчиних дітей няньчила, покої прибирала, на базар бігала, гостям страви подавала. Держали, бо гарна на вроду дівчина була. А навпроти брама заводська. І бачить одного ранку — сотня білогвардійців іде робітничі збори розганяти, революціонерів арештовувати. На чолі полковник. Пика червона, масна. Ой же били, ой же й рубали! І нагаями, й шаблями. Упарився полковник, іде до столівки

чимсь прохолодитись. «Гей, красуню, прийдеш увечері до мене?» — «Прийду». Сказав би, як знав — бодай не приходила: як заснув полковник з утоми — вже й не прокинувся.

* * *

Два дні в хаті кіннотчик-червоноармієць жив. У руку поранений. Білі наступають, тікати треба. «Як же ти без зброї будеш?» — бабуся-хазяйка питає. Пішла, десь у клуні онукову драгунську гвинтівку витягла. Та ремінця немає. Одною рукою конем правити, а друга хора. Подивилася на богів і зняла рушника вишиваного. Сама цілий піст колись шила — богомільна була. «Їзжай, синку!»

* * *

На базарі сиділа, жебрувала. Та яка тепер милостиня, коли скрізь бійка, стрілянина? Але хтось аж увечері знайшовсь, на коліна свіжу франзольку поклав. Біла, духовита. Додому зачовгала. Там ще онучка-дівчинка на вечерю чекала. Коли на площі два вартові-червоногвардійці розмовляють: «Цілісінький день з юнкерами билися, ще й узавтра гаряче буде, а в роті ані порошиночки не було». — «Беріть, дітки, франзольку, хай щастить вам доля!»

* * *

Хора слюсариха була, на ноги нездужала. Ледве поралась коло печі. А на базар сам слюсар ходив. Устане вдосвіта, побіжить, принесе, а тоді вже на завод. Коли на продподаток виряджають. «Їзжай, чоловіче, мерщій! Мене годував, тепер багатьох нагодуєш».

* * *

Незнайомий парубок, мабуть, червоний партизан, у хату раптом забіг. «Рятуй, дівчино, офіцерня женеться!» — «Лізай під піл, гарбузами заставлю». Наскочили: «Брешеш, суча дочка, більш нікуди було сховатися!»

Били, волос драли, на піл кинули, згвалтували. Прийшов батько — батька побили, коня за кару звели. А за гарбузами не додивилися.

* * *

Шевчиху погромники вбили. Сидить швець з немовлятами, плаче: «Це за те, що ми євреями народилися». Прийшла покоївка з шляхетського дому, каже: «Чим я панам служитиму, бери мене за жінку, твоїм немовлятам матіркою буду».

* * *

На сході селяни сільраду обирають. Кожний пручається: «Немає часу, треба коло господарства поратися». Салдатка-червоноармійка каже: «То порайтесь й коло мого, а я за вас у раді працюватиму».

* * *

Хазяйський син залицяється почав. Та й він дівчині уподобавсь. Молодий та гарний. Обіцявсь сріблом-золотом засипати, панею зробити. А на фабриці гомоніли: «Зрадниця!» Наскочили червоні, пани врозтіч пішли. Прибіг до неї милий ховатися. Настелила стола, обідать поставила, поцілувала, сама до штабу червоних пішла: «Беріть онде в мене панича, годі вже — намилувався».

* * *

Кінець, та, власне, не кінець, бо багато було тих тисяч, багато одиниць, що відбивали життя тих тисяч. Хіба про всіх перескажеш? І хто з них славніше, кому більша шана належить? Кажуть, що легше піти на самогубство, ніж покинути палити цигарки. Легче зламати все життя, ніж поступитися повсякденним звичаєм.

І було багато таких тисяч в таких одиницях. Вони були дочки жовтня, а може — народилися й раніш.

Київ, березень 1922 р.

БАЙКИ

ДВА КОНІ

Два коні везли віз на кручу,
Вантажений, важкий, рипучий.
Один — баский, крижастий,
Другий — кволий,
І дужому говорить:
«Ну, як тебе не клясти?
За тобою
Я поспішати завжди мушу,
Й візник мене нещадно пужить.
Від тебе маю гніт і батоги,
Не хочу більш в супрязі йти
І працювати тут надміру».
Озвавсь візник до коней:
— Вірю,
Що кволий
Батогів у мене більш приймає,
Та воза другого я де придбаю?

В супрязі ходять люди і народи,
І тяжко слабшому, і шкода,
І поки що несила
Зробити так,
Щоб всі свій віз возили
І мали спільний шлях.

ЩАСТЯ

До мудреця джигун підходить
І з посмішкою мовить:
— Ти знаєш все,
Вельмишановний,
І, безумовно,
Навчиш мене,
Як щастя людського дізнати
І шлях до нього натрапляти.
Скажи, чекаю нетерпляче!
— Гаразд! Навчу, юначе,
І покажу дорогу!

Ось слухай-но:
Забгати
Для цього треба ногу
В тісний,
Вузенький черевик,
Попоходить
Щодога
І скинути по деякій годині —
Щасливий будеш чоловік
Ти тої же хвилини.

А що б мудрець тоді сказав,
Коли б хтось інший поспитав?

НАРАДА РАКІВ

Дбайливий дідько Водяник
Покликав раків на нараду
І каже так до них:
— В ставочку є карасики і щуки.
Ось дайте-но пораду,
Щоб у моїй державі
Карасики не знали
Муки,
І щуки
Щоб не були в неславі.
Поснідавши як слід,
Взялися раки сміло,
Щоб до обід
Це покінчити діло,
Гаразд розплутать справу
І врятувать державу
Від сварок повсякчасних
Між щукою лихою
Й карасиком нещасним.
Гадали-міркували,
Крутили головою —
Щось не виходе діло.
— Ото рахуба!
Немовби задубіло.
Найстарший мовив рак
І закопирив губу:
— Коли вже так, —
Ось я пораю:
Ми пообідаємо
Вмить,
Та ще зберемось
Без обави
Порозсудить
І довести до краю
Прекапосні ці справи.

Оцю промову слуха
Стара досвідчена ропуха
І міркує:
— Дурний ти, раче, —
Як я чую:
Ну де ж ти бачив,
Щоб сполучали в купу
Карасика і щуку?
Щоб не було в ставочку звади
Й карасики водились рясно
Та не приймали більше муки,
Порада ясна —
Повикидять всі щуки.

От так колись селянам
Давали землю й волю,
Аж доки радовлада
Панів усіх — мітлою.

ЧАБАНЕНКО

До батька на толоку
Того-сього потроху
Приніс поснідати Іван,
Маленький чабаненко.
Попив і попоїв старий чабан.
Охляв хутенько,
Куняв, куняв — та й хропака задав.
Ось нищечком Іван ґирлигу взяв,
Повісив торбу через плечі
І міркує: «Час настав
Тепер мені чабанувати.
Ось бережися, гурт овечий!
Щоб не займати
Мені засіяного поля,
Бо так смикну,
Що ну!»
Між тим, овечкам — воля.
І бачить чабаненко,
Що вже давненько
В зеленім житі самопаски
Один баран
Годується смачненько.
— Чекай, заждеш ти ласки! —
Кричить Іван,
Бігцем перестриває
І в барана ґирлигою шпурляє.
Але баран
Опуцька не злякався:
Буцька як дав,
Аж мій Іван
Додолу впав
І юшкою заллявся.
Від галасу прокинувся чабан
І каже синові малому:
— А що, набив оскому?

Ось не дивись лишень високо,
Бо запорошиш злегка око.

Оцю пораду дати
Ще декому кортить,
Та треба помовчати,
Щоб гулі не набить.

ОТАРА

На взмор'ї паслася отара.
Баран, як личить, на чолі, —
Куди баран,
Туди й усі.

Аж ось гуркоче хмара
І знявсь лихий північний вітер бора.
На суходолі —
Ламає ліс,
Трощить.
І шум, і свист,
Усе біжить.
На морі —

Пінлива хвиля хвилю доганяє
І бризки сипле градом...
До вітру повернувшись задом,
У купу збилися овечки,
Мемечуть,
Передні задніх натискають,
В нестямі сунуть одні одних
Прямісінько в морську безодню.
І лава там за лавою щезає,
Зірвавшись стрімголів із кручі...
А де ж баран? Де той, що учить?
Тепер іззаду сам один,
І задом теж до вітру він,
І вітер теж його погнав
І вмить з отарою змішав.

Ми — люди, — не овечки
І розум більший маєм,
Проте бувають речі
Не краці, як з бараном.

МАНДАТ

(З Крапиви)

Хай люди вибачать на слові:

Мандат ослові

Хтось велетенський видав...

Старшинського набравши виду,

Зчинив осел такий гармидер,

Що звірям всім забило баки:

— Горлати вміє так не всякий!

Оце розумний голова,

Над старшинами старшина!

І з того переляку

Лакузи, звісно, завелись:

Котрий ослу копита лиже,

Котрий цілує хвіст,

Ганяє мухи з крижів,

Котрий під пахвами лоскоче, —

Чого осел не схоче,

До послуг вмить.

Один Сірко в кутку гарчить:

— Чому ослові честь?

— Мандат у нього єсть!

Буває так і з нашим братом,

Що голову замінюють мандатом.

ПЕТРУСЕВА ХАТА

Додому з брану повернувсь
В село їдне Петрусь.
Багато дечого начувсь,
Набачивсь за три ще й з гаком роки,
Поздишав трохи й будувати
Собі будинок кращій загадав.
— Які погані хати
По селах всіх у вас, —
Петрусь з сусідів глузував:
— Тісні, брудні, горбаті...
Ось прийде час —
Собі палац,
Побачите, збудую враз.
І без обави
Свою халупу вщент ламає,
Щоб потім збудувати
Новенький дім
На місці тім.
Не важко руйнувати —
Аби почав.
Ураз немає хати, —
Як віл злизав.
Аж ось як гримне хмара,
Як заперіщить дощ,
Гуркоче грім, хуртеча, чвара...
Й босонож
Петрусь чухрає,
Чортякаючись, з двору аж до ґанку
Своїх сусідів ближчих і благає:
— До перестанку
Негоди цеї, хоч на час,
Чи не дасте переднювати
Мені, сусідоньки, у вас?
Сусід в одказ,
Всміхнувшись, промовляє:

— Біда на розум наставляє!
Коли погана хата —
Будуй нову,
Та не ламай стару,
Аж доки працю, брате,
Ти не скінчиш свою.

ГУСАК І ЛАСТІВКА

Біля ставочки ластівка сиділа.
(Сюди вона набрати мулу прилетіла).

Побачивши її, гусак регоче,
Глузує і гергоче:

— Яка шкандиба
На березі кульгає!
Вузька,
Мов риба,

А плавати не знає

Як.

Ось я — гусак —
Себе скрізь добре почуваю:
І хожу, й плаваю, й літаю,

Наче...

— Та все погано, мій гусаче!

Тут ластівка хвальку перепинила:

— Про мене краще
Їдне гаразд уміти,
Та не блудити.

І по тім слові полетіла.

Подивишся — і в світі так:

Мов той гусак,
До всього хтось береться
(І не сміється!)

Та тільки й встиг,
Мов з клоччя той батіг.

ДОПОМОГА

На селі був батько й син
Бідняцького роду.
Треба було везти в млин,
Так нема підводи.

Бідняку не новина
Отакіські речі:
Як нема свого коня,
Так бери на плечі.

Недалечко до млина,
Можна й через кладку.
Син чувала підійма,
Наглядає батько.

Хлопець дужий був юнак,
Та чувал із житом
Тяжкуватий був, однак,
Що ти не кажи там.

До чувалів хоч і звик,
Добре йшло спочатку,
Поки хлопець з оддалік
Не зійшов на кладку.

Помаленьку тупу-туп
По вузькій жердині,
А вже батько його тут —
Помагати сину.

Щойно далі ступить син,
Кладка так і дише:
Обережненько неси,
Щоб чого не вийшло!

От він з берега почав
Посилати ззаду
Сину гарні надзвичай
Батьківські поради:

— От несе! І сміх, і гріх,
І собі на шкоду!
Пересунь чувал набік,
Бо злетить у воду!

Трохи вправо ти подай...
Ой, загине праця!
Завше з хлопцями біда —
Будеш ти купатися!
Хоч стріляй йому в чоло,
Наче та стовпина!
Вліво трохи щоб було,
Чи ти чуєш, сину?
Досить, досить! Та не так!
Чуєш, дурню? Годі!
Вправо! Вліво! — І юнак
Стрімголів у воду.
З сина з мокрого тече.
Ввесь чувал залився.
Ну, а батько тут іще
Злісно напосівся:
— Я ж казав тобі давно:
Полегиш одразу, —
Ось пішов чувал на дно,
А все ти, заразо!

* * *

Отаку ж, казав поет,
Мав він «допомогу»,
Що калікою ледь-ледь
Не пішов з дороги.
Написав. Тремтів, як лист.
Став і світ немилый.
Чує: кажуть — ухилист,
Зразу два ухили.
Кажуть: гне він не туди,
Проти керівництва.
Запобігти чим тоді?
Як оборониться?
Любий критику!
Даруй якось жити в світі:
Керувати — ти керуй,
Та не слід же бити.

ІНШІ ТВОРИ

ДУМА ПРО ДЖУРУ

У неділю рано всі дзвони ревуть,
Молодого джуру на страту ведуть.
 Ой, джуру, мій джуру, що ж ти наробив —
 Руду гетьманівну та й не полюбив...
Ой, та ж гетьманівна сичить, як гадина:
Була в неї служка, чорнява дівчина,
 Привернула серце молодого джури,
 Любились обое, як пара голубів.
В коханої джура і днює, й ночує,
Як кличуть у похід, не бачить, не чує.
 Пішла гетьманівна гетьману сказала:
 — Залить йому треба гарячого сала!
Не знає твій джура законів лицарських,
Дорожчі-бо джурі вже пестоці бабські.
 У похід далекий козацтво збиралось,
 Вони ж бо обое в садку цілувались.
Ой, гетьман гукає на вірнії слуги:
— Беріть мого джуру за ноги, за руки,
 Ведіть мого джуру ще й зараз на страту,
 Карайте на горло за капосну зраду.
Ой, небо застула та чорная хмара,
Ведуть сіромаху на лютую кару.
 Сліпуча на небі враз блискавка блисла,
 До джури мовляє його товариство:
— Ой, джуру, немає тобі порятунку,
До лиха палкі довели поцілунки.
 Та простимо зовсім злочинну провину,
 Як заміж захоче за тебе дівчина.
Такий споконвіку козацький є звичай:
Котра-будь дівчина — і вільний ти лицар.
 Ой, хиляться лози від вітру у лузі,
 Біжить їм назустріч дівчина у тузі,

Личко їй чорним серпанком повите.
Кричить товариству розпачливим криком:
— Ой, людоньки добрі, рятуйте милого!
Піду я самохіть за жінку до нього.
Ой, на майдані ген вихор звихрився,
Карний там похід на мить зупинився.
Джура дівчиноньку голосно просить:
— Гей, рятівнице, відкрий свої коси.
Зняла серпанок з лиця гетьманівна,
Стала навпроти гордо та рівно...
Сяє на сонці рудоволоса,
Джура козацтва голосно просить:
— Гей, товариство, вже краще умерти,
Ніж-бо гадюка врятує від смерти!
Ти, гетьманівно, мені не до пари, —
Ведіть-но мене, товариство, на кару.
Вітер шугає в степу на могилі,
Руки ламають дівчата за милим.

ЄВАНГЕЛІЯ ЧАСУ

(За Полем Бертло)

ПРОЛОГ

Способом євангельським не про євангельські речі хочемо ми оповісти в оцій книжці. Ніколи не було цього й ніколи не буде. А разом із тим подібне багато років було й ще довгий час буде, аж доки трудящі голосно скажуть по всьому світу: «Час розплати настав».

Слухайте ж нашу повість, що зветься: **євангелія часу**.

РОЗДІЛ I

1. Колись бачили й чули одного Чоловіка, що проповідував скрізь по містах і селах.
2. Він говорив: «Я не той, що призначає час, але той, що провіщає Час Прийдешній.
3. Той, що призначить Час, прийде після мене, він більший і дужчий від мене.
4. Його ім'я — Пролетаріят, і тепер він іще спить, закутий і зв'язаний.
5. Є країна, де він уже снить сном червоним, але країна та — край світа.
6. Та я знаю: він прокинеться, і тоді призначить Час.
7. Він прийде не для того, щоб базікати про гарні бажання і мрії, але кров і вогонь будуть на його шляху.
8. Бо він уб'є неплідну худобу і негодяще збіжжя вкине в огонь.
9. Бо він зітре на порошок усе, що стоятиме йому на перешкоді, й зламає роги тому, хто піде наперекір.

10. І багато справ тоді зміниться, і перші стануть поруч останніх, і не буде останніх, бо всі порівнюються.
11. І блаженні ті, хто буде готовий на той Час, бо день їхнього царства прийшов.
12. Блаженна біднота, бо вона не має чого втратити, але має все одержати.
13. Блаженні служники, бо вони пізнають насолоду вільної праці.
14. Блаженні голодні, бо вони матимуть що їсти.
15. Блаженні ті, що плачуть нині, бо вони матимуть тоді з чого радіти.
16. Блаженні пригноблені, бо вони розігнуть спину, і відпочинуть їхні стомлені руки.
17. Блаженні німі й сліпі від визиску, бо вони заговорять і побачать себе врівні з усіма.
18. Але горе тим, що не будуть готові на той Час, бо вони стогнатимуть: “Скінчено! Скінчено!”
19. А дехто схоче сфальшувати і спробують казати: “Ось і я готовий. Ось і я з вами”.
20. Але замре облудливий голос в устах лицемірів, і смерть прийде по них.
21. Бо не буде нічого таємного, що не стало б явним, і не буде місця неправді між людей.
22. Горе багатим, бо вони все втратять і ридатимуть: “Де багатство моє?”
23. Горе тим, хто звик наказувати, бо ніхто їм не коритиметься.
24. Горе тим, хто звик розкошувати зайвиною, бо нічого не матимуть, крім найпотрібнішого.
25. Горе тим, хто нині сміється й жирує, бо вони матимуть з чого журитися й плакати.
26. Отож, кажу вам: готуйтеся мерщій, бо ось уже наближається Час.
27. Наближається Час, як ранок після ночі, як весна після зими, як льодолом на річці.
28. Немає сили, що спинила б прихід Часу.
29. Хай не тремтить серце в грудях ваших, і дух ваш хай буде спокійний і впевнений.

30. Радощами й щастям хай сповняться груди ваші, і твердим знанням — що робити — розум ваш.
31. Істинно-бо кажу вам: легше верблюдові пройти крізь голочні вуха, ніж тому, хто має власність, увійти в царство Часу.
32. Отож звільніть, насамперед, серця ваші від бажання власного багатства і не думайте про працю за-для власного зиску.
33. Бо кожний, хто шукає власного щастя, втрачає його, і хто його віддає — буває багатий.
34. І хто хоче бути багатим, робиться ворогом для всіх, і хто каже: “Я нічого не маю”, буває багатий від спільного, загального майна.
35. І хто хоче працювати для власного зиску, не може зробити нічого доброго і життєвого.
36. Він не посадить дерева і не збудує хати, бо хтось інший після нього користатиме з цього — і це може трапитися в завтра.
37. Але хто працює для всіх — той користує праці всіх, і тому не шкода, що хтось інший матиме зиск з його праці.
38. Бо в той Час ніщо не належатиме комусь, але все належатиме всім, і не буде мого і твого, тільки все буде наше.
39. І хай щезнуть думки гордоців, зневаги й начальникування над ближніми вашими.
40. Бо хто схоче посісти перше місце, того зіпхнуть на останнє й змішають з юрбою.
41. І хто схоче возвеличитися й наказувати ближнім своїм — сором і ганьбу матиме на свою голову, бо ніхто не схоче йому коритися.
42. Бо в той Час ніхто не коритиметься окремим людям, тільки колективному розумові.
43. І ніхто не матиме права наказувати, тільки ті, що творитимуть волю Колективу.
44. І не будуть вони керманичами, тільки слугами, і слова їхні — слова поради до частин колективного розуму.

45. І свідомість керуватиме людей в їхній праці, і не треба буде комусь наказувати свідомим».
46. Так говорив Чоловік той, і люди купчилися круг нього.
47. І запитували: «Як ім'я його? Де батьківщина? І що це за Час, що він про нього віщує?»
48. Він казав: «Моє ім'я — Прийдешній, моя батьківщина — Земля, а Час, що про нього віщую, є Час зведення рахунків, є Час розплати за старе й будови нового».
49. І дивувались, і знов підходили слухати.

РОЗДІЛ II

1. Коли він проходив селом, круг нього зібралися селяни.
2. І запитали його: «Ти, що провіщаєш Час, скажи — що нам тоді робити?»
3. І відповів Прийдешній: «Насамперед зберіться всі разом.
4. Заколить годовану свиню й принесить з льоху доброго вина й меду.
5. І застелить великого стола в спільнім будинку — гуляйте й радійте громадою.
6. І хто живе в якійсь хаті — хай там живе, і хто наймав хату — хай не платить комірною.
7. А безпритульний хай скличе ближніх сусідів і скаже їм: допоможіть мені збудувати хату, щоб мав де притулитися.
8. І хто має поле — хай працює на ньому, а хто знає ремесство, хай ремесствує, мов та бджола, що дає стільки вощини й меду, скільки вона може.
9. І в Громадському Будинку буде дві книзі, і кожний прийде написати в них:
10. У першій — що він може дати, і в другій — що йому потрібно.
11. І кожному хай дадуть по його потребі, не зважаючи на те, що він може дати.

12. Бо дужа людина не має заслуги від того, що дужа, і кволий не винний, що природа породила його кволим.
13. І спритний не має заслуги за свою спритність, а недотепа чи винний за свою недотепність.
14. Кожний хай робить по своїй добрій волі: хто зробив усе по своїй силі і дав усе по своїй змозі — той сквитався з усіма.
15. Про ці справи вже говорилося, але небагато втямили їх: мир на землі людям від доброї волі.
16. Не питають-бо тепер батьки себе, навіщо годують дітей своїх, хоч діти виростуть і підуть геть.
17. І не питають діти, навіщо годують старих, хоч від ізсохлих рук їхніх немає вже зиску нікому.
18. І не покинуть добрі люди хорого та інваліда, бо нема закону між людей вмирати через хоробу чи каліцтво, але треба їх лікувати і дати притулок до кінця днів їхніх.
19. Подивіться на бджіл і побачите, що вони нищать тільки трутнів, бо нема місця неробам зловмисним серед трудящих.
20. І коли когось винуватимуть, що він не робить того, що може або вимагає більше, ніж треба, скличте всіх повнолітніх чоловіків і досвідчених жінок і розгляньте справу по розуму й совісті.
21. І запитайте винного, чому він так чинить.
22. І коли він не коїть лиха — лишіть його з миром, але дайте йому тільки найпотрібніше.
23. Але коли він зловживає працею громади й хоче жити неробою, маючи скількись снаги, — проженіть його від себе і не давайте йому повернутися.
24. Сказано-бо єсть: хай будуть нероби десь-інде, нема їм місця в єдиній сім'ї трудящих».
25. І сказали Прийдешньому селяни: «Ми бачимо, як буде, що всі робитимуть, і заповідь чуємо: хто може, той мусить працювати.
26. Але один буде надмірно працювати, а другий схоже більше їсти й краще вдягатися, в одного буде

- сорочка, другому кортітиме мати дві свитині.
Як робитимемо ми тоді?»
27. І відповів Прийдешній: «Горе вам, маловірні! Не уявляєте-бо, що з Часом не буде нерівенства між людьми».
28. І сказав їм притчу про спільний казан:
29. «Взялися люди гуртом обробляти поле і пішли на роботу.
30. І наварили їм жінки кулішу і принесли у великому казані.
31. І взяв один робітник ложку, наївся досхочу і ліг відпочити.
32. І другий узяв ложку і їв із жадобою, озираючись на інших, щоб не з'їли більше від нього, а окрайці хліба збирав і ховав у кишеню.
33. І не спочив він, бо захорів на шлунок, і не міг працювати врівні з усіма.
34. І сказали жінки: “Нащо квапився ти їсти й переситив себе, коли однаково на всіх вистачить і сьогодні, і завтра? І нащо ховав окрайці, коли вночі ми напечемо свіжого хліба?”
35. І був третій серед них, що намагався зробити більше від усіх і працював понад силу.
36. І вночі біла його гарячка, а на ранок не міг він стати до роботи разом із товаришами.
37. І сказали йому: “Ти не кращий від того, що об’ївся кулішу. Є міра для потреби і є міра для праці, і є заївина в спільному казані”.
38. Істинно-бо кажу вам: єдина заповідь Часу — з кожного по силі і не більше, і кожному по потребі і не менше».
39. І знов запитали Прийдешнього селяни: «Гаразд, хай кожному було по потребі, але в нашому селі не виробляється всього, чого нам потрібно.
40. Нам потрібні одежа й залізні машини та інші речі, що виробляються тільки у місті».
41. Тоді він спитав їх: «А хіба ви споживаєте увесь хліб, що збираєте на своїх ланах, і все масло, що дає ваша худоба?»

42. Відповіли селяни: «Ні, ми щороку продаємо кількасот лантухів збіжжя й кількадесят пудів масла й чимало чого іншого».
43. Тоді він сказав їм: «Отож, ви напишіть отим у місті — наше село може постачити стільки-о збіжжя й стільки-о масла та іншини, але нам потрібно мати ось те й те. Давайте навзамін.
44. І ті в місті спроможуться дати вам усе, чого вам треба, бо бачитимуть, що й ви робите по своїх силах.
45. І будуть у країні спеціальні люди, що візьмуть на облік усі людські потреби й розподілятимуть усе між усіма, щоб не було незадоволених і всі славили життя.
46. І візьмуть ті дорученці на облік людську силу й скажуть, кому скільки і якої праці припадає.
47. І буде тої праці на кожного менше, ніж тепер, бо не буде нероб і не буде посередників, що тільки плутаються між трудящих, мов ті трутні у вулику.
48. І в той час прийде до вас на село багато чоловіків і жінок, що не схочуть далі жити у місті.
49. Дехто з дурними балачками, дехто з щирим бажанням працювати разом із вами.
50. І багато з вас піде до міста шукати праці, бо в спільній праці на ланах звільниться багато робочої сили.
51. Але хай спробують кожного по ділах його і кожного приставлять, до чого він здатний.
52. І судіть кожного не по словах його, але по роботі. Хай-бо робить, що хоче, але для громади — що може.
53. Кожний-бо має вкласти в спільну працю свою частку, а потім, мов та бджола взимку, може ласувати медом з будь-якої сотинки».
54. І почали міркувати селяни про Час, що провіщав його Прийдешній.

РОЗДІЛ III

1. Коли проходив Прийдешній полем, побачив він селянина, що орав важким ралом.
2. Селянин той порався вже три дні, але поле все ще не було готове.
3. Тоді спитав Прийдешній селянина: «Чому ти не ореш плугом? Ти б давно упорався з полем, ще й зорав би його краще».
4. Але селянин одказав: «Моя смужка така мізерна, ще й я такий бідний, що не спроможуся ніяк на плуга».
5. І було ще багато селян, що теж кривавицею вливались за ралами й смикали немилосердно своїх одиноких сухорєбрих шкапинок.
6. І він спитав їх: «Чому ви виснажуєте себе й худобу свою, а не орете волами й гарним плугом, що в тому маєтку?»
7. І відповіли селяни: «Лани наші маленькі, і ми так злиднюємо, що нема на що нам найняти волів і великого плуга.
8. Ми сіємо з сита чи решета, ми жнемо серпом і косою, ми молотимо ціпом і віємо лопатою, а в маєтку гарні сівалки, жатки, молотарки. Це все не про нас, бо ми бідарі і не маємо на те грошей, ми тільки наймаємось до тих машин і беремо мізерну плату у власника маєтку».
9. Тоді він сказав їм: «Коли зазвучить Час — знищїть межї між ланами.
10. Позасипайте рови, зламайте копці, зруйнують загорожі — і зробїть з цього один великий лан.
11. І візьмїть з маєтку великого плуга, й сівалку, і жатку, й молотарку, й баских коней, і гладких круторогих — зорїть, засїйте, зіжнїть доразу весь той великий лан.
12. І небагато люду зроблять цю працю, і з найменшою витратою сили.

13. Але корисної праці вистачить і для решти, — бо хіба обмежитесь ви своїми злиденними потребами?
14. Людина хоче якнайменше працювати, але людина хоче якнайкраще жити, і лінощі спотужують до праці.
15. Істинно кажу вам: баглаї — мати всього поступу, і що менше людина хоче виснажувати свої сили, то більше спонукує себе працювати, але від грубої праці йде до вищої, працю рук змінює на працю машини й розуму. І нема краю забаганкам людським.
16. Отож ідіть гуртом до маєтку й користайте з здобутків культури, полегшуйте свою працю, підвищуйте свої потреби».
17. Та заперечили селяни: «Але що скаже власник маєтку? Він чинитиме опір, не схоче».
18. І відповів Прийдешній: «Коли власник маєтку почує, що залунав уже Час, заціпить язика йому і сторчаком стане волосся.
19. Коли матиме він лихе серце — він спробує втекти, — але чи далеко піде? Та й куди ж бо він піде, коли скрізь лунатиме Час?
20. Але коли з розумом буде і збагне неминуче — він одчинить браму й усі двері в маєтку своїм.
21. І скаже челядникам своїм: “Ідіть, у мене немає більше прислужників, я не наймаю і не даю платні, бо не маю з чого й для чого.
22. Хто хоче лишатися — хай лишається, і хто хоче піти геть — хай іде, віднині маєток цей громадський і я такий робітник, як і всі”.
23. І має він робити так, як уміє і може, бо нема місця неробам у громаді.
24. Але горе йому, коли він пишатиметься й крутитиме носом, бо останній з його колишніх челядників буде йому рівний».
25. І здивувалися селяни: «Ти оповідаєш хороше, але чи є право в нас так чинити?»
26. І відрік голосно: «Горе вам, слабодухі! Горе вам, неймовірі! Щастя біля вас, і ви не берете його».

27. І проказав їм притчу про виноградаря:
28. «Був один бідар, що працював у винограднику багатиря, лихої й немилосердної людини.
29. І багатир той знущався з свого наймита, лаяв щоразу ледарем, дармоїдом і наказував іншим наймитам бити його, хоч працював той надміру, вставав удосвіта і лягав опівночі.
30. Але терпів мовчки бідар, приймаючи муки, і думав у душі своїй: як житиму, коли хазяїн не дозволить працювати у винограднику своєму? Де зароблю на свій прожиток?
31. Але прийшов інший, свідоміший, робітник і сказав йому, що виноградник не належить тільки багатиреві.
32. І що він, робітник, має на виноградник таке ж право, як і багатир, а саме: працювати й користати з плодів своєї праці.
33. Сказано-бо єсть: хто працює, той їсть із плодів праці своєї, і хто не працює, той не повинен споживати з плодів праці чужої.
34. І зрадив бідар, і почав пробувати винограду, чого не наважувався робити доти.
35. Але увійшов до саду багатир, побачив і скрикнув люто: “Негіднику! Хто дозволив тобі брати грона з винограднику мого?”
36. Бідар відповів йому: “Де виноградник твій? Чи не маємо ми рівні права на нього? Та й то, коли б ти приклав силу рук твоїх до нього. Чому не можу я зірвати грона й мати насолоду з нього, коли він виріс під моїм невсипущим доглядом?”
37. І розлютувався багатир на наймита свого, і гукнув на челядники свої: “Січіть цього нахабу безглузлого, доки стане непритомний. Відлийте водою і знов січіть, щоб у муках спокутав неповагу свою до моєї власности”.
38. Але увірвався терпець у слухняного досі наймита, і не став чекати він на свої тортури.

39. “Годі знущатися!” — скрикнув він і вдарив багатиря сапою у скроню.
40. І впав той, що звав себе власником, і з ляку врозтіч розбіглися челядники його, що хтів він їх зробити катами й робучими руками душити ближніх своїх.
41. І було це гаразд, бо так повинно бути: краще вмерти, ніж стати врівні з наймитом своїм. Так думав багатири, і так із ним сталося».
42. І сказали селяни Прийдешньому: «Правду кажеш, чоловіче! Негаразд одному мати багато й багатьом мало. Треба все поділити нарівно».
43. І заперечив їм голосно: «Горе сліпому, бо не бачить шляху і йде помацки. Ще гірше зрячому, що йде глупої ночі і не вміє мацати, як той сліпий, дороги. Десь прірва чекає на нього.
44. Істинно-бо кажу вам: хто ділиться майном — іде до прадідів, і хто думає шматувати землю, той ворог щастя людського і хоче затримати поступ».
45. І сказав їм притчу про кладовище:
46. «Було в господаря чотири десятини, і було в нього чотири сини.
47. І, помираючи, заповів господар: “Не хочу, щоб комусь було більше й комусь менше. Хай кожний візьме четвертину мого майна”.
48. І взяв кожний десятину, і збудував кожний мізерну халупу, і бідував кожний увесь вік свій.
49. І було в кожного знов по чотири сини. І знов розділилися вони землею, і кожний узав чверть десятини.
50. І спродали вони плуги свої, бо непотрібні вони стали на клаптиках ґрунтів онукових. І спродали онуки худобу, бо й нінавіщо вона була і не було її чим годувати.
51. Але кожний тримався міцно заповіту дідівського і знов розділив свої смужки між нащадками своїми. І нащадки їхні так само, кажучи: будьмо всі рівні.

52. І вистачило ґрунту кожному на самі гробки. І де було трудове господарство, розляглося сумне кладовище.
53. І де кипіла робота, звідти потяглися із саквами старці і молилися жалібно попідвіконням: дайте нещасним скориночку!»
54. Захитали сумно селяни головами й сказали Прийдешньому: «То так, але земля не росте і не плодиться, а родини наші плодючі.
55. Хіба скажемо собі: не треба дітей? Хіба заборонимо жінкам бути матерями?»
56. І відрік їм Прийдешній: «Не будьте подібні кротам, що не знають нічого, крім порпатися в землі, і стали там недобачати.
57. Істинно-бо кажу вам: не росте й не плодиться земля, але без кінця росте і плодиться праця.
58. І де на землі працює четверо, там є для більшої праці ще двацятьом.
59. І де сіють таке, що з ними управиться двоє, там є місце посіяти таке, що вистачить праці десятьом.
60. І хіба сини хліборобів мають бути тільки хліборобами? Чи не кажете ви, що вам потрібно щось іншого, крім хліба й городини?
61. Але один може працювати тільки заступом, а для кращої праці потрібний гурт.
62. І ще кажу вам: як поділите ви молотарку, що стоїть там у маєтку? І чи поріжете ви волів, щоб кожному припало нарівно м'яса?
63. І хто вчує голос свідомости, він прийде громадою на кладовище і великою машиною зоре гробки, і збудує в кутку громадський двір, де буде й худоба, й різний реманент, і всякі майстерні.
64. І скажуть люди ті: “Ми маємо все для своєї потреби і ще маємо, щоб віддати іншим, аби вони не старцювали”».
65. І пішли селяни по домівках, метикуючи про слова Прийдешнього.

РОЗДІЛ IV

1. Вже надвечір прийшов він до великого міста, й ремесники оточили його.
2. І побачив він одного стомленого чоловіка із синястим обличчям, що босував по холодних багнистих калюжах передмістя.
3. І спитав його: «Яке маєш ремесло, що так сточило тебе?»
4. І відповів босий: «Я швець. З ранку до пізньої ночі я працюю на великій швальні. Там нас двісті дишає смердючою шкурою й заробляє на розкошування хазяїнові».
5. І побачив жінку з червоними очима і запалими грудьми, всю в лахміттях і дранті.
6. І спитав її: «А в тебе яке ремесло і чому очі тобі блищать, мов у хорі?»
7. І відповіла жінка в лахміттях: «Удень і вночі я шию для великої модної крамниці розкішні убрання для тих, хто має гроші. Очі мені болять, я небавом засліпну і тоді не знаю, як житиму».
8. І йшов чоловік у заляпаній глиною одежі, і на плечах ніс великий клунок, а під пахвою кожух.
9. І спитав його: «Що несеш, чоловіче, і навіщо тобі під пахвою кожух, коли тепер літо?»
10. І відповів заляпаній: «Я муляр і будую міцні мури великих кам'яниць. Але в мене немає хати, і я ношу все моє із собою. Десь під тином розстелю кожуха і переночую, щоб уранці знов піти мурувати».
11. Тоді Прийдешній сказав їм: «Коли залунає Час — приходьте з передмістя до середини міста, на головні вулиці й майдани.
12. Одімкніть усі крамниці і, не боючись, одягніться по своїй уподобі, бо це ж ваші руки створили все те.
13. Взуйтеся в гарні чоботи і виберіть добротні вбрання — і для літньої спеки, і для зимньої негоди.

14. Але не як мавпи, що їх показують у цирку, але як годиться розумній людині.
15. І не візьміть зайвого, бо завжди матимете потрібне.
16. Бо в Часі всі працюватимуть для всіх і всі знатимуть, чого всім потрібно.
17. І коли подеруться ваші черевики — в громадській коморі вже чекатиме на них зміна.
18. І коли змиється ваша сорочка, ви прийдете і візьмете другу.
19. Істинно-бо кажу вам: так буде, коли пролунає Час, бо працюватимуть люди не для невідомих прибутків багатирів, але для себе, і не зроблять для себе поганої вовни чи гнилої підошви, але все буде добротне й всього буде вдосталь».
20. І хто слухав його, очі їм блищали, високо здіймалося чоло і легко дихали груди.
21. Але прийшла ніч, і народ розійшовся по домівках, розмовляючи про дивні пророцтва.
22. А він пішов далі, й безпритульні супроводили його, ідучи до середини міста.
23. Він проходив великими майданами й широкими вулицями, заллятими електричним світлом. Обабіч тяглися величезні будинки, пишні палаці, з високими вікнами й міцними дверима.
24. І спитав Прийдешній: «Хто спить у цих величезних будівлях і хто має приміщення в цих пишних палацах?»
25. І відповіли йому: «Ніхто, бо це — церква, ото — суд, отам — банок, а онде — управління базарами».
26. Він стомився і сів на лаві в громадському садку, кажучи: «Спатимемо отут».
27. Але безпритульні повідомили його, кажучи: «Товаришу, це заборонено».
28. І сказав Прийдешній: «Миша має свою нору й гайвороння свої кубла, але людина не знає, де може лягти відпочити».
29. Коли ви почуєте, що зазвучав Час — візьміть ті розкішні будинки, одімкніть палаці — і оселіться в них.

30. Так-бо годиться: хто не має сьогодні притулку, хай матиме тоді найкращі помешкання.
31. Але не робіть із них хлівів і не відгороджуйте кожній родині стійла, мов тій худобі.
32. Дайте кожному куток, де б він міг спокійно відпочити і без перешкод працювати.
33. Але не прив'язуйте кожну жінку до окремої печи і не розділяйте дітей від їхніх однолітків.
34. Хай будуть у громадських домах спільні їдальні і великі кімнати для загальних бесід і розваг, і хай діти ваші зростають укупі, товаришуючи змалку.
35. І буде кожний дім подібний до вулика, куди кожна бджола летить з своєю нескою меду.
36. І все місто буде, мов та пасіка, де розумний пасічник перекладає з одного вулика до другого стільки вощини й меду, щоб іскрізь їх вистачило і всі були задоволені.
37. Бо не житимуть купки людей окремо, як звірі у лісі, тільки всі разом, за єдиним планом розподіляючи працю і з єдиних комор беручи все потрібне для життя».
38. Так малював Прийдешній майбутній Час, доки, стомившись, не задрімав.
39. І почув чийось руку у своїй кишені, і прокинувся раптом.
40. Благаючи, злодій казав: «Прости мені, не відав-бо, що творив, але я голодний і гадав у тебе щось знайти. Не кричи, бо мене візьмуть до в'язниці і держатимуть там у неволі».
41. «Іди з миром, бідолахо! Коли чиниш так з голоду — винний той, хто змушує тебе голодувати, і той кари гідний, а не ти.
42. Але коли злодіюєш, маючи змогу заробити чесною працею — ти хорий, і не до в'язниці, тільки до лікарні треба тебе віддати.
43. Та не журися, бо прийде Час — і не буде злодіїв. Навіщо красти, коли все є? І навіщо лапати в чужій кишені, коли там, як і в своїй, нічого немає, бо не треба мати?

44. Істинно-бо кажу тобі: не буде при Часі ані суду, ані в'язниць і тюрем, бо нікого буде судити і злочинство вмере без ніяких кар».
45. І пішов Прийдешній далі, і на розі вуличному крикнула на нього розмальована жінка, кажучи: «Іди до мене й кохатимемось аж до ранку».
46. І вона притулилась близько до нього, зазираючи в вічі, і тягла до себе.
47. Але він відказав твердо: «Голос твій нещирий, і обличчя скривлене штучною посмішкою. Я не хочу того кохання, що ти продаєш тут на розі кожному, хто схоче того».
48. Тоді змінився вигляд у жінки, і вона зарепетувала: «Я голодна і хочу їсти. В мене маленька дитина. Батько покинув нас, і я мушу чимсь годувати немовлятко».
49. Але він спитав її: «Чому ж ти не працюєш, як інші, щоб із заробітку годувати й себе, й дитину свою?»
50. Відповіла розмальована жінка: «Мене прогнали з роботи, коли я завагітніла, мені не було куди подітись, і я відзвичайлась од праці».
51. Коли б ти знав, як платять за жіночу працю і як поводяться з нами, ти б не казав прикрих слів і не питав, як дійшла я до такого життя».
52. Коли ти не хочеш мене, я піду шукати іншого чоловіка, і він дасть нам чого їсти взавтра. Я не хочу згинути з голоду».
53. Чимало жінок вбиває чи кидає напризволяще своїх дітей, але я не можу кинути свою дитину. Вовчиця пестить своїх вовченят, а я жінка, я людина, і я хочу, щоб моя дитина жила».
54. Тоді сказав він безталанній: «Жінко! Коли залунає Час — тобі непотрібно буде продавати свою фальшовану любов, але й ти, й дитина твоя, не вважаючи на це, житимете».
55. Бо не буде одної матери в дитини, але всі жінки будуть матерями всіх дітей».

56. І не кине батько своєї дитини, бо не буде в нього цієї дитини, але для всіх дітей він буде за батька, і всі діти матимуть за батьків усіх дорослих.
57. Бо не для самих батьків живе дитина і не самі батьки хочуть, щоб виросла вона жвава й розумна.
58. І не заслуга в тім, щоб породити дітей — це вміє і кожна звірина — але заслуга з дитини виховати людину, щоб була дужча й розумніша від своїх батьків.
59. І несила батькам це зробити, і не будуть у Часі батьки намагатися це зробити, але віддадуть своїх дітей для виховання досвідченим людям.
60. Подивіться на комахню й побачите, як безплідні комашки плекають яєчка здорової самиці, як пораяються коло маленьких дитинчат, не питаючи, хто їх породив, бо це громадяни єдиної сім'ї трудящих.
61. Отож не буде чого клопотатися долею дітей, коли залунає Час.
62. Істинно-бо кажу тобі: коли б не було дітей — не було б чого жити людству. Тільки бажання створити дітям краще життя спонукує людей страждати, борючись із другими людьми — тепер — і з єдиною природою — в Часі.
63. І ще кажу тобі: коли прийде Час, ніхто більше не схоче твого силуваного кохання, твоєї фальшованої любови, бо справжня любов не матиме тоді перешкод і вільне кохання сяятиме між людей животворчим світлом.
64. А тепер іди, моя дочко й сестро, і спробуй не грішити проти свого тіла й душі, бо хвороба незабаром гноєм піде по жилах і отрута роз'їсть болячками душу».
65. І пішла жінка з плачем, кажучи: «Що мені робити, поки прийде Час? Де б знайшла я працю?»
66. І коли він лишивсь один, роздумуючи на вуличному розі, до нього підійшов якийсь озброєний чоловік і сказав, штовхнувши в плече: «Тут заборонено спинятися».

67. І спитав Прийдешній: «А хто ж ти такий, що маєш право штовхати й проганяти?»
68. І відповів озброєний: «Я нічний вартовий і виконую наказа, що його дано мені.
69. Бо в цих будинках — незчисленні багатства, і коли б злодії туди вскочили, коли я вартую, мене було б жорстоко покарано».
70. «А хіба ті багатства твої, чи, може, тобі дають якусь частку з них?»
71. Чоловік засміявся і сказав: «Я нічого не маю, крім мізерної платні за те, що не сплю кожної ночі й ходжу тут біля брами».
72. І сказав Прийдешній: «Отак собака стереже двір свого господаря, сидячи на ланцюгу, що його прив'язано до дроту, а в нагороду йому дають сухі кістки, щоб не здох, і б'ють бичем, щоб був лихий».
73. І пішов геть, бо вже розвиднювалося і юрба народу чекала на нього біля церкви, бо думала, що з його новий пророк.

РОЗДІЛ V

1. Було храмове свято, і зійшлося багато прочан, з'їхалось попів і побожних людей.
2. І хтось спитав його: «А що цим буде, коли прийде Час?»
3. І відповів прилюдно: «Що я знаю про це? Але вони мають чого боятися. Долю їхню вирішено.
4. Це про них-бо сказано єсть: служба дійшла до краю, і мовчать дзвони смерти й омани».
5. І почув його старший піп, і закричав голосно: «Цей чоловік блюзнірствує. Хай піде геть звідси!»
6. І кинулися до нього попи й побожні люди, й хотіли вигонити його з церкви.
7. Але він сказав їм: «Горе вам, попи й побожні люди, що замикаєте двері земного раю й нікому не дозволяєте туди входити.

8. Горе вам, попи й побожні люди, наваплені гроби, розфарбовані зовні, а всередині повні гнилизни й брудних гробаків.
9. Горе вам, попи й побожні люди, що з'їдаєте останні гроші обдурених удов і сиріт, ніби для молитви й благочестивих справ.
10. Горе вам, попи й побожні люди, що проповідуйте невсипущу працю в бідності, піст і убоге життя, а сами жируєте і відкладаєте в скрині срібло й золото.
11. Горе вам, попи й побожні люди, що втовкмачуєте несвідомим брехні про небесне блаженство, щоб не боролися вони на землі за своє щастя проти багатих і можновладних.
12. Горе вам, облудники і фарисеї, що знесилюєте робітничі руки й змушуєте селянські спini в покорі схилитися перед можновладцями, кажучи: терпіть на землі і воздасться вам десь на небі.
13. Горе вам, лихі зміюки, що навчаєте: вдарять тебе зліва, повернися, щоб били ще й справа, терпи, бо в терпінні спасіння.
14. Горе вам, попи й побожні люди, що вчите пригноблених і ображених: коріться гнобителям вашим, благословляйте ворогів ваших, моліться за тих, хто ненавидить вас.
15. Горе вам, безсовісні народовбивці, що допомагаєте всім, хто знущається з робітників і селян, хто визискує працю трудящих і смокче з них кров.
16. Горе вам, прислужники насильства і влади гнобителів, що кажете: любіть тих, хто вбиває вас, коріться наказам — і мзда ваша велика буде десь на небі».
17. Тоді один державний муж сказав йому: «Чоловіче, коли кажеш так, ти ображаєш і нас, представників влади, що складають закони, їм же коритися повинен народ».
18. І відповів Прийдешній: «Є влада і влада. Є влада, що хоче вічного нерівенства і вічного насильства,

- і є влада, що вбиває сама себе, — про неї я колись іще розкажу.
19. Але вам кажу так само: горе й вам, законники й моралісти, що обплутуєте світ правилами, де тільки для вас писана воля, воля гнобити, воля визискувати.
 20. Ваші закони подібні до ваших пам'ятників — тим, хто вбивав батьків наших, тим, хто вбиває смілих, що наважуються говорити, як ото я тут.
 21. Бо прийде Час зведення рахунків — і від вас вимагатимуть відчиту за всю кров, що проллята, аби втримати вас коло трону визиску й знуцання.
 22. Про всіх, хто приходив провіщати Істину, про всіх, що ви вбили, попалили, повісили, закатували, покарали на горло, розстрілом чи іншим способом.
 23. Про всіх, хто загинув по тюрмах — у далекій Каледонії, під сонцем Каенни, на безвісних островах, у глибоких підвалах і в холоднім Сибіру.
 24. Про всіх, хто передчасно зійшов у домовину, заховівши в тяжкій роботі на сухоти, згинувши від пошестей, народившись на світ білий калікою змалку, бо хора була мати і хорий батько, і не бачила дитина світу, ні доброї їжі, ні ласки, ні одежі.
 25. Мільйони мільйонів убили і скалічили ви, ріки крові пролляли своїми законами, цілі народи замордували своєю, бачите, мораллю, своїми правилами життя, де силами багатьох розкошували одиниці.
 26. Істинно-бо кажу вам: про всю цю кров, про всі муки й тортури держатимете ви відчит раніш, ніж перейде це покоління людства.
 27. Бо Час наближається і немає сили, що спинила б його, як немає сили, що спинила б біг сонця і круговоріт землі».
 28. І народ купчився круг нього, дивувався і говорив: «Цей чоловік надто сміливий. Він не буде говорити довго».
 29. А він оповів їм притчу про двох братів:

30. «Один чоловік, помираючи, лишив двом синам своїм на спадщину багатючий сад.
31. Молодший син був освічений, письменний, але лихий і коверзуватий.
32. Старший був добра й проста людина, але не міг анічого навчитися, бо працював без упину, виконуючи й свою роботу, й братову.
33. І коли вмер батько, молодший узяв папір, написав і вздовж, і впоперек і, показуючи неписьменному братові, сказав: “Ось передсмертна воля нашого батька.
34. Ось що наказує він нам: я мушу складати у книгах записи видатків і прибутків, молитися і творити таїнства, що їх ти не можеш через несвідомість і неосвіченість твою збагнути.
35. А ти маєш поратися коло саду, чистити дерева, щепити і підмазувати їх, обкопувати, поливати — одне слово, ти маєш дбати, щоб щороку був добрий урожай і було з чого нам давати жертви за нашого батька. Плоди з нашого саду підуть на священні таїнства, і ми вволимо волю небіжчика”.
36. І неосвічений брат повірив, і довгий час так вони жили; і він збирав урожай, щоб настанчити добрих плодів для невідомого таїнства.
37. Але якось іспромігся неуча — і навчився читати.
38. І подивився на заповіт батьковий, і побачив, що там пописано тільки тисяча дурниць і безглуздої нісенітниці, вигаданої його братом.
39. І почав він тайкома за ним доглядати, і побачив, що брат один їсть плоди з їхнього саду.
40. А дещо з садовини крадькома продає, щоб на ті гроші гуляти, а дещо, чого не міг зберегти, закидає в яму, щоб його облуду з таїнствами не було викрито.
41. І розпалилося серце старшого брата на молодшого, і геть погнав він із саду облудника».
42. Так оповідав Прийдешній, і попи та державні мужі розлютилися на нього, бо правда колюча вражала їхню совість гнучку.

43. Але не наважились схопити Прийдешнього, бо купчився круг нього народ і жадібно слухав про Час, що його провіщав він.
44. І почали давати йому хитрі запити, щоб піймати в вині проти закону і погубити його.

РОЗДІЛ VI

1. Один церковник наблизився до нього і запитав: «Учителю, чи треба поважати закони?»
2. Він відповів: «Молода гадюко, чому ти називаєш мене учителем?»
3. Насправді немає ані вчителів, ані учнів, бо вчитель сам може багато дечого навчитися в свого учня.
4. Колективне життя це єдиний наш учитель, — його слухайте.
5. І хто має вуха, той чує, як говорить маса, і з того голосу навчається, що йому робити.
6. А щодо поважання законів, слухай-но: ти — Людина. Поважай самого себе і себе в ближніх твоїх. Цього досить і нині, і повік-віки».
7. Тут проходив загін новобранців, і один законник, спокушаючи його, запитав: «Чи треба йти в салдати, чи вони мають зректися служити й розійтись по домівках?»
8. Він відповів: «Дурна голово, тебе мали за людину, а ти удаєш із себе нетяму.
9. Я прийшов не для того, щоб казати, що треба робити сьогодні, але я провіщаю Час прийдешній, аби кожен міг до нього приготуватися.
10. Тоді готові знатимуть, що треба їм робити в усяких умовах.
11. Але істинно кажу вам: хай навчаються новобранці володіти зброєю — це їм знадобиться, і вони не будуть, як овеча череда».
12. Але підійшов ще другий і запитав далі: «Ти, що говориш так розумно, як порадиш робити, коли вибухне війна між нашою й сусідньою країною?»

13. І знов відповів йому: «Облудливий лицеміре! Хто я такий, щоб у такій справі радити?»
14. В мене немає батьківщини, щоб я боронив її. Моя батьківщина не вкладається в межі сучасних країв.
15. Але щоб знали: якщо спалахне війна, через гуркіт гармат і брязкіт зброї, мабуть, прокинеться той, що призначає Час.
16. І хто може знати, що скоїться з тою чи іншою країною, коли люди почують, що вже Час зазвучав?»
17. І ще один підійшов і, спокушаючи, запитав: «А чи треба платити податки в державну скарбницю?»
18. І відповів Прийдешній: «А чи вам було позакладало? Вже від двох тисяч років сказано: віддайте кесареве кесареві.
19. Дайте йому гроші, де вибито його портрета, і папірці, підписані його ім'ям. Що ви від того загубите?»
20. Бо хто б ці гроші не забирав — вони ні на що не здадуться, коли залунає Час й коли з золота побудуємо одхожі місця.
21. Крім того, істинно кажу вам: бідар платить нині податки, сам того не бачачи й не бажаючи.
22. А щодо багатирів — злодії так роблять між себе, дуваячи здобич».
23. Але тут підійшов один чоловік і запитав його: «Ти сказав, що багатирі — злодії. Аж ось на мені свита, що я купив, хіба вона не моя?»
24. І відказав Прийдешній: «Що я про це знаю? Ти сам про це знаєш у совісті своїй.
25. Що тобі потрібно, щоб жити й працювати, те належить тобі по закону, але не маєш того у власності, тільки в користуванні.
26. І скільки разів повторювалось: хто затримує у себе річ непотрібну, той грабує її в того, хто має в ній потребу.
27. Іди. Коли залунає Час, що його провіщаю, ти ні в кого не питатимеш, чи то твоя свита».
28. І наблизилась якась жінка і запитала його: «Хіба діти не повинні платити любов'ю за життя, що ми їм дали?»

29. І відповів жінці: «Хіба життя, що ви даєте дітям, насправді варте того, щоб за нього дякувати?»
30. І додав: «Ось бачиш-но ту дівчину з болячками? Її життя — безнастанне страждання й невимовні муки.
31. Це щасливе життя присудила їй мати, бо, коли завагітніла, хотіла позбавитися плода секретними засобами.
32. Тепер дівчина ота знає це все і хвалить долю ще за те, що не вродилася дурненькою, божевільною.
33. Чи ж може вона платити любов'ю за життя, що їй дали таким робом?
34. Істинно кажу вам: іноді люди чинять не краще від свиней, що жеруть своїх маленьких поросят.
35. Бо хто тепер вирахує: чи більше матері родять, чи більше вбивають ще в череві своєму?
36. І чи по-людському буде дитині дякувати за те, що її не вбито ще перед народинами?
37. Але коли зазвучить Час, тоді не буде ні батька, ні сина по плоті, але той буде батьком і сином, хто заслужить це ім'я своїми ділами.
38. І не будуть прокляттям народини, бо стати матір'ю буде почесною дією і дитина буде дитиною спільною».
39. І збентежилися всі від того, що він казав, і розлютилися, бо не знали, що відповісти.
40. І не насмілювались одверто напасти, боючись народу, що купчився круг нього і бажав слухати.
41. І казали один одному: цей чоловік ганьбить найсвятіше і повстає проти встановленого віками, призвичного і взаконеного.
42. І вигадували способи, щоб погубити його й задушити його голос, що луною відбивався в серцях простого люду.
43. Бо говорив те, що здавна блукало в підсвідомості народній і не знало слів, щоб виказатися.
44. І, слухаючи його, народ слухав себе, і прислухався до голосу вуст своїх, і дивувався тому, як гарно

придумав він, як побачив у душі своїй наближення Часу.

РОЗДІЛ VII

1. Слава про його вчення загула скрізь по місту, і про його слова почули доктори й студенти, філософи, соціологи, економісти та інші люди науки.
2. І закликали його до себе, і сказали: «Ти повстаєш ніби проти віри, проти релігії, що вчить про блаженство.
3. Але ти проповідуєш теж віру і дуриш народ нездійсненними мріями про якийсь Час.
4. Ти хочеш бути новим Іоаном, пророком, що передійшов Христові, Будді, Брамі чи Магометові.
5. Маревом надій ти приваблюєш серця простих людей, навчаючи вірити тому, в що ти сам віриш чи придурюєшся, що віриш».
6. І сказав їм гнівно: «Ви, що звете себе жерцями науки, хіба ви не знаєте, що ніяка сила не змусить річку потекти з моря на гору?
7. Хіба ви не знаєте, що людство подібне до плотовщика, що веде зв'язаного з великих дерев плота по гарній річці геть вниз аж до моря?
8. Він може пристати до берега, він може скермувати свого плота на пороги й там розбитися, він може навести на мілизну, але він не має змоги потягти свого плота нагору, і найдужчі пароплави не витягнуть його проти течії гірського струмня.
9. І що кращий плотовщик, то скорше і без зайвих забарок і зупинок він скермує свого плота туди, куди тягне його вода.
10. Ви всі, що іменуєте себе державними мужами, ви пливете в могутній річці історії, і вона невмолимо тягне вас до моря, де роздягатиметься прийдешній Час.
11. Коли ви будете розумні й уважні, ви оминете пороги й мілизни, і ніде не забаритесь біля берега,

- і припливете до моря — Часу із цілим своїм пло-
том.
12. І що ви кажете про віру? Віра є віра, і знання є зна-
ння.
 13. Де є віра, там нема повного знання, і де є знання,
там нема місця для віри.
 14. Віра-бо каже про невідоме, незнане, чого не може
довести людський розум і що можна тільки спо-
відати, повторюючи, мов та папуга, незрозумі-
лі слова.
 15. І знання говорить твердою мовою доводів, упер-
тими фактами, що їх не треба сповідати, а можна
тільки приймати, як неминуче й самозрозуміле.
 16. І що я навчатиму вас, що мають високі лоби й чоло,
перерізане зморшками глибокої думки.
 17. Ви знаєте, що ви знаєте, і коли не кажете про це,
так через те, що боїтесь Часу й хочете віддалити
його прихід.
 18. Бо ви вивчали закони боротьби і знаєте, що немає
боротьби вічної.
 19. Хтось когось колись поборе, й слабші поступлять-
ся місцем перед дужчими, і купки задушить орга-
нізована маса — аби була вона організована.
 20. І ви знаєте, що гнобителі намагаються зробити бо-
ротьбу безкрайньою, бо лишаяють пригноблених,
щоб ссати їхню кров.
 21. І ви знаєте, що гнобителі затамовують розвиток
людей, бо витрачають їхні сили у взаємній безглуз-
дій і дикій боротьбі, замість усі сили віддати на бо-
ротьбу із природою, єдиною, в кого треба одвойо-
вувати все потрібне для кращого життя.
 22. І ще ви знаєте, що, коли щезне поділ людства
на класи й всі стануть трудящими, не можна буде
зміряти швидкість поступу людського, бо що ро-
билося за сотні років, робитиметься за десять.
 23. І що здавалося на початку життя людського по-
коління нездійсненою казкою, буде наприкінці
його дитячою іграшкою.

24. Ось тоді змішаються віра й знання, бо знання загубить свої межі, й ніщо не здаватиметься неймовірним, і люди будуть, мов ті вигадані нами колись боги.
25. Це все ви знаєте, навіщо ж ви покликали мене викладати грамоту й говорити про те, що розуміє дитина?»
26. І заперечили йому: «Але ти говориш до несвідомих і темних людей, які нездатні плисти зараз до твого Часу чи визначати його, як ти навчаєш.
27. І ти не кажеш, що тільки наука і ніщо інше визначить Час, що про нього віщуєш».
28. Але він відповів: «Чи не про свою науку ви говорите?»
29. Ваша наука, без сумніву, сяє прекрасним світлом, але захованим під велику макітру.
30. Бо існує багато мільйонів голів, достойних пізнати її і сприяти дальшому розвиткові, але вони блукають у пільмі незнання.
31. Бо вони змалку впряглися в ярмо безкрайньої і нужденної праці.
32. І вони не можуть наблизитися до вашої науки, як не можуть полапати місяць і зорі».
33. І хтось сказав: «Ми дбаємо, щоб поширити початкову освіту і, після іспитів, дозволити прийти навіть до вищої».
34. І заперечив Прийдешній: «Освіта, що ви даєте дітям, така, що має назавжди їм остогиднути і зробити дальшу працю ненависною.
35. Бо все по школах ваших викривлює дитячий розум і суперечить здоровому почуттю, починаючи з азбуки й правопису.
36. І далі втовкмачуєте, що порядок насильства й гнобительської законности є справедливий і вічний, — тимчасом як уся жива душа у дитини кричить проти цього.
37. Ви зав'язуєте рота, затикаєте вуха й запорошуєте очі — і потім вимагаєте, щоб іспитами дитина

- довела, як скорилась вона всьому цьому — і тоді лишень їй дозволено буде наблизитися до джерела істинного вашого вищого знання.
38. І та істинність полягатиме в тім, щоб навчати за-гачувати потяг мас до культури і робити їх калі-ками, — недоприсками, бо з вищої школи вихо-дять учителями до нижчої, аби знов сушити дитя-чий розум вашою граматикою, що так стосується до життя, як блискавка до юхтового чобота і все-світ до нежити».
39. І якийсь шкільний учитель обурено запитав: «А хіба не треба навчати правил, щоб гаразд го-ворити й писати?»
40. Але він одповів: «Такий чоловік подібний до жука, що його прив'язали до нитки й він кружляє все в одному колі.
41. І справді: чи велика рація, коли чоловік пише правильно чи не по правилах, що його навчали, і не знає найбільшої і єдиної книги життя про бо-ротьбу за його щастя?
42. І чи не найголовніші правила є правила руйнуван-ня того, що трухлявіє й гние, і будови нового, сві-жого й життєздатного?»
43. І якийсь муж науки заперечив йому: «А хіба не треба з побожністю зберігати звичаї і заповіти батьків наших, що дійшли їх довголітнім досві-дом і колективним розумом, що його так любиш ти згадувати?»
44. Але він одповів: «Сором тобі, славословцю мощів і мумій! Хай трупи гниють і угнюють ґрунт для нових рослин.
45. І про розум не кажи, як про мертве смердюче бо-лото, бо це ж живий струмінь, що безупинно дзюр-чить і перекочує свої хвилі».
46. Тоді підійшов законодавець і сказав: «Правда, за-кони часто-густо бувають несправедливі, й тоді треба скласти нові».
47. І відрік Прийдешній: «Всякий ваш закон родить злочинства, що їх не було б без нього.

48. Бо закон запевняє, що він має право перешкоджати тому, що має бути в житті, і карає за наслідки замість винищувати причини.
49. Шукайте причини провин і злочинств і знищіть їх — і тоді непотрібні будуть ані закони, ані безглузді карі».
50. Тоді один мораліст сказав йому: «Людина страждає тому, що вона тягнеться до насолоди і її природа робить її здатною на лихе».
51. І заперечив Прийдешній: «Людська природа робить нас здатними жити, шукати добробуту й уникати страждання — а це все зовсім не лихе».
52. І ті, хто навчає противного, — сліпі поводитарі, що не мають сили й бажання боротися з людським безталанням і пригодами.
53. Хіба той, що із фальшованою зневагою каже про щастя, наважиться зректися того щастя й буде прославляти страждання, щоб людина ходила похмура й згорблена та не бачила світа на землі? Від цього гаразд житиметься небагатом».
54. Але мораліст запитав його: «Так після твоїх слів немає ні добра, ні лиха?»
55. І засміявся Прийдешній: «Зійди з-під хмар на землю і думай по-людському».
56. Істинно-бо кажу вам: всяке добро є добро, і кожне лихо є лихо, але як на який час і як кому».
57. Бо все, що допомагає приходові Часу і прискоряє його — є добро, і все, що затамовує його — є лихо».
58. І хто працює для Часу — робить морально, і хто противиться йому — той злочинець».
59. Але не всякий з радістю очікує Час, і є багато тих, хто проклинає й звістку про нього».
60. І що для одних є гарне і приємне, то другим — зле й ненависне».
61. Але завжди є добре жити з напруженими м'язами, завдовольняючи всі свої потреби, й бути у братерській згоді із своїми ближніми — бо все це радість і втіха».

62. І погано жити в неволі, губити сили в неробстві, сидючи у в'язниці та вбиваючи свою плоть і маючи суперечки з іншими людьми — бо все це муки й нещастя.
63. Добре бути щасливим і погано страждати — всякий інший закон є брехня і омана.
64. Наука повинна з'ясувати людям, що насправді добре і що здається гарним, а по істині є зле і шкідливе.
65. Бо люди часто-густо помиляються, беручи отруту замість ліків і завдаючи собі пекучий біль маленькими насолодами.
66. Або шукають щастя путтю, що не веде до нього, бо вони несвідомі, і блукають із зав'язаними очима й поодинці.
67. Але прийде Час, що я його провіщаю, і кожний вимагатиме своєї частини щастя.
68. І тоді пророки зречення й смерти мають дати відчит, і їх буде гостро покарано, що напутювали у прірву.
69. Бо коли коритися лихові невідхильному є злочин, так безглуздя й карі гідно терпляче приймати лихо, коли проти нього можна боротися.
70. І найбільший злочин — навчати, що людина може вибороти щастя сама-одна, кожна для себе, мов той хижий звір.
71. Істинно-бо кажу вам: немає щастя окремії людині поза колективом і в згоді з ближніми своїми людина зможе відібрати в життя найбільше добра.
72. І тільки колектив людський спроможний відхилити страждання, що захмарюють життєву путь кожного.
73. Сказано-бо єсть віддавна: всі за одного і один за всіх. Це перший заповіт щасливих людей».
74. І багато ще дечого говорив він людям науки, і вони дивувалися силі його ясного розуму.
75. І говорили: «Цей чоловік точить підпори нашої довголітньої праці.

76. Коли він говоритиме так, сліпі прозрять, глухі почують і німим розверзуться уста».
77. І вирішили — цей чоловік небезпечний. «Він не повинен бути на волі, бо розплутається мережа, що в неї уловляли ми несвідомих».

РОЗДІЛ VIII

1. Тоді прийшли до нього робітники з фабрик і заводів і запитали: «А що ми робитимемо, коли зазвучить Час?»
2. І сказав їм: «Насамперед — радійте, бо дні неволі минули і настав Час визволення».
3. Але вони перепинили йому: «А хто ж робитиме все те, що ми досі виробляли?»
4. І відказав їм: «Хіба ви хочете уподобатися тим дармоїдам, що досі жили з вашої праці?»
5. Істинно-бо кажу вам: коли прийде Час, кожен із вас схоче, щоб йому всього було вдосталь, і треба буде виробляти більше, ніж тепер.
6. І нічого не роблячи плохотного, але все добряче й вигідне, бо хто схоче мати погане?»
7. Але не роблячи речей для непотрібного розкошування, що ними тепер крамарі піддурюють нерозумних.
8. Все-бо робитиметься для загального добробуту, і обдурювання було б непростиме й некорисне.
9. Тепер швець набиває гнилу підошву, бо час скрутний і він боїться мізерної платні й надолужує на омані.
10. І кравець зрізує де можна й шиє поганими нитками, щоб на тому підробити якусь зайвину.
11. І муляр кладе цеглу, що розтріскалася з морозу чи спеки, бо він стомивсь, а хазяїн змушує його квапитися.
12. Але інша річ, коли вони працюють самі для себе. Все робитимуть старанно і як слід, бо навіщо обдурювати самих себе?

13. І вироблятимуть також усе уважно і до вподоби кожному, бо нікого не примушуватиметься проти його бажання.
14. Хто хоче синє убрання, хай загадає собі синє, і кому подобається червоне, хай убирається в червоне.
15. Бо не в тім рівенство, щоб кожний ставав під одну мірку, але в тім, щоб рівно завдовольнялися вщерть потреби кожного.
16. І не в тім рівенство, щоб кожен працював однаково, але в тім, щоб уносив у спільну працю свою частку по своїй силі й хисту.
17. І всі трудящі будуть однакові, тільки ім'я паразита-дармоїда буде найгіршою лайкою і викликати-ме загальне презирство й зневагу.
18. Але не думайте, що кожному з вас роботи побільшає, бо ви приведете на фабрики й заводи тих, хто досі неробствував чи займався некорисними й лихими справами.
19. Ви не дозволите більше торгувати виробами рук ваших і красти в населення, накидаючи на кожну річ ціну більшу, ніж тая річ варта.
20. Ви не дозволите наймати маєтки, будинки, знаряддя виробництва чи машини.
21. Бо ніхто не потребуватиме продажу й купівлі, ніхто не найматиме того, що йому самому непотрібне, — а тільки те, що йому потрібне, по закону належить йому для користання.
22. І коли хтось запропонує віддати якусь річ, що стала йому зайва, — кожний, хто потребує її, має право взяти».
23. І сказали робітники: «Ми візьмемо в капіталістів фабрики й заводи».
24. І пояснив їм: «Так, ви візьмете в них усе, крім потрібного для прожитку, й поставите їх до роботи врівні з усіма.
25. Але ви не візьмете фабрик і заводів для тих, хто на них працює, бо яка різниця: чи має якесь майно одна людина, чи гурт людей?

26. Істинно-бо кажу вам: коли залунає Час, усе належатиме всім і кожний матиме право користати з загальної праці.
27. І лихо Часові, коли хтось із вас, пролетарів, цього не розумітиме: пролетар був, є й буде повік-віки безвласником.
28. Сказано-бо єсть: ви — сіль землі, і коли сіль загубить свою силу, що зробить її солоною?
29. Отож ви оберете між себе найдосвідченіших фахівців і поставите їх доглядачами коло виробництва.
30. І оберете інших — статистиків, — щоб достоту вирахували, чого скільки треба виробити і скількох людей треба приставити до тої чи іншої праці.
31. Бо не буде в Часі так, як тепер: виробляють на фабриках і заводах, знаючи потреби не споживача, тільки власника того заводу й фабрики.
32. І щезнуть тоді кризи виробництва, коли виробляють стільки, що ніхто не може всього закупити, і власники кажуть робітникам: годі, ідіть під чотири вітри, ви більше нам непотрібні.
33. Але буде в кожному виробництві стільки підприємств, скільки потрібно, щоб усіх задовольнити, і стільки робітників, щоб виконати всю роботу.
34. І вся робота розподілятиметься між усіма, щоб кожний мав свою частку — і не гуляв, і не виснажувався надміру.
35. І треба вам знати також, що вам потрібно з виробів, що їх дає земля.
36. І треба знати, що потрібно від вас робітникам землі, — бо не буде в Часі селян, тільки буде професійна спілка робітників землі, що працюватиме поруч металістів, і текстильників, і будівничих, і хемиків.
37. Істинно-бо кажу вам: без великої організованости вашої не збудується царство Часу.
38. Отож єднайтеся, пролетарі всіх країн, бо в єднанні вашому запорука Часу.
39. І готуйтеся від сьогодні до всіх цих справ, щоб знати вам, що робити в завтрашній день».

40. І спитали його: «А як нам пізнати наближення Часу?»
41. І відповів Прийдешній: «Не личить вам запитувати про це. Бо хто, як не ви, маєте призначити Час? І хто, як не ви, рознесете звістку про нього по всьому світу?»
42. Істинно-бо кажу вам: усе залежить від вашої свідомости й організованости.
43. І не возвістїть про Час передчасно, бо кров'ю вашою заллють вороги змагання ваші.
44. Бо не прийде Час з миром, але в тяжкій борні збудується він.
45. Мине, може, не одне покоління, доки скрізь зацарює Час.
46. Бо не можете ви перемогти в одному місці, але можете перемогти по всьому світу».
47. І сказав їм притчу про старого провозвісника Часу.
48. «Сміялися з його слів і називали нездійсненними дурницями й казковими мріями.
49. І казали: “Коли в тебе таке бажання жити якимсь новим робом, візьми купку мрійників, подібних до тебе, і від'їжджай на якийсь незаселений острів.
50. Там ніхто не перешкоджатиме тобі штукарити”.
51. Але відповів старий провозвісник: “Гаразд, я згодний, щоб ви дали мені такий острів, але я хочу, щоб це був острів Франції та округа Іль-де-Франс, де стоїть місто Париж”.
52. І знов глузували з нього, кажучи: “Ти б, може, схотів, щоб твій острів був цілий світ?”
53. “Так, бо я знаю, що ви не дасте й найменшого клаптика землі, щоб на ньому готуватися до Часу.
54. Бо не можуть укупі жити огонь і вода. Або вода залле вогонь, або ж огонь оберне воду у пару.
55. І мій огняний острів zalиватиме ваша холодна вода або скрізь під вами виб'ється полум'я і спалить вас.
56. І доки полум'я те не розжеврїлось — я не візьму вашого невідомого острова, але коли все буде

готове до Часу, він схоче обняти весь світ, і тоді вже ми не дамо вам найменшого острова»».

57. І пішли робітники від Прийдешнього, роздумуючи про великі завдання, що накладає на них Час.

РОЗДІЛ ІХ

1. Зійшов на гору він, і зібралися постійні слухачі, що злюбили його.
2. І він казав їм: «Час, що я його провіщаю, є Час Життя.
3. Це коли люди не будуть гризти один одного, але працюватимуть разом у мирі й згоді, щоб забезпечити всім найбільше щастя з найменшою витратою сил.
4. І так станеться, і не буде людина людині вовк, але людина людині брат. І всі будуть брати, і всі сестри».
5. І один із слухачів запитав його: «А чи не було б щастям жити так, як люди золотого віку? І тоді власність не розділяла людей і всі були рівні в праці й споживанні».
6. І відповів Прийдешній: «Що кажеш ти, заблудо! Золотий вік не позад нас, а перед нами, і він зветься Майбутнє Суспільство.
7. Коли він прийде — дикунством нам здасться розпалювати заводські печі вугіллям і затьмарювати небо димом мільйонів димарів.
8. І мізерною буде електрична сила, і дитячою забавкою автомобілі й наші незграбні аеропляни.
9. Бо немислимий Час без повного достатку й високої культури. Доки потопатимемо в безоднях дикунства, неписьменности й некультурности — годі мріяти про перемогу Часу».
10. І тоді другий слухач спитав його: «Так для цього потрібно кількасот років, щоб діждати того золотого віку?»

11. Він відповів притчею: «Майбутнє Суспільство подібне оцій духовитій квітці, що виростає на цій плодючій землі.
12. Але на цьому місці колись був тільки камінь-дикар, міцна скеля, що її вмивали дощі, палило сонце й обвіював вітер.
13. І на тому камені росли тільки цвіль і мох, що не потрібують собі майже нічого.
14. І вони затримували дощову воду, й зерна, що їх приносив вітер, дали прорість і поволі почали рости.
15. Минули роки, і поверхня скелі спорощилася, вкрилася піском і землею — і ось бачимо на ній цю духовиту квітку.
16. Так і Майбутнє Суспільство створиться на старих формах суспільства, що приготували ґрунт, де воно виросте й розвинеться».
17. Але один підвівся й нагадав йому: «Ти так оповідаєш спокійно й плавко. А хіба не буде Майбутнє Суспільство дитиною насильства?»
18. І відповів Прийдешній: «Правду кажеш, юначе! Жадна жінка не приведе дитини без мук народження, і дитина народжується, коли приходить тому час.
19. Майбутнє Суспільство подібне до курчат в яєчній шкарлущі — курча мусить силою зламати її, бо без цього не вийде з неї.
20. Але не насильство змусило тее курча народитися, тільки зародок й те тривке, що було в яйці.
21. У шкарлущі курча розвинулося й набралось сили — а тоді шкарлуца стала перешкодою для нової форми життя.
22. Ось чому курча ламає її, щоб не задушила його, і розкидає шкарлущинки, що тепер уже непотрібні.
23. І ще Майбутнє Суспільство подібне до великої ріки, що йде повіддю після дощів.

24. Дерева, баговиння, мул і пісок наволікаються купами коло островів з мілизни й порогів і загачують річну течію.
25. І вода збирається перед тою загатою, і здається, ніби ріка перестала вже текти.
26. Але раптом загата тріщить, дерева ламаються, пісок і мул змиваються — і знов ріка тече нестримно й вільно.
27. І таке насильство неминуче, бо ріка не може перестати текти й божевілля затамувати велику масу води.
28. Та не насильство змусило ріку піти повіддю, але дощі, і розлилася вона через загату».
29. Тоді слухачі збагнули його думку, а він ще далі говорив притчами:
30. «Але буває, що вода, ламаючи силою загату, розливається й спустошує лани, нищить селища на берегах своїх.
31. І хто передбачає це, заздалегідь готує сокири, й багри, й жердини і дбає, щоб ніщо не перешкоджало річці вільно котити свої хвилі.
32. Й коли все ж таки десь накладається загата, вони за всяку ціну намагаються розкидати її, забуваючи про небезпеку.
33. І буває, що дехто, роблячи це, гине. Але хіба не краще загинути, ніж жити, нічого не маючи і в постійній небезпеці?
34. Істинно кажу вам: готуйте все потрібне, щоб раптом не настиг вас Час».
35. І казали слухачі: «Правду ми чуємо! Ми живемо в постійній небезпеці і нічого не маємо.
36. Краще кинутися в вир, ніж жити так. Бо коли можемо щось загубити, так тільки кайдани — і одержати можемо все».
37. Але ще звернулися до нього і спитали: «Де запо-рука, що Час незабаром зазвучить і нам треба квапитися?»

38. І відповів їм: «О маловірні! Істинно-бо кажу вам — вже є на світі країна, де одчинено браму до Часу й люди стоять перед нею.
39. Там пролетарі знають, що їм робити, бо першу загату зламали і сіли в човни, щоб плисти до Часу.
40. Але не має країна та достатків, і в кривавій війні сплюндровані її міста і спустошені лани.
41. І несила ще там перейти поріг Часу. Вже були ступили у сіни, але мали спинитися, бо недокінчена будовою хата й не можна ще там оселитися.
42. Але комашнею метушаться там люди, збираючи матеріал для будови Майбутнього Суспільства, і вогнем палають їхні серця.
43. І перекидається полум'я з тої країни в сусідні, і тане лід, і парою здіймається вогкість, що не давала багаттю розжеврїтися.
44. І в тій країні кажуть: “Ми не хочемо й не можемо бути одні, для нашої будови потрібний всесвіт”.
45. І кличуть голосно: “Пролетарі усіх країн, єднайтеся!”
46. Але досі багато званих і мало вибраних. Хто не спить, в того світильник горїтиме ясно, й він знайде путь до Часу.
47. І хто перебуває в безпечності, в того згасне світильник, і він ще довго блукатиме в пїтьмі, де буде визиск і скрегіт зубовний.
48. Готуйтеся ж, бо наближається Час».
49. І розійшлися слухачі, щоб оповісти скрізь братам і сестрам своїм про Прийдешній Час.
50. Але хтось намовляв на нього, кажучи: «Він кличе до насильства й безпорядку».
51. І можновладці тамтешні вирішили погубити його.

РОЗДІЛ X

1. І бачив він, що круг нього сновигають провокатори й шпигуни стежать сторожко.
2. І сказав друзям своїм: «Ось мій Час наближається, і ви не почуєте більше моїх слів, бо я вмру.

3. Але йдїть і провіщайте пролетарям усього світу про те, що я казав вам, усвідомлюйте і організуйте їх.
4. І щоб пізнати вибраних, кажіть, коли спитають вас, що ви провіщаєте: ми провіщаємо Комуни, Світову Комуни, коли не буде власности на землі і серед людей мир.
5. І хто боїться цього слова — відійде, і хто має душу чисту і сміливу — той не убоїться слова і піде за вами.
6. Але не думайте, що кожний, хто каже: так, так, — є достойний увійти в царство Часу.
7. І ще спробуйте своїх слухачів, кажучи: чи знаєте, що шлях до миру лежить через криваву боротьбу?
8. І чи знаєте, що ми маємо встановити найсуворішу владу й примусом обеззброїти своїх ворогів?
9. Сказано-бо єсть ще в старому законі: око за око і зуб за зуб.
10. Примусом маємо знищити примус і владою владу. І в кого серце не здрігнеться, хай іде з нами, і нема місця слабодухим в наших лавах.
11. Але тепер ідіть од мене, бо й одної жертви досить».
12. І вони пішли, щоб продовжувати справу його й возвіщати Час.
13. І коли він лишився на самоті, наблизився до нього один, що вранці і ввечері був серед слухачів, і сказав, чемно вклонившись: «Ходім ізо мною, там хочуть тебе послухати».
14. І подумав Прийдешній: «Кінчено! Але все, що треба було мені сказати, — сказано».
15. І він підвівся і пішов за невідомим чоловіком у великий будинок край міста.
16. І ледве ввійшов, кинулися на нього, мов вовки на ягня, і вкинули у в'язницю, сміючись, що він добровільно прийшов до них.
17. І на другий день привели його на суд, складений із суддів, що вже напередодні вирішили, як його засудити.

18. І вийшли підставні свідки й винуватили його у вигаданих злочинствах, диких і безглузких.
19. І судді лицемірно жахалися, а в юрбі говорили: «І справді, цей чоловік є великий злочинець».
20. Але він знав, що однаково його засудять — і мовчав, не одповідаючи ані на які обвинувачування.
21. І недовго радилися, й присудили до кари на горло.
22. І знов укинули його в в'язницю, де ночують засуджені на смерть.
23. І на самоті він згадував усе своє життя.
24. Згадав свою стару матір, що бідувала десь безсила й одинока, не знаючи, що небавом прийде про нього жорстока вістка вразити смертельно її стомлене серце.
25. Уявляв свою тиху хатинку, де зріс і набрався сили і де міг спокійно жити до кінця днів своїх.
26. Згадав ту, що словом «кохаю» намагалася вдержати його, але даремно, бо він пішов, навіть не зазирнувши у щастя, що хотіло обняти його.
27. Бо чув голос дужчий від усіх інших: «Покинь усе і йди перед мене возвіщати волю мою».
28. І голос колективу заглушив голоси окремих людей.
29. І покинув усе, і пішов уволюти волю пролетарства й провіщати Час по містах і селах, знаючи наперед, що з ним трапиться і що невдовзі прийде кінець.
30. Бо людина робить не те, що вона хоче, але те, до чого змушує влада речей.
31. І той, хто пізнав радість боротьби за ближніх, бачить мізерність власного щастя.
32. Щастя його — в боротьбі, й боротьба дає щастя прийдешнім поколінням.
33. І нема більшої любови, як покласти сили свої для щастя дітей.
34. В них-бо продовження життя нашого й нагорода за муки наші.
35. Так думав він, і передсмертний сум покинув його.
36. І міркував далі: «Все йде, як до того силує невмолима влада речей і як я, знаючи її, передбачав.

37. Сонце з безхмарного неба не може не світити і не гріти.
38. І людина, що почуває потребу возвіщати істину, не може мовчати про неї.
39. І голос, що віщує цю істину, бентежить і непокоїть можновладців навіть із в'язничого льоху.
40. Коли вони не можуть змусити його мовчати, вони топлять його в крові, щоб більше не чути його і марити, ніби небезпека минула.
41. Але кров, що вони проливають, є посвідчення істини, і смерть того, хто провіщав її, стає нагородою за його слова.
42. Отож, гаразд, що я вмираю тепер, бо я сказав усе, що хотів сказати, і кров моя хай закріпить мої слова.
43. Слухачі мої тепер подумують: він казав правду, бо ті, проти кого говорив він, убили його, вони його боялися й хотіли, щоб він замовчав і не викривав їхньої неправди».
44. Подумавши так, він ліг спати спокійно, чекаючи на свій кінець із ясним розумом.
45. І ранком убили його, і вкинули тіло в загальну яму, і засипали землею, і заклали камінням.
46. Вони вірили, що, убивши його, вони задушили його голос, але незабаром побачать свою помилку.
47. Час-бо наближається, і ніщо не спинить його.
48. І ще раз: Час наближається, і ніщо не спинить його.

СТАТТІ Й НОТАТКИ

ТЯЖКОЮ ПРАЦЕЮ, АЛЕ ЗБОРЕМО РУЇНУ

Придивіться, як живуть бджоли у вулику. Всі працюють, всі несуть мед до щільників — сотів. Ідна менше, друга більше — скільки в кого є змоги. Ідна з гарних квіток, друга з гірших — як яка потрапить. Несуть і кладуть у сотини, не кажучи: оце моя, а це не моя — все в них на спільну користь. А прийде зима — живляться тим медом знов з якої-будь сотинки, не питаючи, хто в неї солодкого меду наклав, беручи його стільки, скільки вимагає бджолина природа — ідна більше, друга менше. І так живуть мирно, не сваряться, тільки нероб-трутнів з вулика викидають, скоро вони своє діло зроблять — запліднять матку бджолину.

Оце є найпростіший зразок комунізму, того ладу, до якого ми повинні простувати, поволі відкидаючи старі звички, коли кожен дбає тільки про себе, один розкошує, нічого не роблячи, другий злиднює, хоч праці в його надміру — все через приватню власність, через те, що люде знають тільки «мое» і «твое», а не тямлять ще, що все мусить бути спільне, «наше».

До того, щоб так було, йде Радянська влада. Перші закони, що вона видала, були такі, що мали втворити життя на зразок бджолиного. Трутнів: капіталістів, поміщиків, фабрикантів, крамарів — було викинуто геть. Лишилися самі трудящі — робітництво й селянство.

Всі вони мали працювати на спільну користь, складаючи вироби своєї праці в загальні комори — державні розподільчі пункти, звідки кожен одержував би собі все, що потрібно для життя. Робітництво мало виробляти машини, одяг, взуття, цукор, сіль, гас і т. інше. Селянство

мало постачати хліб, м'ясо, городину і т. інше. Кожному призначалася певна пайка, всі б годували кожного й кожний працював би для всіх.

На превеликий жаль, не вдалося, як знаємо, цього зробити. Через що? Та зовсім не через те, щоб Радянська влада була нездатна або комуністи дурні. Не вдалося через нашу відсталість, некультурність та через страшну руйну господарства, що спричинила війна й боротьба з білогвардійщиною. Не можна здійснити одразу комунізм у країні, де не вистачає спожиткових річей на повне задоволення населення, бо не буде тоді братства між людьми — почнуть один в одного видирати блага земні. І тільки тоді, коли чоловік має все, що йому потрібно (і навіть не більше того), він охоче працюватиме стільки, скільки є в нього сили (і навіть не менше того) — тільки тоді матимемо рай на землі — комуністичний лад.

І не думали комуністи відразу розчинити двері до того раю. Недурно вони вже давно побиваються за електрофікацією, нею електрична машина заколисала всі двигуни на наших фабриках та заводах, освітлювала, опалювала, тягла плуга, трактора, крутила молотилку, віялку, січкарню, млини, замінила коней, волів, сокиру й пилу ручні і так без кінця.

Але нічого цього в нас не було. Голодні робітники — а їх до того ще й зменшилося дуже, бо багато пішло на червоний фронт, багато загинуло, багато пішло на радянську службу, щоб держати пролетарську владу — ці робітники не могли наставити як слід селянству й мусіли брати в нього харчі набір.

Тим часом і сільське господарство занепало так, що стало бракувати врожаю навіть самим селянам. А тут ще причинилась посуха — й почався голод.

Держати далі робітників на державній пайці — це значило б, з одного боку, їх не задовольняти, бо однаково на всіх не хватило б, а з другого боку — брати в селянина вже просто з рота. Робітник не працював би, бо був би голодний і з огидою дивився б на роботу, що не дає йому змоги по-людському жити. Селянин би не працював, бо в нього однаково забиралось би все, крім найнеобхіднішого.

Зненавидів би він своє поле, що не дає йому зиску, тільки тяжку працю. Вскочили ми в зачароване коло, що нагрожувало розірвати революційний союз селянства з пролетарством і втягнути нас в нечувані злидні й харпацтво.

І пішло пролетарство на велику жертву. Постановило воно вустами своїх чільників-комуністів повести в Радянській республіці так звану нову економічну політику, або «неп», як її почали скорочено називати. Відреклися пролетарі брати в селянства всі залишки, дозволили приватну торгівлю. Порушена була рівність між людьми, получили змогу сильніші й багатші ще сильнішати й багатшати — одно слово: знов відродився частково капіталістичний лад. А через те, що в держави бракувало харчів годувати всіх робітників, котрі працювали на державних, націоналізованих фабриках та заводах, довелося частині пролетарства знов піти в найми до приватного підприємця, — бо, щоб не зачинити зовсім фабрик та заводи, треба було здати їх в оренду дукачам. Так пішов знов на визиск, у панське ярмо робітник, щоб не пошкодити селянинові, не брати з нього тяжкого податку й дати змогу ширити й підвищувати сільське господарство.

Довелося оренду дозволити й на селі, бо краще було її дозволити й віддати тому, хто береться землю обробити й дати для населення хоч би й через торг зайві пуди збіжжя, ніж щоб лежала вона необсяною, а люде тим часом голодували. Отже, дозволено земельну оренду навіть проти трудової норми. А це значить, що дозволяється наймана праця на селі, дозволяється куркулеві визискувати до певної міри наймитів та наймичок.

Тепер кожному видно, чому ми сказали, що в нас знов частково відроджується капіталістичний лад. Буде торгівля, будуть крамарі й купці, будуть приватні підприємці, орендаторі й незаймані куркулі, й будуть деякі робітники міські й сільські працювати в дукачів, заробляти своїми руками для них на життєві потреби. Начебто пани знов беруть гору, а біднота йде наниз. Але це зовсім не так, бо влада лишається в руках у бідноти, лишається робітничо-селянською.

Підприємець, крамар, куркуль можуть розвивати своє господарство й користати для того з сили робочого люду, але до влади їм — зась. Ми — робітники й селяне — тримаємо її в своїх руках і можемо в усякий час постановити законом те, що нам до вподоби. Те, що набувають тепер підприємці й куркулі, вони набувають не для себе, але, зрештою, для всієї держави. Укріпляючи нібито своє господарство, вони укріпляють господарство державне, а та держава, коли їй схочеться, може знов одібрати в них їхнє майно і повернути на загальну користь. Може вона тому, що ні власників фабрик і заводів, ні власників землі в нас немає — є тільки орендаторі державних фабрик і державної землі.

Все це віддано їм в тимчасове користування, а ніяк не у власність. А з кожним орендаторем можна поступити по-хазяйському, якщо він стане не до вподоби. А тим хазяїном є робітничо-селянська держава. Це вона є найбільший і єдиний поміщик в нашій країні. Вона є власник всіх великих фабрик і заводів. Вона держить державний банк, позичає гроші й бере проценти. Вона й тільки вона має право зовнішньої торгівлі й таким чином є найбільший крамар, а разом, значить, вона є найбільший в нас капіталіст. А лад, що в нас тепер заводиться, зветься державним капіталізмом.

Нас спитають: а чого ж республіка наша зветься не капіталістичною, але соціалістичною? А звісно так, бо через той державний капіталізм ми прямуємо до соціалізму, а потім підемо й до комунізму, тобто такого часу, коли ніякої приватної власности не буде й житимемо ми, як у тому вулику. Адже було й за царату були люде, що називали себе соціалістами — бо мали за мету соціалізм. Так само й наша республіка.

Не кажемо, що близько до цього. Першим нашим завданням тепер є залатати дірки, що зчинила війна, відновити сільське господарство, мати більше хліба, а тоді матимемо й більше фабрично-заводське виробництво й крок по кроку, рік по року, тяжкою працею, але зберемо руїну.

ODVERTYJ LYST DO VSIX, XTO CIKAVYT'SJA CIJEJU SPRAVOJU

Skil'ka raziv uže pidnosylasja sprava pro te, ščo vart bulo b zavesty v ukrajins'komu pys'mi latyns'kyj al'favit. Buly i sproby praktyčno perevesty cju dumku v žyttja — tak na Ukrajini Naddniprjans'kij, jak i Naddnistrjans'kij. Nahadaty pro ci spravy, jak takož pro jix ideologyčni pidosnovy, metu j zavdannja, bude dilom tyx, xto vidhuknet'sja na cej mij odvertyj lyst i viz'met'sja znov obmirkuvaty cju spravu. Meni ž osobysto žadalosja b til'ky postavyty pered šyrokymy kolamy dijačiv hromads'kyx, polityčnyx i naukovyx pytannja pro slušnist' rozvjazannja cijejji problemy same v naši dni stvorennja molodoji ukrajins'koji deržavnosty na bazi radjans'koho suspil'stva.

Meni zdajet'sja, ščo sprava cja stojit' majže dylemoju: teper čy nikoly. «Majže tak», bo tvrdo perekonanyj, ščo unifikacija al'favitiv je nemynuča sprava — i to ne tak dalekoho majbutn'oho. XX storiččja maje cju problemu rozvjazaty razom iz velykoju social'noju perebudovoju. Ljudstvo maje odnakovo pysaty, aby men'she vytračaty času na oznajomlennja z ynšymy movamy. Ljudstvo maje ce zrobyty, aby sprjaty procesovi kopuljaciji mov i tvorennju jedynoji internacional'noji movy (lyše bahatoji na dijalekty terytorijal'ni j profesijni).

Xiba može xtos' zaperečuvaty, ščo zaderžannja vidminnoho pys'ma je akt nacional'noho vidhorožuvannja i pevna pereškoda dlja oznajomlennja z inonacional'nymy kul'turamy! Xiba može xtos' zaperečuvaty, ščo, nakoly dlja tak zvanyx «vyščyx» verstv suspil'stva navčatysja inonacional'nym transkrypcijam bulo zajvoju vytratoju času, tak dlja mas trudovyx se bulo b nadmirnoju rozkiššu?

A same pered cymy masamy problema intemacional'noho jednannja stojit' jak najaktual'niše zavdannja času — i najblyžčoho i, tym pače, dal'soho — času komunistyčnogo budivnyctva. I xiba, zreštoju, ne latyns'kyj al'favit — z pevnymy vidminamy na razi toho

čy ynšoho prystosuvannja — je najkraščym sposobom unifikuvaty jak najskorše i jak najzručniše pys'mo rižnyx narodiv?

Otož zapytaju: čy ne pora iznov obhovoryty cju spravu i, može, povoli uzjatsysja do pidhotovky jiji realizaciji?

Znov vertajučy do dylemy: «teper čy nikoly», majemo skonstatuvaty, ščo kožen novyj rik maje uskladnjaty správu i ščo til'ky v najblyžči roky vona mohla b buty perevedena v žyttja bez velykx trudnoščiv. Poky my ne majemo solidnyx velykx naukovyx prac', poky v sferi pidručnykiv obmežujemojsja holovnym čynom počatkovoju školoju i til'ky dumajemo pro profesijnu, poky tilky zasivajet'sja lan novoho radjans'koho pys'menstva — ce zrobyty ne tak važko. Za velykymy bahactvamy stvorenoho dosi škoduvaty osoblyvo ne dovodyt'sja, bo «bahactva» ci nadto sumnivni i u velykij pryhodi našym naščadkam ne stanut'. Ale skoro my dijsno zabahatijemo na velytens'ki stosy novyx vydan', skoro stvorymo rižnoridnu naukovu literaturu j zabezpečymo profesijnu školu, instytuty i texnikumy pidručnykamy — perexodyty do novoho al'favitu bude ščo razu trudniše. Škoduvatymemo za vytračenoju praceju. Bojaty memosja skladnoji reorganizaciji.

Otož — «teper čy nikoly!».

Dovodyt'sja, zvyčajna rič, obhovoryty i šče o dyn bik spravy — vužčyj, a same: stosunky z Rosijeju (de, miž ynšym, ce pytannja takož neščodavno znymalos') i Halyčynoju.

«Moskvofily» hovorytymut' pro vidryv od najbil'šoji v teperišnij čas i najblyžčoji do Ukrainy v usix vidnošennjax Radjans'koji Respubliky. Poprikatymut', može, j «samostijnycstvom», odhorožuvannjam od rosijs'koji kul'tury, toji kul'tury, ščo najperša maje kopuljuvaty z ukrajins'koju.

«Ukrajnofily» kryčatymut', navpaky, pro odhorožuvannja vid išče blyžčoji do nas Halyčyny i, do pevnoji miry «polonizaciji», jak možut' zustrity taku dumku dexto na Naddnistrjanščyni i t. y., i t. y.

Vse ce j naležyt' jak najdetal'niše i same teper obhovoryty razom iz možlyvymy projektamy majbut'oji reformy. (Prykladom: čy znyzu, z počatkovoji školy jiji rozpočynaty, a čy zhory, z vyščoji i perevahu toho čy ynšoho sposobu, polityčni j texnyčni; zarazom, dekretal'no, a čy povolí, paralel'no i porivnjannja z podibnymy reformamy v Nimeččyni, Japoniji, Serbiji, v Kavkaz'kych narodiv i t. y.).

Maju nadiju, ščo z laskavoho dozvolu redakciji «Červonoho Šljaxu», jaka vmistyla cej mij «odvertyj lyst», zjavljat'sja tutož

i vidhuky na njoho — i sprava tak abo ynak bude rozvjazana (jak «ynak», to, dumaju, til'ky tymčasovo, bo istorija vymahatyme svoho).

P. S. Pyšu cijeju transkrypcijeju, zovsim ne propagujučy imenno jiji, ale ščob pokazaty, jak lahko, navit' bez nijakoj zvyčky, rozbyratysja v nij, a, značyt', na razi potreby — j nazavše do čohos' podobnoho perejty.

S. Pylypenko

ПРОГРАМА КОМПАРТІЇ ПРО МИСТЕЦТВО І «ЛІКВІДАТОРИ»

Супроти тих, хто твердить безпідставно про якусь «нев'ясненність» поглядів компартії на мистецтво, наводимо пакт 10 § 12 комуністичної програми з розділу «В справі народньої освіти».

10) Так само повинно одкрити й зробити приступними для трудящих всі скарби мистецтва, створені експлоатацією їхньої праці і віддані в виключне користування експлоататорів. (Див. «Азб. ком.», ст. 392).

Отже: хто має вуха — хай слуха! Особливо ті, що белькочуть про ліквідацію мистецтва як «культу», подібного до релігії комункультівців, виставляючи проти обидвох наукотехніку.

М. Семенко, пророк комункультівський, називає це (дивись № 11–12 «Червоного Шляху») — «питанням про застосовання ленінізму на 3-му фронті». Ленінізмом він називає свої спроби позбавити трудящих мистецьких скарбів, ленінізмом називає роботу ліквідаторську щодо мистецтва в цілому, як чогось, що розкладає людство, що шкідливо для людства, що треба зруйнувати, як руйнуємо ми релігію.

На нашу думку, це блюзнірство щодо ленінізму, негідне поводження з цим великим словом. На нашу думку, це перекручування догори ногами партійної програми — це антикомуністичні думки, що прикриваються ім'ям великого вчителя трудящих мас.

Воюючи проти мистецтва взагалі, а значить, і проти пролетарського мистецтва, М. Семенко вибиває з рук пролетаріята зброю проти буржуазного мистецтва й тим допомагає йому. Мих. Семенко — приятель буржуазного мистецтва.

ЗАБУТИЙ ДОКУМЕНТ

(історикам ревлітератури на увагу)

В час сьогоднішніх літературних дискусій цей документ набуває особливого значіння і інтересу. Він три роки тому ясно й чітко формулював те, про що тепер нема між нами єдності, про що ми з запалом сперечаємось, а саме:

Єдність пролетарської культури потребує і єдності організаційної...

І ще:

...Пролетарська культура не має «центра» і «окраїн», вона знає не державні межі, а тільки індустріальні центри. Отже, на Україні повинен бути великий такий осередок пролетарської культури...

Хто це так виголошував, так твердо і ясно формулював те, що тепер стало ніби туманне й непевне?

Дивимосся першотравневе число «Вістей» 1922 року. Написано над відозвою:

До всіх пролетарських культурно-освітніх організацій України.

І підписано:

Голова Наукового Відділу
Орг. Бюро Всеукраїнського
Пролеткульту *Василь Блакитний*.

С. Пилипенко, містоголова.

Голова Художнього Відділу *Володимир Коряк*.

Володимир Сосюра, містоголова.

Тож бачите! Три роки тому (може, скажуть — за впливом пролеткультівських мрій) на весь зріст ставала вже проблема не те що «консолідації» (винен я тяжко,

що пустив у хід непевне слово), а просто об'єднання, централізації мистецько-революційних сил.

Що тоді перешкодило здійснити ці мрії? Читаємо нижче:

...Ситуація нині ускладнюється тим, що під час уступок дрібно-буржуазним верствам їхня ідеологія буде деструктивно впливати на маси. Розпорошені сили пролетарських культурно-просвітніх закладів не спроможуться потужно поборювати ті отрутні течії буржуазного мистецтва, що сягають вершків пролетаріату. На Україні боротьба за пролетарську культуру ускладнюється національним шовінізмом двох конкуруючих інтелігенцій: петлюрівської і русотяпської.

Цей національний момент і послужив три роки тому яблуком розбрату. Названі вище товариші змушені були вийти з Пролеткульту, зустрівши там «махровий» шовінізм, що не припускав і думки про якусь там роботу серед українського пролетаріату. І шкереберть полетів заклик відозви:

...Тож нині об'єднуємося, товариші, довкола свого єдиного культурно-творчого осередку нової пролетарської культури на Україні — Пролеткульту... Тепер усі, кому не ліньки, вішають собак «системі пролеткультів», що не виправдала себе, що попсувала, мовляв, справу.

Я особисто думаю, що твердити це треба обережно, з тонкою аналізою усієї кон'юнктури того часу. В цій аналізі неабияке місце повинно зайняти обрахування індивідуальних здібностей й нахилів тих, хто стояв на чолі пролеткультівського руху. Отже, він, цей рух, ішов тоді не знизу, а насаджувався згори, помацки налапуючи ті форми, що мали б відповідати кінетичній енергії, зрослій у пролетарській масі. Правильно налапати ці форми, вілляти в них культурно-творчі зусилля — в цьому полягала одна із заповорок успіху. І, може, так і було б, коли збувся б план, намічений тоді, а саме:

...Оргбюро Всеукраїнського Пролеткульту невдовзі скликає Всеукраїнський з'їзд пролетарських самодіяльно-твор-

чих організацій для створення центру творчого українського робітництва.

Того з'їзду не відбулося. Процес єднання культурно-революційних організацій затамувався не по вині українських представників. Справдилися, на жаль, тоді слова цієї відозви:

...Національна ворожнеча, пригнічення одної мови другою, є пережиток старих відносин, рештка старих традицій, що про їх казав Маркс: «...Традиції всіх мертвих поколінь кошмаром тяжать над умами живих». Боротися з цією владою мерців і закликає Пролеткульт.

Заклик лишився «гласом вопіючого». Але невже й тепер ми живемо в пустелі й не в силі прокинутися з того кошмару!? Три роки пройшло упертої, напруженої праці. За ці три роки українські культурно-творчі організації добилися стану, що швидко без перебільшення можна буде називати гегемонією. Ребра національного питання згладилися й не випинаються вже так гостро, так невігдно. Пам'ятаймо заповіт Ленінів:

...Інтереси робітничої кляси вимагають злиття робітників всіх національностей даної держави в єдині пролетарські організації — політичні, професійні, кооперативно-просвітні і т. п. Тільки таке злиття в єдині організації робітників різних національностей дає змогу пролетаріату вести переможну боротьбу з міжнароднім капіталом та з реакцією, а також з проповіддю і змаганнями поміщиків, попів і буржуазних націоналістів всіх націй, що проводять звичайно ці свої антипролетарські змагання за гаслом «національної культури». Всесвітній робітничий рух створює і з кожним днем дедалі зміцнює інтернаціональну (міжнародню) культуру пролеаріята...

Отож час ізнов викликати до життя забутий документ і — в нових умовах, з новим досвідом і в нових, звичайно, формах, породжених часом, але добиватися здійснення того ж аксіоматичного постулата.

...Єдність пролетарської культури потребує і єдності організаційної.

ТОВ. М. ХВИЛЬОВИЙ В РОЛІ ЛІТПОПА

Характерна риса сучасних літорганізацій перед колишніми є та, що вони — організації громадські, клясові, що беруть собі мистецтво як зброю для досягнення певних соціальних завдань, як один із способів клясової боротьби. Але (читай § 31 п'ятформи «Плуга»):

Форми клясової боротьби в переходову добу безмірно різноманітні й різнобарвні, відповідно чому різноманітний має бути вибір художніх засобів для оформлення змісту художніх творів...

Поведінка людей, як учить рефлексологія, определяється тими чи іншими подразниками, що впливають на них і викликають відповідні рефлекси. Але люди неоднакові. В одних, говорячи мовою старої психології, «емоціональність» така, що потребує для певного рефлекса одних подразників, в інших — подразників зовсім відмінних. Як у пісні:

...Ой, хто любить грибки, а хто печерички,
Ой, хто любить дівки, а хто молодички...

Різний вік і пол читача, різна його освіта, соціальний стан і оточення, умови праці, здоров'я й т. д. — всі ці умови потребують особливого підходу, коли ми беремося викликати в читацьких масах певні рефлекси своїми художніми творами.

От чому (читай § 32 п'ятформи «Плуга»):

Не відкидаючи ніяких способів і форм, «Плуг», однак, не піде шляхом фетишування якоїсь одної художньої форми чи способу продукції й, проклямуючи себе, яко

певна соціальна культурно-творча організація, категорично заперечує спосіб розмежування по формальних ознаках, що з них користалися буржуазні мистці, переносючи в літературу методів ідеалізму й метафізики.

І ми бачимо справді, що в «Плузі» мирно живуть разом реалісти й романтики, імпресіоністи й експресіоністи, ніжні лірики й суворі натуралісти — всі об'єднані одною громадською думкою. Так комуністична партія бореться за те, щоб люди розподілялися на трудящих і нетрудящих, буржуазію і пролетаріят, а не на німців, росіян, українців, євреїв, що зовсім не мішає кожному з них своєю мовою творити свою класову справу.

Іншу теорію проповідує тов. Хвильовий (див. його «2-й лист до молоді» в № 20 «Культура й Побут»). По-перше, він накидає «октябристам» і «плужанам» якісь «безпідставні думки про абсолютний реалізм пролетарського мистецтва». З цим і сперечатися не будемо, бо з попередніх цитат видно безпідставність наклепа тов. Хвильового, який, очевидно, плятформу «Октября» не читав або просто хоче обдурити недосвідчених читачів.

Гірше не те. Гірше те, що він виступає в ролі літературного «попа» й проповідує «молодій молоді» таке:

Чи мислимо ми пролетарське мистецтво як єдиний художній моноліт? Відповідаємо: Ні! Воно залежить від тих же законів розвитку, що й буржуазне. Школи, напрямки — це його етапи, що по них воно буде йти до вершин своєї досконалости. Періоди буде характеризувати той чи інший головний художній напрямок. Пролетарське мистецтво пройде етапи: романтизму, реалізму і т. д. Це — замкнене коло законів художнього розвитку. І коли тепер запитуємо себе, який напрямок мусить характеризувати й характеризує наш період переходової доби, то відповідаємо: романтику вітаїзма (*vita* — життя)...

Правда сплутана з брехнею. Кожна кляса і її мистецтво проходить певний цикл розвитку: народження, розквіт, занепад, смерть. «Замкнене коло». Але кляса

трудящих не матиме смерти. Пролетарське мистецтво зміниться мистецтвом безклясової доби не внаслідок революції і якоїсь поразки пролетаріята, а органічним шляхом, несучи само в собі ті елементи безкласовости. Отже, тут «замкненого кола» немає, і не всі, значить, закони буржуазного мистецтва стосуються й мистецтва пролетарського. Тов. Хвильовий ідеалізує мистецтво, ставить його понад клясовою боротьбою.

Тепер щодо романтики. Знов брехня, ніби «октябристи» й «плужани» проти романтики. § 28 нашої плятформи читається так:

Революційно-селянські мистці, ідучи в ногу з пролетарськими, братимуть матеріял для своєї творчости з сучасної дійсности й побуту часів революції, а також революційну романтику життя й боротьби трудящих мас, переважно селянських, у минулому і його долю в майбутньому, освітлюючи все в дусі матеріялістичного світогляду, виходячи з прогнозів, що він їх нам дає...

Але тов. Хвильовий забув про... матеріялістичний світогляд. Цей термін йому не подобається, і натомісць він ставить «вітаїзм», пояснюючи його так:

Романтику вітаїзма утворюють не «енки», а комунари. Вона, як і всяке мистецтво, — для розвинених інтелектів. Це — сума нового споглядання, нового світовідчування, нових складних вібрацій, це мистецтво першого періоду азійського ренесансу. З України воно мусить перекинутись у всі частини світу й відограти там не домашню роллю, а загальнолюдську...

Що ж відповісти літературному попові на таку «науку», коли матеріялістичне світовідчування його вже не задовольняє і він хоче втворити на Україні якусь нову релігію, що вона стане загальнолюдською (правда, «тільки для розвинених інтелектів»).

Колись з формалістами в поезії (а тут тов. Хвильовий виступає саме як формаліст) бився добре тов. Троцький. Ось що він пише наприкінці своєї статті «Формальная школа в поэзии»:

В області біології виталізм (*у тов. Хвильового «віталізм», але хай він укаже різницю. — С. П.*) є варіант того ж самого фетишизації окремих сторін світового процесу без розуміння його внутрішньої умовності. Для надсоціальної, безначальної моралі або естетики, як і для надфізическої безначальної «життєвої сили», не хватить тільки... єдиного творця... Формальна школа є... препарований недоносок ідеалізму в застосуванні до питань мистецтва. На формалістах лежить печатка сформованого попівства. Вони іоанніти, для них «в початку було слово». А для нас «в початку було справа»...

От чому й тов. Хвильового зовемо ми віднині «літпопом». І дозволимо наприкінці ще дати цитату з його проповідей, щоб це попівство характеризувати. Кінчить він свій «Третій лист до молоді» закликком:

— Камо грядеші? (*грамотніше було б — «грядете», та все одно — аби по-слав'янському, бо ж інакше попові не лічить. — С. П.*) — З «Олімпом» (*читай — з «Гартом» і М. Хвильовим на чолі*) зовсім не те (*що в «Плузі» з безграмотним Пилипенком. — С. П.*):

— Ми відкидаємо малоросійщину, просвітянщину та іншу безперспективну вузькість і кличемо до невідомих обривів прекрасного азійського ренесансу... це радісний шлях духмяної боротьби, — шлях, що біжить у безвість за багряними кінцями нашої геніальної революції. Кажіть же, юнаки й юнки:

— Камо грядеші?

Я думаю, що юнаки й юнки на такий заклик відповідь дадуть несподівану для новоявленого «літпопа», а саме:

Шляхом у безвість іти до невідомих обривів вони не хочуть.

ВІД АГІТАЦІЇ ДО ПРОПАГАНДИ

Починає діяти «неп» у мистецтві. Складність господарчих форм у радеспубліці породжує складність соціальних процесів, а значить, відповідним способом одбивається й на ідеологічній диференціації. Попутницько-буржуазні сили намагаються відвоювати все більші позиції на літературному полі України. Під машкарою формалізму й «опоязівства» проводять вони отруту антипролетарських ідей. Більше від того: «неп» дозволяє їм виступати щораз частіше з піднятим забралом і одверто нападати на пролетарську літературу. До тих нападів треба зарахувати шабльонові твердження про «кризу ревлітератури», що буцімто товчеться на місці й не в силі створити чогось путнього (саме, мовляв, тому, що вона революційна, що вона утилітарна, дбає про революційну агітацію і не про розвиток мистецтва як такого).

Неправдиві ці твердження. Ні якої кризи революційної літератури немає. Вона росте й шириться, щодалі удосконалюється й поглиблюється. Спілка «Плуг», що склалася не з письменників, не з тих, хто мав уже досвід літературний, але з молоді, що упертою працею, самотужки вчилася на письменника, — спілка «Плуг» існує всього три з половиною роки, час, що в нього тільки половину курсу трудової школи пройти можна, ледве початкові знання придбати. Але плужани вже одвоювали собі місце в літературі й висунули з-поміж себе скількох молодих письменників, що їх не обмине ані історик літератури, ані пристрасний критик сучасний, відзначаючи певні літературні досягнення. Ця «фабрика поетів», як іронічно її називали, працювала недурно й таки сфабрикувала молоді паростки,

що не заглохли, що невпинно ростуть кожний зокрема й усі вкупі. Не можна й порівняти продукції плужан 22–23 рр. із продукцією 24–25 року. Несмілі школярські рядки змінюються на вправні, упевнені слова майстра. Колишнє безкнижжя змінюється буйним потоком нових творів, що тільки ворог пролетарської літератури сміє називати макулатурою й графоманством. Коли цей епітет можна прикласти до окремих осіб та їхньої діяльності (що завжди було й буде, як осот у полі), то перенесення цього на всю літературу революційну є актом безперечно походження ворожого цілї літературі, бажанням здискредитувати її й утопгати в багно, домаганням за всяку ціну зашкодити поступу пролетарської культури.

До таких виступів стосується й відома дискусія про «Європу й Просвіту», що прошуміла цього літа, коли в просвітянстві винуватили революційні організації за те, що вони не замикались у цехові рамки суто мистецькі, а вели широку громадську роботу. З другого боку, уславляли Європою українські попутницько-буржуазні кола, що саме й досі дихають стародавнім не те просвітянством, ба навіть «хатянством», що й досі епігонуєть народництвом.

Виступ гартованця М. Хвильового, що по суті являвся здоровою реакцією на повільний розвиток нового мистецтва й на внутрішні хиби революційних організацій, пішов на користь попутницько-буржуазному табору, що зняв з цього приводу цілий галас, на всякий спосіб дискредитуючи навіть саму ідею пролетарської літератури.

Тим часом серед гартованців під впливом М. Хвильового і його небагатьох однодумців, що захопилися ідеєю романтичного вітаїзму та азійського ренесансу, посерпанених своєрідним українським месіянізмом, — намітилися ідеологічні суперечки. Одходять ідеалістично настроєні елементи, пропонують порвати зв'язок з молоддю, в ім'я розвитку мистецтва зрікаються широкої масової громадської роботи, хочуть пізнавати, а

не пізнаючи — будувати. Здорова реакція обернулася в свою антитезу.

Дезорганізувати плужанських лав не вдалось. «Плуг» недурно сформувався на детально проробленій і твердій в своїй ясності платформі, підібравши членів на основі визнання цієї платформи, що оберігала від напливу ідеологічно непевних елементів. З другого боку, «Плуг», яко організація молода, не має провалля між «верхами й низами», великої різниці поміж своїми членами, що теж оберігає суцільність від розбрату.

Пленум ЦК «Плуга», що відбувся 1–4 жовтня ц. р., констатував, що ідеологічна лінія, намічена на 2-му з'їзді 6 квітня 1925 р., в основі своїй цілком відповідає постанові ЦК РКП, опублікованій 1 липня в «Правді», і являється по суті парафразом її.

Але й друге констатував пленум ЦК «Плуга», вже не на користь собі, а саме: не дивлячись на ріст революційних мистців, підвищення кількості і якості їхньої продукції, вона відстає від росту культурних потреб робітничо-селянських мас. Більше досконалости, більше мистецьких досягнень, майстерства — ось чого зараз настирливо треба, ось що має стати гаслом сьогоднішнього дня.

Відповідно до цього треба змінити й форми організації та методи її роботи. Не зрікаючись масової громадської роботи, не збавляючи уваги до притягнення літературного робітничо-селянського молодняка й ліквідації його літнеписьменности в плужанських студіях і гуртках, водночас треба повести поглиблену роботу з метою підвищення художньої кваліфікації старшої генерації плужан в особливих літературних лабораторіях, де куватимуться в товариській праці нові стилі й жанри, нові способи писання, відповідно художнім устремлінням тої чи іншої групи письменників, об'єднаних єдиною ідеологічною платформою. Цей спосіб організації нами протиставиться буржуазно-«демократичному» рецепту розбиття письменників по мистецьких школах і напрямках, незалежно від класових переконань.

Водночас ми виставляємо гасло єдиного радянського фронту в формі української федерації радянських письменників. «Гарт», «Молот», «Жовтень», «Плуг», «Ланка» та інші організації разом з співзвучними письменниками, що досі по тій чи іншій причині лишалися поза організаціями, мають стати підвалиною української федерації радянських письменників, не порушуючи внутрі її своєї автономності — і разом іти шляхом переходу від агітації до пропаганди в ім'я задоволення культурних потреб робітничо-селянських мас України, беручи за спільну плятформу резолюцію ЦК РКП.

ПРО ПАНИЧА ПШЕСТШЕЛЬСЬКОГО Й ПРО МАРКСИЗМ НАВИВОРИТ

Є в Івана Франка повість «Гриць та панич», а в тій повісті старий пан Пшестшельський навчає свого синка: «Нема на світі такої дурниці, такої безглуздої справи, котра б не знайшла свого запального апостола і свого мученика. А такий один тягне за собою тисячі навіть не дурних і чесних людей. І дурниця робиться великою ідеєю, робиться безсмертною».

До таких мучеників безглуздої ідеї ми зараховуємо М. Хвильового...

Знов про Хвильового! З одчаєм вигукне дехто з наших читачів і додасть: «Та годі-бо вже вам склоку розводити, особисті рахунки на шпальтах громадських часописів облічувати».

І помилиться той читач! Не в особистих рахунках справа й не в склоці, а далеко глибше, — саме в тім, про що говорив пан Пшестшельський. Пише листи М. Хвильовий до молоді, проповідує цим вчення своє, призначає піти за ним і збиває з пантелику — за Франком — «навіть не дурних і чесних людей». Тим часом (тепер про це ми можемо говорити напевно) думки М. Хвильового щодалі більше стають а н т и л е н і н с ь к и м и. В цьому біда, й через це доводиться щоразу знов і знов згадувати М. Хвильового й виявляти перед читачами його помилки. А в «Плужанині» доводиться робити це ще й тому, що памфлетні постріли М. Хвильового скеровані не так персонально на мене, С. Пилипенка, як на «Плуг» в цілому. Завдання новознайденого апостола неприкрито й ясне: з р у й н у в а т и «Плуг» як літературно-громадську письменницьку організацію. Ми цього допустити не можемо, ми вважаємо такі заміри противними

всьому курсу компартії і радвлади. Організація революційних селянських письменників у переходову добу повинна існувати, бо це корисно й потрібно пролетаріатові, корисно й потрібно соціалістичній революції. Тов. Хвильовий цього не розуміє — і тому ми з ним сперечаємося.

Зі свого боку М. Хвильовий попірає мене (а читач далі побачить, що не мене, а весь «Плуг» в цілому) — в «вульгарному марксизмі». В одному із памфлетів «Проти течії» (К[ультура] і П[обут] № 45) М. Хвильовий запитує:

«...Відкіля цей вульгарний марксизм? Він безперечно витікає з основної помилки лідера масовізму...

— тов. Пилипенко вважає і без всяких застережень, що наше селянство є потенціяльний пролетаріят.

Хто із нас не чув від нього цієї формули! Скільки років подано було її на плужанських вечорницях! Якою чудовою симфонією звучала вона кілька років!..»

Глузує т. Хвильовий, та не з мене і не з «Плуга», а з... т. Леніна. Так, так, любі читачі, без ніякої демагогії — з тов. Леніна і взагалі з соціалізма. Приведемо на доказ паралель:

У платформі «Плуга» читаємо:	У тов. Леніна (т. XVI, стор. 351–352, 1919) читаємо:
§ 3. Селянство в процесі класової боротьби виявляє свою неоднорідність і окремими своїми частинами прилучається хто до буржуазії (куркульня, заможництво), хто до пролетаріату (незаможництво; сільськогосподарське наймицтво і, здебільшого, середняцтво). Останні групи називаємо ми революційним селянством.	Соціалізм є знищення клясів. Щоб знищити кляси, треба, по-перше, скинути поміщиків і капіталістів. Цю частину задачі ми виконали, але це лише частина й до того не найважча. Щоб знищити кляси, треба, по-друге, з нищити різницю між робітником і селянином, зробити всіх робітниками. Цього не можна зробити одразу. Це задача куди важча й, з необхідности, довга.

§ 4. Природа селянина подвійна: він і трудовик, він і власник. Цим пояснюється міжклясове положення селянства і ота неусталеність в політичних симпатіях і нетривалість в часи горожанської війни з соціалістичними гаслами, — якості, що їм маємо протиставити свою свідомість.

§ 5. Культурно-економічний процес, несучи в село нові способи продукції, інтенсифікацію і колективізацію сільського господарства, могутні машини, електрику та інші здобутки культури, — несе разом із тим зачатки економічної революції на селі, що має село в цілому урбанізувати, індустріалізувати, а селян у перспективі цього процесу включити в єдину пролетарську сім'ю, як робітників землі.

§ 6. Таким чином, селянство є потенціальний пролетаріят, місце його — на протибуржуазному фронті, і гасла пролетаріяту є гасла свідомого революційного селянства.

Це задача, що її не можна розв'язати, скинувши якусь клясу. Її можна розв'язати тільки організаційною перебудовою всього громадського господарства, переходом від поодинокого окремишнього дрібного товарного господарства до громадського великого господарювання. Такий перехід можна тільки загальмувати й утруднити покvapними й необережними адміністративними й законодавчими заходами. Прискорити цей перехід можна тільки такою допомогою селянству, що давала б йому змогу у величезних розмірах поліпшити всю хліборобську техніку, перебудувати її посіль.

Щоб розв'язати другу, найважчу частину задачі, пролетаріят, переможець буржуазії, повинен невідступно держатися такої основної лінії своєї політики щодо селянства: пролетаріят повинен розділяти, розмежовувати селянина-трудящого від селянина-власника, селянина-робітника від селянина-торговця, селянина-трудівника від селянина-спекулянта.

У цьому розмежуванні в с я с у т ь соціалізму.

От цієї суті соціалізму, на превеликий жаль, тов. Хвильовий, як бачимо, не розуміє і з нашого бажання знищити різницю між пролетаріатом і селянством глузує, кажучи:

...Діалектика є революційний нерв марксизму і в той же час логіка протиріч. «Все тече» — як казав древній філософ Геракліт...

Цим хоче тов. Хвильовий сказати, що наші твердження про майбутнє селянства як потенціального пролетаріята в умовах непа уже згадувати не можна.

Все тече... в голові в тов. Хвильового, а з тим усім і... віра в соціалізм.

Коли ж гадає він, що наведені цитати тов. Леніна застарілі, що компартія тепер держиться якоїсь іншої лінії і вже не дбає з селян колись робітників зробити, хай прочитає він доповідь т. Бухаріна на зборах активних робітників московської організації 17-го квітня ц. р. («Правда» — 24 квітня 1925 р.) — «Новые задачи в области нашей крестьянской политики». Наприкінці цієї доповіді читаємо:

...Паралельно з загальним господарчим ростом спочатку буде ріст господарчих різниць, а потім, навпаки, господарство середняцьке і бідняцьке наблизатиметься до рівня заможного господарства. Зрештою ми досягнемо і такого ще вищого ступня, коли селянство щезатиме як особлива кляса повідношенню до пролетаріату. Ось що треба мати на оці як перспективу, що дуже далека, але все-таки стоїть перед нами...

Такі ж цитати (було б місце!) навели б ми з усіх сучасних керівників компартії (тт. Сталіна, Зінов'єва і ін.).

Це єдино можлива марксистська перспектива, і з павперизацією змішувати її не можна.

Цю перспективу ми бачимо й хочемо до неї наблизитися, а тов. Хвильовий називає це... «вульгарним марксизмом». Ми зі свого боку вважаємо його думки марксизмом навиворіт і рекомендуємо не брати приклада з панича Пшестшельського.

ПРО ЧИТАБЕЛЬНУ КНИЖКУ

Почнемо з Леніна. Не для того, щоб спертися на найвищий авторитет, а тому, що ніхто так ясно й твердо не сказав завдань нашій молодій радянській літературі, ніхто так чітко, в небагатьох фразах не дав керівничої основної думки в наших заплутаних суперечках мистецьких. І тепер, коли ці суперечки знов загострилися, тепер, коли звідусіль гвалтують про якусь «кризу» мистецьку (на мою думку, вона існує тільки в головах, чи вірніше — на язиці тільки тих, хто пролетарської культури не любить, не хоче, хто шкодить їй, і це твердження є теж одна із форм шкоди, що її інколи повторюють, як кажуть — «з легкої руки» — й ті, що працюють саме на терені пролетарського мистецтва) — так от тепер, перед новим культурним сезоном, коли ставитимуться біжучі соціально-громадські завдання, ці слова товариша Леніна треба гарячими літерами висікати на нашому бойовому прапорі.

Ось вони:

...важна не наша думка про мистецтво. Важно також не те, що може дати мистецтво кільком тисячам загального населення, що його числимо мільйонами.

Мистецтво належить народові. Воно має входити своїм найглибшим корінням у самісеньку гущу широких працюючих мас. Воно має бути зрозумілим цим масам і любимим ними. Воно повинно об'єднати почуття, думку і волю цих мас, підносити їх.

Воно повинно виявляти в масах мистців та розвивати їх.

Чи ж мусимо ми продавати невеликій меншості солодкі витівки — бісквіти, в той час, як робітничі й селянські маси

потрібують чорного хліба. Я розумію це, звичайно, не тільки в точному змісті, а й фігурально.

Ми завжди повинні мати на оці робітників й селян. Заради них мусимо ми навчитися господарювати, рахувати. Це в однаковій мірі стосується й до мистецтва, й до культури...

Так от, провідна думка, один із заповітів, найбільших заповітів Ленінових: «Ми повинні завше мати на оці робітників і селян» і «не продавати невеликій меншості солодкі витівки — бісквіти, в той час, як робітники й селянські маси потребують чорного хліба».

Тепер і про «читабельну» книжку. Це така була передова в № 30 «Культури й Побуту». Автор її указує на процес українізації, що «тягне за собою утворення широких читацьких мас з кола міського мешканця». Отож перед видавництвами повстає нове завдання: «Новонародженому українському і українізованому радянському інтелігентові дати книжку, яку б він читав не з обов'язку, а через живий інтерес до неї». Далі автор передової указує, що наша оригінальна література міського мешканця (ой, цей термін мені не подобається) задоволити не може, й пропонує взятися за переклади, близьких нашої ідеології революційній, авторів чужоземних, бо «без цього процес українізації широких мас (яких мас? знов, може, міських мешканців. — С. П.) нормально проходити не може».

Такий зміст «культурно-побутової» передової. Спитають: чого це ви лапок наставили, що вам там вадить. Адже правильно додаток до «Вістей ВУЦВК» справу ставить.

Правильно, та не зовсім. Бісквітами од такої постановки справи тхне. Того накоріння автор не добачив, що в нього, за рецептом Кузьми Прудкова, кожен зріти мусить.

А корінь той у тім, що перед нами стоїть велетенське завдання українізації пролетаріята на Вкраїні. Так, так, не бійтесь: українізація пролетаріята, що до неї ми вже приступили й щодалі будемо сильніше натискати, поки якому ще сполучення слів страшне вже не буде й усі

збагнуть, що це потрібне й неминуче. Неминуче тому, що українізована трудова школа, українізовується профшкола й вузи, тобто українізується все культурне життя. Неминуче тому, що весь державний апарат (згадайте останній декрет) буде українізований. Неминуче тому, що йдемо з українською мовою в робітничі клуби, щоб пролетаріят оволодів мовою селянства, щоб кріпилася змичка. І кожному ясно, хто тільки звик логічно думати, що назад поворотів після зроблених заходів у справі українізації бути не може. Треба сказане договорювати до кінця. А цей кінець і є українізація пролетаріята, всієї маси робітництва, що українізуватиметься, крім того, й природнім способом, шляхом допливу з сільських батрацько-незаможницьких кіл. Вже й тепер чути голоси про облік кваліфікованої сили, попередження, що кадрів безробітних скоро не вистачить, щоб задовольнити потреби промисловости, що йде вперед швидкою ходою на злість нашим чужоземним приятелям.

Такі загальні перспективи. Звідси вирішається й справа про «читабельну» книгу... Для широких мас, тільки не «міського мешканця», а робітництва вона потрібна. Чорного хліба заготовити нам треба, щоб робітництву постачити в цю переходову добу, і не мудрувати особливо над тою «читабельністю», не боятися, що від тих творів Грінченком смердітиме (з формального, певна річ, боку, а не щодо змісту ідеології), не боятися тому, що низова маса робітництва ще недалеко культурно від Грінченковського часу одійшла й у бісквітах смаку не тямить. «Бібліотека селянина», на яку, між іншим, нападається автор передової, кажучи, що вона нібито може тільки «одпихати» читача, бо в ніякій мірі не задовольняє його підвищених потреб, — ця бібліотека була і є тим чорним хлібом, що найперші культурні потреби сільського читача задовольняє. (Про «підвищені» не кажемо, бо ще й кампанія лікнепу скільки років буде). Так от, подібну бібліотеку тепер для робітництва створити треба, і саме в цій справа полягає, нагальна, пекуча, великої і високої громадсько-політичної вартости.

Читачі розуміють, що таким завданням я зовсім не обмежую рамки нашого літературного виробництва і зовсім не хочу сказати, що непотрібно виконувати рекомендованого «Культурою і Побутом», тобто закріпляти українізацію радянської інтелігенції, даючи їй чужоземні бісквіти, українською мовою перекладені. Треба й це, але... в другу чергу, на задньому плані, бо насамперед треба мати на оці робітників і селян і нагодувати їх звичайним чорним хлібом.

Це завдання до певної міри взяв на себе «Плуг», за допомогою якого створена сотня радянських книжок для селянства.

Нове завдання, щодо робітництва, може взяти на себе «Гарт» і молода нова організація — «Молот». Це їхнє основне завдання, а переклади... перекладе хтось інший. На це охотники знайдуться.

СВІДОМА ПРОВОКАЦІЯ ЧИ НЕСВІДОМА ДУРІСТЬ

Два пункти є в відомій резолюції ЦК РКП про політику партії в галузі художньої літератури, де дані директиви щодо селянських письменників. В одному з тих пунктів (9) читаємо:

Селянські письменники повинні зустріти доброзичливі відносини й користуватися з нашої безумовної допомоги та підтримки. Завдання полягає в тім, щоб переводити їх молоді кадри на шлях пролетарської ідеології, проте ні в якому разі не збавляючи в їх творчості селянських літературно-мистецьких образів, цю конечну передумову впливу на селянство.

Хто знає теорію й практику плужанської роботи — знає й те, що цю директиву партії «Плуг» виконує сумлінно й успішно, міняючи методи своєї роботи залежно від обставин, залежно від руху життя. Ніколи й ні в кого досі не зароджувалась думка, що на Україні в переходову добу організація селянських революційних письменників непотрібна.

Але чого не буває на світі? Вільна Академія Пролетарської Літератури устами свого президента М. Ялового (див. «Культуру і Побут», ч. 3) і устами свого віцепрезидента М. Хвильового (див. памфлети «Проти течії») домовились і до цього абсурду.

Вони пропонують «Гартові» й «Плугові» перетворитись в... гуртки культурної самоосвіти.

Оце так підтримали селянських письменників! Їх взагалі, очевидно, не повинно бути, бо ж не в пролетарську академію їм іти (хіба, може, академія перейменується на Робітничо-селянську?).

Доводиться скороспілим прожектерам нагадати ще один пункт із згаданої резолюції — 14-й, а саме:

Підтримуючи матеріально та морально пролетарську та пролетарсько-селянську літературу, допомагаючи «попутникам» і т. ін., партія не може дати монополії якійсь з груп, навіть найпролетарській своїм ідейним змістом, бо це означало б згубити пролетарську літературу перш за все.

Тим часом академік М. Яловий пише: «Плугові» треба не напинати на себе відповідальної вивіски «письменників».

Що ж, товаришу, і ми такі письменники, як ви — академіки. Може, теж не напиналися б, щоб часом не теє?

Захотіли монополії, хвалитесь тим, що «вибили з рук “Плуга” письменницький і комсомольський козир» — це п'ять чоловік із сотні в ВАПЛІТЕ перейшли і... засмітили його чи то ідеологічно недотриманим для пролетарської, чи то малокваліфікованим для академії елементом; брешете в очі читачам, кажучи раз, що розвалили «Гарт», бо громадська робота в ньому обтяжувала вам кваліфікуватися як письменникам, а тепер — кажучи, що будете цю роботу «почасти» виконувати; повстаєте проти «платформ», а самі пишете такі, що від них у голові молоді паморочиться; повстаєте проти організаційних справ, проти «бухгалтерії» в письменницьких організаціях — а самі щось таке хочете організувати (оці «гуртки культурної самоосвіти» замість спілки селянських письменників), що невідомо куди і як їх приткнути...

Півроку доказували, що плужани — це графомани й спекулянти, що їм треба покинути літературні справи й зайнятися сільським господарством, а тепер пишете: «незабаром і решта письменників і комсомольців у ВАПЛІТЕ із “Плуга” перейде». Ого! Значить, у «Плузі» і гідні академічного титула є? Значить, усі письменники і комсомольці повинні у ВАПЛІТЕ скупчитися?* Що воно

* Щоправда, прийом в Академії буває раз на рік (7/X1). — *Прим. автора.*

за академія буде — відомо тільки теоретикам «вітаїзму» (від слова «вітати» ... в емпіреях азійського ренесансу).

Отже, стверджуємо, що клясовий принцип організації літературних сил нашими академіками новоявленими занедбаний. Що поруч пролетарських організацій мають бути, згідно з резолюцією ЦК РКП, ще й пролетарсько-селянські (а такою і є «Плуг») — це забуто. Що між академіками і членами гуртків самоосвіти (справа хороша, й помилиться той, хто думає, що ми проти таких гуртків повстаємо) повинні бути просто письменники — це теж не враховується. Гарна система!

Заплуталась наша академія ще замолоду. Не може бути, щоб це була свідомо провокація, скерована на зруйнування організованого клясового літературного руху — гадаємо, що це несвідомо дурість. Краще, щоб було останнє. Тоді хоч буде кому на розум наставляти.

ПЕРЕД ПЛУЖАНСЬКИМ З'ЇЗДОМ

Подібно тому, як в історії компартії 1925 рік буде записаний, як доба безпримірної дискусії, в основі якої лежать загублені деякими партійцями революційні перспективи, переляк перед стабілізацією капіталізму на Заході й розвитком Неп'у в Союзі, недооцінка селянства й зневіра в творчі сили робітництва — так і в історії літературного руху на Україні минулий рік являється добою загостреної літдискусії, в основі якої лежать ті ж приблизно ухили, ті ж хвороби, що їх вигоїти є завданням ближчого часу.

Уважний читач літдискусії нашої знає про «азійський ренесанс» і про «вітаїзм» М. Хвильового — спробу знайти революційні перспективи і ідеологічну плятформу поза тими, що їх революційні письменники досі держалися й держаться, думаючи, що йдуть шляхом, наміченим компартією.

Знає він також про перебільшення ролі культурної Європи і наших «европенків», про уперте бажання знищити спілку селянських письменників і не менш уперте небажання зійтися ближче з робітничою масою. Маємо таким чином наявну ідеологічну кризу, що потягла за собою організаційну.

Тим часом кризи творчої немає (можна багато і непогано творити і ідеологічно схибивши). Література наша росте, але в рості цьому є небезпека: стати теж, як і деякі творці її, безперспективною чи хибноперспективною. До того прилучається відсутність серйозної марксівської критики, що цінувала б наші творчі шляхи, направляла їх словом поради і осуду. Немаловажною причиною ідеологічних ухилів письменницьких є також їх кепський

матеріальний стан і міщанське оточення, що тягне де в кого упадочні настрої.

Все це стало предметом не тільки запальних суперечок між самими письменниками, але притягло пильну увагу компартії і широкої громадської opinii. Могутня зброя соціальної боротьби — художня література — в небезпеці. Вона може перестати служити як слід пролетаріатові. Вернути її в руки робітництва. Ось гасло сьогоднішнє на літфронті.

Треба звірити свої ідеологічні позиції з директивами компартії, покінчити з організаційними справами, зміцнити зв'язок з широкими робітничими й селянськими масами, гострим критичним пером проаналізувати свою творчість і звірити її з вимогами трудящих, подбати про сприятливі умови для своєї праці і засісти за неї, колективно дбаючи про свою кваліфікацію, удосконалення, культурний зріст, навчаючись і в Заході, і в Сході, і скрізь, де можна навчатися, а насамперед, у своїх читачів.

В таких обставинах і з такими завданнями збереться 3 квітня 3-й Всеукраїнський з'їзд «Плуга» і спробує по-сильно в цих справах розібратися.

КОЦЮБІНІ КОМПРОМІСИ

Хорошу статтю Гордій Коцюба в № 7 «Культури і Побуту» написав: «Художня література і побут». Додумався, сердешний, до того, про що наш «Плужанин» ще з першого свого числа, рік назад, твердить (дивись ст. Ів. Сенченка «Про наші теми»), а саме: «роки економічного зросту країни, творчого будівництва і зв'язаної з цим зміни всього комплексу життя не знайшли свого відображення в літературі».

Вишукуючи причини цього явища, Г. Коцюба вважає за одну з них те, що наші письменники (мова йде головним чином за міських, тих, що звать себе пролетарськими) відірвались від життя: «розмістились по редакціях, видавництвах та різних канцеляріях, а зрозуміло, що в канцеляріях тем не набереш, а коли й візьмеш, то вийде щось однобоке, анемічне...»

З сумом згадує потім Г. Коцюба Сінклера, як він: «перш ніж змальовувати продукційні процеси американського робітництва, умови праці і взаємовідносини з капіталом — все старанно вивчав, беручись часом за працю на підприємстві». Міг би згадати, як т. Ленін навчав м а н д р у в а т и, щоб набиратися свіжих вражінь. Міг би згадати, що взагалі з письменника, що не бере активної участі в громадському житті, не вариться в життєвому котлі, а спостерігає його здалека, — зарідко може вийти путящий творець дійсно живих, актуальних, цікавих і корисних творів, а в нашу добу з а г о с т р е н о ї громадської боротьби — тим паче. Але від цих способів знати побут Г. Коцюбу коцюбить. Він посилається на матеріальну незабезпеченість письменника — і пропонує «компромісні шляхи». Які ж?

На нашу думку, треба поставити за чергове завдання студіювання міського побуту і зокрема робітничого. Для цієї мети на початку слід заснувати гуртки по вивчання побуту. До таких гуртків могли б належати письменники й робкори, що служили б звеном між робітничими осередками, клубами й підприємствами. Це, сподіваємось, дало б матеріал для письменників, а з другого боку, і робкори, зацікавившись побутом, почали б, може, краще писати свої дописи до газет...

Уважно вчитавшись у цю «компромісну» пропозицію, бачиш, з одного боку, що «академічне» виховання на Г. Коцюбу вже вплинуло і він, замість рекомендувати самому письменникові піти на завод подивитися, як робітники живуть, хоче, щоб частина заводу в образі робкора до нього в канцелярію письменницьку прийшла й... зацікавилася своїм побутом. Ловко! Виходить, що не письменник для робітництва, а робітництво (хороший матеріялець!) для письменників.

З другого боку, бачимо, що шановним академікам без літгуртків, отого «хвоста», що нібито шкодить, не обійтися. Вже мудрують, як би ото щоб і гурток був і... не літературний, а бачте, «вивчення побуту», ніби побут у гуртках вивчається, а не в звичайнісенькому житті.

Сурогат це, підміна дійсного продукту фальшованим, а не компроміс. Почав Г. Коцюба статтю добре, а звів на пшик.

Тут іще додаю, хоч до теми це не стосується: починає свою статтю Г. Коцюба так:

«Де отой знаменитий зріст художньої літератури, що про нього на всіх перехрестках, зокрема, в полемічному запалі твердять плужани та іже з ними?!»

Хочеться на відповідь запитати Г. Коцюбу та іже з ним: чи вам повилазило, простіть за плужанський вульгарний вислів, чи ви уподобались тій жінці в відомій казці, що до самої смерти, в воді топлючись, пучками, ніби ножицями, показувала: «стрижене, стрижене, стрижене!», коли воно насправді брите було.

Ось вам відомості про кількість художньої літератури, виданої Держвидавом по роках:

роки	назв	аркушів	примірників
1920	19	?	150 000
1921	48	192	520 000
1922	42	301 ³ / ₄	281 000
1923	43	461	326 000
1924	72	386 ³ / ₄	442 000
1925	195	940	1 279 000
Разом за 6 років:	419	2281 ¹ / ₂	2 998 000*

Те ж саме можемо навести по інших видавництвах і спитати: що це — зріст чи не зріст? Чи правила арифметики на академіків, а в тому числі й на Г. Коцюбу не розповсюджуються?

Мені скажуть: так то кількосний зріст, а не якісний. Багато, мовляв, видали, та все казна-що. Знов неправда. Коли взяти мірилом повноту творів, їхній охват і спосіб охопту тем, ми знаємо, що на початку революції мали лише лірику, вірші-плякати, вірші-проклямації та невеличкі новельки. Жодного великого оповідання, жодної п'єси, жодної повісти. Далі все це поволі з'являється, й ми доходимо вже спроб дати сучасний роман — найбільшу форму художнього твору. Чи й цього академіки не знають? І це для них «стрижене»?

Знов не те, скажуть, бо була велике та дурне. Гаразд, була. Але знов спитаю: чи оці письменники за п'ять років так-таки нічому й не навчилися? Чи їхні останні твори

* Хто цікавиться розповсюдженням книжок, для тих додам, що з цих 3 мільйонів примірників худ[ожньої] літератури на складах ДВУ з 419 назв лишилися лишки тільки з 246 назв, що мали тираж в 1740 тисяч прим. — всього 540 тисяч примірників, тобто 33,4%, а по відношенню до всіх 3 мільйонів — 18%. Іншими словами: за 5 років (21 рік можна не рахувати) розійшлося 82% всієї виданої ДВУ художньої літератури. — *Прим. автора.*

гірші за попередні? Чи «Осінь» М. Хвильового не вище від «Синіх етюдів»? Чи «Вітер з України» П. Тичини не є кроком уперед від «Плуга», а «Плуг» від «Соняшних клярнетів»? Чи плужани від примітивних агіток, переробок чужих творів і сліпого копіювання не переходять до вже досконалішої, самостійної творчості? — Коли все це теж «стрижене» — згоди не може бути, аж доки Г. Коцюба і іже з ним не втопляться зі своїм небажанням бачити те, що всі здорові людські очі бачать.

І тут треба було піти Г. Коцюбі на «компроміс», що його занотував жовтневий пленум «Плуга»: література наша росте, удосконалюється, але в і д с т а є від зросту культурних потреб трудящих мас. Так це — інша річ, інша тема. Г. Коцюба до неї ще не додумався.

Ну, може, колись...

ВІД ЛІТДИСКУСІЇ ДО ТВОРЧОЇ ПРАЦІ

Ви повинні дійти того, щоб сказати, що недоукам у нас немає місця. Коли буде комунізм, — тоді вчення буде м'якше. Тепер же я кажу, що вчення не може не бути суворим — під страхом загибелі.

*З промови В. Леніна
на з'їзді політосвіти.*

В умовах «мирного суборництва», як каже відома резолюція ЦК ВКП, треба працювати пролетарським письменникам. Це значить, що пролетарський і пролетарсько-селянський письменник має боротися з ідеологічно ворожою чи ідеологічно далекою трудящим літературою своєю мирною зброєю — творчістю. Т в о р а м и своїми він має одвоювати читача в суперників і підпорядкувати своєму впливові. Це не анархічна конкуренція. Революційні письменники мають виступати колективно, організовано. В цій боротьбі вони користатимуться з матеріальної і моральної підтримки з боку партії (§ 14 рез[олюції]).

Плужани мають цю підтримку. Постанова політбюро ЦК КП(б)У говорить: «“Плуг” провадить велику й важливу працю, яку партії слід всебічно підтримувати... “Плуг” повинен залишатись організацією селянських письменників в ділянці художньої літератури».

Тамо ж було попередження: «щоб місцеві групи “Плуга” не набирали масового характеру й не зливалися з організаціями сількорів». Це завдання — застереження від можливих спроб керувати сількорами — «Плуг»

виконав і строго розмежував свою діяльність не тільки від сількорівських організацій, але й від літгуртків при сельбудах, школах, клубах і т. д. Разом із тим «Плуг» лишився організацією масовою, тобто не мистецьким гуртком, не замкнутою асоціацією, а колективом, що веде широку літературно-громадську працю.

Наслідком цієї праці стала популярність «Плуга», широке знайомство з його метою, завданнями й методами роботи, не тільки на Україні, але й за межами її плужани були і є творцями дійсно масової, приступної численним колам читачів, літератури. Вони своїми молодими ще недосвідченими руками дали радянському селянинові перші паростки нової революційної селянської творчості й задовольнили першу згагу, перший голод на нову книжку. В цьому велика заслуга «Плуга», що й одмічено в наведеній постанові ЦК КП(б)У.

Але час іде. Клясова боротьба ускладнюється й поглиблюється, питання «хто кого?» стоїть перед нами з навратливою різкістю. Пролетаріят повинен у боротьбі з капіталізмом удержати коло себе селянство. На одній з невеличких ділянок цієї боротьби діє «Плуг», завдання якого є допомагати пролетаріатові ідеологічно впливати на селян, навертаючи їх на шлях співробітництва з робітництвом своїми художніми творами, притягаючи до праці селян-письменників, що приймають диктатуру пролетаріята й разом із ним хочуть творити нову пролетарську культуру.

Велика проблема культурної революції, таким чином, стає перед нами на весь зріст. Слова т. Леніна, поставлені епіграфом, мають стати постійним гаслом революційних письменників переходової доби. Без кваліфікації питання «хто кого» розв'яжеться загибеллю пролетарського письменства. Без учення ми не тільки не здобудемо нових читачів, але й загубимо тих, що придбали. Це ясно.

В цьому полягає велика користь літдискусії. Вона гостро поставила проблему кваліфікації, вона розбудила

увагу до глибоких мистецьких і суспільно-громадських справ в їх сучасному взаємовідношенні.

Треба йти далі. Від літдискусії до творчої праці шляхами, що тою дискусією утворені. Як — це скаже для плужан 3-й плужанський з'їзд. Його головна увага буде на аналіз творчості, на ту зброю, що нею боротимуться плужани в «мирному суборництві».

Наприкінці примітка: хай не розуміють нашого гасла так, як дехто зрозумів і тлумачив статтю «Від агітації до пропаганди», кажучи, нібито ми зовсім від агітації відмовляємося, в той час коли ми говорили про те, куди центр уваги перенести. Так і тепер: літдискусія, не дивлячись на всі погані присмаки й примітки її, корисна й потрібна й надалі, але: від літдискусії до творчої праці!

ЯК НА ПРАВДИВОМУ ШЛЯХУ СПОТИКАЮТЬСЯ

(Перший шмат дискусійної відповіді «академікам»
М. Яловому й М. Хвильовому)

Зважитися полемізувати з академіками безграмотній у мистецькій справі людині, що спекулює на літературі, набуваючи громадський капіталець, і для того плодить бездарних графоманів і макулятурмахерів, постачаючи їм вульгарний марксизм, — читачі розуміють усі труднощі такого замаху з негідними засобами.

Труднощі ці подвоює те, що різні памфлети та інші аркушеві статті, де на мою голову сипалися ще й не такі епітети, як на якогось «мракобеса», що постає взагалі проти культури, підтримує «столипінські хутори» і гопаківсько-шароваристу «просвіту», що ці полемічні статті друкуються вже протягом півроку в «Культурі й Побуті», але ті ж півроку читачі даремно чекають на будь-яку відповідь і дивуються: що воно за «дискусія» така однобока?

Horribile dictu — написав би на цьому місці академік М. Хвильовий, що так полюбляє цитувати стародавні й нестародавні прислів'я. Але я пригадую невісту з відомої п'єси «Весілля»: «Вони хочуть свою образованість показати і завжди говорять про непонятне». Отож, гадаю, що читачам і без страшних слів зрозуміло, на який страшний крок я наважуюсь.

Тим часом приклади, як кажуть, заразливі, і я не можу втриматися, щоб із «святих отець» не цитнути.

Це А. Луначарський свою промову на першій всесоюзній конференції пролетарських письменників (7/І — 25 р.) закінчив був так:

Останніми роками серед пролетарської письменницької сім'ї виникли й ще не знищені внутрішні суперечки. Ці суперечки природні, бо ми живемо в перехідову добу і перебуваємо під впливом двох сил, з котрих одна тягне назад, у буржуазні болота, а друга — вперед, до пролетарського, що саме тепер сходить, сонця. Що скорше ми збагнемо, що, будучи незадоволені один одним, полемізуючи один з одним, ми все-таки лишаємося братами — будівниками пролетарської культури, то краще. Стане-бо тоді для нас ясно, що, навіть ріжучи свого товариша критичним лезом, ми робимо це тільки для того, щоб, скувавши в ньому булат, розтрити водночас скло. Нам нема чого один перед одним уклонятися й танцювати менует; хай цією справою займаються попутники. Ні! Ми щиро, по-братерському повинні сказати самим собі, що наша пролетарська література — це майстерня, де мають куватися наші груди й наш мозок. Від перехрещених тут ударів сиплеться щодалі більше іскор, потрібних для освітлення світу.

Читачі, маю надію, після цієї цитати бачать, що я не належу до тих, хто ображається на глузливі епітети і вважає себе уципленим. Коли я про них згадував лише для того, щоб констатувати невігідність моєї позиції після такої порції солоного від моїх щедрих товаришів, порції, що, певно, так уже освітлила мозок шановних читачів, що мені з моїм гасником туди вже лізти задурно.

Чую нетерплячі голоси: годі з передмовою. До діла!

Добре. Діло в тому, що я, за діагнозою професора скотарства Омелька Буца, хорую на манію організаційну, а я хочу доказати сьогодні, що на цю манію захоріла разом із шановним професором Вільна Академія Пролетарської Літератури і що до неї треба саме ветеринара запрохати для лікарської допомоги, бо буцає вона (академія) саме по-бугаячому, згруба, за рецептом того ж високовченого (в комункульті панфутуристському навчився в свій час) професора скотарства. А рецепт той був, як пригадують читачі, — дискредитувати мистецтво, знищити його, як непотріб, як культ, що дорівнюється

релігії, і так «застосувати ленінізм» на третьому фронті, щоб від того третього фронту нічого, крім фізкультури, не лишилося.

Ото і не я, а Вільна Академія устами президента М. Ялового, віце-президента М. Хвильового і професора скотарства Омелька Буца за доброзичливої підтримки «КіП'у» пропонує *нову систему організації літературних сил на Україні*, додаючи, що хто, мовляв, цього не визнає, той «взагалі плентається в хвості життя, ні чорта не бачить, ні грана не розуміє».

Не второпаю насамперед, що воно за ВАПЛІТЕ, що за посвідченням її президента «обомі ногами поставила чи ставить пролетарську літературу на ґрунт конкретної реалізації, практичного втілення продукційно-якісних завдань».

Різниця між «поставила» і «ставить» і «хоче поставити» досить велика, але не аналізувати творчість академіків ми цей раз хочемо. Один гран у цій спеції нам впадає на очі: вивіска «Вільна Академія Пролетарської Літератури», а за цією вивіскою — певні люди, асоціація, що хоче вести перед у мистецьких справах. І мені, як і кожному, хто в цих справах таку-сяку участь бере, не однаково, хто командуватиме й як командуватиме.

Тут уже чую лемент: сімейною склокою займатися хоче, осіб зачіпати. Це ж негоже. Вже тиждень, відколи ця стаття своєї черги в редакції застоювала, той лемент народний її супроводить.

Ах, товариші! Справа, звичайно, не в тім, чи такі вже кваліфіковані письменники Гр. Епик чи Ол. Громов, щоб титул академіків приймати, або чи такий уже пролетарський письменник П. Панч, щоб із «Плуга» в ВАПЛІТЕ перескакувати, або чи такий уже Сашко Довженко чи Б. Червоний, відомий своїми літературними творами, щоб «практично втілювати продукційно-якісні завдання» і т. д.

Справа не в особах, а в *організаційному принципі*, коли вже система організації літературних сил певна пропонується.

Береться нібито клясовий принцип, бо академія називає себе *пролетарською*, тож, будь ласка, цього принципу дотримуватися, а не говорити, що з «Плуга» незабаром решта письменників і комсомольців у ВАПЛІТЕ перейдуть. (*Примітка.* Це «незабаром» згідно зі статутом цієї «масонської ложі» може трапитися тільки раз на рік у день Жовтневих роковин: дотримується вузька цеховщина).

З цих мрій академічних видко, що клясовий підбор своїх членів не дуже їх непокоїть: селянського елементу (як-от П. Панч, хай він мені за цю істину пробачить — він у даному разі тільки приклад) академія не боїться.

Може, так воно й потрібно, може, справа йде про асоціацію робітничо-селянських, радянських мистців? Добре. Але ж мистців? Кваліфікованих робітників? Бо ж навіщо було від інших простих смертних академічним титулом відрізнятись.

Так ні ж бо: академіки говорять, що ось такого члена прийняли, бо він пише якусь п'єсу. А другий взагалі бере участь у літературних справах, сам нічого не пишучи й не збираючись писати.

Значить, принцип узято не по лінії «продукційно-якісних завдань», а культурницький. Тоді навіщо себе від «культурницьких організацій», як-от «Плуг» і «Гарт», одмежовувати?

Отже, не знаю, як ви, любі читачі, а я таки справді ні чорта не розумію з цього правдивого шляху, що на нього академік М. Яловий кличе: в академії, мовляв, рятунок пролетлітератури.

Знаю тільки одне, що він настирливо, разом із другим «вітаїстом» (від слова вітати, в емпіреях, мабуть) вимагає, щоб:

«“Плуг” не напинав на себе відповідальної вивіски письменників, що зовсім не личить ні їхній фізіономії, ні внутрішньому еству».

Хай читач не подумає, що я збираюся доказувати, ніби в «Плузі» такі великі пролетарські генії, як Павло Тичина, є фізіономія плужанська, така собі мугиркувата,

не європейська, Шпенглера цитувати не вміє і в Пільняках, на жаль, не кохається. А внутрішнє єство в них революційно-селянське і творчість їхня пролетарсько-селянська.

І кожний, хто про політграмоту чув, знає, що в переходову добу поруч із пролетарською літературою література селянська не може не бути, що вона закономірна і потрібна і що її треба підтримувати, поволі переводячи на рейки пролетарської.

Тим часом у системі пановних академіків це забуто. ВАПЛІТЕ, джерело всіх благодатей, і є гуртки культурної самоосвіти, в які й «Плугові», організації селянських письменників, рекомендується перетворитися.

Рада добра, що й казати. Хто ж заперечуватиме, що гуртки самоосвіти не потрібні чи не корисні. Хто взагалі заперечуватиме всі голосні слова про потребу самодосконалення кваліфікації, європеїзації всього того, що наші опоненти галасують, ніби Америку вони винайшли.

Але (цитую М. Ялового) вся справа в тім, щоб не мішати все в один кіш, щоб не плутати різні речі в своїй власній голові, не наморочити цим голів інших.

Гуртки самоосвіти є гуртки самоосвіти, і вони були, є й будуть по наших клюбах, сельбудах, школах, касарнях і т. д. А організація літературних сил є організація письменників.

Тут маленький відступ убік. Читачі памфлетів М. Хвильового знають, що в мене трохи відмінний від академічного погляд на письменника й літературу. Я не вважаю титул письменника за таку велику цяцю, щоб за неї битися. Це тому, що в художню літературу включаю різні форми її від найпростіших до найскладніших, і не тільки генералів од літератури вважаю за вояків, але й силу непомітних маленьких одиниць, що їхнім зусиллям не в меншій мірі формується великий, багатогранний культурний процес, бо «ох, не вдержуся, цитну ще раз!»

Культура є органічна сукупність знання й уміння, що характеризує все суспільство чи принаймні його командну

клясу. Вона охоплює й пронизує собою всі галузі людської творчості, вносячи в них єдність системи, індивідуальні досягнення, підноситься над цей рівень, ступнево підвищуючи його (Троцький — «Пролетарська культура й пролетарське мистецтво»).

Думається мені, що й академіки цей погляд поділяють, уважаючи, що саме їхня творчість підноситься над загальний рівень — недурно й одмежують себе від решти особливим титулом.

Тому й доводиться сказати від імені всіх не-академіків про вивіски, що напинаються не над тою фізіономією:

Що ж, товариші, ми такі письменники, як ви академіки. В роцоті-с...

Та не в титулах справа, а знов же в принципі організації літературних сил. Нехай буде по-академічному, не по-вulgарно-марксівському. Нехай усі письменники й комсомольці з «Плуга» й з інших організацій в Академії зберуться (дай їм, Марксе, здоров'я), скупчаться.

Де ж тим бути, хто в цю високу установу не попаде? Відряджуватися в гуртки культурної самоосвіти?

Отож мій безграмотний розум каже (хай простить мені професор скотарства, що в нього ця хвороба — все на кляси розподіляти — не передбачена), що поруч спілки пролетарських письменників, хоч би вона й академією звалася, у нашу переходову добу «всерйоз і надовго» ще й спілка революційно-селянських письменників повинна бути (хоч би й «Плуг»), а крім того, очевидно, існуватимуть і ще виникатимуть асоціації (як от «Ланка», група, звана чомусь «неоклясиками», різні «неоліфи» і т. д.), що ідеологічно виявлятимуть різні класові угруповання й нашарування в нашому суспільстві.

Мені скажуть: і що ви повчаєте, ми й самі це добре знаємо. Добре. А навіщо пропозиція розкасувати спілку селянських письменників? Навіщо пропозиція перетворитися в гуртки самоосвіти? Навіщо півроку товкмачити: «розв'яжіться од баласту, од гуртків, од малокваліфікованого елементу, що обтяжує спілку», а тепер інші пісні: «як сміли одкинути отой культурницький хвіст,

як сміли одштовхувати од себе гуртки». Це езуїтизм, милі друзі. Це бажання зруйнувати організований літературний рух, це нічим не виправданий месіянїзм: ми, мовляв, рятівники всієї справи, ми поставили пролетлітературу на обидві нозі... Ох, кульгає вона на ті обидві! А це тому, знову кажу, що в запропонованій хоробливій організаційній системі (Омелько Буц! чуєте?) занедбано класовий принцип, забуто потребу існування революційно-селянської літературної асоціації, неясні функції й структура асоціації пролетарської і абсолютно темні оті «гуртки культурної самоосвіти», між якими і академією зорить порожнечою письменницька прірва.

В основі ж такої концепції лежить погано приховане бажання монополії, тої монополії, що, за словами відомої резолюції ЦК РКП про політику партії в галузі художньої літератури, може довести пролетарську літературу до загибелі.

Тим часом академіки кажуть, що це єдиний правдивий цілях, «хоч як би кричали й сичали на це люди з позаторішнім розумом».

Ми знаємо, що на чолі новоявленої академії стоять колишні футуристи, тобто люди з завтрішнім розумом, або представники азійського ренесансу, що кличуть десь у безвість до невідомих обріїв, тобто чогось теж позавчорашнього. Ці індивідуальні досягнення так підносяться над сьогоднішнім рівнем звичайного розуміння, що сперечатися з ними годі.

Отож кінчаю, чуючи свою неминучу поразку. Може, на другий раз краще витанцюється. Цей шмат щось не тее і все про кляси та кляси. Обридло...

ПРОБЛЕМА ОРГАНІЗАЦІЇ ЛІТЕРАТУРНИХ СИЛ

(Шмат другий дискусійної відповіді «академікам»)

Отже, *професійний критерій* при поділі літературних сил не годиться. Професійне об'єднання письменників треба робити — воно допоможе захищати їхні професійні інтереси, що для цих «вільних художників» (цей старий термін наші податкові інспектори ще не забули) буде потрібно й корисно. Але професійним об'єднанням не вичерпати справи. Адже професійне об'єднання вже давно мають мистці інших галузей мистецтва, але тим не задовольняються і мають, крім того, свої мистецько-громадянські колективи, течії, групи, школи, гуртки, майстерні тощо.

Вертаю до повище зачепленої справи — *відсутності в нас професійної літературної освіти*, що значно полегшило б нашу проблему організації літературних сил. Це буде колись за тему особливої статті. Поки що нагадую, що проект «інституту живого слова» ще року 1921, здається, склав тов. Коряк, але й досі лежить десь у відомствених архівах. Додам також, що іноді опоненти згадують не хвальний досвід Інституту Брюсова: мовляв, бачите — не вдається. Не знаю, чому саме прогорів Інститут Брюсова, але з одної невдалої спроби не можна робити загальних висновків. А теоретично справа стоїть так: раз є люди з певним хистом і з бажанням учитися, раз є потреба цим людям набути технічного знання і є люди, що такого знання набули і можуть передавати його іншим, — можливий, значить, і учбовий заклад у цій галузі. Адже не говоримо ми, що непотрібні й нічого не дають

наші літературні студії й лабораторії. Зробіть їх постійними й систематичними — і ви матимете профшколу або й що вище від неї.

Тоді б і голова письменницька не боліла на клопіт: ах, оця студійська маса мені перешкоджає! Мали б *спеціальний кадр* письменників-педагогів, як маємо кадр педагогів-художників, музик, співаків, артистів тощо, що присвятили себе цій діяльності.

Ну, а де ж система організації літературних сил? Гадаю, що після всього тут сказаного вона ясна.

Має бути спілка (чи спілки, бо повної єдності тепер, очевидно, досягти важко) пролетарських письменників, що поволі мають у себе всотувати спролетаризовані елементи з письменників селянських і так званих попутників. Має бути також спілка поруч селянських письменників або, вірніше, пролетарсько-селянських (бо селянської ідеології розводити нам нічого, а значить, і об'єднувати за такою ознакою). Ролю й тактику її вище зазначено — то директива компартії. Мають бути й різні групи й групи попутників, що повніше чи менше приймають (чи й зовсім не приймають) гасло диктатури пролетаріату, до яких ми повинні ставитися *по-різному*, залежно від їхніх класових устремлінь:

Відкидаючи антипролетарські й антиреволюційні елементи (тепер зовсім незначні), борючися з новоутвореною ідеологією нової буржуазії серед частини попутників із «зміновіхівського» табору і терпляче ставлячись до проміжних ідеологічних форм, терпляче намагаючись позбутися цих неминуче численних форм у процесі все далі ближчого товариського співробітництва з культурними силами комунізму (Резолюція ЦК РКП § 10).

Кожна з таких спілок чи груп є *літературно-громадська* організація й класова, бойова, що захищає інтереси свого громадського колективу своєю зброєю — мистецтвом. Пролетарська серед них бореться за свою гегемонію. Пролетарсько-селянська їй допомагає, як робітземліс і комнезами допомагають індустріальному

пролетаріятові на селі (див. статут «Плугу»). Водночас по всій лінії йде учоба — гострять зброю, відточують леза.

Про попутників... Про попутників я вже сказав і мушу додати тільки одно: частенько «Плугові» накидали й накидають «напостовство», розуміючи під цим вороже ставлення до попутників, політику нещадного й безоглядного знищення, «биття дубиною». Розгорніть офіційний орган «Плугу» «Плужанин», знайдіть там хоч єдину статтю, що про це нагадувала б. Навпаки, скільки разів у різних висловах повторюється ленінська провідна думка про органічний розвиток пролетарської культури з буржуазної. І не дивно! Ми знаємо, що основний гріх «напостовців», що їм інкримінувалося в літдискусії, був *недооцінка ролі селянства в революції*. Як може «Плуг», організація революційно-селянська в своїй масі, недооцінювати селянство? Природніше було б грішити в противний бік, але поки що цього ніхто не завважав, хіба той же М. Хвильовий із своїм наклепом про «ідеологію столипінських хуторів» — це вже читачі матимуть щастя побачити в збірці «Проти течії», що ваш покірний слуга за кілька день випустив на ринок (так, похорошому, по-папашинському: учись, дитинко, плавати, може, і не потонеш...).

Ось і всі мої загальні думки, бо й цих «підвалів» замало, щоб розвинути думку проти всього, що досі за мене тут було написано. Я їх не конкретизую. Я гадаю, що читачам і без того ясно, що я хочу бачити в ВАПЛІТЕ (коли схочу) сильну й чисту пролетарську організацію, що упертою працею добивалась би собі *ідеологічної гегемонії*, будучи знаряддям нашої комуністичної партії на літературному фронті. Ясно й те, що я бачу неминуче злиття «Плугу», решток «Гарту», «Жовтня» і т. д. в двоєдину пролетарсько-селянську масову асоціацію чи бльоц; це залежатиме від того, оскільки незначні будуть ідеологічні розходження, і, маючи на увазі, що «Плуг», як все-таки *селянська в своїх низах* організація, має існувати як автономна одиниця в цьому бльоці.

Ясно й те, що зв'язок з низовими літгуртками — робітничими, селянськими й мішаними, шкільними й червоноармійськими — я ставлю в неодмінний обов'язок кожної літературно-громадської організації і що форми й методи цього зв'язку повинні ми змінити відповідно до того, оскільки швидко піде в нас розвиток літературної профосвіти, і ще раніше я не згадував, але це й без згадок кожному ясно — політосвіти.

Ясно, нарешті, і те, що гуртки культурної самоосвіти, що їх М. Яловий і М. Хвильовий уперто пропонують не змішувати з письменницькими організаціями, я й не змішую і, аж ніяк не зменшуючи їхньої ролі і так само, як і автор цього проекту, маючи змогу підкріпити його силою різних доказів, знаю, що існують і існуватимуть вони при клубах, сельбудах і школах, ліквідуючи неписьменність, вивчаючи господарство, політику, природознавство, роблячи «установку на справжній трактор». Знаю, що, коли б шановні академіки звернулися б до Головополітосвіти, управління сельбудів і культвідділу профспілок, там їм сказали б, що такі гуртки *культурної самоосвіти вже є*, що для них видається спеціальний журнал «Самоосвіта», який їм, академікам, варт було б почитати й не морочити голову собі й людям, бажаючи з «Плугу» й «Гарту» таких гуртків наробити й корисні для партії й радвлади організації знищити.

От і вся система організації літературних сил, якщо не згадувати про робселькорів як резерв письменницьких організацій. Але то вже справа давно вияснена, й тільки академіки не люблять про неї згадувати.

Наприкінці ще раз про славнозвісну «кризу». Констатуючи певні ідеологічні ухили в деяких товаришів (що зовсім не означає кризи творчості, бо можна багато й гарно творити й збочивши з вірного шляху), я аж ніяк не гадаю вигоїти його організаційними заходами (хоч «посилка на Донбас» й практикується в партії в таких випадках).

Не тому, звичайно, в нас не гаразд із творчістю, що організація погана, не тому, що «голови хвіст перешкоджає» або ще щось подібне. Причини тут глибші, серйозніші,

і про них доведеться писати ще не один раз... Криються вони в *загублених перспективах революційного руху й революційного будівництва*. Мистець, що загубив ці перспективи, або сліпо фотографуватиме дійсність без ніяких висновків, без певної «морали», або борсатиметься «в невідомих обрях».

Мене запитують: так у чому ж ви добачаєте оту причину всіх причин — ідеологічну кризу? Відповідь: по-перше, вона має теж свої основи, що криються в соціальної приналежності й соціальному оточенні інших письменників. За рідкими винятками це інтелігенти, що прийшли до пролетаріяту різними шляхами і в різній степені. Прийшли, але здебільшого не дійшли, не зв'язалися міцно організаційними нитями, щоденним життям і, як бачили ми з щиросердного признання Г. Коцюби, *відірвались*, сидячи в своїх канцеляріях, від *робітничого життя*. З другого боку, на них натискають рештки старої й парості нової («радянської») буржуазії, що не їй дозволив підвести голову, а українізація — заговорити досить голосно й вимогливо. Як же уникнути ідеологічних ухилів? Вони майже неминучі.

Викривати ці ухили досить важко. Раз — тому, що приховані вони в художній творчості, справі «тонкій», тендітній, завуальованій образами, де автора твору тяжко вишукати за дієвими особами (мовляв, «так у житті буває»). Два — тому, що, коли ці автори й починають виступати в критичній полеміці, рецензіях, маніфестах і т. д., і тут стикаємося з такою неусталеністю й нерозробленістю в марксистській теорії мистецтва, як це ми намагалися показати прикладами в першій частині своєї статті, що й тоді «бика за рога», як це хоче М. Хвильовий, не завжди піймати доводиться (моя особиста думка — ми довго плутатимемось у цих не так уже й потрібних, зрештою, «формулах», аж доки *рефлексологія* допоможе, і до знайомства з нею кличу теоретиків мистецтва, а також письменницькі лабораторії й студії й окремих творців, що хочуть підвести науковий ґрунт під свої знання).

На цих справах, очевидно, доведеться спинитися ще не раз, а поки що, щоб не розтягати й без того безсоромно довгу статтю, дам лише приклад для пояснення мого погляду на сучасні ідеологічні ухили, що стали за причину організаційного розбрату.

Беру для аналогії з літдискусією 1925 року дискусію, що протягом цього ж року пережила компартія. Що було в основі цієї останньої дискусії? Загублені революційні перспективи, переляк перед стабілізацією капіталізму на Заході, переляк перед куркулем у нас, недооцінка ролі середнього селянства, зневіра в творчі сили пролетаріату — все це підкріплювалось претенсією на монопольне право тлумачення Леніна і за висновок мало своєрідні організаційні пропозиції*.

Виходило все це з ленінградської організації, організації, що завдяки своєму територіяльному становищу одірвана від селянських районів, не почуває їхнього тиску на себе, не зв'язана, як, прикладом, московський, харківський, київський робітник, з приміським селянством родинними зв'язками, «отхожими» промислами тощо. Відци (одна тільки, звичайно, з багатьох причин) ота засуджена від XIV з'їзду компартії позиція, відци загублені перспективи дальшого революційного будівництва, борсання в організаційних плянах.

Аналогічне явище спостерігаємо і в нашій українській літдискусії. По черзі й паралельно до сказаного вище ставка на азійський ренесанс у той час, коли революційний рух східних народів є лише частка загального, а відродження Сходу — лише знаряддя для перевороту на Заході, і саме з цього у прийдешньому вільного Заходу маємо ми чекати на новий підйом культури, культури вже

* Відсилаємо т. т., що цікавляться цією справою, до нового — другого — збірника Академії Мистецтв «Искусство», Ленінград, 1926. Зауважуємо також, що з 1 книжки 1926 року найкращий критичний журнал у Союзі «Печать и Революция» розпочав спеціальний розділ дискусійний у справах теорії мистецтва. — *Прим. автора.*

пролетарської, тим часом як селянський Схід ще довгі десятиліття нидітиме в азійтчині. Надання напівграмотній Україні, де ми ще з плянами ліквідації тієї неграмотності пораємося, месіянїстської ролі — все це молодечий запал, а не реальні, продумані перспективи.

Далі і переляк перед Європою і «європенками» (термін позичаю в К. Буревія), розмови про «столипінські хутори», уперте замовчування необхідности існування спілки селянських письменників, бажання створити «гуртки культурної самоосвіти» замість літературно-громадських організацій, ходження манівцями коло проблеми втягання в літературу робітничого молодняка — все це з монополізованим правом на тлумачення Плеханова і із своєрідними організаційними висновками. Цією аналогією я не хочу сказати, що гріхи лєнінградської опозиції є гріхи й «академіків». Це — паралель, порівняння, оте саме, що «кульгає».

Але воно, сподіваюся, допоможе мені вияснити ще одне, вже останнє питання: чому позиція «Плугу» проти колишньої позиції «Гарту» й теперішньої ВАПЛІТЕ збирала майже завжди більшість голосів і вважали її люди компетентні за витриманішу, яснішу й вірнішу, не зважаючи на те, що «Плуг» — організація пролетарсько-селянська, а ті іменуються пролетарськими? Чому саме в цих пролетарських організаціях більші організаційні кризи, метушня, несталість, а «Плуг» «міцно стоїть на своїх ногах»?

Відповідь, на мою думку, можна дати таку: сталість, не нервовість, твердість організаційна бува тоді, коли ясна мета, ясні перспективи, хоч би найближчі. Тоді й спокійна творча праця. Тоді й дружний колектив. Все це, звичайно тоді, коли його збудовано на твердому соціально-економічному ґрунті, на тривкій громадській базі, — ось це в «Плузі» є, а в пролетарських організаціях українських нема (головним чином саме через те, що вони українські, а культурна робота серед робітництва українською мовою щойно розпочинається).

Тим часом завжди треба пам'ятати за *те ленінське кільце*, що за нього вхопившись, можна витягти весь ланцюг. Коли письменник знає *те кільце*, він розрізняє позитивні й негативні явища побуту, бачить відповідність і невідповідність їх до революційних перспектив, тямить, що радити і що не радити читачам, — одне слово, не пливе в житті, а стає активним чинником його, не шукає тем, розгубившись у фактах, а свідомо намічає їх собі, підбираючи для них факти...

На плужанському терені праці, на селі, це *кільце ясніше*, ніж у місті. Це *кооперація* в усіх її найрізномірніших формах. Вона є основна тепер «тема» життя селянського, вона стає поволі й основною темою сільської літератури, витісняючи теми збройної громадянської війни. Гасло боротьби за новий побут, де на першому місці стоїть кооперування, гасло просте й ясне, в усій своїй складності й трудності переведення в життя. Тому й ідеологічних ухилів у плужан, як революційно-селянських письменників, спостерігається менше: *найближчі перспективи* революційного будівництва для них ясніші й безсумнівніші. Інша річ, звичайно, коли б поспитати їх про перспективи *далші* або про те, що виходить за межі сільських тем. Там, безперечно, вони наплутали б *більше*.

Пролетарському письменникові гірше: велетенське місто постає перед ним з усією складністю своїх соціально-економічних процесів, з лабіринтом переплутаних побутових явищ, із скрученим у клубок ланцюгом людських взаємин, серед яких важко винайти рятівниче ленінське *кільце*. Поруч кооперації постає величезна проблема соціалістичної державної промисловости, боротьба з розвиненими й складними формами непу і т. д. І не диво, що часто-густо пролетарський письменник блукає в цих питаннях, не знає, на яку ступити, з чого почати й до чого довести, губить революційні перспективи.

Все це, звичайно, можна доказати на творчості хоч би того ж тов. Хвильового. Він у своїх новелях різко, нещадно бичує міщанство в нашому побуті, дає низку яскравих негативних постатей, а натомість... натомість

туманно пророкує про «невідомі обрії загірньої комуни». І все це нервово, поквапливо, з тими «ливами-переливами душевними», що з них він глузував, відповідаючи Гр. Яковенкові, пишучи свого «Першого листа до молододі молоді».

Я не зрікаюся того, що колись (у «Червоному Шляху» № 1 за 1923 рік) писав про Хвильового-новеліста (ст. «По бур'янах революції»), як це М. Хвильовий зробив із своєю оцінкою В. Поліщука. Я й тепер згодний полемізувати з тими, хто доказуватиме, що «Хвильовий лишився перед лицем неоспіваного пролетаріату» (В. Коряк, збірничок «6 і 6»), хоч після останніх його творів міг би багато дечого додати до тодішньої своєї аналізи, а саме: я вважаю, що твори з елементами сатири (а такі є твори М. Хвильового) є *двогостра зброя*. Читачеві-революціонерів вони, показуючи болячки сучасного життя, розпалюють бажання загоїти їх, читачеві-контрреволюціонерів — роз'ятрити. Недурно деякі новелі М. Хвильового залюбки передруковують у білій пресі (Донцов тощо) з приміткою: «Бачите, як цей комуніст своє радянське суспільство паплюжить!»

Згадую це тут, наприкінці статті, тому що нашу літ-дискусію біла преса вже підхопила і, звичайно, тлумачить по-своєму: бач, мовляв, комуністи один одному в морду плюють. Гаразд! Скоро наша візьме! Висновки з цього ясні.

Згадую й тому, що саме оцінка, що дав Гр. Яковенко влітку минулого року оповіданню «Я» М. Хвильового, спричинилася *casus'om belli*, що роздратував письменницьку братію і... аж досі. А коли ж кінець сварці?

Резюмую. Проблему організації літературних сил на Україні не розв'язати, доки не розв'язані будуть ідеологічні суперечки. Ідеологічні суперечки у різній оцінці революційних перспектив. Ці перспективи відшукати — треба звертатися до компартії й укріпляти свій зв'язок з пролетарськими масами, звідти брати свіжі загартовані елементи. Поруч пролетарської на Україні має існувати допоміжна пролетарсько-селянська організація

письменників. З «попутниками» треба поводитись обережно і поволі втягати їх у революційне будівництво. Гуртки культурної самоосвіти є інститут, незалежний від письменницьких організацій, що з ними змішувати не доводиться. Натомість навколо літорганізацій мають концентруватися літгуртки початкуючої молоді. І «верхи», і «низи» літературні головну увагу мають звернути на свою кваліфікацію, дбати про профосвіту, дбати про своє матеріальне забезпечення організованим професійним шляхом. Справа організації марксистської критики ще й досі не врегульована, її настирливо вимагає життя. Марксистські кола повинні зацікавитися нерозробленою досі теорією мистецтва і, озброївшись даними сучасної науки, зокрема рефлексології, усталити цю справу. Чергова також справа — профлітосвіта.

Ось у коротких рисах те, що я називаю «проблемою організації літературних сил». Знаю, що «академічності» в цій статті ані на шеляг, знаю, що дискусійні моменти, хоч як я намагався їх уникнути, шкодили спокійному викладові, але — *feci quod potui* (зробив що міг) — сказав би поет чи вчений, а я скажу: може, і в такому вигляді ця стаття допоможе комусь розібратися в наших дискусійних справах і уяснити собі думку тих, на голову котрих уже був і ще має бути висипаний цілий... букет... памфлетів.

ШМАТ ОСТАННІЙ

Хоч я і не романтик, але щотижня пекти «підвали» мені ніколи. По-друге — за такі порції «лайлетів» читачі можуть побити. По-третє — літдискусія ствердила наочно, що за нею криється політдискусія, а їй не місце в «КіП'і».

Ось чому — конспективно. Про «Апологетів писаризму», де машкару скинуто і наш договорився до краю — мало не до конституційних змін СРСР.

Спочатку про способи полеміки. Докази будуються такими художніми прийомами.

У редактора Карка очі, як у Гаршина, а очі Гаршина писав Репін, а Репін оголошував себе за українця, і Нюсі здавалося, що в очах Карка — степи (*Хвильовий. Сині етюди, стор. 32*).

Так і в — «лайлетах»:

Пилипенко працює в «Плузі». «Плуг» оголошує себе за організацію селянську. Серед селян є куркулі. Куркулі цинічно лають компартію. Пилипенко — цинічний куркуль, реакціонер, ворог усякого поступу.

Хочете справжніх прикладів? — На кожному стовпчику. Місця бракує для виписок. Пилипенко починає свою статтю («КіП» № 7) так:

«Література — активний чинник, вона не тільки но-тує, але намагається глянути на його перспективи» і т. д.

Хвильовий пише («КіП» № 10):

«Як пам'ятають наші читачі, ватажок масовізму починає свою історичну статтю обіцянкою “рухати життя вперед”, “бути його, життя, активним чинником”, “дивитись на його перспективи і т. д.”».

Висновок: Хвильовий не поважає своїх пам'ятливих читачів. Софістичними викрутками він думку, що з нею

сам він згодний і потім повторює, намагається довести до абсурду, а потім запитує з виглядом переможця: «Де ж тут логіка? Га?»

Тепер про суть «Апологетів писаризму». Вона конструується в такий софізм, що покриває всі дрібненькі:

Пилипенко обстоює існування «Плугу». «Плуг» — селянські письменники. Селянські письменники — селянська ідеологія. Пилипенко хоче легалізувати селянського ідеологічного центру. За диктатури пролетаріату — єдиний допустимий ідеологічний центр — це компартія. (З початку написано — ВАПЛІТЕ, але то згаряча: «бачте, даже до чого може довести літдискусія?»). Значить Пилипенко, що виступає проти Хвильового, віце-президента громадського інституту марксистської естетики, академії пролетарської літератури, — виступає й проти марксизму, проти компартії, як есер, народник, просвітитель, просвітянин, куркуль, від столипинських одрубів, реакційний філософ і т. д., і т. д. Мало того: він каже, що можуть існувати і навіть уже існують групи буржуазних письменників і мистців — значить, він за легалізацію буржуазних (партійних, очевидно) центрів, значить... і т. д., і т. д.

«Ми цього не дозволимо!» — кричить Хвильовий від імени свого єдиноможливого легального центру — ВАПЛІТЕ.

Скоряюсь, переляканий і розбитий на гамуз українським Плехановим (у росіян нам нічого учитися!) — і пропоную негайно декретом Раднаркому закрити державну оперу, розпустити колектив франківців, взяти під догляд ДПУ «Дух Леонтовича», заарештувати плужан, вислати за кордон капелу кобзарів і лишити тут тільки — «імпотента» Зерова, бо він зі своїми приятелями тільки раз на шість місяців збирається, та й то — випити чашку чаю.

Боюся впасти в тон «Ахтанабіля сучасности» і переходжу до політичної програми ваплітівців, так блискуче переказаної в останніх розділах останнього (поки що, маю надію) памфлета Хвильового.

Маємо чотири бойових гасла: 1) дайош пролетаріят; 2) дайош інтелігенцію; 3) геть російського міщанина; 4) геть задрипанку Москву.

Все це для того, щоб розв'язати проблему культурної революції на Україні, щоб розквітло пролетарське мистецтво, в ім'я пролетарської літератури.

Забув наш естетик романтичний, що культурна революція твориться не вчителем української мови, а завжди є наслідком зміни засобів виробництва. Забув і те, що після українізації російський міщанин стане українським... теж, мабуть, міщанином, що, заговоривши українською мовою, пролетаріят не підвищить продукційности своєї праці, що... що на одній плеханівській естетиці не виїдеш, бо потрібна і плеханівська економічна наука, бо інакше звузиш велику проблему культурної революції до проблеми своєї дзвіниці — літератури.

Коли ваплітівці устами Хвильового репетують:

Ми требуем (по-українськи «вимагаєм») серйозно поставитися, кому це слід, до українізації пролетаріату.

То це «кому слід» може виголосити поворотну вимогу:

Ми требуем (по-українськи «вимагаєм»), щоб Хвильовий і його адепти серйозно поставилися до українізації пролетаріату, постачали для цього відповідний матеріял, зв'язалися для цього з робітничими масами, не гнули кирпичи перед робкором-письменником, не творили замкнутої цехової організації, не добивалися монополії на літературному фронті як «єдиний легалізований центр», не... і т. д., і т. д.

Дайош українську інтелігенцію на радянську роботу! Дайош робітничо-селянський молодняк на робфаки, в технікуми, інститути для створення нової пролетарської інтелігенції, — давно вже кричить і так і робить компартія — але не для того, щоб вона, ця інтелігенція — «задавала тон аморфній масі», і не для того, щоб через ню, інтелігенцію, творити змичку пролетаріату з селянством. Змичка хоч би й «духовна» твориться, тов. Хвильовий... та подивіться краще в політграмоті, що ви її частенько радите читати своїм опонентам.

Компартія давно вже говорить: «Треба вважати на соціально-економічні особливості України, але не для того, щоб творити теорію “комуністичної самостійності”, не для того, щоб пролетаріят на Україні творив відповідні умови для відродження молодшої нації» («КіП» № 11).

Ох, вибачте! Я й забув, що нація це — пролетаріят, селянство зі всіма куркулями, буржуазія з крамарями і т. д. — разом. Мало знов у куркулячий цинізм не попав...

Так стоїть справа з «лайлетами». Відповідати на них у цілому, треба стопу паперу переписати — і, очевидно, хтось таки напише, бо маємо діло зі своєрідною войовничо-націоналістичною політичною програмою. І все ж таки я (не «ми», тов. Хвильовий) вважаю себе переможцем: упертими запитаннями, упертим бажанням виявити ідеологічну суть наших розходжень на нібито скромних літературних суперечках удалося витягти теоретика вітаїзму й азійського ренесансу за язика — і «язик пророк».

НЕТЕРПЛЯЧЕ НЕ ЖДАНИ КНИЖКИ

«Культура і побут» (№ 8) з приводу № 11–12 «Червоного Шляху» писала («культура»): «Окремі місця його дуже цікаві, наприклад, тут уміщено — нетерпляче жданий в літературних колах — гострий памфлет М. Хвильового “Ахтанабіль сучасности”».

По-нашому, це не памфлет, а нова форма творчості — «лайлет» і, крім Хвильового й Поліщука, ніким нетерпляче не жданий. Але справа не в тім: ось з'явилися книжки Д. Загула «Література чи літературщина?» і Я. Савченка «Азіятський апокаліпсис» М. Хвильового з неоклясиками, з яких видно, що наука Плеханова не одним вільним академікам знайома. Чого ж про них не пишуть, що там є «окремі цікаві місця»? Мабуть, це в завдання «побуту» не входить, так само, прикладом, як рецензії на книжки В. Коряка та всіх, хто не «академічним» шляхом іде.

АХ, КАКОЙ УЖАСНЫЙ КРИТИКАН!

Це О. Потебня колись казав: «Со словом критика у нас связано, по старой памяти, значение совершенно обратное, значение, которое связывали с ним наши прабабушки и бабушки, говоря, что такой-то кавалер большой критикан (в смысле осуждения)» (ст. 99 із «Лекций по теории словесности»).

Прабабину науку добре завчив О. Слісаренко, омелькобуцнувши в № 1 «Червоного Шляху» плужан Голоту й Лісового за їхні збірки поезій. Каже: «Поезія там і не ночувала». А навіщо той же «Червоний Шлях» їхні поезії друкував деякі? А навіщо сам критикан такі ж «холодно-революційні» вірші «всім, всім, всім» писав, а тепер здав до друку? А навіщо він (чи, може, хвальна редакція «Червоного Шляху»?) — саме ці збірки плужанські вибрав для вправ у лайці? А навіщо... ах, кавалери, кавалери! Менше про «голобельну політику» іншим закидати треба, коли самі люшнею свою молодь голомшите.

КУЛЬТУРНА СИЛА

Плужанський з'їзд доказав точно неправдивість усяких балачок про кризу ревлітератури. Кожний співучасник і кожний із гостей з'їзду мав можливість пересвідчитися, яким швидким темпом іде і кількісний, і якісний зріст її. За чотири роки свого існування «Плуг» із невеличкого літгуртка в сім охочих до літератури юнаків (а не письменників!) виріс у справжню письменницьку організацію, що дає (по числу творів) до 30 % усієї загальної художньої продукції. Це серйозна культурна сила, що неабияк може впливати на широкі маси читачів (усього творів плужанських видано понад 1 млн примірників).

Дві категорії плужан маємо: письменники, що уже випробували свої сили до революції чи в її перші роки, — і юнота, яка щойно завойовує собі місце на літфронті. В той час, коли значна частина перших, маючи певні традиції, обсяг тем, стиль і т. д. — не завжди може перейнятися патосом нового життя — друга категорія, літературний молодняк, ще не набув собі достатньої техніки, літературного вміння.

Відси й своєрідні літературні «ножиці», що на них загострилася увага всього з'їзду від початку до кінця його. Який не є швидкий зріст нашої молодшої літератури, — він відстає від зросту культурних потреб читацької маси. Певний матеріальний добробут населення республіки після тяжких років руїни, пробуджена революцією свідомість широких робітничо-селянських мас, глибока політично-вихованча робота, що її провадиться під керівництвом компартії, — все це викликало таку «жажду на культуру», що її несла як слід задоволити при наших обмежених матеріальних ресурсах, браці технічних

засобів і кваліфікованої сили. На все це потрібний певний час, і він, чуємо, незабаром прийде. Але тепер, сьогодні, є певне розходження між культурним попитом і можливостями його задоволити. Як частина цієї кон'юнктури є «літературні ножиці».

Під гаслом суворої учоби, необхідності за всяку ціну підняти свою кваліфікацію пройшов весь плужанський з'їзд.

Говорилося багато про ту «жажду на генія», що часто-густо відчувається в розмовах, статтях, дискусіях. Говорилося про те, що ставка на генія, якби він не був нам бажаний, є газардова гра, що генії геніями, а масам потрібні й великі сили хоч би й не геніального письменства, що треба добиватися кваліфікації всієї письменницької маси разом, що, крім самовдосконалення, величезну користь може дати колектив, організація, — та й уже дала, що наочно доказав «Плуг».

Але не одного «Плуга» треба українському читачеві. Після розпаду «Гарту» не стало в нас масової літературно-громадської організації пролетарської. ВАПЛІТЕ, що повстало на місці «Гарту», ставить собі інші завдання й інакше дивиться на мистецько-громадські проблеми. Цей, за образним виразом т. Коряка, «інкубатор для виробництва генія на предмет експорту за кордон» може відограти велику роль в нашому письменстві, та, крім нього, життя вимагає настирливо ще й іншої організації — типу «Плугу», але з установкою на працю серед робітництва.

Швидкий рост українського робкорства запорука того, що така організація матиме надійні резерви. Наявність певної частини спролетаризованого літературного молодняка, окремі групи — периферійні організації «Гарту», «Молоту», «Жовтня» і т. д. — доказують, що деякі кадри пролетписьменників «масовиків» (в протилежність «індивідуалам») уже й тепер є. Українізація пролетаріату, як проблема найближчого майбутнього, ще збільшує нагальність потреби організації масового об'єднання пролетписьменників. «Плугові», що має в своїх лавах досить

спролетаризованого елемента, для правильної «дифузії» його в пролеторганізацію, для нормального існування як революційно-селянської асоціації письменників — така пролетарська спілка настирливо потрібна.

Цим обмежились організаційні справи, як не згадати про літгуртки, взаємини з якими по суті були вирішені вже давно.

Ніхто на з'їзді і словом не обмовився за сміховинну пропозицію перетворити «Плуг» в організацію гуртків культурної самоосвіти, як то пропонувалося в літдискусії. Водночас з'їзд поставив за громадський обов'язок кожному своєму члену працювати в студіях і літгуртках, допомагаючи молоді здобути потрібні знання й виявити здібності. Організаційного керівництва літгуртками «Плуг» на себе не бере, залишаючи це органам політосвіти й тих інституцій, де ці гуртки існують. Літературні поради як цілим гурткам, так і окремим початкуючим письменникам «Плуг» вважає за свою неодмінну функцію, що падає почасти на журнал «Плужанин», якого вирішено надалі вести, поглибивши зміст при збереженні популярності викладу, — розраховуючи на актив літературного молодняка.

Таким чином, літгуртки — не хвіст, що його треба позбутися, не баласт, але й не складова частина письменницької організації, якою є «Плуг» і має бути наше масове пролетоб'єднання. Вони в загальній системі організації літературна сила.

Немає в цій системі ще й досі кадрів молодшої марксистської критики. Ненормальність цього явища давно вже зауважувалася — одмітив ще раз плужанський з'їзд.

З наших постанов треба ще згадати низку конкретних пропозицій, щодо поліпшення матеріального і правового стану письменників, про прохання до вищих інстанцій прискорити заснування літературного клубу імені т. Блакитного, про організацію літературної профосвіти, про заснування видавництва «Плужанин» і т. д.

Висновки усього з'їзду: «Плуг» і надалі має лишатися літературно-громадською організацією революційно-

селянських письменників, основною метою якої є (за відомою резолюцією ЦК РКП) поволі переводити свої молоді кадри на шлях пролетарської ідеології, ні в якому разі не збавляючи в їх творчості мистецько-селянських образів, цієї кончної передумови впливу на селян.

НА ПОРЯДКУ ДЕННОМУ — ЛІТПРОФОСВІТА

Ви знаєте, що таке «паліндромон». Напевне знаєте, хоч, може, назва його вам і не зустрічалася. Дам руський приклад:

Музикант восточного зверинца.

Верьте. «Ах» (и тс! — имя чур) и ручьями стихает рев.

Вели, Тенсур, гитаре петь теперь. А тигр уснет и лев.

Не видно морд ни лап, и палиндромон дивен.

(А. В. Х.).

Не добрали? Згадайте тоді, як у хлоп'ячій школі загадували прочитати з кінця: «Я іду с мечем судія», або у дівчачій: «А роза упала на лапу Азора», — і ви втяміте, яка зрештою це безглузда річ: сидіти ото і паліндромони вигадувати, як чимало часу на те В. Брюсов витратив.

Отож коли уявлятимемо літературну (письменницьку) школу (ВУЗ) як місце, де лише формальними екзерсисами бавляться, мовляв, ану, хлопці, хто краще сонета складе про лет Амундсена на північний бігун або оду на трьохлітній ювілей Сельінтерну, тоді нема чого й статтями заводитися про літпрофосвіту. А мені тим часом здається, що ця стаття має зустріти серйозний відгук знавців цієї справи — мистецької освіти.

Вже доводилося дещо про це писати (ст. «Проблема організації літературних сил», «К[ультура] і П[обут]», № 8). Указувалось на ненормальне явище: в той час коли кожна мистецька галузь (музика, театр, малярство, архітектура, співи, танці і т. ін.) мають свої нижчі й вищі учбові заклади, свої профшколи і технікуми, література — найрозвиненіше, найвпливовіше мистецтво — нічого цього

не має, як не лічити одної на всю Україну катедри при Харківському ІНО (проекувалося ще при Київському, та щось примерзло).

Іноді в розмовах заперечують: адже з літературою знайомляться у кожній трудовій школі. Відповідаю, а чи не в кожній трудовій школі навчають малювати, співати, грати і т. ін. Це ж у плані загального навчання, в комплексі соціального виховання, а не професійного.

Відразу нове запитання: а чи потрібна отака професійна літературна освіта та чи можлива вона.

Почну з останнього. Що не говорити, а в цьому т. з. формалісти (руські «опоязівці») праві: вже існує в зародку й має існувати, не може не існувати окрема наука — літературознавство. Буржуазна ідеологія формалістів виявляється в даному разі лише в тім, що вони мислять літературознавство як якусь «точну» дисципліну, аналітичну геометрію тощо, без зв'язку з соціологією, поза суспільнознавством. Має свої закони літературознавство, свої теорії, тісно пов'язані з іншими науками, природничими, з одного боку, суспільними — із другого.

Наші літературні організації досі кустарили в своїх студіях і лябораторіях, навпомацки шукаючи шляхів мистецької самоосвіти. Чи багато є в нас письменників, що можуть похвалитися знанням літератури? Чи одинокий випадок, коли досить відомий український письменник не читав Франка? Коли половина нашого літературного молодняка (включаючи й таких, як В. Сосюра) не можуть відповісти, який метр вони вживають у своїх поезіях, плутаються в дактилях, анапестах, амфібрахах?

Отже, коли українські композитори мріють про філармонію, художники про академію мистецтв і т. д., то й «народжені поетами» мають право на свою професійну освіту, щось подібного до Інституту Брюсова в Росії. Цим «народженим поетами» треба дати знання з історії й теорії мистецтв (насамперед, звичайно, літератури всесвітньої і української), ознайомити з природними основами мистецького хисту, з гігієною літературної праці, пройти спеціально пристосований курс української мови, дати

можливість навчитися й чужих мов і т. д. Перелічувати потрібні дисципліни не варт: тут і марксизм, і мистецтво, і історія та теорія критики, і ознайомлення з правовим станом письменника і т. д.

Спитайте першого-ліпшого з нашої письменницької молоді, чи бажав би він прослухати систематичний курс, скажемо, нової європейської літератури чи, прикладом, курс стилістики, двох відповідей не буде. Чи дасть це що-небудь? Розширить письменницький діяпазон, дасть дещо з тої культурности, що її нам бракує.

Однодушне в даному разі було вирішення третього з'їзду «Плугу»: звернутися до Наркомосу з проханням обміркувати справу про засновання літературного ВУЗ'у.

Він міг би бути заснований у Харкові як основному тепер літературному центрі України, де зараз перебуває біля 100 різної кваліфікації письменників, де біля 100 різних літературних видань, де головні видавничі центри, що й надалі притягатимуть літературні сили з периферії. Група в 30–40 чоловік вже могла б бути основою для вечірнього технікума (найбільш, на нашу думку, доцільна форма такого закладу). Чи зорганізувати його круг катедри літератури, чи десь інде (прикладом, при Інституті ім. Шевченка), другорядна справа. У всякому разі, лекторський склад у Харкові набереться. А вирішати треба зараз, до початку нового бюджетного року.

Отже, вирішаймо. Це не паліндромон.

НАШІ «ГРІХИ»

Два основних гріхи приписують нам, плужанам: «масовізм» і «просвітянство».

Перший за гріх ми не вважаємо. Навпаки — гадаємо, що «масовізм» являється нашим плюсом, що це ознака здорового, більшовицького підходу, запорука успіху нашої справи.

Що таке «масовізм»?

Він полягає у підході до культурної праці, що якнайкраще можна переказати словами т. Леніна:

Ви повинні не спускатися до рівня мас, до рівня відсталих верств клясу, це безперечно. Ви повинні говорити їм гірку правду. Ви повинні називати їхні буржуазно-демократичні й парламентарні забобони забобонами. Але разом із тим ви повинні т в е р е з о стежити за с п р а в ж н і м станом свідомости й підготовности власне всієї кляси (а не тільки її комуністичного аванґарду), власне всієї трудящої м а с и (а не тільки її передових людей).

(«Дитяча хвороба “лівизни” в комунізмі», т. XVII).

Прикладаючи цей ленінський підхід до літературної справи, ми говоримо:

1) Наші твори повинні бути м а с о в і, тобто розраховані на широкі маси читачів, робітників і селян. Вони мають бути прості без упростиельства, художні без зайвих поцяцьковань, картати наші хиби без зневіри, кликати до нового без порожніх закликів, писатися простою мовою без вульґаризаторства, примітивізації.

2) Наша організація має бути м а с о в о ю, тобто тісно зв'язана з нашими письменницькими резервами — численними літгуртками, найліпшими організаторами

наших читачів, першим фільтром початкуючої літературної молоді.

3) В нашій громадській роботі ми теж маємо додержувати принципа масового впливу на масову аудиторію. Сюди входять різні прилюдні виступи, демонстрації, опублікування і т. д.

Все це, звичайно, є основний метод, та не одинокий. Це не значить, що плужанин не має права написати твір для обмеженої аудиторії, не для робітників і селян, не для маси. Можна впливати і не безпосередньо — це ясно. Але це в другу чергу.

Зрештою, до «масовізму» треба віднести наше розуміння літератури як процесу, де беруть участь цілі маси літературних сил, від найвищих своєю кваліфікацією, художнім талантом, — до найнижчих, до художньої продукції робсількорів, учасників стінгазет і рукописних журналів. В с я ця літературна маса являється могутнім культурним чинником, в с ю її треба враховувати, говорячи про літературу і її масовий вплив.

Отже, «масовізм» — наша позитивна ознака, і його ми не зречемось.

Щодо «просвітянства» — цей «гріх» ми визнавали з самого свого зародження. Це те, заради боротьби з чим існує «Плуг».

Бо що таке «просвітянство»? — Одна з прикмет дрібнобуржуазного світогляду. Може вона бути в «Плузі»? — її не може не бути, як у кожній селянській організації, як у кожного вихідця з села. Справа лише в тім, як до цього ставитися.

Плуг у своєму статуті (§ 2) пише:

В основу своєї праці спілка ставить боротьбу з власницько-міщанською ідеологією серед селянства і виховання як своїх членів, так і їхніми творчими зусиллями — широких селянських мас у дусі пролетарської революції та притягненні їх до активної участі в цьому напрямку.

З підкресленого ясно, що «Плуг» ніколи не заперечував наявності елементів дрібнобуржуазної ідеології

серед своїх членів, як не може цього заперечувати і ніяка інша літературна організація, хоч би й найпролетарська по своєму складу, завданнях, програмі, творчості.

Таким чином, і це не «гріх», не «ухил», а наша біда, спричинена нашим походженням і оточенням. Гріхом чи ухилом просвітянство було б, коли б ми його обстоювали, захищали. Але ми ставимо собі завданням із цим боротися — і обов'язок пролетарських організацій, де, звичайно, елементів «гріховних» має бути менше, нам у цьому допомагати.

Чи є небезпека, що «гріх» перейде в хронічну хворобу, розів'ється й стане загрозою? Ні, нема. Запорукою тому насамперед те, що «Плуг» є, по суті, організацією не селянською, а пролетарсько-селянською, організацією тих вихідців з села, що визнають диктатуру пролетаріату і працюють разом із ним, разом із 40 % комуністів і комсомольців, що є у «Плузі».

Отже, в «Плузі» ми маємо в маленькому масштабі велику ленінську «змичку». За допомогою «Плугу» на одній із ділянок загального культурного руху ми здійснюватимемо Ленінський заповіт:

Об'єднатися з селянською масою, з рядовим трудящим селянством і вирушити вперед безмірно повільніше, ніж ми мріяли, але зате так, що маса дійсно йтиме за нами. Тоді прискорення цього руху в свій час настане таке, що ми тепер і гадати не можемо.

(З промови В. Леніна на XI з'їзді РКП, т. XVIII).

Тут бачимо теж «масовізм», той масовізм, що його визнаємо, що не вважаємо за гріх, які б «лайлети» не писали б противники «Плуга», яким би «вульгарним марксизмом» нас не залякували.

НАШ АЛЬМАНАХ

Прокультурило чи там викультурило (який термін вам більше подобається!) «Культуру і Побут» (№ 17) на рецензію з приводу нашого альманаха № 2. Пише якийсь М. Гук, начитавшись, очевидно, раніше Г. Коцюби (дивись № 7 «КіП'у» «Художня література і побут»). Той саме стиль, ті самі вислови і та сама плутанина в аналізі й нісенітниця в висновках. Уразило М. Гука боляче, що в нашому альманасі оповідання з р о б і т н и ч о г о життя є та ще такі, що похвалитися знанням побуту можуть і «поривають з хуторянською мовою» — риси, що їх часто-густо пролетписьменникам нашим бракує. І вирішає М. Гук, що це на гамуз побиває твердження «Плуга» про потребу плужанам продукувати насамперед для сільського масового читача, твердження, сто разів повторюване в партійних резолюціях. Навпроти, М. Гук товче про «свободу творчости» і «ще раз підтверджує думку, що письменника ніколи не можна загнати в кут якихось спеціальних тем і образів, дозволити відображати одні явища, забороняючи інші». Ми гадаємо, що М. Гук — доросла людина й знається дещо на літературі, коли береться відповідальні рецензії писати. Коли ні — на те є Г. Коцюба, редактор «КіП'у», що писав у згаданій вище статті: «Щоб освітлювати в своїх творах робітничий побут, треба його знати, вивчати», і рекомендував навіть спеціальний гурток при редакції «Вістей» для того утворити. Як же він, Г. Коцюба, смів «заганяти вільних творців у коло спеціальних тем»?

А М. Гукові порадимо ще раз (бо, надіємося, колись це він робив) перечитати і наш альманах п е р ш и й, а там нашу плятформу, де добре про тематику сказано і вияснено, що ніяких неселянських тем і образів плужанам

ніхто й не збирався забороняти ніколи, обслуговування села ставиться як найперше завдання «Плугу» як літературно-громадській організації, так, як обов'язки пролетарських письменників є, очевидно, обслуговувати насамперед робітничого читача. Досі цього М. Гуки, Г. Коцюби не робили, бо, як самі визнають (та сама стаття в № 7 «КіП'у»), побуту робітничого не знають. Щоб виправдатися — вигадують теорію «свободи творчості». Буржуазна це теорія, тов. М. Гуче. Не годиться вона революційному письменству, і не годиться її на сторінках радянського часопису розводити.

Нісенітниця й те, що «один і той же твір, коли він годящий, з однаковим інтересом будуть читати і актив робітників, і актив селян». Це вже така істина, що на неї не варт було б спинятися, коли б не висовувалося отих рецептів.

І висуватимемо, бо це таки істина: коло інтересів робітників і коло інтересів селян не однакове, є між ними відміни, вражіння не однакові, ідеологія не однакова, мова не однакова — і недурно ЦК РКП в резолюції про літературну політику писав: «Переводячи молоді кадри письменників на шлях пролетарської ідеології, треба зберігати селянські образи, цю конечну передмову впливу на селян». Недурно в нас існують селянські й робітничі газети і журнали: очевидно, вони не з однаковим інтересом читаються.

Ох, ці істини! Доводиться історію Галілея пригадувати, як він сучасним йому Гукам і Коцюбам їхню істину, що земля на одному місці стоїть, ніяк поворухнути не міг. Далі трохи порозумнішали — пересвідчилися. Може, так і з «КіП'ом» буде? Підождемо, а тим часом на осінь (вересень) готуватимемо альманах ч. 3, де теж темами і викладом їх себе не обмежуватимемо, бо ясно, що наші альманахи не для масового селянського вжитку та ще з ціною ДВУ.

ПІДСУМКИ ЛІТДИСКУСІЇ 25/26 РОКУ

З весни 1925 року, на з'їздах «Гарту» й «Плуга», загострилась так звана літературна дискусія, що коріння свої має в далекому минулому і являється по суті новим етапом тих суперечок про шляхи розвитку культури на Україні, що точилися між найкращими проводирями українського культурно-громадського життя ще 70 років тому (Жуліш, Драгоманів, Франко, Грінченко, Л. Українка, М. Вороний і т. д.). Початки її уважний дослідник знайде в іще сивішій старовині — в поглядах Бантиш-Каменського, Полетики — і навіть коло тої Шведської могили, що неабияку ролю грає в романтичних виступах тов. Хвильового.

Не кінчилася літдискусія, певна річ, і тепер завершений лише один з етапів її тою постановою вищого органу партії, що уривки з неї наводимо ми далі. Ця постанова, насамперед, одкриває політичні пружини, що рухають на літературний герць ніби невинних диспутантів-мистців. Після цього, маємо надію, не попрікати-муть деякі читачі наш «Плужанин», як це було раніше, за те, що на «склочну гризню» відводив стільки місця і в своїх статтях намагався винайти в своїх супротивників елементи опозиційної зневіри в пролетарські сили, ухили від лінії пролетарського інтернаціоналізму й канітулянтські настрої (навіть конкретні заходи), нав'язані впливами української буржуазії.

Цілий шерег відповідальніших товаришів (т. т. Чубар, Каганович, Петровський, Скрипник, Затонський, Гринько, Корнюшин, Рухимович, Хвиля та інш.) своїми статтями в «Комуністі» і словесними виступами різко засудили політичні ухили ваплітовців, висловлені в памфлетах

тов. Хвильового, і викрили всю громадську небезпеку, що в них таїлася.

З цього, звичайно, не виходить, що ми, плужани, в усьому праві й репрезентуємо абсолютно правильну лінію. Цим ми не хвалимося, знаючи, що праця в таких складних умовах на мистецькому фронті з неусталеною досі марксистською теорією й практикою в цих справах не може бути забезпечена від помилок. Але в основному ми оказались праві і вважаємо, що результат «склочної гризні» випав на нашу користь, — проти теорії боротьби національних культур — теорія боротьби клясової.

Але, розв'язавши оснівні принципи наших нібито «літературних» суперечок, постанова ЦК КП(б)У не розв'язала справ організаційних, показавши лише одне: т. Хвильовий з його однодумцями не можуть бути центром об'єднання українських літературних пролетарських сил, одступивши від лінії пролетарського інтернаціоналізму. «Плуг», будучи організацією революційно-селянською, теж таким центром бути не може і ніколи на це не претендував. Отже, на літфронті є галявина, порожнє місце, для справжньої масової пролетарської літ-організації. Утворення її і є нагальна чергова справа.

Нові організаційні процеси в цьому напрямі вже помічаються: в Києві рештки «Гарту», «Жовтень», пролетарська частина «Плуга» й деякі письменники, що раніш стояли осторонь від організацій, об'єднуються в КАРП — Київську асоціацію революційних письменників. В Одесі, круг журналу «Провесень», виникає асоціація робітничо-селянських організацій Одещини («Потоки Октября», «Смена», «Станок», «Гарт», «Плуг»). У Катеринославі «Плуг» відіграє ролю робітничо-селянської організації. В Полтаві молодий «Молот» видає свій маленький збірник. Навіть Охтирка збірничком «Люди» маніфестує своє маленьке об'єднання революційних письменників. Росте також народжена в «Плузі» Асоціація письменників Західньої України і збирається на свій альманах. Збирається на окремий журнал український комсомольський літературний молодняк.

Таким чином, боротьба точиться не тільки в галузі теоретичних і організаційних суперечок. Кожна група і кожний письменник конкурує на літфронті своїми художніми виступами. Слідом за другим альманахом «Плуга» здає до друку свій альманах ВАПЛІТЕ, щоб держати іспит на звання «академіків» (чи видержить?).

Плужани на осінь готують свій третій альманах. Плужанка В. Чередниченко романом «За плугом» одкриває серію великих річей, що їх потайки готує майже кожний белетрист. У цьому позитивна сторона дискусії — вона підвищила вимоги щодо кваліфікації художніх творів, покликала до самоудосконалення, вдумливої поглибленої праці.

Лишається ще болюче місце нашої літературної сучасности — слаба марксистська критика. В цей бік має бути звернена наша пильна увага — і цим вичерпуватимуться найголовніші підсумки нашої річної гострої літдискусії.

НА БОРотьБУ З КЛЯСИКАМИ

Таке гасло висовує життя на довгий прийдешній період для української революційної літератури, — отже, гасло не біжучої кампанії, а упертої систематичної праці. Розшифруємо його.

Основне місце в планах наших видавництв на майбутній рік займає видання класиків — академічне, повне (в ДВУ М. Вовчка, Нечуя-Левицького, Глібова і т. д.), вибрані твори (видання «Книгоспілки» з передмовами Філіповича, Ніковського, Зерова, Гермайзе і т. д., а також «Руху», «Часу», «Слова» й ін.), твори для дітей, окремі повісті, романи, оповідання (по всіх видавництвах). За три-п'ять років найголовніше буде зроблене. Український читач — дорослий, юнак, дитина — матиме величезний матеріал для художньо-емоціонального впливу на свій світогляд.

Разом із тим на прийдешні роки (цього року багато зробити не доведеться) готуються для видання переклади класиків світових (Шекспіра, Байрона, Золя і т. д.) — найкращих їх річей.

У життя таким чином входить могутній культурний чинник. Цьому не можна не радіти, цьому не можна всіляко не сприяти. Але разом із тим треба мати на увазі й ті негативні сторони, що несе з собою факт появи на фронті ідеологічної боротьби цього літературного знаряддя.

Класики, породжені в умовах капіталізму, поміщицько-буржуазного панування, хоч би й ті, хто боровся проти цього панування, сприймали, пізнавали життя очима свого покоління й устами свого покоління висловлювали нові на той час ідеї. Багато з того лишилося актуальним, потрібним, життєвим і для доби диктатури

пролетаріяту. Але багато йде й проти цієї доби. Ми вже не так пізнаємо і не так творимо. В коштовних клясичних творах криється й певна доза отрути. І що вища художня вразливість творчости такого клясика, то небезпечніша стає ця доза.

До того ми ще не маємо достатнього кадра літературознавців — марксистів, щоб у виданнях клясиків давати відповідне критичне освітлення їхньої творчости. Критичні розвідки пишуться не марксистами, що не вміють або не хочуть дати сучасне тлумачення творів, що їх вони редагують, і, навпаки, часто подають матеріал теж у дусі ідеалістичного світогляду, шкідливого для сучасного читача, — подвійна отрута.

Робітничо-селянській суспільності потрібні свої клясики, свої генії і таланти. Але вони не творяться, вони народжуються в силу невідомих нам ще законів природи. Лишається — чекати. Але не пасивно. Поєднання природнього хисту з умінням, із знанням літературних прийомів, із технікою літературною дає твори високої якості. В нас і тепер уже є деякі кадри тих, що можуть похвалитися цим природнім хистом.

Отже, насамперед, — треба знати, треба вивчати, зрозуміти класичні твори, відкидаючи те, що застаріло, й беручи те, що заховало свою чинність і на наш час. Треба навчитися володіти тою зброєю, що нею завойовують клясики маси. Геніяльність не переймеш, але те, що цю геніяльність відточує — це достойно переймання.

Друге — треба створити умови, коли природній хист наших письменників може бути з'утилізований якнайкраще. Сила заходів сюди входить — не перелічити. Але ясно, що тільки за цією умовою ми матимемо на полицях радянських бібліотек нові твори, що конкуруватимуть із клясичними.

Третє — треба поставити на належну височінь дослідження питань соціології мистецтва, тісно сполучене зі справами постанови марксистської критики. В цьому напрямі знаменне

явище — приклад Росії, де Головна наука скликає в січні міжнародну конференцію в справах соціології мистецтва, щоб усталити науково-дослідчу роботу різних кафедр, інститутів, комісій, котрі працюють у цій ділянці ідеологічно-культурного фронту.

Нам у «Плузі» посильно треба всі ці три завдання в своїх межах виконувати. Студійно-лабораторна праця, колективна й індивідуальна самоосвіта, вивчення теорії й практики літератури з тим поглибленням, що його вимагає життя — на перший план, маючи мету — хай скажуть, що нахабну — д о р і в н я т и с я к л я с и к а м, дати твори в майбутньому — нехай далекому, — котрі видержали б конкуренцію з майстрами слова дотеперішніх часів. На це потрібно не рік, не два, може, ціле покоління упертої праці людей і природи, але цього вимагає життя, і це буде зроблено.

ЛІТЕРАТУРНИЙ РІК

Було б, може, доцільніше вважати кінець і початок літературного року десь навесні, 1-го травня тощо, коли письменники після зимової праці роз'їздяться на літній спочивок, набратися свіжих вражіннь, коли видавництва кінчають видавати художню літературу й готуються до підручничкового сезону, коли завмирає життя літературних організацій. Ми, плужани, робимо підсумки своєї річної праці завжди 3–6 квітня, в роковини засновання нашої спілки, на нашому щорічному з'їзді — і це надзвичайно зручна для цього дата. В 1927 році на неї припадає п'ятиріччя нашої організації — наш скромний радянський ювілей, відколи з нікому невідомих юнаків почали рости революційні селянські письменники й добилися певного місця в історії культурного руху на Україні.

Але є й інша велична дата та інші могутні традиції, що перед ними гаснуть усі — дата й традиції пролетарського Жовтня. На 7-ме листопада ми в радянській країні робимо загальні підсумки річної революційної праці — а серед неї і праці на літературному фронті. Що ж можемо сказати про цей минулий дев'ятий рік Жовтня?

Так само, як у загальному соціально-політичному житті росли й загострювалися класові суперечності, що відбилися навіть у запеклій внутріпартійній боротьбі серед комуністів — точилася далі розпочата влітку 1925 року так звана літературна дискусія, що в неї чималу роль відіграв і наш «Плуг», обороняючи свої позиції щодо шляхів розвитку культурного будівництва на Україні. З самого початку цієї дискусії проти оцінки сучасного стану як «кризи творчості», гасла, охоче підхопленого всіма тутешніми й закордонними ворогами

пролетлітератури, ми діагностували породжену Непоею кризу ідеологічну, що змусила багатьох товаришів, котрі раніше вели перед в організаційно-літературному русі і претендували на свою ідеологічну й мистецьку гегемонію, — схибити з вірного шляху, втрапивши революційні перспективи й здавши частину своїх позицій перед натиском буржуазної стихії. Ми вказували, що кризи творчости нема, що кожний молодий письменник зокрема і всі разом ростуть і кваліфікуються, що книжок наших і більшає й вони крацають, але цей ріст відстає від росту культурних потреб трудящих мас і задача зводиться до того, щоб гасло кваліфікації підтримати певними організаційними й матеріальними заходами, аби цей ріст письменницький прискорити і культурні «ножиці» замкнути. Водночас твердим політичним гаслом була й лишається орієнтація на творчість робітників і селян, що стають письменниками в процесі культурного підйому трудящих мас. Розрив з робітництвом і селянством завжди загрожує ідеологічними вивихами, ухилами, полоном з боку буржуазії.

Це ми бачили наочно на прикладі ВАПЛІТЕ, що гасло кваліфікації зрозуміло як замкнуту лябораторну роботу без масової громадської в робітничих осередках, як це ставив колись «Гарт» і як це мусить бути в кожній організації, що називає себе пролетарською. Одірвавшись від революційної пролетарської молоді, ВАПЛІТЕ неминуче попало в обійми правого флангу й загубило свій авторитет серед пролетарських мас. Водночас воно повело жорстоку атаку на «Плуг», намагаючись його зовсім зруйнувати, як «куркулячу» організацію — характерне сполучення, відоме з історії багатьох полемік, лівої фрази з правими ділами.

Особливо ясно виявилось це сполучення, коли полеміка перейшла на болюче для України національне питання. Проти єдино вірної марксистської теорії боротьби класових культур (звичайно, в національних формах для кожної країни) виставлена була безперечно буржуазна теорія боротьби національних культур, теорія

культурного самостійництва, рішуче засуджена партійною постановою в червні цього року.

Останній факт — факт втручання вищого партійного органу на Україні в літературні суперечки не можна не відзначити, як надзвичайної ваги справу. Вона показує, яким серйозним культурно-політичним чинником стали літературні явища на кону загального будівництва і якого великого значіння мусимо ми їм надавати. Це не тільки термометр, що відбиває настрої різних кіл нашого суспільства, не тільки дзеркало життя, але й один із могутніх його факторів, гостре знаряддя впливу на маси.

Чи ж дав минулий рік чогось особливого для цього впливу, чи народилися твори високої художньої якості і ідеологічної сили? Ні, таких не було. Спродуковані за минулий рік твори мало чим відрізняються від попередніх, їх було трохи більше, вони були трохи кращі — та й по тому. Весь рік пішов на ідеологічні суперечки, організаційні перегруповання, — але й на нечутну кваліфікаційну працю. Наслідком її маємо лише поки що оповіщення про цілу низку повістей, романів, драм, що їх письменники виготовляли чи закінчують за цей час. З'явितися вони мають у друці протягом наступного року — і це будуть реальні наслідки відбутого періоду.

Таким же наслідком можна вважати близьку появу нових журналів — «Вапліте», комсомольського, руського й реорганізованого в двохтижневий із ширшим літературним відділом нашого «Плужанина». Ще одним реальним досягненням буде відкриття в роковини смерті свого патрона — тов. Василя Блакитного Еллана (3 грудня) будинку преси в Харкові, де передбачається жвава літературно-громадська праця.

Нарешті треба відзначити організацію двох нових асоціацій — київських пролетарських письменників із тамошніх груп «Гарту», «Жовтня» і «Плуга» й асоціації письменників Західньої України. Стоїмо також перед неминучо-потрібною організацією групи пролетарських письменників у Харкові.

Які ж перспективи? — Енергійна й рішуча відсіч, що її дав аванґард пролетаріяту усім тим, хто хотів завести його на манівці й посіяти зневіру в його творчі сили, не може не відбитися і на літературному фронті. Ідеологічні ухили мусять бути вигоєні — або відійти від організаційних справ. Робітничо-селянська суспільність України мусить іти вкупі на шляху культурного будівництва з іншими народами СРСР і вкупі з товаришами в буржуазних країнах, що борються там за пролетарську культуру. Ідучи на товариське співробітництво з усіма так званими попутниками, маємо з усією силою боротися гострим лезом марксистської критики з усіма проявами буржуазної ідеології. Рятунок від того, щоб самим не схибити, мусимо шукати в тісному єднанні з робітничо-селянськими масами і для них насамперед творити, серед них насамперед шукати нових культурно-мистецьких сил, їм насамперед допомагати вибитися й створити нові кадри пролетарських мистців. Це те, що охрещено в літдискусії «масовізмом», й цього ми не цураємося.

На шляху такої праці перед «Плугом» стоїть велика загроза, як стояла вона й донині: засмітитися елементами з куркулячою ідеологією, підпасти під їхній вплив і — не виправдати свого завдання, означеного в першому параграфі нашого статуту: збирати тих селянських письменників, що визнають диктатуру пролетаріяту й разом із ним ідуть творити нову пролетарську культуру. Активність заможніших верств села, деякі настрої зневіри й пригніченості в його п а в е р и з о в а н о ї частини, що в свою чергу відбивається і на настроях частини сільської інтелігенції і півінтелігенції, звідки переважно походять плужани — реальні причини цієї загрози.

Але «Плуг» для того і створений, щоб боротися з рештками «просвітянства» — дрібнобуржуазної ідеології як серед своїх членів, так і їхніми творчими зусиллями серед широких мас селянства. Було б малодушністю цього не визнавати — і з тим більшою енергією працювати, що більше стає небезпека. Основний тягар боротьби звичайно лежить на плечах пролетарської частини «Плуга»

і тих старіших його членів, що вже не раз видержали багато боїв у складній ситуації останніх років. Свідомість громадських обов'язків, що лежать на них, запорука того, що й надалі спілка розвиватиме свою роботу так, що буде вірною пособницею своїх товаришів пролетарських письменників і даватиме для них нові й нові кадри вихованих у своїх лавах членів. Це ніяк не позбавляє її і самостійного значіння як певної групи мистців, що поставили своїм завданням обслуговувати художніми творами селянство в приступній для нього формі.

А для осягнення цієї мети лишається в силі поставлене нами з дня нашого засновання п'ять років тому гасло невпинної упертої учоби, підвищення кваліфікації, учоби в кращих представників української, російської, європейської, всесвітньої літератури від стародавніх і до наших днів, а разом — і то насамперед — учитися в наших читачів.

Із цим гаслом вступаємо і в новий десятий рік пролетарської революції.

ХТО ЛІКВІДУЄ ПРОЛЕТЛІТЕРАТУРУ?

«Страшне» сугубо відповідальне це слово — «ідеологія».

М. Яловий.

«Теоретична плутанина ліквідаторів».

«КіП» № 36

Страшне, сугубо-відповідальне слово — ідеологія.

С. Пилипенко.

«Хто ліквідує пролетлітературу».

«КіП» № 37

Побувавши на курортах, ваплітяни з новим запалом кинулись у літературну дискусію. На голови супротивників знов посипались:

1) «Ворони, що з усякої нагоди чіпляють собі “марксівського” хвоста, аби скидатися на павичів...».

2) «Ступи, хоч би й йоркширської чи якої там породи, що показують себе в своєму “органічному” вигляді і в гонитві за жолудями підривають коріння молодого літературного дуба...»

3) «Цілковиті невігласи й персонажі з побутової “малоросійської” п’єси» ...

4) «Ті, що в них глузд давно з’їхав набакир... розводять літературну проституцію, що ім’я їй халтура... Компромітують всі наші зусилля у створенню письменника й письменства... Грають на “темних” інстинктах... ліквідують пролетарську літературу... куркулізують її і т. д., і т. д.».

Це, так би мовити, об’єктивно. А суб’єктивно — бере президент Вільної Академії Пролетарської Літератури

товариш М. Яловий ім'я «визнаного вождя ліквідаторства пролетарської літератури на Україні тов. С. Пилипенка» і, нагороджуючи його також силою чемних епітетів, зрушується на нього в 36 номері «КІП'у» академічною статтею «Теоретична плутанина ліквідаторів».

Плутанина ця, на думку визнаного вождя пролетарської літератури на Україні тов. Ялового, сконденсована у такій моїй цитаті:

В художню літературу я (С. Пилипенко) включаю різні форми її від найпростіших до найскладніших і не тільки генералів від літератури вважаю за вояків, але й силу непомітних маленьких одиниць, що їхніми зусиллями не в меншій мірі формується великий багатогранний культурний процес («КіП» № 26 р.).

Хто ці непомітні маленькі одиниці — викривається в другій цитаті, що її згадує тов. М. Яловий «по пам'яті», а я можу навести точно:

Поняття літератури в радянських умовах ми повинні поширити, включивши в неї велетенську працю наших робітників, чого не знало буржуазне суспільство. Так само в поняття художньої літератури треба включити художній розділ наших стінгазет і рукописних журналів, як також і художні дописи робітників, бо й вони виявляють образний світ свого колективу. По суті різниця між ними і працею професіоналів-мистців полягає лише в числі і силі образів. Це речі даної категорії, різної лише кваліфікації. Спільні зусилля всіх їх вливаються в один могутній процес розвитку нової літератури, а цей — у загальне річище великої культурної революції.

Цієї думки я держався, держуся і держатимуся. І ця думка про поширення нашого розуміння літератури взагалі і літератури художньої зокрема називається шановними академіками ліквідаторством.

Тов. Яловий так про це пише в згаданій вище статті (підкреслення М. Ялового):

Все це поширення літератури «в пролетарському розумінні» є не що інше, як тільки звуження, зниження і припущення пролетарської літератури перед буржуазною; все це є примітивізм і упрощенство; все це є безсоромна вульгаризація наших завдань в справі втягнення в культурне (і в літературно-мистецьке зокрема) будівництво широких робітничо-селянських мас; все це є об'єктивно здачею позицій в галузі літератури попутницько-непманівській породі і фактично концепцією ліквідації пролетарської літератури.

Сказано сильно. Настрашитися є чого. Справді виникає питання про ідеологію, тільки без лапок, що їх так чомусь полюбляє наш опонент. Очевидно, що свиней, котрі підривають молодий дуб пролетарської літератури, треба гнати від неї, якнайшвидче і якнайдужче. Очевидно, що перед широким читачем треба викривати ворон, що чіпляють до себе марксистського хвоста і можуть паморочити голови несвідущим. Очевидно, що треба шукати соціальних коріннів цієї викривленої ідеології десь серед куркульні, серед кіл буржуазного суспільства і показувати всю антипролетарськість, антикомуністичність цих невірних поглядів на пролетарське мистецтво.

Тому цілком слушно перед наведеною погромною тирадою тов. М. Яловий патетично викликає:

Але ж який «бог глузду» зможе дозволити нам зачисляти як пулипенківських школярів, так і наші тепер стінгазети з робітькорамі до літератури? Та, очевидно, тільки той, що в нього глузд давно з'їхав набакир.

Риюся по своїй органічній звичці під пролетарським літературним дубом (зі словом «дуб» багато можна було стилістичних прийомів ужити, але полишаю ці вправи для ваплітянських аматорів образотворчого мистецтва) — і відшукую того — «бога глузду».

Находжу резолюцію ЦК РКП(б) про політику партії в галузі художньої літератури («Правда», 1 липня 25 року, український текст — «Нова Книга», № 7–8 — 25 р.).

Читаю пункт 2:

Частину масового культурного руху становить розвиток нової літератури — пролетарської та селянської насамперед, починаючи від її зародкових, але разом з цим надзвичайно широких своїм обсягом форм (робкори, сількори, стінгазети тощо), і кінчаючи ідеологічно-усвідомленою літературно-художньою продукцією.

І бере мене нестерпучий жах: невже і в нейтрального органу моєї партії щось набакир пішло, коли продукцію робсількорів він у нову літературу заводить? Невже всі ми, комуністи, отак поширюючи поняття літератури, дійсно підриваємо того пролетарського дуба? Куркулізуємо літературу, вульгаризуємо її, запроваджуємо проституцію, халтуру...

Ні, думаю собі, як би там не лаяв мене президент вільної Академії з усіма своїми академічатами — все ж таки по жолуді ходитиму в іншому стаді, саме в тому, що цю резолюцію підтримує.

А ваплітянам скажу так: покиньте ви, любі друзі, надавати моїй скромній особі такої великої ваги — головно-го ліквідатора пролетлітератури. Ні мої особисті, ні чієїсь іншої погляди аж ніяк не можуть пошкодити вам творити пролетарські змістом і формою твори і будувати нове мистецтво. Чи буде «Плуг» організацією літературно-громадською, чи будуватиметься за типом ВАПЛІТЕ, одбираючи лише високо кваліфікованих майстрів у замкнуту цехову організацію, чи зрештою послухатися вас і зовсім заборонити окрему спілку, а натомість організувати гуртки культурної самоосвіти, — від того якість вашої творчості не постраждає і дуб пролетарської літератури не завалиться. Ніхто вас, ваплітян, не силує займатися культурництвом, коли ви самі цього не хочете. Нащо ж ви цькуєте тих, хто добровільно бере на себе цей обов'язок і не боїться зашкодити цим своїй мистецькій кваліфікації, витрачаючи дорогий творчий час на громадську роботу і марудну працю з «графоманами», у категорію яких ви, на жаль, залічуєте часто в полемічному

запали просто малокваліфікованих початкуючих авторів. Нащо ви, вже раз биті постановою вищого органу партії, намагаєтеся знову у своєму «зошиті» товкмачити те, що вже раз засуджене, а потім у цій же статті тов. М. Ялового з невинним видом пишете:

Останні авторитетні виступи в пресі, а особливо постановою нашої партії внесли ясність і недвозначність у постановку і розв'язання тих питань, що по суті вийшли з дискусії за межі наших внутрішніх чисто літературних справ.

Значить, для вас іще не все ясно і недвозначно? Значить, правий тов. Хвиля, запитуючи вас недавно у «Комуністі» — «куди і з ким»?

Таке ж запитання криється в другій статті про ваш «Зошит» — тов. Щупака в «Пролетарській Правді», як також і в моїй рецензії — у журналі «Плужанин». Ваплітяни, замість відповідати на тяжкі обвинувачення у цих наших виступах, пішли у контратаку «теоретичною плутаниною ліквідаторів» тов. М. Ялового. Ви знайте, що ця контратака не вдалася, що обвинувачення в ліквідаторстві, скеровані на моє ім'я, фактично мусять бути адресовані на іншу адресу, далеко поважнішу і серйознішу.

Тому й ми маємо сміливість повторити вже раз одержане ваплітянами запитання:

куди і з ким?

ЛІТЕРАТУРНА АРИТМЕТИКА

Складені орієнтаційні видавничі плани на 1926–27 рік. Плани ці дають мало втішного. Всі видавництва по всьому Союзу перебувають у жахливому стані. Видавнича криза набула таких розмірів, що стала предметом обмірковування найвищого господарчого органу СТО. Там, очевидно, найдуть причини ненормальностей у загальній постановці видавничої справи, що призвели до катастрофи (інакше, як катастрофою, ми не можемо не назвати той факт, коли, прикладом, план ГИЗ'у РСФРР скорочують з 700 млн відбитків до 400; для порівняння: реальний план нашого ДВУ складатиме біля 90 млн, лишаючись проти плану цього року стабільним).

Зацікавлені в тій чи іншій галузі видання особи і організації починають бити на ґвалт: буде нестаток літератури, літературний голод, затримуватиметься культурний розвиток країни. У нас на Україні в особливо небезпечному стані стоїть видання наукової літератури, чому дозволю собі колись присвятити особливу статтю. Це дійсно загрозливе явище, і потрібні якісь особливі заходи цього лихові запобігти.

Сьогодні — про художню літературу, власне — сучасну. Про це в № 38 «КіП» була стаття О. Слісаренка «Художня література й видавництва». Автор, теж робітник одного з українських видавництв, приходиться до такого висновку:

«За попередніми підрахунками найбільші наші видавництва, — пише він, — виділяють разом для сучасного красного письменства біля 150 друкаркушів і в крайньому разі ця кількість може піднятися до 200 аркушів, то може задовольнити лише 60–70 % потреби наступного року й поставити зовсім за видавничими можливостями

30–40 % літератури». До цього О. Слісаренко додає примітку «підрахунки ці зроблено на підставі реального обліку продукції кожного з письменників». Причини цього явища автор шукає в тім, що «ця видавнича галузь у них (видавництв) стоїть на положенні пасинка», що була невірна тиражна політика, що видавництва вважають художню літературу малорентабельною, що «вона, крім турбот і неприємностей, їм нічого не дає» і т. д. І кінчає: «Все це мусить (мабуть — примушує) нас замислитись над виходом із становища, при якому розвиток культури і мистецтва буде загальмований*». І коли зараз ми ще уникаємо гострої кризи, то незабаром вона може загостритися, а це в значній мірі здеморалізує молоді кадри нашого письменства».

Вихід О. Слісаренко бачить в утворенню нового видавництва — «на яке можна було б покласти завдання спеціалізуватись виключно на красному письменстві, зокрема художній літературі». Кінчається стаття тим, що, мовляв, кооперативні й державні установи мусять дати гроші для утворення такого видавництва.

Дозволю собі виступити насамперед проти Слісаренкової літературної аритметики. Коли б дійсно наші видавництва обмежилися 200 аркушів для сучасного красного письменства — це була б повна катастрофа. Насправді це не так.

У видавничому плані ДВУ твори сучасних авторів розсипано по скількох секторах. Сектор художньої літератури має для цієї мети 120 аркушів на прозу й поезію, 20 аркушів на п'єси, 30 аркушів критики, 35 аркушів на літературні альманахи — отже, всього 165, що вже разом з книгоспілчанськими 60 аркушами покриває «голодну норму» О. Слісаренка. Очевидно, ці цифри й мав він на увазі, б'ючи на сполох. Але не добачив він, не роздивившись уважно наші видавничі плани ще скількох секторів ДВУ, де дається місце для творів сучасних

* Полишаю зовсім без полемізування обговорення потреб читачьких, а не авторських — у цих потребах, очевидно, треба шукати мірила культурного розвитку. — *Прим. автора.*

українських письменників, а саме: в юнсекторі 40 аркушів, в військовому секторі — 40 аркушів, у дитячій літературі — 20 аркушів, в науковій — 40, а в підручній шкільній — 20, отже, ще 160, а разом з попередніми — 325, що покриє ті 30–40 %, котрі О. Слісаренко за своїми підрахунками лишив за видавничим бортом. Не знаєм методу, за яким він ці підрахунки продукції кожного письменника складав (виходить, що всього на Україні цього року вони спродукують 300–350 аркушів). Чи не мав він на увазі тут лише продукцію 25 ваплітян (так воно, на нашу думку, може статись), чи не забув він, що письменницький український актив складає тепер приблизно 100 авторів? З цієї емпіричної цифри виходячи і вважаючи, що кожний автор пересічно дасть аж десять аркушів на рік нової гідної до друку продукції, матимемо далеко більшу суму — аж 1000 аркушів, потрібних для того, щоб «не здеморалізувати наше молоде письменство». О. Слісаренкові треба було б оперувати принаймні такою цифрою, щоб навести жах і бити на сполох.

Приймемо таку загрозливу суму. Що можуть відповісти видавництва? А ось що.

Перше: крім ДВУ і «Книгоспілки» з їх 325 аркушами, є ще «Український Робітник», «Рух», «Слово», «Час», «Плужанин», «Маса», з котрої кожне дасть принаймні по 30 аркушів на художню сучасну літературу — всього 150 аркушів. Аркушів 25 піде, як максимум, поза видавництвами накладом автора, якоїсь газети, журналу і т. інше. Отже, вже матимемо 500 аркушів книжок.

Друге: ми маємо на Вкраїні біля 20 журналів, з котрих кожний дає в місяць пересічно 2 аркуші на красне письменство. Всього значить теж біля 500 аркушів на рік.

Коли поставити за правило видавати окремими книжками лише більші речі (романи, повісті, збірки особливо видатних авторів-новелістів), а для літературної молоді й обслуговування нової продукції авторів майбутніх збірок новель і поезій дати місце теж у журналах — ми покриємо усю потрібну кількість, усі 1000 аркушів.

Третє: видавництва на цьому не спиняються. Намічені до видання три нових українських журнали-місячники

для літературних організацій (один спеціально для літературного молодняка). Разом вони займуть 400 аркушів літературного матеріалу.

Нарешті четверте — для демонстрації нового матеріалу чимало віддаватимуть місця наші газети (в тому числі і «КіП») у своїх літературних сторінках. Це дасть біля 100 аркушів на рік.

Отже, разом маємо солідну цифру у 1500 аркушів для нової художньої літератури — бодай стільки написали б путящого!

Можливо, що і я помилився в своїх підрахунках. Можливо, що актив узятий замалий, а продуктивність теж вираховано невірно й мій запас у 500 аркушів теж недостатній, але у всякому разі катастрофи на цій ділянці культурного фронту немає. Вихід молоді літературні сили матимуть, і кричати на гвалт нема чого.

Гірше стоїть справа з виданням класиків українських і європейських, але це особлива тема й до неї маємо колись іще повернутися. У всякому разі обмежувати свої плани в цій галузі наші видавництва, як і у всіх інших галузях, примушені не через визнання художньої літератури «пасинком» і якимись наріканнями на її нібито нерентабельність, бо після підручників красне письменство стоїть на першому місці, і коли б наші видавництва керувались виключно господарчими інтересами, вони б що-що, а це ніяк би не скорочували. Не робить винятку і поезія, яка в повних тиражах (і, зрозуміло, доброї якості), що справедливо зауважує О. Слісаренко, теж являється товаром ліквідним проти загального поверхового погляду на цю справу.

Отож брак матеріальних коштів, що відпускаються на видавництва, є основна і єдина причина обмеженості видавничих планів. А Слісаренко звертається до кооперативних і державних організацій: подайте на бідну літературну душу!

Тут я боюся, що мене невірно зрозуміють, ніби я проти того, щоб О. Слісаренкові сотовариші дали тих коштів. Щастя їм доле!

Але ж треба хоч трохи розумітись на видавничій справі, щоб знати, що це аж ніяк не врятовує, що треба мати гроші не тільки на саме видання, але й на продажу. Адже такі окремі видавництва самі розповсюджувати свою продукцію не можуть, а мусять іти до тих самих ДВУ й «Книгоспілки», щоб вони купили й продали їхні видання. Іншими словами: в бюджеті основних видавництв мусять бути кошти на цю купівлю. Получається «зачароване коло», бо коли б ці видавництва мали зайві гроші на купівлю в О. Слісаренка чи кого іншого — вони радше самі видавали б на ці кошти, бо ж не по собівартості О. Слісаренка продаватиме, а з якимось відсотком на організаційні видатки й на розвиток своєї справи. Отже, вони не купуватимуть (бо коли купують у «Часа», «Руху» тощо, так то тому, що й ті мають такий-сякий торговельний апарат і ведуть вимінні операції). Отже, нове будь-яке видавництво (скажемо, техвидав, про який зараз багато балачок) не можна мислити собі без власної торговельної мережі, без крамнички. А це знов же призводить до високих накладних видатків і змушує грошедавців замислюватися над доцільністю такої справи. Між іншим, це було одною з основних причин, що призвела до злиття колишнього «Червоного Шляху» з «Держвидавом», як не вважати потреби в той час нагально колишнє «ГИУ» українізувати цим способом.

Отож проект О. Слісаренка кустарницький. Окреме літературне велике видавництво сенсу не має. Такі видавництва можуть бути лише маленькі, групові, без широких планів (як-от київські письменники організують свою «Масу», плужане — видавництво «Плуг», як неоклясики мають для своїх потреб «Слово»). Варт і ваплітянам мати своє «Вапліте». Це інша річ, і не про це йде мова. Специфічні потреби літературних угруповань наші видавництва обслуговують — цілком природно — неохоче, і тут самодіяльність свою виявляти треба. Але ж це ніяк не дає права кричати про загальний катастрофічний стан видання сучасної української літератури.

ПАМ'ЯТІ ТОВАРИША

Сумні роковини... 3 грудня 1925 року тяжка хвороба здолала молодого Василя Еллана-Блакитного. Так само, як сім років тому лиха смерть спіткала його одноборців Гната Михайличенка й Василя Чумака. Їх пам'яті присвячуємо ми це число.

Малий розмір нашого журналу, його специфічна установа й своєрідна аудиторія не дозволяють нам повніше й глибше спинитися на дорогих постатях. Та й важко робити висновки про такі близькі події, про те, де співучасниками були ми самі. Зосібна смерть товариша Блакитного ще ятриться свіжою раною, ще так пов'язана тисячма нитями з усім тим, що ми робимо, серед чого живемо.

Є старе заялозене прислів'я: про мертвих або гарне, або нічого. Ми не любимо цього прислів'я, ми не повинні його любити. Адже ми не судимо людей, як відокремлених з оточення осіб. Ми знаходимо пояснення і гарних і лихих учинків, і справедливих і помилкових думок в цілій складній мережі обставин і умов, серед яких проходила діяльність тої особи. Те, що лихим, неправдимим здається тепер, могло бути гарним, істинним тоді, що складне, туманне, майже не розв'язне було колись — здається таке просте, ясне тепер. У світлі доби, в обставинах тогоденних треба розглядати життя кожної людини, і коли ми загадуємось питанням: що вона, тая людина, зробила для пролетаріату, для пролетарської культури, мистецтва, літератури, — треба додавати ніби маленьке, але таке важне — в умовах свого часу.

Так підходимо й до оцінки короткорічного життя товариша Еллана-Блакитного. Знаємо його як політичного діяча-революціонера, як громадського діяча-культурника,

журналіста, поета, сатирика, — в багато сухих схемок розбити може майбутній біограф кипуче життя небіжчика.

Але яку з цих бухгалтерських ділянок зокрема ми не візьмемо — завжди лишимося з певною часткою незадоволення, з почуттям якоїсь незакінчености, недороблености. Багато розпочато — та не до краю...

Як політичний діяч, тов. Блакитний, беручи спочатку активну участь у самому центрі політичного руху, далі трохи одсувається, відходить, стає на інші ролі, іншого масштабу й значіння.

Як громадський діяч-культурник, тов. Блакитний зосібна визначився організацією спілки «Гарт», що мала об'єднати мистців різної мистецької зброї, — але не довершив своєї справи, не встиг закріпити її — і «Гарт» ще за життя В. Блакитного догорів разом із ним.

Як журналіст, почавши з палких статтів-закликів, зі статтів, сповнених нових проблем і проєктів, що будили думку й спонукали до активної праці трудящих, далі переходить до звичайних інформаційних переказів, тлумачінь і лише зрідка спалахує ранішнім огнем.

Як поет — блиснувши «ударами молота і серця» — майже не додав нічого цінного, рівного первотворам своїм, до цієї скупой спадщини.

Прозові спроби тов. Блакитного так і лишилися спробами. Недуга не дала йому змоги їх розвинути. Знаємо тільки, що прикутий до ліжка, напівпаралізований тов. Блакитний усе намагався створити щось із художньої прози, але... але пам'ять уже не служила йому, і ці писання лишилися пам'ятником жорстокої боротьби з самим собою.

Як сатирик, т. Блакитний — Валер Проноза, створив мало достойного довгорічної згадки, і товариші частенько говорили йому, що він силує себе, витрачаючи сили на непритаманну йому фейлетонну працю. (Я особисто з цією порадою не зовсім згодний).

Навіть у звичайних міжлюдських зносинах згадуємо певну деградацію: спочатку щирий, одвертий з усіма близькими, далі тов. Блакитний стає трохи недовірливим,

підозрілим і до кінця щирим, ласкавим лишається тільки з молоддю, з дітьми.

Що таке, питає здивований читач, — ви хочете вмалити значіння тов. Блакитного? Доказати, що на нього вплинув НЕП чи щось інше? Що він поволі знижувався, а не йшов угору? Не те, не друге і не третє.

Ми хочемо сказати цим, по-перше, що треба брати цілокупного т. Еллана-Блакитного з усією його багатогранною, неугавною діяльністю і пам'ятати, що, коли він спадав як безпосередній політичний діяч — виростав як громадський організатор, коли закидав «суто художню» творчість — запас енергії витрачав на фейлетони — але завжди за працею, корисною, і завжди зовні життєрадісний, з невеликим прихованим ліричним смутком — почасти наслідком фізичної хорости.

І по-друге: беручи отак цілого тов. Еллана-Блакитного, треба поставити його в умови 1917–25 років — і тоді вимагати й цінувати. Згадаємо, що це був час, коли боролася за своє існування й формувалася українська пролетарська держава, коли доводилося кожному активному робітникові щоразу міняти зброю, способи й знаряддя боротьби, коли українському робітникові зокрема було важко, бо водночас доводилося боротися на фронті національної політики так з українцями, як і з русотями; час, коли ще й досі не можемо вщерть приступити до будови нової культури в усій її складності, бо силу енергії ще доводиться витрачати на один з основних елементів цієї культури — мову, чого не знають, приміром, наші руські товариші; час, коли ділянок культурного фронту було більше, ніж окремих культурних одиниць, котрі могли б бути провідниками на цих ділянках; час, коли життя ставило все нові й нові вимоги, коли трудящі маси в жадобі культури росли скоріше, ніж ті, хто цю жадобу міг задовольнити...

Ось це все зваживши, візьмемо суму зробленого в тих тяжких умовах товаришем Блакитним — і побачимо, що мала з першого погляду спадщина його насправді

є чимала, що йому, одному з піонерів нової української пролетарської культури, належить велика честь і шана, що це не звичайні надгробні «хороші» слова про небіжчика, що про нього не годиться, мовляв, згадувати лихого, а належна й незалежна оцінка нашого любого, передчасно взятого смертю товариша.

ЗНОВ ЗА ЄДИНИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ФРОНТ

Перший етап гарячкової літературної дискусії пройшов. Маємо покайного листа ваплітовців. Маємо новонароджену молодняцьку письменницьку організацію і маємо надію, що їй уже не пропонуватимуть перетворитися в гуртки мистецької самоосвіти. Маємо, нарешті, організаційну нерозбериху в Києві і спроби утворити там ваплітовського характеру МАРС (майстерню революційного слова), що її назву дехто влучно пропонує читати з кінця.

Отже, бачимо розхристане після жорстокого бою бойовище — наслідок зради жовтневих позицій у літературі частиною мистців, що іменують себе пролетарськими. Атмосфера вагітна на нову, гартованського типу, організацію, що поволі має ввібрати в себе все, що міцно стоїть на жовтневій плятформі й мусить колись завоювати собі провід у літературних справах. Праця марудна й тяжка: збирання сил, гартування й кваліфікація їх. Але методи відомі й випробовані. Внести лише корективи відповідно до сучасних вимог. Час потрібний для цього всього менший, ніж це було за життя фундатора першої спілки пролетарських мистців, тов. Блакитного. Більше стало й людських сил для того.

Вім'я цієї спільної мети — організації міцного центру пролетарської української літератури — мають в єдиному революційному фронті працювати всі групи й одиниці, що гасло пролетарської культури несуть на своєму прапорі. Майбутня єдина Всеукраїнська федерація пролетарських письменників — організаційна форма, що до неї раніше чи пізніше маємо прийти. В ній місце й «Плугові» як організації революційно-селянських письменників,

що визнають диктатуру пролетаріату і вкупі з ним йдуть до утворення нової культури.

Боротьба з усіма, хто перешкоджає великому творчому процесу серед робітничо-селянських мас, хто заражає її буржуазною ідеологією, заважає буйному зросту радянського молодняка, — конкретний зміст праці єдиного революційного фронту.

Поновлений «Червоний Шлях», новий молодняківський часопис, двохтижневий з чергового числа «Плужанин», мережа інших журналів і газет (не забудьмо новоутворену українську робітничу газету «Пролетар» — могутній засіб виявити й викохати нові творчі сили безпосередньо серед українського робітництва) — ось широка трибуна для цієї боротьби, трибуна, що вінчається центральними партійними органами «Комуніст» і «Більшовик України», які щоразу більше дають провідного матеріялу у справах культурного будівництва й відгукуються певним марксистським освітленням на літературні події наших днів.

А понад усе, як і раніше, уперта учоба, кваліфікація молодих сил. На письменницькому фронті основна зброя — художня творчість. Тільки нею завойовується маса.

Отже, творення нових художніх цінностей — головне завдання для всього революційного фронту, разом із організованою товариською (бо хоче допомагати, а не угробити!) марксистською критикою. Притягнення видавництва як матеріяльної бази для виконання цього культурного плану й машини для розповсюдження нових марксистських здобутків.

Ось ті головні лінії практичної роботи, що мають бути покладені нами для дальшої праці після першого етапу літдискусії. Ми називаємо його першим, бо живуть ще сили, що породили її, бо не кінчена боротьба, а переходить лише в іншу фазу, бо доведеться ще зіткнутися в багатьох суперечливих справах.

Перемігши в основному й маючи досить болючі урази в деталях — готуймося до нових боїв за пролетарську культуру, а для цього, насамперед, —

знов за єдиний революційний фронт!

ЗАЯВА КОМУНІСТІВ-ВАПЛІТЯН

Після півторарічної жорстокої літдискусії, що почалася памфлетами т. М. Хвильового й кінчилася широким обговоренням справ культурного будівництва на Україні в центральному органі компартії, президія ВАПЛІТЕ склала зброю і визнала свої помилки. В № 280 «Комуніста» (4 грудня) читаємо «Заяву групи комуністів членів ВАПЛІТЕ», підписану т. т. Досвітнім, Хвильовим і Яловим. Цитуємо:

1. Ми визнаємо, що гасло орієнтації на «психологічну Європу», будь-яку «минулу — сучасну», «пролетарську», «буржуазну» враз із змаганням розриву з російською культурою, поруч із нехтуванням Москви (що є центр всесвітньої революції), як і «центра Всесоюзного міщанства», було безперечно збоченням із класової пролетарської лінії інтернаціоналізму.

Цією заявою вичерпується проблема «Європа чи Просвіта», що про неї цілі стоси списано й брошурки понавидавано. Ясно, що «ні Європа, ні Просвіта», як це пробували й ми посилено доказати на сторінках «Плужанина», хоч і одержували за це назву «просвітян» і тих, що не розуміють усієї величі європейської культури.

Друга не менш важлива заява звучить так:

2. Ми визнаємо, що теорія боротьби двох культур в інтерпретації тов. Хвильового відповідає економіці капіталістичного розвитку і що цілком неможливо застосувати її в будівництві нової української, радянської культури на базі радянської економіки й диктатури пролетаріату.

Так, товариші! І ми весь час товкли про теорію двох культур, та не національних, а класових — про боротьбу

за інтернаціональну пролетарську культуру, куди й українські пролетарі внесуть свою частку. Нас за це звали «напостовцями», «москвофілами», «епігоністами» і ще хто й чим. Справа вичерпана й тут, як і в дальшому визнанню:

3. Так само за помилку ми вважаємо «апологію» неоклясиків у першому зошиті «Вапліте».

Ми дуже раді, що й тут не помилилися, вказуючи на цю помилку статтями й рецензіями в нашому журналі.

З одним ми не згодні в декларації ваплітян. Пояснюють вони свої помилки тим, що:

до вищезазначених збочень від пролетарської партійної лінії ми дійшли в запалі літературної дискусії, в боротьбі з проявами неуцтва, напостовства та просвітянства, в запалі боротьби проти вікового «епігонізму», що проти них ми вважаємо за свій революційний марксистський обов'язок провадити боротьбу й надалі.

Як у запалі, так у запалі... Так, може, не все те, що в тому запалі називалося напостовством, просвітянством і епігонізмом, було дійсно таким. Може, й тут є помилки? Це — перше.

По-друге: ці смертні гріхи ваплітяни досі шукали здебільша серед революційних літературних об'єднань, зокрема у нас, плужан, тобто тих, хто й сам (див. наші передові) не зрікається від можливості засмічення буржуазною ідеологією і свідомо з цією можливістю бореться, саме для цієї боротьби об'єднуючись і шукаючи братерського співробітництва в пролетарських організаціях. Тим часом справжні огнища буржуазної думки лишалися без обстрілу з боку ваплітян.

От із цим ми й не згодні в їх декларації: мало пообіцяти боротися з просвітянством і т. д. (в тому ваплітяни матимуть у нас посильних спільників), але треба вважати за свій революційний марксистський обов'язок боротися в першу чергу з тими, хто їхні думки використовував проти компартії і радянської влади — з закордонною і тутешньою внутрішньою еміграцією, з кублами буржуазної думки. Хто зорав поле, мусить його й заволочити.

ПЕРШИЙ ВИСТУП «МОЛОДНЯКА»

Не дуже він удалий. Це декларативного характеру стаття Олексія Кундзіча (члена бюро групи) в № «Комуніста» від 12 грудня. Примітка до статті каже, що вона «подається яко відповідь на ту величезну кількість запитань, що ми (молодняківці) одержуємо в листах і усно з усіх усюдів». Відповідь тов. О. Кундзіч дав дуже просто: «Приєднуйтесь до нашої лінії, не пишiть халтури, і ми будемо вас вважати своїми товаришами». Може, когось ця формула і задовольнить, але більшість усе ж таки, гадаємо, запитає: «А в чому ж полягає ця “лінія” і куди вона приведе»? Відповідь така: «Наша організація являється ячейкою майбутньої пролеторганізації, ми мислимо собі можливості пролетарської літератури в динаміці, в природньому шляху дальшого розвитку пролетарського суспільства».

Коли взяти цю формулу в її теоретичному значінні, знаходимо знайоме ваплітівське твердження: на Україні, мовляв, українського пролетаріату немає — чого там пролетарською організацією розводиться. Спочатку — «дайош пролетаріят!» Але не це нас зараз цікавить.

Що це значить в організаційних справах? — За досить туманними фразами і безліччю потрібних і непотрібних лапок у статті тов. О. Кундзіча (на всьому видно, що редакції «Комуніста» довелося попріти коло Кундзічового стилю й мови) — у цій цитаті добачаємо саме те, на що ясної відповіді «Молодняк» ще не дав, а саме:

Чи він хоче перетворитися в пролеторганізацію («в природньому шляху розвитку пролетарського суспільства») і, значить, щезнути як молодняк, а з нового літературного молодняку має творитися нова молода група за керівництвом ЛКСМУ?

Чи він — молодняк — лише одна з організаційних ячеек, що боротиметься за творіння нової пролеторганізації і має й надалі лишатися як молодняк?

Конкретніше: чи нам чекати, поки молодняківці «в динаміці» підростуть і тільки тоді пролетарське суспільство спроможеться на пролеторганізацію, чи й немолодим (віком) пролетписьменникам можна вступати зараз у «Молодняк», бо це і є те, чого ми так довго очікуємо?

І ще одна неясність, що зачіпає «Плуг». Тов. О. Кундзіч так плужан, спасибі йому, кваліфікує: «“Плуг” є організація, що не турбується і не має установки турбуватися (розумію — турбуватися активно) про досягнення можливих верховин пролетлітератури». За які верховини «Плуг» (очевидно — пасивно) турбується, лишається невідомим. Але, як протилежність, висовується гасло «Молодняка»: «наша мета гартувати фалангу художників з робітничо-селянської молоді». Тепер розуміємо: «Плуг» — організація революційно-селянська, тобто сумнівна щодо ідеологічно-пролетарської чіткості, а «Молодняк» — організація робітничо-селянська. Вірно — більше шансів на витриманість. Ну, а як же з суто пролетарською бути? Знов чекати на «динаміку»?

До цього прилучається старе болюче питання — про літгуртки, про тих, кого називати чи не називати «халтурниками», називати чи не називати своїми товаришами. Чому тов. Кундзіч може бути в бюро «Молодняка», а який-небудь «провінціал — енка» не може? Де межі молодняка? Де кінчається учоба на письменника і починається кваліфікація на письменника? Для літературної молоді це питання гостріше стоїть, ніж де, і його не поминути молодняківцям.

Нас можуть запідозрити в нападі на молоду організацію, тому зазначаємо твердо і без ніякого туману:

На нашу думку, для існування на Україні «Молодняка», організації типу «Молодої Гвардії» в Росії, приспів час, цю організацію ми вітаємо і будемо підтримувати.

Але в той же час ми вважаємо, що на Україні, крім «Молодняка», приспів час творити суто пролетарську

організацію, якою мала б бути ВАПЛІТЕ, та з відомих причин не виправдала надій, і якою колись прагнув був бути «Гарт».

Отож, «у динаміці» молодняківці перманентно переходитимуть до цієї нової організації, а натомість придитимуть до них свіжі резерви знизу.

Так треба ставити справу — і, на жаль, цього не бачимо в декларованій статті О. Кундзіча.

НОВИЙ ЛІТЕРАТУРНИЙ СОЮЗ

Пролетарські письменники України готуються до з'їзду. Виголошується гасло єдиного революційного фронту. Пора покінчити з організаційними справами і всі сили покласти на те, що мусить робити письменник — писати... Треба пошкодити цій справі, пересварити робітничо-селянських мистців, дезорганізувати їхню роботу.

Перед, звичайно, веде ВАПЛІТЕ — вільна академія пролетарської літератури на чолі зі своїм ідеологом т. М. Хвильовим.

Критико-публіцистичне лезо першого числа журналу «Вапліте» скеровується не на кого іншого, як на т. В. Коряка, що зараз свої сили покладає саме на організацію пролетарських письменників, саме на консолідацію революційних сил. У статті «Соціологічний еквівалент» М. Хвильовий всіма способами намагається здискредитувати В. Коряка як критика-марксиста, винуватить, що він не дав докладних характеристик окремих авторів і окремих їх творів і т. д. Кінчається стаття закликом: молоді критики (як-от Б. Коваленко) не йдуть за Коряком, у нього нічому не навчитесь. Ось як треба критикувати (наприклад — твори Ів. Сенченка), а не так, як В. Коряк, і йдуть панегірики творам ваплітян.

Мета ясна. Зброю направлено вірно. Ваплітянам допомагає новий союзник — бувший комункультивець В. Василенко на сторінках... «Комуніста» статтею-рецензією на журнал «Молодняк». Основний мотив рецензії — молодняківці, цурайтеся «Плуга», відходьте від нього якнайдалше, не майте з ним нічого спільного.

І тут мета ясна: вставити клин поміж цими спорідненими організаціями саме в цей момент, коли потребується

спільна робота, спільна акція на фронті ідеологічної боротьби.

Маємо, таким чином, новий літературний союз — Хвильового з Василенком. Робота дружня — не за страх, а за совість. Вся пролетлітература може з цього тільки радіти — і ми, плужани, приєднуємось до цієї «радості». Нащо, справді, полемізувати з Донцовим тощо, коли В. Коряк ближче?

ЩО ТАКЕ «ПЛУЖАНСТВО»

В запалі літдискусії полемісти чимало приємних епітетів поідносили один одному. Створений був і термін «плужанство» як щось тотожне «просвітянству», селянському примітивізму і взагалі чомусь низькому, кепському. Демагогія є демагогія, тому вона й не боїться з брехні правду робити, аби, мовляв, мені добре було... Основне, що давало змогу нашим паплюжникам підносити таке трактування, є те, що ми одні на Україні носили назву спілки селянських письменників. Отож, коли селянські, то й просвітяни, то й назадники і т. п. Одне слово, нам накидалася репрезентація всього селянства. Кажемо цим доброзичникам: дякуємо красенько за таку репрезентацію! Ми її ніколи не домагалися, а щоб було ясно, якою групою революційних селянських письменників є «Плуг» і що таке плужанство як літературно-громадська течія, посилаємо читачів до першої нашої літературної сторінки в газеті «Селянська Правда» (7 січня 1923 р.), що вийшла з гаслом:

Ми йдемо від плуга до машини,
Од села в майбутнє місто.
Йди до нас, поете-селянине,
Підемо вперед із робітництвом!

За цим гаслом гуртувалася спілка «Плуг» і це гасло найупертіше проводила в своїй літературній творчості за всі п'ять років свого існування. Чи є в цьому гаслі чогось просвітянського, примітивного, низького? Чи все селянство і всі селянські письменники підуть за цим гаслом? Хай судять читачі, знаючи, звичайно, що в цій нотатці ми могли лише одну, найголовнішу, рису «плужанства» подати, маючи надію колись розгорнути ширше цю тему.

П'ЯТИРІЧЧЯ «ПЛУГУ»

I

Третього квітня минає п'ять років з дня заснування спілки селянських письменників «Плуг» — перший ювілей цілої літературної групи на Україні. Саме святкування цього ювілею перенесено на 7 травня, коли в Харкові скликається черговий IV з'їзд членів спілки. Тоді ж, очевидно, повніше буде освітлено в статтях її діяльність і значіння в культурно-мистецькому русі. Тепер обмежимося лише кількома загальними характеристиками міркуваннями з приводу самого ювілею як такого.

Він майже сходиться з десятирічним ювілеєм радянської преси, і тут мимоволі впадає в очі оця різниця чисел: 10—5. Вона показує, як спізвився розвиток літератури, порівнюючи із загальним революційним рухом, яка література наша ще молода і які великі вимоги ставить перед нею сучасність.

Ювілей «Плуга» — перший ювілей радянської революційної літературної організації на Україні. Лише політика радвлади могла довести до такого ювілею — революційно-селянських письменників. За старих часів вона була б десь у запіллі або геть далеко за межами України, продовжувала б далі Шевченка, Франка, Драгоманова. Хоч як здається таке твердження голо-агітаційне, його не можна оминути й не нагадати, що радянська Україна існує лише десять років.

І знов — лише п'ять років існує революційна письменницька організація, що склалася не з старих «готових» письменників, а з молоді, що щойно взялася за загальне вчення й разом із тим за перші художні спроби. Це теж знаменна риса ювілею — це ювілей нової радянської

інтелігенції, тої інтелігенції, що приходить з полів і заводів.

Вона ще не високої культурности. Власне, як культурність розуміти: висококультурні англійці вважають за «святе діло» давити чоботом на горло Китаю, що тягнеться до кращого культурнішого життя. Хто з них культурніший? Так само, хто культурніший: ославлений від «графомана» початкуючий письменник, що, голодаючи й недосипаючи, тягнеться до знання, до науки, до опанування всіма здобутками попередніх поколінь, чи представники деякі висококультурні цих поколінь, що недоброчливо зустрічають ці потуги.

Але з цією невисокою культурністю революційні письменники виходять на герць із старою літературою і здобувають собі читача, відвойовують його в народників. П'єси плужан, як показала анкета Головополітосвіти, не зважаючи на молодість і недосвідченість їхніх авторів, ідуть поруч із п'єсами корифеїв української драматургії і користуються не меншим успіхом. Читачі в хатах-читальнях, у сельбудах теж уже знайомі добре з оповіданнями плужан, і вони мають почесне місце на полицках радянських бібліотек, витісняючи Кащенко та Грінченка із Загірньою. Пісні, марші плужанські співають червоноармійці, школярі, комсомольці, замінюючи дореволюційну пісню. Ще трохи — і інтелігент радянський, що потребує речей високої кваліфікації, великої художности, їх матиме від цієї революційної молоді.

Отже, ювілей — це одна з перемог молодого радянської інтелігенції.

Чи є тут перемога і літературна, і мистецька? Чи створено щось вище за попередні зразки, якісь нові форми, жанри і т. ін.?

Ні. Цим ані «Плуг», ані взагалі нова українська література похвалитися не може. Нові форми, нові жанри щойно творяться й ще не набули викреслених рис. Нова поки що лише тематика. Але ми стоїмо саме перед буйним розвитком радянської літератури, коли молода художня

сила разом із новим змістом дасть і нові мистецькі форми, початки яких уже видно й тепер.

Це те саме, що ми спостерігаємо в економіці, коли слідом за періодом відбудови ступаємо в період реконструкції. Останнього року в літературі помічається захоплення старими «клясичними» формами. Це ознака кінця періоду відбудови — «пускається в оборот» рештки старого капіталу, опановується останнє досягнення старої техніки. Далі неминуче мусить іти період реконструкції.

Це теж не можна не згадати під час ювілею — досягнення в справі опанування старою культурою. Вони великі в галузі поезії, менші — в художній прозі, найменші — в галузі критики. Але вони є.

Зрештою, треба відзначити сталість організації революційного письменства, що не розгубилось у тяжких умовах непу, не втратило революційних перспектив, не вважаючи навіть на гостру літдискусію останніх двох років, що потребувала навіть втручання найвищого директивного органу країни.

З такими загальними думками підходимо до ювілею «Плуга», маючи надію детальніше освітлити його працю й перспективи, перспективи міцної групи революційно-селянських письменників, у наступних статтях.

II

У попередній статті ми зазначили, що розглядаємо майбутній ювілей (7 травня) спілки селянських письменників «Плуг» і переведену нею роботу як певну перемогу, певні досягнення тої нової радянської інтелігенції, що заповнює наші робфаки, вчителює по трудшколах, працює в редакціях радянських часописів: саме з цих елементів складалася й складається тепер переважна більшість плужан.

Спинаючись на громадській ролі «Плуга» і аналізуючи культурні прагнення цієї групи радянської інтелігенції, не можна минути її участі в так званій «літературній», а по суті політично-громадській дискусії, що точилась на Україні протягом двох останніх років.

Не маючи змоги докладно спинятися тут на цій участі, згадаємо лише перше питання, з якого, власне, і почалася дискусія — перше політично-громадське гасло «Європа чи просвіта».

Цьому питанню присвячено цілі диспути (наприклад, в УАН — з окремим виданням стенограми), цілі розділи окремих брошур (Хвильового, Гадзінського, Поліщука, Буревія і т. ін.), написано десятки журнальних і газетних статей (докладний показчик дискусії, між іншим, тепер друкується в третьому альманасу «Плуга»).

Проблема «Європа чи просвіта» модифікувалася на всякий спосіб, звужувалася й поширювалася, переплутувалася з десятками інших проблем — літературних, громадських, політичних. Кожний диспутант тлумачив її по «своєму образу й подобию», додавав той чи інший присмак.

Але в своєму первісному вигляді, як його поставив тов. Хвильовий і як відповідали йому плужани, ця проблема звучала так: «Європа чи просвіта» або «Зеро чи Биковець», причому під прізвиськом Зерова розумілося висококваліфіковану міську інтелігенцію буржуазного походження, а під Биковцем — інтелігенцію сільську, просвітянсько-куркулячого походження. Всю справу в цілому ставилося так: на кого в нашому культурному русі нам, радянській суспільності, треба спиратися, на кого орієнтуватися, маючи на увазі, що обидві ці категорії небезпечні певними ідеологічними ухилами і до обидвох треба ставитися застережливо.

Думка прихильників «Європи» була: «просвіта» для нас небезпечна, урбанізована «Європа» нам корисніша, — на неї треба орієнтуватися, її в найбільшій мірі прилучати до культурного будівництва.

«Плугові» ж накидували симпатії до «просвіти» — орієнтацію на сільську куркулячого походження інтелігенцію.

Яку відповідь дав «Плуг» у постановах своїх зборів, з'їздів, літературних виступах окремих своїх членів? На нашу думку, відповідь таку, що вона характеризує

значно політично-громадську зрілість цієї частини нашої молодой радянської інтелігенції.

Ця відповідь звучала так: *Ми не повинні орієнтуватися ні на «Європу», ні на «просвіту». Всю проблему поставлено неправильно, бо нема в запитанні найменування основного двигуна радянської культури, основного будівника соціалізму — пролетаріяту з революційним селянством, що йде разом із ним.*

Ми мусимо орієнтуватись насамперед на творчість робітників і селян, їй допомагати в першу чергу розвиватися й засвоювати собі гегемонію на культурно-мистецькому фронті, як і на всіх інших.

Що ж до «Європи» та «просвіти», тобто щодо відношення нашого до різних шарів інтелігенції, ми мусимо *найбільшу увагу звертати на ті кола її, що найближче стоять до робітничо-селянських мас* — це не значить «орієнтуватись» на неї.

Виходячи з цієї принципової установки, «Плуг» організував свою літературно-громадську роботу й намагавсь переконати товаришів, що іменували себе пролетарськими письменниками, організувати свою працю по своїй лінії — обслуговування пролетарських мас — у такий самий спосіб.

Спосіб цей охрищено «масовізм», і в ньому диспутанти відшукували елементи упрощенства всупереч «академізмові», як названо іншу течію — прихильників теорії «Європа».

Отже, «Плуг» мав рацію відкидати від себе обвинувачення в прихильності до «просвітянства», разом із тим щиро визнаючи, що впливи просвітянської ідеології серед його членів, сільського походження інтелігентів, не можуть не бути, що неминуче, і «Плуг» вважає за свою основну мету, як сказано в першому параграфі його статуту, із цими впливами боротися.

Водночас він закликав своїх опонентів визнати, що й на них діють ворожі пролетаріятові ідеології і що, орієнтуючись на «Європу», викидаючи таке гасло, ці товариші явно піддаються цій ідеології, відходять від єдино-вірної,

єдино-припустимої орієнтації на творчість робітничої маси.

Так стояла справа з одною з основних політично-громадських проблем, висунутих у час «літдискусії». «Плуг» вважає, що в даному разі він не схибив, чого не можна в повній мірі сказати, звичайно; щодо інших моментів ідеологічної боротьби були, певна річ, гріхи, і відповідні директивні органи у свій час зазначали це.

III

Відмінність «Плуга» від усіх інших організацій, не виключаючи навіть «Молодняка», в тім, що склався був він із гурта молоді, що лише хотіла бути письменниками й демонструвала пару віршів десь у журналі (як от Панів, Сенченко — у «Шляхах Мистецтва») чи газеті або теж у газеті (майже поспіль у «Селянській Правді») побутозним нарисом, що лише недосвідчений читач міг назвати оповіданням (як от Панчеві «Житні етюди»).

Тоді це дійсно була підготовча школа, літературний гурток або «фабрика поетів», як колись на плужанській вечірці в Києві обізвав «Плуг» Гр. Косинка.

Оформивши себе перший у сталу організацію (попередники «Гарту», як от Всеукраїнська федерація пролетарських письменників 1921 року, такою сталою організацією не були і не встигли колективно виявитися, завмерши на перших своїх виступах — «Жовтень», «Арена» і т. д.), «Плуг», певна річ, явився на довгий — революційному довгий — час тим центром, куди валом пішла жовтнева літературна молодь, що за інших обставин, мабуть, і не була б у «Плузі»: чи то з інших ідеологічних переконань, чи з характеру художніх прагнень.

І цей період можна назвати підготовчою школою, загальним, так би мовити, курсом, після якого почалась диференціація, тим більше, що утворилися інші організації, відмінні від «Плуга».

Так, плужани поповнили 1923–24 р.р. «Гарт», потім ВАПЛІТЕ, де тепер колишні плужани складають добру четвертину, спілку письменників Західної України,

де плужани майже всі, на три чверті «Молодняк», мало не на половину теперішній ВУСПП, окремі плужани пристали до київського МАРС'у, один, Коляда, тяжить до футуристів. Отже, нема революційної літературної організації на Україні, що не мала б у своєму складі колишніх плужан. І в той самий час «Плуг» лишається численною організацією (понад 100 членів), серед яких чимало є «справжніх» письменників, тобто товаришів, що здобули собі літературне ім'я в читацьких масах.

Отож ці організаційні пертурбації і зміни створили надовго таке вражіння (навіть О. Дорошкевич цьому піддався, пишучи в новому виданні «Історії української літератури», що «Плуг» перетворився власне на літстудію), ніби й надалі буде так: ітимуть малописьменні селяни в «Плуг» із клунками віршів, тут вони оговтуються, шліфуються, «виводяться в світ» — і гайда на «вищий щабель»: кудись у ВАПЛІТЕ тощо.

Невірний погляд. Коли говорити про «Плуг» у майбутньому як спілку революційно-селянських письменників, тоді можна прикладати (і то далеко не для всіх її членів) назву підготовчої школи лише в розрізі ідеологічному.

Але ж повне безглуздя казати, що селянський письменник нижчий у своїй літературно-художній вартості від письменника якого іншого найменування, що, коли він є селянський письменник, перебуває в якійсь підготовчій клясі. Ми б сказали інакше, навіть далеко протилежне: бути справжнім революційно-селянським письменником тепер є найтяжче завдання і безперечно почесне. Адже основна праця такого письменника є в задоволенні читацьких потреб широкої селянської маси, але твори їхні, будучи приступні й цікаві для цієї маси, водночас мають бути пересякнуті пролетарською ідеологією, а не селянською. Це, як кажуть, не кожному дано, і ми добре знаємо, скільки непорозумінь буває з агітаторами й пропагандистами на селі. Не меншу трудність становить інша задача селянського письменника — дати твори з сільською тематикою для міського читача, що його це село мало цікавить, мало для нього знайоме. А все це

разом є служення великій ідеї спілки робітників і селян, що на ній тримається й перемагає радянська влада. Тим більше, значить, не доводиться такому «селописцеві» бути в «підготовчій клясі» — навпаки, треба якнайскорше сходити на вищі щаблі культурно-мистецького розвитку.

П'ять років плужанської праці для письменника надто невеликий термін, щоб говорити про ці вищі щаблі (правда, є серед плужан і такі, що мають двадцятирічний літературний стаж: Загул, Будяк, Алешко та інші). В цьому розумінні вся наша пожовтнева література перебуває в підготовчій школі, вся вона ще мріє про великі повісті й романи (про це доводилось мені вже писати в статті «Романоманія»).

І різниця між тими, хто називає себе «академіками» або «справжніми письменниками», і тими, хто задовольняється просто з назви «письменника» або «початкуючого» письменника, невелика, а ще два-три роки — і вона зітреться: молодші доженуть старших, і з-поміж усіх їх вирізняться особливо талановиті улюбленці читацьких мас.

Та вже й тепер, коли поетів напала своєрідна «сонетоманія» — цілком природне, на мою думку, бажання опанувати найскладніші форми старого мистецтва, після чого неминуче мусить іти етап творення нового, своїх форм, — коли на сонетах вправляються всі течії від неоклясиків до футуриста Бажана (М. Семенко дурно з цього сміється в «Зустрічі трьох», бо й за ним був гріх — вінок сонетів, не дуже-то, щоправда, до справжнього вінка подібний), то й тут спроба прилуцького плужанина О. Ведмицького в збірничку «Шумить тополя» заслуговує на певну увагу і в усякому разі не належить до перших спроб так званих «початкуючих», яким про вінки сонетів, власне, і мріяти не дозволяється. Так само повість плужанина А. Головка «Бур'ян», хоч би які хибі в ній вишукувати, є один із перших великих творів у пожовтневій літературі з широкою й безперечно художньою розробкою теми. Таких прикладів можна вишукати не один, і всі вони свідчать, що впертою працею плужани твердо йдуть на той шлях, що вони його намітили

п'ять років тому — стати міцною організацією революційно-селянських письменників, групою кваліфікованих майстрів-селописців (що не виключає, звичайно, і інших тем, а характеризує основний напрям творчості всієї групи й кожного з її членів).

Це не значить, що «Плуг» має зректися праці з письменницькими резервами, облишити допомогу молоді, але цю працю, звичайно, вестиметься іншими методами, ніж це було на початку жовтневого літературного руху, коли треба було мати сотні звань, щоб лишилися одиниці вибраних.

Не зречеться «Плуг» і суто громадської праці, що він її провадив усі п'ять років свого існування, лише шукатиме й для неї відповідних до сучасності форм.

Такі перспективи перед «Плугом», перспективи, як бачимо, зовсім не підготовчої школи, порівнюючи із шляхами, що їх собі намічають інші літорганізації, а разом із ними — теми підготовчої школи для створення буйної української пролетарської літератури майбутнього, віримо — недалекого.

СЕМАФОРМАЙБУТНИКИ БУМЕРАНГУЮТЬ

Бумеранг, як відомо, надзвичайно хитра дикунська зброя: раз кинута й не попавши в мету, вертає вона до того, хто кинув, і, бува... боляче б'є його. Поціляй, мовляв, влучніше.

За маркою «Бумеранга» видали Михайль Семенко, Гео Шкурупій та Микола (чому не «Нік»?) Бажан у Києві збілочку «Зустріч на перехресті»: скількісь поезій і полемічно-проклямативна «Розмова трьох». Поезії Семенка здебільша на сексуальні мотиви («Тринадцять» Ігоря Северяніна) і нагадують Семенка часів його «П'єро», а не «Товариша Сонця». Гео Шкурупій дає півбаладного характеру «Море». Микола Бажан нагадує трохи Осьмачкині вправи своїм «Кров полонянок» і — (сонети — це не спадщина дурнів!) — двома сонетами «Залізнякава ніч».

Отож різностильна й різнозмістовна спільна демонстрація творчості трьох друзів, що зішлись на перехресті. В ім'я чого? Відповідь дає «Розмова трьох» — «полоскочимо пузо літературних самозадоволених куркулів» — треба знову йти до «ізмів», а не до «рідної хати, де мир і тишина», бо: «коли вже комусь треба гуртуватися, то хай собі гуртуються, але вже по принципу якості і по творчій психіці, а не під гаслом “український письменник”».

Таким чином, українські панфутуристи збираються відродитися й знову згуртуватися, кличучи до себе з Харкова Шпола, що тут «запрезидентився», кличучи до себе всіх, хто хоче бути серед «перших», коло «Семафору» з зеленими вогнями і з великої літери.

Семафоромайбутники самі кажуть: «невідомо, що дасть нам ця зустріч», і знаходять спільного для себе три речі — метод, Жовтень та «знання роботи, об'єктивне, свідоме знання того, що таке наш матеріал і як орудувати ним, щоб він діяв так, як хоче майстер».

Водночас десант футуристів висміює «Плуг», ВУСПП і ВАПЛІТЕ. Перший складається з «літературних зайців», в другій питають, «чи скоро даватимуть обмундирування», в третій процвітає «французька з нижегородською». Щодо критиків — їх панфути люблять, як «алігатори пташину, що колупається в неї в зубах».

Отож — «жив Курилка». На нашу думку, він і не помирав-таки (це зовсім не говорить про наші симпатії до нього). Лефовські настрої весь час були, й розгром пан-футів 1923–4 року був штучний, силований, механічний, так само, як перебування частини з них у ВАПЛІТЕ (недурно Шпола назад кличуть, хоч, ясно, навряд докликнуться). Праві панфути і в тім, що після виключення Хвильового, Ялового та Досвітнього, виходу Сосюри, виступу Шкурупія і Бажана — ВАПЛІТЕ справді скидається скорше на спілку радянських письменників, ніж на академію пролетарської літератури. Та це не значить, що бумеранг їхній дійсно когось ударить, а не верне, як личить бумерангові, покрутившись у повітрі. Крутіться, друзі! У радянських пивних питва для вас вистачить, а в їх трампів теж була. Чому ж не бути й об'єднанню трампів?

Примітка: слово «трамп» близько до слова «босяк», та не лаємся ми тут, а хочемо відзначити, що в основі «Зустрічі трьох», як і взагалі в усіх футуристичних виступах, лежить ідеологія люмпенства. Про це говорить хоч би мета нового об'єднання «полоскотати пузо самозадоволенням куркулям». З таким похвальним бажанням гасають по великих містах і купки безпритульних. Троє семафоромайбутників із своїм «Бумерангом» теж нагадують нам отаку зграйку безпритульних.

ЗАНЕПАДНИЦТВО У НАШИХ КРИТИКІВ

Могутніми зусиллями трудящі довели господарство Радсоюзу до довійськового рівня. Вступаємо в так звану реконструктивну добу, коли треба рухатися вперед шляхом будови нових індустриальних закладів, а не відновляючи старі, як було досі — тобто повільніше, меншим ніж дотепер темпом, хоч рух цей — найпевніша, найтвердіша путь до соціалізму.

На цій путі ще довго триватимуть негативні явища НЕП'у — житиме новий буржуа, крамар і куркуль.

Всесвітній капіталізм, управившись сяк-так з післявоєнною руїною й одвертими революційними спробами, віддаляє так бажаний момент всесвітньої революції, і вона зріє в пролетарських низах, помітна лише досвідченому оку.

Все це створює песимістичні настрої в деякій частини письменників, що раніше, захоплені першим бурхливим періодом революції, вже в поемах переносили її навіть у космічні простори.

Буденна малопомітна творча праця, марудна й тяжка — не кожного вона може просякнути патосом. А ми перейшли саме до таких творчих буднів. Відкриття нової радіостанції, нової гути, машинізованої швальні чи привіз чергової партії тракторів — не кожний відчує, як факт, рівний перемозі над білими десь під Катеринославом чи Ростовом.

Звідси занепадництво, зневіра, скигління, ниття, відхід від сучасности, підкріплений здебільшого ще й причинами чисто суб'єктивного характеру — хвороба, невдалі життєві стосунки, тяжкий матер[іальний] стан, негарне оточення.

Про це треба кричати, з цим треба боротися, але... але не так, як це зробив т. Я. Савченко в «Життя й Революція» (№ 2, ст. 160) статтею «Занепадництво в українській поезії». Перелічуючи окремі випадки занепадництва у сучасних поетів, Я. Савченко згаряча робить такий висновок:

«Як би ми не хотіли прим'якшити деякі негативні для української поезії висновки й покрити деякі дуже небажані явища, — факти — річ уперта — факти доводять своє, саме те, що наша поезія останнього року перестала бути позитивним чинником (розрядка Я. С.) у загальному радянському процесі».

Такий вирок інакше як занепадництвом самого критика ми назвати не можемо і зовсім цього не збираємось «прим'якшувати». Це панікерство й та сама зневіра, в якій обвинувачує суворий критик своїх «пацієнтів». За деревами він не бачить лісу — молодого, здорового лісу. Такими деревами, почасти, являються для нього «неоклясики» та їхні «епігони», значіння яких він роздуває до неймовірних розмірів. Немовби з одного боку пролетаріят з компартією на чолі, а з другого — Зеров і «епігони». Чи ж можна так перебільшувати? Треба ж і людську жалість мати: ще збожеволіють «неоклясики» від такого протиставлення чи то з радощів (манії величності), чи з жаху (манії переслідування).

Навіть цілком природне в сучасній поезії явище — «нейтральні теми» (мотиви природи, пейзаж) — Я. Савченко овулом залічує мало не до контрреволюції. Це вже справді «в страха очі великі». Мимоволі згадується символістичне минуле нашого критика, де в нього в кожному вірші ціле кладовище мерців з гробів уставало.

Так лякати людей не можна. «Крить» занепадництво треба, антидотиків хорим давати треба, та не в такій мірі, щоб той антидотик сам в отруту переходив, — а так вишло з Я. Савченком. Він сам на грані занепадства, коли так його боїться і так перебільшує.

ОСТАННІЙ ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ЕТАП

Останній організаційний етап в процесі урегулювання справ революційної літератури на Україні, останнє організаційне гасло, що його висуваємо для нагального практичного здійснення — утворення Всеукраїнської федерації радянських письменників.

Це гасло не нове. Ми його ставили ще 1924 року, коли існували на Україні лише «Гарт», «Плуг» та «Аспанфут» (ще була малооформлена «Ланка»). Одне з практичних завдань відомої в літописах української революційної літератури подорожи харківських гартованців і плужан до Києва було саме заснування революційно-блоку між зазначеними організаціями з дальшим поступуванням до федерації. На нарадах, де брали участь т. т. Блакитний, Семенко, Слісаренко, Курбас і Пилипенко, намічались певні пункти згоди. Розбилась вона з причин різних. Мушу визнати, що я був не правий, пишучи тоді статтю (в ЛНМ — попереднику «Культури і Побуту») за наголовком «Час наспів» — мовляв, для такого об'єднання. Я надто покладав багато надій на «Гарт», що мусив стати за керовничий центр у блоці чи федерації. Внутрі «Гарту» йшли процеси, що довели до його розпаду й організації ВАПЛІТЕ. В той же час у тодішніх керовників «Гарту» (в тому числі і у небіжчика тов. Блакитного) були своєрідні «імперіялістські» тенденції — всотати в себе все, не допустити інших організацій, в тому числі і «Плугу». Ці тенденції, як уклон, виявились, між іншим, у заяві т. Б. Коваленка, який тепер так обстоює ортодоксальний марксизм, та ще двох товаришів (бувших раніше у «Плузі»), що взагалі революційно-селянської літературної організації не може бути і вона тільки шкідлива.

З другого боку, всередині АСКК боролись дві групи: деструкторів і конструкторів (були ще треті, що звали себе «екструкторами», але що це таке, я, грішна людина, й досі не втямлю). Ця боротьба призвела до того, що бувші футуристи т. т. Яловий і Слісаренко опинились один першим президентом, другий — секретарем Вільної Академії Пролетарської Літератури.

На з'їзді «Плуга» 1925 року ми знов ухвалили взяти за мету федерацію радянських письменників — тільки за мету, бо не видно було, хто ж може створити міцний пролетарський центр у цій федерації. З другого боку, спиняла перша невдала спроба в цім напрямі в РСФРР.

Втретє ми ставили справу про федерацію в 1926 році разом із справою відновлення пролетарської літспілки типу «Гарту» — коли вже ужили ВАПЛІТЕ стали наявні.

Ще раз повторили цю вимогу під час організаційного з'їзду пролетарських письменників — і вчетверте ставимо її ще раз тепер, коли ця організація вже існує і може, на нашу думку, взяти на себе організаційний провід у цій важливішій справі.

Дехто говорить — і тепер передчасно, дайте пролетарським письменникам оклигнути, забезпечити собі безперечну ідеологічну гегемонію.

Я думаю, що сил, які визнають постанови ВКП(б) і КП(б)У в літературних справах — а ці постанови мають стати за спільну ідеологічну плятформу радянської федерації — таких сил досить, щоб держати всю федерацію на ґрунті зазначених постанов — і теоретично, і практично, тобто і в оцінці літературних явищ, і в самій творчості.

З другого боку, організація Федерації (як не остогидли вже організаційні справи в літературі) явиться останнім етапом, що покінчить до певної міри з організаційною чехардою, утворить єдиний революційний фронт і дасть можливість письменникам робити те, що вони повинні робити — писати.

Чекати укріплення ВУСПП ніколи — вже є федерація Всесоюзна (ВАПП, «Перевал», ВОКП), організується Всебілоруська, восени намічається всесоюзний з'їзд

радянських письменників — і одна Україна пасе задніх і досі не може розплутати організаційних справ, утворити єдиного революційного фронту, що зовсім не знищує внутрішньої полеміки, конкурентної боротьби, взаємокритики і т. ін., лишаючи автономною кожна з федерованих частин.

ВУСПП, «Молодняк», «Плуг», ВАПЛІТЕ, МАРС і окремі мистці, що перебувають досі поза організаціями, мають скласти цю федерацію. Такі органи, як «Червоний Шлях», «Життя і Революція», «Культура і Побут», мають стати за трибуну їх спільних виступів. Всі справи, що торкаються в однаковій мірі членів усіх організацій, як-от справи правові, тарифні, загальновидавничі, охорони здоров'я і т. ін., мають вирішатися тільки спільно, проводячи далі через відповідні професійні організації. Федерації належить право репрезентувати радянську літературну Україну з усіма наслідками з цього в міжнародних зносинах.

Багато праць є для такої федерації — годі їх тут перелічувати, бо власне від енергії її членів і майбутніх керівників залежить масштаб і активність роботи.

В усякім разі, вирішивши принципово цю справу тепер, навесні, й перечекавши час літнього відпочинку — восени для федерації знайдеться чимало нагальних завдань, що давно вже чекають на своє розв'язання. Якесь тимчасове бюро може ці завдання підготувати, план роботи виробити й погодити — і до роботи вся федерація, останній етап організаційний внутріукраїнський, за яким неминуче підуть всесоюзний і міжнародний.

Літдискусія 1925/27 рр. відтягла нашу увагу на інші питання, затамувала планомірний організаційний рух у літературі, тепер треба наздоганяти. Наздоганяймо ж!

НОВА П'ЯТИРІЧКА

Велетенськими зусиллями трудящих мас наша країна вступила в добу реконструкції, досягши на грані другого десятиріччя свого політичного існування довоєнного господарського рівня. Стара економічна база вже використана, потрібні Дніпрельстани, потрібна індустріялізація країни, щоб рухатись далі. І будуємо Дніпрельстани, складаємо на нову п'ятирічку величезний план індустріялізації, інтенсифікації, раціоналізації нашого радянського господарства.

Але мистецтво, зокрема література, в цьому загальному культурному процесі дуже відставала, почавши свій розвиток, власне, з другого п'ятиріччя, з років 1922–23, коли з початком НЕП'и розвинулись видавництва, коли припинилась озбройна боротьба на Україні і заговорили про черговий — третій — освітній фронт як нагальну, першорядну потребу, коли відбувся XII з'їзд комуністичної партії і сказав своє владне слово про національну політику.

Цей початок другої п'ятирічки, роки 1922–23, і були, власне, початком відродження української літератури в її нових радянських формах. Тоді ж розпочав свою машину роботу на революційно-селянській літературній ділянці і «Плуг», збираючи молоді літературні, породжені Жовтнем сили, допомагаючи їм оформитися і виявитися. Зусиллями, головним чином, плужан 1923 року видавництво «Шлях Освіти» видає «Бібліотеку селянина» (в світ вийшло 42 книжки) — першу систематичну серію українських радянських художніх видань для масового читача, що в сотнях тисяч примірників розійшлися між нового читача (не ставимо на перше місце різних раніших видань, Всеукраїтка тощо, бо через відсутність апарата

розповсюдження ці видання майже змарнувались і впливу на читацьку масу великого не зробили та й на широкі читацькі маси розраховані не були). Отож ця «Бібліотека селянина» була перша організована спроба революційно-селянського письменства виявитися в книжці — і спроба успішна, ефективна.

Але майже все це минуле, друге п'ятиріччя української радянської літератури (ми розглядаємо її революційно-селянський сектор) жило ремінісценціями, спогадами, вражіннями, впливами п'ятиріччя першого — доби збройної громадянської війни, одвертих сутичок бідноти з багатіями. Червоний фронт, бандити, партизани, голод, ревкоми, одверті виступи куркульні, продподаток, перші спроби утворити комуни і колективи — ось що складає зміст літературних творів минулої доби. Підсумки її бачимо в трьох альманахах «Плуга», в журналі «Плужанин», в сотні плужанських книжок, помічених роками 1922–27. Знов нагадуємо, що ми розглядаємо лише революційно-селянський сектор жовтневої літератури, але коли б схотіли захопити її всю, так ті ж явища спостерегли і в альманасі «Гарта», і в збірнику аспанфутів, і в «Радіо в житах» В. Поліщука та в «Осени» Хвильового, і в перших числах «Молодняка», «Гарта» і «Вапліте» — скрізь переважають вражіння перших років революції, скрізь іще бракує висвітлення доби творчого будівництва, нових шляхів відбудови нашого радянського господарства, не кажучи вже про те, що робітник — головний творець і організатор цього господарства, — лишається ще й досі десь на останньому плані, не освітлений, не виявлений, хоч ніби й пора б на те.

Зокрема, майже не відбився в художній літературі геніальний кооперативний план товариша Леніна, цей наріжний камінь дальшого соціалістичного будівництва. Загальні агітаційні заклики до комуни, пара невеличких оповідань на цю тему (на зразок «За політику партії» Л. Первомайського в третьому альманасі «Плуга» та «Історії однієї комуни» Я. Качури в «Бібліотеці селянина») — і по тому. Тим часом саме на плекання цієї ідеї,

виображення її всіма можливими способами мусить бути прикладено якнайбільше зусиль — і в цьому мусить полягати основа тематичного плану нової третьої п'ятирічки, що оце в неї вступаємо.

Революційно-селянські письменники, виконуючи свою громадську ролю в радянському суспільстві, повинні не згірше політиків і економістів знати й розуміти цей геніальний кооперативний план, усвідомити собі всю його велич й стежити якнайпильніше за переведенням його в життя, відзначаючи кожний етап його розвитку, всі хиби, перешкоди і досягнення колективізму в усіх його проявах у своїй художній творчості. Тут-бо закладені підвалини переходу до соціалізму, що ми його виспівуємо, тут-бо запорука успішності цього переходу, всупереч усім твердженням маловірів, і тут-бо плацдарм боротьби з цими маловірами, що в переполосі схибили з ленінського шляху і штовхають нас під ноги буржуазії. Характерні свої ознаки набуває ця боротьба у нас на Україні в формі так званої літературної дискусії з хвильовізмом й шумськізмом, боротьба, в якій «Плуг» з самого її початку брав посильну участь. Суть цієї боротьби в підштовхуванні маловірної частини української інтелігенції, письменників, що втратили перспективи соціалістичного будівництва, — до спілки з українською націоналістичною буржуазією — рештками старої і паростками нової. Супроти цих спроб, сполучених з пропагуванням хибної, антипролетарської теорії боротьби національних культур, мусимо протиставити ленінську славнозвісну змичку пролетаріату з революційним селянством за керівництвом пролетаріату, мусимо пропагувати теорію інтернаціоналізму, боротьбу за нову пролетарську культуру всіма мовами в єдиному спільному фронті. В цьому полягатиме ідеологічна суть нового п'ятирічного плану нашої молоді літератури. Відбити спроби буржуазії, дати відповідь маловірам, що піддаються її впливам, і — для революційно-селянського сектору зокрема — дати одсіч спробам спільників буржуазії — куркулів, протаскати свої погляди в літературу, оформлювати в ній свою

глитайську ідеологію — ось завдання найближчих років, поруч із завданням конструктивного характеру.

А що ж конструювати на селянській ділянці засобами художнього слова? Ясно — ті кадри революційного селянства, середняцтва й незаможництва, що йдуть шляхом піднесення свого господарства в кооперативних його формах, що всотуються в загальне соціалістичне будівництво, будучи водночас і одним із його чинників, рушіїв, двигунів. Революційно-селянська література перестане бути революційною, коли не матиме постійно цього завдання на оці. Спілка «Плуг» написала в перших параграфах свого статуту 1922 року, що вона заснована для боротьби з власницько-міщанською ідеологією серед селянства — і це має бути її гаслом у повній мірі й надалі. Не країна окремих заможних господарів, а країна великої техніки, великої соціалістичної промисловости, індустріальної і сільськогосподарської — такою має стати наша республіка. До цього ми йдемо — і свої літературно-громадські зусилля маємо прикладати до швидшого поступу на цьому велетенському шляху до нового життя.

Та ці зусилля письменницькі внести свою посильну частку праці в загальну трудову скарбницю будуть тоді лише дійсні, корисні і актуальні, якщо озброїмось ми великим мистецьким умінням, якщо скваліфікуємось на добрих майстрів художнього слова і до природнього свого хисту додамо великі технічні знання, великий досвід, нагромаджений минулими літературними поколіннями. Але, якщо в галузі політики революція з перших днів дала певні кадри досвідчених керовників, майстрів революційно-політичної справи, теоретиків і практиків її, що відразу зуміли взятися за збудовання нового апарату радянської влади, якщо в галузі економіки не бракувало робітників, що з величезними зусиллями, ламаючи всі перешкоди й труднощі, зуміли устаткувати нове радянське господарство, — то в галузі мистецтва тих достатніх кадрів революційних майстрів не було. В літературу ми прийшли учнями, що ледь-ледь тямали первісні елементи її. І якщо ми говоримо про добу реконструкції

господарства, тобто констатуємо факт повного використання минулої спадщини, повної загрузки всіх засобів виробництва, що лишилися нам від буржуазії — на літературній ділянці ми ще похвалитися цим не можемо. Літературна спадщина минулого, величезний досвід минулих літературних поколінь, їх технічні надбання, їх уміння оформлювати свій словесний матеріал, komponувати його з метою якнайкращої систематизації і виявлення своєї думки, її чуття, якнайсильніше впливати на свого читача засобами емоціонального зараження через художні образи — цього всього в повній мірі ми не опанували, цього ще молода радянська література як слід не вміє.

Тим часом культурні вимоги трудящих підвищуються щоразу. Зліплений матеріальний добробут, нормальне трудове життя щоразу ці вимоги диференціюють і ще збільшують. Складні проблеми, що стоять перед радянським письменством, як тема для виображення в майбутній творчій роботі, потребують також великого технічного уміння — інакше-бо всі спроби їх висвітлити лишаться нездійсненими і читачем не прийнятими. Отож гасло щодалі глибшої кваліфікації лишається й надалі гаслом усього радянського письменства загалом і кожного письменника, що хоче бути в рядах літературного активу зокрема, гаслом настирливим, гаслом життя і смерті.

Куди має бути скерована ця праця в галузі удосконалення, перетравлення досвіду минулого і шукання нових літературних форм — оті початки реконструкції в мистецькій техніці? Наша практика, підкріплена марксистською теорією мистецтва, говорить, що доба творчого будівництва молодій переможній кляси тягнеться найбільше до реалістичних форм, хоче монументальної, серйозної і глибокої творчості в широких, синтетичних образах, зневажає фальшованими цяцькуваннями, мистецькими дармовисами, хоче таких творів мистецтва, котрі воднораз були б глибокі, прекрасні, складні і — приступні широким трудящим масам.

Отож вироблення стилів і форм, гідних нашої великої будівничої доби, з використанням усього потрібного для

цього з досвіду минулого і з упертими шуканнями нового, має стати основою, так мовити, формально-мистецької програми майбутніх років. Нове вино потребує нових міхів, старі воно, шумуючи, розірве.

Мусимо також пам'ятати, що ці майбутні роки зведуть нас лицем до лица з закордоном: із Заходом і Сходом. Доба замкнутости в своїх територіяльних межах проходить. На черзі порядку денного стоїть, так мовити, культурний експорт і імпорт, обмін культурними цінностями. І в цій крамоміні, як і в усій нашій торгівлі з закордоном, ми повинні мати «сальдо» на свою користь. Українська жовтнева література в новому п'ятиріччі мусить вийти за кордон, мусить здобути належне місце на світовому ринку. Але для цього годі мати одного гарячого бажання — треба мати добре «кондиційне зерно»... Та не Захід і Схід повинні бути в центрі наших змагань здобути собі читача, опанувати його. Не в Захода і Схода нам учитися: насамперед учитися треба в свого широкого радянського читача тут, на своєму терені, в країні, де будується соціалізм. Цей читач є водночас і героєм наших творів, і їх замовником, цінувачем, найпершим і найголовнішим критиком. Зв'язок із цим читачем — теж проблема життя і смерти всього письменства й кожного письменника зокрема. Письменник без читача — не письменник.

Серед різних форм організованого зв'язку з читачем, термометром, що показує теплоту цього зв'язку — є часопис. Ми, плужани, повинні в новій п'ятирічці так постачити свій журнал, щоб він дійсно став чинником масового впливу на сільське читачівство, на сільський актив. Період самоорганізації й літдискусійної боротьби не сприяв можливостям такої реорганізації. Тепер у новій ситуації на літературному фронті ці можливості появились, і мусимо їх якнайскорше використати.

Те ж саме можна сказати про видавництво «Плужанин», організоване рік тому заходами плужан з участю деяких неплужан, що співчували цій меті. Розпочавши свою видавничу працю буквально з копійками, воно вже за цей перший 1926/27 рік свого існування

господарства, тобто констатуємо факт повного використання минулої спадщини, повної загрузки всіх засобів виробництва, що лишилися нам від буржуазії — на літературній ділянці ми ще похвалитися цим не можемо. Літературна спадщина минулого, величезний досвід минулих літературних поколінь, їх технічні надбання, їх уміння оформлювати свій словесний матеріал, компонувати його з метою якнайкращої систематизації і виявлення своєї думки, її чуття, якнайсильніше впливати на свого читача засобами емоціонального зараження через художні образи — цього всього в повній мірі ми не опанували, цього ще молода радянська література як слід не вміє.

Тим часом культурні вимоги трудящих підвищуються щоразу. Зліплений матеріальний добробут, нормальне трудове життя щоразу ці вимоги диференціюють і ще збільшують. Складні проблеми, що стоять перед радянським письменством, як тема для виображення в майбутній творчій роботі, потребують також великого технічного уміння — інакше-бо всі спроби їх висвітлити лишаться нездійсненими і читачем не прийнятими. Отож гасло щодалі глибшої кваліфікації лишається й надалі гаслом усього радянського письменства загалом і кожного письменника, що хоче бути в рядах літературного активу зокрема, гаслом настирливим, гаслом життя і смерті.

Куди має бути скерована ця праця в галузі удосконалення, перетравлення досвіду минулого і шукання нових літературних форм — оті початки реконструкції в мистецькій техніці? Наша практика, підкріплена марксистською теорією мистецтва, говорить, що доба творчого будівництва молоді переможної кляси тягнеться найбільше до реалістичних форм, хоче монументальної, серйозної і глибокої творчості в широких, синтетичних образах, зневажає фальшованими цяцькуваннями, мистецькими дармовисами, хоче таких творів мистецтва, котрі воднораз були б глибокі, прекрасні, складні і — приступні широким трудящим масам.

Отож вироблення стилів і форм, гідних нашої великої будівничої доби, з використанням усього потрібного для

цього з досвіду минулого і з упертими шуканнями нового, має стати основою, так мовити, формально-мистецької програми майбутніх років. Нове вино потребує нових міхів, старі воно, шумуючи, розірве.

Мусимо також пам'ятати, що ці майбутні роки зведуть нас лицем до лиця з закордоном: із Заходом і Сходом. Доба замкнутости в своїх територіяльних межах проходить. На черзі порядку денного стоїть, так мовити, культурний експорт і імпорт, обмін культурними цінностями. І в цій крамоміні, як і в усій нашій торгівлі з закордоном, ми повинні мати «сальдо» на свою користь. Українська жовтнева література в новому п'ятиріччі мусить вийти за кордон, мусить здобути належне місце на світовому ринку. Але для цього годі мати одного гарячого бажання — треба мати добре «кондиційне зерно»... Та не Захід і Схід повинні бути в центрі наших змагань здобути собі читача, опанувати його. Не в Захода і Схода нам учитися: насамперед учитися треба в свого широкого радянського читача тут, на своєму терені, в країні, де будується соціалізм. Цей читач є водночас і героєм наших творів, і їх замовником, цінувачем, найпершим і найголовнішим критиком. Зв'язок із цим читачем — теж проблема життя і смерті всього письменства й кожного письменника зокрема. Письменник без читача — не письменник.

Серед різних форм організованого зв'язку з читачем, термометром, що показує теплоту цього зв'язку — є часопис. Ми, плужани, повинні в новій п'ятирічці так постачити свій журнал, щоб він дійсно став чинником масового впливу на сільське читачівство, на сільський актив. Період самоорганізації й літдискусійної боротьби не сприяв можливостям такої реорганізації. Тепер у новій ситуації на літературному фронті ці можливості появились, і мусимо їх якнайскорше використати.

Те ж саме можна сказати про видавництво «Плужанин», організоване рік тому заходами плужан з участю деяких неплужан, що співчували цій меті. Розпочавши свою видавничу працю буквально з копійками, воно вже за цей перший 1926/27 рік свого існування

спромоглося видати 30 назв різних книжок і здобути собі певну популярність у книготорговця й читача. Але це були одно-двохаркушеві метелики. На щось більше матеріальної спроможности ще не було. Та вона мусить бути. Кооперативне видавництво письменників повинне притягти досить коштів, щоб розвинути свою працю й дати сільському читачеві гарну книжку, а водночас допомогти молодому радянському письменникові виявитися. Ті окремі громадяни і цілі радянські організації й установи, що співчують такій меті, безперечно допоможуть це здійснити в новому п'ятиріччі.

Лишається сказати ще кілька слів про міжорганізаційні літературні справи. Вони для «Плуга» нескладні і ясні. «Плуг», як організація революційно-селянських письменників, має своє цілком визначене й певне місце на літературному фронті. Він у складі організацій, що керуються пролетарською ідеологією і борються за пролетарську культуру, являється чимось подібним до відділів для роботи на селі, селянським сектором єдиного цілого. Революційно-селянське письменство не творить собі якоїсь особливої ідеології, але творить специфічні методи роботи, орудує специфічним матеріалом у специфічному оформленні. Отже, «Плуг» має посісти своє особливе місце в федерації радянських письменників, що раніше чи пізніше стане у нас фактом. «Плуг» не монополізує роботу на селі, роботу з сільськими темами, як і не обмежує творчі устремління і художню фантазію своїх членів тільки сільськими темами. Але вже сам склад «Плугу», походження і зв'язок його членів, загальний напрям його роботи обумовлюють значну перевагу сільської тематики й сільського оформлення художнього матеріалу.

Отож літературно-громадським завданням «Плугу», як раніше, буде укріплення пролетарської ідеології серед своїх членів, не збавляючи в їх творчості селянських образів, цієї конечної передумови впливу на селянство, як каже відома резолюція ЦК ВКП(б) 1925 року. Нема сумніву, що й далі будуть спостерігатися в окремих письменників, ба навіть і в цілих їх групах, вагання

й хитання, будуть факти переплигування з одної організації в другу, зречення й маніфестування, але основні центри пролетарської (ВУСПП) і революційно-селянської («Плуг») груп письменницьких уже усталились. Підкріплені організацією літературного молодняка, вони мають за керовництвом своїх комфракцій вести перед у літературній політиці — в єдиному жовтневому блоці. Хто не пристане до цього блоку — буде за межею жовтневої пролетарської літератури, гідний назви хіба радянського письменника, назви, що охоплює багато відтінків так званого «попутництва».

Отож, вступаючи в нову третю радянську п'ятирічку, мусимо скласти собі, як і все наше господарство, такий план своєї праці, з ясно окресленою метою, з певними завданнями в галузі художньої продукції, витворення мистецьких цінностей — так цілі організації, як і поодинокий, кожний зокрема, письменник. І письменник — революційно-селянський буде пам'ятати, що в цій майбутній п'ятирічці у нього є почесне і відповідальне місце в літературно-громадській праці. Він буде потрібним гвинтиком у величезній машині соціалістичного будівництва. Він мусить допомагати втягувати в це будівництво селянські маси, пропагувати серед них великий кооперативний план, виображати кожний крок у здійсненні цього плану в своїх художніх творах, живописати всі перипетії клясової боротьби на селі в доступних для села формах, виробляючи з себе досконалого, вмілого майстра художнього слова, такого майстра, що міг би зійти на ширший, ніж сама Україна, кін діяльності, що міг би держати пролетарський прапор так високо, що в тіні його сховалися б вороги пролетарської диктатури й усі маловіри, що плутаються десь попід ногами й шкодять пролетарській переможній ході.

Це несе з собою нова п'ятирічка, і це ми зробимо. Запорука тому — владний голос трудящих мас, що створили Жовтень у нас і створять у всесвіті.

У ЧІМ ПОМИЛКА Д. ГУМЕННОЇ?

Насамперед — хто така Д. Гуменна? Як побачить читач з дальшого викладу, вона не дуже церемониться з тим, що вона бачить і що вона чує: пише, як то кажуть, «на чистую», переказуючи дослівно, з дійсними прізвищами тих, від кого вона це дізналася, найінтимніші інколи речі. Не будемо церемонитися й ми й опублікуємо тут її коротеньку автобіографію, що вона подала її до спілки «Плуг» 1923 року. Ось вона:

Народилася 1904 року в примістечковому селі Жашкові Уманської округи на Київщині, в небагатій селянській сім'ї, але з міщанськими тенденціями. Батьки більш любили промишляти, аніж робити коло хліба. Завдяки цим міщанським тенденціям мене посилали до двохкласової школи. Закінчила я її під час революції. Аж в 20-му році, коли організувалася в Ставищах (15 верст од Жашкова) Педшкола, в постійних суперечках з батьками настояла на тім, що треба продовжувати освіту, і вступила в педшколу. Після закінчення не задовольнилася здобутими знаннями й вступила до Київського ІНО, студенткою якого рахуюся й зараз. Порвавши з батьками ідеологічно ще 20-го року, від'їжджаючи до Києва, порвала й матеріяльно. Живу зараз заробітком з вишивок. 1922 р. в своєму селі вступила до КНС, де працювала минулого літа. Вважаю за прогалину в своєму житті той факт, що революційні перетряски пройшли осторонь мене, хоча з'ясовую це глухістю нашого закутка та порівнюючою молодістю під час бурхливої революційної доби.

Міщанське оточення спричинилося до розвитку глибокого індивідуалізму, який і позначився в моїх писаннях.

Твір, якого надсилаю при цьому, являється першою спробою соціяльних мотивів.

Бажаю вступити до «Плугу» тому, що надіюсь тут викувати в собі міцну пролетарську ідеологію.

23/ХІІ — 23 року
Гуменна Докія

Що бачимо з цієї щирої — мало хто так щиро напише, чи не правда? — заяви, де Д. Гуменна визнає, що їй загрозувала тоді, 1923 року, міщанська ідеологія, що їй потрібна товариська підтримка, напутництво. Чи здобула вона їх? Мусимо визнати, що — ні чи майже ні... Почавши демонструватися в часописах коротенькими оповіданнячками-малюнками з сільського життя, аж ніяк не графоманського ґатунку і ніяк не нижче тих, що й тепер залюбки надрукує наша радянська преса, Д. Гуменна зустріла несподівано різку й брутальну образу в формі одної безглуздої і безвідповідальної рецензії. Якщо письменник, що набув собі ім'я — і той копилиться іноді від таких виступів і гірко викликає: та коли ж, нарешті, буде управа на цих рецензентів, коли буде критика критики і якісь невідомі інколи ініціали не будуть останньою безапеляційною інстанцією, останнім громадським, публічним присудом тяжкої письменницької праці? — якщо на видатного письменника такі голобельні стусани діють подеколи гостро-вразливо, зденервовують, знеохочують, забивають у глухий кут, безпорадний і безвихідний, то початківця ці перші оцінки першої праці вражають особливо боляче. Ми знаємо з історії літератури приклади, як навіть видатні письменники кидали на багато літ свою працю або й зовсім відходили від літератури, міняли мову, жанр, спотикалися на своїм творчій шляху. Я особисто гадаю, що майже усій нашій сучасній критиці можна кинути одне загальне обвинувачення — вона часто не дивиться очима пролетарського читача, не з точки зору цього читача, розцінює твори і ставить свій присуд залежно від поглядів вузького кола верхівки радянського суспільства, часто засуджує те, що читач, масовий пролетарський читач, залюбки приймає і вихвалює, і, навпаки, вихвалює те, що цьому читачеві не до вподоби, чого він не хоче, не розуміє.

Причина похибок сучасної критики — у відсутності зв'язку її з найпершим і найліпшим критиком нашим — робітником і селянином. Не тим, що тільки стоїть коло верстату або ходить за плугом, але тим, що, крім цього, бере книжки в бібліотеці, заходить у клуб, сельбуд, читальню — бо це і є масовий робітничо-селянський читач, наша основна культурна сила, що перебудовує суспільство, що висовує з-поміж себе нову радянську інтелігенцію, що дає в компартію нові сотні тисяч членів...

Вертаємо до теми. Не знайшла Д. Гуменна товарисько-го відгуку на свої перші письменницькі кроки, необережна рука не того критика, що про нього ми мріємо в попередніх рядках, брутально пхнула її — і вибила з життєвої колії. Самолюбна дівчина кидає літературну працю, виходить з «Плугу», вирішує йти вчителювати, живе на 16 карб. на місяць, підтягаючи за «репетитора» заможних дітей, півголодна, на одному обіді сидючи, вивчає німецьку, французьку мови, пробує перекладати і т. д., і т. д. — сумна й неодиначна історія з нашої дійсності. Нелегко дається плужанам знову притягти її в своє коло і дати можливість використати літо 1928 року для літературної праці. Цього ж літа багато наших письменників побувало за кордоном, на далекому Мурмані, Алтаю, Кавказі, Криму, — Д. Гуменна обрала собі інший, відмінний маршрут: пішки пішла по селах, вишукуючи комуни, колективи, придивляючись до їхнього життя. Внаслідок цієї подорожі з'явилися на сторінках «Плуга» художні нариси «Листи з Степової України», що на долю їх випала тепер неабияка суспільна увага і що стали за привід написати й цю статтю. Два моменти забрали цю увагу й мусять бути нами висвітлені: політична помилка, що її допустилася Д. Гуменна, змальовуючи сучасне радянське село, і, по-друге, епізод із обвинуваченням відомого російського письменника Ф. Гладкова в невірному ставленні до розв'язання національної справи на Україні. Ці моменти вже мають багато документальних відгуків, цілу, так би мовити, «літературу», хоч «Листи з Степової України» ще не закінчені і в розпорядженні редакції

є виготоване до друку їх продовження. Але гострота відгуків, сполучена до того і з певними обвинуваченнями на адресу нашої редакції за те, що вмістила «Листи» в такому виді, спонукають нас, не чекаючи кінця твору, висвітлити перед читачем указані моменти.

Починаємо з першого, найголовнішого, що торкається загальної політичної концепції всіх опублікованих досі «Листів». Будемо уживати й надалі цієї назви, хоч сама авторка, як побачить читач далі, каже, що вважає свій твір не за простий допис від власної персони, а за художній нарис від вигаданої особи, настроєної побивательському, до також вигаданої подруги — «Василини», і що займенник «я» в «Листах» є художній прийом, перевтілення авторки в певний художній персонаж.

Від себе одразу скажемо, що це виправдання не досить справедливе, бо читачеві ясно, що саме з авторкою все це було, саме вона все це робила, казала й чула, і якщо «Василина» — вигадана (листи до якоїсь Василини не друкуються в літературних журналах), то нема достатніх підстав «я» уважати за щось інше, ніж за саму Д. Гуменну. Інша річ, що вона спиняється тільки на окремих своїх думках і вчинках, вилучаючи з них тільки те, що потрібно для її даної письменницької мети. В цьому тільки й є певний художній прийом.

Отже, якщо в нашій критиці подибуємо інколи чи то навмисну підтасовку, коли слова й думки дієвих осіб приписуються авторові твору, чи ненавмисне, помилкове нав'язування цього, коли автор не вжив відповідних заходів, щоб розмежуватися — де він, а де його герої — або не виявив певним способом, як він ставиться до них, чи як хоче, щоб ставилися до них читачі, — цього про твір Гуменної сказати не можна. Що говорить і думає «я» — те говорить і думає Д. Гуменна, інакше читач сприйняти не може. Д. Гуменна має право переконувати тільки в тім, що «я» — це лише частина її, Д. Гуменної, що вся вона, може, й не така. Та й по тому...

Мають, отже, рацію критики, говорячи саме про авторку «Листів», судячи Д. Гуменну і обвинувачуючи її

в прикрій помилці, хоч і занадто, на нашу думку, суворо, де в чому й зовсім несправедливо.

Що ж саме Д. Гуменній інкримінується?

З гострим осудом Гуменної виступив насамперед тов. А. Хвиля на сторінках журналу «Критика» (№ 11 за грудень 1928 року) у статті «Нотатки про літературу». Закликаючи до організації ґрунтового марксистського літературознавства, він пише:

Ми повинні також ґрунтовно взятися за зміцнення своїх кадрів, за те, щоб усі ворожі нам впливи в літературі перемогли.

А що такі впливи єсть і ідуть в нашу літературу не тільки через Єфремових, можна побачити хоч би й з літературно-художнього місячника «Плуг» № 10, за жовтень місяць. В «Листах з Степової України», уміщених в цій книзі «Плугу», між іншим, читаємо:

“Тут, на камені, якимось не віриться, чи була революція, чи ні. І невже вона відбилася на селі тільки тими облигаціями, викачкою хліба, самообкладанням, прокльонами...

Я признаюся тобі, Василю, нічогосінько не розумію тепер... Не розбираю... Селянське господарство занепадає, руйнується... Яка кому користь від цього?.. А тут ще й привид голоду...”

В дописах Гуменної є чимало й цікавого, але хіба не відчувається в цих «безпорадних» рядках куркульського «одчаю» щодо перспектив нашого села. Це ж ніби оголена єфремівська концепція. Село, мовляв, живе не тільки по-старому, а навіть гірше. С л о в о м, р е в о л ю ц і я поставила село в безвихідне становище. Висновки з цього відомі...

Правда, крім письменника чи журналіста, є ще й редакція того журналу, де міститься такий матеріал. Вона й повинна в таких випадках допомогати письменнику. Та тут цього, мабуть, не сталося. І це видається не то що як випадок або недогляд. Тут і результат певного тиснення буржуазних впливів на окремих письменників.

Обвинувачення більш ніж суворе... І то не тільки Д. Гуменної, але й редакції, хоч у даному разі редакція «Плугу» поставлена т. Хвилею в виняткове становище: гудячи деякі твори окремих письменників, що містяться в інших журналах, приміром у «Молодняку», т. Хвиля такого зауваження чомусь не робив... Наперед забігаючи, скажемо, що певну провину редакція «Плугу» за собою визнає, але аж ніяк не в тій формі, що їй тут приписується — в «єфремовщині», в «куркулізмі», в загубленні перспектив щодо нашого села. Доказом того може бути хоч резолюція плужанської наради, де плужани щирсердо визнають можливість ухилів зі свого боку, але самі ж указують шлях для забезпечення себе від цих ухилів і цей шлях убачають, як єдино можливий — шлях, що вказує ленінська комуністична партія. А найбільший доказ — багаторічна літературна й громадська праця плужанська. Куркулячих творів там ніхто не бачив і не побачить.

Щоб не збитися на загальники, вернімо знову до документів. Поза іншими провинами, редакція «Плугу» визнає за собою іще одну: вона облишила робити те, що колись робила — опубліковувати щоразу численні відгуки читачів на свій матеріал. Серед останніх відгуків є відгуки й на «Листи». Один із них, що його з Дніпропетровщини надіслав один відомий редакції учитель, схвавшись за псевдонім М. Сумний, повторює обвинувачення т. А. Хвилі в не менш різкій формі. Наводимо лист М. Сумного цілком, як він був надісланий. Ось він:

В жовтневому числі журналу «Плуг» були вмішені «Листи з Степової України» Гуменної Д. На міського читача перший з цих листів справить досить сумне, а можливо, навіть жахливе вражіння... В читача ж сільського, та ще такого, що живе поруч Дніпрового порога Ненаситець (звідки Д. Гуменна писала першого листа) і знає цю місцевість і людинність та її економічний стан в даний час далеко краще шановної авторки «Листів», цей лист викликає здивовання або непевність у здібностях т. Гуменної щодо її спостережливості.

Її досить сміливе констатування руйнації сільського господарства, його занепаду, прокльони селян (звичайно

по адресі Радвлади), та ще приправлене «многоточіями», тхнуть «фрумкінізмом», про який так докладно говорив т. Сталін. Це є нічим не виправданий песимізм заляканої голодом (як зазначає сама авторка «Листів») т. Гуменної.

Дійсність же зовсім інша. Села навколо Ненаситця, цього недорідного року, знаходяться коли не в особливо гарних, то в більш чи менш задовольняючих умовах щодо врожаю, і привид голоду склався лише в уяві т. Гуменної.

Селянське господарство дійсно руйнується, але... у куркуля; у незаможника ж воно зростає, міцніє.

10.XII.28. М. Сумний

Одержавши цього листа, редакція «Плугу» побачила, що далі друкувати «Листи» Гуменної, якщо вони викликають такі думки, не спростувавши такий серйозний закид у «фрумкінізмові», тобто правім ухилі, не виправивши авторкової (і, природньо, своєї) помилки — не можна. Тому «Листи», вміщені в №№ 10–11 «Плуг», тим часом перервались друком, а копія листа М. Сумного, як також лист Ф. Гладкова та з комуни «Авангард» (друга причина затримки), переслані були Д. Гуменній для відповіді. Що ж відповіла Д. Гуменна? Читаємо її листа також без ніяких змін:

Прошу видрукувати мою відповідь на листа М. Сумного з приводу мого нарису «Листи із Степової України», уміщеного в 10 ч. журналу «Плуг» за 1928 р.

М. Сумному я пораджу перечитати уважніше мого нариса і перечитати до кінця, а не вихоплювати окремі місця. Бо те, що заперечує М. Сумний, а саме: моє «досить сміливе констатування руйнації селянського господарства», є п и т а н н я, що на нього дає відповідь друга частина нарису, та й дальші мої нариса.

Кількома рядками далі М. Сумний погоджується: «Селянське господарство руйнується, але... у куркуля; у незаможника ж воно зростає, міцніє». Диференціювати треба далі. І незаможники є всякі. Один спить і бачить, як би розжитися, а інший, найздоровша частина сучасного села, ядро майбутнього, бачить інакші шляхи. Такий незаможник

не забув, як М. Сумний, що на тих підвалинах, на яких стоїть теперішнє село, воно не може існувати. Він об'єднується в колгоспи, товариства, що ведуть індустріалізацію на село. А коли індустріалізація, то село виходить у минуле, в спогади. Живий приклад — друга частина мого нарису, опис комуни «Авангард». Отже, ще раз підкреслюю, що сучасне село, індивідуалістичне, власницьке, стихійне, гине.

Першої частини мого нарису я б і не подумала давати до друку, така незначна й не страшна здається мені, авторці нарису, тодішня паніка придніпровських околиць, коли б не потреба к о н т р а с т у в а т и безпомічність індивіду з могутністю колективу. З метою показати всю перевагу колективного життя, я навмисне взяла рядового сільського о б и в а т е л я, а не крапих, не сільський актив. Я навмисне хотіла показати розгубленість цього обивателя перед стихійним лихом, а вона була в нього в т и х ч и с л а х, що одним із них датується перша частина нарису, щоб читач відчув спокійну міць колективу в той самий момент.

Непорозуміння між мною та М. Сумним вийшло ще й через те, що М. Сумний узяв мого нариса за допис. Треба М. Сумному знати, що допис і нарис мають різні завдання. Допис доводить до відому громадян та відповідних установ, що там і там злочин, зловживання тощо. Побутовий же нарис має завдання показати сучасність у її характерних зламах. Нарис претендує бути матеріалом, що за ним колись вивчатимуться настрої нашої епохи.

В нарисі ж «Листи...» М. Сумний має справу ще й з художнім оформленням. Прошу М. Сумного мене, авторку нарисів, не змішувати з персонажем, що фігурує в нарисі із своїми вражіннями, так само, як і «Василина» є тільки адресування, привод до вияву цих вражінь.

З пошаною Д. Гуменна

З цього листа читачеві, нам думається, тепер зовсім ясно, в чому помилка Д. Гуменної і як художниці, і як радянської громадянки, і в чому неправі і т. Хвиля, і т. Сумний, обвинувачуючи Д. Гуменну не в тім гріхові, в якому вона дійсно повинна. Спробуємо це довести, розбивши на окремі питання.

Отже, Д. Гуменна як художниця хотіла «контрастувати безпомічність індивіду з могутністю колективу». Вона забула, що за «безпомічними індивідами», за індивідуальними селянськими господарствами стоїть наймогутніший колектив — уся радянська республіка в цілому, що не дала загинути недорідним округам на Україні цього року, як взагалі не дає загинути маломіцним господарствам і вживає цілу низку заходів до піднесення сільського господарства не тільки по колективах, але саме по оцих індивідуальних багатомільйонних дворах. Селянське господарство не руйнується, а поволі втягується в складну соціалістичну машину, перегартовується. Воно не занепадає, а зростає і перевтілюється. Нема чого тут, на сторінках художнього часопису, наводити цифри, їх можна знайти в першому-ліпшому статистичному довіднику й переконатися, що йде поступовий зріст радянського села, що воно оправляється від ударів, заподіяних йому у часи громадянської війни й жахливого голоду, внаслідок стихійного лиха — посухи. Це прекрасно, видимо, знає й Д. Гуменна, не тільки в відповіді М. Сумному підтверджуючи, що «селянське господарство руйнується, але... у куркуля, — у незаможника ж (треба було додати — і в середняка, бо цифри — уперта річ! — і це наочно доказують, радянська політика це стимулює) — воно зростає». Про це і пише Д. Гуменна, між іншим, у другій частині свого нарису (№ 11 «Плугу» ст. 43–44).

Отже, спосіб контрастування тут невдалий. Індивідуальне господарство росте, і колектив росте. Колектив росте скоріше, за ним майбутнє. Колектив не є щось окремішне — він частина радянського села, його передова, краща частина. Це — не контраст. Тут можливий лише спосіб порівняння, а не контрастування.

Отож Д. Гуменна помилилася і як художниця, і як радянська громадянка. Вона недостатньо вдумалася в нашу сільську політику, в становище й перспективи нашого села і, щиро відчувши потребу перетворення індивідуалістичного старого села, бажаючи агітувати за колективні форми господарювання як єдиний, на її думку

(а радгоспи — «хлібні фабрики», а десятки інших, окрім комун, форм кооперування населення, а загальне втягнення всієї селянської маси в соціалістичне будівництво?), — єдиний, на її думку, спосіб порятунку, не взяла до уваги, що занепад дрібного господарства і не існує, і зовсім не корисний, і не потрібний для нас, і не цього хоче радянська політика. Ці самі згадувані облигації, податки, «викачка хліба» знов же повертаються на село в формі сільськогосподарського кредиту, машин, насіннєвої позики, чистосортних інтенсивних культур, мінерального угноєння, пільгової меліорації, древносаджень, племінної худоби, дешевого землевпорядження — численних заходів підвищити та інтенсифікувати дрібне селянське господарство. Отже, старі форми села гинуть, а не село гине. Воно перетворюється, перешиковує свої лави і йде в колективи не від жаху загибелі, а через корисність колективізації супроти окремішнього господарства. Це не те, про що говорить Д. Гуменна, в даному разі виявивши цілком свій селянський світогляд, бо її формула така: «що мені, селянинові, робити, моє господарство не може вберегти мене від стихійного лиха, моє господарство занепадає, руйнується — відповідь: кидай це господарство, воно безпорадне, іди в колектив — за ним майбутнє».

Отут переходимо до другої нашої теми: чи єфремовщина це, чи фрумкінізм, куркулізм та інші жахи, що їх приписують т. т. Хвиля і Сумний Д. Гуменній. Чи це «безпорадні рядки куркульського одчаю щодо перспектив нашого села»? Чи «безвихідне становище», що в нього ніби, за Д. Гуменною, «революція поставила село»?

Тисячу разів — ні! Д. Гуменна в цих гріхах не повинна. Це не «єфремовська концепція», з якої «висновки відомі». Д. Гуменна, згущуючи фарби в змалюванні сучасного стану селянського, не називає його безпорадним, безвихідним. Вихід є, і він не єфремовський, не куркулячий, навіть не «правоухилий» з його вимогою припинити потужний темп індустріялізації, дати волю куркулям і непманам — ні, Д. Гуменна нічого цього ні одним

словом не говорить, убачаючи вихід той у колективізації, в одному з тих засобів, що вписані в програму компартії, в програму керовничого авангарду пролетаріату. В цьому Д. Гуменна не відступає від того, що потрібується від революційно-селянської письменниці, що йде вкупі і за керовництвом пролетаріату, в цьому її аж ніяк не можна плутати з ворогами робітництва й селянства і в цьому т. Хвиля і Сумний неправі й жорстокі або, я особисто так думаю — неухажні, бо, очевидно, спинились, як це пише й Д. Гуменна, тільки на першій частині «Листів», не прочитавши й не заналізувавши всього опублікованого матеріалу.

Щодо редакції «Плуга» — вона, як уже сказано, ознайомлена більше і для зменшення своєї провини може навести, для прикладу, порушуючи редакційний порядок, такий уступ з початку 3-го ще неопублікованого «Листа» Д. Гуменної:

Як міняється обличчя села, щоб ти знала, Василю! Що більш приглядатися, то розмаїтіших форм набирає воно, супроти тої одноманітної суцільної картини, що одні її бачили ідеально буколічною, другі — натуралістично темною, затурканою, треті — бачивши вже диференціацію села, шукали одиниць-революціонерів і і г н о р у в а л и ш и р о к у масу як носія нових форм.

Як можна в одному соціальному організмові, прикладом колгоспові, бачити змішання цього старого й нового, прихованого й висунутого! Пам'ятаєш, у першому листі я писала тобі про загибель села, про крик селянина, що для нього революція позначилася тільки податками, облігаціями тощо. Тепер, коли я побачила колективи людей, що рвуть із старими власницькими потенціями, що їх самі колективні форми виховують на нових засадах, ворожих своєю природою з одвічною засадою старого села, яка має яскраву й лаконічну форму — «має», — тепер я бачу, як сліпо помиллялася я. Ні, соціальна картина села сьогодні значно ширша, і такого пильного ока треба, щоб відділити, де ж невмируще, а де зародок...

З цього уступу видно, що авторка дійсно ставила на початку запитання, щоб поволі на нього відповідати і, сконцентровану в тепер інкримінованій фразі, думку розвіювати дальшим викладом.

Отже, помилка Д. Гуменної не в тім, у чім її обвинувачують, і не така тяжка, як про це пишуть. Якщо хочете, це не «правий», а скорше «лівий» ухил, безоглядне бажання мерцій знищити сучасне село, що вже ніяк із «фрумкінізмом» сполучити не можна: та й з «ефремовщиною».

Ми будемо раді, коли читачі «Плуга» відгукнуться на ці наші думки і скажуть, чи правдиві наші тлумачення.

Тим часом переходимо до другого, вже не так важливого, моменту — епізоду з Ф. Гладковим, що його описано на стор. 56 № 10 «Плугу». Щоб не затягати викладу, оперуватимемо знов документами. Прочитавши про себе такі неприємні речі, Ф. Гладков звертається до редакції і, як це можна припустити з дальшого, з аналогічним до комуни «Аванґард» листом:

Дорогие товарищи!

В октябрьской книжке (10) «Плуга» в статье Д. Гуменной «Листи з степової України» в главе, посвященной коммуне «Аванґард», приведен (стр. 56-я) диалог автора с членами коммуны, в котором сообщаются такие невероятные обо мне вещи, в связи с моим пребыванием в этой коммуне, что я принужден с негодованием протестовать против тех нелепостей, которые я усмотрел в этом месте статьи Д. Гуменной. Мне приписывается ни больше ни меньше, как шовинистическое украинофобство и русификаторские тенденции. Утверждается, что в Коммуне «Аванґард» я будто бы злобно агитировал против украинской литературы и будто бы совсем отрицал наличие украинской культуры. Сообщается, что будто бы я даже «собирал учителей и беседовал с ними на эту тему», что я «смеялся», что я не советовал выписывать в библиотеку украинских книг.

Заявляю категорически, что все, приведенное в диалоге на ст. 56 — чистейшая чушь. Я не помню ни одного случая, чтобы я вообще говорил с кем-либо по этому

вопросу, а с Онанкой у нас был длительный разговор только о хозяйственной системе и о быте коммуны да еще о его матримониальных делах.

Не собирал, конечно, и учителей, но дружеское общение с ними, как и с руководителями коммуны и рядовыми ее членами, для меня было полно интереса и большого значения. Я с омерзением отношусь ко всякому шовинизму, ко всякому националистическому самолюбованию и нетерпимости, в какой бы это форме не проявлялось — у украинцев ли, у российских ли граждан, у грузин ли, у татар и т. д. Отвратительное националистическое чванство в манере петлюровцев или того же Хвильового — мне невыносимо. Извращения национальной политики на Украине я видел очень часто, и если, м. б., и был случайный разговор с кем-нибудь на эту тему, то этот разговор, разумеется, не мог иметь ничего общего с руссофильством и украинофобством. Я не мог выступать ни против украинизации, ни против украинской культуры, ни против украинской литературы уж хотя бы по одному тому, что с юных лет, живя среди украинского населения, привык любить и язык, и литературу, и музыку этого народа.

Активно работая по укреплению фронта пролетарской литературы, я являюсь одним из убежденнейших сторонников всемерного сближения братских литератур — украинской и русской — путем привлечения украинских писателей в наши журналы, т. е. перевода их лучших вещей для повременной печати и для издания в ГИЗ'е и ЗИФ'е.

Тов. Гуменная упрекает одного из своих собеседников в отсутствии критического отношения к «Гладковским сентенциям», а сама не менее повинна в том же грехе, когда восклицает в конце диалога: «Ось тобі й пролетарський письменник»... Нехорошо, товарищи!

Москва 12/ХІІ—28 Ф. Гладков

Одержавши такого листа, редакція «Плугу» відповіла Ф. Гладкову 21/ХІІ:

Уважаемый товарищ!

Ваше письмо относительно очерка Д. Гуменной редакция журнала «Плуг» получила. Копию письма мы отправили

Д. Гуменной для підтвердження написанного ею либо соот-
ветствующего извинения, если она была введена в заблуж-
дение. По получении ответа опубликуем все в нашем жур-
нале (в январском номере).

Мы лично думаем, что у Вас кое-какие грешки все-таки
были, что доказывают некоторые места Вашей брошюры
«Коммуна Авангард». В национальном вопросе на Украи-
не Вы путаетесь — и Вы это должны признать, а мы поста-
раемся доказать.

21/XII—28 С приветом. Редакция журнала «Плуг»

Як ми писали, так і зробили. В № 12 «Плуга» ми на-
вели деякі місця з брошури «Комуна Авангард», з яких
ясно, що Ф. Гладков таки де в чому грішний. Одержали
ми також деякі відомості з Дніпропетровського, що й там
Ф. Гладков виступав якимось із чимсь подібним до того,
що переказує Д. Гуменна. Від неї самої одержали відпо-
відь, що вона записала саме те і так, як чула, і все написа-
не зі слів комунарів підтверджує. Була поспитана також
і сама комуна. Від неї «Плуг» одержав трохи несподіва-
ного листа — містимо його також цілком, без змін:

Тов. редактор.

Посилаєм вражіння від нарису Гуменної про комуна
«Авангард» (журнал «Плуг» ч. 10).

Необхідно розвіяти помилкове освітлення т. Гуменної
про погляд Гладкова Ф. В. на укрмову. Нічого подібного ан-
тиукраїнського Гладков не висловлював. Прохаємо помі-
стити нашого листа в журналі «Плуг».

По дорученню Рижов.

31/XII—28 року.

Копія т. Гладкову та редакції «Плуг»

Шановна тов. Гуменна!

Ми, члени комуни «Авангард», з погордою згадуем від-
відування нас сучасними великими людьми, представни-
ками влади та представниками художнього слова. Остан-
ні повинні спільними силами намалювати славетну ролю,
тяжку дійсність та світле майбутнє колективізації. Вони

допоможуть конкретизувати складні умови революційного руху в сільському господарстві, повинні стати культурними проводирями, вдохновителями передового селянства, поведуть його в бій з темрявою, дикунством, варваризмом у житті та праці села, покажуть йому новий шлях, як треба будувати царство на землі без попа і кулака. Першим спромождем в цім напрямку став т. Гладков Федір Васильович. В нарисі «Комуна Авангард» він дав зразок комунального суспільства, реальну казку в чудесній державі рад. Але за його щирю віру, висловлену радість посипалася на нього порохнява кабінетних, понадматеріялістичних формалістів: «Як так, в селі п'ють какао»... «напевно на Державні кошти». «Гладков нічого поганого не бачив в комуні» (привикли бачити тільки гидке в комунах). «Його нарис небезпечна цілковита фантазія».

Такий зміст всіх переляканих газетчиків. Тов. Гуменна, Ви теж не вільні від того, щоб не шпурнути грудкою в тов. Гладкова. Ви прямо попали, як кажуть, в просак, в мороку. Ви безконтрольно поставилися до слів тов. Ананка, який завжди любить жартовно суперечити, аби тільки хто слухав його. Ви поважно віднесли до несерйозного словоплетіння товаришів, не здібних дати оцінки укромі та письменникам. Взагалі вся ваша розмова з товаришами проходила виключно як жарт, а тому з легкої руки у вас випливає нікчемне обвинувачення тов. Гладкова в шовінізмі.

Це треба негайно спростувати.

Тепер відносно вашого нарису про Комуна «Авангард». Тов. Гуменна, загальне вражіння від нарису величезне: мітко, розумно, правдиво охарактеризовано життя та побут комунарів. Журнал «Плуг» тріумфально переходить з рук в руки, читається з особливим захопленням. В ньому зафіксовані наші досягнення, уміло підкреслено слабкість освітньо-виховавчої зброї в комунарів. Ми лічимо, як наслідок перебування в комуні письменників та їх нарисів про комуну — те стихійне прагнення підлітків, чоловіків і особливо жінок до навчання. Зараз ні однієї душі нема, яка б не участвовала чи то в школі селянської молоді,

чи то у вечірніх школах для малописьменних, а хоч в заочній двохрічній партшколі. Нібито перелякались своєї відсталості члени і поспішають утекти від неї.

Недолік вашого нарису такий: там, де Ви торкаєтесь «сірої маси та героїв» комуні, не зроблено аналізу і своїх висновків. Ви не придивились до коріння нерівності між членами, — до платні, а ця нерівність в комуні проти села так далека, як небо від землі, та й вона викликана низкою умов, подібних до тих, що викликали введення нової економполітики в державі. Різниця тільки та, що в комуні все це в мініятурі. Тов. Гуменна, той, хто курить «Епоху» — відказує собі в чомусь іншому, і на цей бік ми не звертаємо такої уваги, як на саме джерело нерівності — на платню. **Б а ж а є м о**, щоб надалі письменники не кидали думки про колективізацію. Хай їздять в комуні частіше. Вони допоможуть нам роздивитися, відчутти, де в нас болить. Не треба тільки дитинства, наклепів: «ялуче сказанув, писанув»... В кожного маються свої достатки й недоліки. Колективний розум — наша сила, правда.

Вітання від членів комуні. Ждемо до себе в комуну.

*По дорученню комунарів — Р и ж о в
31 грудня 28 року*

Після цього листа побували в редакції «Плугу» представники комуні «Авангард» і привезли зачитаний до плям і дір № нашого журналу, одержавши навзаємний новий. З їхніх слів і наведеного листа видно, що Д. Гуменна правдиво описала комуну і якщо схибила, так, може, тим, що надто правдиво, надто довірливо поставилася до слів декотрих товаришів. Комунари хочуть взяти провину Гладкова на себе, обвинувачують, що авторка «безконтрольно ставилася до слів тов. Ананка» і «поважно до несерйозного словоплетіння». Мусимо стати на захист авторки: комунари не спростовують факта самої розмови, тобто Д. Гуменна її не вигадала, і із її передачі не видно, щоб це був «жарт» (правда, Ф. Гладков у своєму листі чогось, очевидно не дуже вчитавшись в український текст, бере на себе те, що переказано зовсім не

про нього, а про інших розмовників). Отже, розмова була і Д. Гуменна мала право її описати.

Друге. Чи вигадав щось т. Ананко? Не беремося стверджувати, але вбачаємо суперечливості в листі Ф. Гладкова. Спочатку він пише: «Я не помню ни одного случая, чтобы я вообще говорил с кем-нибудь по этому вопросу», а через скільки рядків заявляє: «Извращения национальной политики на Украине я видел очень часто, и если, м. б., и был случайный разговор с кем-нибудь на эту тему»... і т. д.

Ми ніяк не можемо догадатися, що саме вважає Ф. Гладков за «извращения национальной политики на Украине», та ще які трапляються «часто». Ми певні, що він мусить про це нам написати, бо замовчувати які-будь «извращения» — це значить потурати їм. Проте переконані, що людина, котра може написати «националистическое чванство в манере петлюровцев или того же Хвильового», людина, що врівень ставить контрреволюцію і нашого товариша-комуніста, котрий, щоправда, був схибив, але ж ніяк не заслуговує на те, щоб його ставили на одну дошку з петлюрівцями — така людина об'єктивно може наговорити не одному Ананкові такого, що потім десять розумних не розберуть і самому Ананкові доведеться говорити, що все це — жарт.

Ми зовсім не хочемо сказати, що Ф. Гладков суб'єктивно є українофоб і русотяп, ми ніяк не згодні з «Червоним Перцем», що прирівняв Ф. Гладкова до Валуєва, але ми ще раз стверджуємо те, що написали в своєму листі до Ф. Гладкова: «грешки» у нього таки є, вони виявляються навіть у його «спростованні», він плутає в українських справах і, вільно чи не вільно, шкочить. Коли б Ф. Гладков був людиною, що дійсно хотіла б допомогти комунарам розібратися в справах національної культури, він би написав у своєму листі до нас, крім того, що він за переклади з української мови (адже ми знаємо один погляд на ці переклади як на засіб збагатити культурні надбання російської культури, задоволити вимоги російського читача, а не як засіб інтернаціонального

еднання, взаємного обізнання й допомоги). Ми не закидаємо цього Ф. Гладкову, бо не знаємо, як саме він про це гадає, але думаємо, що в своєму листі він міг би, за інших умовин, написати не про те, чого він ніби не говорив комунарам, але про те, що він їм радив. От добре було б, коли б він їм порадив передплачувати більше українських журналів, купити в бібліотеку більше українських книжок, удосконалитися в українській мові, бо це є могутній засіб соціалістичного будівництва на Україні — і це комунари, як видно з їхнього листа, починають розуміти. Адже ж, здається, нічого цього Ф. Гладков їм не говорив. А ми, культурні робітники на Україні, якісь чудні: звикли вважати за свого приятеля не того, хто нам не перешкоджає, а того, хто нам допомагає... А Ф. Гладков своєю книжкою «Комуна Авангард» нам перешкодив, бо понаписував там нісенітниць.

Ми віримо, що він щиро обурений з наших закидів, але віримо і в те, що коли він більше обізнається колись в українських справах, — побачить, що він помилився і зробив нам погану послугу. Знаєте, як давніше казали цілком щиро люди:

— А знаєте, я — тоже малоросс!

І цілком таки щиро гадали, що роблять нам цим приємність, і, знов таки цілком щиро, дивувалися, що ми ніяк не раділи з такої приємної заяви, а навпаки, копили губу.

Ф. Гладков мусить зрозуміти, що його заява, що він, мовляв, «с юных лет, живя среди украинского населения, привык любить и язык, и литературу, и музыку этого народа», трішки аналогічна до цього «тоже малоросса» і нас аж ніяк не вражає.

Ми, культурні робітники на Україні, зовсім не вимагаємо ні від кого любови до нашої музики чи там мови й літератури. Ми самі можемо далеко більше своєї рідної любити літературу російську, мову французьку, музику німецьку і т. інше. Не в тім річ, не в любові, не в знанні навіть, а в тім, щоб визнати потребу розвитку цього національного надбання для соціалістичного будівництва,

щоб допомагати активно цьому розвиткові для скорішого й ліпшого підйому широких народніх мас, насамперед селянства, бо це найлегший і найвірніший спосіб наблизити їх до інтернаціональної культури, прискорити наближення соціалізму. Про це говорила Д. Гуменна в комуні «Аванґард» і про це вона (слухайте, т. т. комунари!) — «лучче сказанула, писанула»...

Вже ця стаття була написана, як редакція одержала ще одного цікавого листа — від одного з головних героїв інциденту з комунією «Аванґард» — Костя Ананка. Друкуємо його в цілому, як і інші листи:

Мої зауваження

Опис т. Гуменною нашої комуні «Аванґард» в № 10 «Плугу» був надзвичайно радо прийнятий.

Прийнятий радо тому, що він складений не сухим, відчитним язиком (скільки корів, коней і т. д.), а художньо, так, що з цікавістю читається навіть малописьменним читачем.

До цього часу нашу комуну відвідували російські письменники, цікавились нашим життям, допомагали нам порадами в культурно-освітній роботі тощо, а українських письменників це нібито не торкалося, вони мало заїжджали до комуні, в той час як до комуні їм ближче, ніж росіянам. Комуна ж потребувала й потребує допомоги в організації освітніх її справ.

Т. Гуменна в своєму листі в більшості малює типів комуні надзвичайно вдало, хоч декого трохи й невірно, проте цікаво й корисно. В одному мені не хочеться погодитися з т. Гуменною — це в тому, ніби в комуні вороже зустрічають українізацію. По-перше, та розмова, що була з т. Гуменною про українізацію, велася в жартовливих тонах, про що я потім попередив т. Гуменну, кажучи, що українізація провадиться в комуні ніяк не меншим темпом, ніж навколо.

Про Гладкова та Панферова було теж повідомлено в жартовливій формі, хоч т. Панферов дійсно такої думки, як наводить т. Гуменна в розмові з учительством. Далі, як зразок перекрученої мови, т. Гуменна наводить дослівно виступ

одного т-ша на комсомольських зборах. Треба зазначити, що це не типовий зразок, бо саме цей товариш весь час до вступу в комуну виховувався в російському оточенні і все-таки намагався говорити по-українському.

Тепер про побут. Хоч як мене т. т. з «Плугу» не запевняли, що нічого схожого на розпусту, за Гуменною, у нашій комуні немає, але приведена розмова з Чернишовою, її, Чернишовшині, слова про те, що «Середа — це півень до дівчат», що «в комуні не розбереш, хто з ким живе», «кожне перепробувало з десятьма житами», «як кури — де впіймав, там і закотив», зовсім не відповідають дійсному стану речей. Ці слова Чернишовші не зустрічають протесту з боку т. Гуменної*. Як на мене, це питання треба було б яскравіше змалювати. Як стоїть питання побуту в умовинах комуні в дійсності? На погляд комунарів і мій особистий, справа в цій галузі нашого життя стоїть так: над утворенням нового побуту ми бились весь час існування комуні, бились більше навіть, як над господарчими формами, та так і покинули, не знайшовши якихось нових форм. Покинули в надії, що нарешті більше освічені люди нашої пролетарської держави колись більше зацікавляться нашим життям і допоможуть нам в цій справі, дадуть свої висновки і певний напрямок.

Т. Гуменна була б дуже добре зробила, коли б, помітивши негативні боки в нашому побуті, поставила це питання на обговорення разом з нею ж на якій-небудь організації комуні (партосередок, комсомол, актив комуні і т. д.) Воно б було й реальніше, і корисніше в дійсності.

Першими ластівками з письменників, що завітали до нашої комуні, були: з російських письменників — т. Гладков, з українських — т. Гуменна. Сподіваюся, що це тільки початок зв'язку письменників з колективізацією і колективістами, що надалі він безперечно зміцниться, набуде

* Т. Ананко помиляється: цю розмову Д. Гуменна кінчає так: «Тобі не гидко, Василю?.. Що вона (Чернишовша. — С. П.) комуні і що їй коммуна?.. Н і в о н а т у т д о в г о н е в д е р ж и т ь с я!» Думка авторки ясна. — *Прим. автора.*

характеру не «дачної прогулянки», а справжнього бажання вивчити наш побут, а також допомогти нам перебороти свою некультурність, ту некультурність, про яку пише, між іншим, і т. Гуменна в своїх нарисах.

Кость Ананко

Що додає лист т. К. Ананка до зачепленої теми? Перше: Ф. Гладков може заспокоїтися — з учительством говорив безпосередньо не він, а його супутник, хоч «общение» мав і він (див. листа). Друге: т. Ананкові, як ми вже догадувалися й раніш, доводиться обертати розмову хоч не на жарт, так на напівжарт, і т. д.

Звичайно, їм незручно перед своїм колишнім гостем... Звичайно, Ф. Гладков їх налякав — ото, мовляв, устряли в історію! Нас лист од Гладкова не лякає.

Отож усю справу ми будемо вважати за вичерпану, коли ще й учителі, безпосередні співрозмовці, напишуть до нас, що саме вони говорили й чули і що саме з того було «жартом».

А головніше: видно, як сприймає аудиторія — радянська аудиторія — листи Д. Гуменної. Вона зраділа, побачивши живе, правдиве слово і не побачивши ніякої «ефремовської» контрреволюційної концепції, що накидає авторці суворий критик із «Критики». Отож ми маємо право кінчити тим, чим були почали: наші закиди молодим письменникам зчаста бувають нерозважні, вони не допомагають, а «угроблюють» їх, не виправляють, а зневіряють, голомшать.

Треба уважніше читати й уважніше критикувати.

ПО ШЕВЧЕНКОВІ МАЛЮНКИ

I

Ще 1914 року журнал «Україна» ч. II подав за іншими часописами, що Надія Смоляк, дочка Іраклія Ускова, коменданта Новопетровської фортеці, де кінчав своє заслання Тарас Шевченко, продає Шевченкові малюнки, числом вісім.

Імперіялістична війна, а далі революційна хуртовина занесли були сліди до Надії Смоляк, і аж 1915 року в часопису львівському «Стара Україна» ч. III–IV Іван Брик друкує повідомлення «Пам'ятки по Шевченкові в родині Ускових». Автор переказує досить довгу переписку зі спадкоємцями Ускова, що звернулися до Українського Народнього Дому з пропозицією придбати 8 малюнків, 20 фотографій та один лист, що збереглися в них і що немовби оцінені київськими знавцями на 5000 червоних радянських карбованців. У листі, датованому 8.XI.1924, лікар А. Каршин, одружений на Анні Павловні, унучці Ускова (приймачці його дочки Наталки), подає більш-менш детальний опис двох картин (сепій), шести акварелів та 15 фотографій «роботи Т. Шевченка». Останнє невірно: фотографії стосуються пізніших років і роблені, очевидно, Усковим, а не Шевченком, що, між іншим, до фотографії ставивсь не дуже прихильно: «Хоч як фотографія заманлива, та нема в ній вищого мистецтва» (лист до Б. Залеського, 10/VI—1856 р.).

Іван Брик не подає прізвища автора листів до нього, «не будучи до того уповноваженим». Чому лікар А. Каршин ховавсь? Оказується, що Анна Павловна, будучи перед тим у Києві, зверталася до Академії Наук, що О. Новицький, С. Єфремов, М. Біляшевський та

Д. Щербаківський оглядали збірку, оцінили в 5–7 т. карбованців, хотіли були її придбати, та хтось налякав А. Каршину, що картини можуть реквізувати як національне майно, — і вона подалась із ним, знов на скільки років заховавши Шевченкову спадщину.

Аж коли УАН розпочала працю навколо видання творів Шевченкових і акад. Новицькому потрібні були знімки з усієї художньої спадщини Шевченкової — відновилися зносини з родиною Ускових. Зачинає з нею наново переписку акад. Єфремов. Надія Смоляк, що, власне, являлася безпосередньою власницею картин, скаржиться на скрутне своє життя, пише, що віддала б задешево ці картини, якби їй повернули націоналізований у неї будинок. Академія, за підписом акад. Корчак-Чепурківського звертається (11-X — 28 р.) до Бугурусланської міськради зі сльозницею, прохаючи про денационалізацію і вказуючи на добре відношення до Шевченка батьків Н. Смоляк. Бугурусланська міськрада відмовляє, зважаючи на те, що чоловік Н. Смоляк, колишній власник будинку, був агентом царського уряду — місцевим судовим слідчим, та зважаючи на норми домовласности, що існують у Бугуруслані.

Справа знов переривається, і УАН дістає тільки по два примірники фотознімків з картин, зроблених не дуже добре тамо ж у Бугуруслані, за доглядом голови місцевого товариства краєзнавства. Акад. Єфремов передає адресу Н. Смоляк Шевченківському Інституту, і вже Інститут зачинає переписку з Н. Смоляк.

У лютому 1929 року відбувається віднині широко відома подорож українських письменників до Москви й Ленінграду. Користуючись з цієї нагоди, беру на себе низку доручень від Шевченківського Інституту. Управління Науковими Установами НКО УСРР дозволяє поїхати безпосередньо до Бугуруслану, оглянути картини й придбати їх за кошти, асигновані на поповнення наукових музеїв.

Добре попоходивши в Москві з одержаною від т. Луначарського згодою видати Шевченкові картини з Музеїв РСФРР («Третьяковка» вже видала, і її колекція

вже в Шевченковому Інституті), ще більше попоходивши в Ленінграді, щоб, нарешті, взяти там і привезти до Харкова сім Шевченкових акварелів з часів так званої Аральської експедиції, що переховувалися в Руському музеї (спасибі проф. Нерадовському, зав[ідувачеві] художнім відділом цього музею, що не схотів без дальших наказів НКО РСФРР видати решту — аж за місяць це скоїлось), придбавши також у Ленінграді картину-сепію та два малюнки олівцем Шевченкових у гром. Алексеєвої, дочки І. А. Нікольського, та з сумом подивившись на куток «українофілів» у Пушкінському Домі («українофіли» — це, оказується, за термінологією Всесоюзної Академії Наук, — Шевченко, Куліш та Гребінка, у протиставлення до «слав'янофілів» — Аксакових та інш., що їх пам'ятки переховуються в тій же кімнаті Пушкінського Дому) — отож, зробивши, що міг, у дорученій справі, беруся з Москви через Рязань — Сизрань — Самару до Бугуруслану, повідомивши голову Укрнауки т. Озерського, щоб не забув туди переказати потрібні гроші.

II

Не дуже легко дістатися до Бугуруслану. Два рази на тиждень іде челябінський поїзд, і, не попавши в нього, ви ризикуєте, як і я, безнадійно сидіти дві або й більше доби на самарському вокзалі. Щоправда, ви тоді дізнаєтесь, що в Самарі, в клубі нацмен, є українська секція, де бере участь 150 чоловік, що вона готується до Шевченкових свят і просить на це хоч 50 к[арбованців] в окрполітосвіті. Дізнаєтесь також, що в окрузі є 50 українських шкіл, але, за щирим визнанням робітників Наросвіти, ці школи називаються українськими тільки тому, що містяться в українських селах. Побачите, як і я, щире здивовання селянок-українок, що запитують ув одній радянській установі, «де тут той, що гроші видає»? — коли по-міському одягнена людина несподівано відповідає їм також українською мовою: «Я тут приїжджий, поспитайте когось іншого». Побачите також чотири

великих крамниці ГИЗ'а і не таку вже велику, об'єднану «Московского Рабочего», «Пути Просвещения» та нашого харківського «Пролетарія» і дізнаєтесь, що «Пролетарій», хоч і українізується він поволі у нас, не догадався і досі прислати в Самару хоч би одну, на показ, українську книжку, а про його російський переклад Головного «Бур'яну» тут був цілий диспут серед бібліотекарів: казали, що для розповсюдження на селі ця книга «непідходяща», дискредитує, мовляв, радянську владу. Ледве тов. Вайнер, що колись працював у Агітпропі ЦК КП(б)У, а тепер у агітпропі Середне-Волзької області працює — виборонив. Почуєте також, що в окрузі є певний штат інспекторів нацменів: чуваський, мордовський та інші, але на 150 000 українців ще не знайшлося. Щоправда, агітпроп партійний про це дбає, і там уже є тов. Гайдамак, що йому доручена ця справа. Одне слово, пере-свідчитесь, що українські письменники під час подорожі до Москви недурно наполягали на потребу культурного обслуговування української людности РСФРР. А коли заходите ще в одну книгарню — Центрвидаву, там ви дізнаєтесь, що хоч нема каталогів, нема оповісток, нема певних сум у бюджеті — усе ж хтось за минулий рік замовив на 1000 карбованців українських підручників та на 300 карб. іншої літератури. Тим часом і в цій книгарні жодної української книжки немає.

Багато ви можете дізнатися, сидячи в Самарі, поки за певну мзду (а в гостиницях висить на це встановлена такса — 2 карбованці), через спеціальних агентів дістанете плацкарту до свого білета на проїзд далі і впевнитесь, що іншим способом виїхати з Самари не можна. Дізнаєтесь також, що їхати з гостиниці на вокзал до поїзду, що має йти на світанку, треба вечірнім присмерком. Та й то ще не доказ, що вам не доведеться в транспортно-кооперативній їдальні поснідати ще раз і ще раз повечеряти, бо «местов нет». — А як же квиток прямого сполучення?! — «Местов нет».

Тоді ви побільшуєте мзду удвоє і їдете підночувати ще раз у привокзальні номери, де заботяца хазяйка

на ваше прохання дати чисте простирadlo під якесь старе барахло, що зветься ковдрою й прикрашене химерними масними визерунками, заявляє: «Цього звичайно не вимагають!» Але за додаткові 50 копійок приносить вам тільки-но випрану, ще не попросовану мокру білизну, і ви маєте добрий гідропатичний сеанс (надворі 36 морозу, а в хаті, мабуть, 4–5 ступені: усе ж таки вище від тієї точки, коли ви ризикуєте обгорнутися крижаною плівкою). В ім'я Т. Шевченка терплю — терпів же, мовляв, і він чимало, а тов. Вайнер казав: «Ми й не знали, що в нашій області такі скарби переховуються».

Нема нічого в світі, що б не кінчалось. Кінчається й ніч у холодній Самарі. Їду далі по скарби.

III

Паротяги колишньої Самаро-Златоустівської залізниці дужі й скорі, чимало тисяч кілометрів треба їм пробігти. Але поїзди спиняються серед степу мало не біля кожного стовпа і стоять... хто їх знає, чого вони стоять? Добре, що в поїздах тих цілий інтернаціонал: росіяни, чуваші, мордвини, киргизи, татари, узбеки і ще якісь кошлаті шапки з Сибіру та Середньої Азії. Гомонить вагон десятма мовами — і все більше про хліб, що його багато в Сибіру і мало тепер, приміром, у тверяків. Каже один: «Мов тій курці вівса, видають по 20 фунтів на місяць. І що воно таке: сто верст пройдеш — самий житняк гливкий та з остюками, як-от у рязанців, а ще сто верст — купуєш білі буханці за ніщо. Погано ще у нас із хлібозаготівлями та з розподілом!..»

Молодий татарчук, почувши розмову про фізіологічні досліди з пересадкою серця, переливанням крові та омолодженням, що ведуть мало не до безсмертя людського, переконано заявляє: «Наука нікуди не годиться. Чому ж бо вчені Леніна не оживили? Чому йому іншого серця не вклали? Нової крові в хорі жили не влили?» — Вагон співчутливо зідхає. Тяжко зідхає і паротяг, спиняючись, нарешті, коло степової невеличкої станції — Бугуруслану. Звідси три кілометри до міста.

Ніч місячна, дорога аж льодова зі скаженого морозу, коні навскач самі, щоб зігрітися, через довгу греблю, через болото, через міст на річці Кінелі.

На високому березі вільно розкинулося двадцятитисячне містечко. Зрідка витикаються двохповерхові будинки. Тяжать над містечком великі споруди церков. Така собі наша Прилука чи Золотоноша. Тільки нема на околицях білих хаток — скрізь дерево. У дощатих повітках і худоба: хто не завів у ці люті морози корів та телят до хати — загинула худоба.

Мов ведмідь, рухається заспаний бугурусланський міщанин Чернов, що держить «номери» для приїжджих. Дізнається, що шукаю Н. Смоляк: «Знаю, знаю, дуже її всі поважають здавна. Притулок для дітей колись була заснувала. Бідним допомагала. І чоловік її добрячий був. Тепер у бідності вдова живе. Гаразд, що допоможете!»

Не дуже довіряю Чернову — «з бувших», видимо, він, знав кращі роки і на теперешній лад ремствує. Може, тому й усіх «бувших» поважає. Проте, наливаючися разом із ним уранці «чайком» з величезного самовару, слухаю оповідь про тяжкі роки голоду на Поволожжі, коли тут у Бугуруслані, а ще гірш у Бузулуці було: їли люди людей, мерли цілими родинами, нікому ховати було... З одинадцяти членів родини мого господаря тільки троє лишилося...

Вранці все містечко геть окутане клубами диму. Він стелеться непроглядною пеленою вулицями, і мені важко побачити вивіски потрібних установ. Оформивши своє перебування в Бугуруслані, дізнавшись про переказ грошей і про те, що на денаціоналізацію будинку Н. Смоляк розраховувати нічого — іду до неї.

Маленька кімната геть заставлена старою меблею. В кутку великий чорний кіот з образами. Над ліжком — богородиця. В другому кутку — в'язанка дров. Бідність і сліди давнього, іншого, забезпеченого життя. Великий хазяйчин портрет, що трохи нагадує Н. К. Крупську — це колись висів у сирітському домі, де начальникувала була Н. Смоляк: «Хотіла була там вік звікувати, та от

не довелося... Живу тепер тим, що антими́нси для церков малюю...» Показує антими́нс, гарно таки змальований тушшю. В хаті ще якісь жінки, одна горбата, подібні до колишніх «приживалок» чи то до «странниць». Відхиляю розмову на «божественні» теми — це, мовляв, справа приватна, а от де малюнки?

З кошика витягається кардонна палятурка якоїсь бухгалтерської чи що книги, а там, перекладені білими аркушами паперу, дорогоцінні картини. Виявляється, що І. Брикові написав був А. Каршин опис із деякими помилками.

Погляд спиняється, насамперед, на чудовій сепії, що іменувалася досі «Портрет киргизки Н., няньки Наташеньки».

Розкривається «псевдонім». Не Н., а Катя, підліток, її старша сестра була нянькою в дітей Ускова, а це — те, що звалось «попихач». Ще молодою вмерла Катя з сухот... Не однораз малював її Т. Шевченко (в Третьяковці є ще одна «киргизка», подібна до Каті, — тепер та сепія теж у Інституті Шевченка в Харкові). Гарна була дівчинка. Це вона на картині ставить світильник на киргизькому кладовищі, щоб заблукалі в степу йшли на вогонь. Була ще одна сепія: та ж Катя ставить мисочку з прісною водою на могилі, щоб пили її птиці — кругом же вода солона. Освітлення денне... Не пам'ятають уже, кому подарував Т. Шевченко ту картину. Десь, мабуть, загинула... Кажуть, що в Оренбурзьких степах у козаків ще збереглися якісь малюнки Шевченкові, — може, там колись знайдеться...

Друга сепія в тих самих темних тонах — мати хазяйчина, Агата Омелянівна Ускова зі старшою донею — «Наташенькою». Мати вмерла 1897 р. у Бугуруслані, а похована у Москві, де й чоловік. Наташенька була квола дитина, передчасно народилась. Маленька голова на тоненькій шийці — аж у глечик уходила, як молоком годували, Т. Шевченко їй верблюжого давав — вигодував. Було їй п'ять років, а виглядала на три. Здивувалися колись, як вона прочитала напис на медалі на честь

Берга, чи що. Померла «Наташенька» уже в революцію — 18 липня 1918 року, туто ж, у Бугуруслані...

Далі йдуть акварелі. На першій — літня резиденція коменданта фортеці (чомусь червоні прапори на ній!) Серед саду, що в щоденнику Т. Шевченко називає повсякчас «городом». Це — кілометри 1? від форту. На задньому плані акварелі — альтанка, де Т. Шевченко «мережив» свої вірші та з попущення комендантового малював.

Друга акварель у ясних тонах — «Вид форту з моря». На березі — ятка. Там десь і крамничка Зігмонтовських, куди заходив Т. Ш., називаючи подружжя «Філімоном і Бавкідом». Змальовані італійським олівцем портрети Зігмонтовських тепер теж у Шевченківському Інституті, передані туди з «Третяковки».

Далі йдуть — «Місячна ніч», що тепер на виставці у будинкові літератури ім. Блакитного спиняє особливо увагу знавців, та «Степ після заходу сонця» — на обрію фортова батарея.

Нарешті акварель, що іменувалася в листі до І. Брика «Загальний вид форту». Насправді, це — посадка на «городі» й приладдя для поливки, або «чигир».

Кінчає колекцію портрет Ускова.

Відкладаємо малюнки й беремося до фотографій, їх робив Усков, а не Шевченко — це насамперед. По-друге: і тут багато помилок у попередньому описові.

- 1) На першій — Агата Омелянівна з двома дочками. Була ще одна молодша — Лідія, вмерла вже.
- 2) Група: ветврач Алексеєв, Бурцев, Агата Омелянівна, Софія Олександрівна Бурцева, лікар Гейне, Наташа, дівчина Анюта.
- 3) Серед красунь-киргизок посередині Нур-Бібі. Приходила до Ускових з кільцем у носі, ніяк не могли відучити від цього звичаю.
- 4) Няня Володимира Бурцева.
- 5) Наташенька на сьомому році життя — доказ, що фотографії ніяк не могли належати Шевченкові, бо він виїхав з форту раніше.
- 6) Учений Гебель (а не Бурцев) серед двох киргизів.

- 7) Агата Ускова — пізніше фото.
- 8) Лікар Нікольський (а не Александровський).
- 9) Киргиз та дві киргизки.
- 10) Кібітка.
- 11) Літній будинок коменданта. В дверях — Бурцев. Сидить Агата Омелянівна. Праворуч — Наташа. Зліва — молодша сестра Ліда з нянькою. Знято незадовго перед від'їздом Ускових з фортеці. Теж доказ, що не Шевченкові це фотографії, бо Ліда народилася після його від'їзду з фортеці.
- 12) Комендантський дім серед фортеці. Поряд — будинок, де жив лікар Нікольський.
- 13) Кібітки в степу — три примірники фото.
- 14) Батарей, $\frac{1}{2}$ клм. від форту, по дорозі до літнього будинку (два примірники).
- 15) Вид на форт з берега моря.

Фотографії розібрані. Долучаємо лист Шевченка до Ускова (два інших уже були в Інституті, а четвертий десь майже без сліду загинув, був, здається, у Наташі, що була заміж за Мендельсоном, а потім Зорянком). Надія Іракліївна сама не хоче вирішати справу про продаж. Це, мовляв, родинне майно. Треба порадитися з Каршиними. Ідемо до них і, в присутності голови товариства краєзнавства, його, власне, рукою, складаємо акт. Лікареві Каршину не хочеться, видимо, продавати, він уходить — хай, мовляв, жінки самі вирішають. Пропоную три тисячі карбованців — і, без торгу, передаю їх Надії Іракліївні, що відразу ділить їх з небогою.

Картини в портфелі. В чемодані ще сім із Руського музею та три від спадкоємиці Нікольського — Алексеевої. Запаковую разом — і на вокзал. Більше в Бугуруслані робити нічого. Але вибратися з нього так само нелегко, як і з Самари. Дожидаючи в холоднім станційнім будинку поїзда, з заспокоєним сумлінням перекладаю байки Івана Батрака. Проходить година, третя, п'ята, десята — вже в мене десять байок, мало не аркуш, і вже коли дописую в записну книжку одинадцятую — чути подихи стомленого паротягу.

Ох, і далека ще путь до Харкова! А ще ж не раз звідти треба буде на Поволожжя мандрувати. Розкидані малюнки Шевченкові там скрізь: є і в Астрахані, є в Саратові, Нижньому, є і в тій Самарі, де тільки-но був, та не мав відповідного доручення відібрати...

Щось понад 600 малюнків Шевченкових відомо. Половина майже з них — у Чернігові, 62 — в Києві, а оце вже і в Харкові є 66, а з них 62 — в Інституті Шевченка.

Початок Шевченківського музею при Інституті в Харкові закладено.

ІВАН БАТРАК І ЙОГО БАЙКИ

Пригадую: 1918 року показав я свої перші байкарські спроби Олесеві, що був тоді за секретаря київської газети «Відродження». Розцілував він мене й мовив:

— Працюйте! Обов'язково працюйте! Це дуже рідкий хист. Зі ста поетів хіба один спроможеться на байку.

Тоді ж таки взяв він моїх «Волів» і видрукував у «Відродженні» (№ 26). Цензура сконфіскувала це число, але пізно — частина накладу розійшлася по передплатниках. Ага! Не подобається сатирична байка? Нате ж вам! І видрукував ще скількоро в газеті «Народня Воля», що її тоді я редагував. Не всі байки побачили світ. Частенько газета рясніла білими плямами і лишався самий мій підпис під тою плямою. Байки таки справді не подобалися! Це мене остаточно переконало, що ця зброя потрібна і що байка не вмре, як їй пророкують деякі скороспілі літературознавці.

А як почав я ближче знайомитися з творчістю різних байкарів, побачив, що Олесь не помилявся: створити нову байку — справа надзвичайно складна й важка. Хтось налічив у всій світовій літературі 300 байок і по тому. Всі інші тільки переспіви, тільки варіації.

Довелося мені розмовляти 1924 року з Дем'яном Бедним про це. Спитався його:

— Чому ви покинули байкарити? Не чути щось ваших нових байок.

— Та, знаєте, видохся! Нема нових сюжетів. Уже пробував читати різні східні фолкльорні матеріали. Може, там щось винайду? Так ні ж бо — не витанцювується!

І от цього 1929 року, під час, віднині досить широко відомої, подорожі українських письменників до Москви, познайомився я з товаришем Іваном Батраком,

секретарем «Всероссийского Общества Крестьянских Писателей».

Кремезна постать з трохи похмурим, а разом добрячим обличчям. Чорне неслухняне волосся. Тверде підборіддя, що виказує неабияку волю. Дужі, робочі руки.

Новий байкар! Байкар-комуніст, що перейшов тяжке революційне життя. Робітничо-селянська суспільність дає в літературу найкращих своїх представників — і в тому числі в оцей, ніби занепалий, жанр — у байкарство. Значить, байка житиме. Значить, і новому радянському читачеві вона потрібна і корисна. Значить, будуть і нові байки, з новою мораллю, з новими темами і сюжетами. Обмінюємось своїми книжками і бачимо, що не помиляємося. Книжка байок Батракових розгортається відразу у поїзді, блокнот і олівець із собою, і, поки в далекому Бугуруслані добуваю невідомі Шевченкові матеріяли, десяток байок, що про них нижче пишу, готові.

Хай читачі самі скажуть, чи не захоплююся я, вбачаючи в Батракові свіжу силу, одного з тих, хто, як Крапіва в білорусів, як Блакитний-Прозоза, Ярошенко, Годованець та й я, якщо хочете, у нас, українців, намагається оновити байку, сповнити її новим змістом і пристосувати ту стародавню невмирущу форму до наших обставин.

Як це вдається Батракові, побачимо далі. Тим часом треба зазнайомити трохи читачів з його особистим життям, тяжкою путтю самоука-революціонера, що впертою навдивовижу працею пробив собі стежку в літературі і, безперечно, здобуде в ній собі певне ім'я і як творець, і як організатор.

* * *

Справжнє прізвище Івана Батрака — Козловський, а ім'я та по-батькові на диво збіглося з його великим російським попередником — Криловим — Іван Андрійович. Народився він 1892 року 29-го лютого (ст. ст.) у білоруському селі Мале Гольцево, Коханівського району на Оршанщині. Батьки неписьменні хлібороби. Вчитися хлопцеві дуже кортіло, але зі школи його викинули

за карикатуру на одного вчителя — без права вступу. Накупив книжок: Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Некрасова і двохтомову хрестоматію «Из родной литературы». Їде в поле і читає. Одного разу батько розлютився, вдер із рук книгу і приобіцяв усі попалити, якщо й надалі буде так захоплюватися ними. Знайомі картини мало не для всіх з селянських письменників! І так само знайома дилема: або-або. Лишатися на селі й закиснути в сільському консерватизмові чи здобувати за всяку ціну освіти, бити стежку на місто.

Позичає юнак Іван Козловський 10 карб. на дорогу і, супроти волі батьків, мандрує з цим капіталом і клунком за плечима у Пітер мрячливої осені 1912 року. Незнайоме місто тяжким безробіттям зустріло парубка. Хоч, зрештою, аж через три місяці, дістав він працю ремонтного робітника на Миколаївській залізниці, а ввечорі одвідував курси гр. Паніної, та ледве до весни дотяг. Від голодування почалася страшна хвороба — цинга. Кривавими шматками одривалися ясна, випадали зуби. Ноги вкрилися синіми плямами і в кінці одмовилися зовсім служити. Одвезли в лікарню.

Пригадую, як 1921 року, тут у Харкові, я працював чорноробом на заводі «Серп і Молот». Щодня доводилося вимірювати 12 кілометрів, а в партійні дні — 24. Одержував аж 800 крб. на тиждень, тобто на 3 з гаком фунти хліба (250 крб. фунт тоді коштував). Ну й теж доходивсь до цинги... Але це час був радянський. Був могутній товариський колектив — партія, що не дала загинути. Була така-сяка освіта, що давала змогу по ночах писати і друкувати за допомогою небіжчика товариша Блакитного у «Вістях» дописи про цей завод. І, коли я попав у лікарню з розбитою пилою ногою, мені не довелося шукати праці — я опинився редактором «Селянської Правди» і почав друкувати в ній свої байки, що склали потім «Байківницю». Це був 1921 рік.

А Батрак поневірявся 1912 року, року Ленського розстрілу, чорної реакції, жив у брудній касарні, де після получки були п'яні сварки, бійки. Він мусив боротися

за освіти. Мусив шукати товаришів-однодумців. І він їх знайшов тамо ж, на курсах Паніної. Це був, насамперед, пролетарський поет Маширов-Самобитнік. Через нього та інших товаришів Козловський зв'язується з гуртком «правдистів» і посилає в «Правду» свої перші вірші, що й друкуються там за ініціалами И. К. Тоді ж одержує він секретку від Дем'яна Бедного зі щирим привітом за байку «Мужик и вор». Видрукувати її не довелося через цензурні умови.

Відтоді став Козловський робкором «Правди», а разом втягнувся у робітничий рух, зустрівсь з меншовиками-ліквідаторами і боровсь із ними по боці «правдистів». Так дійшло до початку війни. Шовіністичний чад не захопив його. Навпаки, він з групою робітників соц-демократів складає статті проти війни, і Самобитнік випускає їх нелегальним збірником «Рабочий Голос», на шапірографі. Збірник має успіх, і це призводить до думки конче мати свою запільну друкарню. В той час тов. Козловський уже справжній більшовик, представник від свого району в Петербурзькому Комітеті РСДРП(б). Доручення організувати друкарню дається йому. Та довелося не тільки організовувати, але й самому навчитися складати й друкувати, бо складач, що був узявсь допомагати, збогузив і щез. Власними руками випустив тов. Козловський перше число органу Петербурзького Комітету Більшовиків «Пролетарский Голос». Друкарня запрацювала на славу!

Та от готується першотравнева відозва 1915 року. Не встиг тов. Козловський заповнити першу верстатку, — в двері лізуть товсті пики жандарів. Запільна робота скінчена...

Півроку до суду в тюрязі. Прийшов батько з села, каже: — Ой синку, синку! Казав я тобі — не займайся політикою!

Проте там хоч читати можна. Старі знайомі — Шекспір, Гете, історія філософії...

Та от 8 жовтня 1915 року військово-окружний суд за суджує на 8 років каторги разом із другим більшовиком тов. Петровим. Пересильна тюрма. Кайдани. В камері

мусило бути двадцять чоловік, фактично сиділо — 45. Спали на столах, на асфальтовій підлозі. Вдень змушували дерти на паклю старе мотуззя, линви. Від тютюну і пилуки мотуззяної нічим дихати. Слабий товариш Петров згорів за два тижні від туберкульозу. Лікар тюремний казав:

— Зря їсте казенний хліб!

Щодня виносили з цього пекельного місця по чотири чоловіка на кладовище. Мало доводилося «казенного хліба» знищувати...

Нарешті «камінний мішок» — Шліссельбург, звідки виходили або мертвими, або божевільними, або сивими старцями.

Єдиною розвагою — чудесна бібліотека, та яка — нелегальна бібліотека в страшній Шліссельбурзькій тюрмі! Організували її арештанти так: з «волею» переписувалися за допомогою секретного атраменту. В тюремну палятурню приносили потрібні книги. Там їх опрацювали, приклеювали до них титульні сторінки з якоїсь релігійної книги і так віддавали яке-небудь «житіє святого» в бібліотеку. Мало не до лютневої революції існувала ця нелегальна бібліотека, доки її не провалив один арештантик, де-Ляссі, карник, що до нього випадково попала така запальна книжка.

Таким чином Козловський продовжує освіту. В Шліссельбурзі навчається французької, німецької мови. Йому ж тільки 25 років! Не шкодить і те, що знову лежить у лікарні з цингою.

Але з тюремної газети «Інвалід» поміж рядками чути, як наростає революційна гроза. І от 1917 року прийшли робітники порохових заводів визволяти братів. Тов. Козловський пише вірша:

Начальник тюрми — не начальник,
Лопнули старые крепі,
Звонко стучат наковальни,
Падают, лязгая, цепи!

Тягне знову у рідне місто Петроград. Там гарячкова організаційна праця, там старий товариш поет — Самобитнік

видає журнал «Грядущее» і містить скількоро віршів Івана Кедре — тюремне прізвище тов. Козловського. Туди незабаром приїздить тов. Ленін готувати переможне повстання пролетаріату. Спочивати ніколи. Всі більшовики, кожний на своєму місці, мусять взяти участь у захопленні влади. На батьківщину, до Орші, працювати в парткомі, в Раді Депутатів, в газеті «Набат».

Тим часом наступають німці, реквізують хліб, худобу. Луснув терпець у селян села Гольцево: вбили двох німців і закинули в льох. Прийшов карний загін, оточив село, обстріляв з кулеметів і запалив з усіх боків. Усім своїм майном розплатились селяни за свій учинок. Разом із хатою Козловських згоріла бібліотечка Івана Андрійовича з усіма його писаннями. Це вже вдруге: коли його арештовували, батьки з переляку самі спалили всі його книги й рукописи.

Неважно! Треба працювати, хоч горлом уже іде кров. Старий батько тепер, хоч і тяжко йому, іншої співає:

— Ти, синку, правильну лінію взяв! Продовжуйте вашу роботу. Хай вам бог помагає!

Хоч і без бога, але треба ліквідувати лівоесерівське повстання, а поміж партійною і радянською працею трохи віддавати сили і культурній. Засновується Оршанський Пролеткульт, випускає збірничок «Песни прошлого», куди ввійдуть і деякі вірші Козловського.

Револуційна доля капризна: 1920 року бачимо тов. Козловського аж у Ростові-на-Дону. Партробота, а разом, як завжди, вчення.

Донський Університет нічого, крім метрики, для вступу не вимагає — і от стара мрія здійснюється. Козловський — студент. Здає зачоти і 1921 року перебирається в Москву на економічний відділ Першого Московського Державного Університету і там, нарешті, закінчує свою освіту. Водночас працює в газеті «Беднота». Там друкується байка «Река», вперше за псевдонімом Івана Батрака.

Розпочинаються нові літературні зв'язки — Дорогойченко, Замойський, Завалішин, Ревякін, Беккер та інші.

Вони засновують 1924 року літгурток, що потім (1928) стає на чолі «Всероссийского Общества Крестьянских Писателей».

Видатну організаційну й ідеологічну роботу провадить там Іван Батрак, борючись насамперед з респтками слинявого народницького підходу до селянських письменників, що панував у спілці ВОКП до того часу. Перший з'їзд селянських письменників РСФРР 1929 року, де товариш Батрак виступив з доповіддю «Шляхи розвитку селянської літератури», кладе нову грань у житті ВОКП. Ухвалені з'їздом матеріяли для п'ятформи, аналогічні п'ятформі нашого «Плугу». ВОКП одна зі складових частин федерації радянських письменників, і представником у секретаріаті цієї федерації від ВОКП є тов. Іван Батрак.

Тепер він виключно має змогу взятися до літератури. Тяжкою працею, як бачимо, дійшов до того — і я гадаю, що не зробив помилки, так довго спиняючись на основних моментах його життєпису. Він — повчальний. Він показує, яким тернистим шляхом іде нова робітничо-селянська інтелігенція, як у страшних боях з життям народжуються нові культурні сили. Вони не можуть не перемогти, не можуть не завоювати літератури і не створити в ній нових, ще небачених, цінностей. Правду каже Максим Горький:

— Чого ви дивуєтеся з моєї долі? Тепер тисячі, десятки тисяч ідуть так званим горьківським шляхом.

Вірно: хіба тернисте життя Івана Батрака — а таких батраків багато — не є запорукою культурної перемоги робітників і селян, не є світанком нового дня?

Перед цим життям повинні схилити низько голови всі ті, хто досі йшов безтурботно, обдарований долею, маючи все потрібне з початку днів своїх, — це життя героїчне, як героїчний є весь пролетаріят.

* * *

Літературна продукція Батракова не так велика — хіба ж можна було багато писати, багато друкувати у вирі

революційних подій? 1926 року видавництво «Молодая Гвардия» випускає маленькою брошуркою збілочку байок «Обручи и клепки». ГИЗ, у селянській бібліотеці, 1927 року друкує другу збілочку «Соха и трактор», і, нарешті, 1928 року «Московский Рабочий» випускає в світ цілу збірку «Басни». Їх зібрано там чотиридесять і одна.

Батрак — криловсько-ляфонтенівської школи байкарів. Як відомо, особливість цієї школи, за якою пішов і наш Глібов, є досить розвинене оповідання, здебільшого з тваринного епосу, що стає за узагальнення для певних життєвих явищ. Байкар кінчає (зрідка починає) розкриттям цього узагальнення — «мораллю», що здійснює дидактичне завдання байки. Ця «мораль» намагається прибрати форми прислів'я, іноді буквально бере його з фольклору. Бува, замість автора в ролі моралізатора виступає дієва особа самої байки, хтось із розмовників.

Але Батрак часто уникає давати цю «мораль» чи, як Скворода сказав, — «силу», полишаючи самому читачеві відшукувати її. З сорока його байок третина зовсім не має ніякої кінцівки. Можливо, що Батрак деколи й вірно це чинить. Адже ще Потєбня казав, що «байка — це крапка, через яку можна провести скільки завгодно ліній». Порівняння, що наводяться в «моралі», частогусто звужують значення байки, надають їй злободенної фейлетонності, скороминучої, скороплинної. Іноді, навпаки, Батрак, як каже його критик М. Беккер («На лит[ературном] посту», № 13–14, 1928 р.) дає зайве: «Часто разжевывается мораль, которая достаточно ясно вытекает из нарисованных положений», тим часом В. Белінський учив, що байку треба кінчати «не бездушними моральними сентенціями, а оборотом, который обращается в пословицу, поговорку». Маємо, проте, в Батракових байках чимало кінцівок прислівного типу, що зробили б честь ліпшому байкареві. Наведемо такі:

Сказать без лишних слов:

Не за вину,

За глупость бьют ослов.

Болтун опаснее капканов,
Коль силы не равны,
То дружба — не защита.

Гнуснее дружбы нет,
Чем дружба у владык.

Где радуется враг,
Там, верно, дело худо.

Злодеи спелись — дело худо.

Коль часто глупую свинью
приводит в бешенство сатира
і т. д.

Додамо, що прислів'я творяться життям, не зважаючи на форму вислову, якщо байка прищепиться в масах. Отож, невідомо ще, що саме з байок Батракових увійде в маси й там закріпиться.

З часів Крилова байка виробила в собі трафаретний особливий розмір — певний канон, якого дотримується і Батрак. Особливістю його віршу є те, що він, всупереч Крилову, розбиває свої рядки часто на цезурах. У своїх переказах і перекладах деколи я намагавсь цей канон зламати (так само, як переказуючи білоруські байки Крапиви і Янка Купала). Мені здається, що в цьому почасти полягає праця коло оновлення байок. Так по своєму я переказав байки «Байка», «Доброчинність», «Місяць», «Лисиця і пес». Чому байка не може при брати пісенних форм? Чому не може укластися в точні строфи? Чому не записати її верлібром? Адже суть байки від того не зміниться.

Перебираючи байки Батракові, щоб ознайомити з ними українського читача, прагнув я вибрати найхарактерніші.

Ось «Гайка» — новий образ у байці, образ пролетарський, робітничий. Сама байка відповідає знайомому українському прислів'ю «Крути, та не перекручуй».

Знов же нові образи далі в байці: «Димар і хрест» — породження революційного часу, боротьби проти релігійного дурману.

Поряд цих нових мотивів бачимо вдале використання старої народньої казки про «Ворону й мишу» (в інших варіаціях «рака»). Якщо Крилов у своїй байці «Ворона и лисица» цей мотив використав для сатири на підлещування взагалі, то Батрак узяв цю тему для сатири вужчої, але сучасної, насміхаючись з радянських легковірів, що «мишу непманську із дзьоба ронять, повіривши облесливим словам». Між іншим, у цій байці Батраковій є спроба подати звукоподібність, спроба у нього майже виїмкова. Якщо Крилов широко і вдало практикував цей метод, Батрак похвалитися цим не може, і це є певна хиба в його творчості.

Безперечно оригінальна і гарна байка «Місіонер». Є в ній і хиби. Іноді Батрак забуває, що прикметою доброї байки є її стислість і повна єдність дії (багато й гарно писав про це Потебня). В усякому разі, «Місіонер» дає нову мораль — революційну, і повстає проти моралі буржуазної. Згаданий критик М. Беккер указує на невідальність сентенції кінцівки, що має, мовляв, «газетний характер».

Загальнодидактична є байка «Доброчинність». Сюжет це не новий, але обробка його оригінальна.

Проте зовсім нова і злободенна байка «Погонич і осел». Тут уперше в байках здибуємо ім'я т. Леніна і бачимо жорстоку розправу з тими, хто паскудив це велике ім'я. Можна, звичайно, знайти паралелі до цієї байки в таких, як «Муха і подорожні» (відоме «Мы пахали»). Але сама по собі байка ця виконана цілком самостійно і гостро.

Супроти неї «Місяць» бліденький, хоч сюжетно новий. Щодо моралі — мені думається, що це єдина байка, де Батрак схибив супроти матеріялістичної діалектики, невірнo ставлячи питання про значіння особи.

Відому приказку «Держи вора» використав він для байки «Злодій». Знов же не узагальнив її, а пристосував для сатири на буржуазну «тиху хату».

Байку «Осел і Ведмідь» годилося б згадати тепер, під час чистки радянського апарату. Вона трохи розтягнена. Виручає стисла, гарна кінцівка.

Бюрократизм висміює байка «Лисиця й пес». Маски цієї байки відомі і не раз фігурували у баєчному жанрі. Але сама байка розроблена по-новому, на болячки сучасності відгукується, і в цьому її цінність.

Нарешті нову радянську постать виводить Батрак у байці «Сількор і вовк», уживаючи, між іншим, іронії в діялозі — це в байках не часто буває (приміром — «Лисица и виноград» — Крилова).

Бачимо на цих прикладах, як новий російський байкар потужно прокладає свіжу путь, оновлюючи байочну тематику, подаючи нові образи, а головне, моралізуючи по-новому, по-пролетарському. У нього не знайдете ображеного ослячим копитом царя-лева, не знайдете ліберальної ідейки про «малих сіх». Є активна боротьба проти основ буржуазної ідеології, проти решток її в радянському суспільстві і є гаряча віра в кончу перемогу трудящих.

Цим для нас цінні Батракові байки, і мені, виконавцеві їх переказів і перекладів (я розрізняю ці дві форми і взагалі гадаю, що друга — переклад — для пересаджування байки на іншу мову годиться тільки вряди-годи і то, як то кажуть, «з натяжкою») — мені велике випаде задоволення, коли український радянський читач своєю увагою не обмине цієї праці і оцінить творчість Батракову так, як вона достойна. А вона, безперечно, достойна...

Згадаймо ще раз тяжку працю байкаря, згадаймо, що серед ста поетів, може, один знайдеться, хто б байку створив. І як за останнє півсторіччя не було байкарів — чи не тому дехто казав, що байка вмерла? І як з'являються такі байкарі, як Іван Батрак, чи не напишуть знову — так, байка живе, вона невмируща! Болячок, гнійників ще стільки в нашому житті, ще так потрібна здорова пролетарська сатира, що треба вітати появу кожного байкаря і торувати йому путь.

Своєю працею я й хочу в даному разі прислужитися. Хай ім'я Батракове знають і на терені Радянської України.

СУЧАСНА ЖАБА

Літературна газета дає марксистську критичну оцінку поточним фактам і явищам мистецтва...

Літературна газета — необхідний порадник кожного активіста, учителя, бібліотекаря, учнівської молоді.

Кожна школа й бібліотека, кожний робітничий клуб і сельбуд, кожна юнсекція мусять передплачувати й поширювати «Літературну газету».

(З оголошення)

Інженір закінчив якусь споруду для громадського користування: залізницю, міст, пароплав, елеватор, млин. Приходить експертна комісія і каже тим, хто має прийняти ту споруду для використання: добре зроблене чи ні, годиться чи не годиться. І коли експертиза неправдива, коли сказала на добре — погане чи на погане — добре, ту експертизу тягнуть до суду й карають за обман громади.

Придивіться уважніше до оголошення «Літературної газети», органу Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП). Вона сама називає себе «необхідним порадником», приобіцяє давати «марксистську критичну оцінку поточним фактам і явищам мистецтва». Немає числа цієї газети, де б вона не підкреслювала цього свого амплуа, часто-густо додаючи (прохаємо, мовляв, не сплутувати з іншими!), що критика «Літ[ературної] газети» не просто собі марксистська

критика, а «ортодоксальна», «витримана», «справжня» і т. д. Про це пише вона не тільки в загальних статтях, але й у відповідях окремим читачам. Напр[иклад], у № 14 стор. 7 відповідь К. Малишкові: «Літ. газета по змозі нехайно подає в и т р и м а н і марксистські рецензії на нові книжки».

І от у черговому за цією відповіддю числі (№ 15, стор. 5) подає, дійсно не дуже барячись, ця газета рецензію на видану видавництвом «Плужанин» повість С. Добровольського «Залізний кінь».

Ви думаєте, що орган Всеукраїнської спілки пролетарських письменників зрадив, що на Радянській Україні вийшла перша книжка кубанського автора, що, таким чином, нова Кубань демонструє приєднання до загальноукраїнської радянської культури? Ви думаєте, що там відзначено хоч одним словом про те, що це є наслідок упертої боротьби за радянську Кубань, диктовану вирішеннями компартії, вирішення нацпитання і що, очевидно, за цією першою ластівкою полетять незабаром інші — та й уже полетіли, бо ДВУ видало збірки поезій Ів. Луценка та Н. Щербини. Ви думаєте, що «Літ. газета» підтримала хоч одним словом піонерів української радянської літератури на Кубані, що нечисленним гуртком боряться з проявами козацького, куркулячого шовінізму маненькою «Червоною газетою», видаваною в Ростові, ширять комуністичні думки серед напівписьменно-го населення Кубанщини?

Нічогісінько подібного не почувете, не побачите, хоч сама «Літ. газета» напевно чула і бачила, як нещодавно «Червоний шлях» навіть спеціальне число кубанське випустив, щоб ознайомити тутешнього читача з життям наших кубанських товаришів і підтримати їх. Усе це мало обходить «витриманий» орган. Він «ортодоксально» заявляє, «що трактор (в розумінні машинізації господарства) є дійсно великий культурно-господарчий чинник в житті і побуті нашого села — це так. Але брати заяложену тему дрібного оповідання чи вірша для повісти — не варт було». Чуєте, повістярі наші: не беріть трактора за тему,

«Літ. газета» не дозволяє, а вона знає, це ж бо марксистський необхідний літературний порадник.

Віршик про трактора — це можна. Ну, оповідання, як от Іван Ле колись написав — це так-сяк. Дарма, що в наступному (16) числі подається рецензія на повість другого плужанина Павла Хуторського «Трактори», де написано: «Названа повість безперечно дасть авторові ім'я і серед широких мас». Кінчається рецензія, щоправда, знов відворотним абзацом: «Загалом “Трактори” розробляють у прозі поширений у сучасній поезії мотив, що став уже набридлим штампом. І тільки, як перший ширший твір прозовий на цю тему, він має певне значіння».

Отже, «Трактори» П. Хуторського дістали від «Літ. газети» загалом напівприхильну оцінку. Мало того: в словах «перший ширший твір» видно, що припускається поява ще таких же, тільки кращих формально, творів. А в попередньому числі сама тема «трактор» уважається за непридатну. Читач скаже: так то різні люди писали, про Хуторського Л. Підгайний, а про С. Добровольського Петро Колесник. Таж в одній газеті, в сусідніх числах, за два тижні думка редакції навряд чи змінилась, а в редакції там аж п'ять марксистських критиків: В. Коряк, Л. Смілянський, М. Терещенко і С. Щупак на чолі з відповідальним редактором Б. Коваленком*. Могли б доглянути.

Та не про те, власне, річ. Не думаємо ми сперечатися з пролетарськими письменниками й говорити, приміром, що споруди Дніпрельстану, хоч і як описані в поезії ким треба й ким не треба, не стали й не стануть «заяложеним штампом»; і все ж ця тема годиться для великих прозових річей, так само, як і тракторні колони на селі. Справа

* Один з редакторів «Л[ітературної] Г[азети]», а саме т. Щупак, с водночас редактором київської «Пролетарської Правди», газети, що вмістила похвальну рецензію на «Залізного коня». За яку ж з двох рецензій згаданий редактор відповідає?! — *Прим. автора.*

в тім, як писати, щоб не було штампом. Адже так? Адже те, що «є дійсно великий культурно-господарчий чинник в житті і побуті», не може бути викинутий з літератури будь-якого типу й форми, будь-якого жанру. Ми зовсім не вважаємо це за ортодоксальне марксистське твердження, бо боїмось, щоб нас вульгаризаторами не назвали.

Отже, годі про це, не думаємо ми розбирати формальний бік «Залізного коня» й спинятися на тім, що автор рецензії, приділивши два величеньких стовпчики петиту для «розносу» автора (що з ним рахуватися — невідомий нікому-бо ще, сидить там десь на Кубані — бий, ніхто нічого не скаже!) — кінчає свій «рознос» трьома рядками: «У цілому м о р е отаких недоречностей, пересолювань т я г н у т ь і хороші сторони твору, які безперечно є». Що «Літ. газета» ортографічно найбезграмотніше літературне видання на Україні, всі добре знають, тому й цю цитату можна все ж таки зрозуміти, не обманюючись буквальною надрукованого. Але гадаємо, що зацікавитися може читач: які ж справді є безперечні «хороші сторони, що тягнуть у море», по виписаних витриманим рецензентом «недоречностей». Відповіді у цій докладній рецензії він не знайде, як не знайде він і в цій статті, бо, вже сказано, сперечатися про формальні моменти ми тут не будемо. Зазначимо тільки, що рецензентам «Літ. газети» інколи треба відзначати тільки негативні сторони літературних явищ, іноді тільки позитивні. На те й ортодоксія. Бий в одну точку, так вірніше. Одне слово — тактика й стратегія, дарма, що в київських вуспівців вона часто-густо з харківськими не збігається.

Та ближче до теми, каже нетерплячий читач. Добре. Починається рецензія на «Залізного коня» таким твердженням про цю повість: «Вона може стати за зразок художньої та ідеологічної невитривалости».

Шукаємо доказів і знаходимо найтяжче на сьогоднішній день політичне обвинувачення. Авторіві, вказується, «належить ідея переварювання куркуля в колективному горні». На доказ наводяться слова одного з героїв, підкуркульника, і опис того, як куркуль

захоплено оповідає про свій плян організувати фальшивий колектив. Автор рецензії прекрасно розуміє, що це той самий правий ухил, з яким так завзято бореться зараз компартія. Редакція знає про це, мабуть, іще краще, бо саме вона відзначує це місце рецензії напівжирними літерами — зверніть увагу, громадяне, яку штуку «Плужанин» випустив. Куди ті й ті, мовляв, дивляться, що їм дивитися слід.

Чи треба говорити, що в повісті, спочатку й до кінця направленої проти куркульства, в повісті, за тему котрої служить фальшивий колектив, організований куркулем і розкритий незаможниками, в повісті, за фабулу котрої править переможна боротьба незаможників проти куркуля і його змагання захопити трактор — шукати симпатій до куркуля — це значить свідомо брехати, свідомо обманювати читача, свідомо провокувати! Все це ми адресуємо рецензентові. Редакція, звичайно, могла не читати твору й довіритися своєму співробітникові. Але що повинна робити редакція, коли бачить там суворе обвинувачення, те обвинувачення, за яке карає і партійний, і радянський суд — обвинувачення в підтримці куркулячої ідеології, ідеології ворогів пролетаріату? Може, вона замість підкреслювати чорнилами дала б іще комусь зі своїх витриманих співробітників перевірити й тоді б стріляла зі своєї літературної гармати. Ніяких приміток, зірок чи там іще чогось коло рецензії нема — формальний закон у таких випадках говорить, що редакція солідаризується з написаним і відповідає цілком за нього.

Оце і є тема нашої статті. Критик, тим більше критик, що виступає в реклямованій ролі «порадника для кожного активіста», критик, що пише в органі, який хоче, щоб його передплачувала кожна школа, кожний клуб і сельбуд, — такий критик подібний до згаданого вище експерта і мусить відповідати в суді за свої неправдиві твердження, за обман громадянства, за брехню в друкованому слові.

І ми, робітники видавництва «Плужанин», що випустили повість С. Добровольського «Залізний кінь»,

уважаючи її, попри всю, може, формальну недосконалість корисним, позиточним чтивом для радянського читача, чтивом, що кріпить революційну свідомість і бореться проти куркульні одверто і ясно, — ми так і чинимо: звертаємось до суду.

Ми вимагаємо, насамперед, щоб редакція «Літературної газети» сама перед лицем свого читача засудила свій вчинок.

Ми вимагаємо, щоб ВУСПП указав своєму органі, що прапор марксистської критики треба плекати й не паскудити необережними вчинками, недостойними цього найменування.

Ми просимо читачів «Залізного коня» самим відгукнутися на цю повість і винести свій вирок. Зробіть суди над «Залізним конем», над його автором, над його книжкою, над видавництвом. Незаможники, члени комун і колективів, батрацтво радгоспів, робітничий читацький актив — це ваше діло, і ми ждемо вашого слова.

Тому — більше ні одного слова виправдання, жодної цитати й аналізу. Беріть «Залізного коня» так, як він є, і читайте. Ми — підсудні, наше останнє слово перед вироком.

Це — суд громадський. Громадянство радянське — свідок. Воно скаже, хто правий.

І якщо ми праві — наше сумління буде заспокоєне. Тоді лишаяються матеріяльні збитки видавництва. Ми метикуємо так: «Залізний кінь» гідний масового розповсюдження. Коли б була пристойна й правдива оцінка його з боку критики, розповсюдження цієї повісти було б забезпечене. Але рецензія П. Колесника в «Літ. газеті» одіб'є охоту в її читачів купувати цю книжку. Тираж «Л. Г.», позначений на № 15, — 3300 прим. Припустімо, що: 300 прим. розходиться поза передплатниками й покупцями і що з передплатників і покупців «Л. Г.» половина могла б купити «Залізного коня», бо, очевидно, читачі «Літ. газети» це актив читачів української художньої літератури. Отже, можливо, 1500 чоловік могли б купити цю книгу, а тепер не куплять. Ціна книжки

1 карбованець, тобто Видавництво має збитків 1500 карбованців. На цю суму ми вчиняємо позов на «Літературну газету». От і все.

Лишається тільки сказати про жаб. Ми, звичайно, не можемо цілком солідаризуватися ані з Емілем Золя, ані з його запальним перекладачем Іваном Франком, їм, поступовим людям свого часу, доводилося посылатися на правдивий суд нащадків, бо їх зустрічала реакційна, консервативна критика сучасників. Критика була в інших руках. Тепер критика в руках наших, пролетарських. Словами Еміля Золя могли б говорити наші нащадки, коли б у них була сподіванка на односторонніх нащадків. Та ба, доводиться згадати про «Жаб» Золя, бо, оказується, в коло наших критиків такі жаби пролазять. Сучасні жаби. Якої вони категорії за Е. Золя — хай ви найде сам читач.

ЩО СТАЛОСЯ З «ПЛУГОМ»

Літературна дискусія 1925–1927 рр. боляче вдарила по «Плугу». Винісши на своїх плечах перший етап боротьби з хвильовізмом, етап, коли політичне коріння цього ухилу ледь-ледь намацувалося під ніби безневинними «суто літературними» проблемами, і допомігши тим викрити це коріння, «Плуг» одійшов на задній плян, стушувався, зазнавши й сам жорстоких ударів і виявивши водночас також і свої тогочасні помилки, насамперед захоплення «масовізмом» без чіткої класової спрямованості, що загрожувало засміченням літературного фронту непевними елементами.

Після цього «Плуг» аж три роки існував як напівзамкнута організація, ліквідуючи свій «масовізм», диференціюючись, одмітаючи раз за разом од себе нестійкі елементи, упертою працею збиваючи внутрі себе кваліфіковане творче ядро і повсякчас зі своїх «резервних позицій» підтримуючи пролетарську літературу в її боротьбі за гегемонію. Частина членів «Плугу» влилась у ВУСПП, частина в «Молодняк», з західньо-української секції утворилася самостійна організація «Західня Україна», частина не витримала іспиту переходу на рейки пролетарської ідеології і втяглася в ВАПЛІТЕ. Лишилося в «Плузі» з 230 колишніх членів тільки 80, численні філії «Плугу» були розкасовані, з десятками (можливо — сотнями, бо точного обліку не було) сільських літгуртків, що переважно групувалися при сільбудах, провінціальних педтехнікумах, тощо — «Плуг» зв'язки втратив і на керівництво ними не претендував, обмежуючись несистематичною консультацією.

Реконструктивна доба, рішучий наступ пролетаріату на рештки буржуазних елементів, ліквідація глитайні як класи на базі суцільної колективізації, потужне

зростання сільського пролетаріату оживлюють «Плуг», змушують його на початку 1930 року ще раз перевірити свій склад, ще раз позбавитися 25 відсотків його — тих, хто не відповідав своїм настановам, вимогам нової доби, хто відстав і розгубився. «Плуг» перешиковується, б'юкується з літгрупою «Трактор», що виросла з надр сільськогосподарського пролетаріату, включає творчу частину її до себе — і тоді з цілковитим правом перетворюється зі спілки революційно-селянських письменників на спілку пролетарсько-селянських, розуміючи за цією назвою свою нову соціальну базу: сільськогосподарський пролетаріат та колективізоване селянство.

Попікшись на «масовізм», «Плуг» аж надто обережно підходить до розгортання своєї праці, запізнюється навіть із призовом ударників, без достатньої енергії провадить його. Але творче піднесення радянського колективізованого села, а найбільше — активу МТС і радгоспів, перемагають інертність «Плугу». Сотнями йдуть призовники в літературу, ентузіясти соціалістичного будівництва, вимагаючи організації, поради, консультації.

Перша Всеукраїнська нарада ударників соціалістичних ланів, призовників у літературу, скликана «Плугом» за активною участю «Трактора» 22–25 травня в Харкові, вивершує справу й рішуче реконструює «Плуг» і всю його роботу на нових основах, вкладаючи конкретний реальний зміст в поняття «пролетарсько-колгоспна література», «пролетарсько-колгоспна літературна організація», якою достеменно став «Плуг» після цієї наради та свого пленума, що відбувся безпосередньо після неї.

Що ж сталося з «Плугом»?

По-перше, він подвоївся і налічує 120 дійсних членів, 120 творчих одиниць, справжніх представників пролетарсько-колгоспної літератури, її безперечний актив. Якщо й лишилися в «Плузі» деякі окремі особи, що їхня творчість не цілком відповідає проголошеним від «Плуга» гаслам — це ті, що їх спілка в товариській самокритиці береться виховати, ставити на рейки пролетарської ідеології, це ті, кого, на її думку, треба втягти,

поширюючи коло союзників пролетаріату, роблячи з них активних борців за соціалістичну перебудову. Можливі окремі помилки не можуть змінити й заплямувати його загального настановлення.

По-друге — «Плуг» піднісся політично, на 80 відсотків партизувавши свій склад, збільшовизувавши свою працю рішучими заходами до втягнення своїх членів у безпосередню співучасть у велетенських процесах соціалістичної перебудови села. 20 справжніх ударників, ентузіастів праці, що ввійшли на нараді в «Плуг», лишившись на виробництві і водночас працюючи художнім словом — вже це є конкретний доказ цьому. Командирування скількох десятків плужан у радгоспи і колгоспи на допомогу літбригадам, що складають «Червоні книги», польові газети, багатотиражки і т. ін. — другий доказ.

Численна плужанська бригада, що її командувала спілка на завод «Серп і молот» — третій доказ, який мусть бути ластівкою постійного дальшого зв'язку спілки з пролетаріатом сільськогосподарського машинобудівництва. Нарешті, мобілізація на кампанію висвітлення показових кращих підприємств і героїв соціалістичної праці має бути за четвертий доказ, що в конкретних художніх творах закріпить політично-громадське перешикування спілки.

По-третє — на пленумі відбулося органічне влиття «Трактора», що лишається окремою творчою групою, в «Плуг» і притягнення представників сільськогосподарського пролетаріату та ударників-колгоспників до керівництва в спілці, що є запорукою міцності взятого настановлення, запорукою стоваришування нових кадрів з письменниками, що вже виявилися в літературі.

Нарешті четверте — «Плуг» знову став масовою організацією, зв'язавшись із 60 периферійними гуртками, що об'єднують понад 750 членів (з них 600 ударників, 400 комуністів і комсомольців), і розпочавши систематичну керівничу допомогу їм, чому доказом є й проект програми, яку «Плуг» виносить на широке обговорення літгуртків для дальшого удосконалення й продовження цієї праці.

Відповідно реорганізації «Плуга» реорганізується і його периферія, де плужани об'єднуються в філії (Київ), творчі групи (Полтава) і т. ін. Реорганізується видавництво «Плужанин», взявши за мету видання допоміжної літератури для призовників-ударників і кращих зразків пролетарсько-колгоспної літератури. Реорганізуються літературні органи спілки — журнали «Плуг», «Трактор» і «Штурмштріт» (нім[ецька] секція). Зміцнюються зв'язки з пролетарськими організаціями і організаціями пролетарсько-колгоспних письменників у братніх республіках, що переживають так само процес буйного зросту й реорганізації на нових основах — насамперед ударницького руху.

Таке сталося з «Плугом». Він входить у новий етап своєї історії — десятий рік свого існування — доводячи вже самим своїм довготривалим існуванням і змінами, що відбувалися протягом цього часу, правильність керівництва від компартії літературним рухом, життєвість, актуальність і здійсненність поданого від неї гасла щодо «переведення селянських письменників на рейки пролетарської ідеології» (резолуція ЦК ВКП 1925 р.).

Дальша уперта праця над опануванням діалектичного матеріалізму, єдиної методи, що її мусить запроваджувати в своїй творчості пролетарсько-колгоспний письменник, не відрізняючись у змаганні до цього від письменника пролетарського, дальше й глибше втягнений в безпосередню участь в соціалістичній перебудові — ось запорука успішного розвитку пролетарсько-колгоспної літератури шляхом, наміченим від компартії — аж до докончого стирання меж між містом і селом, аж до злиття в єдину пролетарську сім'ю, як остаточну, ще, звичайно, не близьку, мету всього руху.

РЕЦЕНЗІЇ

ПО БУР'ЯНАХ РЕВОЛЮЦІЇ

(Про Хвильового-новеліста)

Революція творить новий побут, і треба писати революційний побут. Є ще пролетарська поезія. В українській літературі вона утворює добу, а може, епоху...

Відчувайте змагання моєї кляси! Моя кляса — пролетаріят — по крові в бур'янах і на шляхах боротьби за волю, рівність і братерство.

М. Хвильовий. «Сині етюди»: «Редактор Карк», стор. 32

Ходить «кіт у чоботях» по бур'янах революції, носить соняшну вагу, щоб висушити болото, а яке — ви знаєте.

«Сині етюди», стор. 61

Характерний продукт якраз цього найновішого часу нашої історії, її раптових переходів, бунтовливого настрою та шукання нових шляхів у житті і письменстві з переоцінюванням старих вартостей... Розклад і руйнування старого життя, соціально-громадські контрасти, народження і формування нових сил пролетаріату, що сміливо йшов на боротьбу за нові революційні лозунги, — ось який зміст перших творів цього надзвичайно сильного реаліста... Стихійно дужий талант з надзвичайно великою здатністю до спостереження, він, мов губка воду, вбирає в себе типові факти й події розбурханого життя і творить з них широкі образи громадського руху й характерні постаті його діячів... Майстер

зібрати в одну цілу картину сотні дрібнесеньких, буденних дрібниць, які безліч разів кожен бачив кругом себе й так до них призвичаївся, що вже на їх і не зважає.

Це — не ми про Хвильового. Це — Єфремов про Винниченка («Історія українського письменства», стор. 427). Але можемо й ми про Хвильового. Тільки, як стверджує проф. Білецький в останній (1923 рік) книжці «Шляхів Мистецтва», «до Хвильового од Винниченка путь ще чималенька». Білецький — про форму, а ми й про зміст, про всього мистця в цілому. І битися будемо, коли тов. В. Коряк у маленьких характеристиках «Шість і Шість» у бібліотечці «Гарта» пише:

Химерний характерник, залюблений у слово, у форму, мрійник. Як Дон Квізадо, прочитаний у лицарських романах, так оцей — у сучасних формалістах, серапіонцях, пільняках, опоязах, практикуючий їхні теорії, занурений у різні впливології і все шукаючий свого творчого «Я».

Навіщо це — наперед? Чому не про бур'яни революції, не про синій листопад? Чому нібито він «розклявітував себе і опинився врешті перед обличчям неоспіваного пролетаріату, хоч душа пролетарська, а сила творча, велика» (все — *Корякове*)?

Хіба не відчули, як бореться за змагання своєї класи, що виростає в бур'янах революції, що плутається в цих бур'янах, у голубому димі, у синіх хмарах листопаду післяжовтневого, що, мов глієм, облип примазами, невірами, брудом і гнилотою — а все ж уперто бубонить в «Синьому листопаді» (стор. 97) — «ми не раби», а політкомка Марія, що її мають солоні вітри занести за Каспій, мусить визнати: «це найвище таїнство»? Ще б пак — це з бур'янів! Це з соняшної ваги.

Але це для інтелігенції, заперечують. А коли їм: «відчувайте змагання моєї класи» — це для кого?

І все синє. Чому синє? — запитує Меженко у тих же «Шляхах Мистецтва» (знов формалістика). А тому, каже, що синьоблузий. Наздогад, а виходить ніби й вірно.

Бо синьоблузі не тільки йшли тисячами, коли була червінькова революція 17 р. (тоді йшов і редактор Карк — ось, дивись 26 стор.) Меженко перелічує: синій, синя, сине, і ми знайдемо: синій, синя, сине. Ось вам: виїжджає міщанська погань з колоній, і читач знає, що то — погань, бо книжку Бебеля «Женщина і соціалізм» хтось нарочито (це тьотя Бася думає) викинув з її кошика.

«Тоді гудів ліс, ішов листопад» (с. 20). Який? Авжеж синій, бо тільки невгамовний Гіль співає своєї незмінної «Смело ми в бой пайдьом...»

А редактора Карка питає Нюся. Вона хвалиться: «Свідомістю моєї мами життя керує, а моєю ні» (*отож, і шкода! — це ми*). Ну, так питає:

— Вам боляче? Скажіть правду!

Він:

— Не знаю, я дивлюсь вгору. — Там синьо і нічого не видно, а я щось знаю. Його ніхто не бачить, а я почуваю. Налетить вітер, розвіє його — я про дим — і нічого не буде. Загориться будинок, і довго на всю вулицю йде дух. Тоді буває тоскно.

Нюся:

— Все так — все дим.

«Дим» — Тургенєв. Коли про «Записки охотника» маємо цілу літературу, по кісточках Хвильового треба вівісектувати. Не задушть «Синіх етюдів» горою критичних аналіз! Не задушать — напише ще. Бо губка. Бо тільки етюди.

І знов про дим. І в Тургенєва інтелігенти диму бояться. Дим навкруги.

А в Винниченка теж «Дим» і от що:

І мовчки дивився Вперед, як тупо рухались ці люде в клітках своїх, як мляво бились їх думи об стіни цих кліток, безсило падаючи назад у задимлений мозок... А з диму того часами запалювались і гасли вогники одчаю, од яких тільки чаділо. І не бачив Вперед тих ниток вогневих, що в'язали, вздimalи колись вогонь їх жарин, а були ці люде самотні, кожний сам по собі, кожний чужий до всіх.

І тупо, мляво рухались, кишіли, як черви, ці люде, в яких замість серця були колись у грудях червоні болючі жарини.

Отож, недурно про Винниченка. Тільки в нього немає коммольців. А вони в Хвильового не боягузи:

— Мар'яна вбитися хоче, бо все дим, як у Нюсі, знає, «що воскресне всесвітнє велике слово — чека», але не знає, що робити в синьому листопаді:

Мар'яна вийшла на ганок. Дощ прибив жовті листя (було б червінькові. — С. П.), і вони лежали холодні, мертві. Через вулицю блимав огонь і млявим світлом освіщав пустельний заулук. Високо текли потоки сумних хмар.

Зі стріхи одноманітно падала капля на камінь.

— Йшла глибока сіра осінь по сірих заулках республіки.

Коли Мар'яна виходила за ворота, з коммольської кімнати вискочив натовп юнаків і з криком і реготом кинувся в туман.

Д'ех! Вони не скажуть, як Вівдя у «Кімнаті ч. 2»: «Чого мені сіро?» Це для неї, і для Мар'яни, ще й Юркові, Христі, Марії, редакторів Каркові, Гамбарському, Максові, Нюсі — їм усім сіро. Усім — дим.

І у В. Підмогильного у закордонній «Новій Україні» (січень — лютий 1923 р.) теж редактор і теж дим — від революційного згарища. Все, мовляв, пройшло.

А коммольцям не сіре, а синє. І «Чумаківська Комуна» не боїться синьої грози (с. 119), хоч не всі з неї помічають її. А проте існує серед гоголівського Миргорода, мов той монастир. І от (с. 111):

Все йде, все минає і відходить, не вертається, а обиватель знову намагається впірнути в бакалейний сон старосвітського галантерейного життя.

Але сон неспокійний буде, сон тривожний буде: чує обиватель — блукає містом хтось невідомий, хтось арештанський.

І не знає, що то коммольці в туманах весело регочуться і Чумаківська Комуна іде в снігову даль, а монастир —

справжній монастир з черницями, на горі, що над міщанським болотом — той монастир одступає все далі й далі.

Да. Марія і Вівдя дивляться сіро, вони без дороги, а от Наталка, що до неї сірий Юрко липне, липне і боїться, липне й нявчить, як блудливий кіт, — Наталка дивиться синьо (с. 64), бо з синьоблузих, бо працювати-ме в туманах, висмикуватиметься з бур'янів революції (вона — бур'ян запашний, такий бур'ян, що й у «Солонському яру» росте й «пахне од нього дубовим молодняком» (с. 85). Дубовим, чуєте?)

От і над «Шляхетнім гніздом» голубі (хоч голубі, хоч сині) голуби полощуть, бо в шляхтичів «несвітло на душі — щось минає, щось не вернеться». І хоч молиться бабушка (с. 92):

Божа мати! Та коли ж ти одженеш цю нечисту більшовицьку силу? Та нема злости в її словах, її злоба в минулому, крихкотіла, як сама бабушка.

А в «Бараках, що за містом» живих людей без жалю в братську могилу кидають (не голубі мундири, не шлики і не трупарники Мазій та Юхим, а санітари — бо все їдно помруть), і з могили кволий стогін. А Мазій лізе туди мовчки.

«Це було тоді, коли міські вулиці сонно прислухались до брудної нічної тиші».

Теж листопадне, тільки раніш.

І ви думали б? Десь є люде, що в трупарне місто революційні плякати прислали, і в трупарників інакше, — але коли живих закопувати:

— Д'ех, не голубіє на душі!

А посиніло б, коли б завод одкрити, бо «котельщики — це тобі не село» (с. 157), і бувшому котельщикові Юхимові вадить од трупного смороду, і хоче він у синьому димі попрацювати.

І знає, що «всяка буває смерть і буває смерть, що від неї смердить трупами» (с. 145).

Не хоче собі — утікає. Не хоче й другому. Каже давію Мазієві:

— Сволоч ти і квит!

А зробив «ради солідарности, підсобити треба товаришам» (с. 133). Як — не знає, бо в бур'янах. Приштокати. А тут Мазій:

— Д'ех, не голубіє на душі!

А тим часом «за вікном (це вже в Вадима й Марії. — С. П.) був синій листопад». Він умирав, хоч замість серця мав жаринку, а Марія... Хіба, копірсаючись у власній душі і з презирством ставлячись до «дитячої наївности маси» (с. 101), вона могла чути, як «по тихих оселях бродить комуна у сучасності сірій» (с. 96), хіба могла бачити, як «в синій ночі летять гори» (с. 110). Чуєте? — Гори!

Марія не бачить, а Стенька, розпусна, як кажуть, Стенька, бур'янова неможливість Стенька, та Стенька з «Легенди», що, як прийшли червоні повстанці на село, «...спалахнула раптом, мов промінь пробився крізь хмари».

— За волю... йдете?

І скрикнули хлопці:

— За волю! — ще й шаблюки забрязкотіли. Зашумували очі в слив'янці (під віями ніби слив'янка кипіла), вискочила Стенька до порога:

— Цю ніч п'ять чоловік присплю... Хто перший? Виходь!

Еге, ця Стенька з цього уривка — поеми (бо ж віддала все, що могла віддати, бо прислужилась ластівкам волі так, як уміла, щиро, одверто, усією душею — не тілом. Тілом потім — на палях).

Оця Стенька знає, що таке сине. Вона кличе голосно:

Послухайте! Послухайте! Невже ви не бачите, що ми видираємось з провалля? Один крок — і ми в голубій країні, не буде кроку, — знову безодня: темна, склизька, як жаба... Послухайте! Послухайте! Ми кличемо вас огняним, повстанським словом: беріть ножі! Точіть ножі!

Так пророкує Хвильовий і в «Синьому листопаді».

— *Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії світової, синької.*

А хто почув заклик у синю далечінь? Знов до «Легенди» (с. 181).

Йшли червоногвардійці — з заводів, з шахт, з Донеччини, з Криворіжжя. А далі (*Хвильовий знає, хто коли*) йшли повстанці — чабани, байстрюки, голодранці (*відтіля, де на ставок верби похилились*). Проходили вздовж і впоперек чорнозем, міста, піски, ліси, байраки...

Усі, хто: «ми не раби». Усі, щоб завтра розгорнути голубину книгу вічної поезії — світової, синьої.

І не спинився Хвильовий «перед обличчям неоспіваного пролетаріату», як казав — дивись спочатку.

Але спинився він перед сірими розгубленими обличчями «попутчиків». Це не він назвав і не Кавтський.

Ось ідуть разом Остап і він, Юрко, пише листа товаришеві, заприсягається, що комуніст, тільки в Райрибі не може і на заводі теж не може — бо синьо там, бо не жовтень вже, а листопад, перемогу тяжкою марудною працею, терпляче, по кавалочку здобувати треба.

Товариш Жучок (про цього «походного Леніна» теж не Кавтський і ніхто з мудрих — згодом і любляче), отож, товариш Жучок заклопотано писала товаришеві Миколі Хвильовому, писала, бо в спідниці, а так — товариш. Чому неодмінно товаришка?

«Словом, ви мене розумієте: нам треба за рік — два вирости не на вершок, а на ввесь сажень.

З комуністичним привітом Жучок».

Юркові байдужки. Юркові сіро всередині. Хлопці — коммольці до нього з заводу бігають, прохають лекцію проказати — лежить, думає про Райрибу. А Райриба теж потрібна. А він — коли б закордон...

І дрібнесеньким кроком іде, відстає од могутнього вальківника Остапа. Остап, як вип'є, каже:

«подавай мені більшовицьку владу, а хочеш, то й у саму ком'ячейку записуй».

Наталка сіла біля Остапа:

— Що в п'яного на язиці, то в тверезого на думці. Товаришу Юрко, запишіть його в ячейку.

Наталка говорила щиро, і обличчя її було світле, як сине повітря в осени — ранньої.

...Над заводом знов думало небо — темно, недосяжно.

Секретар сказав:

— Плюю на всіх і вся. Моя власть і баста!

Його спитали:

— А я?

— І твоя.

— А я?

— І твоя.

Наталка взяла за руку Юрка:

— І їхня?

Всі подивилися і подумали, а секретар сказав:

— Це гість.

А Остап п'яно і нахабно засміявся.

— Це той, як його... як ото мітинг був... — попутчик.

Ха... Ха...

Юрко спалахнув, а всі зареготали, а секретар похвалив:

— Нічого, хоч попутчик, за те дорогий, — і похлопав Юрка по спині (с. 67).

А чи дорогий! Чи не вкупі з Карком і чи нема в нього в столі теж бравнінга?

Що бравнінг? От у «Заулкові» Мар'яна, щоб наважитися вбити себе, має спочатку віддатися сифілітику з гнійними пухирями на животі. Треба піти геть — і немає сил піти геть.

А Вівдя в «Кімнаті ч. 2» каже: «Щось треба зробити героїчне, а воно і маленьке несила» (с. 175). І думає, що стане на шлях до героїчного, коли віддасться комісарові Вольському і не буде зачиняти дверей, а за дверми хай стоятиме Макс, про якого начебто співають:

Ципльонк жарений,

Ципльонк варений,

Ципльонк тоже хоче жить.

І не хоче такого геройства комісар Вольський (він — витриманий, казав червоноармієць Каптеєв).

І ципльонок Макс бере свого клумка і йде геть від Вівді — це патологія. Так. Вівдя. Мар'яна. Доктор Фальк. Пшибишевщина. А ще, пам'ятаєте — «Без догмата» Г. Сенкевича. І там в інтелігентів дві душі: одна сіра, друга синя. І не можуть працювати. Прийшла червінькова революція — причепились.

І от ідуть (с. 62):

Юрко, Остап — люди однакові, люди різні (проходили дні — холодні і теплі, близькі, далекі... Люде однакові, люде різні).

І дивується Остап (с. 65):

А от тобі й революція: і не видно її, і видно її, як ота благодать з неба: щось, десь, а в руки не візьмеш, мов їжак вилизне.

І правда: всефедеративне (у другому виданні — всесоюзне) міщанство в бур'янах дубовий молодняк виростає.

З одного боку, «ми не раби», а з другого, «революція наша, а слова не наші» (с. 62) — дивується Наталка й бігає до Юрка питати (вона ж до ком'ячейки ходить):

«Товаришу, Юрко! Що це таке — емісія? А потім: що це таке — девальвація?» (с. 63).

І Остап сумує також:

Так, як почнеш шукати правди, то, гляди, й залізеши у кривду. А чоловік я темний, хоч і пролетаріят (*от — пролетаріят не темний, — ми від себе*). Ну, а Наталка хай ходить до вас, я нічого не ім'ю. Лиш би не в шалапути, не люблю я їх, по-свинячому шукають правди, — богородиць нароблюють — одна розпуста.

От і до іншої теми: що кажуть — еротика.

І прийшла неділя. Наталка сказала.

Ходімте над берег Торці.

(*Остап пішов до фабрзавкому*).

Юрко:

— Ходімте!

Сказав просто, було не просто (с. 70).

А Наталці було просто (і Остап, — аби не в шалапути): «у мене ще не було дітей» (с. 75).

І Хвильовий каже в «Колоніях, віллах» (с. 18):

На вілли (мабуть, і в колонії) залітають амури: людське. Буває випадково, буває свідомо, під кущами, коли думає ліс, коли мовчить ліс, тільки тріщить в глибинах — дрібний звір ходить, буває в садках... А через 9 місяців вилуплюється дитина.

Це гарно, природньо і людяно.

І в «Житті» буває життя. Так і починається:

Спорсно в повітрі. Того і наші прадіди теж у цей час (напровесні) бігали тічкою, а наша кров прадідівська, червона і для злучки теж горить. А от клуні. Так, клуні. В них торішня солома, а на ній зеленіє кохання. І до клунь тріщать тини. Хто знає, як у ці ночі клуні риплять? Солома зітхає, як вона зітхала віки, навіть коли татарські загони блукали по степах на Україні (с. 8).

...І дві дівчині в Дамаївці з хлопцями спали: Гандзя й Оксана.

Оксана не любила комуністів, усе село не любило комуністів, а у Мишчиних очах стояло кохання, і вона вже любила комуністів (с. 8).

...Каже Гандзя:

— Не випускай: комуніст гарний, може, оженився... Та тільки чорт їх розбере. Мій дід кріпак був, розказував, як колись такі ж паничі встановлювали владу. Бувало й так, що селянок брали, а бувало й так, що дурили тільки.

І Оксана пішла шляхом Шевченкової Катерини. Тим і не тим. Надумалася і пішла до Києва.

Було тоскно і було радісно. Згадала гарні батькові цигарки (бо ж батькові навіщо газети) і подумала: це темне життя, а хотілося світлого, молодого, як молодик. Станційні огні наближалися. Зупинилася біля верстового стовпа відпочити. Недалеко прокричав паровик, показалося червоне око. З шумом пролетів потяг і зник вдаль.

Оксана підходила до семафора...

І почувається: через кохання прокинулась, блиснуло їй червоне око й тягне далечінь. Не спиниться на semaфорі, піде далі.

А от іде з села не Катерина, а Вівдя:

— От дивіться: все далі і далі, а куди — невідомо.

Він (*це Вольський*):

— Усе про рейки? Чого ж — невідомо? Далі станція, одна, друга, третя.

Вона:

— Тому невідомо, що, може, з цих рейок раптом потяг і звалиться. От вам і невідомо.

Він:

— На те єсть semaфор. А нещасні випадки завжди бувають — це теж відомо.

Отак само Марія дивується, чому це цим навантаженим людям завжди все ясно?

Ще є про semaфори в Хвильового, та ми про тих, що без рейок. От були: і Наталка, Оксана.

А ще є в «Бараках, що за містом» Оришка. Гигикає й борюкається на ліжкові з Юхимом. Живе, робить, чого природа потребує. І Стеньки (під віями слив'янка кипить).

А сором — де сором? — Природньо, людяно.

І, чуємо, лементує Хая в «Свині», не прийнявши Карла Івановича, бо прийшов без подушки (ге, це не солома!).

Що мені робити, скажіть, що мені робити... Пропала Ялта!.. Що я буду робити без совнаркомки?

Так і Яблучкина. Так і Христя, що їй та ж Хая «про-теже» вишукала. Тіло — засіб. Тіло — крам.

І жіночі хвороби. І бруд. А за спиною у Вівді весь час дитина. Дарма! І кортить, і болить, і себе, і других дурить. Знов патологія. Дитина ще й заважає. От:

Біля Чумаківської Комуни проходять і тіні минулого — черниці чорні (тепер живуть невідомо де, а в монастирі церк-ва й дитячий будинок).

Недалеко й калюжа, а в калюжі вовтузиться сонце, як поросся.

Іноді сонце заверещить золотом, і тоді на мозок спадає гаптований серпанок.

До Андрія підходить Варвара і оповідає про яму: недалеко яма, куди черниці скидали колись живих, «незаконних» немовлят: опороситься черниця і запричаститься тайни вбивства.

А потім Валентина з Чумаківської комуни завагітніла, а треба їхати до центра на відповідальну роботу.

І рішила робити операцію. Але це так противно! Валентина згадувала яму, що біля комуни, і черниць.

І ще було так противно.

А Же прийшла й сказала:

— Нічого, Валько, то не вбивство, коли цього вимагають інтереси суспільства.

Валентина:

— Не те, Же, ні не те! Ммені нне того!

А чого? Може, згадаємо? Наталку?

Отак з жіноцтвом. Проблема. І нехай Меженко каже: «Хвильовий обсерватор-хронікер». Чогось більшого! На що Хая про Яблочкину каже: «А вона перед ним, як сучка хвостиком» (с. 155).

Чому сучка? Чому хвостиком? Це — автор. Хая, не Хая, чув, не чув — однаково автор.

І де розважитися, як не згадати «Кота в чоботях»? Там Жучок — не свята, — сказали б сучки. Свята, — сказали б ми. Було байстря. Повісили козаки на ліхтарі. Але плаче ще й досі. А як же вона сповнена життя для других. І дитина — друга. Хіба була б для Жучка своя? Коли б спитали, може, завагалася б і відповіла (с. 59):

«Це залежить від того, як ви знаєте історичний матеріалізм. Я його погано знаю, а тому й воздержуюся».

Не хоче Хвильовий ідеалізувати Жучка, а хоч би хотів, не вмю, каже, гімнів складати, пишу степову бур'янову пісню цим сіреньким (с. 46).

Але що зробиш, коли він злотистий, коли з нього сонце точиться?

І Ю. Меженко каже — це поема. Вірно каже Меженко. А звідки вона взялась?

«Ах, я знаю: це жовтнева тайна. Відкіля вони вийшли — це жовтнева тайна» (с. 46).

І пише Хвильовий свою поему без гудзиків, бо без гудзиків Жучок, без гудзиків уся революція.

Нема красивих рухів, нема зав'язки, нема й розв'язки, «за цим звертайтеся до героїв гітарних поем».

А зав'язка-розв'язка — революція. Так, революція. Це — в усіх «Синіх етюдах».

От і порівняйте.

Хоче Ю. Меженко: «Я гадаю, що згодом він (Хвильовий) скаже своє слово, оцінить і закваліфікує». Це до того — обсерватор негативних рис.

Чого хоче? — «Свиня, це для того — свиню підложити», а Жучок — «Кіт у чоботях». Усі інші будуть казати: «Кіт у чоботях». І це згадають: Гапка — це глухо, а от гаптований — яскраво.

Еге — «не для пролетаріату, а для інтелігенції». Форма — так. Наслідки, конструкція думки — ні. От: чи треба?

Єсть інтелігенція. Єсть просто міщанство. Єсть міщанство в інтелігенції. І нема інтелігентности в міщанстві.

Всефедеративне міщанство в «Синіх етюдах». Картає його нещадно.

Онде Анфіса Павлинівна (чи Павлина Анфисівна — чорт їх розбере, коли «обидві гірші»: та з тюрми вийшла, та з партії, мабуть, у тюрму піде). Так от дитячими котлетками свого гостя частує в «Колоніях».

І Сидір каже: «Яке-небудь стерво та ще й лізе. А спитати б: де ти було, як ми власть зовойовували? Гівно. Одно слово — гівно та й тільки».

До речі: як би ви вилаялись? — може, якось по-французькому, а то по-латинському? Проститутка — можна. Повія — красиво, поетично навіть. А як ще?

Хвильовий пише. Слово є слово. Річ є річ. І всі однакові.

А як гівно в партію лізе, гівно і єсть. Ви так думаете — так кажіть. Труситься «жалкенька» (це її Вівдя — ось маєте!). Христя й бігає по нафту, щоб з книжки здобути те, чого нема в натурі. Труситься, мабуть, і Хая, бо — совнаркомка. А ще хоче з «Заулка» Аркадій Андрієвич.

Як же? Він закоханий в канцелярію, а Ленін і Троцький канцелярії розрішили. Може, вище від столоначальника вибереться.

І він, і ще, і ще.

«Обсервує» їх Хвильовий так, що треба йому до зоологічного саду якомсь навідатись по назвиська.

І чув я колись після читки на зборах спілки селянських письменників «Плуг»:

«Ой, що ж ви зачитали? Мене немов у смердюче болото вкинули, калом вимастили».

Еге — це для інтелігенції. Корисно. Щоб була інтелігенцією.

У місті. А ще в селі. Це «Шляхетське гніздо». Манячить велика Шведська могила, і тягнуть до неї шляхетські воли. Тоді ж була своя земля, свій ліс, виписувалася «Нова Рада», посилались гроші до банка.

А тепер: мій — не мій ліс. Мої — не мої воли. Це — д'єдушка, а про бабушку вже казали: молитесь. І обидва: та хіба це по закону? Тягнуть воли до Шведської могили. І згадується Мазепа. І згадується знов Винниченкова «Зіна». Ось:

Ви уявіть собі — я родився в степах. Ви розумієте, добре розумієте, що то значить — «в степах»? Там, перш усього, немає хапливості. Там люде, наприклад, їздять волами. Запряжуть у широкий, поважний віз пару волів, покладуть надію на бога і їдуть. Воли собі ступають, земля ходить круг сонця, планети творять свою путь, а чоловік лежить на возі і їде. Трохи засне, підкусить трохи, пройдеться з батіжком наперед, підожде волів, крикне задумливо «гей!» і знов собі поважно їде уперед. А навкруги степ та могили.

...В цих теплих степах виробилась кров моя і душа моя.

А Хвильовому (с. 87) ввижається іноді, що

вся Україна оранжерея — там десть, близько моря тулиться. І підпливають до неї кораблі — багато кораблів під червоний стяг. — І Україна дметься вгору... І люблю я її — більшовицьку Україну ясно і буйно... (с. 88).

Та не на волах до неї доїдеш. Інакше. Як — у «Дорозі».

Попутчики не знають тієї дороги. Он Вівдя цілу годину в очі наймиці Горпині дивилась, євангелістці, щоб збагнути: як мати віру? Як упевнено йти? І не видивилась... А жалкенька Христя просто сама молитися почала, щоб економічне вчення собі в голову втовкмачити.

Їх усіх — в «Бараки, що за містом».

Але ви думаєте, що справді Хвильовий вас у болото завів?

Д'ех, як він любить життя!

Онде Чумаківська комуна, посеред багна стоючи, телефонує (с. 118).

Ша! Перекличка йде по соціалістичній федеративній радянській республіці. Відкіля? Ага, чую! Передавайте далі по лінії. Чумаківська комуна в бурю непівського лихоліття почуває себе твердо і непохитно. Комуна певна, що вона є шматок мудрого серця республіки. Капітан комуни Іванів салютує у всі кінці, в гнізда братерських комун федерації. Румпель в наших руках. Ганьба нудьгуючим! Смерть неврастені! Комуна ще раз салютує своїм буйним переконанням: шлях важкий, але шлях до комунізму.

Гряде час світової революції! Слава комунам федерації!
Слава Чумаківській комуні!

Дарма, що і у комуні є «гріхи». Знайдіть монастир без гріхів? А головне не те. Головне:

«Хіба можна кожного після довгої дороги без станції зводити у ванну?» (с. 131).

Це — з «Бараків». Там брудно. І в комуні буває. Люде. Традиції. От (с. 116):

З другої кімнати чується:

— Товаришу Гордієнко!

Він підводиться й резонно підкреслює:

— У нас прізвисьце відкидається. Кажіть просто: «Товаришу Йосипе!»

А Варвара (*служниця*) підслухала й собі:

— Варваро! Йдіть-но сюди!

Варвара незадоволено:

— Можете виражатися: товариш Варвара!

...Комуна гигоче, пес у сніях (*перелякався*) гавкає, а Варвара сердито спльовує:

— А ще комуна... Тьху!

...А над містом мчиться, як революція, молода весна. Зазирає в «обивательські» вікна, показує язика і мчить далі.

Д'ех! моя кохана! Дай візьму тебе в свої залізні обійми! Твоє волосся пахне, мов виноградне вино!

Не всі бачуть цю весну. Не всі знають дорогу. Не знала ластівка, на електрику полетіла, синьої мряки злякалась, бо *«на краєвиді купчаться хмари, збираються на вечір. Але то не буде потоп, а впаде звичайна роса. Тоді забуває рослина. А в потопі (пам'ятаєте?) були голуби»* (це з «Дороги» — с. 189), але візьміть і до «Ластівки». Бо і вона шукала світла од дощу — і вбилась у непівській кімнаті, шукаючи вікна. Хоч на дощ.

Електрика — не сонце. А сонце зійшло. Пахло сонцем. Пахло життям. А що з ластівкою?

...узав її за крильця, зневажливо подивився на крильця і кинув її в помийну яму, де рились бродячі міські пси.

Хто ластівки? Хто не ластівки?

Був в «Дорозі» сон голубиний і *«розтанув сон (лебедине крило) над містом»* (с. 190).

Над містом.

Отоді Хвильовий запитує свого читача: чи виконав я своє завдання? Га?

А проф. Білецький каже, що читач мовчить. Мабуть, він (читач) з ластівок.

Проте проф. Білецький ще каже:

Про його книгу говоритимуть чимало: різноманітне коло емоцій і думок, що вона викличе в свідомості читачів, знайде відповідний відгук критичної літератури.

Так: треба про кожний етюд, треба про всі разом. Як про Тургенєва. Тут більше, тут глибше і ширше. Як не глибше, коли «зав'язка — революція, розв'язка — соняшний вік». Соняшний вік у «Синіх етюдах». *Сині — веселі, сумні, хмарні, соняшні*. От які сині — вони після жовтня, вони до розв'язки через радісну уперту працю.

Так ми. І ось чому Хвильовий каже (с. 25):

Переспівувати — не творити, а малпувати. І читач — творець, не тільки я, не тільки ми — письменники. Я шукаю і ви шукайте.

Я — читач. Я шукав. Всього не обіймеш. Але не хотів творити, хотів малпувати. Про Хвильового по Хвильовому.

Чи виконав своє завдання? Га? Не питаю читачів — вони творитимуть кожен.

Питаю себе.

І кінчаю:

— Ходить Хвильовий по бур'янах революції, носить соняшну вагу, щоб висушити болото, а яке — ви знаєте.

А «Синя трясовина» — теж добре, бо трясовина. Тільки синій — це ще мудрий, той, хто дивиться глибоко. А трясовина — зверху.

[РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ]

Юльян Шпол. Верхи. — Видавництво «Гольфштрем». Київ — Москва — Берлін, 1923, стор. 48

«Автор мав нещастя жити, як усі: — од колиски аж до 20 з гаком літ. Бовтався в настроях. Низав їх на віршований спис. Нанизане, потасувавши, видає», — отаке пробачіння Юльян Шпол дає в «Ante scriptum» до «Верхи». А звичайно, пробачіння, бо як же:

«Книжку свою колупаю, щоб молотом блазнів по скронях». (48)

Це — жадалося б. А насправді:

Скрізь трупи.
Між трупів я.
Лунає дзвін
Переходової доби.
Розчавлені гади
Йорзають по спині.
Всі в синьому.
Сині (с. 18).

Отож — яким молотом? Яким молотом, коли:

...в мені —
Занімілих мук
Скривавлена рілля
І благання на голову
Кія... (с. 24).

Та-а-ак... Сам кія хоче. А чому? Ось:

Рили ми, рили...
Вистьобали весь піт із жил, —

А пиката перекупка
Прийшла і сіла, —
Заялозила в сало
Обрійний порив (с. 25).

Хоче, не хоче скиглінь. Хоче, не хоче свиснути вес-
ні привіт,

Хоч в душі моїй осінь,
Хоч гострий ніж
Вже підрізав мій гніт (с. 4).

От через що бовтається в настроях і має нещастя жити
(тільки не так, як усі). І пояснює (звідки непевність):

Вимученими стежками
Прийшов я з степу (с. 5).

Тим часом:

Хто вийшов з лісу —
Не розірве запони
До віків заліза (с. 18).

І частенько мріє про питомі ліси й степи:

Сповийте мене
На луках з озерцями,
Встроміть у серце
Зимову парасоль:
Я заспіваю вам
Пісню серця,
І зацвіте трояндами
У ваших душах
Квасоля (с. 28).

Чи там квасоля, чи ні, а сільська лірика Шполові ви-
гравається в місті кремізнму, загарцьованому, засмок-
таному, запльованому (ач, як він його?) Я, каже, общи-
паний куродрап, «тобі в пацу кладу свою розкуйовдже-
ну голову». Ще й заспокоює себе:

Нічого.
То нічого,
Що душа в бур'янах (с. 42).

Хе! то Хвильовий ба-а-агато тих бур'янів революції бачить. І виходить з того:

А пісня все та ж, стара,
Хоч на вид вже й нові дудочки (с. 25).

(Це він про сучасність, а ми — про нього). Інтелігентсько-стєпова душа бунтує проти сучасности (одразу до Марса не долетіли). І кортить їй:

Засатаніло осталить
Гостряк
На дружинну жвачку.
Ех (зуби, що скалить) —
В зуби...
Щоб:
Кряк і...
Рачки... (с. 26).

А чи страшно? Ось Шпол ударить. Ось ударить.
— Ні!
Ні, бо не «Верхи», а «Рачки».
А хто рачки, того кієм —
Устань! Верхи на життя сідай.

Post scriptum (він — ante, а ми — post, — теж проба-чіння). Кажуть: треба про форму. А читали футуристів? Ну? Каже ж сам, що ніби й нові дудочки, а пісня стара. Кому що, а про мене отаке, мабуть, краще (це із цілої, скажемо, поеми тощо):

Спали пахи степові.
Запахло заводською будкою.
Слали пісню дударі,
Як в'їзжали тупко.

Що попереду та засмаглі руки,
А позаду та порепані. —

Гей, держись там, ти!.. вгорі!

Що?!.. смієшся?..

Засмієшся ти на кутні!..

Клацали.

Бухкали.

Далі.

Аж поки чорнява Галя

Прийшла зі степу до міста:

Чи не чути од милого

Та про себе вісти... (с. 40).

Скажуть: може, від того до вподоби, що тут таки верхи? Не знаю. Може. А про те — це люд читатиме. А все — ні. От і форма. Шукайте її. Нанизуйте на віршований спис. І нанизане, потасувавши, видавайте. А там розберем. Без нової теорії. Бо ж дудочки старі. Пісні нові. Дудочки оновляться. І не навпаки. І не рачки. Бо рачко-форма буде.

[РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ]

Валеріян Поліщук. Літературний авангард. Перспективи розвитку української культури, полеміка і теорія поезії. — Видання автора. Харків, 1926

Пішла мода на «credo» — («вірую») в наших поетів. Написав М. Хвильовий своє «Камо глядеши?» і видав окремою книжкою. Тепер В. Поліщук виступає зі своїм «Літературним авангардом» — трохи розхристаним, але що дає тим часом уявлення про ідеологічно-мистецькі настрої автора. Книжка розпадається на два розділи: «контратака» проти Єфремова, Дорошкевича, Зерова, Тичини й М. Хвильового і другого — сміливо названого «До марксівської поетики» зі славослов'ям верлібру і деякими формально технічними міркуваннями щодо теорії його.

Усі статті, крім останніх, написано в полемічному тоні й скеровано проти літературних «назадників» за справжню (на думку В. Поліщука) «Європу». Лихо нам з «європейцями»! Проте з усіх теперішніх категорій цієї породи В. Поліщук чи не «найпоступовіший». Так і дивимось на «Авангард».

[РЕЦЕНЗІЯ НА ВИДАННЯ]

Неоліф № 1. Літературно-виробничий журнал ново-лівофронту. — Видавництво «СІМ». Москва, грудень 1925 р. Ст. 48. Ц. 50 к.

Сімовці давно рекламували цей «Неоліф». Синиця збиралася запалити море і... сіла в калюжу. Та яку калюжу! Більшого убозтва думки, більшої халтурности й вразливої невмілости, що межує з анальфабетизмом (дивись у словник!) — не міг сподіватися від «СіМ'у» найзапекліший ворог його. Не журнал, а ворона в пав'ячому пір'ї у манірній обкладинці, єдиному, чим так-сяк отой «Неоліф» похвалитись може. Викинуті на смітник гроші і видавництва, і тих читачів, що їх спокусить тая обкладинка й гучний заголовок.

Рецензувати зміст «Неоліфу» рука не підіймається, бо й наші рукописні пирятинські тощо журнали ліпші від цієї макулатури. Але ж то у Пирятині, а це у Москві, де «СіМ» претендує на представництво української пролетарської літератури. «СіМ» скомпрометував цим виданням не тільки себе, а й цю літературу — в цьому біда. Не викупає убогого змісту й передова «Заклик», суть якої полягає в пропозиції вчитися й набувати знання. Дивуєшся керовникам «СіМ'у» В. Ґадзінському й Ґр. Коляді, що не потрудилися навіть з себе видавити ліпшого матеріалу, ні зі своїх підопічних, що бува кращі речі друкували подекуди. Недбайливість доходить до того, що в журналі, де стоїть підпис «відповідальний редактор В. Ґадзінський» (це ззаду, а спереду великими літерами «за редакцією Грицька Коляди»), вміщено листа того ж В. Ґадзінського до «шановного редактора». Сам собі лист пише!

Цього уже й світ не бачив. Незгірше й зміст того листа. В. Гадзінський попереджав редакцію «Червоного Шляху», що не буде брати в ньому участь, зважаючи на лайливі рецензії на його книжку — аж доки не переміниться склад редакції «Червоного Шляху». Бідний товариш Шумський! Бідні тт. Яловий, Хвильовий і Тичина! Доведеться їм шукати іншого хліба.

Але ми боїмося, що такі ж листи може одержати й «Неоліф» від усіх його нередакторів. Не будемо брати участі ані в «Неоліфі», ані взагалі в «СіМ'і», поки там такі мудрі керовничі сидять і дурниці роблять, з читачів глузуючи. Що так скоїться, ми певні, бо вже кубанські гуртки «СіМ'у» звертаються до «Плуга», бачачи, що не в ті ворота були попали.

[РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ]

І. Полярний. Чорні силуети. Новели. — Охтирка, 1925 р. 1000 прим. Ц. 10 коп.

Час од часу впливають отакі місцеві видання округових «кущів» здебільшого (як і це) плужанських. Так видали колись (їм присвятив свій фейлетон В. Коряк — «Література сон городів») свої вірші тт. Ведмицький, Ставко й Хоменко в Прилуках, т. Лучанський в Ромнах... Тепер Охтирка демонструється. Не сказати би вдало, але й те добре! — не на глузд та сміх (як на Охтирку, звичайно, як на «кущі»).

П'ять маленьких ескізів, малюнків, що за нерозумінням автора названі новелями. Бідачна на вокзальнім асфальті «Мадонна», мовляв, Петро-каменяр сп'яна б'є неповинну жінку. Комсомольці не приймають до себе дівчину через міщанське походження, хоч вона самовіддано працює на цегельні. Бідачна Минька їде «зайцем» в потязі й з божевілля падає на рейки. Загратована тюрма, а навкруги міщанське життя — ось зміст ескізів т. Полярного. Фабули майже в жодному немає. Мова трохи претензійна, з начитаних романів. Видно бажання писати й... невміння писати. Ранувато було книжку видавати — навіть для Охтирки. Добре, як сказали вже, що на глузд молодий автор не попаде.

[РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ]

Буровій Кость. Європа чи Росія? Про шляхи розвитку сучасної літератури. — Москва, 1926. Стор. 40. Ціна 40 коп.

Ще одна полемічна книжечка, що в основі своїй наближається до позицій, зайнятих у літдискусії «Плугом».

Зміст — чотири газетного типу статті:

1. «Європа чи Просвіта» або «напостовщина та воронщина» в українському національному вбранні, — де автор досить вірно проводить аналогію між російською та українською літдискусіями, не вдаючись до аналізу їхніх причин, лише зовнішне, поверхово.

2. Просвітянська «провокація» або легалізований «олімп» — має темою відомий диспут у ВУАН «Про шляхи розвитку сучасної літератури» і захищає позицію Гр. Яковенка про відсутність справжньої критики в статті («Провокація»), що послужила початком літдискусії 1925 року і мала наслідком памфлети з «олімпу». Стаття неглибока, розхристана. В свій час була б корисною, тепер значіння майже не має.

3. «Вікно в Європу» або перевірка кваліфікації наших європейців — найсерйозніша по зачепленій темі, але найгірше виконана. К. Буровій хоче доказати «неевропейськість» О. Дорошкевича, М. Зерова, Ю. Меженка і т. д. і доказує це тим, що перший — не знає європейських мов, другий зробив помилку у зредагованій ним книзі Черемшини, і подібними дрібними «фактами». Вони можуть бути пристьобнуті до ширшого і глибшого обґрунтування такої теми, але ніяк не вичерпують її.

4. «Європа чи Росія»? — підкреслює в нашій літдискусії потребу вчитися в братній і близькій мовою російській літературі, і класичній і новій пролетарській. Це являється оригінальним, і в цілому К. Буровій додає до літдискусії новий момент, що по суті, звичайно, не є гостродискусійним.

[РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ]

Качура Я. НЕПІ. Оповідання. — Книгоспівка, 1926. Ст. 96. Ціна — 45 коп.

Я. Качура серед нашої письменницької молоді вже давно звернув увагу на себе як один із тих, кого ВАПЛІТЕ не зріклося б одірвати від «Плуга»: мовляв, «справжній» письменник. Підставою цього бажання є, очевидно, деякий присмак богемської ідеології, що іноді відгонить від творів Качуриних. Є цей присмак і в рецензованій книжці. Але основний тон його творів лишається плужанський, пролетарсько-селянський (оповідання «Без останніх сторінок»). Вражінь у Я. Качури багато, він уміє їх збирати й занотовувати. Але неприємно вражає одна манера, що вже відзначалася критиками: деяке перебільшення в стремлінні бути дотепним, що іноді переходить у шарж. Немає сторінки в «НЕПІ», де б не рясніло «лапками» — нарочитим підкресленням «дотепних» словечок, іноді зовсім не дотепних. Це надає оповіданням («Непі», «Історія одного кохання») газетний, фейлетонний характер і псує вражіння. Печать похапливості, необробленості взагалі лежить на Качуриних творах. Автор видимо спішить виявити себе — і сам собі тим шкодить.

[РЕЦЕНЗІЯ НА ВИДАННЯ]

На літературном посту. Двохтижневий журнал марксістської критики / За редакцією Л. Авербаха, Б. Воліна, Ю. Лібединського, М. Ольмінського й Ф. Раскольнікова. — Москва, № 1. Квітень 1926. Ціна — 30 коп.

Це — нащадок колишнього «На посту», але без Г. Лелевича, І. Вардина і С. Родова, що їх виключено з ВАПП'у. Журнал ставить собі чи не неосяжне завдання: «бути органом культурної революції в області літератури». Надто голосно. Тим часом свої завдання: по-революційному відгукнутися на найбільші явища літературної сучасності — журнал виконує сумлінно. Багато ретельно оброблених, серйозних рецензій-статтів. Замість перевантаження гострополемічним матеріалом, що було в старому «На посту» — тільки дві статті такого характеру (Л. Авербаха проти Воронського і М. Лузгіна проти Родова). Зате введений гумористично-критичний матеріал, пародії, що оживлюють номер. Цікава анкета між відповідальних робітників, з якої вияснюється, що художня сучасна література їм майже невідома. Бракує матеріялу з теорії літератури в марксістському освітленні. Видно, в вузьких рямцях журналу (4 друкованих аркуші) редакції важко повертатися. Запорукою успіху може бути тільки регулярний його вихід. Чекаємо дальших номерів.

[РЕЦЕНЗІЯ НА ВИДАННЯ]

Провесень № 1. Літ[ературно]-худож[ній] журнал — орган Одеської федерації пролетар[ських] і селянських письменників. — Одеса, 1926. 24 стор. Ціна 40 к.

Молодий журнал, дуже молодий... Містить у собі маленькі оповідання й вірші на одеськім жаргоні, що чомусь називається руським язиком. Напр[иклад], А. Шпирт пише:

Люблю весны веселый гул,
Весна балует шалуном,
Темнеют пятна на снегу,
Подошвами истоптанном.
Гуляет в городе весна,
И ветер город обласкал.
Гуляет в городе весна,
Вернувшаяся с отпуска...

А виданий непогано, навіть ілюстрації на вкладних листах (Мейерхольд, кадр з фільми «Коровини діти», Д. Фурманов). Трохи все це не в'яжеться з загальною передовою... «наша украинская культура и литература после многовекового угнетения встает во весь рост и гигантскими шагами идет вперед, являясь важнейшим фактором революционизирования и воздействия на мысли широчайших пролетарских и крестьянских масс». В Одесі цих «гигантських шагов», судячи по журналу, щось непомітно. Але разом із тим не можемо не вітати в «Провесні» акт спільної праці п'ятьох одеських революційно-літературних організацій: «Потоки Октябрю», «Смена», «Станок», «Гарт» і «Плуг».

Спільними силами вони мають подолати «одеські труднощі» й поставити новий журнал так, щоб він дійсно виправдав широкі обіцянки своєї передмови.

[РЕЦЕНЗІЯ НА ВИДАННЯ]

*Вапліте. Зошит перший. — Харків, 1926, ст. 106.
Ц. 1 крб. 75 к.*

Якимось анахронізмом віє від цього «зошиту» (може, учасники його думають, що продовжують колишні «зошити боротьби»), анахронізмом тому, що після резолюції ЦК КП(б)У, винятки з якої ми даємо в цьому числі «Плужанина», комуністові доказувати, як це робить О. Досвітній у передовій статті цього «Зошиту», що неоклясики «рухають колесо історії вперед» і всім еством переймаються теоретичними розуміннями революційного марксизму, що вони не є наші клясові вороги — цього не робив навіть тов. Хвильовий. Може, О. Досвітній і М. Могиланського вважав за такого великого марксиста, що всім еством перейнявся пролетарським світоглядом.

Характерне в статті О. Досвітнього (передовій статті органу ваплітовців) й цікаве признание, що «основні положення, загострені в подробицях, висунув М. Хвильовий не особисто, а од колективу, групи». Що ж — ми це знали і тому боролися й боремось саме з «академією», а не з одним тов. Хвильовим.

Та як же й не боротися, коли неодмінний секретар «академії» О. Слісаренко, що так нещадно лущить пролетарську письменницьку молодь у своїх рецензіях (куди тобі славнозвісні «напостовські голоблі»), коли цей «академік» у статті «В боротьбі за пролетарську естетику» (не забудьмо, що ВАПЛІТЕ, за власним висловом, є інститут громадської естетики), розвиваючи далі положення О. Досвітнього, пише: «В недалекому часі... може бути винесений “за скобки” ідеологічний момент боротьби, бо сучасна боротьба в мистецтві є не лише боротьбою

ідеологічною, а насамперед — боротьбою за пролетарські елементи стилю в мистецтві». І далі: «Ми вже нині маємо те положення, що в колах комуністичної інтелігенції, різноманітної з погляду соціального походження, момент боротьби ідеологій винесений “за скобки”, а в скобках залишилася боротьба естетик різних клас і суспільних верств».

Здорово? Ми б сказали, що це чистісінький троцькізм, коли б О. Слісаренко не виносив самого себе «за скобки» взагалі всякого розуміння класової боротьби в переходову добу, а «в скобках» лишив свою своєрідну ваплітовську естетику, незалежну від боротьби класових ідеологій (боротьби класових ідеологій нема, а боротьба класових естетик є і буде). Такої плутанини академічної ми ще зроду не чували; не дивно, що після цього і неоклясиків за справжніх марксистів визнати можна.

На цьому і спиниться можна...

На обкладинці «Зошиту» вміщено «марку» ВАПЛІТЕ: хтось із молотом в колі стоїть. Круг кола літери в а п л і т е написані. Молот проти літери «п» припадає. Лихі язики кажуть, що це символістично. Все пролетарське з «вапліте» вилітає й лишається саме «валіте». Дотеп, звичайно, грубуватий, але писання «академіків», як бачимо, дають привід казати, що не так він уже і невдалий.

[РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ]

Врона І. Мистецтво революції. — АРМУ, Вид. ЦБ АРМУ. — К., 1926. 64 стор. Ц. 30 к.

Цією брошуркою повинні зацікавитися не тільки ті, для кого вона безпосередньо призначається — діячі образотворчого мистецтва. Мета її — популяризація платформи АРМУ (Асоціації Революційного Мистецтва України) й полеміка з АХРР'ом (Асоціацією Художників Революційної Росії), що намагалася стати всесоюзною й накинути всім свої програмові засади. І. Врона, не дивлячись на деяку сухість викладу й тяжку мову брошурки (руські думки в поганому українському перекладі), виконав своє завдання успішно.

Маємо коротеньку, але всебічно обґрунтовану марксівським методом мистецьку платформу, дуже близьку до так званої «октябрської» літературної, чи, як хочете, до плужанської, коли говорити про мистецький фронт на Україні. Перед викладом суто образотворчих проблем ідуть загальні положення про розвиток класового мистецтва на Україні — і ця частина може бути корисна мистцям будь-якої мистецької зброї. Ми, плужани, можемо тільки вітати, що й художники на Україні нарешті оформлюються в чисто викристалізовану революційну групу зі спільними нашим думкам поглядами на класову боротьбу. Членам образотворчого «Плуга» прямий шлях до АРМУ.

[РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ]

Івченко М. Порваною дорогою. Оповідання. — В-во «Маса», Київ, 1927. Стор. 96. Ц. 55 коп.

Візьміть кінцівки трьох оповідань, уміщених в оцій книжечці — і вам стане ясна і ідеологічна постать автора, і його літературна манера:

1) Стара селянка Вівдя вертає з останньої своєї подорожі до міста, подорожі невдалої, бо дочка Вівдина, артистка, не може дати їй притулок на старість, і от:

Щодалі степ стояв перед нею ширше. Незабаром виріс перед очима хрест. І коли Вівдя поглянула на нього, — хрест злився з самотніми купками дерев і танув у сутіні вечора. А Вівді здавалось, що то земля стоїть розіп'ята і хтось підперезав їй руки подертим рушником. Проте і ти в м'якім поросі дороги було легко і молодо (*Оп[овідання] «Порваною дорогою», ст. 26*).

2) Селяни-незаможники будують у лісі собі нову садибу. Ось-ось усміхнеться щастям — покійне «хазяйське» життя на своїй землі. Тільки дід Кирило попереджає, крикає:

— За шматок щастя треба нести спокуту, як і за гріхи...

І справді: поночі сусіди завидці вбивають незаможника. Над чоловіковим труном побивається жінка Мокрина. Нарешті:

Мокрина підвелась. Їй було дивно. Ліс ніби темний став, як осінньої ночі. Коли Мокрина стала йти, земля під нею немов обривалася, і було страшно по ній іти (*Оп[овідання] «Ранок», ст. 40*).

3) В селянській родині нелад. Один син (автор ніби) пішов у місто: «шукати кращої долі» — і не знайшов, бо

«ми в п'ялися в землю. Як берестина на підгір'ю. Та як нас не сіпає, а ми цупко тримаємось». Це — доля українського селянського інтелігента. Його сестра — дівчина, хоч як не держиться спочатку патріярхальних заповітів, кажучи:

Треба в роді кріпко жити! Рід — це все. З родом ніколи не загинеш! Рід, братіку, — це сама земля. Вона його благословила, і гріх його ламати.

Однак і вона ламає традиції і йде жити з сільським «комісаром».

Другий син («більшовик», чи що?) ходить, як лютий звір, не може дати собі ради з землею — і зрештою запалює рідний хутір у запалі пристрасної ненависти.

Стара мама — символ селянської України — кудись уходить з попелища.

На золотім тлі вечора мама йшла легкою, молодечою ходю. Швидко вона потонула в тумані. Тоді тумани закрубились — поп'ялися в ковтуни й насунули вгору. Мою душу обняла глибока радість.

Я кажу собі: радість мені сьогодні. Нема в мене більше своєї землі — і вся земля моя... (Оп[овідання] «Землі дзвонять», ст. 96).

Отож бачимо перед собою одного з останніх могікан в українській літературі і щодо стилю, і щодо ідейності — представника романтичного ідеалізму, яким показав себе М. Івченко і в двох попередніх своїх збірках («Шуми весняні» і «Імлистою рікою»).

Він, як герой оповідання «Землі дзвонять», ідеалізує сільське сумирне (нібито!) життя «на лоні природи». Він, закоханий в «красу», шукає виправдання могутньому революційному рухові, що брутально спалив цю «красу». Він бачить невблаганний розклад українського селянського роду і, хоч «хоче прип'ясти дні до прикольна й не пустити далі», не може нічого вдіяти, «бо земля моя очуманіла, зірвалася з місця й пустилася гуляти висмаленими пустинями». Де ж знайти втіху, коли «народ останній вимре на цій землі»? Ця втіха — в смерті...

Радість мені в загибелі і в моментах моєї неповторності — радість у смерті моїй разом з цими ріллями (*Оповідання*] «Землі дзвонять», ст. 41–43).

Але це не конча смерть, за якою вже нічого немає. Ні.

Я тихо запитую: невже це справді людові моему вісник смерті. А коли заплющую очі, бачу: це т и х о й д е б л а к и т н и й, голубиний день (ст. 93).

Звідки він прийде? Чому усе ж таки примирюється з руїною сумирного українського життя, чому його «стара мама» легко ступає у м'якому поросі «п о р в а н о ї д о р о г и» в невідому далечінь.

Ось чому:

«Тільки через звіра чоловік знову стає освічений» (ст. 92).

Учитель Трохенко проповідує:

Треба, щоб нічого старого не зоставалось. Щоб людина зовсім була дика й гола... Ось попробуйте, дорогий товаришу, порвати з усім! Тоді визнаєте, як то легко стане.

Резюмуємо: М. Івченко примиряється цією збіркою з руїницькою ходою революції. Що ж робити, коли воно невблаганно, коли «за шматок щастя треба спокуту нести». Але яке то буде «щастя», він не говорить, він не знає. Перспективи в його «старої мами» немає. Так само нема і в нього, кому та мама суворо наказала лишатися т у т на попелищі старої України, оплакувати «шуми весняні».

Отже: одшуміли ці «Шуми весняні», попливло життя «Імлистою рікою», блукають розгублені селянські інтелігенти «Порваною дорогою», мріють про голубиний день (ми, за М. Хвильовим — «синю далечінь») — і ніяк ще не попадуть у ногу з сучасним життям, не пізнають бадьорого будівничого патосу революційного сьогодні.

[РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ]

Поліщук В. Остання війна. Збірка військових поезій. — ДВУ. Військовий сектор, 1927. Стор. 37. Ціна 25 коп.

Небагато є тих, хто знає, що за псевдонімом Микита Волокита 1920 р. в київській селянській газеті «Більшовик» друкував простенькі агітаційні віршики й байки В. Поліщук — той саме Поліщук, що настирливо пропагує тепер «динамічний верлібр» і береться за грандіозні сюжети, часто-густо себе дискредитуючи на них, як слід не опрацювавши, не продумавши й обравши зовсім собі не по силі.

Частину цих віршів і байок (залічивши, між іншим, до байок зовсім не байкової форми деякі агітки, як от «Польський Льокай») — зібрав В. Поліщук разом з пізнішими творами на військові теми (відомий юнацький марш, присвячений школі Червоних Старшин, пісню про газ і т. ін.) у зазначеній збірці.

Є між ними твори гарні, художні, що не втратили свого значіння і дотепер, є й такі, що їх не варт було передруковувати — більшість з отих байок тощо, бо теми їх застарілі, а обробка здебільшого неохайна.

Та цікавить нас ставлення самого В. Поліщука до неї. Написав він, бачите, до «Останньої війни» післяслово, де звертає увагу читачів, що таку ж «чорну працю робітника художнього слова» розгорнув у Росії Дем'ян Бедний — «попередник» В. Поліщука. Не хочемо ми тут сказати, що далеко кущому до зайця, — кожний робить посильну працю, і нічого шпигати порівняннями. Але що прикро вражає — так оцей вислів «чорна праця» разом із дальшим вибаченням: «Може, декого з паничків ці речі вразять своєю буденщиною та спеціальним

призначенням, але в них так чи інакше відбивається голос бойового побуту великих історичних днів»...

Оттакої! Коли «панички» не врозуміють, що клясова поезія має клясові цілі й «спеціальне призначення», так нема чого й вибачатися, а коли сам В. Поліщук речі, призначені для читання широких трудових мас, у простій приступній для них формі вважає «чорною працею» — це не личить поетові, що свою групу (чи, власне, себе) зве «Авангардом» — це не авангард, а назадняцькі думки. Пролетаріят не соромиться своєї праці, не зве її чорною, не просить вибачення у паничків за невибагливість своїх витворів. В. Поліщуківі треба згадати, як колись наказом ВУЦВК'у його «Дума про Бармашиху», — щирий, простий, приступний для робітництва й селянства твір передавався по радіо в усі кутки України, а хитромудра, на думку автора, поема «Європа на вулкані» чи «Червоний роман» були відзначені критикою й читачем саме як «чорна праця».

Одне слово — своїм «післясловом» В. Поліщук лише зіпсував свою нову збілочку й замість звернутися до читача її — червоноармійця, звернувся ні з того ні з сього — до ... «паничків». Змусило його, звичайно, до цього бажання видрукувати 1927 року те, що т е п е р до друку не надається.

[РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ]

Гренджа-Донський. Тернові квіти полонин. Поезії. — ДВУ, 1928. Ст. 66. Ц. 90 коп.

Перша ластівка з Українського Закарпаття, з далекої Гуцульщини — на нашій Радянській Україні. Вони ще не роблять весни, бо:

Отсі наші гори, мов якийсь котел,
Звідси не почути зойк нужденних сел.
Селянин голоден, із біди опух...
Та дарма ридати — цілий світ оглух.

Збезнадіяне в несусвітніх злиднях українське плем'я під грубезним чоботом панської сваволі — що може дати тепер українській культурі, українській поезії? Самі зойки, стогін поневоленого злидаря...

Поет закарпатський, що його книжку видало оце ДВУ, кінчає свою автобіографію так:

...Ми були і є в чужій неволі протягом тисячі років, ніхто тут не ридав над горем народу. Ви йшли вперед, а ми зістались на тому шляху, де були перед п'ятьсотма роками... Коли б ні спати, ні їсти не треба, то пішов би, мов апостол, у народ... Скільки там матеріялу! Скільки тем, скільки всякого скарбу, — прямо невичерпане джерело красної літератури! І скільки там горя, — ніхто те не бачить, тільки той, що в цій нужді зродивсь.

Гренджа-Донський істинний син народу-бідаря. Вся його поезія просякнута риданнями, тугою:

Нашу срібну землю вкрили чорні круки.
Нам сліпочать очі, нам тут в'яжуть руки.

Поет іноді згадує повстання 19-го року та його загибель — лише могили лишилися на берегах рідної Тиси, а тепер:

У Сиготі, на болоті,
В нашій Тисі, як у злоті,
Ворог коні напуває...
Горе нам!

Навіть вовкам завидує поет, бо вони вільні, вони не знають в'язниць, не те, що бідолашний русин, бо:

Ще його та бідна мати
Під серцем носила, —
А вже руки пов'язала
Проклятая сила.

Ця сила є сила штика, в ній — «право та закон». Поет це знає і радить своякам діставати зброю, не випускати з рук і зняти її проти ворога. Але й тут надія не так на свої сили, як на Україну радянську.

Як різня почнеться.
Як придець іти, —
Зная, що є Україна,
Зная, що є брати.

Сюди, де вільно творить нове життя український трудящий люд, звернуті очі поневолений братів закарпатських. І збірка Гренджі-Донського кінчається щирим привітанням на Схід:

Орле сизокрилий,
Розкажи вітрам:
Щире привітання
Шлють ґруні степам,
Стань на крила вітру,
Полети на схід,
О, скажи, що гинем
Серед мук і бід.

У цьому закличкові звернути увагу на горопашну країну, власне, весь сенс й видання «Тернових квітів».

Літературного значіння збірка ця не має, це треба сказати, попри всій прихильності нашій до автора, що в злиднях, під невсипущим оком жандарів працює над освітою рідного краю. Гренджа-Донський не дав у своїй збірці отої краси гірської, що він її так любить. Чи не яскравіший образ у всіх «Тернових квітах» є:

На березі пустому —
Ні жнив, ні сінокос,
На хресті кам'яному
Заплакав сам Христос.

Цей образ, видимо, подобається і самому авторові; він повторює його в гуцульській думі «Святий вечір». Ця дума та такі поезії, як «Ридання сопілки», «Повій, повій, вітре» та інші свідчать про сильний вплив на Гренджу-Донського пісенної народньої творчости. Більшу частину його поезій можна покласти на ноти, пустити між селянство гуцульське — в цьому їх вартість. Сумні мотиви гірських пісень, їх прості слова повторюються в поезіях Донського — може, як він сам згадує, під впливом небіжчика батька. Нова поезія українська пройшла повз Гренджу, ані сліду її в збірці немає. Як знати: може, це краще. Адже темний русин може її й не сприйняти, а натомісць уподобати ці примітивні рядки...

Отож, плекаємо надію, що далеке Закарпаття злюбить свого співця, а ми звідси допоможемо культурному розвиткові занедбаного, занапащеного краю. «Тернові квіти полонин» кличуть до цього.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ЖИТТЄПИС

Народився року 1891-го. Родина — з полтавських козаків, за офіцерський чин — по-старому — особистий дворянин, як і батько, що був народним вчителем, а за переконанням — народоволець.

Дитячі роки — в селі, на полі і біля череди. Далі — Київська Перша гімназія, казеннокоштным за маломочність і добре вчення. Літо — в селі і в різних трудових артілях, — так і в дальшому житті: учнем у палітурні, стельмашні, теслярні, грабарем, косарем, десятником на болотяних роботах. Далі це сполучалося з революційною пропагандою між селянством, бо вже року 1905-го зв'язався з гуртками соціалістів-революціонерів, а року 1908-го став їх дійсним членом. Початкові соціалістичні знання одержав від свого батька, а в партію у[країнських] с[оціалістів]-р[еволюціонерів] увійшов через гурток Я. Шульгина, батька відомого Ол. Шульгина, міністра Центральної Ради, і автора «Історії Коліївщини».

Найбільший ідеологічний вплив у часи юнацтва зробили на мене твори Драгоманова. Вирішив іти його шляхом, пішов на історичний факультет Київського університету по відділу славістики. Крім античних мов, вчив французьку, німецьку, італійську, чеську, польську, сербську (тепер на всіх читаю, але розмовляти не можу — десять років не доводилося). Готувався до професури, написав переклад і історично-філологічний дослід про «сербську Іліяду» — «Горській Віенаць», одночасно працював над українською історією, мовою і літературою. Практичні роботи вів під керунком проф. Флоринського, Лук'яненка, Степовича, Науменка, Довнар-Запольського, Перетца, Рязанова, Покровського й інших.

Поставивши собі за мету раніше здобути освіту, великої активної участі в партійній праці не брав, був членом студентських громад, переховував нелегальну друкарню, брав участь в перевозці і розповсюдженні закордонної літератури, складанні відозв і проклямацій і видрукуванні останніх.

Одначе року 1912-го з намови мого однокласника, сина проф. Флоринського, і з доносу цього останнього був висланий з Київщини на 1 р[ік] 8 міс[яців] «без права в'їзду в університетські міста» як підозрілий щодо приналежності до анархо-революційних груп. Певних доказів винайдено не було, в тюрмі був недовго.

З другими документами получив посаду вчителя вищої початкової школи в м. Барішполі на Переяславщині. Викладав історію, словесність, логіку, психологію — як в цій школі, так і потім в учительських семінаріях і жіночих прогімназіях. Прослухав спеціальні курси при Глухівському учительському інституті, куди вніс проект курсу лекцій для вищих народніх шкіл по «історії людської культури», замість окремих курсів історії, словесности і мови. Одночасно брав участь у Переяславсько-Лохвицькій організації с[оціялістів]-р[еволюціонерів].

На початку імперіялістичної війни рядом есерівських гуртків було вирішено неодмінно йти в війська Київської округи, що мали певне революційне минуле, з надією, що по скінченні недовгої, либонь, війни зчиняться події, аналогічні дев'ятсот п'ятому — шостому рокам і закінчатся соці-яльною революцією.

На фронті (разом з 20 товаришами, що попали в ХХІ арм[ійський] корпус і всі, крім трьох, загинули) я перейшов стадії від рядового до капітана, мав усі обер-офіцерські нагороди, був тричі поранений і двічі контужений. Через це, а також через попсовані очі (складний астигматизм і близькозорість) тепер підлягаю звільненню від військової служби, одначе брав участь в кампаніях проти Денікіна і поляків як командир бригади, причому ще раз получив контузію.

Революційна пропаганда на фронті дала свої наслідки: з першого дня революції був обраний, не дивлячись на свій чин і посаду батальйонного командира, в полкову салдатську раду, далі — в дивізійну і армійську. Був товаришем голови української Ради XII армії і Північного фронту. Вів агітаційно-пропагандистську секцію, видавав фронтову газету «Український голос» (в Ризі).

З часу жовтневого перевороту був комісаром полка (151-го) і дивізії (33-ї), але лишався членом УПСР, будучи в армійському і фронтовому комітетах. Тим часом свою кандидатуру до Установчих зборів зняв, мотивуючи прихильністю до форми влади Радянської, що змушує також заявити про певне розходження з загальною позицією есерів. Це був наслідок юнацького знайомства з максималістами і ідейним розчаруванням в першій фазі революції, а також товаришування з членами латиської партії соціал-демократів (більшовиків). Раніше з більшовиками ніде не стрічався, і їхня позиція була мені неясна (на Україні до війни я про їх і не чув).

Після демобілізації повернувся до Києва — за скільки день до гетьманського перевороту. Не мав змоги одразу орієнтуватися в політичних угрупованнях і тактиці, будучи весь час революції в Латвії. Заімпонувала мені Селянська спілка своєю масовістю і реальним зв'язком із революційним селянством, що виступило проти гетьмана. Був членом Київського воєнно-революційного комітету, членом губернського, а далі — центрального Комітету Селянських спілок, редагував «Народну волю», одсидів 3 місяці гетьманської в'язниці, восени вісімнадцятого був кооптований в Центр[альний] Ком[ітет] УПСР, де займав ліву позицію, наміряючись зробити на Трудовому Конгресові з групою однодумців виступ на користь Радянської влади і союзу з більшовиками. Це не вдалося — захворів на запалення легенів, вийшов з лікарні вже під звуки «Інтернаціоналу», прочитав перші відчити про VIII з'їзд комуністичної партії, оголосив у київських газетах про свій вихід з УПСР і 13/III—19 р. був прийнятий в партію комуністичну, оминувши стадію боротьбизму.

В КПУ працював переважно як редактор партійних і радянських часописів (київських «Більшовика», «Вістей», «Комуніста»), в редвідділах Всевидаву, завідував видавництвом ЦК КПУ «Космос», за маркою котрого вийшла перша партійна програма вкраїнською мовою і т. п. Завідував Губвідробселем і був членом Київського бюро Губ-компарта. В часи кампаній військових — на фронті комбригом. Лекторував на курсах ПУокра, районних школах, курсах для селян при Селян[ському] буд[инку], де працюю і тепер на посаді завідуючого Політвідділом Всеукр[аїнського] управління. Крім того, редагую орган ЦК КПУ «Селянську правду».

Сергій Пилипенко
25/VII 1921 р.

СТАТУТ СПІЛКИ СЕЛЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «ПЛУГ»

А. Мета організації

1. Спілка «Плуг» має на меті об'єднувати розпоршених досі селянських письменників, що, ґрунтуючись на ідеї тісного союзу революційного селянства з пролетаріатом, ідуть разом з останнім до утворення нової соціалістичної культури й ширять ці думки серед селянських мас України без різниці національностей.

2. В основу своєї праці спілка ставить боротьбу з власницько-міщанською ідеологією серед селянства і виховання, як своїх членів, так і їхніми творчими зусиллями — широких селянських мас в дусі пролетарської революції та притягнення їх до активної творчості в цьому напрямі.

3. Виходячи з зазначеної вище мети і завдань, спілка не перешкоджає окремим членам її вступати одночасно до інших літературно-мистецьких організацій, що стоять на ґрунті обстоювання соціалістичної культури.

Б. Діяльність Спілки

4. Для переведення в життя своїх завдань «ПЛУГ»:

а) Входить в організаційні зв'язки з іншими організаціями, що ширять соціалістичну культуру, для переведення в життя спільними силами спільних завдань.

б) Досліджує і допомагає виявленню колективної творчості революційного селянства.

в) Допомагає виявленню й розвиткові хиста селянських письменників, що поділяють або наближаються до завдань спілки.

г) Закладає клуби, студії, курси.

- д) Організовує лекції, доклади, диспути, вечірки, вистави та інші виступи.
- ж) Друкує періодичні й неперіодичні видання.
- з) Закладає книгарні, кіоски тощо.

В. Склад організації

5. Спілка складається: а) з гуртків і б) окремих осіб, що поділяють думки спілки, приймають без заперечень цього статуту, підписують загальну декларацію про мету і завдання спілки і працюють, не ухиляючись від цього статуту та декларації.

6. Приймаються нові члени до спілки таким чином:

а) Організовані гуртки письменників, що поділяють думки спілки і бажають вступити до неї, складають про це відповідну протокольну постанову і надсилають її зо всіма підписами членів, коротенькими їхніми життєписами, точними адресами і по можливості зразками творів до ЦК спілки. Після розгляду присланого ЦК повідомляє гурток про прийняття в члени спілки і висилає членські книжки, після чого зазначений гурток вважається за філію «ПЛУГА».

б) Окремі особи можуть подавати заяви, як до ЦК, так і до найближчих гуртків, причому в останньому разі гурток повинен повідомити про це ЦК, надіславши копію протоколу з ходатунком про прийом, адресу, життєпис і зразки творів подавшого заяву. Дійсним членом він стає після висилки з ЦК членської книжки.

7. Окремі гуртки одного району можуть об'єднуватись для спільної праці в районні, повітові та губерніальні організації, скликаючи для того наради представників через оголошення в місцевій пресі і т. и.

8. Кожний гурток чи місцева організація «ПЛУГА» реєструється в місцевому чи найближчому літературному відділі Наросвіти (Літо) і подають туди свій план роботи на затвердження.

Г. Керування Спілки

9. Всіма справами Спілки керують загальні збори та вибрані Комітети.

10. Загальні збори всієї спілки відбуваються не менш одного разу на рік як З'їзд представників від кожного гуртку спілки, а також окремих письменників, причому час, місце й порядок скликання зборів визначає ЦК.

11. Загальні збори скликаються також по вимозі Ревізійної Комісії або по листівній заяві не менш як десятої частини членів спілки.

12. Загальні збори: а) заслуховують доклади комітетів, б) вирішують загальні справи даної організації спілки, в) обирають місцевий і Центральний Комітет і Ревізійні Комісії в складі, що ухвалюють самі збори.

13. Комітети районні, повітові, губерніяльні та Центральний керують справами даної організації спілки, переводять в життя постанови Загальних Зборів і мають право контролю за діяльністю гуртків і окремих членів свого району, причому ЦК сам або по докладу якоїсь місцевої організації має право розпуску гуртка і виключення окремих членів за діяльність, що суперечить статуту й декларації.

14. До скликання перших Загальних Зборів спілки всіма справами керує Тимчасове Організаційне Бюро, обране ініціативною групою, в складі, затвердженому Літо Головосвіти.

15. Тимчасове Бюро, а потім Ц. К. має право мати власну печатку з назвиськом спілки.

16. Ревізійні Комісії контролюють господарчу й організаційну роботу комітетів Спілки. Комітети обов'язані подавати ревізійним комісіям по їхнім вимогам точні звіти й доклади про свою діяльність.

Д. Кошти

17. Кошти спілки складаються з постійних членських внесків розміром 1 карб. вступного та 1 карб. щорічного, що надсилається до ЦК і йде на організаційні справи, б) з добровільних внесків, ухвалених Загальними зборами, в) з прибутків від вечорів, вистав, лекцій, видань тощо, г) допомоги від державних та громадських установ та організацій.

Е. Ліквідація

18. Ліквідується Спілка постановою загальних зборів усієї спілки. Майно спілки в такому разі передається до розпорядження Літо Наросвіти. При ліквідації окремих організацій їхнє майно поступає до розпорядження ЦК «ПЛУГА».

Члени ініціативної групи: І. Сенченко, С. Пилипенко, А. Панів, Гр. Коляда, Ост. Яровий, І. Шевченко, А. Крашаниця.

Харків, березень 1922 року

ПЛЯТФОРМА ІДЕОЛОГІЧНА Й ХУДОЖНЯ СПІЛКИ СЕЛЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «ПЛУГ»

1. Наша доба — доба переходова від капіталістичного до комуністичного ладу, від клясового до неклясового суспільства, доба соціалістичних революцій і воєн, що розпочались у нас Жовтневою революцією.

2. Боротьбу ведуть: буржуазія, з одного боку, пролетаріят — з другого. Можна бути тільки по одному боці барикад. Інші клясові угруповання мають вибрати тільки поміж цих двох. Третього не дано.

3. Селянство в процесі клясової боротьби виявляє свою неоднорідність і окремими своїми частинами прилучається хто до буржуазії (куркульня, заможництво), хто до пролетаріату (незаможництво, сільськогосподарське наймитство і здебільшого середняцтво). Останні групи ми називаємо революційним селянством.

4. Природа селянина подвійна: він і трудящий, він і власник. Цим пояснюється міжклясове положення селянства і його неусталеність у політичних симпатіях, і нетривалість у часи горожанської війни з соціалістичними гаслами — якості, що їм маємо протиставити свою свідомість.

5. Культурно-економічний процес, несучи в село нові способи продукції, інтенсифікацію і колективізацію сільського господарства, могутні машини, електрику та інші здобутки культури, несе разом з тим зачатки економічної революції на селі, що має село в цілому поволі урбанізувати, індустріалізувати, а селян у перспективі цього процесу включити в єдину пролетарську сім'ю як робітників землі.

6. Таким чином, селянство є потенціяльний пролетаріят, місце його — на протибуржуазному фронті, і гасла пролетаріату є гасла свідомого революційного селянства.

7. Система радянської влади, що здійснює диктатуру пролетаріату й сільської бідноти, дає їм можливість перебудовувати суспільство й вести його по шляху до нової соціалістичної культури, реґулюючи певним способом господарчі взаємини.

8. Маючи точну й детально розроблену політичну програму, а також тверду лінію для праці на господарчому фронті, робітничо-селянська революційна суспільність ще й досі не має ясного пляну способів боротьби і знарядь на фронті культурному.

9. Тим часом тепер з переходом до так званого «мирного» будівництва в умовах непу, коли в місті росте й знов жиріє буржуазія, а в селі підводить голову куркуль, власник і орендар промислових закладів, що разом із впливом економічним ведуть наступ і ідеологічний, боротьба на фронті культурному набуває першорядного значіння.

10. Культурі буржуазній має бути протиставлена культура пролетарська. Міщансько-власницькій егоїстично-індивідуалістичній ідеології в першій протиставляється колективістично-творча — в другій.

11. Революційне свідоме селянство є майбутнє пролетарство, робітники землі. Гасла пролетарської культури — їхні гасла. Поруч пролетаріату проти буржуазної культури — їхня тактика.

* * *

12. В сфері культурного будівництва величезну ролю має слово як основний спосіб передачі думок, слово усне й писане чи друковане. Таким чином, у загальній будові нової соціалістичної культури поважне місце займає створення нової робітничо-селянської літератури.

13. В часи панування буржуазії революційна робітничо-селянська творчість не мала можливости виявити себе, і тільки Жовтнева революція створила необхідні умови для її розвитку.

14. Розвиткові революційної селянської літератури на Україні стояв на перешкоді ще й національний гніт з боку російської шовіністичної буржуазії, що намагалася задавити все українське, незалежно навіть від класової приналежності.

15. Тим самим українська селянська творчість опинилася на одному фронті з ідеалістичною українською дрібною буржуазією, що прагнула до буржуазно-демократичної революції й утворення своєї української культури, в протигагу культурі російській, польській і т. д.

16. Це мимовільне об'єднання підтримувалося економічними умовами життя селянства, що давали змогу виходити на літературний кін майже виключно тим верствам, у яких переважав елемент достатньої власності над елементами тяжкої праці.

17. Силами цих буржуазно-куркулячих кіл була створена майже вся попередня література для селянства, зовнішньо — революційно-демократична, внутрішньо — власницько-міщанська.

18. Вплив цієї літератури, через недостатню свідомість нових творців, через загальну темряву й культурну відсталість нашого села, ще й досі тяжить над сучасною робітничо-селянською літературою як у сфері ідеології, так, звичайно, і в формах творчості.

19. Спілка селянських письменників «Плуг» ще 3 квітня 1922 року перша на Україні зафіксувала себе як певна соціальна культурно-творча організація, що ставить собі за мету (§ 1 статуту) об'єднання розпорошених досі селянських письменників, що, ґрунтуючись на ідеї тісного союзу революційного селянства з пролетаріатом, ідуть разом із останнім до утворення нової соціалістичної культури й ширять ці думки серед селянських мас на Україні без різниці національностей.

20. Одночасно «Плуг» намітив основи своєї праці, определяючи її (§ 2 статуту) як боротьбу із власницько-міщанською ідеологією серед селянства й виховання як своїх членів, так і їхніми творчими зусиллями

широких селянських мас у душі пролетарської революції та притягнення їх до активної творчості в цьому напрямі.

21. Тоді ж «Плуг» намітив свої організаційні форми як всеукраїнської спілки письменників, які приєднуються до думок, висловлених у статуті й декларації, тобто в ідеологічному вступі до нього, висловленому в §§ 1–2, і встановив спілчанську дисципліну в галузі контролю над працею окремих членів і колективного керівництва нею.

22. Працюючи як певна соціально-культурна творча організація, спілка «Плуг» (§ 3 статуту) не перешкоджає окремим її членам вступати одночасно до інших місцевих організацій, що стоять на ґрунті обстоювання соціалістичної культури. Таким чином, не корпоративні, але суспільно-громадські інтереси мають керувати всією працею спілки.

23. В результаті нашої праці до деякої міри опреділилися головні принципи положення, що можуть бути покладені в основу плятформи спілки, плятформи, що може бути остаточно оформлена, звичайно, тільки в процесі дальшої праці й боротьби на ідеологічному й художньо-творчому фронті.

* * *

24. У класовому суспільстві красне письменство разом з усім іншим служить інтересам якоїсь певної класи й тільки через класу всьому людству. Тому пролетарська література, частиною якої має бути творчість революційно-селянських письменників плужан, є та, що організує психіку й свідомість трудових мас, маючи на меті досягнути завдань пролетаріату як творця нового ладу.

25. Пролетарська література, будучи конструктором, організатором суспільної думки пролетарства і взагалі революційно-радянського суспільства, є разом з тим деструктором, дезорганізатором буржуазії і її літератури, борючися з її впливами на громадську психологію.

26. Революційно-селянська творчість плужан має бути скерована насамперед на організацію психіки й свідомости широких селянських мас і сільської інтелігенції

в дусі пролетарської революції, а також поширення цих думок серед інших кіл населення: серед спільних пролетаріатові — з метою конструкції, серед ворожих — деструкції. Отож творчість плужан, як частина загально-пролетарської літератури, має бути антиподом буржуазної.

27. Буржуазна література навіть у буржуазній, а вже тим паче радянській, державі не сміє назвати себе перед лицем трудящих буржуазною й одверто виказати свої цілі. Вона повинна маскуватися за фальшовані гасла (здебільшого «демократичні»). Одночасно буржуазна література, передчуваючи свою загибель і боячися щільно підійти до життєвої боротьби, затушковує свою сутність відривом од реального сьогоденішнього життя, збивається на містицизм, шукаючи рятунку десь зовні, уходить у сферу «чистого мистецтва», бавлячися формою яко самоціллю, і т. д.

Зразком такої творчости можуть бути твори неокласиків, імажиністів, футуристів, символістів та інших представників буржуазного суспільства.

28. В противність цьому революційно-селянські мистці, йдучи в ногу з пролетарськими, братимуть матеріал для своєї творчости з сучасної дійсности і побуту часів революції, а також революційну романтику життя й боротьби трудящих мас, переважно селянських, у минулому й його долю в майбутньому, освітлюючи все в дусі матеріялістичного світогляду, виходячи з прогноз, що він нам їх дає, як ото викладено в першій частині цих тез.

29. Отож основним завданням «Плуг» ставить собі створити широкі картини, твори зі всебічно розробленим сюжетом, головним чином із життя революційного селянства. Згідно з цим завданням «Плуг» прагнучиме поруч із революційною лірикою, що досі панувала в післяжовтневій українській літературі, продукувати твори з епічною й драматичною розробкою матеріялу, причому форма творів має наближатися до найбільшої широти, простоти й економії художніх засобів.

30. «Плуг» обстоює примат змісту проти буржуазних тверджень про найбільшу цінність твору — його

мистецьку витончену форму. Зміст літературного твору дає словесно-художній матеріал для нього й змушує шукати відповідної форми, цебто зміст і форма суть діалектичні антитези, і зміст опреділює форму й сам художньо оформлюється через неї. Гармонійна художня синтеза змісту й форми дає найвищі, найліпші зразки мистецької творчості.

31. Форми клясової боротьби у переходову добу безмірно різноманітні й різнобарвні, відповідно до чого різноманітним є зміст революційно-пролетарської літератури і різноманітним має бути вибір художніх засобів для оформлення того змісту. Отож «Плуг» повинен доцільно використати художні засоби і способи продукування літературних творів, що створені були попередньою добою літератури так української, як і всесвітньої.

32. Не відкидаючи ніяких способів і форм, «Плуг», однак, не піде шляхом фетишування якоїсь одної художньої форми чи способу продукції і, проклямуючи себе як певна *соціально* культурно-творча організація, категорично заперечує спосіб розмежування за формальними ознаками, що з них користалися буржуазні мистці, переносючи в літературу методи ідеалізму й метафізики.

33. Виходячи з цього, «Плуг» прагне в своїй продукції проводити єдиний суцільний образ, що розгортається динамічно протягом усього твору в залежності від його соціального змісту й потреби для здійснення основних завдань творчості. Одночасно «Плуг» має уникати роздрібних образів строкатої мозаїчної орнаментовки, що розгублює увагу й стає самоціллю в творах, званих імажиністичними.

34. Так само ритм твору має бути цільний, з динамічним розвитком, на протязі всього твору в залежності від розвитку його змісту й перипетій сюжету, втілених у єдиному творчому образі. Тим самим «Плуг» одкидає виділення слова й ритму в самоціль, як то роблять іноді футуристи, що дає наслідком продукування суто словесних, беззмістовних вправ.

35. Зрештою, не можна надавати надмірного значіння звуковим елементам у творі, як то роблять символісти,

мелодисти і т. ін., викохані головним чином містицизмом, і треба прагнути до органічного сполучення цих звукових моментів з творчими образами й ритмами, зв'язуючи все в темпі, відповідному розвитку художньої дії — змісту.

36. Отож завданням «Плугу» є не культивування форм, що існували дотепер у буржуазній літературі або перенесених звідти в сучасну післяжовтневу, але виявлення нових принципів і типів форми шляхом практичного оволодіння старими літературними формами й перегартуванням їх у новому клясовому змісті.

Таким чином, «Плуг» гадає, що тільки скористувавши багатий досвід минулого й критично розібравшись так у ньому, як і в спробах утворення пролетарської літератури, ми дійдемо до нової синтетичної форми революційної пролетарської літератури, частиною якої має бути й творчість «Плугу».

*Бюро «Плугу»: Ів. Кириленко, А. Панів, П. Панч,
С. Пилипенко, Ів. Шевченко*

РЕЗОЛЮЦІЇ II ВСЕУКРАЇНСЬКОГО З'ЇЗДУ «ПЛУГА»

(Квітня 3–6 1925 р.)

1. Резолюція по докладу тов. Пилипенка «“Плуг” на ідеологічному фронті»

1. Велетенськими зусиллями робітничо-селянських мас під керівництвом комуністичної партії Радянська країна відбудовує зруйноване імперіялістичною й громадянською війною господарство. Цей підйом матеріально-господарського добробуту разом із поширенням світогляду трудящих, що являється наслідком Жовтневого перевороту, породжує величезний зріст культурних потреб.

Таким чином, ми вступаємо в добу культурної революції, що обумовлює дальніший процес наближення до комуністичного суспільства.

2. Пролетарське мистецтво (література в першу чергу) починаючи від нечувано-широкого масштабом своєї діяльності робітничих літературних гуртків, літературних стінгазет і т. ін. до ідеологічно усвідомленої літературно-художньої продукції — є одна з головніших і складніших ділянок фронту культурної революції.

3. Але складність господарчих форм у Радянській країні в перехідну добу, добу НЕП'а, форм, що почасти являються ворожими одна одній, продовжують разом із ростом свідомості робітничо-селянських мас також реставрацію старої ідеології буржуазії і разом оформлення нової буржуазії, що виявляється, в свою чергу, в літературній продукції свідомих і несвідомих агентів цієї буржуазії.

4. Таким чином, як не припиняється в нас клясова боротьба взагалі, так не припиняється вона й на літературному фронті. Револьюційна селянська література, оснівна суть якої має полягати в пропаганді ідеї «змички» і тих суспільно-громадських і господарських форм, що допомагають селянству стати на шлях комуністичного будівництва, має бути зброєю в руках трудящих проти клясових угруповань на селі, що допомагають буржуазії стримувати процес наближення до комунізму.

5. Блок сільської бідноти з радянським середняцтвом проти куркульні відповідним способом одбивається в літературі. Підтримувати цей блок має спілка «Плуг», гуртуючи навколо себе тих письменників, що визнають диктатуру пролетаріята й керуються постановами комуністичної партії, художньо відображаючи їх у своїх творах у формі, приступній широким селянським масам.

6. Всі ці положення «Плуг» уже зафіксував у своїй ідеологічній і художній плятформі, збудованій на основі плятформи «Октября» ще на початку свого існування, і в своїй дальшій роботі буде керуватися ними.

Водночас «Плуг» приймає в основі постанови I Всесоюзної Конференції Пролетписьменників, вважаючи, однак, що, відповідно соціально-економічним умовам на Україні, ці постанови мають бути де в чому змінені й доповнені, що має бути пророблено Всеукраїнським З'їздом Пролетписьменників, де повинен взяти участь і «Плуг» як організація, що обстоює пролетарську ідеологію.

7. «Плуг» категорично заперечує залічування револьюційно-селянських письменників до так званих «попутників», вважаючи, що трудове селянство являється союзником і сутрудовником пролетаріята, здібним, за вченням тов. Леніна, перейти до комуністичного будівництва шляхом кооперування й колективізації.

8. Щодо «попутників» — «Плуг» вважає, що на Україні: 1) вони не відіграють значної ролі, 2) що значна частина їх уже працює активно й чесно в лавах пролетарських і револьюційно-селянських організацій, 3) що до них не повинна провадитися політика нещадної репресії

як наслідок безпідставної пихи деяких революційних письменників, що, одначе, не має ані на хвилину припиняти непримиримої ідеологічно, але тактично-обережної формально критики всіх можливих ухилів «попутників».

9. В справах взаємовідношень літературних угруповань на Україні «Плуг» лишається на своїх попередніх позиціях, цебто вважає необхідним обстоювати гегемонію пролетарської літератури, що здійснюється через певні літорганізації. Такою організацією мав би бути «Гарт». Але тактична лінія «Гарту», зайнята їм у справах організації літруху на Україні, змушує зараз зректися тимчасово утворення єдиного центру, з яким би мав блокуватися «Плуг», зберігаючи свою автономію яко революційно-селянської організації.

Примітка I: З'їзд підтверджує постанову щодо участі в ВАПП, вважаючи своє представництво в ньому тимчасовим до організації Всеукраїнського Центру, після чого «Плуг» в'язатиметься з пролетліторганізаціями через цей Центр.

Примітка II: При організації пролетасоціяцій на місцях філії «Плуга» блокують з ними, не втрачаючи своєї самостійності.

Примітка III: «Плуг» бере участь разом з однородними організаціями в утворенні Всесоюзного центру революційно-селянських письменників.

10. Це не мусить спиняти допомоги з боку «Плуга» організації пролетарських літературних груп, що беруть в основу плятформу «Октября», допускаючи вступ у ці групи (зразком яких є «Молот») тих своїх членів, що здатні обслуговувати робітничі маси відповідним художнім матеріалом.

Примітка. Згідно з параграфом 3 статуту «Плуга» члени його можуть вступати до пролетліторганізацій, не пориваючи свого зв'язку з «Плугом» і роботи в ньому.

11. Беручи участь у тимчасовій формі об'єднання пролетліторганізацій на Україні — Бюрі Зв'язку, «Плуг» вважає потрібним залучити до участі в ньому й «Гарт» як найсильнішу літорганізацію на Україні.

Через свого представника в Бюрі Зв'язку «Плуг» домогатиметься найскорішого скликання Всеукраїнського З'їзду Пролетписьменників, де чільне місце має зайняти «Гарт», при умові визнання в основі плятформи «Октября».

12. Щодо російських пролетліторганізацій — «Плуг» вважає, що вони ступнево мають стати секціями єдиних асоціацій пролетписьменників, де пріоритет має належати роботі українською мовою, як одного з головніших політичних завдань на Україні, завдань укріплення змички пролетаріята з селянством, що ні в якій мірі, звичайно, не має обмежувати задоволення культурних потреб нацменшостей на Україні.

13. Для переведення в життя ідеологічних завдань спілка «Плуг» у зв'язку з постановами XIII З'їзду РКП має особливу увагу звернути на виробництво в галузі створення нової юнацької й дитячої літератури, втягнення в літературну працю жіноцтва, організації критично-бібліографічної роботи, а також обслуговування трудящих мас Західньої України, — все шляхом засновання відповідних секцій і студій.

Примітка. Відночас «Плуг» має прикласти всі зусилля до перенесення своїх ідеологічних засад і методів практичної роботи на інші галузі мистецтва, засновуючи навколо себе відповідні організації — художні колективи й майстерні.

14. Оснівні творчі зусилля «Плуга» мають бути скеровані на художнє відображення нового побуту, боротьбу з просвітянством і церковщиною, при чому з'їзд «Плуга» зазначає корисний вплив у цій справі комсомольської частини «Плуга», що й надалі має бути оснівним двигуном, відповідно тій ролі, що виконує комсомол в соціально-побутових процесах на селі.

15. Лишаючись щодо формалістичних мистецьких шкіл на позиціях, що зазначені в плятформі «Плуга», з'їзд зазначає гостру потребу підвищення художньої кваліфікації своїх членів, для чого особливу увагу звернути на роботу літературних студій і самоосвіту окремих

плужан. Журнал «Плужанин» в основу своєї програми має поставити керівництво й допомогу плужанам у справах літтехніки, не умалюючи своїх завдань jako організаційно-інформаційного органу «Плуга».

16. В своїй організаційній праці «Плуг», як і раніше, має повільно й обережно розгортати свою периферію, забезпечуючи свої філії належним політкерівництвом і тісно зв'язуючи їх з політосвітніми установами, насамперед сельбудами.

17. Кладучи в основу своєї діяльності свою плятформу, що безпосередньо впливає з оснiвних засад комуністичної партії в галузі мистецтва, спілка «Плуг» і надалі коритиметься всім постановам компартз'їздів і органів компартії в цій справі.

18. З'їзд доручає ЦК «Плуга» керуватися в дальшій праці своєю плятформою і цими тезами в період до чергового з'їзду «Плуга», що призначається, як звичайно, в 4-ту річницю «Плуга» — 3-го квітня 1926 року.

2. Резолюція в справі літературної критики

1. Поруч з художньою літературою, що виховує читача через художньо-образне письмо, в сучасний момент є ще пекуча потреба в критиці, що, виховуючи читача, з одного боку, вказувала б на хиби та намічала б творчі шляхи письменникові — з другого.

2. Ця потреба є остільки важлива, що за розв'язання її взявся XIII З'їзд РКП, в резолюції якого про пресу пунктом 19 зазначено: «Необхідно поставити витриману партійну критику, яка, виділяючи й підтримуючи талановитих радянських письменників, поруч з тим вказувала б їхні помилки, що є наслідком не досить ясного розуміння цими письменниками характеру Радянського ладу, і скерувала б їх на переборення буржуазних забобонів...

...З'їзд підкреслює необхідність урегулювання питання про літературну критику та можливо повнішого партійного освітлення зразків художньої літератури на сторінках радянсько-партійної преси...»

3. Всесоюзний З'їзд пролетписьменників, керуючись цими вказівками партії, питання про критику

деталізував, ухваливши цілу резолюцію в цій справі (див. журн. «Плужанин» ч. 2, стор. 17).

4. Приймаючи все це за основу, II З'їзд «Плуга» зазначає, що:

а) спілка «Плуг» втягла до себе літературно-творчі сили села, відсталі з боку літературної техніки;

б) склад плужан є в більшості партійно-комсомольський, незаможницький, що в ідеології своєї творчості керуються почасти клясовою свідомістю, а почасти здоровим соціальним інстинктом, а тому, приймаючи резолюції і XIII З'їзду РКП (про пресу) і Всесоюзного З'їзду пролетписьменників як загально-керівничі постулати, II-й З'їзд «Плуга» звертає увагу своєї організації на ліквідацію в першу чергу літературно-технічної відсталості серед своїх членів.

5. В цьому напрямкові II Плужанський З'їзд ухвалює:

а) повести роботу через пресу шляхом уміщення керуючого критичного матеріялу, як теоретичного, так у першу чергу аналізу творчості окремих тт. плужан;

б) подавати для низових організацій проспекти вправ по розробці формально-теоретичних питань;

в) місцевим студійцям стежити за пресою і весь відповідний матеріял досконально пророблювати, чи на закритих засіданнях-нарадах, чи шляхом індивідуальної обробки;

г) дбаючи за підвищення власної кваліфікації, звернути увагу місцевих філій на прищеплення художньо-мистецького смаку своїм аудиторіям, використовуючи для цього прилюдні вечірки.

Особливу увагу філіям звернути на ліквідацію художньо-теоретичної неграмотності своїх гуртків.

6. Виходячи із постанов з'їздів РКП, пролетписьменників, а також і з плятформи «Плуга» («примат» змісту над формою) і стоячи перед небезпекою засмічення організації впливом ворожої ідеології як з боку тих груп, що «Плуг» обслуговує, так і з боку дрібнобуржуазних літературних теорій, II З'їзд звертає увагу на ідеологічну чіткість у плужанському складі та літературній продукції.

7. В цій галузі З'їзд пропонує: поруч з вивченням літературної техніки вивчати й ширити марксівський метод дослідження літературних явищ, за допомогою якого як письменники, так і читачі змогли б виправити всі ідеологічні збочення твору, якими б формалістично-мистецькими серпанками він не прикривався.

8. Для цього через пресу поруч із зразками теоретично-художнього матеріалу подавати керуючий матеріал критично-марксівського характеру, ілюструючи його творами як плужан, так і інших літ[ературних] угруповань.

9. Філіям на місцях підібрати критично-марксівську літературу за рекомендацією ЦК «Плуга» і подбати про критично-марксівську підготовку своїх членів.

Особливу увагу треба звернути на прилюдні демонстрації літтворів (літвечірки), використовуючи їх як громадський виховуючий чинник.

10. Для найліпшого керування радянською суспільністю спілці треба подбати про ліквідацію громадсько-політичної несвідомості своїх кадрів, так і боротися з несвідомістю тих шарів суспільности, що їх «Плуг» обслуговує.

3. Резолюція по докладу «“Плуг” і сількори»

1. Сількорівський рух на Україні, що розпочався кілька років тому, зараз набрав широких розмірів: нині ми маємо багатотисячну армію політично-свідомих сількорів, які творять актив села.

2. Удосконалившись у писанні звичайних газетних дописів, а також цінуючи значіння революційно-художньої творчості для мас, сількори стремлять до зображень тих чи інших своїх спостережень у художніх формах.

3. Сількорівські гуртки на місцях є громадсько-політичними організаціями, і їхні завдання не тотожні з завданням літгуртків «Плуга» на селі, що є громадсько-мистецькими організаціями. Сількорівські гуртки організаційно підлягають своїм сількорівським бюроам, а політичне керівництво над ними належить партійним осередкам.

4. Але сількорівська армія є резерв, з якого «Плуг» мусить поповнювати себе молодими революційно-художніми силами.

Через це З'їзд ухвалює:

а) Надалі якомога більше поглиблювати й поширювати роботу «Плуга» серед сількорівських мас.

б) Там, де є наявність сил для утворення літературних організацій, а також надія на політичне керівництво над ними, утворювати серед сількорів літгуртки «Плуга».

в) В цілій сількорівській масі виявляти сількорів, що мають художній хист, і залучати їх до літгуртків «Плуга».

г) Літгурткам «Плуга» якнайтісніше зв'язатися з сількорівськими гуртками як для контактування практичної роботи, так і для пропагування серед сількорів ідеї революційно-художньої творчості.

г) Зв'язатися з поодинокими сількорами-мистцями, що по своїй територіяльній віддаленості не мають змоги бути членами літгуртків «Плуга», і допомагати їм у їхній літературно-художній роботі.

д) В центрах сприяти просуненню в газети та журнали сількорівських художніх творів, що послужить стимулом для дальнішої сількорівської роботи.

е) В кожному числі «Плужанина» давати статті про сількорів та їхню працю, в яких трактувати питання про збудження художньої думки серед сількорів, про практичний зв'язок сількорів з «Плугом» та про виховання сількорів jako революційно-селянських письменників, що мають поповнювати плужанські лави.

4. Резолюція в справі жіночої секції «Плуга»

Пробудження активності революційного селянства до літературно-громадського життя поставило питання про втягнення в роботу жіноцтва.

Як партія провадить політичну роботу через окремий жінвідділ, так літгромадська робота вимагає утворення жінсекцій. Такою є секція при ЦК «Плуга». Жінсекції на місцях мають утворюватися тільки при філіях.

На чолі жіносекцій повинні стояти дійсні члени «Плуга», по можливості партійки або комсомолки. В своїй роботі вони зв'язані з філією відповідним жінівідділом й центральною секцією. Своїм завданням жіносекції мають:

а) шляхом систематичної планової роботи виробити кадри жінок-літераторів, що обслуговували б спеціальні жіночі журнали й загальну радянсько-партійну пресу;

б) освітлення в літературі економічного, громадського становища жінки в боротьбі за новий побут;

в) тримати зв'язок з виділеними центральною секцією «Плуга» товаришками і з свого боку провадити прикріплення товаришок до окремих гуртків, а також допомагати виявленню серед сількорівських мас жінок, що мають хист до літпраці;

г) притягнення до роботи жіносекцій членів «Плуга»;

г) крім поглибленої роботи, кожний член жіносекцій має брати участь у загальних студіях.

5. Література для дітей у роботі «Плуга» (Тези-резолуція Центральної студії дитячої літератури «Плуга»)

1. Скрізь — у центрі й на місцях відчувається гостра потреба в новій книжці для дітей. Цього вимагали вчителі на своїх конференціях, з'їздах, вечірках «Плуга», цього вимагає 16 000 шкіл і дитячих будинків, 8 400 000 дітвори віком від 8 до 16 років, з них 1 500 000 учнів шкіл.

2. Стара школа й старі видавництва мали значну кількість літератури для дітей, просякненої певною буржуазно-клясовою ідеологією, напоєної релігійними, сентиментальними елементами, мораллю, призначеної для виховання рабів і покірних слуг капітала.

3. Жовтнева революція цілковито змінила всю систему виховання дітей, поклала нові підвалини в усіх галузях життя, зокрема в літературі й мистецтві. Довелося величезні запаси й здобутки старих авторів на 80% геть викинути.

4. Нова дитяча книжка може бути створена новими революційними письменниками та тими з попутників, що прийняли Жовтневу революцію.

5. Проглядаючи річну роботу «Плуга», мусимо констатувати значні наслідки літпродукції в галузі літератури для дітей, а саме: 80% книжок серії «Бібліотека селянина», систематичне обслуговування журналу «Червоні Квіти», газет: «Юний Ленінець», «На Зміну», окремі видання, переважна більшість творів по різних читанках, збірках, альманахах, хрестоматіях («Червоні Свята», «Червоний Шлях», «До Перемоги», «Жовтневі Квіти», «В боротьбі», «Життя й Слово», «Комуна») і т. п.

6. Цілком логічно, що і в дальнішій роботі «Плуга» цей ухил в бік літератури для дітей буде, він природний, потрібний, його безумовно треба зміцнити, оформити.

7. Увага літературі для дітей з боку Наркомосвіти, постанова Наукпедкому Головоцпвиху (див. «Плужанин» ч. 2) про збільшення роботи «Плуга» в цьому напрямку, утворення спеціального сектора дитячої літератури (Держ[авне] Вид[авництво] України), початок серій «Дитячий театр», бібліотека шкільної молоді, книжка для малих дітей («Книгоспілка») і т. п. — дають цілком реальні гарантії на повне використання літпродукції революційних письменників, в тому числі й плужан, що особливо цінні яко письменники нової книжки для сільської дитини.

8. Досвід минулої роботи Центральної студії дитячої літератури при ЦК «Плуга» накреслює певні форми роботи в цій справі:

9. При більш міцних філіях, а почасти й літгуртках, педкурсах і ІНО мусять існувати студії дитячої літератури, що працюють за керівництвом окремого члена «Плуга» в контакті з Центральною студією.

10. Питання літератури для дітей близько підходить до педагогічних проблем і принципів. Студії мають тісний контакт з методичними комітетами Наросвіти, інспекторськими апаратами, з бюроми по дитячому руху, Репертуарними радами й т. д.

11. По дитячих клубах, бібліотеках, окремих колективах Юних Ленінців, окремих установах накоплюється значний досвід у справі з'ясування дитячих інтересів,

тем, потреб, дитячого лексикону, реагування дитини-читача на нові твори й т. п. Без використання цього досвіду й орієнтації на дані його неможлива вірна лінія авторських спроб і шукань.

12. Для більшості письменників сучасний побут дитячий маловідомий. Участь у роботі студій робітників дитячих установ, бібліотек, комсомольців із дитячих піонерських груп, самих дітей дасть змогу виправляти хиби в змалюванні побуту, щодо мови, взагалі пристосованости даного твору до дитячої маси, відповідно вимог різного віку дітей.

13. Буйний зріст дитячої творчости в формі стінних газет, рукописних журналів, збірників, п'єс, віршів, утворення численних організацій дитячих пікорів — потребує вмілого керівництва з боку педагога. Допомогти й направити роботу таких дитячих редколегій, редколегій, диткорів, груп — один з обов'язків студії та її членів.

14. Часто книжки для дітей малопритатні малим читачам мовою, будовою речень, складом термінів, фабулою, а чи й темою. Студія придивляється до дитячих творів, вчиться у них, а головне — весь час повинна мати на увазі саме таких читачів, якими є автори дитячих творів.

15. Конкретними формами зв'язку студії чи цілого гуртка «Плуга» або групи товаришів з дитячою масою визнаються: а) участь представників дитячої редколегії, окремих пікорів, шкілкорів у засіданнях студії, її роботи; б) участь членів студій у засіданнях і роботі дитячих редколегій, бюро пікорів, шкілкорів; в) доклади про дитячу літературу на вчительських зборах, конференціях, нарадах; г) створення спеціальних гуртків по дитячій літературі при педкурсах, ІНО із числа студентів; г) дебатування й оживлення справи на сторінках місцевої преси в формі звітів про роботу студій, огляд дитячих газет стінних, дитячих журналів і т. п.

16. В справі заснування спеціальних дитячих літгуртків («плуженят») слід утриматися від таких заходів, натомість допомагаючи всебічно роботі місцевих бюро і груп пікорів і шкілкорів.

17. Особливу увагу в творчості звернути на літературу: а) для дошкільного віку (цілковита відсутність радянських книжок для малих дітей); б) художню — беручи теми з виробничого життя, стану дітей-наймитів, дітей-робітників, селян в різних галузях народного господарства СРСР; в) дитячі п'єси-інсценізації, пристосовані переважно до тем комплексів нових програмів Головоцвиху (Порадник соцвиху); г) науково-популярні, зв'язані з економічними даними й особливостями УРСР; ґ) з життя природи й суспільства, тварин, комах, птахів і т. п., проводячи ідею службової ролі природи, біо-соціологічних законів співжиття й т. п.

6. Резолюція в справі видання «Плужанина»

Заслухавши доповідь Редколегії журналу «Плужанин», II Всеукраїнський З'їзд «Плуга» ухвалив:

1. Вважати видання спеціально плужанського органу за слушне, оскільки є потреба «Плугові» мати свою трибуну.

2. Вважаючи, що праця, пророблена Редколегією, велика й цінна, з'їзд все ж таки пропонує зробити в цьому виданні такі зміни:

- а) зробити журнал періодичним;
- б) збільшити кількість аркушів;
- в) розрахувати це видання переважно на плужанина, а не на літгурток, як було раніше, і для цього давати теоретично-керівничий матеріал у формі серйозних, змістовніших, більших розміром статтів; але для тих літгуртоків, що не мають добре підготованих керівників, або філій, що не окріпли ще, теж давати місце для відповідних вказівок і порад;
- г) розділ літпрактики поширити;
- ґ) дати відділ рецензій на поточні видання з красного письменства й поезики;
- д) давати орієнтовочні статті з мистецького життя взагалі (про різні літературні організації, угруповання, напрямки й ін.);

е) при виборі матеріялу до «Плужанина» давати перевагу філіям на місцях, бо харківські плужани мають більше можливости щодо друкування своїх творів;

є) дати відповідне місце для вказівок щодо праці плужан серед сількорів.

3. Для підведення міцної матеріяльної бази журналу «Плужанин» заснувати при ЦК видавничий фонд «Плуга».

4. Місцевим філіям, літгурткам взяти активну участь в утворенні видавничого фонду шляхом влаштування платних вечірок, виступів, концертів, відраховання від гонорару, зборів добровільних внесків і т. ін.

5. В міру зміцнення видавничого фонду ЦК «Плуга» приступити до видання окремих творів плужан з масовим тиражем і доступною ціною.

6. Всі суми, а рівно й видавнича справа «Плуга», мають бути централізовані з метою надати цій роботі плановости, витриманости, успішного розповсюдження, збирання й одбору кращих творів плужан.

7. Резолюція в справі організації драматичної продукції

З'їзд вважає організацію драматичної продукції для сільських театрів справою першорядної ваги, що допомагає розвиватися революційному світогляду серед широких верств селянства й наближає їх до пролетаріяту, а тому з'їзд ухвалює:

1. Перетворити драмсекцію Харківської філії «Плуга» в центральну секцію при ЦК, яка має на меті керувати роботою драмсекцій філій.

2. Організувати майстерню при ЦК «Плуга», а також періодичні з'їзди, курси для драматургів-плужан. Проєкт організації доручити виробити й провести в життя центральній секції.

3. Пропонувати філіям виділити частину членів з відповідним хистом для праці в драмсекціях, яким доручається зв'язатися з театральними організаціями й драмгуртками, а також виявити творчі сили в галузі драматургії

шляхом заповнення відповідної анкети. Для переведення цієї роботи використати апарат сельбудинків.

4. Пропонувати секціям філій тримати зв'язок з центральною секцією і з драматургами своєї філії, для чого:

а) подавати інформаційний матеріал про практичну й теоретичну роботу (звіти, конспекти доповідей, теоретичні статті, плани роботи, вивчення літератури) через часописи «Плужанин» і «Селянський Будинок»;

б) поставити справу рецензування й виправки п'єс у секціях центру і філій, зобов'язати секції центру й філій давати авторам шляхом листування вичерпуючу відповідь після розгляду п'єс у секціях.

Одночасно давати інформацію в поштову скриньку «Плужанина».

5. Вважати бажаним колективний метод створення п'єс, для чого пропонувати драмсекціям проробити відповідну роботу.

6. Зобов'язати кожну драмсекцію філії давати в центр періодичні інформації про свою роботу.

Анкета учоту драматичних сил

1. Прізвище. 2. Адреса. 3. Які теми цікавлять. 4. З якими напрямками драмтворчости знайомий. 5. Чого бракує для праці і які вказівки бажає одержати. 6. Які п'єси писав (зміст і форма). 7. Які п'єси, що йдуть по театрах, подобаються. 8. Чи вважає можливим для себе колективну розробку п'єс і в яких формах.

8. Резолюція про секцію письменників Західньої України

1. Секція письменників Західньої України являється одною з складових частин «Плуга» і працює під загальним керівництвом, як і всі інші секції ЦК «Плуга».

2. Метою цієї секції є:

а) відбивати в своїх творах радянський побут, даючи цим змогу закордонним масам Галичини, Буковини та американцям розуміти будівниче життя й побут молоді революційної радянської республіки та вміщати

в закордонній комуністичній пресі, особливо в американській, свій матеріал;

б) давати літературно-мистецький матеріал радянському суспільству про життя та боротьбу закордонних працюючих мас з буржуазією та ворогами різних ґатунків.

3. Для цієї праці секція ставить в обов'язок притягти та об'єднати в ряди «Плуга» всіх тих письменників, що стоять ідеологічно на платформі Жовтня, але перебувають поки що одиночками, цєбто неорганізованими, як по різних кутках України, так і за кордоном.

Всі плужани — уроженці Західньої України вважаються членами секції і зв'язуються з Центральним Бюром секції в справах своєї специфічної роботи.

4. Секція повинна брати участь у радянській пресі взагалі, по змозі має видавати художню бібліотеку, зв'язуючись одночасно з такими організаціями, як МОДР та організації політемігрантів.

5. Центральне Бюро секції знаходиться в Харкові і працює за керівництвом ЦК «Плуга».

9. Резолюція по докладу ревізійної комісії

Ознайомившись з матеріалом ревізійної комісії по обслідуванню діяльності ЦК і зокрема діловодства й грошової справи, З'їзд констатує, що з отриманням державної допомоги й налагодженням діловодства організаційна робота ЦК і зв'язок його з місцями значно поліпшали. Одночасно з цим ревізійною комісією виявлено низку дефектів, що зазначені в акті ревізійної комісії.

З'їзд затверджує акт ревізійної комісії і пропонує майбутньому складу ЦК вжити слідуючих заходів для остаточного усунення організаційно-технічних хиб у роботі, а саме:

1. Установити певну систему в листуванні ЦК з філіями й літгуртками з тим, щоб центр про роботу місць, а місця про роботу ЦК були систематично поінформовані. Бажано, щоб ЦК надсилало копії своїх протоколів до філій. Зберігати все листування з плужанами й філіями в справах ЦК.

2. Плужанам-авторам, що надіслали свої твори, дати своєчасну відповідь про використання цих творів.

3. Завести літературний архів, де б зберігалися матеріяли щодо творчості плужан, і поповнювати цей архів вирізками плужанських творів і рецензіями на них.

4. Поповнити плужанську книгозбірню в першу чергу творами плужан та іншими новими виданнями літературно-художніми та критичними; подбати про те, щоб книжки, які беруть для читання, поверталися акуратно й своєчасно.

5. Подбати про те, щоб всі члени «Плуга» одержали членські квитки і щоб ЦК вів облік видачі квитків.

6. Подбати про те, щоб члени нового ЦК регулярно од-відували свої засідання.

7. В справі ж грошовій подбати, щоб регулярно стягувалися 10% відраховання з гонорару плужан, а також подбати, щоб залишались копії з грошових відчитів, які надсилаються до фінвідділу.

8. З метою кращого керівництва і зв'язку з місцями рахувати необхідним, крім керуючого справами, мати одного постійного платного робітника з членів ЦК.

9. Подбати новому ЦК про помешкання для «Плуга».

10. З'їзд висловлює побажання, щоб ревізійна комісія нового складу не обмежувала своєї роботи однією ревізією під час Всеукраїнського з'їзду «Плуга», а перевела докладну ревізію роботи ЦК на протязі року не менше одного разу.

ПОСТАНОВА ПОЛІТБЮРА ЦК КП(б)У ПРО УКРАЇНСЬКІ ХУДОЖНІ УГРУПОВАННЯ

І. Про «Гарт»

Політбюро ще раз підтверджує, що ні одна з існуючих літературних організацій, у тому числі й «Гарт», не можуть претендувати на єдине представництво партії в ділянці художньої літератури і на монопольне переведення партійної лінії в цій ділянці.

У той же час ПБ ЦК визнає за шкідливе агітацію проти «Гарту», начебто організації націоналістичної, ворожої партії та ін. Не зважаючи на деякі дефекти, що виявились не в досить широкому охопленню пролетарських письменників, зокрема письменників з робкорів, та деяку кастову замкненість, ПБ ЦК визнає, що «Гарт» за весь час існування виконав велику працю щодо об'єднання навколо партії й Радянської влади найбільш живих і талановитих сил сучасної української літератури та поезії. «Гарт» до певної міри об'єднав український пролетарський письменницький фронт проти буржуазно-націоналістичної ідеології. На з'їзді «Гарту» відзначено дефекти й ухвалено відповідні постанови для їх усунення.

ІІ. Про «Плуг»

Існуюча організація селянських письменників «Плуг» провадить велику й важливу працю, яку партії слід всебічно підтримувати, але з тим, щоб місцеві групи «Плуг» не набирали масового характеру й не зливалися з організаціями сількорів. Робкори й сількори, як зазначено в резолюції XIII-го з'їзду, є лише резерв, з якого шляхом

роботи літорганізацій повинні виробитись пролетарські та селянські письменники. Щодо «Плуга», то він повинен залишатись організацією селянських письменників в ділянці художньої літератури. Місцеві осередки «Плуга» можуть виникати тільки там, де є партійні організації, що можуть керувати їхньою роботою. ЦК пропонує парторганізаціям взяти на себе це завдання і ні в якому разі не допускати відриву місцевих груп «Плуга» від партії.

III. Про попутників

До організацій попутників на Україні («Ланка», група літераторів, що об'єдналася навколо журналу «Життя й Революція»), яка приймає платформу Радвлади, слід додержуватись тієї ж лінії, що зазначена про попутників у загально-партійних постановах.

IV. Про Всеукраїнський центр пролетарських письменників

Визнати організацію єдиного Всеукраїнського центру пролетарських письменників за передчасну, бо для такого центру немає ще певних умов.

V. Про художню критику

ЦК вважає за необхідне організувати серйозну марксістську критику й бібліографію, яка б викрила дефекти та збочення, що є як серед письменників «Гарту», так і серед інших літературних угруповань. Ця критика, підтримуючи талановитих радянських письменників, разом з тим повинна відзначити їхні помилки, які бувають тому, що ці письменники не завжди правильно розуміють радянську політику, а також направляти їх на ліквідування буржуазних та націоналістичних пересадків.

ОБ'ЄДНАНА РЕЗОЛЮЦІЯ 3-ГО З'ЇЗДУ «ПЛУГА»

(По доповідях тт. Кириленка, Пилипенка, Коряка,
Панова, Загула, Биковця і Шмигельського)

І. Загальні положення

1. Сучасний момент можна характеризувати як вступ у добу великої культурної революції. Населення Радкраїни швидким темпом входить в цю добу, але водночас спостерігаємо деяке розходження між культурними потребами робітничо-селянських мас і можливостями їх задоволити. З одного боку маємо загальне підвищення добробуту після років руїни, поширення світогляду трудящих як наслідок жовтневого перевороту і величезної політично-виховавчої роботи під керівництвом компартії. З другого боку маємо технічну відсталість нашої країни, брак матеріальних засобів, брак кваліфікованої культурної сили.

2. Аналогічну картину бачимо і в літературі як у частині загального культурного фронту. І тут «жажда на культуру» випереджує зріст молоді революційної літератури, не дивлячись на безперервне підвищення творчої продукції мистців, так у кількості, як і в якості, на певне поглиблення літературної кваліфікації письменників, що прийшли в літературу після Жовтня, зосібна літературного молодняка, — що створює своєрідні «літературні ножиці».

3. Водночас бачимо наявність впливу на революційних письменників дрібнобуржуазної стихії, як у місті, так і на селі, що породжує ідеологічне збочення і ухили, викривати які є перший обов'язок марксистської критики.

4. Одкидаючи рішуче закиди «Плугові» в цілому щодо «просвітництва», з'їзд підкреслює всю важливість і серйозність плужанської праці, що і надалі має скеруватись, згідно з § 9 резолюції ЦК РКП про політику в галузі художньої літератури, а саме: «поволі переводити молоді кадри селянських письменників на шлях пролетарської ідеології, проте ні в якому разі не збавляючи в їх творчості селянських літературно-мистецьких образів, цю конечну передумову впливу на селян».

II. Літературна продукція

5. Хоча «Плуг» має певні художні досягнення і дав значну продукцію, що становить до 30% всієї художньої продукції за останні два роки, все ж потреби читацької маси вимагають значно більшої і глибшої кваліфікації письменника і суворішого відношення до своєї творчості як окремих письменників, так і цілої організації.

Отже, майбутній рік ставить перед «Плугом» такі завдання:

6. Продовжувати і поглиблювати працю над мистецьким самоудосконаленням літературною самоосвітою і здобуванням технічних знань і навиків у формах роботи: насамперед індивідуальної, далі студійної та поглибленої — лябораторної, згідно з постановами Пленума ЦК «Плуга» 1–4-го жовтня 1926 року.

7. В цій роботі звернути увагу на вивчення як української літератури, так і західноєвропейської та російської, уважно ставлячись до творчості як ревісписьменників, так і попутників, використовуючи всі надбання, що можуть трапитися у них і знадобитися для нашої творчості.

8. Особливу увагу звернути на удосконалення своєї мови, збагачуючи її, як сучасною лексикою, так і надбаннями старих українських клясиків, вивчаючи фразеологію, збираючи фольклорні матеріяли і т. інше.

9. Як з найбільшою увагою поставитись до створення нової дитячої книжки, брак якої гостро відчувається на книжному ринку і боляче відбивається на радянських дітях. З'їзд підтверджує свої постанови щодо цього

на 2-му з'їзді «Плуга», що аж ніяк не згубили своєї актуальности.

10. Активну участь взяти в створенні радянської кінофільми, для чого ЦК «Плуга» увійти в ближчі зв'язки з Редактором ВУФКУ. Як спеціальне завдання плужанам поставити короткометражні кінофільми з селянського побуту комедійно-агітаційного характеру, виробничо-пропагандистського і фільми дитячої.

11. Констатувати, що з драматичною творчістю справа стоїть негаразд, що показують хоча б невдалі спроби конкурсів і одноголосні скарги діячів сцени. З'їзд ухвалює заходи ЦК «Плуга» щодо скликання семінару драматургів і вважає потрібним здійснити це у майбутньому році.

12. Не дивлячись на багатократні постанови відповідних органів про потребу налагодження справи з марксистською критикою, з'їзд констатує, що з цією справою і досі негаразд, і ухвалює практичні заходи, що були прийняті в постановах попереднього з'їзду (дивись № 3 «Плужанина»), вважаючи до того потрібним зорганізувати певний кадр плужан, що виявили свої критичні здібности, котрі б спеціально присвятили себе критичній праці, вивчали б потрібні матеріяли, втягувалися б у біжучу критичну працю і т. інш.

13. Підкреслюючи всю важливість участі плужан у періодичній пресі, особливо в журналах спеціального призначення з літературними розділами, з'їзд звертає увагу своїх членів на найсуворіше відношення до цієї своєї творчости, дбаючи про поширення тематики, більшу й досконалішу обробку творів, уникаючи шабляновости й трафарету, що можуть тільки здискредитувати автора й знеохотити читача.

14. Для дальнішого зросту молодих літературних сил та їх навчання з'їзд ухвалює просити ЦК КП(б)У, Наркомос та інші установи про відкриття у Харкові літературного ВУЗ'а (технікума), що мав би дати потрібні знання молодим письменникам з історії й теорії культури, мистецтва та літератури зокрема.

III. Організаційні справи

15. Виходячи з вимог культурного росту читача, «Плуг» потрібно надалі викристалізувати як міцну літературно-творчу групу революційно-селянських письменників на засадах, що вказані у статуті, платформі і резолюціях попередніх з'їздів, котрі поглиблюють ці засади. Звідси з'їзд вважає переєстрацію, що її перевів ЦК, і орієнтацію на якість продукції — за цілком правильне. Роботу по дальшому втягненню в «Плуг» робити обережно, беручи лише одиниці, що виразно стають на шлях літературно-художньої творчості і поділяють ідеологічну платформу «Плуга».

16. Дальніше форсування зросту і кількості філій без особливих на це даних з'їзд вважає за недоцільне. Філії засновувати лише при наявності не менш трьох дійсних членів «Плуга».

17. Удосконалюючи структуру організації та взаємовідносини з Центром і периферією, з'їзд зазначає потребу тіснішого зв'язку ЦК з філіями і окремими членами «Плуга» і навпаки. З цією метою треба збільшити керівництво ЦК через затвердження робочих планів та відчитів філій, а також форми регулярної надсилки товариських листів на периферію, де б освітлювалась робота і тактика «Плуга» серед складної сучасної ситуації на літературному фронті. Для вирішень принципового характеру бажано найчастіше скликати пленуми ЦК і Ревізійної Комісії. З метою живого зв'язку практикувати виїзди членів ЦК на периферію і використовувати наїзди представників провінціальних філій до Харкова з метою взаємної інформації та інструктування.

18. Секції, що існували раніше в «Плузі» — розпустити, за винятком Нацсекцій, що являються і надалі бажаними. Щодо Секції ЗУ (Західної України), то, виходячи з особливих функцій, що на неї покладаються, вважати бажаним оформлення її в виді автономної літературно-громадської організації при одночаснім добровільнім співчленстві її учасників в «Плузі» та інших ревлітоб'єднаннях.

19. Щодо гуртків, то з'їзд вважає за доцільне від безпосереднього організаційного керівництва ними відмовитись. Одночасно, будучи організацією масовою, «Плуг» мусить і надалі давати літературні поради як цілим гурткам, так і окремим початкуючим письменникам, допомагаючи останнім виявити свої здібності.

20. З метою тіснішої ув'язки роботи «Плуга» з політосвітніми органами у галузі керівництва літгуртками з'їзд ухвалює звернутись до Наркомосу з проханням утворити при ЛІТО відділу мистецтв Головополітосвіти дорадчу колегію з представників літературно-громадських організацій.

21. Щоб допомогти початкуючим письменникам виявити свої здібності і набути кваліфікацію — при філіях «Плуга» треба засновувати літературні студії як для членів «Плуга», так і бажаючих з-поза організації. Участь кожного окремого члена «Плуга» у роботі літгуртків вважати за неодмінний громадський обов'язок.

22. Визнаючи в принципі корисність організації пролетписьменників у всесоюзному масштабі для створення єдиного фронту пролетлітератури, «Плуг» вважає за потребу блокуватися з ВАПП'ом, не входячи в ближчі організаційні зв'язки, оскільки це може повести до надання «Плугові», організації революційно-селянської, функцій репрезентанта української пролетлітератури.

23. Вважаючи, що ні одна з існуючих літорганізацій не має права в повній мірі іменуватися пролетарською, що в творчості нашої спостерігаємо лише окремі елементи пролетарські, з'їзд разом з тим підкреслює нагальну і настирливу потребу заснування масової пролетарської письменницької організації. Цього вимагають:

а) Розвиток українізації пролетаріату на Україні і потреба відповідного обслуговування його літературними цінностями.

б) Наявність широкого робкорівського і стінкорівського руху як першого етапу виявлення клясової свідомості через літературу і як основного резерву, звідки черпатимуться нові кадри пролетарських мистців.

в) Зріст у «Плузі» та інших літорганізаціях певної частини письменників, що своїми творчими устремліннями, працею в робітничих кварталах, усією своєю ідеологічною установкою потребують об'єднання саме в масовій організації пролетарських письменників.

г) Своєрідна установка ВАПЛІТЕ, що відступає від принципів масової організації й має особливі погляди на мистецько-громадську працю, що унеможливило перехід туди як спролетаризованих елементів з «Плуга», так і новим кадрам письменницької молоді.

IV. Матеріальний і правовий стан письменників

24. 3-й з'їзд «Плуга» констатує, що, не дивлячись на неодноразові постанови вищих парторганів про необхідність поліпшення матеріально-правового стану робітничо-селянських письменників (13-й з'їзд РКП, резолюція ЦК РКП під 1/VII — 1925 року і т. інш.) і вживані досі з боку профорганізацій заходи — робітничо-селянські письменники ще й тепер перебувають у важкому матеріальному і непевному правовому стані.

Щоб зарадити цьому, 3-й з'їзд «Плуга» постановляє:

25. Члени «Плуга» і його ЦК активно сприяють організації, зміцненню і закріпленню письменницької профорганізації в формі місцькомів при СРП Спілки Робос. За прикладом Харкова допомогти організувати такі місцькоми по інших містах, де є відповідна кількість письменників, залучивши до них насамперед письменників-одиначок.

26. Просити письменницький місцьком, щоби він укупі з секцією робітників преси встановив по можливості тверді норми оплати за літературні твори, задля чого виробив би типовий договір, обов'язковий для всіх видавництв, у якому мусить бути обумовлено: мінімальний термін на право видання роботи письменника видавництвом, термін виходу з друку даної праці, заборона передруку, точна унормованість виплати гонорару і т. інше.

27. Через місцьком письменників піднести питання перед вищими профорганами про встановлення

обов'язкового відрахування видавництвами на соціальне страхування письменників.

28. Вжити відповідних заходів щодо утворення спеціального літературного фонду при Центральній Секції робітників преси, що має складатися з вкладів видавництв, пожертв, членських внесків та спеціально встановлених відрахувань від гонорару.

29. У справах санаторного лікування доручити своєму ЦК піднести питання перед Спілкою Робос, ВУРПС, Наркомосом та іншими установами про відповідне відведення місць для письменників на курортах, у санаторіях, будинках відпочинку тощо.

30. З'їзд особливо підкреслює тяжкий стан письменників у справі житловій і доручає ЦК «Плуга» через місцьком письменників добиватися перед відповідними установами максимального задоволення письменників житлом. У цій справі треба вжити заходи з відведення чи навіть збудовання нового будинку — комуни письменницької, як у Харкові, так і по інших великих містах.

31. Щодо поліпшення культурного життя письменників ЦК «Плуга» разом з іншими літорганізаціями має рішуче піднести питання перед Наркомосвітою та іншими установами про відкриття будинку (клубу) письменника в Харкові імені тов. Блакитного, згідно з постановою ВУЦВК'у, а також і по інших великих містах України, насамперед Києві.

32. Звернутися до Наркомосу з проханням про відпуск спеціальних коштів на систематичні мандрівки-екскурсії письменників за кордон та по Радянському Союзу.

33. Піднести клопотання перед Раднаркомом про виділення спеціальних коштів на утворення державних літературних стипендій, премій для конкурсів тощо, які стимулюватимуть революційних письменників до глибшої літературної роботи.

V. Про «Плужанин»

34. Заслухавши відчит редакції журналу «Плужанин», з'їзд констатує, що нею переведено чималу серйозну роботу відповідно до тих завдань, що були перед нею

поставлені. Разом із тим з'їзд вважає, що водночас з підвищенням загального рівня кваліфікації членів Спілки мусить відповідно змінитися і характер спілчанського органу. Надалі «Плужанин» має орієнтуватися на активний літературний молодняк.

35. Для створення міцної фінансової бази для журналу з'їзд доручає ЦК «Плуга» перевести в життя заходи щодо заснування при «Плужанині» видавництва «Плуга». Кожний плужанин має бути обов'язковим передплатником, співучасником і агітатором свого часопису. Для вивчення інтересів читачів в кінці року перевести спеціальну анкету.

36. Редколегія журналу має вибиратися щороку на з'їзді «Плуга» або на пленумах ЦК.

37. Редакції подбати про виплату гонорару по можливості за весь матеріал чи принаймні за основні статті та матеріал художній. Загальну структуру журналу лишити стару, звернувши особливу увагу на літтеорію, літературний розділ та критику.

ПОЛІТИКА ПАРТІЇ В СПРАВІ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

(Постанова Політбюра ЦК КП(б)У)

1. Стоячи на ґрунті резолюції ЦК ВКП(б) в справі художньої літератури в червні 25 р., ЦК КП(б)У вважає, що:

Будівництво соціалізму в нашій країні, що одною з своїх передумов ставить творення української радянської культури, в цьому процесі на чільне місце висовує творення і розвиток української художньої літератури.

Будучи величезним знаряддям культурного піднесення робітничо-селянських мас, виявляючи творення нової соціалістичної культури, українська художня література водночас стає одним з наймогутніших засобів зміцнення союзу робітництва і селянства — знаряддям для пролетаріату в ідейному керуванні цілим українським культурним процесом.

Тому перед пролетаріатом стоїть завдання активної і органічної участі в цій галузі й передусім широкого ознайомлення з українським літературним мистецтвом і організації пролетарської суспільної думки навколо цих питань (поширення й побільшення української художньої книги серед робітництва в профспілкових і інших книгозбірнях, студіювання в різних формах цієї літератури в робітничих клубах, в партшколах, в комсомолі — літературні диспути, вечірки з участю робітництва і т. інш.)

Повинно скласти суспільне пролетарське оточення українському художньому письменству, впливати на його і, таким чином, соціально ним керувати, а водночас виявляти нові літературні сили з лав робітництва.

2. Проводячи роботу, скеровану на підвищення соціальної і художньої якості літературного мистецтва, партія борює всякі контрреволюційні, буржуазно-ліберальні тощо виявлення в літературі. В той же час партія висловлюється за вільне змагання різних угруповань та течій в цій царині: «Підтримуючи матеріально й морально пролетарську й пролетарсько-селянську літературу, допомагаючи попутникам і т. інш., партія не може надати монополії якійсь з груп, навіть самій найпролетарській по своєму ідейному змісту, — це значило б загубити, перш за все, пролетарську літературу» (З постанови ЦК ВКП в червні 25 р.)

Тому жодна з літературних груп, існуючих на Україні, не може претендувати на монополію і на пріоритет.

3. Мистецькі шукання і змагання в українській літературі, що стоять на ґрунті пролетарської революції, відбуваються в соціальній площині, наміченій резолюцією червеневого пленуму ЦК КП(б)У, яка говорить, що на ділянці творення соціалістичної культури — йде боротьба за її ідейну чистоту з ворожими силами буржуазії.

Щодо шляхів української культури: «Партія стоїть за самостійний розвиток української культури, за виявлення всіх творчих сил українського народу. Партія стоїть за широке використання українською соціалістичною культурою, що будується, всіх цінностей світової культури, за рішучий її розрив з традиціями провінціальної обмежености та рабського наслідування, за творення нових культурних цінностей, гідних творчости великої кляси.

Але партія це робить не шляхом протиставлення української культури культурам інших народів, а шляхом братнього співробітництва робітників і трудящих мас всіх національностей в справі будівництва міжнародньої пролетарської культури, в яку українська робітничка кляса зможе вкласти свою частку» (Червн[евий] пленум ЦК КП(б)У).

Творення молодой української пролетарської літератури може йти лише шляхом свого удосконалення, виявлення нових мистецьких вартостей, збагачення культурним надбанням всього людства. Але українському пролетарському письменству слід підходити до всіх джерел

буржуазної літератури з відточеною марксівською зброєю, щоб не потрапити в лабету чужої ідеології.

4. Справжнє творення української пролетарської літератури може відбуватися тільки на базі постійного зв'язку з робітничими й селянськими масами, з виявленням істотних пролетаріату художніх вартостей, з постійним взаємовпливом письменства і маси.

Відрив поодиноких осіб від цієї бази, розрив з нею зв'язків, самозакохування і самозамикання, бодай під гаслом «кваліфікації» — давав би явище соціального і мистецького занепадництва.

5. Одним з таких шляхів зв'язку літератури з масою є вживання літературно-художніх образів, властивих робітництву чи селянству, що, зрозуміло, жодним чином не може доводити до літературного хвостизму, цебто до відмовлення від світових мистецьких досягнень і до вульгаризації літературного твору. Гасло боротьби проти «хуторянства» правильне в розумінню протесту проти хуторянської обмеженості й проти впливу на літературу хуторянського куркульства — безумовно, неправильне й шкідливе, оскільки воно визначає цілковите відмовлення від властивого селянству літературно-мистецького матеріалу: «Завдання полягає в тім, щоб переводити на рейки пролетарської ідеології їх (селянських письменників) кадри, що зростають, ні в яким разі не витравляючи з їх творчості селянських літературно-художніх образів, що є необхідною передумовою для впливу на селянство» (Постанова ЦК ВКП(б)).

6. Щоб відповідати завданню пролетаріату перетворити ціле соціальне буття, українська художня література, що стоїть на ґрунті пролетарської революції, має охопити й виявити в своєму мистецькому перетворенню всі відтінки суспільного життя. Зменшує сили пролетаріату та його творчездатність всяка обмежена зосередженість письменства виключно у вузькому життєвому колі села чи на відриванню від цілого пролетарського комплексу в робітничому побуті, чи, навпаки, повна відірваність від життя трудящих або відхід від життя

взагалі — перехід до містики, екзотики, занепадництва та індивідуалістичної самоаналізи.

Занепадництво, що спостерігається по окремих ділянках літератури, заводить її до безперспективності й збиває її з шляху активного чинника соціалістичного будівництва.

Всі ці прояви зменшують соціальну вартість літературного твору й водночас, хоча різними шляхами, стають містками, що ними в наше письменство проходять чужі впливи, ворожих пролетарському будівництву класових прошарувань.

7. Останніми часами буржуазні елементи в літературі виявляють себе не лише в «ідеологічній праці, розрахованій якраз на задоволення потреб української буржуазії, що зростає» (резолюція червн[евого] пленуму ЦК КП(б)У), але за кордоном Радянської України серед українських письменників фашистського націоналістичного табору складається похід на літературному терені проти соціалістичної України в спілці з фашистською Польщею.

Відблиски цього виявляються і в літературі на Радянській Україні («Убивство» Могилянського та інш.) Ці антипролетарські течії відбилися в роботі українських буржуазних літераторів типу «неоклясиків», не зустріли опору й навіть були підтримані деякими попутниками і ВАПЛІТЕ на чолі з Хвильовим та його групою.

8. Все це вимагає від українських пролетарських письменників щовиразнішого їх соціального самовизначення творчості, щобільшого відмежування від усяких буржуазних впливів, щоуважнішого відношення їх, як і всієї партії, до поставленого партією завдання боротьби з антипролетарськими й антиреволюційними елементами, поборювання формованої в літературі зміновіхівськими попутниками ідеології нової буржуазії, а водночас: «Терпляче відноситися до проміжшарових ідеологічних форм, терпляче допомагати цю неминучу велику кількість форм виживати в процесі все тіснішого товариського співробітництва з культурними силами комунізму» (Резолюція ЦК ВКП(б)).

9. Ці завдання можна виконати стільки, скільки партія зможе скласти кадри української марксівської критики.

Українська марксівська критика повинна поставити своїм завданням, підходячи з класовим соціальним поцінуванням кожного літературного твору, відзначити мистецькі досягнення, до якої б літературної школи не належав той чи інший твір («Молодняк», ВУСПП, «Плуг», УкрЛЕФ, ВАПЛІТЕ, «Неоклясики», група Хвильового, МАРС та інш.)

Сприяючи виявленню і розвитку молодих літературних сил, зокрема з лав пролетаріату, марксівська критика повинна товарицьки допомагати окремим письменникам та літературним групам, що виявляли помилки та збочення з певного пролетарського шляху і стали перед загрозою націоналістичного полону, що перед ними стоїть завдання визнати ті помилки та виправити їх в практичній літературній роботі.

Критика повинна виявляти розходження в таборі письменників-попутників, поборюючи буржуазні виявлення, відзначаючи наближення до пролетарського письменства, втягаючи найближчих до нас попутників в соціалістичне будівництво.

10. Ідейні розходження в галузі літературних форм і напрямів, що стоять і хочуть стояти за завданням соціалістичної культури — не можуть набирати форм ворожнечи, повинні проходити на об'єднуючій ґрунті пролетарської солідарності, що висовує перед всіма літературними угрупованнями завдання їх об'єднання у Всеукраїнську Федерацію Організації Радянських Письменників, яка має об'єднати в собі також літературні групи національних меншостей на Україні (групи єврейська, російська, з журналом «Красное Слово» тощо).

11. Виходячи з того, що велика частина українських робітників і трудящих закордону перебуває в занадто скрутному стані щодо культурної творчості, до того ж на Радянській Україні перебуває чимало письменників Західної України — сприяти групі літературних сил Західної України (з Польщі, Чехословаччини та Румунії)

в утворенні Асоціації західно-українських революційних письменників.

12. Єдність завдання будування соціалістичної культури, що стоїть перед трудящими кожної радянської республіки, вимагає ще тіснішого зв'язку в культурновизвольній праці всіх народів СРСР.

Об'єднання пролетарських письменників України повинно увійти в товариські стосунки з такими ж письменницькими об'єднаннями Росії, Білоруси, Грузії та всіх інших союзних та автономних радянських республік. Це повинно йти до їх об'єднання у всесоюзну спілку літературних федерацій всіх народів СРСР на засадах пролетарського інтернаціоналізму, з поборюванням всяких національних протиставлень або претензій на гегемонію чи зменшення самостійної культурної творчості кожного народу. В той же час ця робота повинна проходити на ґрунті товариського співробітництва, співвпливу в участі художньої літератури у виконанні завдання будівництва соціалізму.

13. Щоб перевести це в життя, треба вжити, а також підтримати всі заходи для побільшення і поширення зв'язку українського письменства з письменством інших народів СРСР (побільшення перекладів на укр[аїнську] мову творів письменників інших народів СРСР, а також з-за кордону СРСР, обмін письменницькими відрядженнями між Україною, Росією, Білорусією, Грузією та іншими радянськими республіками, обов'язкова участь українських письменників в різних мистецьких та літературних відрядженнях з СРСР за кордон, що мають союзний характер).

ЦК ставить перед всіма партійними і радянськими органами завдання виказати всіляку моральну й матеріальну допомогу українським письменникам та їх організаціям.

ЦК доручає Наркомосу, на основі зазначених пропозицій, розробити конкретні заходи щодо покращання стану революційних письменників України (авторське право, житловий стан, лікування, видавнича справа).

14. Політбюро ЦК КП(б)У доручає відділу преси намітити конкретні заходи до виконання зазначених постанов і пильно стежити за їх переведенням у життя.

ЩО УХВАЛИВ ЧЕТВЕРТИЙ З'ЇЗД «ПЛУГУ»

(Резолюція з'їзду за доповідями
С. Пилипенка «5 років “Плугу”»
та А. Панова «Творчість плужан за 5 років»)

Заслухавши доповіді, 4-й з'їзд «Плуга» визнає, що:

1. В епоху соціалістичного будівництва основним завданням і одночасно елементом і передумовою цього будівництва являється піднесення культури, розвитку робітничо-селянських мас. Запобігти розриву між буйним темпом індустріалізації нашої країни і культурним розвитком трудящих мас може тільки вперта праця на культурному фронті усіх творчих сил під неподільним керівництвом пролетаріату та його партії. В цій роботі головна роля «Плугу» jako спілки революційних селянських письменників полягає в тому, щоб засобами художнього слова в близьких для селянства формах притягати селянські маси до будівництва соціалізму.

2. 4-й з'їзд «Плуга» зазначає, що за 5 років своєї літературно-громадської праці поруч з потужними виконаннями цих завдань, поруч з досягненнями, що виявилися у процесі збирання сил і організації роботи спілки, є ще й чимало невиконаного. Відображення в літературній творчості моментів соціалістичного будівництва стоїть перед «Плугом» і тепер як головне завдання. Цього можна досягти тільки високою якістю літературної продукції.

Тому «Плуг» мусить концентрувати і надалі свої зусилля на мистецькій кваліфікації своїх членів.

3. В організаційній справі «Плуг» надалі має зрестися форми організаційного масовізму, що, завдяки

включенню до складу спілки великої кількості мало-кваліфікованих початкуючих письменників, призводить до зниження художньої вартості продукції колектива в цілому.

Але з'їзд зазначає, що ця відмова від організаційного масовізму не повинна ні в якому разі змішуватись з масовізмом в роботі, який лишається гаслом «Плуга», бо зв'язок з робітничо-селянськими масами і обслуговування їх являється єдиним джерелом, без якого не може існувати і розвиватися жодна революційна літературна організація.

4. З метою утворення єдиного революційного фронту літератури з'їзд доручає ЦК «Плугу» і надалі переводити разом зі спілкою пролетарських письменників — ВУСПП та «Молодняком», боротьбу за створення на Україні Федерації Радянських письменників.

5. 4-й з'їзд підкреслює значіння органу спілки «Плужанина» як виховавчого органа і, констатуючи, що не всі члени спілки є передплатники та співробітники цього журналу, нагадує відповідні постанови 3-го з'їзду «Плуга» про обов'язкову передплату органу спілки та співробітництво в ньому.

6. З'їзд затверджує постанову ЦК «Плугу» про вступ цілком колективом «Плуга» в пайцики видавництва «Плужанин» і передачу йому, яко пая, нерухомого майна спілки.

7. Рекомендувати всім членам спілки персонально вступити в пайцики видавництва, а також притягати до участі в ньому різні радянські організації і установи та окремих осіб, що співчують меті видавництва «Плужанин».

«ПЛУГ» НА НОВОМУ ЕТАПІ

(Резолюція пленуму ЦК «Плуга» 15 січня 1930 року)

I. Велетенська перебудова всього радянського села на соціалістичних основах, стихійний ріст колективного руху, остання боротьба за знищення глита як кляси, рішучі кроки до індустріалізації сільського господарства, перші ластівки майбутніх агроміст — вимагають від усіх органів і організацій, що зв'язані в своїй роботі з селом, а значить, і від спілки селянських письменників «Плуг», відповідно перебудувати й свої організаційні форми, й методи своєї діяльності.

II. Готуючись до свого чергового V з'їзду в квітні 1930 р., спілка «Плуг» має самокритично і за допомогою критики радянського суспільства переглянути свій теперішній громадський і творчий шлях і намітити плян своєї подальшої діяльності на цьому новому етапі, що є логічним продовженням минулої праці.

III. Ідучи в ногу із загальним політично-громадським процесом, «Плуг» має перебудуватися в Спілку зв'язаних з сільським пролетаріатом і революційним селянством Пролетарсько-Селянських Письменників, що, спираючись на програмові засади комуністичної партії, беруть активну участь в соціалістичній перебудові села, маючи за знаряддя літературну творчість.

IV. За мету організації, як і досі, має бути активна боротьба з реакційною дрібновласницькою ідеологією серед відсталих шарів селянства та її впливами і зміцнення пролетарської, колективістичної ідеології, що має стати за домінанту всієї літературно-громадської художньої та критично-публіцистичної діяльності «Плуга».

V. Виходячи з цих міркувань, «Плуг» виключає зі своїх лав усіх тих, хто з тих чи інших причин не відповідає

поставленим завданням, а зокрема, хто відбиває настрої власницького села. Виключені можуть апелювати до з'їзду. Лишаються в «Плузі» такі товариші: 1) Алешко В. С., 2) Бедзик Д. І., 3) Божко С. З., 4) Будяк Ю. Я., 5) Ведміцький О. М., 6) Вільховий П. Я., 7) Гжицький В. З., 8) Годованець М. П., 9) Головка А. В., 10) Гуменна Д. К., 11) Грудина Д. Я., 12) Дукин М. В., 13) Дорошенко Ю. М., 14) Добровольський С. 15) Жилко Ю. З., 16) Заєць В. К., 17) Загоруйко П. М., 18) Капустянський І. Н., 19) Коваленко-Косарик Д. М., 20) Ковальчук М. В., 21) Ковальчук Я. О., 22) Крижанівський П. С., 23) Ладухін Ф. О., 24) Лавриненко Ю., 25) Луценко І., 26) Ляшенко Л. І., 27) Минко В., 28) Муринець В. М., 29) Нефелін В. Д., 30) Нечай П., 31) Орісіо Т., 32) Орлівна Г. І., 33) Пилипенко С. В., 34) Панів А. С., 35) Різниченко В. І., 36) Савченко Ю. А., 37) Сайко М. П., 38) Свекла О. Ф., 39) Таль-Товстонос В. П., 40) Темченко П. К., 41) Усенко В. М., 42) Худяк В. Т., 43) Хуторський П. Р., 44) Німанський А. Е., 45) Шостак П. І, 46) Штангей В. Ф., 47) Яковенко Г. П.

VI. Частина плужан, живучи по містах, відірвалася від живої сільської дійсності. На село — віднині гасло «Плуга»: систематично практикуючи довгочасні подорожі, командировки, перебування та органічну працю в певних місцях (комунах, колгоспах, радгоспах і т. ін.), поновити зв'язок, вивчити й художньо відобразити сучасні процеси на селі.

VII. Культурне піднесення кваліфікує й підвищує невинно вимоги радянського читача. Уперта праця коло самовдосконалення й опанування діалектично-матеріалістичної методи стають перед кожним письменником на весь зріст. Маючи досі за домінуючий стиль реалізм, плужачи повинні рішуче винищувати в своїй творчості натуралістичний намул як відгомін народницької ідеології. Шукання нових засобів і літературних прийомів, що відповідали б нашій добі й чинно впливали на читача, є завдання кожного письменника.

VIII. Працюючи на засадах інтернаціоналізму, «Плуг» мусить посилити зв'язки з організаціями революційно-селянських письменників інших народів. Утворенням німецької секції «Плуг» розпочинає активну роботу серед нацменшостей на Україні.

IX. Вітаючи утворення Всеукраїнської федерації радянських письменників, «Плуг» як один із членів-фундаторів цієї федерації має допомагати їй стати дійсно об'єднуючим центром радянського письменства на Україні, що мусить працювати за директивами компартії.

X. Беручи на увагу величезні завдання, що стоять перед радянським письменством, «Плуг» мусить подбати про нові його кадри, допомагаючи виявленню талановитих початківців як через свій журнал, так і іншими спеціально проробленими заходами.

XI. Журнал «Плуг» реорганізувати відповідно цих постанов і керуватись спеціальною інструкцією. Склад редакції ухвалити такий: Головка А., Панів А., Пилипенко С., Савченко Ю. та Штангей В.

XII. Резолюцію оголосити в «Плугі» з закликом до членів «Плуга» й усіх читачів широко обговорити її, а так само проект нового статуту. На з'їзді переглянути також ідеологічну й художню плятформу «Плуга», опубліковану в Альманасі «Плуг» № 1. Популяризувати постанови Пленуму й поточну роботу спілки в загальній пресі.

15/1 1930 р.

РЕЗОЛЮЦІЯ V З'ІЗДУ «ПЛУГА»

1. Доба соціалістичної реконструкції, доба великої перебудови всього господарства, — індустріялізація та колективізація, — бурхливі соціальні процеси в місті і на селі, — запекла класова боротьба в зв'язку з ліквідацією глита як класи, ставить перед всією радянською літературою величезне завдання: висвітлення доби і активної участі художнім словом, літературно-громадською роботою в соціалістичному наступі пролетаріату і революційного селянства на рештки капіталістичних елементів у нашій країні.

Особливо набирає значіння роль письменників селянських, що є активними учасниками велетенської, світового значіння перебудови села, індустріялізації та масової колективізації, що її провадить пролетаріат під керівництвом компартії.

2. Виходячи з цього, 5-й з'їзд «Плуга» цілком свідомо відзначає колосальну вагу і роль селянського письменника і вважає, що пролетарська і революційно-селянська література є одним з засобів для запровадження впливу і керівництва комуністичної партії селянством в період великої реконструкції. Отже, на «Плуг», як передовий загін цієї селянської літератури на Україні, в першу чергу лягає завдання бути провідною організацією селянських письменників, боротися зі всіма проявами націоналістичної та буржуазно-куркульської ідеології так серед своїх читачів, як і з різними збоченнями, можливими в своїх лавах.

3. З'їзд з задоволенням констатує певне наближення і засвоєння наявним складом «Плуга» пролетарського світогляду та матеріалістично-діалектичної методи, наслідком чого у «Плузі» утворилась певна

група письменників, що виявили себе у своїй творчості письменниками пролетарськими, яких «Плуг» вважає за основне ядро організації.

4. Виходячи з потреби зміцнити ідеологічно спілку і позбавити її хитливих елементів, з'їзд схвалює лінію Бюро «Плуга» та постанову пленуму про виключення 25 % зі складу «Плуга», — здебільшого тих, хто не відповідав своєю продукцією та ідеологічним настановам завданням «Плуга» в реконструктивний період. Водночас з'їзд з задоволенням стверджує заходи Бюро до прилучення групи письменників-початківців з лав сільськогосподарського пролетаріату — «ТРАКТОР», що мають забезпечити «Плуг» разом з подібними заходами новими, ідеологічно тривалими силами.

5. Це ще більш зобов'язує «Плуг» провадити масову роботу, що він її перше застосував у практиці українських літ[ературних] організацій, з цією відміною, що ця масова робота «Плуга» провадитиметься насамперед серед сільськогосподарського пролетаріату та колективізованої бідноти у формах, відповідних нашої доби.

6. Необхідною передумовою творчої роботи «Плуга», співгучною реконструктивній добі, письменники-плужани вважають за свій обов'язок ґрунтовне вивчення економічних та соціальних процесів, що відбуваються на селі. Для цього з'їзд зобов'язує кожного члена спілки систематично вивчати ці процеси через тривале, систематичне перебування та працю в колективах, радгоспах та комунах, а також періодичними подорожами до останніх.

7. Виходячи зі зміцнення зв'язків з сільськогосподарським пролетаріатом та колективізованою біднотою і беручи під увагу неосяжні перспективи дальшого зросту «Плуга» коштом сільськогосподарського пролетаріату соціалістичного села і майбутніх робітників агроміст, з'їзд ухвалює постанову пленуму про перейменування спілки с е л я н с ь к и х письменників на спілку п р о л е т а р с ь к о - с е л я н с ь к и х письменників.

8. Боротьба між колективістичною ідеологією та ідеологією індивідуалістичною з залишками глитайської

провадиться і в межах колгоспів. «Плуг» орієнтується саме на ті передові наймитсько-бідняцькі групи у колгоспах, що репрезентують ідеологію пролетарсько-колективістичну, супроти рештків дрібнобуржуазної індивідуалістичної ідеології в межах тих же колгоспів.

Письменники-плужани мусять глибоко вивчити саме цю боротьбу в середині колгоспів і художнім словом відобразити у своїх творах.

9. Виходячи з засад ком[уністичної] партії про інтернаціональний характер роботи і дружню співпрацю української культури (й літератури зокрема) з культурою (та літературою) інших народів, з'їзд схвалює заходи Бюро «Плуга» щодо утворення німецької секції і доручає Бюрові «Плуга» й надалі провадити інтернаціональне виховання серед письменників-плужан та зміцнювати зв'язок з організаціями селянських письменників з нац[іональних] меншостей України. Щодо інтернаціонального характеру роботи спілки «Плуг» з'їзд з задоволенням зазначає заслугу «Плуга» в щільному зв'язку з іншими братніми літературами народів СРСР, зокрема міцний зв'язок з Всеросійським союзом селянських письменників (ВОКП), і надалі доручає Бюрові цей зв'язок додержувати.

Разом з цим з'їзд доручає Бюрові «Плуга» в подальшій роботі порушити питання про Всесоюзне об'єднання організацій пролетарсько-селянських письменників усіх народів СРСР.

10. Визначаючи себе як пролетарсько-селянську організацію, тим самим «Плуг» визначає і своє ставлення до інших літ[ературних] організацій, що існують зараз на Україні. З'їзд надалі доручає всіляко підтримувати ті з них, що фактично борються за гегемонію пролетарської літератури.

11. Вітаючи утворення Всеукраїнської федерації радянських письменників, «Плуг», як один з ініціаторів-членів-фундаторів цієї федерації, має допомагати їй стати дійсно об'єднуючим центром радянського письменства на Україні, що працюватиме за програмовими засадами ком[уністичної] партії.

Одночасно з'їзд доручає Бюрові «Плуга» вжити заходів до найскоршого забезпечення федерації своїм видавництвом та літературними органами (журналом та літ[ературною] газетою).

Водночасно федерація мусить подбати про різні заходи щодо обслуговування початківців, як то видання спеціального часопису для початківців, що мав би керуватися консультаційним бюро федерації радянських письменників. Федерація також мусить взяти участь у розробці питань щодо літ[ературної] освіти взагалі.

12. З'їзд доручає Бюрові «Плуга», користуючись цією резолюцією та іншими матеріалами з'їзду, опрацювати і подати до наступного пленуму спілки «Плуг», що відбудеться восени 1930 р., ідеологічну мистецьку платформу організації.

ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ПРОЛЕТАРСЬКО-СЕЛЯНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

(Резолюція V з'їзду «Плугу» на доповіді
про творчість плужан і стиль)

1. Переглянувши в жорстокій самокритичній роботі творчість «Плугу», виявивши усі негативні й позитивні сторони в ній, з'їзд з задоволенням констатує велике зростання творчої продукції «Плуга», що за час від останнього IV з'їзду зросла вдвоє проти попередніх 5 років. Разом з кількісним зростанням творчість плужан і якісно підвищилася, наблизившись до здійснення завдань, що стоять перед літературою за доби соціалістичної реконструкції народнього господарства СРСР взагалі й сільського господарства зокрема. Творчі шукання пролетарсько-селянської літератури на сьогоднішньому етапі її розвитку упираються в проблему творчої методи й стилю.

2. «Плуг» розуміє літературний стиль як художнє втілення в мистецтві слова світовідчуження й світорозуміння певної класи. Становлячи собою органічну єдність усіх психоідеологічних і технологічних компонентів твору, стиль виявляє підхід художника до дійсності, виявляє способи художньої аналізи й синтези цієї дійсності, є один з виразів класової психоідеології і класової боротьби.

Проте треба розрізняти стиль класи у такому загальному його визначенні від варіацій єдиного класового стилю, отих «ізмів», що їх завжди буває багато як на початку якоїсь епохи, коли приходить нова класа, так і під час занепаду класи, коли мистецтво й стиль даної соціальної групи разом із соціальним занепадом свого творця розпадається

на безліч «ізмів». Клясовий стиль має багато течій і течійок і створюється він, з одного боку, у внутрішній боротьбі цих течій і течійок, а з другого боку — в боротьбі з клясово-чужими стилями. Варіації єдиного стилю, оті «ізми», мають свої ідеологічні відтінки й на цьому ґрунті боряться. Новий пролетарський стиль в мистецтві перебуває в стадії свого творення, в стадії окремих стильових течій, з-поміж яких в майбутньому перемаже якась домінуюча стилева течія, що найбільше відповідатиме психології пролетаріату — будівника соціалізму.

3. Не проголошуючи і не фабрикуючи за одним заходом свого якогось стилю, «Плуг» і не чекає пасивно на пришествя нового стилю, а активно творить його. Це творення відбувається й відбуватиметься в формі гострої боротьби з клясово-ворожими напрямками в літературі, в непримиренній боротьбі з механічним перенесенням стилів й художніх метод буржуазної літератури на ґрунт пролетарсько-селянської літератури.

З'їзд вважає за найголовнішу хибу багатьох плужанських творів неуважне ставлення їхніх авторів до стилевих культур і до творчої методи: у тому самому творі натрапляємо на механічну мішанину найрізноманітніших стилевих ознак. Конструктивно-схематичний реалізм, натуралізм цілком спокійно уживається з романтизмом. Якщо ми маємо вже уміле поєднання таких стилевих компонентів, як тема й сюжет, то проблема літературного портрета ще вимагає багато від письменника: схематизм, трафаретне подання й куркуля, й колективіста, недіалектичний, неглибокий показ героїв ще дуже помітні явища в нашій літературі.

З'їзд вважає, що в подальшій роботі «Плуга» (художній і критичній) треба провадити непримиренну боротьбу проти пережитків старого в літературній творчості плужан, а саме: проти схематизму й фотографізму як вияву безсилости автора, плазкого емпіризму у сприйманні і відтворенні явищ життя, побутовізму й етнографізму, що не йде далі малювання зовнішніх виявів життя, проти народницького ідеалізму в розумінні й висвітленні соціальних процесів на селі, дрібнобуржуазного романтизму

й інших чужих стилевих нашарувань. Ці художні вади є наслідок, по-перше, малої уваги письменників до проблеми творчої методи і, по-друге — некритичного засвоєння літературної спадщини минулого.

4. Соціалістичний наступ на капіталістичні елементи в нашій країні викликав скажений опір тих елементів. В літературі про село цей опір відбувся у псевдоселянській, хуторянсько-куркульській літературі (Івченко, Осьмачка й інші). Буржуазно-міщанське ставлення до села як до єдиної дикунської стихії відбилосся в оповіданнях Досвітнього, Йогансена й інш. Буржуазно-хуторянська література просякнута сентиментальними плачами за минулим романтизуванням давнини, вона відображає село як недиференційовану цілість. За центральний образ цієї літератури є образ сердобольного інтелігента, що вболіває за «меншим братом».

На жаль, наша марксистська критика взагалі недостатньо висвітлює процес диференціації літератури про село, мало бореться проти виявів клясово-ворожих тенденцій у цій літературі. «Плугові» надалі треба повести рішучу боротьбу з буржуазно-хуторянською літературою, показати, як клясово диференціюється література про село.

5. Творення нового стилю доби вимагає, насамперед, глибокого засвоєння марксо-ленінської науки і на цій базі сміливих художніх шукань і експериментів, критичного студіювання літературної спадщини минулих епох, широкої теоретичної літературознавчої обізнаности письменника. Проблема стилю конкретизується в таких своїх головних складових частинах: художня метода, тематика, образ, жанр, стилістика, композиція, емоціональна цілеспрямованість твору і т. інш.

6. Питання художньої методи — кардинальне питання творчости. В художній методі письменника виявляється ставлення його до світу, ступінь відповідности його світогляду до об'єктивної діалектики, до діалектики нашої соціальної дійсности. Уперта робота над виробленням творчої методи, що конкретизується в стилі, — одно з найважливіших завдань і цілої спілки, й кожного

письменника зокрема. Діалектико-матеріалістичний підхід до дійсності, глибоке розуміння конкретної різноманітності й своєрідності суспільних явищ на кожному відтинку часу, уміння схопити основну тенденцію процесу, отже, широкий діалектико-матеріалістичний світогляд письменника й глибоке розуміння політичних завдань моменту — ось філософська база для творчої методи письменника. Діалектико-матеріалістичний світогляд забезпечить письменника від того догматизму й пережитків народницького ідеалізму, що в чималій дозі ще трапляється у творчості усіх радянських письменників, у тому числі й плужан.

Між іншим, «Плуг» вважає за потрібне заперечити проголошення художньої методи психологічного реалізму як стовпового шляху пролетарської літератури. Ця некритично запозичена від бужуазної літератури метода, що конкретизувалася в гаслі «живої людини», не відповідає завданням пролетарсько-селянської літератури. Гасло «живої людини» є гасло позакласове, воно відтягає письменника від актуальних завдань як учасника класової боротьби, змазує цю боротьбу.

Література реконструктивної доби має показувати класову людину в її перебудовній акції, у виробничих процесах, в яких людина, переробляючи зовнішній світ, переробляє себе саму, а насамперед в конкретних діях класової боротьби.

7. Щодо т е м а т и к и плужани виявили себе як активні співучасники нашого соціалістичного будівництва на селі. За доби відновного періоду плужанська творчість відбивала нові соціальні процеси на селі, боротьбу незаможницько-середняцьких мас проти куркуля за новий побут, за нові виробничі відносини. Знайшли своє відображення в плужанській творчості й картини громадянської війни. Тут ми маємо вже не тільки художнє відображення окремих епізодів громадянської війни, а й спроби подати широкі синтетичні полотна.

8. Реконструктивні процеси на селі, процеси масової колективізації, знищення глитаїні як класи поставили перед пролетарсько-селянськими письменниками

нові великі й відповідальні завдання. З'їзд констатує, що плужани вчасно перебудували свою роботу відповідно до актуальних потреб реконструктивної доби. Пролетарсько-селянські письменники вже взялися до відтворення реконструктивних процесів на селі, хоча треба сказати, що плужани, як і вся радянська література, ще відстають від соціалістичних темпів, не встигають йти в ногу з добою.

9. За один з найважливіших компонентів стилю є образ. Буржуазна література брала за центральний образ індивідуального героя, протиставляючи його юрбі, часто даючи йому розвиток не в напрямку до суспільства, а від нього. Пролетарсько-селянська література рішуче заперечує цей підхід, цей індивідуалізм, даючи в образах окремих персонажів образ героїчної кляси революціонера-будівника. Образ соціальних груп села і міста, що згуртовані в єдиному революційно-будівничому пориві, що на наших очах перетворюють старе село, — це стрижневий образ пролетарсько-селянської літератури за доби реконструкції. Цей образ, всупереч меншовицькій теорії Переверзева, перебуває в постійній динаміці класової боротьби, у постійному діалектичному рухові, і відобразити цю діалектику образа є головне завдання письменника.

10. Характер образа чималою мірою зумовляє певний жанр. Не обмежуючись художнім показом психологічного світу людей, їхнього побуту, станів їхньої свідомості (все це потрібне, але недостатнє), письменник тепер мусить у своїй творчості спускатися до бази, до виробничих процесів і відносин, що зумовлюють зміну побуту, психіки, свідомості. За один з найвідповідніших до цих літературних завдань жанрів є жанр виробничо-соціалістичний, що має такі характеристичні ознаки: 1) художній показ суспільної людини у виробничих і соціальних процесах, у процесі класової боротьби, 2) за стрижневий образ є колектив — будівник соціалізму, а не окремий герой, ізольований від свого соціального ґрунту, 3) сюжетна контрверса будується не на боротьбі індивідуальних героїв за свої індивідуалістичні інтереси, а на боротьбі

суспільних кляс, клясових прошарків, де окремі особи є тільки репрезентанти клясових інтересів своєї групи. З'їзд констатує, що плужани є одні з піонерів цього актуального на сьогодні жанру.

Але це зовсім не значить, що інші жанри (науково-перспективний, психологічний, побутовий, філософський, публіцистичний тощо) непотрібні або зайві. Це тільки значить, що виробничо-соціалістичний жанр є один з найпридатніших для того, щоб відбити всю глибинність і конкретну складність реконструктивних процесів в нашій країні, тим більше, що показ усіх боків дійсності (психологічного, філософського, побутового) цей жанр включає в себе як доконечний, але не вичерпний елемент.

11. Плужанська л і р и к а, переживши останніми роками кризу, що позначилася на всій радянській поезії дореконструктивного періоду, підноситься на вищий щабель активного відображення нових почувань, думок і волінь кляси будівника, що не тільки споглядає життя, але й перебудовує його, перебудовуючи разом свою внутрішню сутність. З'їзд ще раз підкреслює потребу рішуче боротися із залишками в ліричній творчості плужан вузько-споглядального ставлення до нашої дійсності і нової психіки, боротися зі штампами гладенького на цьому споглядальному ставленні заснованого вірша з його зовнішньо-площинним, поверховим спостереженням, втечею у красу природи, порожніми констатуваннями, старими ритмо-композиційними та образотворчими засобами. З'їзд з задоволенням констатує появу нової поезії, що відбиває нові чуття й психіку кляси будівника, поезії, заснованої на активному світовідчутті. Поширення й поглиблення діапазону тематики, відображення світовідчуття нової людини, патосу будівництва, переборення старої поетики, культура динамічного ритму й нового образу, зґрунтованого на реально-трудої основі, — ось які завдання стоять перед поетами на сьогодні. Виробничо-соціалістичний жанр, перспективний, соціально-політичний, сатиричний, зокрема форма байки, що її створення слід підкреслити як велике досягнення «Плугу», масова (червоноармійська, комсомольська тощо) пісня,

велика епічна поема — ось ті жанри й види, що їх надалі треба культивувати в нашій поезії.

12. Не зважаючи на велику вагу такої літературної форми, як *х у д о ж н і й н а р и с*, і досі нема докладно розробленої теорії його. Ліфовці з «Нової генерації», висуваючи літературу факта як основну форму, й досі не дали ні доброї теорії, ні практики в цій галузі. Література факта, яку проповідують ліфовці як єдину функціональну літературу, не може замінити взагалі художньої літератури. Але нарис повинен посідати цілком рівноправне місце в творчості плужан і в оцінці критики поруч з іншою художньою літературою. З'їзд закликає плужан до найтіснішого співробітництва своїми художніми нарисами у газетах і масових журналах. Добре написаний нарис з яскравим цілевим спрямуванням є прекрасний засіб агітації і пропаганди за нові форми соціалістичного життя. Письменник, збираючи матеріал для нариса, мусить добре підготуватися у тій галузі, яку він описує. Слід уникати описів «взагалі» або йти по лінії найменшого опору, по лінії «розмов з візниками». Всякі «поетичні», «пейзажні», «ліричні» відбіги, не пов'язані органічно з викладом у нарисі, ужиті лише для «прикраси», для «художности» основного протокольного тла нариса, не досягають своєї мети, а лише надають нарисові зайвої солодкості й літературщини. Треба застерегти нарисовиків від двох скрайностей: протокольного, наївно-реалістичного опису фактів, надмірного захоплення літературним боком нариса (зловживання діалогу, як і пейзажу і взагалі порожньої балаканини).

Відзначаючи чималі досягнення «Плугу» в галузі нариса, з'їзд вважає, що надалі плужани мусять у своїх художніх нарисах відбити таку тематику: колективізація, побут, клясова боротьба в колективах, праця і побут сільськогосподарського пролетаріату в радгоспах, зокрема в тракторних колонах, робітничий побут, соцзмагання, будівання велетнів індустрії, агроміст, знищення куркуля як кляси, паростки нового життя й нового побуту, нові соціалістичні форми господарювання.

13. Драматична творчість членів «Плугу» за останні роки досягла чималих успіхів саме у продукуванні п'єс для сільських і робітничих драмгуртків і робітничо-селянських театрів. Проте треба сказати, що ця ділянка творчості останніми роками в нас занедбана. Відповідні організації (головмистецтво, видавництва, самі письменницькі спілки і навіть УТОДИК) досі не тільки не зробили нічого для підвищення професійного рівня молодих драматургів, для зближення їх з театром, боротьби з халтурою, а навіть і для просунення доброякісної продукції на кін радянських театрів. Унаслідок цього маємо факт залишення окремими досвідченими драматургами праці для театрів і перехід до інших форм творчості (повість, роман).

З'їзд ставить перед драматургами «Плугу» такі завдання: взятися до відображення сучасних актуальних тем, братися як до ширших полотен, так і до естрадного типу творів. Драматурги якнайшвидше мусять перебороти старі штампи, навички, утворювати свій власний стиль, щоб остаточно позбутися впливів старої народницької школи. Драматургам треба збагатити себе не тільки на формальні знання (закони театру й драматургії), а навчитися орудувати в своїй творчості методом діалектичного матеріалізму, не спрощуючи художнього твору до сухої агітки чи до солоденької інсценіровки підручника з політграмоти. Шукати оцінки своїх творів не лише у фахової критики після надрукування п'єс, а подавати свої твори на обміркування широких робітничо-селянських мас глядачів ще до друку.

14. З'їзд ще раз підкреслює величезну вагу постійного й систематичного підвищення кваліфікації письменника. Констатуючи щодо цього значні досягнення плужан, з'їзд вважає, що опанування літературної техніки, теорії літератури далеко не досить. Кожен плужанин повинен серйозно поставитися до виявлення свого художньо-стилістичного обличчя. Ігноруванню упертої роботи над стилем, словом, фразою, сюжетом не може бути місця. Вся літературно-мистецька учоба повинна базуватися на глибокому засвоєнні діалектичного

матеріалізму та принципів марксистського літературознавства. Відзначаючи велику роботу, що її проробила критична секція «Плугу», з'їзд вважає за потрібне широко підтримувати й стимулювати роботу цієї секції надалі. Секція повинна втягнути в свою роботу якнайбільше плужан і зв'язатися в своїй роботі з катедрою літературознавства при Інституті Марксизму та Інститутом Шевченка. Жоден твір члена «Плугу» не повинен пройти мимо уваги критичної секції.

15. У порядку учоби, поглиблення кваліфікації та готування кадрів з'їзд вважає за потрібне заснувати при ЦБ «Плугу» студійні майстерні за жанрами чи якимись іншими ознаками. З'їзд пропонує ЦБ організувати й поставити по-діловому роботу консультаційного бюро. В інтересах підготування кадрів письменників з'їзд звертає увагу федерації радянських письменників на доконечність організації широкого консультаційного бюро при федерації та видання масового художнього журналу для початківців, де мусять взяти участь всі організації, що входять в федерацію.

З'їзд підносить свій голос за якнайскоріше відкриття в Харкові літературного вузу, що має готувати літературні кадри.

16. Підсумовуючи творчі надбання і стилеві шукання плужан, з'їзд може сказати: відкидаючи вербалістські критичні вправи над «ізмами», канонізацію і видавання цих «ізмів» за домінуючий пролетарський стиль, «Плуг» близько в своїх стилевих шуканнях підійшов до тих завдань, що їх ставить перед літературою наше соціалістичне будівництво.

«Плуг» проти ідеалістичних манівців у літературі.

«Плуг» за матеріалістичне мистецтво, що щиро слугує актуальним потребам нашої великої доби пролетарських революцій і соціалістичного будівництва.

«Плуг» за стиль, що є художня конкретизація діалектико-матеріалістичного приймання й відтворення довколишньої дійсності.

ПРО ПЕРЕБУДОВУ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Постанова ЦК ВКП(б) від 23/IV 1932 року

ЦК констатує, що останніми роками на основі значних успіхів соціалістичного будівництва досягнуто великого так кількісного, як і якісного зростання літератури та мистецтва. Кілька років тому, коли в літературі був ще чималий вплив чужих елементів, що надто пошвабилися з першими роками непу, а кадри пролетарської літератури були ще слабкі, партія всебічно допомагала утворенню та зміцненню окремих пролетарських організацій в галузі літератури та мистецтва, щоб зміцнити позиції пролетарських письменників і працівників мистецтва.

Тепер, коли вже встигли вирости кадри пролетарської літератури і мистецтва, висунулись нові письменники та художники з заводів, фабрик, колгоспів, рямці нинішніх пролетарських літературно-художніх організацій (ВОАПП, РАПП, РАМПП і інш.) стають вже вузькі і гальмують серйозний розмах художньої творчости. Ця обставина створює небезпеку перетворення цих організацій із знаряддя найбільшої мобілізації радянських письменників і художників навколо завдань соціалістичного будівництва на знаряддя культивування гурткової замкнености, відриву від політичних завдань сучасности та від значних груп письменників і художників, що співчують соціалістичному будівництву.

Звідси потреба відповідно перебудувати літературно-художні організації і розширити базу їхньої роботи.

Виходячи з цього, ЦК ВКП(б) ухвалює:

1. Ліквідувати асоціації пролетарських письменників (ВОАПП, РАПП).

2. Об'єднати всіх письменників, що підтримують платформу радянської влади і прагнуть брати участь у соціалістичному будівництві, в єдину спілку радянських письменників з комуністичною фракцією в ній.

3. Провести аналогічну зміну лінією інших видів мистецтва.

4. Доручити оргбюрові опрацювати практичні заходи до проведення цієї ухвали.

ЦК ВКП(б)

НА РІВЕНЬ НОВИХ ЗАВДАНЬ

(«Правда» 9.V.32)

Вступ СРСР в період реконструкції всього народного господарства, розгорнутий наступ соціалізму на капіталістичні елементи по всьому фронтові вимагають рішучої перебудови методів і форм роботи й керівництва у всіх ділянках соціалістичного будівництва. Завдання й характер перебудови роботи по-новому з виключною теоретичною глибиною й найбільшою ясністю були уґрунтовані й викладені в промові т. Сталіна «Нові обставини, нові завдання господарчого будівництва».

Вимога партії перебудуватися відповідно до нових завдань соціалістичного будівництва стосується не тільки господарчих організацій. Це стосується геть усіх організацій, усіх ділянок соціалістичного будівництва, у тому числі й ідеологічного фронту.

У ділянці ідеологічній партія провела рішучу боротьбу з ворожими марксизмові-ленінізові теоріями. Викрито й розбито рубінцину, механіцизм і меншевикуватий ідеалізм, антимарксистські теорії на аграрному фронті, переверзіянство, літфронтівство і т. д. Лист т. Сталіна до редакції «Пролетарская революція» дає нищівну критику троцькістських контрабандистів, ревізіоністів всіх відтінків і гнилого лібералізму у питаннях історії більшовизму. Він відіграв важливу роль в посиленні партійної пильності до вилазок клясового ворога і його агентури на всьому ідеологічному фронті.

Ухвала ЦК ВКП(б) від 23 квітня «Про перебудову літературно-художніх організацій» має величезне значення для цього фронту, ґрунтовно й конкретно ставить питання про перебудову відповідно до нових завдань

літературно-художніх організацій, які більш ніж інші організації затягли перебудову, дуже відставши від темпів і вимог, що ставить перед ними саме життя.

Вирішальні успіхи соціалізму за останні роки спричинили рішучий перехід переважної більшості старої технічної інтелігенції на бік радянської влади, відвертий і послідовний перехід на ці ж позиції видатніших вчених країни, які віддають свої великі знання справі соціалізму, що виявилось зокрема в повороті Всесоюзної Академії Наук до розроблення актуальних завдань соціалістичного будівництва.

У ділянці літератури цей поворот виявився в активній участі широких письменницьких кадрів, що стоять на платформі радянської влади, в соціалістичному будівництві, що нашло своє відображення в їхній художній творчості (Л. Леонов, М. Тихонов, М. Шагінян, Малишкін та ін.).

П'ятнадцять років пролетарської диктатури прилучили до науки, техніки, літератури й мистецтва десятки й сотні тисяч робітників і селян. Значно зросли «кадри пролетарської літератури й мистецтва, висунулись нові письменники й художники з заводів, фабрик, колгоспів». Маркс і Ленін завжди підкреслювали те твердження, що справді невичерпні таланти в товщі народніх мас. Ці таланти гинуть й гинуть в країнах капіталізму. У нас же, в країні пролетарської диктатури, утворена можливість безмежного розквіту й зросту сил у всіх ділянках культури для щонайширших мас трудящих. У світлі успіхів соціалізму, зросту нових кадрів пролетарської інтелігенції, повороту на позиції соціалізму старої інтелігенції історичне значення має ухвала ЦК ВКП(б) від 23 квітня. Вона виявляє зріст нашої літератури й мистецтва, з разючою ясністю показує вияв і піднесення творчих сил із надр трудящих, накреслює конкретні шляхи дальших завойовань на цьому фронті.

Ухвала ЦК знаходиться в найцільнішому зв'язкові з заходами партії, скерованими на те, щоб науку й техніку зробити власністю широких мас трудящих. Вона

сприятиме подальшому розквітові літератури й мистецтва в Радянському Союзі.

«Кілька років тому, коли в літературі був ще чималий вплив чужих елементів, що надто похввалилися з першими роками непу, а кадри пролетарської літератури були ще слабкі, партія всебічно допомагала утворенню та зміцненню окремих пролетарських організацій в галузі літератури й мистецтва, щоб зміцнити позиції пролетарських письменників і працівників мистецтва» (з резолюції).

Історично цілком потрібно було існування на тому етапі окремих пролетарських організацій в ділянці мистецтва й літератури. Але за останній час, в зв'язку з новими обставинами в країні і новими завданнями, що стоять перед літературою і мистецтвом, РАПП із організації, що сприяла зростові літератури й мистецтва, стала перетворюватися на свою протилежність. «Рямці нинішніх пролетарських літературно-художніх організацій (ВОАПП, РАПП, РАМП і інш.) стають вже вузькі і гальмують серйозний розмах художньої творчості. Ця обставина створює небезпеку перетворення цих організацій з знаряддя найбільшої мобілізації радянських письменників і художників навколо завдань соціалістичного будівництва на знаряддя культивування гурткової замкненості, відриву від політичних завдань сучасності та від значних груп письменників і художників, що співчують соціалістичному будівництву».

Організаційна структура літературно-художніх організацій не відповідає новим обставинам і завданням літератури. Ця обставина побільшувалася неможливими ще всупереч прямим вказівкам партії елементами групування, гурткової замкненості і недостатньої самокритики. Гурткова замкненість, підміна ідейно-виховної роботи адмініструванням сприяли також відриву РАПП від певної частини пролетарських письменників.

Потрібно також зважити, що подальшому розвитку літератури перешкоджають багато помилок в теоретичних і творчих висловлюваннях деяких керівних робітників РАПП, помилки, що дотепер до кінця не викриті через часами далеко не принципові міркування.

До найяскравіших помилок творчого порядку стосується ставка на індивідуальний психологізм. Виходячи з цього, розвивалася ідеалістична теорія «живої людини», найповніше сформульована в тезі «світ — це людина». Цей висновок щільно був пов'язаний з такою методологічною настановою: «Аналіза психології індивідуальної є кращий шлях літератури до розуміння психології соціальної» (Див.: Авербах. «О задачах пролетарской литературы»).

Але ця **робінзонада** не має нічого спільного з марксизмом. Зрозуміти психологію окремих осіб можна тільки через аналізу суспільних взаємин, продуктом яких вони є.

«Соціаліст-матеріаліст, що за предмет свого вивчення бере певні суспільні взаємини людей і тим самим уже вивчає і реальні особи, із дій яких і складаються ці взаємини. Соціолог-суб'єктивіст, починаючи своє міркування начебто з “живих осіб”, насправді починає з того, що вкладає в ці особи такі думки й почуття, які він вважає за раціональні (тому що, ізолюючи своїх “осіб” від конкретних суспільних обставин, він тим самим відняв у себе можливість вивчати справжні їхні думки й почуття), ц. т., “починає з утопії”» (Ленін, т. I, ст. 280).

Теоретичні вигадки про індивідуальний психологізм як наш курс в літературі в корені суперечить методологічним настановам Леніна і неминуче веде до відриву від актуальних проблем соціалістичного будівництва і класової боротьби, що чудово демонструється в деяких романах, зосібна в «Рождении героя».

Неленінські настанови у питаннях теорії культури виявилися й на критиці й на художній творчості. Критика стоїть, як правило, на дуже низькому теоретичному рівні, явно відстає від художньої творчості. Якщо в літературі ми маємо за останній час значні художні твори («Клим Самгин» Горького, «Разгром» Фадєєва, «Бруски» Панферова, «Разбег» Ставського і інш.), то не можна говорити про аналогічні успіхи в галузі літературної критики.

Грубих політичних помилок припущено і в ставленні до попутників. На сторінках керівного журналу

«На літературному посту» в низці статей культивувався явно «лівацька» настанова — **«не попутник, а союзник або ворог»** (№ 2. — 1931 р.). Явно не розуміючи процесу повороту письменників, журнал виставляє гасло **«союзник або ворог — от основна постанова питання, яку ми даємо тепер»** (№ 11. — 1931 р.).

Розвиваючи цю неправильну настанову журналу, тов. Авербах намагався підвести під неї теоретичну базу. Схематизуючи й вульгаризуючи лінію партії щодо інтелігенції, він пише: **«Йти сьогодні з революцією, — інакше кажучи, значить бути певним у можливості побудови соціалізму в нашій країні. До тих, хто йде з революцією, чи підходить назва “попутник” — хіба це не союзник»**. Всіх останніх радянських письменників, не підігнаних під цю формулу, відкидається в табір контрреволюції: **«хіба це не супротивник, не ворог, не агентура клясового ворога»** («Из Рапповского дневника»). Так методами голого адміністрування розв’язується проблема «попутництва». Завдання переробки й перевиховання попутників знімається. Але таке трактування питання в корені суперечить лінії партії. Остання ухвала ЦК про перебудову літературно-художніх організацій всім своїм вістрям скерована проти «лівацького» вульгаризаторства, спрощенства у ставленні до попутників, що стоять на плятформі радянської влади.

Партія неодноразово давала керівництву РАПП вказівки про потребу рішучої перебудови своєї роботи, наближення її до завдань соціалістичного будівництва. Багаторазово зазначалося на те, що РАПП не адміністративна, а ідейно-виховна організація. Зазначалося на потребу розгортання самокритики, на потребу об’єднати всі сили пролетарської літератури й критики на принципових позиціях. Однак всі ці прямі й непосредні вказівки партії значною мірою не було виконано.

От чому так своєчасна увага ЦК про ліквідацію РАПП і ВОАП, про об’єднання всіх письменників, що підтримують плятформу радянської влади і прагнуть брати участь в соціалістичному будівництві, в єдину спілку

радянських письменників з комуністичною фракцією в ній. Ухвала ЦК дає рішучу спонуку до ліквідації групової відокремленості, гурткової замкненості, елементів родинності й необ'єктивності критики. Письменники, що співчують соціалістичному будівництву, разом з пролетарськими письменниками увійдуть до єдиної спілки радянських письменників. Створюються умови підвищити художню літературу на вищий ступінь для справжньої принципової, розгорнутої боротьби з антипролетарськими, опортуністичними тенденціями й течіями в художній літературі й мистецтві.

Перед спілкою радянських письменників і її комуністичною фракцією стоїть величезної важливості завдання — створити високохудожню, соціалістичну своїм змістом літературу. Спілка письменників повинна буде забезпечити такі умови творчості, виховати такі кадри, щоб у недалекому майбутньому могла з'явитися література насправді достойна класи, що героїчно здійснює побудову нового безкласового суспільства.

Гасло — за соціалістичну літературу, за Магнетобуди в літературі повинно стати прапором спілки письменників. Пролетаріят під керівництвом компартії будує соціалізм, створює соціалістичну культуру. Література є частина загального фронту культурного будівництва. Пролетарська література, що правильно відбиває соціалістичні взаємини, які уклалися й укладаються, безперечно своєю суттю є соціалістична. Однак не вірно цілковито ототожнювати пролетарську літературу доби переходового періоду соціалістичною своєю суттю з літературою соціалістичного суспільства.

Перед спілкою радянських письменників повстають велетенські завдання в зв'язку з другою п'ятирічкою. Важливішим політичним завданням другої п'ятирічки є ліквідація капіталістичних елементів і класів взагалі, побудова безкласового соціалістичного суспільства й перетворення всіх трудящих на активних і свідомих будівників соціалізму. Письменники повинні усвідомити всі процеси боротьби пролетаріату за знищення клас

і за побудову соціалізму у всій їхній конкретності й суперечності. Художник повинен відтворити не голу схему боротьби й будівництва, а зобов'язаний показати діалектику життя, боротьби й будівництва, труднощі на цьому шляху і героїчне їх переборення. Художник повинен все це показати на конкретних прикладах, піднімаючися в своїх узагальненнях до вершин філософської думки марксизму-ленінізму.

Зробити все це можна, неухильно працюючи над засвоєнням філософських основ марксизму-ленінізму, зрозумівши й втіливши в своїй творчості всю силу, могутність і всебічність життєвої правди марксової діалектики. Досвід соціалістичного будівництва вже такий багатий, соціалізм вже такою мірою проник в повсякденне життя, в роботу, у взаємини між людьми, що є всі дані, якщо письменник володіє методом матеріалістичної діалектики, для художнього прозирання в майбутнє, яке будується сьогодні.

Спілка радянських письменників управиться з цими завданнями тільки за доконечної умови, що її кадри найактивніше вімкнуться в повсякденну боротьбу за соціалізм на всіх її ділянках.

Жорстока клясова боротьба, яку пролетаріят провадить на всіх ділянках соціалістичного будівництва, не може бути обійдена радянським письменником. Він повинен показати цю боротьбу в художній формі як активний і непосредній учасник боротьби. Тільки в цьому разі він зможе дати художньо-мотивований твір, дати справді художнє відбиття дійсності, дати твір високої художньої якості, клясової насиченості та ідеологічної витриманості.

Показати в художній творчості роль комуністичної партії в будівництві соціалізму, відтворити на художньому полотні її славу й неповторну історію, дати героїв далекого минулого, героїв громадянської війни, героїв сьогоденного дня — передовиків ударників, ударних і госпрозрахункових бригад, колгоспників, що провадять активну боротьбу з куркульством і за

організаційно-господарче зміцнення колгоспів, комсомольських і комуністичних осередків, — що може бути багатше цього силою подій для художника.

Перед спілкою, особливо перед її комуністичною частиною, стоїть завдання вести правильну лінію щодо попутників, усіма способами притягаючи їх на бік пролетаріату, втягуючи їх до активної участі в соціалістичному будівництві, допомагаючи їм оволодіти марксо-ленінською методологією, одночасно даючи рішучий відсіч класовим ворогам в ділянці літератури.

Значно ширше змістом і розмахом, ніж дотепер, стоїть завдання виявляти й виховувати нові покоління пролетарських письменників і художників із передовиків-ударників робітників і колгоспників.

Супроти замкненого гуртківництва і нав'язування думки того чи того літературного угруповання всім письменникам в спілці письменників повинно знайти місце змагання творчих напрямків і течій, справді принципова критика ворожих пролетаріатові тенденцій в художній літературі.

Дуже відповідальне завдання покладається на літературну критику. Критика повинна допомагати письменникові піднятися на вищій ступінь творчості. Критика це може зробити, якщо самі критики серйозно поставлять перед собою завдання теоретичної боротьби.

Під прапором боротьби за генеральну лінію партії, на основі участі в будівництві соціалізму, в боротьбі з класовими ворогами й опортуністами всіх мастей, на принципах високої ідейності, втягнення й прилучення до творчої діяльності щонайширших трудящих мас єдина спілка радянських письменників як загін культурної революції піде до нових, вирішальних успіхів!

РЕЗОЛЮЦІЯ ПОШИРЕНОГО СЕКРЕТАРІЯТУ «ПЛУГА»

4 травня 1932 р.

**Про реалізацію постанови ЦК ВКП(б)
від 23 квітня 1932 р.**

Поширений Секретаріат Всеукраїнської спілки пролетарсько-колгоспних письменників «Плуг» разом з активом Харківської організації, заслухавши постанову ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р., постановляє:

1. Вітати цю постанову як політичний документ великої історичної ваги, що знаменує потребу рішучої перебудови всього літературного фронту на засадах XVII партконференції і попередніх вказівок партії в галузі літературно-мистецького руху.

2. Визнати, що спілка пролетарсько-колгоспних письменників «Плуг» протягом своєї десятирічної діяльності під керівництвом комуністичної партії проробила величезну роботу коло збирання радянських письменницьких сил, їх виховання й перевиховання на засадах марксо-ленінської науки, борючись з усілякими виявами ворожої ідеології і посилено допомагаючи пролетарській літературі здобути гегемонію на літературному фронті. Внесок у радянську літературу від плужан особливо посиливсь останнім часом і кількісно, і якісно в зв'язку з призовом ударницьких сил МТС, радгоспів і колгоспів.

3. Визнати, що цей потужний розвиток радянських письменницьких сил, що невпинно зростає на основі блискучого виконання плянів п'ятирічки, не міститься в сучасні рямці літературно-громадських організацій, які, будучи свого часу потрібними і корисними в боротьбі

з опором капіталістичних елементів у країні рад, тепер, на новому етапі соцбудівництва і в світлі історичних постанов XVII партконференції про побудову безкласового суспільства, гальмують даліше могутнє зростання радянської літератури, що рівною мірою стосується так організацій пролетарських, як і пролетарсько-колгоспних письменників, у тому числі й «Плуга». Заходи, що їх уживали ці організації на своїх останніх перебудовних пленумах, намагаючись застосувати методи своєї праці до нових вимог, недостатні, і лише постанова ЦК ВКП(б) кардинально розв'язує питання, дає найсприятливіші умови для створення нових мистецьких цінностей, гідних нашої великої доби, та підносить на вищий щабель комуністичне керівництво всім літературним процесом, покладаючи це на єдину фракцію єдиної спілки радянських письменників, керовану партійними органами на чолі з ЦК.

4. Визнати, що всякі спроби ворожих елементів тлумачити постанову як послаблення ідеологічної боротьби з буржуазно-куркулячими недобитками та дискредитувати попередні заходи щодо підтримки пролетарських і пролетарсько-колгоспних письменницьких організацій в їхній боротьбі за гегемонію пролетарської літератури повинні зустріти рішучу відсіч. Непримиренна боротьба з правою небезпекою, як головною, і «лівими» закрутами, що є зворотною стороною правого опортунізму, і надалі лишатиметься основою переведення на практиці і в теорії генеральної лінії комуністичної партії в усіх ділянках соціалістичного будівництва і в художній літературі як невід'ємної частки його.

5. Виходячи з вищенаведеного, секретаріат «Плуга» разом з активом Харківської організації постановляє:

а) Всеукраїнську спілку пролетарсько-колгоспних письменників «Плуг» з усіма її філіями, гуртками й творчими угрупованнями ліквідувати.

б) Всі справи літературних гуртків ударників-призовників передати відповідним культвідділам профспілок та органам наросвіти, що їм допомагатимуть

у дальшій праці своєю фаховою консультацією радянські письменники.

в) Увесь архів Спілки передати до рукописного відділу науково-дослідчого інституту Тараса Шевченка, запропонувавши місцевим організаціям та окремим особам зробити те ж саме.

г) Бухгалтерії в двотижневий термін скласти ліквідаційний баланс і решту сум передати до фонду новоутвореної спілки радянських письменників.

г) Ліквідакомові в складі т. т.: Пилипенка, Вільхового, Сторчака і Гікіша в двотижневий термін закінчити всі поточні справи «Плуга», пов'язані з різними організаціями, установами й особами, розв'язати справу з часописами спілки, видавництвом «Плужанин» і т. інш.

Всіх членів «Плугу» Секретаріят закликає, вступивши в новоутворену єдину спілку радянських письменників, бути її активними членами, сумлінно виконувати партійні директиви й брати активну участь своєю творчістю в потужному розгортанні соціалістичного будівництва, в переможній боротьбі пролетаріату за створення безкласового суспільства, за світову революцію, за перемогу комунізму в усьому світі.

ОБВИНУВАЛЬНИЙ ВИСНОВОК

у справі Пилипенка Сергія Володимировича
за звинуваченням у злочинах, передбачених статтями
54-8, 54-11 Карного Кодексу УСРР

У 1933 році ДПУ УСРР розгромлено контрреволюційну диверсійно-повстанську й шпигунську «Українську військову організацію» (УВО).

Після розгрому основних кадрів цієї організації її залишки перешикували свої лави й знову повели запеклу боротьбу проти Радянської влади.

Прагнучи підняти дух задля активної боротьби, вціліла частина організації за директивами закордонного центру УВО визначила основним методом боротьби індивідуальний терор проти керівників партії й Радянської влади.

Для здійснення терористичних актів проти керівників партії на Україні була створена низка бойових терористичних трійок, ліквідованих ДПУ УСРР на момент підготовки терористичних актів.

За цією справою арештований і притягнутий як обвинувачуваний

Пилипенко Сергій Володимирович.

Проведеним у справі слідством встановлено:

Пилипенко С. В. народився 1891 року в родині сільського вчителя. Перебуваючи в Київській гімназії, в 1908 році став членом ПСР.

У 1914 році був мобілізований до царської армії рядовим, брав участь в імперіялістичній війні й до початку лютневої революції мав чин капітана та за бойові заслуги нагороджений всіма обер-офіцерськими орденами — Анни, Володимира й ін.

У березні 1917 року оформився членом УПРС і послідовно обирався членом комітетів (солдатських та есерівських) — полкового, дивізійного 12-ї армії й Північно-Ризького фронту.

Редагував націоналістичну газету «Український голос», що підтримувала Центральну Раду.

Після демобілізації в 1918 році повернувся до Києва, долучився до групи УПРС, що гуртувалася навколо газети «Народна воля». Був редактором цієї газети до кінця зазначеного року.

Брав участь у нараді «Національного союзу» при Директорії у Вінниці з питань програми Трудового Конгресу. Нарада була організована з ініціативи Винниченка.

Під час відступу червоноармійських частин із Чернігова, перебуваючи на посаді начальника гарнізону, зі своєї ініціативи залишився в тилу білих і створив партизанський загін.

Однак на початку операції зв'язався з політбандою Несмеянова й упродовж двох тижнів діяв з нею в районі Київ — Житомир, прагнучи пробитися до Махна в південні степи.

Потім приєднався до Волинської петлюрівської бригади й був зарахований туди в команду зв'язку.

У 1920 році познайомився із братами Касяненками, Лапчинським, Куликом та ін., котрі утворили групу федералістів. Ці особи зробили на нього певний політичний вплив.

Цього ж року, після закінчення 5-ї всеукраїнської партійної конференції, у якій Пилипенко брав участь як делегат, був арештований Харківською Губчека й притягувався до відповідальності за участь у політбанді Несмеянова. У результаті розслідування йому було заборонено займати відповідальні посади впродовж 6 місяців.

У 1922 році з молоді створив ініціативну групу для організації «Спілки Селянських Письменників» — «Плуг», що згодом зосередила значні контрреволюційні кадри й фактично перетворилася у відгалуження контрреволюційної організації з великою периферією.

Пилипенко не йшов з контрреволюційного підпілля й вів контрреволюційну роботу до дня арешту, починаючи від випуску й протягування української шовіністичної літературної продукції й кінчаючи безпосереднім формуванням контрреволюційних кадрів з метою повстання. Особливу активність він виявив за останні три роки, коли працював директором Харківського інституту ім. Шевченка.

Був близький до керівництва організаціями. На початку підтримував тісний зв'язок зі членом керівництва Яловим Михайлом, потім Річицьким, Озерським і Приходьком.

Восени 1933 року, у зв'язку зі триванням арештів, членами організації було поставлене питання про терор. Пилипенко за завданням Озерського сформував терористичну трійку.

Трійка повинна була організувати замах на Голову Раднаркому УСРР т. Чубаря.

Після арешту члена керівництва організації Озерського Пилипенко не припинив роботи з підготовки теракту, а зв'язався зі членом керівництва Приходьком, від котрого отримав подальші вказівки щодо лінії терору.

Таким чином, слідством встановлено, що Пилипенко був активним учасником контрреволюційної української диверсійно-повстанської та шпигунської організації, провадив активну роботу з формування повстанської периферії й шкідництва на ідеологічному фронті, взяв активну участь у підготовці терору, входив до керівництва організацією за літературною лінією, тобто скоїв злочини, передбачені ст. ст. 54-8, 54-11 КК УСРР.

Пилипенко винним себе визнав.

На підставі викладеного пропонував би:

Справу Пилипенка Сергія Володимировича, 1891 року народження, уродженця м. Києва, сина сільського вчителя, члена ПСР із 1908 р., колишнього капітана царської армії, колишнього учасника політбанди Несмеянова, що був членом УПСР із 1917 року, колишнього члена КП(б)У з 1919 по 1933 роки, колишнього організатора

«Спілки Селянських Письменників» — «Плуг», що був директором Харківського Інституту ім. Шевченка, українця, підданства УСРР, сімейного, з незакінченою вищою освітою, що служив у Волинській петлюрівській бригаді, який займався на момент арешту літературною працею, — передати на розгляд судової Трійки при Колегії ДПУ УСРР із клопотанням про застосування до нього — вищої міри соціального захисту — розстрілу.

Довідка:

Обвинувачуваний Пилипенко С. В. перебуває під вартою при Спецкорпусі ДПУ УСРР. Речових доказів у справі немає.

Уповноважений СПВ ДПУ УСРР /Проскураков/
«Згодний»

Пом. нач. СПВ ДПУ УСРР /Долинський/
«Затверджую»

[нерозбірливо] начальника секретно-політичного відділу ДПУ УСРР /Козельський/

[дописано від руки]:

Пилипенко мною допитаний.

Всі свої свідчення підтвердив.

Обвинувальний висновок затверджую.

Пропоную — розстріл.

Зам. Прокурора ДПУ УСРР [Підпис нерозбірливий]

24/II 1934 р.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ.

гор. Харьков, 29 ноября 1933 г. Я. Пом. Уполн. Следгруппы СПО ГПУ УССР ГОЛЬДМАН, рассмотрев материал по обв. ПИЛИПЕНКО Сергея Владимировича не в преступлениях, предусмотренных ст. 54-11 УК УССР, выразившихся в том, что он принадлежит к украинской к-р организации, стремившейся к свержению Соввласти вооруженным путем. Проводил к-р работу в Ин-те ШЕВЧЕНКО. Входит в состав тергруппы повстанкома УВО.

И а ш л а:

Что пребывание ПИЛИПЕНКО С.В. на свободе является опасным, а потому на основании изложенного и руководствуясь ст. 143, 145, 156 УМК УССР,

П о с т а н о в и л а:

1/ Избрать мерой пресечения способов уклониться от суда и следствия по отношению к обв. ПИЛИПЕНКО С.В. содержание под стражей в Спецкорпусе ГПУ УССР.

2/ Настоящее постановление направить для сведения прокурору.

ПРИМЕЧАНИЕ: ПИЛИПЕНКО - бывший директор Ин-та им. ШЕВЧЕНКО, сейчас нигде не работает

П/УПОЛН СЛЕДГРУППЫ СПО /ГОЛЬДМАН/

" СОГЛАСЕН"
ВРИД НАЧ 2 ОТД СПО

 /ШЕРСТОВ/

" УТВЕРЖДАЮ"
НАЧ СПО ГПУ УССР

 /КОЖАРЫШЧИЙ/

*Постанова про арешт Сергія Пилипенка
29 листопада 1933 р.*

Истор Ото
 Год рождения 2/11 1933

За дачу ложных сведений обвиняемый несет уголовную ответственность

АНКЕТА ОБВИНЯЕМОГО

1. Фамилия Пилишко
 2. Имя и отчество Сергей Владимирович
 3. Год рожд. 1891 4. Место-рождения г. Киев
 5. Адрес г. Харьков пр. "Слова" кв. 20
 6. Профессия инженер 7. Профсоюзная принадлежность чл. Индустриального профсоюза работников
 8. Место службы и должность или род занятий инженером в конструкторском бюро
 9. Социальное положение служащий
 10. Социальное и политическое прошлое эв. активист с 1918-19. УССР 1919-1933. КП(б)У
 11. Гражданство и национальность Украинск. эр. УССР
 12. Образование высшее 13. Партийности чл. КП(б)У с 1919г.
 Категория воинского учета —
 Имущественное положение —
 Состояние здоровья хорошо
 Сведения о прежних судимостях и нахождении под следствием —
 Члены семьи (степень родства, место службы и должность или род занятий и адрес) — перечисляются: отец, мать, сестры, братья, сыновья и дочери
Жена Верданиковская Мария Ивановна г. Харьков
мать Пилишко вдова Николаевна в.д. Харьков
сестр. Пилишко Зина в.д. Харьков
— — — Митрофан Харьков
 Подпись обвиняемого С.П. Пилишко

Анкета обвиняемого

99

Слушали:

Постановили:

10. Дело № 737 по обвин. гр. ДОСВИТ- 1. ДОСВИТНИК Александра Федоро-
 ВИЧ Александра Федоровича, 1891 вича,
 г.р. ур. гор. Волчанска Харьковской об- 2. ГРИЦЕНКО Николая Зотиевича,
 ласти, из семьи торговца лесо- 3. НАВАРСКОГО-ЭЛЕНКО Степана
 промышленника, ГРИЦАЙ Николая Зо- Дорнеевича.
 тиевича, 1902 г.р., ур.с.Рички Харь- 4. ГРИЦЕНКО-ДИМИТСКОГО Максима
 ковской обл. из бед.яков по 54/8, 11 Ивановича (Дмитрия Михайлович
 ст.УК.УССР. 5. МИЛИЩЕНКО Сергея Влади-
 НАВАРСКОГО-ЭЛЕНКО Степана Дорнеевича, ромца,
 1901 г.р. ур.с.Тростянец Stanisлав- 6. ЧИЧКОВИЧ Михаила Васильеви
 ского военоводства на ЗУ, из крестьян, ча,
 ГРИЦЕНКО-ИВАНСКОГО Максима Ивановича 7. СВИДЗИНСКОГО Михаила Ива-
 (Дмитрия Михайлович), 1901 г.р. ур.с. новича,
 чинилово Тарнопольского уезда на 8. МИРЧЕНКО Михаила Василье-
 ЗУ по 54/8, 11 и 6 ст. УК.УССР. вича -
 ВАЛИЩЕНКО Сергея Владимировича, 1891г.
 р., ур. г.Киева, ЧИЧКОВИЧ Михаила Ва-
 сильевича, 1895 г.р., ур.г. Львова из
 кулаков, СВИДЗИНСКОГО Михаила Иванови-
 ча, 1888 г.р., по 54/8-11 ст.УК.УССР.
 МИРЧЕНКО Михаила Васильевича, 1893г.
 р., ур. м. Драгобича Львов в-ва в Польше
 по 54/8, 11, 121 ст.УК.
 (Дело рас. в пер. пост. Прав. ЦИК.
 СССР от 9/6-27 г.).

Расстрелять

Дело сдать в архив.

СЕКРЕТАРЬ КОЛЛЕГИИ ОГПУ:
(БЕЛАНОВ)

В Е Р Н О :

Виписка з протоколу засідання Колегії ОДІТУ (судове)
від 3 березня 1934 р.

Ася Гумецька
Міртала Пилипенко

ІНФОРМАЦІЯ ПРО ДАТУ СМЕРТІ СЕРГІЯ ПИЛИПЕНКА

У спогадах нашої матері «Невідступне минуле» міститься інформація про загибель батька, з якої видно, що рік його смерті досі дискутується в різних публікаціях і залишається не підтвердженим — 1934?.. 1943?.. і навіть 1951... Ми маємо підстави висвітлити це питання й нарешті остаточно встановити дату.

В англomовному виданні редакція подає таку інформацію про дату смерті батька: «У советських енциклопедіях та літературних довідках, надрукованих у 1960-х, 1970-х та 1980-х роках, написано, що Пилипенко помер 3-го березня або 11-го липня 1943 року, але не вказано де і не згадано про його арешт».

Редакція також цитує відомості зі статті доцента О. Мукомели, дослідника життя й праці батька. Як науковець, він мав доступ до архівів НКВС, відкритих після проголошення Незалежності. У статті О. Мукомели та М. Савки «Пилипенко, Сергій Володимирович», сказано: «Сьогодні ми знаємо, що після арешту Пилипенка 29-го листопада 1933 року, ОГПУ обвинуватило його в приналежності до “української контррозвідувальної організації — Українського Військового Національного Об’єднання, яке прагнуло повалити радянську владу в Україні шляхом збройного повстання” і в “особистому керівництві терористичним тріумвіратом, який організував спробу вбивства товариша (Уласа) Чубаря, Голови Ради Народних Комісарів Української РСР”. 11 грудня 1933 Пилипенко “визнав” свою провину <...>, і 3 березня 1934 Колегіум ОГПУ України засудив його до страти».

Тож, редакція припускає, що ОГПУ замордувало Пилипенка 3-го березня 1934 року або пізніше.

Цю саму інформацію, поширену історичними деталями, наводить М. Жулинський у своїй передмові до маминих спогадів 1992 року, цитуючи з книги «З порога смерті. Письменники України — жертви сталінських репресій» (Київ, Радянський письменник, 1991, ст. 355).

Треба відзначити, що в пізніших публікаціях О. Мукомели, коли інформація з архівів ОГПУ стала більш доступною, підкреслювався той факт, що дослідники не знайшли документ із зазначенням дати смерті батька. І отут — найголовніше, наводимо слова мами в її спогадах про те, як вона намагалася дізнатися про присуд батькові: «Прокурор почав порпатися в паперах, витягнув якийсь аркуш і прочитав: “Засуджено до розстрілу. Вирок виконано”. Я лише спитала: “Коли?” — “Тут не сказано” — відповів прокурор. Але я знала, що так не буває. Коли повідомляють, що присуд виконано, то завжди подають дату. Мені було ясно, що це брехня...»

Ми мали нагоду особисто познайомитися з О. Мукомелою. Він підтвердив, що в документах ОГПУ обов’язково зазначалася дата виконання вироку, і її відсутність в документах про батька свідчить, що страта не відбулася.

Крім того, йому вдалося знайти медсестру, яка в тридцять років працювала в лікарні Харківської в’язниці. Вона пригадала, що батька привезли туди після того, як він розбив вікно й вистрибнув на подвір’я. Очевидно, він вижив, і його заслали на Сибір. Тоді зустріч бандуриста з «Папашею», про яку мама згадує, стає цілком ймовірною, і так само 1943 як дата його смерті, подана в новітніх літературних довідниках і енциклопедіях.

У ПАМ'ЯТІ ЛЮДСЬКІЙ

Олександр Мукомела

ЗАМІСТЬ УПРОВОДУ

Сергій Володимирович Пилипенко належить до того трагічного покоління українських письменників, життєвий шлях і творчий набуток яких був вилучений із суспільного процесу, а точніше — репресований сталінським режимом. У перші пореволюційні роки він уславився як талановитий байкар, організатор і вихователь творчої молоді, невтомний газетяр і видавець, борець за відродження української культури... <...>

Вигартуваний війнами, молодий журналіст серйозно замислюється над смыслом революції, сприймає її не як простий революційний переворот, а як складний процес господарського перевлаштування дійсності. «І тільки тоді, — зазначає він у статті “Великий іспит”, — коли ми перемагатимемо на цьому важкому фронті, можна буде вважати справу виграною, а себе справжніми революціонерами, будівничими нового життя. У противному разі ми — лише руйначі...». Він неодноразово наголошує на відповідальності революціонерів за довершеність розпочатої справи, інакше революція перетвориться в грандіозну авантюру. <...>

Тематичний діапазон Пилипенкової журналістики був дуже широким: від «співчуття» есерам, які не змогли реалізувати свою аграрну програму і якою скористувалися більшовики, до конкретних пропозицій, як перетворити цю програму в реальність. Від цього, мислив публіцист, залежала доля всіх задуманих революційних перетворень.

У той важкий час українське селянство знесло на своїх плечах непосильний тягар, його душу розтерзували найрізноманітніші режими, унаслідок чого воно зневірилося

в усякій владі. Тому працювати з селянами варто делікатно, враховуючи всі нюанси селянської психології власника, не забуваючи про його віковий потяг до землі. <...> Сергій Володимирович серйозно проїнявся турботами українського села, прикипів до хліборобів всім серцем і душею — і ця приязнь й визначила подальшу його діяльність і в журналістиці, і в літературі. <...>

Звичайно, як керівник партійного друкованого органу, він не міг виходити за межі офіційних кремлівських доктрин. Здається, він навіть повірив у доцільність колективізації і послідовно пропагував її, хоча зрідка на газетні шпальти проривалися його емоції. Так, у статті «Не сміть командувати селянством» він ніби вдарив на сполох проти тих злочинних методів, які культивувалися більшовиками при загоні хліборобів у каторжанські кошари колгоспів.

Сергія Пилипенка можна сміливо назвати літописцем нашої трагічної історії. Так, як він показав у десятках статей голодомор 1921 року, не вдалося нікому з публіцистів. Щоправда, об'єктивної оцінки причин цього масового лиха за тих умов він дати не міг. <...>

Особливо його непокоїло згортання демократичних заasad у більшовицькій партії і в суспільстві загалом. Він загострює увагу читачів на шкідливості системи призначення відповідальних працівників у партійних і державних установах. «Призначений — чиновник, службовець. Він більше дбає догодити горі, що його призначила, ніж долині, що йому (він гадає) підпорядкована». Не менш категорично прозвучали його слова на губернській партконференції: «Треба збільшити самодіяльність мас...» Тут же він виступає проти всіляких привілеїв партійців у побуті.

У дискусії про господарський центр республіки С. Пилипенко дотримувався думки, що за останні роки зв'язок із Росією так послаб, що Україна економічно могла б відокремитися від неї. <...>

З приїздом на Україну Кагановича в ранзі найвищої посадової особи в партійній ієрархії офіційне ставлення

до письменника різко змінилося. Лазар Мойсейович побачив у діях, життєвій позиції Пилипенка антипартійні мотиви. Виступаючи з доповіддю на ІХ Всеукраїнському з'їзді КП(б)У, він глаголив: «Трагедія Пилипенка і пилипенківщини... полягає в тому, що людина, яка була в партії, захопилася розпалюванням ворожнечі до партії, дійшла до контрреволюційної постановки питання про партію». Слід додати, що ці погромницькі тиради були зустрінуті присутніми партійцями догідливими оплесками. Звичайно, тут же знайшлися хористи, які підхопили адміністративно-диктаторську мелодію Кагановича і почали розпинати фундатора «Плуга». <...>

З'явилися ярлики типу «масовізм», «просвітянство», «назадництво». Потім — «куркульська ідеологія», «антипартійні мотиви». І нарешті — «член контрреволюційної організації», «терорист», «ворог народу»... <...>

Для широкого кола читачів Пилипенко залишився невідомою постаттю на царині української культури. <...> Очевидно (нинішнім літературознавцям та культурологам), треба прожити ще кілька десятиліть в умовах демократії, щоб отямитися, звільнитися від напорувань суб'єктивних тверджень і нарешті збагнути, що вкладав у своє розуміння просвітянської масової роботи серед селянської молоді С. Пилипенко. Щоб краще осягнути постать цього письменника, наших сучасників, що активно взяли за відродження вітчизняних духовних цінностей, необхідно ознайомити із спогадами людей, які пережили з письменником жорстокі роки початку століття.

Петро Панч

БІЛЯ КОЛИСКИ «ПЛУГА»

Коли Сергій Пилипенко очолював Спілку селянських письменників «Плуг», «папаша» стало другим його ім'ям. «Плуг» був першою громадською організацією на культурному фронті Радянської України. Боротьба за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції на цьому фронті набирала першочергового значення.

Метою «Плуга» було об'єднання розпорошених доти селянських письменників, які, ґрунтуючись на ідеї тісного союзу революційного селянства з пролетаріатом, ішли до нової, соціалістичної культури. Такі думки були покладені в основу ідеологічної і художньої платформи Спілки селянських письменників. До «Плуга» потяглися не одиниці і не десятки, а сотні селянок, розкутих революцією. «Плуг» хутко почав рости.

Далі все залежало від практики письменницької організації і таланту організатора. Практика «Плуга» допускала прийом не тільки в індивідуальному порядку, а й цілими гуртками. Вимагалася тільки загальна ухвала і виписка з протоколу зборів.

Сергій Пилипенко виявився талановитим масовиком.

У Харкові, де тоді була столиця України, в Селянському будинку серед справжніх плугів і борін почали відбуватися щопонеділка регулярні плужанські вечори, доти не знані. На цих вечорах можна було послухати автора поеми «Червона зима» Володимира Сосюру, із уст самого Андрія Головка — його оповідання «Червона хустина», почути невгомонного автора «Буйного хмелю» Олександра Копиленка, нові вірші Андрія Паніва, Наталі Забіли, посперечатися з Іваном Сенченком про його «Червоноградські портрети», а з Григорієм Колядою — про його поему, в якій «Індустрія халявами зорить...»

На літературних вечірках можна було зустрітися з автором популярної пісні «Гарно, гарно серед степу...» Іваном Шевченком і з молодим драматургом Дмитром Бедзиком.

Крім плужан, на зібраннях часто виступали в обговоренні прочитаного, а і більше в дискусіях про шляхи розвитку української літератури Василь Блакитний, Валер'ян Поліщук, Майк Йогансен, Остап Вишня, Гордій Коцюба, Олекса Слісаренко, Олесь Досвітній, виступав і автор цього нариса, а часто-густо були присутні — Павло Тичина, Володимир Ґжицький, Гнат Хоткевич.

Отже, посперечатися було про що, особливо знаючи, що в суперечках народжується істина. Цією істиною були шляхи, якими мусить крокувати нова література, нове мистецтво. Цих шляхів шукали поодинці і купно, а найзавзятіші «новатори» кричали навіть: «Геть Пушкіна! Геть Шевченка!» Це імпонувало студентській молоді, яка заповнювала зали, бо й себе вона вважала невід'ємною часткою нового процесу.

Сергій Пилипенко все терпляче слухав, крутив вуса і тільки посміхався: «Молоде вино завжди бродить бурхливо!» Але коли на трибуну вискакував хтось із «деструкторів мистецтва», що називали себе футуристами, а чи хтось із «естетствуючих», які кричали про кінець літератури й мистецтва, Пилипенко хмурих брови, проте й тут обмежувався короткими репліками на кшталт «не дав бог свині рогів». Прихильникам гасла «мистецтво для мистецтва» чітко і ясно відповідав Василь Блакитний: «Ніякого кінця, лише початок. Початок буйного розвитку... Буде нова література, нове мистецтво... нового людства!»

Сергій Пилипенко по-батьківськи відстоював очолювану ним Спілку селянських письменників, долаючи при цьому опір «революційних». Був він людиною освіченою, з великим досвідом журналіста, бойового командира і цим помітно вирізнявся серед членів «Плуга», прибулих переважно з периферії, проте у взаєминах з ними поводився завжди просто, товарисько і чуло. Допомогавав багатьом і матеріально. Часто можна було почути: «Папашо, руб і папіросу!» І це стало вже легючою фразою серед плужан.

Практика літературних вечорів «Плуга» хутко поширилася на периферію. В Полтаві влаштувалися свої вечори, на яких виступав комсомольський поет Павло Усенко і чарував слухачів своїм віршем «Дівчино-секретарю», Григорій Епик читав «Червону кобзу», Леонід Первомайський — «Комсу».

За вечорами ширилася й поголоска про голову «Плуга» Сергія Пилипенка як доброго генія молодого української літератури: до «Плуга» стали приносити початківці свої рукописи цілими торбами. А коли Спілка почала видавати «Селянську бібліотеку», альманах «Плуг» та журнал «Плужанин», кількість плужан уже не піддавалася обліку. Всі, хто мав якесь відношення до культури, намагалися оголосити й себе плужанами, пхалися під кожух (незмінний одяг голови «Плуга») Сергія Пилипенка. Таким його і увічнив у першому альманасі «Плуг» художник Сашко, як підписувався тоді ілюстратор газети «Вісті» Олександр Довженко.

Літературну діяльність Сергій Пилипенко розпочав із друкування байок. Зараз цей жанр носить масовий характер, а на той час з байками виступали поодинокі поети — Пилипенко, Ведмицький, Годованець, і їхні імена незабаром стали популярними.

Разом із байками Пилипенко писав і оповідання. Здебільшого вони присвячені героїчним подвигам революціонерів — «Броневик», «У боротьбі», «Тамбовці». Написані вони були вправною рукою, але громадська робота та ще служба ставали на перешкоді літературній праці. До того ж Пилипенко вважав розвиток української літератури першочерговою справою і більше дбав про виховання молодих кадрів, ніж про свою творчість.

З кожним роком плужанство все більше ширилося по Україні. Спочатку це було корисним і бажаним явищем, але з часом такий масовізм став обертатися в свою протилежність: ідейне керівництво послаблювалося, художницькі критерії знижувалися. Все це поволі призводило до виродження первинних ідеалів «Плуга».

Володимир Сосюра

ПАМ'ЯТАЮ

Пам'ятаю літературні вечори в Селянському будинку в Харкові. Як пахли вони юністю і весною! І всі вони пов'язані для мене з образом чорновусого, з мармуровим обличчям, високого і стрункого красеня Сергія Володимировича Пилипенка.

Прекрасна людина, блискучий організатор, він створив з літературної молоді Спілку селянських письменників «Плуг», звідки вийшли Андрій Головка, Петро Панч, Володимир Гжицький. Багато і в мене зв'язано з «Плугом», який і мені світив смолоскипом юності у далеку літературну дорогу.

Всі ми, плужани, з ніжною любов'ю називали Сергія Володимировича не інакше, як «папаша». Він заворожував нас запорізьким спокоєм, певністю в сказаному, вірою в прекрасне прийде. Він вчив нас любити народ і служити йому. Ніколи не губив своєї золотої рівноваги і таким лишився назавжди в моїй пам'яті. Хоч його давно немає між нами, проте ще й досі він часто мені сниться. Так сняться тільки рідні, яких ніколи не побачиш на землі.

Він на мене впливав справжністю людини, яка світло і впевнено дивилась вперед. Він уособлював кращі риси великого сина народу. Я бачив у ньому незламну силу, яка доброю рукою підтримувала мене в хвилини вагань і сумнівів, не давала впасти в безодню зневіри, збитися з дороги як поету і людині.

«Папаша»...

Ось він швидко йде по шумливих вулицях Харкова, а обличчя зосереджене і спокійне. Я завжди дивувався, чому це так. Бо, коли я прискорював ходу, у мене починали летіти думки в ритм ході і все в мені починало спішити.

Ось він, світлий і добрий, сидить за столом, на який завжди клав повний цигарок портсигар, а ми, плужани, підходимо і беремо в нього «закурити»...

Його ім'я — ім'я одного з кращих організаторів літературного життя України, смерть не закреслила його, не зікла своєю кривавою косою ні в наших серцях, ні в книгах України.

Він був інтелігент, але своїм спокоєм, ритмом розмови він нагадував мені звичайних українських селян, на яких я змалку дивився як на своїх батьків і переживання яких мені до болю близькі, їхнє горе і радість.

Справжній лицар своєї доби, він наче зійшов з українських фресок, син великої України, який віддав своє життя зорям прийдешнього.

Такої могутньої популярності серед літературної молоді України не мав ніхто і ніколи з організаторів літературного процесу. Для мене він був як батько, як брат.

Ти марив про ті дні, коли настане згода і ми на молот змінимо багнет. Твою любов до правди, до народа ми понесем в серцях своїх вперед.

Вічна ж тобі пам'ять і слава, дорогий і далекий!

1962 р.

Іван Сенченко

ПОДІЇ 20-Х РОКІВ

Літературний процес початку двадцятих років має кілька особливостей. Спинюся на двох. Одна з них, принаймні для умов Харкова, полягала в тому, що початок процесу був малопомітний, тихий. В Селянському будинку, а ще раніше — в холодному приміщенні домашньої церкви Юзефовича, збиралося спорадично по кілька чоловік (це я говорю про кінець 1921 року і про 1922 рік). Візьмемо, приміром, «Плуг». Організували його сім чоловік. Така ж нечисленна була й друга група. Та минуло якісь два-три роки — і кволенькі струмочки, обростаючи людьми, незабаром перетворилися в повноводну, часом бурхливу ріку літературного процесу. Крім «Плуга» і «Гарту» своє існування заманіфестували «Молодняк», «Трактор», «Нова Генерація», ВАПЛІТЕ. Це все в Харкові, я не говорю про Київ.

Що сталося? Які сили підготували цей вибух? Спинимось на іменах, які впливли в ті часи. Обмежу себе першою половиною двадцятих років. Це — Кириленко, Копиленко, Андрій Панів, Григорій Коляда, Антін Шмигельський, Іван Шевченко, Сава Божко, Яловий, Іван Дніпровський, Поліщук, Головка Андрій, Плискунівський, Алешко, Остап Вишня, Крашаниця, Павло Усенко, Михайло Биковець і багато-багато інших. Цебто великі десятки й сотні. Я тут назвав тільки тих, кого, сівши за ці записки, зміг пригадати.

Довгий час мені здавалося, що всі ці люди в однаковій мірі спричинилися до того бурхливого розвитку літератури в середині десятиріччя, про яке я говорив. Та зовсім недавно мені спало на думку, що тут, власне, ми маємо діло з представниками двох поколінь. З одного боку стоять студенти — Г. Коляда, О. Копиленко,

І. Сенченко, учитель А. Панів, комсомольський інструктор Іван Шевченко, і з другого — люди зовсім іншого гарту. Цю свою думку почну розвивати від себе. Я числився в тих списках, але поставимо запитання: який з мене міг бути письменник, коли я, власне, й на світі не жив, хліба сам заробляти не вмів і прийшов у літературу з шкільної лави? Звісно, яловий був з мене письменник в ті роки. Треба пожити на світі, дізнатися, почім ківш лиха. На таке пізнання пішло у нас — у кого п'ять, в кого шість, у кого ще більше років. Чи не впадало вам у вічі, що цілий ряд молодих і наймолодших письменників, імена яких з'явилися на початку двадцятих років, по-справжньому зуміли своє слово сказати лише багато пізніше — чи наприкінці двадцятих років, чи аж на початку тридцятих? І це не випадково.

Коли це так, то хто ж був справжніми творцями літератури того часу? Скажу, це — люди старшого покоління, зокрема: офіцер Микола Гурович Куліш, офіцер Олекса Андрійович Слісаренко, артилерійський офіцер Петро Панченко — Панч, офіцер Андрій Васильович Головка, офіцер Іван Данилович Дніпровський. І, звичайно, річ тут не в тому, що всі вони мали біографію, пройшли вогняну й криваву школу, набули знання, досвіду, загартували вдачу — і це ще не повний список. Я не згадав тут Сергія Володимировича Пилипенка, Івана Юліяновича Кулика, Олесь Досвітнього, Володимира Миколайовича Сосюру, Василя Блакитного. Ці люди пройшли подвійний гарт, адже всі вони, крім участі в Першій світовій війні, взяли участь у революційних подіях на полях України як солдати партії, хто як солдат армії. Проти білогвардійців у лавах Червоної Армії воювали — Володимир Сосюра, Петро Панч, Микола Куліш, Микола Хвильовий. Гартували себе на партійній підпільній роботі Іван Кулик і Олесь Досвітній. Складна була доля цих людей, відомо, що І. Кулик і О. Досвітній потрапили в лапи польської жандармерії і лише випадково не загинули. Досвітній, крім того, був засуджений до розстрілу царським судом і зостався живим лише тому, що зумів,

переборовши неосяжні простори Російської імперії і Китаю, добитися до Америки, куди в свій час, коли не помиляюся, втік й Іван Юліянович Кулик. М. Хвильовий всю першу імперіялістичну війну провів в окопах солдатом-піхотинцем. Наука, здобута ним на війні, пригодилася йому пізніше. Пішов він в революцію більшовиком-комуністом з 1917 року. Обставини його життя склалися так, що він двічі був засуджений до розстрілу і обидва рази зумів вискочити з пазурів смерті.

Сергій Володимирович Пилипенко теж провів чотири роки в окопах першої імперіялістичної війни. А коли почалась революція, приєднав свої зусилля до зусиль мільйонів революційних солдатів. Я недавно держав у руках цікавий документ. В ньому йшла мова про те, що в 1919 році Пилипенко Сергій Володимирович був командиром третьої стрілкової бригади і бився проти денікінців у складі 60-ї дивізії на лінії Полтава — Кременчук — Хорол — Черкаси, а пізніше — в районі Курська — Орла. В цьому документі є така фраза начальника дивізії про С. В. Пилипенка: «Много я встречал на полях гражданской войны бойцов, командиров и политработников, но образ С. Пилипенко и за 40 лет остался в моей памяти неизгладимым». Така ж доля була в М. Куліша.

Я умисне спинився на деяких подробицях з тим, щоб усім нам ясно стало: хто, які люди стояли на початку двадцятих років при колісці радянської літератури. Отож річ не випадкова, що серед головних організаторів літературного процесу того часу ми бачимо Пилипенка, Блакитного, Хвильового, Кулика. Кожен з цих письменників — це цілий великий шмат нашого літературного і культурного життя. Кожна постать — це яскрава, сильна індивідуальність, яка проявила себе і в організаційних зусиллях, і в своїй творчості. Пилипенко Сергій Володимирович був скромна людина, вважав, певне, себе організатором-газетярем, вже запевне не професіоналом-письменником. Він і спеціалізувався на газетному жанрі, умів добре писати передовиці, був добрим оратором, який, до речі, ніколи не користувався шпаргалками.

Як газетяр він спеціалізувався на байках, бо відразу, як Блакитний, зрозумів, що цей жанр є найбільш придатним для щоденної газетної роботи. Інколи він писав оповідання. І це робив скромно, не виходив з ними на багатлюдні трибуни, писав десь там, на квартирі в себе, написане тихо здавав у видавництво, і виходило воно в світ, як здається мені, теж тихо, без галасу... То, може, С. Пилипенко справді абиякий прозаїк і, головним чином, байкар? Ні! Тут трапилося так, як це частенько буває. Головне виявилось другорядним. Два чи три роки тому, коли вийшла в світ тоненька книжка творів Пилипенка, я взявся наново прочитати її і з подивом відкрив для себе таку річ. У літературі двадцятих років поруч з кращими прозаїками того часу Дніпровським, Косинкою, Слісаренком, Досвітнім, Куликом (маю на увазі його «Записки чорного консула») слід поставити прозу Сергія Володимировича Пилипенка. Це оповідання про те, що він найкраще знав — про події воєнних літ. Пензель письменника барвистий, вражає абсолютне знання матеріалу і водночас уміння письменника малювати широкі картини. Дивно, зміст повістей С. Пилипенка часом глибоко трагічний, а все полотно заповнене світлом, повітрям, тим, що незримо випромінювала велика душа письменника. На цьому й кінчу.

1966 р.

Василь Мінко

ЧЕРВОНИЙ ПАРНАС

У перші пореволюційні роки, приїжджаючи до Харкова у комнезамівських справах, я по кілька днів жив у Сельбуді, подружився із багатьма такими, як і сам, селяками. Сельбуд приймав нас, годував борщами, а головне — газетами, концертами й виставками. Сельбуд знайшов я одразу, незважаючи на те, що вулиці та майдани тоді увечері майже не освітлювалися. Не дуже райдужила електрика й у чималій залі на другому поверсі: одна лампочка на сцені й друга в залі увесь час блимали, а іноді зовсім пригасали.

На сцені стояв стіл, застелений червоним, кілька стільців. У залі — повно люду. Вражено оглядаю присутніх: невже всі тут письменники? Але чому жоден не схожий ні на Короленка, ні навіть на Майка Йогансена, який у нас на робітфаці виглядав джентльменом? Знайшов вільне місце, сів і поволі став розуміти: мої сусіди — студенти, а старші віком, мабуть, учителі. Почали надходити й письменники. Навколо чулося:

— Ото з чубчиком — Божко.

— А он іде Голота.

— І зовсім не Голота. Голота без однієї руки...

Чекали на Пилипенка, «папашу», як плужани любовно називали свого голову. Від сусідів дізнаюся: він ще й редактор «Селянської правди», а запізнюється тому, що дописує передову чи заслухався Остапом Вишнею, який працює секретарем редакції.

— Йде! — раптом почулося серед гамору.

Усі повернули голови до дверей, від яких ішов кремезний красивий вусань в окулярах на рівному носі. Був у темному напіввійськовому френчі, в галіфе і чоботях. Ішов швидко й певно, тримаючи в руці грубезного

портфеля. (У кожусі та парубоцькій сивій шапці, яким змалював Пилипенка Олександр Довженко, я побачив його взимку). Вітаючись кивком голови зі знайомими, голова «Плуга» пройшов на сцену, поклав свого портфеля на стіл і... Далі було точнісінько так, як в остаповишнівському «Понеділкові»:

— «Товариші! Прошу зайняти місця...

— Шшш...

— Прошу уваги, товариші. Сьогодні програм такий: спочатку автори прочитають свої вірші, а потім ми ті вірші обговорюватимемо...»

Було це в п'ятницю (запам'яталося так тому, що плужанські «понеділки» в Сельбуді вже не проводилися, а при «Плузі» була утворена літературна студія, яка збиралася щоп'ятниці). Цього ж дня відбувалися й засідання ЦК.

Керував студією один з найактивніших плужанських критиків Юрій Савченко. Тієї п'ятниці він провадив навчання: що таке сюжет і фабула. Як новачок, я ні з ким не перемовлявся, слухав найуважніше, майже нічого не розумів. Дуже можливо, що милий Юрко Савченко викладав так, як пишеться зараз у «Словнику іншомовних слів»: «Сюжет — сукупність дій, зображуваних у художньому творі». «Фабула — короткий зміст, виклад дій і пригод, зображений в їх послідовному зв'язку». Потім хтось читав вірші, їх обговорювали, але вже не так, як було на «понеділках». Ніхто не лаявся, звертали увагу не тільки на соціальну суть віршів, а й на їх форму.

А ще потім прийшов сам Пилипенко зі своїм товстеним супутником — роздутим від рукописів та коректурних відбитків портфелем. Послухав трохи, про щось перемовився з Панівим та Биковцем і розпочав засідання ЦК «Плуга».

Які питання стояли на ньому — забулося. Для мене найголовнішим з них було: розгляд моєї заяви. Приймали мене до плужанської сім'ї прискіпливо. Розпитували, хто я, що написав, а головне — що думаю написати. Прийняли одногосно. Пилипенко тільки зауважив:

— Це, звісно, непогано, що ви перелицювали Головка, але краще писати своє. Нам потрібні не перелицювальники, а Головки!

Усі засміялися, а з ними й «папаша». Сміявся він не голосно, але якось тепло, по-доброму. Я почав розуміти, що він не такий уже й суворий, як здавалося раніше.

Після засідання Пилипенко відкликав мене від гурту і, поглядаючи на мої «трикутнички» в петлицях, запитав:

— В армії ви ходили у високих чинах?

— В яких там чинах, — махнув я рукою. — Літаки викочував і закочував в ангар.

— Отже, чорнової роботи не боїтеся?

Про яку роботу натякав він, я, звісно, не догадувався. Відповів, що ніяка робота мене не лякає.

— От і добре, — задоволено мовив «папаша» і, показавши на Биковця, додав: — Поговоріть про це з ним.

* * *

Сьома година вечора. Великі вікна Будинку Блакитного сяють яскравими вогнями. Письменники, журналісти, гості піднімаються сходами нагору. Молодь, і я в тому числі, всідається подалі, хай перші ряди посядуть старші, відоміші. Перед першим рядом — округле підвищення, на ньому — стіл, застелений червоною китайкою, стільці, на стіні в рамці — портрет Василя Блакитного.

Поволі до зали заходять Микола Куліш і Петро Панч, Володимир Сосюра й Остап Вишня, два Павла — Тичина й Усенко, три Івани — Сенченко, Микитенко, Кириленко, Олександр Копиленко й Наталя Забіла, Юрій Яновський і Леонід Первомайський, Юрій Смолич і Майк Йогансен... Одні сідали в залі, інші прямували до столу президії.

— Глянь, ти глянь! — нараз чую голос збоку. — Пилипенко і Яловий сіли в президії поряд.

Мене оточують Сава Божко, Ваня Ковтун (він же Юрій Вухналь), Дмитро Бедзик, Ваня Момот, Петро Вільховий, Остап Демчук... Те, що голова «Плуга» Сергій Пилипенко й віце-президент ВАПЛІТЕ Михайло Яловий сіли поряд, багатьох із нас дивує: адже між керівництвом ВАПЛІТЕ,

яке в політичних питаннях орієнтувалося на європейську літературу, і керівництвом «Плуга» точилася непримиренна дискусія. Начитавшись їхніх гострих полемічних памфлетів, я, наприклад, вважав Пилипенка й Ялового запеклими ворогами. А найортодоксальніший серед нас Сава Божко обурювався:

— Та я б на місці «папаші» знаєте як би повівся з отим ваплітянським мушкетером? — І він процитував відоме місце з листа запорожців до турецького султана.

Юрій Вухналь з притаманною йому дотепністю реагував на це приблизно так:

— Відсунься, запорожцю, бо чого доброго ти й мене сплутаєш з турецьким султаном.

Тим часом Пилипенко й Яловий, сидячи поряд, перекидалися якимись фразами, очевидно, аж ніяк не ворожими, і Остап Демчук, найпоміркованіший серед нас, висловив припущення, що Будинок літератури відкривається саме для того, щоб примирити письменників, об'єднати їх.

Переглянувши видавничий портфель, «папаша» забадьорився:

— Є що друкувати? Поріділи наші плужанські ряди, але...

Він раптом запитав мене:

— Ось ви, авіаторе, зараз перелицьовуєте чуже чи, може, пробуєте літати на власних крилах?

— Вже поспробував... «Власть на місцях» називається.

— То чого ж мовчите? — аж ніби зрадів Пилипенко. — Наступної п'ятниці читатимете на студії...

Пилипенко на тій студії не був. Наступного дня, прочувши, що мене хвалили, він забрав мою «Власть на місцях» у свій товстезний портфель. Прочитав напрочуд швидко і запросив мене до себе на квартиру. Мешкав він тоді на Університетській у великій кімнаті, розгородженій фанерними перегородками на спальню, кабінет та їдальню.

Тетяна Михайлівна — дружина «папаші» — забралася з книжкою до спальні, їхні маленькі дочки гралися у сусідів. Сергій Володимирович запросив мене до кабінету,

в якому стіл, диван і стільці були завалені рукописами та гранками. Будучи головним редактором ДВУ, заступником директора Інституту імені Тараса Шевченка (очолював його академік Д. Багалій), редактором «Плужанина» й численних збірників, він упорядковував тоді ще й черговий плужанський альманах. Зустрів мене приязно, поклав на стіл рукопис моєї «Власті на місцях».

— Прочитав... Чув, що хвалили на студії. Це добре і не дуже... Почали ви непогано, одразу берете читача за живе. Це добре. І смішно... А ось тут сміх уже переростає в скалозубство... На студії сміялися, а ви й раді. Але смішки бувають усякі...

— Але ж інші так пишуть.

— Хто ті інші?.. Остап Вишня так не напише. А ось наш Антоша Ко — той може. Я не догледів, пропустив у «Плужанині», а тепер ваплітани й штрикають мені в очі.

Перегортаючи сторінку за сторінкою, Пилипенко показував мені підкреслені ним фрази й окремі слова: одні радив змінити, а деякі — просто викинути.

— Ось ви написали: «Наплюй і розітри». Гидко! Читач буде плюватися.

За якусь годину-півтори рукопис був доведений до належної кондиції, і «папаша» порадував мене:

— До журналу «Власть на місцях» завелика, візьму до альманаху.

Коли я, виходячи з квартири, одягнув шинель, Пилипенко зиркнув на мої голубі петлиці й зауважив:

— Льотчицьку форму носите, а про льотчиків — хоч би маленьке оповіданнячко... Може, спробуєте? Щоб наш «Плуг» не тільки орав, а й літав.

— Спробую, Сергію Володимировичу! Неодмінно!

* * *

Уявіть собі, шановний читачу, обкладинку журналу, на чорному тлі якої червоним виведено назву. Таким зовні був мій рідний «Плуг» впродовж усього 1931 року. Хто придумав цей траурний колір для плужанського

друкованого органу, який смисл укладав у нього? Я далекий від думки, що головний редактор мав задатки ясновидця. Наш шановний «папаша» ще міцно тримався за чепіги «Плуга», мріяв у квітні наступного року гідно відзначити його десяту річницю. Десять років «Плуга»! Першої на Україні спілки революційних письменників.

Кажуть, друкований орган усякої організації є дзеркалом тієї організації. Дуже сумний, навіть жалюгідний вигляд мав «Плуг» у своєму дзеркалі — журналі «Плуг» — в останні місяці свого існування. Мені, як вірному плужанинові, що не бігав по інших літературних організаціях, і зараз боляче про це згадувати, а тим більше писати.

У січні — лютому 1932 року «Плуг» вийшов здвоєним номером. У ньому не зазначена навіть редколегія. У третьому номері редколегія з'явилася, а в четвертому майже вся була оновилася: зі старих членів залишився тільки Пилипенко, та й то без зазначення «відповідальний редактор». І на останньому місці!

Старі плужани, повторюю, зовсім зникли зі сторінок журналу, зате чимало з них «удостоїлися честі» бути розкритикованими. Найболючіше те, що голобля «центральної постаті в літературі» походила по плужанських корифеях. Залишилось останнє — ударити по організатору й незмінному керівникові старого «Плуга», який пригрів під своїм крилом усіх отих «міщан, пристосуванців, меншовиків, куркульських контрабандистів та антимарксистів».

І це було зроблено. Пилипенко дістав ярлик «правий опортуніст». Після одних бурхливих зборів харківської філії плужан, на яких його молотили з особливою пристрасстю, «папаша» запропонував мені десь підвечеряти. В рідну корчомку при Будинку Блакитного не пішли, щоб ні з ким не зустрітися. Сіли на трамвай, поїхали в погребок поблизу вокзалу.

Але не сховалися: там сидів кіносценарист Василь Радиш. На щастя, то був Пилипенків друг часів громадянської війни. Підсіли ми до нього й умовилися: про літературу — ні слова! Друзі, випивши по чарці, поринули

в бойові спогади. Та ненадовго. Клята література міцно сиділа у мізках. Радиш завідував тоді сценарним відділом ВУФКУ, він почав агітувати свого колишнього комбрига написати сценарій. І навіть тему підказував.

— Може вийти дуже смішна комедія!

Пилипенко замахав руками.

— Ні, ні, Василю. Мені зараз не до комедій. Можу написати тільки трагікомедію, найсмішнішим героєм якої буду я сам.

І майже дослівно запам'яталося таке: «Добре було Тарасові Бульбі, — сумно посміхаючись, мовив Сергій Володимирович. — Він казав Андрієві: “Я тебе породив, я тебе й уб'ю!” А в моїй трагікомедії не Тарас, а Андрій скаже батькові: «Ти мене породив, і я тебе за це “шльопну”!»

1972 р.

Володимир Гжицький

МОЇ ПОБРАТИМИ

У квітні 1922 року в Харкові було засновано Спілку селянських письменників «Плуг». Сама назва заінтригувала, і я почав до цієї організації придивлятися, знайомився з її програмою. Я тоді не вважав себе письменником: хто пише сякі-такі вірші, ще не письменник. А проте, мене зацікавила сама організація. Хотілось подивитися власними очима, хто в ній, з яких людей вона складається. Нагода до цього була: щопонеділка, як я довідався, збираються плужани (так себе називали члени «Плуг») в так званому «Селянському Будинку», що на площі Рози Люксембург. Яке відношення мали до нього селяни, зараз не пам'ятаю. Можливо, це був готель, а може, заїжджий двір. Був там клуб, що мав досить великий зал, і в тому залі збиралися письменники.

Організаторами Спілки були Сергій Пилипенко, Андрій Панів, Іван Сенченко, Олександр Копиленко, Петро Панч, Григорій Коляда, Іван Шевченко.

Згодом до неї прийшли тепер видатні письменники — Головка, Минко, Усенко... До цієї організації належав і я і не виходив з неї, як багато товаришів, аж поки вона самоліквідувалась.

До віршування я звертався тільки кілька разів у своєму житті. У 1923 році, в проміжках між працею в Народньому Комісаріяті Продовольства і навчанням в сільськогосподарському інституті, теж писав вірші. Не для друку, бо ніколи не мріяв про публікування своїх творів. Писав вірші про кохання у формі сонетів, тріолетів. Написав також поему «Трембітні тони». У цьому творі виливав тугу за рідною землею, яка стогнала тоді під п'ятою санаційної Польщі. Прочитав її Томі Давидовичу, моєму найближчому другові, Олі, з якою ми іноді зустрічалися.

Сподобалось. Оля тоді вчилась у театральному училищі, яким керував режисер Дмитро Грудина — активний плужанин. Як і я, Оля ходила на плужанські вечірки. Вабали вони небуденністю. Де, коли було, щоб початківці-письменники отак збиралися в одному місці, читали широкій публіці свої твори, а потім слухали критику на них! А які пристрасті розпалювались у дискусіях, як ораторствували новоспечені критики! Недарма плужанські вечори увічнів у своїх гуморесках Остап Вишня.

І все ж плужанські вечори здались мені спершу свого роду забавою в літературі. Бо хто виступає і хто критикує?! Імен тоді ще не було. Я бачив у своєму житті двох справжніх поетів: Василя Пачовського, який учив мене української мови в першій класі гімназії в Станіславі, і великого Каменяря Івана Франка.

Плужанські вечори ставали щораз цікавішими. Адже там, крім початківців, виступали іноді й відомі поети та прозаїки, а також мовознавці, критики. Пригадуються мені такі вчені, як Білецький, Синявський, Плевако, критик Коряк. Одначе масовим відвідувачем вечорів була молодь, переважно студенти різних вузів. Приходили і червоноармійці. Це була дуже цікава публіка, жадібна до знань, що хапала їх усюди, де тільки можна було, отже, і на плужанських вечірках.

Тут можна було деколи побачити — хоч і не плужанина, але прихильника «Плуга» — Остапа Вишню, який на прохання публіки читав іноді свої гуморески. Приходив сюди і молодий талановитий карикатурист Олександр Довженко, чиї шаржі на Копиленка, Сосюру, Паніва та самого Пилипенка вражали точністю й дотепністю.

Неначе зараз перед очима бачу і тодішнього «Сашка». Вище середнього росту, красивий, худорлявий, веселий, товариський. З його обличчя просвічував талант. Так принаймні мені здавалось. Одного вечора я побачив і почув Павла Тичину. Павло Григорович читав свого вірша «Вітер з України». Я був глибоко вражений і зворушений. Усім полонила мене ця людина: і своїм ніжним блідим обличчям в пенсне (він чимось нагадував Чехова), і тихим голосом, що примусив замертти зал, і красою

вірша, і його змістом. Це було щось зовсім нове, неповторне. Коли я потім прочитав інші вірші Тичини, зблід для мене поет Пачовський. Павло Тичина ніколи не належав до спілки «Плуг», але явно симпатизував членам цієї організації, зокрема її керівникові Сергію Пилипенку. Не уявляю, щоб могла мати ворогів ця прекрасна людина.

Якось у черговий понеділок я зважився виступити перед плужанською аудиторією зі своєю поемою «Трембітні тони». Та не особисто. Самому читати було страшно. Думаю, хай хтось прочитає, а я збоку послухаю і побачу, як реагуватимуть читачі. Коли добре — відкриюсь, а ні — не покажусь. Читала Оля Крайник.

Враження від твору, а точніше — від художнього читання молодої вродливої артистки було гарне. Зал аплодував. І коли оплески припинились, Сергій Володимирович запропонував авторові поеми підійти після закінчення вечора до президії. Я підійшов. Сергій Володимирович розпитав мене, хто я, звідки родом, де працюю, що пишу.

Довідавшись, що, крім віршів, я маю прозові речі, запросив мене вступити до «Плугу». Я скоро подав заяву і був прийнятий. У «Плузі» я не відігравав ніколи помітної ролі — не вмів виступати. Крім того, тематика моїх творів не була суто селянська і не місцева. У книжці поезій, що вийшла у видавництві «Рух» 1924 року, переважала туга за Галичиною, де жили найближчі мої — батьки і рідня. П'єса «По зорі» мала досить значний успіх вже тому, що була першою оригінальною п'єсою в Театрі юного глядача, але знов-таки тема її — гуцули, Карпати, Галичина.

Але про моїх побратимів, перших ентузіастів і піонерів української радянської літератури. До них належав колишній голова Спілки Сергій Володимирович Пилипенко. Який великий авторитет мав цей чоловік і якою любов'ю користувався серед плужан, свідчить прізвисько «Папаша», яке вони дали йому. Так називали його не тільки позаочі, але й кликали, хоч він був небагато старший від пересічного плужанина.

Симпатії плужан до свого керівника яскраво показав Довженко у дружньому шаржі на Пилипенка.

Намалював його — у білій смушевій шапці, чорній чемерці, обшитій білим хутром, саме у такій, яку носив Сергій Володимирович, а під чемеркою кілька пар ніг. Під шаржем напис: «Плуг» міцно стоїть на своїх ногах».

На мою книжечку «Трембітні тони» було три рецензії. Одна з них — пера Михайла Васильовича Доленга закінчувалась так: «От вам і новий поет». Проте поезія, як відомо, не стала моїм жанром. Я написав ще віршем п'єсу «По зорі», про що вже була згадка, і кілька віршів, повернувшись з подорожі на Алтай. На цьому моє віршування й закінчилось. Мене тепер цікавила проза.

«Плуг» був своєрідним селектором, збирачем початківців, які, оперившись у «Плузі», відлітали, неначе їм тісно було в рідному гнізді, а відлетівши, з деякою погордою дивились на старих плужан. Можливо, була в цьому рація. Слово «селянський» не звучало. Тоді була тенденція урбанізувати село. Треба було міняти «вивіску», і Пилипенко думав про це.

Місцем зустрічей письменників, клубом, був Будинок літератури імені Василя Блакитного. Скільки в цьому будинку відбулось літературних дискусій, вистав, зборів! Треба пригадати, скільки було літоб'єднань — «Плуг», «Гарт», ВУСПП, «Авангард», ВАПЛІТЕ, «Нова Генерація».

А яких гостей бачили стіни цього будинку! Адже бував у нас Максим Горький, А. Луначарський, Анрі Барбюс, Ромен Роллян, Володимир Маяковський, Микола Скрипник, Володимир Затонський. Та всіх і не пригадаєш.

Будинок письменників імені Блакитного стояв на вулиці Каплунівській, № 4. Складався з двох поверхів і підвального приміщення, у якому була не то їдальня, не то ресторан чи просто буфет, де можна було дістати всілякі трунки і смачно попоїсти; був там навіть постійний кухар, страви якого славились. Нагорі великий зал, на першому поверсі більярдна, бібліотека, читальня; зав. бібліотекою — прекрасний поет і чудова, урівноважена, спокійна людина — Василь Мисик, також плужанин, який не покидав організації.

Отже, життя літературне буяло. Може, не стільки було творів визначних, зате балачок, суперечок хоч відбавляй.

У лютому 1928 року відбувся великий літературний диспут на тему: «Наша літературна дійсність». Нарком освіти Микола Олексійович Скрипник виступив основним доповідачем.

— Характерною рисою нашої літератури, — говорив Микола Олексійович, — є те, що до письменства прийшли нові елементи, нові лави, які хочуть відбити життя по-новому у своїх письменницьких творах. Основна маса нашої письменницької сили — це молодь, нова генерація в літературі...

Наприкінці доповіді нарком зробив такі висновки:

— Наша література ще не вийшла з фази примітивізму, напівпровінціального існування. Час уже утворити нові організації. Письменник хай дає нове, таке, щоб воно надавало нових сил пролетаріатові в його творчій роботі.

Після Скрипника взяв слово Сергій Пилипенко. Він заявив, що брати курс на ліквідування літературних організацій ще завчасно, бо у нас ще не закінчився процес збирання молодих літературних сил. Тому існування спілок ще доцільне. «Плуг» абсолютно не зв'язує рук своїм членам...

Наступного дня на диспуті виступили з промовами Іван Сенченко від ВАПЛІТЕ, Валеріян Поліщук від «Авангарду», Борис Коваленко від київського «Молодняка», Іван Микитенко від ВУСПП'у, Гіндін від єврейських письменників, Іцик Фефер від «Радянського Села» і Майк Йогансен, мабуть, від себе.

Одним з найпомітніших представників «Плугу», безперечно, був Сосюра. Я скажу лише про плужанина Володимира Сосюру, який скоро покинув цю організацію, як занадто тісну для нього.

Перша зустріч з Сосюрою на плужанському вечорі, коли він читав свою «Червону зиму»... Пригадую його в простій солдатській шинелі не першої свіжості, в будьонівці, у завеликих, як на його ногу, солдатських черевиках з обмотками. Лице гарне, смагляве, очі чорні, циганські, чоло закривав кокетливий чубик.

Популярність завоював собі цей юнак, прочитавши «Червону зиму» ніжним, співучим голосом.

Він зростав на очах. Щопонеділка, на черговому засіданні «Плугу», він читав нового вірша. Молодь обожнювала його, початківці намагались наслідувати. Його вірші звучали, мов пісня. Недарма уже раннього Сосюру композитори клали на ноти.

На Сумській вулиці, № 11, на другому поверсі, містилася редакція газети «Вісті» і на цьому ж поверсі, в сусідній кімнаті, редакція «Селянської Правди», редактором якої був Сергій Пилипенко. Заходячи до редактора, що зрештою траплялось дуже рідко, я бачив у відчинені двері похиленого над столом Гордія Максимовича Коцюбу, що редагував додаток до «Вістей» — «Культура і Побут», у якому друкували не раз свої твори плужани.

Лави плужан, яких зібрав Сергій Пилипенко у перші роки існування організації, з часом сильно поріділи.

Про себе я вже говорив, що із «Плугу» до кінця його існування не виходив.

Був час, коли товариші з інших літературних організацій дивилися згори на плужан. А коли критично глянути, ретроспективно, то скільки відомих літераторів має бути вдячними «Плугові», який відкрив їх. Адже плужанами були наприкінці існування організації Василь Кучер, Микола Шпак, Петро Дорошко, Натан Рибак, Олекса Носенко. Думаю, що відомі тепер товариші не будуть ображатися, що назвав їх колишніми плужанами. Плужанин — почесна назва. Колись дослідники оцінять по заслугі велику роботу Сергія Володимировича Пилипенка. Адже ця людина нічого не отримувала за свою роботу, навпаки, витрачала свої гроші, а їх не так уже й багато було в нього. Сергій Володимирович мав дружину й дві дочки; утримувати сім'ю за тих часів було нелегко. Однак Сергій Володимирович був ентузіастом своєї справи: пригадую, скільки боїв витримав, щоб дати відсіч літературним ворогам «Плугу».

Кость Гордієнко

ДУША ТОВАРИСТВА

Пилипенка я знав ще до зустрічі з ним. Працюючи в 1921 році редактором повітової балтської газети «Червоне Село», я регулярно одержував республіканську «Селянську Правду» і вчився в неї майстерності журналіста. А редагував її на той час Сергій Пилипенко.

Вчився я в Пилипенка ясності письма, дохідливості слова, гостроти вислову, сміливості думки, народних до-тепів. Цей часопис був доброю школою для мене як початкуючого газетяра. І, очевидно, заронив благодатне літературне зерно, що проростало на сторінках газети.

Навесні 1922 року я прибув до Харкова в обношеній одежині з єдиним багажем — рукописом у кишені та химерними надіями. Попрямував до газети «Вісті ВУЦВК». Блакитний привітно стрів мене. Видно, що початківці тут були частими гостями. Після короткої розмови Василь Михайлович поклав рукопис у шухляду, а мене звів із Сергієм Пилипенком. Це був лагідний чорнявий вусань. І мені подумалось: чи не забагато привітних людей у Харкові?

Блакитний прийняв мене на роботу в сільськогосподарський відділ. І закрутилося газетне колесо аж до 1928 року, коли я перейшов на літературні хліба. За цей час в оточенні таких людей, як Блакитний, Пилипенко, Остап Вишня, Хвильовий, Довженко, я пройшов добру літературну школу.

Редакція газети «Селянська Правда» містилася поверхом вище над «Вістями», і Сергій Пилипенко часто провідував Блакитного. Тут майже щодня збиралося літературне товариство, точилися гострі суперечки, народжувалися творчі плани. Тут бували художники, артисти. Пам'ятаю Тичину, Сосюру, Копиленка, Курбаса,

Поліщука, Петрицького, який писав портрети письменників тієї пори. Усі тяглися до літературного середовища, душею якого були Блакитний і Пилипенко.

Восени двадцять другого ми вже ходили на плужанські вечори. Організацію селянських авторів «Плуг» очолював Сергій Пилипенко. Він був організатором і вихователем літературної молоді. І навряд чи могли б сказати Головка, Панч, Копиленко, Сосюра, Тичина, що на їхній творчості не позначилося слово Сергія Володимировича, його добра рада, щира і доброзичлива душа.

В ту пору я помічав, що з-поміж письменників було кілька імен, які, так би мовити, магічно впливали на наше товариство. Ось, приміром, відбуваються якісь збори. Сидять люди похмурі, зажурені, мовчазні. І раптом з'являється Сергій Володимирович. Лиця зразу ж ясніють, відбувається пожвавлення в залі. Пилипенко належав до людей, про яких кажуть: душа товариства. З ним завжди було якось і тепліше, і привітніше, і безтурботніше. Таких людей небагато було в Спільці. Серед них — Остап Вишня, Довженко і Куліш. Власне, це мої спостереження.

І в той же час не можна сказати, що це були якісь аж надто помірковані, лагідні люди. Я, приміром, пам'ятаю, що між Пилипенком і Блакитним була велика дружба. Вони майже щодня зустрічалися, про щось довго говорили. Але між тим вони завжди дискутували. Чому дискутували? Пилипенко очолював організацію селянських письменників «Плуг», був її творцем і вихователем. Через рік після створення «Плуга» Блакитний організував Спільку пролетарських письменників «Гарт», що вважалася рангом вище. Плужани були вихідцями з села, отже — відсталими, а пролетаріят — це вже передова кляса за свідомістю, за культурою, за розвитком і т. п. З цього приводу вони часто полемізували.

Пригадую такий випадок, який до сих пір засів у моїй пам'яті. Засів тому, що я вчився в Пилипенка його проникливості в народне середовище. Він вивчав фольклорні надбання, використовував їх у своїх байках і виносив, звичайно, на люди. Так було і цього разу. В якомусь

з тодішніх театрів відбувалися великі літературні збори (люди 20-х років були дуже падкими до всяких літературних явищ). На згаданих зборах виступали і плужани, і гартянці. Ось слово взяв Василь Блакитний. Він, звичайно, підносив свою спілку «Гарт» і трохи критично відзивався про письменників «Плуга». Негайно на трибуні з'явився «папаша». І каже: «Тут перед нами виступав Василь Блакитний. Його виступ мені нагадує того дядька, який прийшов до сусіда в хату і так привітав його: “Здрастуйте, бодай ви виздыхали!”» В залі гримонув дружний регіт. Блакитному, безперечно, це не дуже було по душі. А я і вражався, і втішався оцюму народному гумору Сергія Володимировича. І потім багато дечого переймав із наших розмов, поки я сам не «пішов у народ».

Я завжди відчував якусь органічну народність Пилипенка, зріднення його з селянською масою, з її думками, досвідом. Я часто думав: звідки це у міського інтелігента? Тепер, коли я зустрівся з славною дочкою мого друга і вчителя юних літ — Мірталюю Сергіївною, коли вона розповіла мені про свого діда, який пішов з Києва на село народним учителем, стають зрозумілими коріння щирої любови і поваги до селян Сергія Володимировича.

А ще, мені здається, жаринки симпатії і відданости хліборобам роздмухувала у ньому поезія Тараса Шевченка, з якою він не розлучався ніколи. Про генія українського народу він не забував і в своїй журналістській праці, і як директор літературного інституту, який носив ім'я великого Кобзаря.

Якось я зустрів Сергія Володимировича змореним, перемученим. Розповідає, що побував у місцях заслання Шевченка. Тоді нелегко це було здійснити. Транспорт ще не був упорядкований. Як він зміг добиратися до тих місць, пройти по всіх отих шляхах, по яких доля гонила Тараса? Він привіз відтіля якийсь матеріал, який потім використовував у своїх творах.

Отаким залишився в моїй пам'яті Сергій Пилипенко, невтомний трудівник, душевна людина, обдарований письменник і наставник літературної молоді.

Анатоль Крашаниця

МОЯ ЗУСТРІЧ ІЗ СЕРГІЄМ ПИЛИПЕНКОМ

Початок 20-х років. Молоді літературні сили тягнуть-ся до тодішньої столиці Радянської України — Харкова. Одні їдуть на навчання, інші — працювати. З міст і сіл до редакцій республіканських газет йде багата пошта з віршами, нарисами, оповіданнями і просто дописами.

Немало літературних творів молодих одержувала і редакція сторінки «Молоде Село». Треба віддати належне редакторам газет «Вісті ВУЦВК» В. М. Блакитному і «Селянської Правди» С. В. Пилипенку, як і журналістам, — вони старанно приглядалися до молоді і знаходили місце на шпальтах газет для публікації творів. Я деякий час (доки не захворів тифом) працював у відділі преси ЦК КСМУ, редагував сторінку «Молоде Село» і часто бував на Сумській, 11, де містилися основні республіканські газети. Ось тоді й довелося створити ініціативну групу юнацьких пролетарських письменників. Ми прагнули об'єднати в асоціацію юнацьких пролетарських письменників всі розпорошені по Україні молодіжні літературні групи, організації і окремих молодих письменників. Вже нам обіцяли запланувати й видання журналу «Трибуна Юнацтва». До складу активу асоціації входив Сава Божко, автор цих рядків, Іван Шевченко, Володимир Сосюра, Грицько Коляда, дещо пізніше Іван Кириленко. Літературній молодіжній організації обіцяли свою підтримку В. Еллан-Блакитний, С. В. Пилипенко, В. Коряк, В. Поліщук, А. Панів, який ще сам не вийшов з комсомольського віку. Незважаючи на малочисельність, наші літературні вечірки серед комсомольського активу міста, в ряді клубів і учбових закладів Харкова користувалися

певним успіхом. Незмінною окрасою їх були виступи В. Сосюри.

Якось ми затримались в кабінеті С. Пилипенка. Розмова зайшла про те, що молодь настирливо просить нас допомогти їй в створенні нових пісень, вже є спроби в окремих комсомольських осередках писати нові тексти на загальновідомі мотиви старих пісень.

С. Пилипенко порадив нам не тільки самим спробувати власні сили, але й звернутися від імені комсомолу до старших віком поетів і письменників.

Одним з перших за цю справу взявся І. Шевченко. Нашу ініціативу потім підхопили П. Панч, А. Головка, В. Поліщук, П. Тичина, П. Усенко і ряд інших письменників. Під час тієї розмови в кабінеті С. Пилипенка я висловив думку про доцільність створити серію популярних книжок на історичні теми. Ця ідея захопила Саву Божка. Він обіцяв взятися за цю справу. За рік (1922-й) в книгозбірні «Молодого комунара» (видавництво ЦК КСМУ) вийшла серія таких книжок С. Божка: «Козаччина», «Хмельниччина», «Гетьманщина», «Гайдамаччина». Про якість цих робіт мені зараз говорити важко. Адже з часу видання їх минуло стільки років! І вони, здається, більше не перевидавалися. Але, очевидно, вони якось допомагали викладачам історії в школах і, головне, привертати до цієї теми увагу письменників. Як відомо, пізніше нашими письменниками (П. Панчем, Зінаїдою Тулуб, Н. Рибак, Іваном Ле й іншими) було написано ряд високоідейних художніх творів на історичні теми.

— При редакції «Селянської Правди», — сказав мені Пилипенко, — ми думаємо створити спілку селянських письменників «Плуг». Ось у мене вже є проект статуту: ми матимемо і свій журнал, і своє видавництво. Зможемо допомогти нашій молоді і в створенні нових п'ес, пісень, про що у нас була мова. Ну як, згода?

Я погодився увійти до ініціативної групи «Плуга». Статут підписали разом з С. Пилипенком три члени нашої молодіжної групи: І. Шевченко, Гр. Коляда і я.

Ми зустрічали досить доброзичливе ставлення до нашої молодіжної групи більшості письменників. Дружні

відносини у нас встановилися з П. Тичиною. В 1923 році ми запросили його взяти участь у комсомольському поході на честь Міжнародного юнацького дня, який проводився кожної першої неділі вересня. Павло Григорович з задоволенням прийняв наше запрошення. Йшов у лавах з комсомольцями одного з найбільш тоді індустріальних велетнів Харкова — Харківським паровозобудівним заводом (ХПЗ), бачив могутню силу комсомолії.

Тепло, доброзичливо, без будь-якої зверхности ставився до нашої комсомольської групи і Остап Вишня. Нашим добрим другом була письменниця Варвара Чередниченко, яка очолила редагування журналу для старшокласників «Червона Калина».

Формально асоціація юнацьких пролетарських письменників ще не існувала. Але всередині «Плуга» згуртувалося міцне творче комсомольсько-молодіжне ядро. Ми збиралися під час літературних вечірок «Плуга», його з'їздів і пленумів.

У нас утворилося щось на зразок провідного бюро нашої групи, яке склалося з І. Шевченка, І. Кириленка, мене, а пізніше, з переїздом до Харкова (березень 1924 р.), П. Усенка. Ми часто збиралися у Шевченка або у мене, а тоді відправлялися в парк Горького і, блукаючи між його дерев, вели наші дружні розмови. Іноді, виходячи з чергового плужанського «понеділка», ми продовжували дискусії просто на вулиці. В складі нашого комсомольського ядра було до 25 товаришів.

1978 р.

Докія Гуменна

МІЙ БОРГ СЕРГІЄВІ ПИЛИПЕНКУ

1

Мої спогади про Сергія Пилипенка не вельми багаті, бо я жила постійно в Києві і лише час від часу бачила Сергія Володимировича. Не сумніваюся, про цього чільного діяча у становленні української пореволюційної літератури напишуть більше й ґрунтовніше ті, що близько знали його і були в щоденному контакті з ним, але нехай і мої фрагменти допоможуть встановити неспотворений образ людини, яка дбала не за свою особисту кар'єру, а за долю українського письменства.

Мої зустрічі з Сергієм Пилипенком можна перелічити на пальцях. І я їх зберігаю в пам'яті як найсвітліші моменти моєї літературної біографії. Мої перші літературні кроки зв'язані так чи інакше з цією шляхетною, виповненою батьківським теплом людиною. Я можу налічити три крайні межі, коли я вже зовсім занепадала, а тоді ставало чудо: простяглася рука — і Пилипенко витягав із провалля.

2

Вперше я побачила Сергія Пилипенка на сцені Київського театру ім. Шевченка 1923 року в гурті харківських письменників (Блакитний, Хвильовий, Тичина, Сосюра і ще хтось), що приїхали відкривати в Києві «єру жовтневої літератури». Пилипенко виділявся серед усіх закінчено стилевим козацьким виглядом: чорно-дублений до стану чепурний кожух із смушевим сивим коміром, різьблене мармурове обличчя з козацькими вусами, ну, і окуляри, щоб люди не забули: це — інтелігент ХХ століття.

Зала театру була переповнена. Студенти київських вузів не тільки стояли в проходах, а й висіли на всіх орнаментальних виступах театральної зали, мало чи не на канделябрах-люстрах. Дефіляда читання творів, деклямацій, деклярацій, закликів до зали («хто себе почуває письменником») вступати до організацій «Плуг» та «Гарт» закінчилась, а тепер запрошують:

— Може, хто з публіки хоче виступити, сказати слово?

І отвиліз один хлопчина. Сказати б, пародія на С. Пилипенка. Не кожух, а чемерка, потріпана й довга, не на зріст, вусів нема, але сміливість є. І почав, почав, почав читати свої вірші. У публіці нетерплячка — свист, сміх, гам, тупіт, а «поет» так упивається своєю поезією, що нічого навколо не помічає. Йому вже й кивали, й моргали, і за полу смикали. Тоді Пилипенко підійшов, узяв хлопчину впоперек під пахву і виніс, як снопа, зі сцени за лаштунки під оглушливий регіт зали.

* * *

Другого дня я бачила Пилипенка вже зблизька, в одній із зал Товариства ім. Леонтовича на Великій Підвальній. Я, студентка ІНО, прийшла із заявою, що хочу вступити до Спілки селянських письменників «Плуг», як запрошував учора цей статурний дядько-козак. Небагато нас було, щось із п'ять осіб. Крім мене, Григорій Косяченко, Євген Брасюк, Антін Шмигельський, Яків Качура. Пилипенко з нами поговорив і всіх прийняв. Це й був початок київської філії «Плуг».

Яке ж було моє розчарування, коли прийшла я в неділю до редакції газети «Більшовик» на перші збори плужан. Не Пилипенко, а Самійло Щупак проводив ці збори і, виявилося, був уже головою київської філії. Щупак говорив поправною українською мовою, але не міг вимовити ні слова «плуг», ні слова «гарт». У нього виходило «плюг», «арт», що й зраджувало його соціальну та національну приналежність. Було мені маркітно, що селянською літературою має заправляти той, хто не має ніякого відношення до українського села, і це кліщами стискало

думку. Втім, Щупак рідко бував на недільних сходинах «Плуга», а фактичним головою був Яків Качура. Скоро пристали ще й Борис Коваленко, Віра Нечаївська, Юрій Будяк, Олександр Корнійчук, Дмитро Фальківський, Юхим Дубков. Приходили й не члени «Плуга», щоб послухати чи виступити в обговоренні.

Я зроду мовчазна й боязка до людей, а тим більше серед цих язикатих, гострослівних, насмішкуватих. Тому на цих недільних сходинах сиділа тихо, ніколи не виступала в обговоренні віршів, нарисів, оповідань. Я сиділа загіпнотизована і дивилась, як вони всі зарозуміло, з апльомбом виголошували свої «вироки».

Ну, а чогось же я вступила до цієї літературної організації! Раз, другий наважилась прочитати щось своє. Виходили тоді в мене настроєво-ліричні етюди, щось ніби поезії в прозі «про любов до шелесту листя під ногами», про «симфонію завивання вітру». А від члена «Плуга» вимагалось писати про клясову боротьбу, про куркуля з застромленою в кошлатій бороді соломинкою й обрізом в руках, про патос праці, виробничі процеси. Я нічого такого не вміла видобути з себе. І мене безжально трощили за ці перші спроби. Особливо Б. Коваленко, який називав мене чомусь Чарською-Вербицькою, хоч я зроду цих письменниць не читала. Після такої критики я виходила із зборів «Плуга» знищена, розтоптана. Замоккла зовсім. А все-таки ходила. Яків Качура казав мені в вічі, що я — «для меблів», а Будяк обзивав «ялівкою».

Так би й скінчилася моя «літературна кар'єра» в «Плузі». Та одного дня дістаю я листа від Сергія Пилипенка. Пише, що такого-то числа буде в Києві, і запрошує мене зайти на таку-то адресу (готель на Думській площі) о 12-й годині дня в неділю. Це було для мене щось епохальне. Щоб мене запрошував сам Пилипенко?

З завмиранням серця увійшла я до готелю (паршивенького, з дерев'яними рипучими сходами), постукала. На «ввійдіть!» відчинила двері. Сергій Володимирович був не сам, а сидів там ще й поет Дмитро Загул. Загула я знала чудесно: це ж наш колишній учитель літератури

у Ставищанській педагогічній школі. Та й він знав мене прекрасно. І завжди називав мої письмові праці зразковими за стислість і читав їх у класі іншим учням. Може, це Загул і підказав Пилипенкові підбадьорити мене? Може, це він і подав таку прихильну характеристику Пилипенкові, що той захотів зі мною поговорити? Розмовляли зі мною ці два мужі приязно й наче по-родинному. Пилипенко запитав, чи я маю щось до друку. Що там тоді говорила, не пам'ятаю, але вийшла звідти — немов плавала на пухових хмаринках сьомого неба.

А через деякий час дістала журнал «Сільськогосподарський Пролетар» (ч. 5, 1925) і в ньому надрукований мій нарис, що я дала Пилипенкові. Це й був мій перший друкований твір. Я стала «визнаним» у «Плузі» письменником.

3

Після закінчення ІНО я поїхала відбувати педагогічний стаж у Запоріжжя. Через рік, не знайшовши у собі педагогічних здібностей, повернулась до Києва з твердим наміром стати літературним працівником. Хотіла писати рецензії, а коли не вийде, то лишалось ще перекладництво, редагування, нарешті, коректура. В цій своїй життєвій настанові я стояла на непохитній скелі переконання: невже в нас так багато літературних сил, що мені не знайдеться нігде місця?

Про письменницький шлях я й не мріяла. Не вмю так, як «вони» хочуть, значить, я не письменниця. А щоб назавжди покінчити з мрією, я ще в Запоріжжі подерла кілька своїх оповідань, що були друковані в газетах.

Це я розкажую для того, щоб уявили поступове моє занепадання в мої роки депресії. Занесла я пару рецензій до редакції журналу «Життя і Революція», та їх навіть не прочитали. Попробувала перекладати — не пішло. Один самочинний переклад (Свен Гедін. «У пісках пустелі Гобі») послала до ДВУ. Ніякого відгуку! Другий мені замовили: приїхав з Харкова Аркадій Любченко, що завідував сектором перекладів у ДВУ, замовив переклад

із французької (Роні Старший. «Ксепигуси»). Я переклала, послала до Харкова. Більш нічого не замовляли.

Десь у тому часі бачила я й Сергія Пилипенка. Було зібрання київського «Плуга» в приміщенні готелю «Континенталь». Плужан на цій зустрічі виявилось мало. Київський філіал начебто переставав існувати, принаймні «обов'язкові неділі» вже давно були забуті. Може, Пилипенко хотів оживити філію, зібравши хоч тих, що є? Крім мене й Сайка, добре пам'ятаю ще й Натана Рибакка, тоді дуже скромнесенького початківця. (Може, тому й пам'ятаю, що дуже мене здивувало, чого приплив до «Плуга» цей синок цукрозаводчика з Верхнячки).

На тому зібранні я наважилася прочитати своє оповідання. І навіть Пилипенко сказав, щоб я його порвала. Героїнею моєї оповіді була літня селянка, яка все своє життя тяжко працювала, а їй сказали місцеві комсомольці, що вона куркулька. З облігаціями до неї чіплялися і довели до такої розпуки, що вона втопилася у криниці. Присуд «Плуга»: оповідання моє ідеологічно не витримане. Чому? То ж була жива правда, реальний випадок із буднів нашого Жашкова. До глибини душі розчарувавшись у «Плузі», я подала заяву про вихід із цієї організації.

Це означало крах усіх моїх надій. Я немовби пустилась берега і поволі впадала в усе більшу прострацію. Весна й літо 1928 року були просякнуті гнітючими роздумами: що ж далі маю я робити? Копійок нема, підготовує мене сусідка-богомолка своїми пісними супами. Я ходжу з нею до Дарницького лісу по гриби, щоб хоч чим виправдати своє непотрібне нікому існування...

Та ось одного дня приходять до мене Юрій Будяк і каже: «Привіт від Сергія Володимировича і від усіх плужан!»

«Дякую, — відповідаю, — але я вже не член “Плуга”».

«Це нічого! Як ви тут? Я маю до вас справу. Прислав персонально для вас Пилипенко відрядження. Поїздіть по Україні, подивіться, послушайте людей, може, що напишете...»

«Я не маю за що...»

«Гроші дістанете: маєте ж відрядження...»

Читаю:

Пред'явниця цього, член Всеукраїнської Спілки селянських письменників «Плуг» тов. Гуменна Докія, їде на все літо цього року по Україні для всебічного вивчення життя й побуту с/г комун і колективів. Прохання до всіх громадських і державних установ допомагати тов. Гуменній в її роботі.

ЦК ПЛУГа (С. Пилипенко)

Як гарно прочитав мої мрії на відстані Пилипенко! А Будяк все умовляє: чого киснути ціле літо в Києві? Треба негайно їхати!

В момент моєї граничної розпуки Сергій Пилипенко знову подав руку, щоб витягнути мене з трясовини. Вдруге подав! Не знала я тоді, що це була переломна мить у моїй літературній біографії. Не знала й того, що не буде всіяна рожами моя життєва дорога, навпаки, самими шпичаками та багnistими вибоїнами. Але була це літературна дорога!

4

З насолодою потовклася два місяці по степовій Україні, трохи на Кубань заскочила. Після такої довгої київської стагнації я просто нетямилась у розкоші щораз нове бачити та чути. Все було неймовірно цікаве. Це була саме та курація, що найбільше мені потрібна, вона витягала з нетрів депресії й протрації.

А як приїхала до Києва, то й зажурилась. Ще ж ніколи не діставала я громадських грошей і повинна дати звіт за ті 80 карбованців, що вислав мені «Плуг». Я мушу своє справоздання написати й послати до «Плуга». А я ніяк не вмю реалістичного письма. Треба описувати, що бачила, а мені нудно описувати події та побут навіть у щоденнику. Там — самі думки, переживання, настрої, відрухи на щось, але нема опису, що саме вразило.

Під батогом «мушу» мучилась я, описуючи все, що побачила й почула в зразковій комуні «Авангард». Щось зліпила. Таке, що мені видалося геть безпомічним. «Та вже яке є, — потішала сама себе, — що ж, кращого не вдам...» А для заспокоєння сумління перед тим, як вислати до «Плуга», покликала Агату Турчинську й Марію Галич, прочитала їм. А вони кажуть: «Добре! Посилай!»

Дуже скоро отримала лист із «Плуга» від Миколи Дукина, який писав, що мій нарис «Листи із степової України» вже друкується і щоб я прислала дальші частини. Затим прийшов лист від Панова, що «письменники зустрічаються на вулиці, витягують з кишені ч. 10 “Плуга” і питають: “Читали? Та це ж цікавіше за «Бур’ян» Головка!” Дехто вам дуже заздрить... Робитеся популярною у всесоюзному масштабі...»

Тоді ж дістала листа і від Пилипенка. В одному нарисі я провела пряму лінію від козацтва Запорозької Січі до махновців як нащадків запорожців на тих самих землях. Переказувала захоплення цим рухом одного голови комуні, члена партії. Проте Пилипенко вилучив цю частину нарису, а в листі пояснив чому. Послання його були дружні, дуже товариські, без поучування. Читаючи, забуваєш, що він велика шишка на вершинах. Подумати: не тільки голова «Плуга», а й головний редактор Державного видавництва України, голова Науково-Дослідного інституту ім. Шевченка, відповідальний редактор провідного журналу «Червоний шлях», редактор численних інших журналів, голова редакційної колегії двомісячника літературознавства «Літературний архів» має час писати до мене, маленької кузки?

Невдовзі мене викликали на розширений пленум ЦК «Плуга», що було також знаком великої честі. «Ми подивимося на вас, а ви на нас», — писав А. Панів. На тому пленумі я мусила щось говорити. Виявляється, не все було таке приємне мені. Пилипенкові мої нариси були ідеологічно витримані, а партія і її «цадики» знайшли в них дуже небезпечні тенденції. Особливо присікалися

на цьому пленумові до вступної частини, зокрема до слів «по селах бродить привид голоду». Якийсь Сухино-Хоменко із культпропу ЦК партії почав мене в окремій кімнаті мучити за оце саме «по селах бродить привид голоду». Що я мала йому відповісти? Що нічого не вигадала? Що все бачила й чула на власні очі та вуха? Тоді мені було зауважено, що я політично безграмотна, що я в своїх нарисах виявила неспівзвучність із радянською дійсністю.

Далі пішло ще гірше. Після несподіваного блискавичного злету мене було кинуто в «геєну огненну». Річ у тому, що я в нарисі зачепила стовпа московської літератури Федора Гладкова, зловивши його на русифікаторстві у комуні. Знялася сварка, посипалися протести, спростування, виступили в пресі сам Гладков («Проказы тети Хиври»), цеківський погромник Андрій Хвиля, якийсь присяжний комсомолец М. Сумний...

У тому ж році згадував про мене й генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор ось у такий спосіб: «Нещодавно в одному журналі я прочитав твір одної української письменниці. Збудовано твір у формі листа до товаришки, й у ньому розповідається, як сама письменниця сидить коло Ненаситця і думає, що скоро буде збудований Дніпрельстан і що скоро вода залле цю місцевість... І сум обгортає її, коли вона думає про життя селянське. Кінчає свій твір письменниця такими словами: “Тут, на камені, якось не віриться, чи була революція, чи ні. І невже вона відбилася на селі тільки тими облигаціями, викачкою хліба, самообкладанням, прокльонами...” Ось як уявляє собі ця письменниця революцію на 11-му році Радянської влади.

Ми повинні утворити для молодих письменницьких кадрів якнайсприятливіші обставини, вчасно допомагати їм, вчасно направляти їх. Адже більшість наших письменників тільки тепер формується. Це молодь, яка потребує доброго керівництва, уваги, товариського підходу. Є в нас критичний журнал “Критика”... Ми самі повинні допомогти нашим кадрам пролетарських і селянських

письменників викорінювати хибні настрої, ми повинні їм допомагати вчитися, виробляти виразні політичні погляди...» (Газ. «Пролетарська правда», 8 січня 1929).

Я навела цю просторну виписку, бо це потрібно для дальшого. З неї видно, що С. Косіор читав мені «патер ностер» за політичну безграмотність.

І хто ж підсумував цю веремію? Сергій Пилипенко своєю статтею «В чім помилка Д. Гуменної?» («Плуг», ч. 1, 1929). Це був третій раз, коли «папаша» подав мені помічну руку, виступивши на мій захист з усім своїм авторитетом. Відтоді почали мене називати «Пилипенкова вихованка», хоч я один-єдиний раз мала з ним коротку розмову сам на сам.

5

Відбулася вона в Москві. Десь у тому часі, коли влітку група плужан їздила до Москви на якийсь з'їзд російських селянських письменників. Група складалася із Пилипенка, Паніва, Минка, Штангея, здається, Лукина. І мене взяли.

Як казенно й непривітно було на тому з'їзді! Після перших нудотних засідань я перестала там висиджувати, а більше ходила по музеях.

Москва видалася мені середньовічним азіатським містом із вгрузлими в землю будиночками, вузькими стінами, Василієм Блаженим. Будучи завжди безгрошівна, я звикла ходити всюди пішки. В Москві я блудила, виплутувалась якимось, за що Пилипенко називав мене «свята провінція». Чому я згадую це? Бо хочу подати одну коротку розмову, що відбулася саме в цьому оточенні.

В перервах між з'їздовими справами й одвідинами музеїв я, навіяна промовама про великі державні сільські господарства (радгоспи), про великі земельні масиви на місці колишніх магнатських латифундій, сказала Пилипенкові: «То це ж державний капіталізм, а не соціалізм!» Пилипенко всміхнувся, але не заперечив і не підтвердив, а тільки мовив: «Але про це не час тепер

говорити». Я ж завела цю розмову, щоб він мені, політично неписьменній провінції, вияснив, у чому я помиляюся.

Пригадую цей епізод, щоб зілюструвати, що Пилипенко знав мій хід думок, «неспівзвучний із радянською дійсністю», а все ж ставав на мій захист у критичних ситуаціях.

6

Наступного літа Пилипенко вирішив забрати мене до столиці у Харків, щоб я там набралася політичної мудрости. А що я не мала де притулитися, то перші дні жила у помешканні Пилипенків. Потім перейшла на Холодну Гору, бо там виявилася вільною кімната Сави Божка, який у цей час перебував десь на Херсонщині.

Щоб я мала за що існувати, ДВУ постачало мене рукописами для редакції мови. Крім того, Пилипенко взяв до друку мій нарис «Стрілка коливається». Вже було опубліковано повість «Кампанія». Окремою книжечкою виходив нарис «Ех, Кубань, ти Кубань хлібородная...» Це якраз була й Пилипенкова ідея, що Кубань — частина України. Нариси «Листи із степової України» також були в проекті до видання окремою книжкою. Я почала помалу включатися в активне літературне життя.

Але недовго так було. Саме тоді забушувало торнадо на самих верхах партії. Я нічого про те не знала. Та і як могла знати, коли самі члени партії не були в курсі справ, а жилися чутками. Тоді на всіх зборах проробляли «ухильників від генеральної лінії партії». В тому числі й Пилипенка як «правого опортуніста». А щоб цілком знищити Пилипенка, всередині «Плуга» була створена комсомольська секція під назвою «Трактор» (до неї ввійшли В. Гавриленко, В. Кучер, Я. Солодченко, М. Жовтобрюх, П. Дорошко, К. Сторчак та ще якісь). От ці жевжики взялися валити Пилипенка, вишукувати його вразливі місця, щоб по них гатити. І яка ласа пожива їм трапилась!

«Кого захищає С. Пилипенко?» — запитує промовистий заголовок колективної погромницької статті,

натякаючи на статтю Пилипенка «В чім помилка Д. Гуменної?». Одночасно щоб розказати, кого захищає Пилипенко, в журналах, газетах з'явилася злива наклепів, на всіх «викривальних» зборах зарядило про «куркульську агітаторку», «рупор дрібної буржуазії», «куркульську агентку в літературі», «буржуазну націоналістку, що тихою сапою пролізла у радянську літературу». Все це про мене! «Про неї ще Косіор казав!» Ось така-то «вихованка Пилипенка!» «Вимагаємо, щоб Пилипенко відповів, кого він захищає». «Проробляли» нещадно й те, що з благословення Пилипенкового колись друкувалося («Листи із степової України», «Ех, Кубань...», «Кампанія»), насичуючи кожен рядок «проробки» отруйною піною політичних інсинуацій.

Я була така розчавлена отим щоденним цькуванням, що впала в отупіння і нічого не сприймала. Не то що не боронилася, а навіть не читала всієї зливи напасті. Тільки складала, якщо попадеться під руку.

Що мною гатили по Пилипенкові, я розуміла, але чому нищили Пилипенка, не могла втямити. Пояснив мені Сава Божко, якого викликали з Херсонщини. Пояснив він так: йде великий бій на самих верхах, між Скрипником і Косіором. Пилипенко — прибічник Скрипника, а Хвиля — виконавець волі Косіора. Щоб знищити Скрипника, б'ють по Пилипенкові й його «широкому кожухові, де він пригрів таких протаскувачів куркульської контрабанди, як С. Божко, Д. Гуменна, Г. Яковенко...»

Божко оповідав мені, звичайно, складніше, партійним жаргоном, але я вловила лише схему. Так я, політично неписьменне боже теля, ні сном ні духом не відаючи, що, описуючи правдиво дійсність, «наклеплюю на радянську дійсність», потрапила я в саму гущу політичної центрифуги. А за собою невільно втягнула й Сергія Пилипенка, провина якого полягала в тому, що він був доброю людиною, багато разів простягав мені руку помочі, не озираючись на свою партійну кар'єру. Бо що там такого було в моїх учнівських нарисах, які так розтривожили більшовицьких верховодів?

* * *

В широкому діапазоні тих, кому допомагав рости Пилипенко, моя ж частина мікроскопічна, якщо пам'ятати, що з-під його руки вийшло чимало славних імен. Де починали пробувати свої сили А. Головка, В. Сосюра, П. Панч, Анатоль Гак, Ю. Лавріненко, С. Божко, В. Мисик, І. Сенченко, В. Гжицький, В. Минко, С. Бента інші? Де мали аудиторію дозріліші письменники, щоб перевірити на слухачеві, що вони написали? У «Плузі» і тільки в «Плузі»! Тому я здивована й зніяковлена, коли чую, що деякі письменники, які з повним правом можуть називати себе Пилипенковими вихованцями, тут, на еміграції, начебто соромляться, що були плужанами. Навіть часом хвидають «Плуг» як щось недостойне. Ніяк не можуть вибратися з полону вживаних за літературної дискусії 1925–1926 років жаргонних виразів, не розуміючи, що то були просто бойові кличі в запалі «літературної війни». Не усвідомлюють тієї об'єктивної дійсності, що Сергій Пилипенко — маєстатична постать організатора тодішнього літературного процесу.

Хто, як не «папаша» Пилипенко, постачав кадри для «олімпійців»? У той час, як кілька рафінованих інтелігентів із засвоєним ще в дитинстві багажем освіти і чужих мов укладали високомудрі теорії вибраного геніяництва, на заклик Пилипенка посунула з найглухіших сіл молодь «із возами віршів, що риплять до города по великому тракту», із «лантухами оповідань», з бажанням хоч у дорослому віці навчитися чужих мов. А Хвильовий вимагав, щоб ця молодь з пелюшок була блискуче освічена, «інтелектуально виключна». Хвильовий не хотів розуміти, що потрібен і такий етап, як «літературний лікнеп». А Пилипенко розумів і не глушив відразу по голові невмілого новака, а по-батьківськи проводив від щабля до щабля. Це були дві настанови: у Хвильового — «дайош» вселюдське мистецтво, а в Пилипенка — спершу виростімо українське, а вже з нього пустять паростки вселюдського.

Що Хвильовий у запалі полеміки «хапався за клинок романтичної шпаги» і сипав своїми «хохляндіями» та «просвітянськими колодами», це зрозуміло. Але незрозуміло, чому упорядник антології «Розстріляне відродження» Ю. Лавріненко подав тільки одну частину такого важливого явища в історії української пореволюційної літератури. Пилипенко — **ТАКОЖ РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ**. І цим замовчанням другої половини дискусії викривлена вся картина, вийшло криве дзеркало.

Більше того, упорядник у своїх примітках покірно вживає ті самі звітрілі й вицвілі штампи, де тільки в глумливий спосіб згадує Пилипенкове дітище. Як-от: «Обмежена провінційністю просвіти масова організація “Плуг”» (стор. 811); «нещасливий псевдотеоретик псевдолітературної організації “Плуг”» (стор. 953); «Мисик хоч формально належав до масової організації “Плуг”, але фактично був привітаний як свій у елітарних групах» (стор. 350)... А Лавріненко ж і сам вийшов із школи «Плуга», яку називає «школою ліквідації неписьменности» (стор. 811).

Кому не ясно, що всі учасники літературного пореволюційного процесу належать до пантеону, який різноманітними барвами виграє в тодішній веселці напрямків і пристрастей навколо літератури. Для чого його збіднювати? Нам і наступним поколінням потрібні і Хвильовий, і Пилипенко, і Зеров, і Лавріненко. Усіх треба залишити у тому пантеоні, хоч якими дивовижними не видавалися б тепер деякі їхні твердження.

Наприклад, що за хвилююча проблема «масовізм чи олімпійці»? На це є стара-престара відповідь: «Багато званих, та мало вибраних». Річ в тому, що коли б не було багато званих, то не було б з кого вибирати на «олімп». І хто міг би сприймати твори «олімпійців», коли «навкруги» шуміла б тайга «азіятської хохляндії» і темніла «малоросійська ніч»? Саме Пилипенко виконав велетенську роботу — ПЛУГОМ зорав цілину, «в кожному селі» творив філії «Плуга», де й вироблялись смаки, вербувалися читачі новель Хвильового і сонетів Зерова.

Це був нижчий етап, але без нижчого щабля не ступиш на вищий.

Я навіть думаю, що теперішні вершини (Л. Костенко, І. Драч, М. Вінграновський та інші) є урожай вселенської Пилипенкової оранки. Ті плужани, що не виявили достатнього таланту, щоб залишитися в літературі, стали простими вчителями і засіяли свою святу любов до літератури в душі своїм учням, котрі на сьогодні стали вже зрілими талантами.

Хвильовий, «хапаючись клинка романтичної шпаги», міг не помічати цього, бо був сам частиною тодішнього процесу. Але чому так необ'єктивно, без корективи часу повівся упорядник антології, позбавивши її літературної силуетки такої маєстатичної постаті РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ, як Сергій Пилипенко? Блакитному, організатору «Гарту», що вмер своєю смертю, упорядник приділив сім сторінок. А Пилипенкові, хто боровся за українську літературу 10 років і за це був закатований у льохах НКВД, — жодної сторінки! Невже над Ю. Лавріненком і досі тяжить закостеніла шкаралуца формулок 50-літньої давности? Чи, може, не наважився осоромитися «пилипенківщиною» в очах якихось заокеанських «олімпійців»? А саме він є один із тих, хто міг би подати багато яскравих і плідних спогадів про свого наставника Сергія Пилипенка.

1972 р.

Марія Романівська

ПЛУГАТАР УКРАЇНИ

Тепер, у наші часи, звернення «Папаша» звучить буденно, навіть фамільярно. Але колись на вустах у нас, письменників-початківців, звучало зовсім по-іншому. В цьому прізвиську було все: тепло, батьківська підтримка, людяність, товариськість. Одне слово, міцне плече тата, на яке можна було спертися і не боятись нічого...

Не боятись ані тернів, ані камінців на обраній стежці до літератури...

Коли згадую Папашу, себто Сергія Володимировича Пилипенка, мені уявляється зимовий вечір на площі Рози Люксембург. Сяють вогні Харкова. Засліплюють вітрини магазинів, ліхтарі кінотеатрів. Мерехтять блакитні іскри трамваїв. У вухах переливаються мелодійні передзвонювання, вигуки візників, що мчать на санках, сирени машин, гомін перехожих. «Музика великого міста» така принадна, люба для молодих селюків та провінціалів, які приїхали сюди в жадобі до знання.

Весело танцюють сніжинки у світлі блискучих вікон високого будинку... Розчиняються і зачиняються важкі двері. І в тому вирі світла, блиску сніжинок я бачу високу кремезну постать. Це Папаша «Плуга», він живе з родиною — матір'ю, сестрою та молодшим братом — тут, у Селянському Будинку, де кожного понеділка відбувається літературний вечір. Для нас, молодих плужан (найстаршому навряд чи сягало за двадцять), Папаша здавався не тільки мудрим, а й старим, хоч йому, певно, було тоді не більше 30–32 років.

Цьому, щоправда, імпонувала його зовнішність Папаші, весь її стиль, відповідний проводирю армії селянських письменників.

...Я бачу високого, плечистого чолов'ягу в смушковій шапці, у широкополому кожусі з сірою отороччю, у важких чоботях. З-під шапки видніє мужнє обличчя з гордо викресленим носом, чорними вусами над випнутим, різким, роздвоєним підборіддям. Очі за окулярами дивляться доброзичливо. Але все обличчя суворе і голос грубий, як і належить мудрому Папаші.

— Прийшли на вечірку? Маєте новий вірш?

— Так от... Якщо ухвалите, може, у «Літературу та мистецтво» дати?..

— Що ж, дамо Коцюбі. А як музичні справи?

— Та ось прийняли до музичного технікуму.

— Угу. А з життям як?

— Та мешкаю в одній тітоньки. Земляк-студент улаштував. Вода капала з стелі, а тепер замерзло. Обіцяють кращу квартиру в швачки... За малюнки на платтях буду жити...

— Ого, а ви вмієте?

— Трохи... Я все вмію.

— Ого, ну заходьте. Може, чаю з цукром вип'єте...

Літня жінка з чорними бровами та короною сивого волосся над чолом гостинно запрошує сідати за стіл. За нею, усміхаючись, виглядає висока, така ж чорноока, тільки зовсім молоденька дівчина — це мати й сестра Сергія Володимировича. Мати працює тут, у будинку, кастеляншею, дівчина — у редакції друкаркою...

Я, запевняючи, що дуже сита, все ж заходжу і п'ю чай. Вся моя увага, звичайно, належить Папаші, який у сусідній кімнатці-кабінеті про щось радиться з Остапом Вишнею та молодим художником, що його всі звать Сашком. Гомонять, сміються.

— Будемо записувати збори, — усміхається Сергій Володимирович. — Запросили стенографістку.

— А де ж вона? — запитую я, а сама вже хвилююсь. Вірші, які я збиралась читати, замовкають, ховаються в голові — адже у нас є й критик, нещадний, сердитий Савка Божко.

— А ви, Марійко, й не пізнаєте, де стенографістка, — каже Вишня, — бо вона у штанях.

В штанях? Інтересно й ще страшніше. У мене на оці саме оселився ячмінь, і ходжу я з зав'язаною на оці хустинкою... Ячмінь цей починає нестерпно боліти, сіпати... А може, ще нагодиться справжній критик, наприклад суворий, гострий Коряк... Страшно!

— Я не буду виступати, — заявляю я. — У мене ячмінь...

— Бачите: пережитки, відсталість жіноча, — іронізує хтось. — Марійка боїться, бо знає, що з хустинкою видається некрасивою...

Я не ображаюся: нас у «Плузі» лише троє дівчат. Хлопці люблять кепкувати над нами, проте загалом поведуться надзвичайно ввічливо, шляхетно... Але я вирішую, що справді хтось може подумати, ніби я через свій поганючий ячмінь не хочу виступати...

— А от і ні! — кажу я. — Виступати я буду!

— Чудова натура для етюда, — бурмотить Сашко-художник; цю фразу я збагнула значно пізніше.

Раптом у двері вривається некрасивий, але кремезний юнак. З убогого, куцого, блаженського піджака визирають червоні від морозу руки. Русявий чуб завивається задекикувати, і на вилицюватому обличчі стільки жвавості, гумору, життя... Він сипле словами, як небо сніжинками.

— Ви розумієте, Сергію Володимировичу, ми щойно де з ким говорили про міщанські смаки...

Слова вилітають з рота юнака, як кулі з кулемета.

— Індустріялізація плюс електрифікація знищать міщанство, оцей проклятий пережиток капіталізму. А от він, що порпається в античній історії, запевняє: пережитки тривкі, і вони не зникнуть. Я гадаю, що дехто сам трохи здає...

— Що-о? — грізно лунає з-за його спини.

Ми сміємося. Нам відомо, що один з нас, теж студент, збирається одружитися з дівчиною, в якій батьки мають

затишну квартиру з серветочками та пиріжками. І дехто вже боїться, щоб наш товариш не набрався «міщанства»...

Сашко Копиленко продовжує торохтіти:

— Індустріялізація плюс електрифікація знищать багато міщанських пережитків і забобонів. — Він помічає пильний погляд Сергія Володимировича на своїх закоцублих руках і додає: — Ну, хіба не пережиток буржуйські шуби, які не пропускають цілющого морозного повітря?

Тут Папаша сердиться. Ми всі бачимо, як він червоніє, його чорні вуса починають смикатися.

— Досить, — каже він. — Досить розводить мені ліvizну. Я сказав, значить так і буде... А зараз всі до залу. Чуєте, вже зібрався народ.

Дискусію про забобони скінчено. Слово Папаші — закон. Нічого не вдієш. Наш Папаша з характером. Зламати його важко. Та коли й поміркуєш, завжди розумієш, що в більшості випадків правда за ним. І тут дехто, і я в тому числі, розуміє, в чому річ. У Копиленка нема зимового пальта. Папаша ухвалив купити йому пальто. Сашко довго сперечався. Папаша переміг.

Ми йдемо до залу, де вже зібралась молодь, і все йде як по нотах. Ніде нема великої реклами, кричущих афіш, а зійшлося люду сила. Все студенти. Вони нічим не відрізняються зовні від молодих письменників... Їх єднає палка любов до літератури...

Починається чергова вечірка «Плуга». І розпочинає її Папаша, ставши своєю монументальною постаттю на сцені. Так, це його організаторський талант зібрав цих юнаків та дівчат і веде їх далі у хвилях стрімкого літературного процесу. У хвилях цих багато камінців, піску, і його міцна рука вміло відкидає їх геть... Всі знають, скільки здібних письменників допоміг виростити «Плуг».

Я, ніби сьогодні, пам'ятаю той вечір, один із багатьох вечорів «Плугу» — «типовий вечір», стенограма якого в майстерному переказі Остапа Вишні опублікована в першому альманасі «Плуг». Остап Вишня писав, а Сашко Довженко малював шаржі. Ми ще не знали тоді, що це

таке, але бачили збоку веселу пару, Вишню й Довженка. Час від часу до них навідується і Пилипенко, і вони тоді стиха регочуть.

Пам'ятаю, хтось читав свої вірші... Про ходу трактора на незорих ланах. Зараз важко повірити, що тоді трактор у полі сприймався, як космічний корабель у космосі... Я читаю свої «Золоті рейки», і Довженко малював мене з пов'язкою на оці... А смішний виступ якоїсь учительки, який занотовує Вишня, був насправді. У «Плузі» панувала широка демократія, запроваджена Пилипенком, і майже нікому не відмовляли в слові. Отож, дали слово вчительці з Західної України, і вона виливає свою душу літературній молоді.

Виступали критики... До нас часто-густо заходили професори від критики — невгамовний Володимир Коряк і витриманий, ерудований у всесвітній літературі Яків Мамонтов. Вчаться критиці й молоді, наприклад Сава Божко чи Антон Дикий. Ці хибують на вульгаризаторську теорію критики — вони б'ють по лобі...

Хтось із них, чи Сава, чи Дикий, робить зауваження на трибуні «Плугу», що виступають «інтелігенти»... І, як зараз пам'ятаю, підводиться постать Папаші, він поправляє збори і зауважує закрутникам.

— А хто був Ленін? — гримить його голос. — Інтелігент... Як можна хворіти на лівацькі настрої? Так, ми приймаємо до наших письменницьких лав нащадків старої інтелігенції. І у нас росте молодь нова...

Ми розходилися. Я живу дуже далеко, у мене вбога чумарчина і хвора нога. Та хлопці часто відвозять додому візником. Цього разу мати голови «Плуга» запрошує мене заночувати у їхній квартирі.

Я довго не можу заснути і пошепки розповідаю сестрі Сергія Володимировича всі новини нашого «Плугу»... Через щілину у дверях блимає зелена лампа...

— Що ж не спить Папаша?

І тут дізнаюся — він не спить, щоб допомогти нам: мені і ще декому з хлопців... Живеться нам, студентам, ще не солодко. Аби підтримати нас, Сергій Володимирович

дає нам роботу — переклади... Не можна сказати, щоб наші переклади були бездоганні. І ось Сергій Володимирович сидить уночі, терпляче виправляє наші переклади, переписує інколи цілі сторінки... А ми... одержуємо гроші...

Він таки любить нас, своїх дітей, Папаша Пилипенко. Він віддає нам весь свій вільний час. Дехто пробував висловити думку, що творчий доробок Пилипенка бідний, мовляв, що там короткі баєчки. Тепер ми знаємо, які хороші були у нього прозові речі, та їх ніколи було йому завершити...

Удень Пилипенка можна було бачити як невтомного редактора «Селянської правди»... Потім він пише свої численні статті... Роками точиться двобій поміж Пилипенком і ваплітянами, зокрема Хвильовим.

Та де ж взяти час для власної творчої праці? Адже «Плуг» з своєю літстудією — це теж його, Пилипенка, творча робота. Він хоче, щоб його плужани зростали добре освіченими, здібними, ентузіастами, апостолами соціалізму й майбутнього комунізму. До того ж треба піклуватися про них, щоб вони росли людьми гуманними, фізично й морально здоровими...

І майже всі дні після праці в редакції Сергій Володимирович віддає своїй «родині».

Вже наприкінці робочого дня плужани сунуть до свого Папаші в редакцію... Копиленко в новому пальті хвалиться, як він закінчить своє оповідання. Сосюра — полум'яний юнак — приходиться зі своєю дружиною, «Золотим ведмедиком» — він співець червоних ешелонів.

Сьогодні Папаша влаштовує і собі, і нам відпочинок: ідемо до театру. Перед тим ми гуртом завертаємо з Папашею до «льоху» навпроти редакції пити пиво. Туди приходять і меткий красень поет Валер'ян Поліщук, і Грудина — режисер театру. І, звичайно, вся «малеча» — Панч, Сенченко, Копиленко, Кириленко і багато інших.

Сергій Володимирович знає, що наша студентська їжа небагата, і дає змогу «дітям» чогось перекусити і випити по кужлю пива.

За столиком дискусії, літературні новини, Валер'ян Поліщук написав нового вірша про безпритульного хлопчика — «Пацанок», він хоче прочитати його в понеділок.

«Березіль». Театр, де схрещуються шпаги режисерів, завлітів, теоретиків театрального мистецтва, де Лесь Курбас у творчих пошуканнях ганяє Джіммі Гіггінса по конструктивних драбинах і створює зовсім новий український театр, де пізніше звучать «Дев'яносто сім» Куліша й «Маклена Граса».

Сьогодні ми відпочиваємо і щиро регочемо від дотепної, витонченої комедії Гольдоні «Господиня готелю». Як це добре, що Папаша пригощає нас і театром, та ще й у таких затишних ложах!

В антракті входить і він сам після того, як підписав передовицю в газеті. Папаша всідається між нами, спирається на чиєсь плече і каже:

— Щось я замерз на вулиці. Як же хороше спертися на чиїсь гарячі плечі!

— Як же хороше, що за плечима у нас стоїть такий хороший чоловік...

1968 р.

Григорій Костюк

СЕРГІЙ ПИЛИПЕНКО

Це одна з найсвітліших і найзаслуженіших постатей на тлі культурного й літературного життя України двадцятих років. Крім епізодичних зустрічей, я ніколи близько не співпрацював з Сергієм Володимировичем. Більше того — в роки гарячої літературної дискусії я був активним прихильником Хвильового, а не Пилипенка. Але це анітрохи не зменшувало моєї пошани до Сергія Володимировича. У моїй свідомості уклалося розуміння, що це — люди одного покоління, однієї епохи й мети, але різного психологічного складу, різного темпераменту й таланту. Те, що робив тоді для утвердження української культури С. Пилипенко, того не робив і не міг робити Хвильовий. І навпаки.

Вони йшли відмінними шляхами й відмінними кроками, але йшли до однієї мети. Пилипенко не був дипломованим ученим, але, як директор наукової установи, зробив усе, що можна було в тих умовах. Він сам фактично підбирав кадри аспірантів, уважно приглядався до кожного обдарованого студента ІНО, до кожного, хто мав нахил до наукової праці. Його заходами та за підтримкою такого ентузіяста й енциклопедично-освіченого книгознавця, як проф. Павло Тиховський, Пилипенку вдалося створити значущу наукову бібліотеку й згуртувати цінний архів. За його редакцією інститут видав статечні неперіодичні збірники «Архів», де опубліковано багато й на сьогодні вартісних матеріалів і документів. Завдяки його старанню й ініціативі при інституті створено мистецьку галерію, де зосереджено цінні твори образотворчого мистецтва. З його ж ініціативи в залах інституту 1932 року відкрито знамениту виставку «15 років

художньої літератури УСРР», де зібрано надзвичайно рідкісні й, здавалося, назавжди загублені публікації. Ця виставка була ще знаменита тим, що ілюстрована численними портретами українських письменників і культурних діячів. Взагалі це була свого роду єдина об'єктивна виставка, де були нормально виставлені такі твори, які з пізніших виставок зникли назавжди.

Сергій Володимирович був людиною сміливою й незалежною, принциповою і чесною. Пригадую один епізод із нашого інститутського життя. Була якась нарада керівництва з аспірантами. Говорив Сергій Володимирович. Не пам'ятаю, чи то було вступне слово, чи доповідь з якоїсь нагоди. Говорив він, як завжди, спокійно, без патосу, без пропагандивних фраз. Речево, по суті. В контексті його слова вплелася фраза про побудову соціалізму. Розвиваючи думку, Пилипенко сказав приблизно так:

— У пресі й виступах ми часто чуємо, що соціалізм у нас уже побудовано й ми переможно прямуємо до вищої стадії людського буття — комунізму. З пропагандивного боку це твердження має свій сенс. Але з наукового погляду для кожного вченого, хоч трохи обізнаного з марксизмом, ясно, що соціалізм в нас не побудовано, що ми творимо тільки перші основи для його побудови, робимо перші кроки, прямуємо до нього.

Сказавши це так, ніби між іншим, він далі продовжував своє слово. Уже на ті часи це був вияв нечуваної відваги і чесности. Всі ми знали, що цю «качку» про «побудований соціалізм» пустив гуляти сам Сталін. Всі розуміли, що це нечуване дурисвітство, яке може собі дозволити тільки диктатор у рабському суспільстві. Але ніхто не мав відваги про це сказати голосно. А Пилипенко сказав!

Коли він скінчив, із групи ортодоксальних комсомольців, що практикувалися на виловлюванні «гріхів» наукових співробітників, підвівся такий собі аспірант Юрченко і, не дивлячись ні на кого, мовив:

— Твердження тов. Пилипенка, що в нас соціалізму ще не побудовано, що це лише пропагандивне гасло, що ми робимо лише перші кроки до побудови соціалізму,

є в кращому випадку помилкові, а в гіршому — антипартийнi. Вони не відповідають тим настановам, які дає нам партія і тов. Сталін.

Сергій Володимирович устав і спокійним голосом, по-сміхаючись, сказав:

— Юрченко, ви вже за п'ять хвилин науковець. Раджу вам, як член партії, навчіться все ж таки розрізняти пропаганду від науки.

Засідання наше закінчилося. Ми розійшлися ніби спокійно. Але я був певний, що про цей епізод відповідні органи були негайно поінформовані, що та інформація належно занотована в таємну Пилипенкову справу й буде пригадана тоді, коли це стане потрібно.

У другій половині 1933 року, коли розгром Інституту ім. Шевченка було завершено, коли застрелились один за одним Хвильовий, Скрипник, директор педінституту М. Гаврилів, коли заарештували Досвітнього, Річицького, зайшов до мене Сергій Володимирович. Чи в якійсь справі до видавництва (якраз тоді вийшла чи друкувалася там його книжка «Анекдоти старого редактора»), чи просто, щоб трішки розрядити наболілу душу. Зайшов, поклав течку на підлогу, сів, поглянув на мене своїми розумними карими очима і сказав:

— Ну, то можете мене привітати...

— З чимось добрим, Сергію Володимировичу?

— Добрим... Я не тільки вигнаний з інституту, я вже й... безпартійний громадянин!

Я розгублено дивився на нього й не знав, що сказати. Збентежено питаю:

— Що ви кажете? Коли?

— Оце щойно... Викинули... П'ятнадцять років був... Воював... Життям ризикував... Готовий був умерти... бо вірив, що це для добра людей, для щастя мого народу, для України... І, виявляється... я — контра... Хочуть, мабуть, викинути з життя... Але з літератури не викинуть... Ніяк! — закінчив він свій сумний монолог.

Я сидів приголомшений і не знав, що сказати. Та й що міг сказати я, порівняно людина молода, без партійного

і політичного досвіду, старому революціонерові, дійовому офіцерові (штабс-капітану) Першої світової війни, учасникові повстання проти німецьких окупантів 1918 року, бойовому полковнику в війні з заклятим ворогом українського народу Денікіним? Нічого. Десь у глибині душі я гостро відчув, що це — удар по мені і багатьох-багатьох таких, як я, що це — трагедія цілого покоління, що виростало й утверджувалось під впливом авторитету Сергія Володимировича Пилипенка. Я сидів, кліпав очима і мовчав. Потім щось мимрив, що так не може бути, що справа буде з'ясована і все піде на краще.

Сергій Володимирович слухав мовчки. Потім коментував події, але я вже того не запам'ятав. У моїй голові був хаос і шум. Нарешті він устав, попрощався й пішов. Пішов — навіки.

Незабаром його заарештували. Відібрали не тільки свободу, але й, як він передбачав, життя. Те, що після реабілітації 1956 року в радянських довідниках дата його смерті позначена 1943 роком, то звичайний камуфляж убивців. Чомусь багато українських діячів і письменників, заарештованих на початку 30-х років, зв'язки з якими були або відразу, або після 1937 року обірвані, раптом після реабілітації всі почали «вмирати» у 1942–1944 рр. Звичайний абсурд. Я більше вірю тим переказам, які ходили серед харків'ян відразу після арешту і слідства над Пилипенком. Його вбили під час або відразу ж після слідства, як убили Ялового, Досвітнього, Річицького та інших, що не схотіли схилити своєї голови перед катами.

1987 р.

Анатоль Костенко

НА РОЗПУТТІ ВЕЛЕЛЮДНІМ

Коли згадую Сергія Пилипенка (а згадую його дуже часто!), то рядом завжди зринає і постать Миколи Хвильового. Ні, вони не були друзями, не були й однодумцями в питаннях про розвиток української літератури й культури. Формально вони дотримувалися полярно протилежних поглядів щодо шляху, по якому мала простувати Україна до своєї мети. Не треба забувати, що йдеться про середину 20-х років, коли ще молода національна інтелігенція, покликана бурхливими подіями 1917–1920 років, була повна сили і віри в «червону романтику». Вони обидва без оглядки поринули у вир революційної боротьби, відстоюючи її свободу перед навалюю білих армій.

Сергій Пилипенко, повернувшись із фронтів Першої світової війни в чині капітана, був призначений комбригом Червоної Армії, вів успішні бої проти денікінців та білополяків. Микола Хвильовий теж був у перших лавах борців — командував загоном Червоної гвардії, а потім став командиром червоноармійської бригади на Лівобережній Україні.

Я навмисне вдаюся до зіставлення цих двох постатей в нашій літературі, ба навіть історії, першого п'ятнадцятиліття після перевороту в 1917 році. Адже обидва вони плекали ідею вільної України, обидва боролися за неї в смертельнім бою, обидва вийшли переможцями із нього. Коли ж стали рушати в майбутнє, то виникла дилема: якою саме дорогою іти? Мета в них була єдина, вірність їй вони уже довели, але шляхи до неї розійшлися. Хвильовий закликав орієнтуватися на Захід, бо лише європейська цивілізація і її науково-технічна база, казав він, може бути благотворним прикладом для національного

культурного розвитку України. Сергій Пилипенко дотримувався іншої думки. Він рішуче виступав проти орієнтації на Європу, бо то, мовляв, культура буржуазна, експлуататорська, вона ворожа для знедоленого трударя, який буде соціалістичне суспільство.

Спалахнула гостра дискусія, яка з часом набула жорстокого характеру, особливо тоді, коли до неї підключилася партійна верхівка — Сталін і Каганович. Ці двоє скористалися цією дискусією для здійснення своїх людожерських замірів.

Я добре пам'ятаю цю трагічну за своїми наслідками полеміку. Ми, вузівська молодь, з хвилюванням стежили за нею і боляче переживали за обох наших улюбленців. В моїх очах, в моему розумінні то були справжні барди революції. І яке велике щастя було не лише побачити віддалік Сергія Пилипенка, але й поговорити з ним якусь хвилинку.

По закінченні Полтавського ІНО у 1931 році я подав заяву про вступ до аспірантури Київської філії Інституту імені Шевченка. У вільний час поїхав до Харкова на свято відкриття першого в Союзі тракторного заводу. Там дізнався, що на наступний ранок призначено вступний колоквіум в аспірантуру інституту в Харкові. Тобто на цілих два тижні раніше, аніж у Київській філії.

Пішов я до вченого секретаря Коронного і спитав, чи не можна б мені завтра скласти ці іспити, бо, мовляв, сталися непередбачені перешкоди для поїздки на колоквіум в Києві, куди я подав документи. Коронний відіслав мене з цим проханням до директора інституту академіка Багалія Д. І. А той мене спровадив до свого незмінного заступника Сергія Пилипенка. «Папашу» я знайшов у його кабінеті. Він і ще двоє стояли біля книжкової полицки і про щось жваво розмовляли. Я повернувся до виходу, щоб не заважати, але Пилипенко зупинив, запросив сісти і хвилинку почекати. Його я впізнав з першого погляду — такий же, як на фоторепродукціях у газетах та журналах і в дружньому шаржі Олександра Довженка. Поки він розмовляв з тими двома, я вглядався в нього

із захопленням. Адже це був той знаменитий фундатор Спілки українських селянських письменників «Плуг», яка вважалася найчисленнішою серед кількох інших літературних угруповань. Всі ми знали, що більшість видатних письменників починали свою творчість під добротворною пилипенківською свиткою.

Культурно-літературне життя першого десятиліття по закінченні громадянської війни відбувалося на Україні, зокрема в її тодішній столиці Харкові, за найактивнішої участі Сергія Пилипенка. Недарма ж і величали його «папаша», хоч своїм віком він не переважував того письменницького загалу, що його оточував. Пилипенко був ніби нянькою в літературному середовищі, людиною доброю, подільчивою. Варто нагадати, що він віддав свою єдину кімнату Павлові Тичині, коли той перебрався до Харкова, а кутка свого не мав.

За дві-три хвилини він підступив до мене. Коли я виклав свою справу, а вчений секретар підтвердив, що заява моя з відповідними документами і вступною літературною роботою справді перебуває в Київській філії інституту, Пилипенко поцікавився, хто підписав рекомендацію. Дізнавшись, що професор Оглоблін і доцент Циганенко, він сказав:

— Гарзд. Думаю, Циганенко знає, кого рекомендувати. Ми з ним давні знайомі, колись разом нюхали денікінський порох... До речі, чому ви подали документи в Київ, а не одразу до нас?

Я це відверто пояснив тим, що дуже люблю Київ ще з дитинства, коли прочани з мого села Балаклії, відвідавши те святе місто, розповідали безліч осяйних легенд.

— Вас вабить романтика старовини, — сказав він. — Це добре... Отже, приходьте завтра у всеозброєнні о шостій вечора.

Повертався до студентського гуртожитку «Гігант», а перед очима стояла брва постать Сергія Пилипенка: стрункий, підтягнутий, з суворими рисами фронтовика, але без найменших ознак командирської погорди на обличчі. Здавалось, це козак зійшов з гравюри XVII сторіччя...

Наприкінці 1931 року побачив я Пилипенка вдруге, коли він приїздив до Києва у справах інститутських, а одночасно й плужанських. На той час і я вже був у «Плузі». Голова Київського відділення Косарик Дмитро зібрав нашу невеличку групу в будинку Галаґана на Фундуклеївській, де містилася філія Інституту Шевченка. Пилипенко провів із нами бесіду, дуже цікаву, але й дуже невтішну. В усьому відчувалося: він надто стурбований останніми подіями на культурницькому українському фронті.

Літературні угруповання, казав він, піддані нищівній критиці. Зокрема, парттордокси нападали, як розбійники, на «Плуг» з вимогою повністю його пролетаризувати, цілковито перевести на марксистські позиції. Село, мовляв, переходить на суцільну колективізацію, а плужани й досі плентаються з ідеологічним допотопним плугом. Пора вже пересідати на трактор! Декілька плужан уже залишили «Плуг» і назвали свою групу «Трактором». Вуспівці на чолі з Іваном Микитенком добиваються докорінної ліквідації «Плуга».

Київські плужани хоча й вважалися слабенькою групою, однак завзято відстоювали традиційну автономію. І коли приїхав до нас із Харкова посланець «Трактора» Натан Рибак агітувати за вихід з «Плуга», то ми не зрадили «папашу».

Пилипенко належав до тих людей, привабливість яких зростала з наближенням, з пізнанням їхньої особистості. Але в одному надзвичайному випадку, що прямо стосується його, я розгубився. Року 1932-го приїхав він до Києва, щоб улаштувати справу з призначенням нового завідувача філії Інституту Шевченка. Бо Дорошкевича Олександра, що обіймав цю посаду, арештувало ГПУ. На загальному зібранні науковців Пилипенко відреконував нам щойно призначеного керівника філії, свого давнього знайомого, учасника і співника в революційних подіях, члена партії з 1917 року Михайла Барана. Зараз я не можу згадати ні місяця, ні числа, коли саме це було, але певен, що вже після постанови ЦК ВКП(б) від 14 квітня про ліквідацію літературних угруповань.

Наступного дня до інституту зайшов схвильований син Барана і в тривозі повідомив, що зараз скидають дзвони з Лаврської дзвіниці. На ту пору нагодився й Пилипенко, який мав від'їжджати до Харкова. Разом з іншими науковцями він негайно вирушив до Лаври. Коли ми підійшли туди, то Великий дзвін уже лежав розтрощений на бруковиці. Ми отупіло дивилися на ті священні уламки, не зважаючи на вимовити слово обурення чи скорботи. Я лиш підняв із землі невеличкий осколок з рельєфним орнаментом і заховав у кишеню як свідка вандалізму. Пилипенко теж прихопив уламок дзвона. Коли поверталися з лаврського обійстя, він усім своїм виглядом свідчив, як тяжко бачити йому все те. Адже він родився і виріс у Києві, кожну вуличку, кожну стежину пам'ятав, тисячі разів чув голоси лаврських дзвонів, що ось сьогодні замовкли навіки.

Біля узвозу, що в'юнився серпантинном униз до самого Дніпра, Пилипенко запропонував завітати до Аскольдової могили і подивитися на тамтешній цвинтар. Ми були надзвичайно вражені, коли опинилися на тому кладовищі. Це був невеликий, чудово спланований скульптурно-архітектурний парк-музей. Виявляється, цей некрополь Пилипенко уподобав ще з дитинства, коли рідні приводили його сюди поклонитись комусь із пращурів. Відтоді він не забував цього казкового куточка Києва, де витав дух вічності й неземного супокою.

Десь під кінець 1933 року, коли Пилипенка виключили з партії, зняли з посади, а потім і заарештували, науковий колектив Інституту Шевченка переполовинився: одних звільнили за буржуазний націоналізм, інших посадили в тюрму за контрреволюційну діяльність. Після Д. Багалія, після С. Пилипенка не стало справжнього інституту. А це ж Харків, столиця України! Що ж показувати чужоземцям про розцвіт вільної соціалістичної України? Отож згадали про Київську філію інституту. І поставили як установу її ліквідувати, а недобитків, що там ще лишилися, перевести до Харкова. Директором призначили Євгена Шабліовського.

Отоді, вже в Харкові, мені пощастило востаннє побачити Сергія Пилипенка. Не пам'ятаю, на якій саме вулиці ми зіткнулися лице в лице. Я було протягнув йому руку, проте він стримано попередив, що знатися з ним тепер небезпечно. «За мною стежать, — сказав він. — Не хочу, щоб ви мали неприємності. Прощайте...» Я не встиг опам'ятатися, як він мигцем щезнув. Господи, як тяжко було дивитися на ту зникаючу струнку поstatt плужанського «папаші»!

Я витер сльозу, а камінь, тяжкий камінь як упав на душу, то вже навіки. Коли я повернувся уже з Колими зі своєї довголітньої каторги, моїм першим бажанням було відродити в пам'яті людській хоч частину імен замучених українських поетів, які були заборонені чверть сторіччя. Так з'явилася укладена мною збірка «Із поезії 20-х років».

Серед п'ятдесяти поетів було й ім'я Сергія Пилипенка. До речі, коли я укладав цього збірника, то Пилипенко не значився в списках реабілітованих, і мені довелось не раз ходити у військовий трибунал Київського округу, писати заяви з цього приводу. Майор Воробей, що займався питанням реабілітації, повідомив, що до нього досі ніхто з родичів Пилипенка не звертався і про них немає ніяких даних. Я сказав, що добре знаю цю людину, й тут же зголосився дати свідчення, які й були відповідним чином оформлені в протоколі. А через кілька днів мені протелефонували, що Сергій Пилипенко реабілітований і його твори можна публікувати. Для мене це була велика радість.

Минуло не так багато часу, як до мене завітала статечна, вже немолода жінка. Як виявилось, то була сестра Пилипенка — Людмила Володимирівна Хмельницька. Вона запропонувала мені підготувати до друку книжку творів її брата, куди б увійшли байки, оповідання, повісті й поезії.

Упорядковуючи цю книжку, я попросив декого з наших письменників, що близько знали Пилипенка по роботі в «Плузі», літературі й побуті, написати коротенькі

спогади. Перший, до кого я звернувся, був Павло Тичина. Зустрів його в приймальні в будинку Спілки письменників, привітався та й кажу:

— Готую оце до видання томик творів Сергія Пилипенка. Хотілося б умістити в ній і деякі спогади про цього славного чоловіка. Знаю, що ви були його близьким приятелем, він вас щиро шанував...

— Пробачте, товаришу Костенко, але я так спішу... тут ось засідання... у Миколи Платоновича... зараз ніколи, я якось потім... — і хутенько пірнув у кабінет до Бажана.

Більше я не став турбувати «сонячні кларнети».

А за кілька днів зустрічає мене Дмитро Косарик — і з докором:

— Навіщо ти так налякав Павла Григоровича? Вчора я зайшов до нього в одній справі, а він мені й скаржиться, що ти в приймальні, при всіх заговорив про Пилипенка. Тичину це дуже збентежило. Ти вже пожалій його...

Господи, подумав я, до чого ж ти знівечив мій український народ, якщо ми боїмося самих себе, боїмося живих, боїмося мертвих. Навіть посмертно реабілітованих боїмося!

Згадавши, що в серії Довженкових шаржів на плужан був і портрет Петра Панча, звернувся до нього по телефону. Він одразу ж зголосився:

— Еге, добру справу ви задумали, чудесна людина була... А скільки добра зробив Пилипенко для літератури, скільки молоді з глухого села вивів на літературну дорогу... Ото тільки плятформа була в нього надто відстала, просвітянська. Хоч він і член партії, а помилки ідейних в нього було чимало. Та я про це все напишу...

— Дорогий Петре Йосиповичу, не треба про це, — кажу йому, — йдеться не про його партійну роботу, а про його вшанування, про пам'ятну книжку...

— Ні, ви не кажіть, за помилки і на тім світі треба відповідати...

Тут я не витримав і сказав, що таких спогадів не треба, хай він покладе їх собі під подушку.

Задуману книжку понад 20 аркушів у співавторстві з Людмилою Володимирівною Пилипенко-Хмельницькою я уклав, написав вступну статтю. Видавництво «Дніпро» взялося її опублікувати.

Та не так сталося, як гадалось. На перешкоді виник ще один мур, не менше непробивний, як і чекістський. Видавничий рецензент Степан Крижанівський виявив, що в моїй вступній статті мало марксизму в аналізі творчості Сергія Пилипенка, що мною не до кінця розкрито партійні гріхи Пилипенка. І зробив категоричний висновок: у такому вигляді книжку друкувати не можна!

Прочитавши такий вирок марксистського прокурора від літератури, я від «виправлення» відмовився. Ось так людині, яка відкривала дорогу до читача іншим, була перекрита дорога до набору його надто партійними спадкоємцями. На довгі роки перекрита!

18/XII 1991 р.

Анатоль Гак

НЕ ТАК ХВИЛЬОВИЙ, ЯК ТІ ХВИЛЬОВИНЯТА

Працюючи над книжкою спогадів про людей, з якими мені доводилося колись співпрацювати, я став розшукувати в українських заокеанських виданнях біобібліографічні матеріали, що стосувалися б до особи Сергія Володимировича Пилипенка, який у двадцятих роках був чільною особою на фронті боротьби за відродження української культури, зокрема ж літератури. По-перше — саме Пилипенко перший узявся в 1922 році організувати українських пореволюційних письменників; по-друге — Сергій Володимирович був одним із будівничих і першим директором Українського літературно-наукового інституту ім. Т. Г. Шевченка в Харкові; по-третє — він понад десять років беззмінно працював як головний редактор Державного видавництва України; по-четверте — Пилипенко, незважаючи на переважаність службовими, партійними й громадськими обов'язками, писав оповідання, байки та статті; по-п'яте — Сергій Пилипенко, коли почався сталінський погром української літератури, один із перших був заарештований і розстріляний.

Найбільшу свою надію я покладав на антологію «Розстріляне відродження», що її упорядкував Юрій Лавріненко, а видало в 1959 році польське видавництво «Культура» в Парижі. Бо кому ж, гадалося мені, передусім надати місця в тій антології, як не людям, що були надхненниками й організаторами того розстріляного відродження? На превеликий жаль, надії мої не справилися. Переглянувши щось із п'ятдесят силует про життя й творчість письменників, а часом і не письменників, Сергія Пилипенка серед них я не знайшов. І тільки

в прикінцевій статті упорядник таки згадав і Пилипенка. Але як згадав? Назвав його не жертвою московсько-комуністичного терору, а... «невдалим псевдотеоретиком мистецтв (?) з рамени (??) псевдописьменницької (???) організації “Плуг”».

Ось що значить удавати із себе більшого хвильовіста, ніж був сам Хвильовий. Просто не віриться, що ці бундючно-глумливі слова на адресу загиблого в енкаведистських катівнях українського діяча належать тому самому Лавріненкові, який полюбляє хизуватися своєю культурністю. Бо навіть Хвильовий, що більше за Лавріненка мав право якнайгостріше висловлюватися проти свого опонента, цього не робив. Пилипенко для Хвильового був «енко», «маестро», «товариш Пилипенко», «Сергій Володимирович». Крім цього, Лавріненкові слід би було пам'ятати і про Пилипенкову родину, якій він своїм неетичним, некультурним і несовісним вчинком завдав великого болю. Адже вони (дружина з дочками), перебуваючи після арешту чоловіка і батька в СРСР, досить натерпілися цькування та наклепів. А тепер, опинившись за межами «советського раю», хотіли б, очевидно, гідно вшанувати свого чоловіка й батька, як ото вшанувала свого батька дочка Костя Буревія, видавши його твори, але бояться це робити.

І мають рацію боятися. Бо знайдуться ж і за океаном такі закукурічені хвильовинята, що зважаться вилити на них брудні помії. Нещодавно одне із нью-йоркських хвильовинят горлало зі сторінок журналу «Сучасність»: «Досить уже з нас тієї пилипенківщини!»

Звідки ж воно, оте нью-йоркське хвильовинятко, що народилося в Західній Україні, знає щось про Пилипенка? Та від того ж самого Лавріненка, що упорядкував «Розстріляне відродження».

Та Лавріненко, як бачимо, «копає» не тільки самого Пилипенка, а й письменницьку організацію «Плуг», називаючи її «псевдописьменницькою». Отож, ідучи слідом за Лавріненком, треба визнати всіх письменників, що прийшли в українську літературу через

«Плуг», за псевдописьменників. А через «Плуг» прийшли до української дореволюційної літератури ось такі майстри слова: Володимир Сосюра, Петро Панч, Іван Сенченко, Андрій Головка, Олександр Копиленко, Леонід Первомайський, Наталя Забіла, Василь Чапленко, Кость Гордієнко, Володимир Гжицький, Олесь Донченко, Григорій Епик, Василь Мисик... Навіть широкознана за океаном авторка Докія Гуменна належала до «Плуга», від чого й до сьогодні не відмовляється. Що більше: Лавріненко, будучи редактором літературно-наукового збірника УВАН, що вийшов друком у 1952 році, Лавріненко, кажу, надрукував у тому збірнику повість Докії Гуменної «Мана», хоч ця письменниця, за його трактуванням, є псевдописьменницею. Якщо Лавріненко вважає згаданих вище письменників, залучаючи до них і Докію Гуменну, за псевдописьменників, тоді і його самого можна, і то ще з більшим правом, назвати псевдолітературознавцем.

А втім, мені шкода Лавріненка, дуже шкода. Задля самозвеличування він зважився глумитися з загиблого від московсько-комуністичної кулі видатного діяча часів розстріляного відродження — Сергія Пилипенка. Невже наш шановний літературознавець аж так згубив свою совість, що вважає за гідне для себе наслідувати четвероногого «героя» з відомої байки Крилова «Лисиця та Осел»?

Якщо так, я від усього серця висловлюю йому своє найглибше співчуття.

1971 р.

Тетяна Кардиналовська

ЗАВЖДИ НЕЗАБУТНІЙ

Хтось мені порадив пошукати роботи в якійсь редакції. Я згадала про Еллана-Блакитного, колишнього есера, який пізніше став боротьбистом, а тепер редагував комуністичну газету «Вісті». Справді, В. Блакитний зустрів мене дуже приязно, <...> але на моє запитання стосовно роботи відповів, що, на жаль, усі штати в його газеті укомплектовані.

«Але ходімо, — запропонував він. — Я Вас познайомлю з Сергієм Пилипенком, редактором “Селянської Правди”. Там є вакансія». Ми пішли коридором — редакція «Селянської Правди» розташовувалася в тому ж будинку, на тому ж поверсі. В. Блакитний представив мене С. Пилипенкові.

Тетяна Кардиналовська та Сергій Пилипенко (1933)

Той <...> відразу прийняв мене до себе коректором і перекладачем: увесь матеріял газета одержувала з Москви російською мовою, і його перекладали на українську. На той час я вже цілком вільно володіла українською мовою і пізніше, крім праці перекладача, виконувала обов'язки стилістичного редактора. <...>

Так почалося наше справжнє знайомство, яке швидко переросло в обопільне, глибоке чуття. <...>

Івга Миколаївна (мати Сергія) мала напрочуд гарну зовнішність: ставна, з кучерявим волоссям над високим чолом й з клясичними рисами обличчя, вона скрізь звертала на себе увагу. Той же тип обличчя успадкував і її Сергій, який взагалі пішов у матір і зовнішністю, і вдачею — лагідною, надзвичайно людяною та відвертою.

Пилипенко був високий на зріст і мав чудову будову тіла — в студентські роки він часто позував художникам.

Любив займатися легкою атлетикою, чудово плавав і не раз рятував потопуючих. Пригадується, він мав щось із дванадцять медалей за такі рятування.

Досить було нам поїхати кудись на річку, як хтось обов'язково починав тонути і Сергій його витягав з води. <...>

Крім плавання, Сергій також захоплювався марафонським бігом. Коли був студентом, то з приятелем часто навипередки змагався з кінськими-рисаками на вулицях Києва. Пам'ятаю, він розповідав, як одного разу випередив лихача (візницю, що їхав рисаком), чим перелякав якусь стареньку бабусю, яка почала хреститися, побачивши таке диво.

Хоч у Сергія, як і в багатьох студентів, було обмаль грошей, йому ніколи не спадало на думку гендлювати. Та одного разу товариші затягли його на іподром подивитися на кінські перегони. Почали намовляти поставити на якогось коня: «А може, пощастить і виграєш тисячу карбованців?» Сергій для жарту поставив одного карбованця на найнепоказнішу шкапину. Почалися перегони, і всі зі здивуванням побачили, що його конячина починає всіх переганяти. Вона прибігла до фінішу першою

і впала на землю... мертвою. Сергій був єдиний, хто поставив на неї, і виграв велику суму. На ці гроші він винайняв яхту й поїхав із товаришами Дніпром з оркестром, випивкою та смачною їжею.

Займався Сергій і французькою боротьбою, іншими видами спорту. Фізичні вправи згодом йому дуже знадобилися.

Під час Першої світової війни в якомусь із боїв він був поранений в чотирьох місцях: куля пройшла крізь руку, груди й, простреливши легені, вийшла через спину. З усіх ран цебеніла кров. Його шинеля швидко набрякла кров'ю. Сергій не пам'ятав, скільки часу він пролежав на землі непритомний, але нарешті почув голоси санітарів, які шукали живих серед забитих. Санітари, побачивши Сергія, подумали, що він мертвий, і почали відходити. Тоді він зібрав останні сили, натиснув курок револьвера, якого тримав у руці, й вистрілив. Санітари підбігли, підібрали його і відвезли до військового шпиталю, де лікарі негайно його оперували. Причому не могли вийти з дива, як його організм зміг витримати таке: втратив майже дві третини крові. <...>

Десь на початку двадцятих років Сергій їхав потягом. Був великий мороз, а у вагоні, переповненому людьми, були вибиті всі шибки. Сергій сидів біля вікна. Поруч з ним — жінка з немовлям на руках. Дитина тремтіла від холоду, кахикала й плакала. І от, щоб захистити маля від морозного вітру, Сергій підвівся і став перед вікном, затуливши його своєю широкою спиною. На ньому тоді був той славетний кожух, в якому його намалював Довженко в дружньому шаржі. Отак стоячи перед вікном, Сергій проїхав усі чотири години і врешті дістав подвійне запалення легенів, від якого мало не вмер. <...>

Про свої військові враження Сергій розповідав мало. Казав тільки, що ніколи свідомо не цілив у супротивника, хоча одного разу змушений був вбити солдата ворожої армії. Німець несподівано з'явився у кількох кроках перед ним, і питання стояло руба: хто — кого? Ховаючись за дерево, Сергій перехитрив німця. <...>

Таким змальовується постать Сергія з його власних спогадів, які я від нього чула.

Крім редакторської праці, Сергій обіймав ще посаду голови Держвидаву. За все це він одержував лише двісті карбованців на місяць, так званий «партмаксимум», встановлений для всіх партійців незалежно від посади. Цікаво, що Сергій одержував менше, ніж бухгалтер, але вважав це цілком справедливим. <...>

Про принципову ворожнечу між Пилипенком і Хвильовим добре відомо з їхньої полеміки, яка не відзначалася делікатністю. <...> Щодо їхніх особистих взаємин, мушу сказати, що вони не були ворожі. Навпаки, досить навіть дружні. <...> Що це було саме так, видно з оповідання Хвильового «Редактор Карк», в якому подібність Карка до редактора Пилипенка очевидна. <...>

Перед Шевченком Сергій схилився й присвятив йому багато статей, а для дітей написав віршовану біографію поета «Діткам маленьким про Тараса Шевченка». <...>

Сергій поставив собі за мету зібрати всі матеріали про Шевченка, які тільки можна було знайти. Для цього він поїхав на Аральське море, в місця заслання поета. Там йому пощастило відшукати нащадків коменданта Ускова, в будинку якого Шевченко часто бував і дружину якого змалював на портреті. У цій родині шанували пам'ять поета й зберігали різні реліквії: листи, малюнки, побутові речі. Все це вони охоче передали Сергієві для Шевченківського музею.

Коли я відвідала цей музей у Києві на початку сімдесятих років, то при вході побачила на стіні великий портрет... Блакитного! Я була дуже здивована й запитала стареньку жінку-гіда, чому тут цей портрет: адже Блакитний ніякого відношення до музею не мав, а творцем його був Сергій Пилипенко. Жінка схвильовано закивала головою, підтверджуючи мої слова: «Але знаєте, про це сьогодні забули, мало хто пам'ятає». А я подумала: «Хтось, очевидно, намагається зробити так, щоб про це забули». Цікаво, чи той портрет ще й досі висить там, чи справедливість поновлена?

Наближалися страшні тридцяті роки. Ми з Сергієм вели тривожні розмови про те, до чого взагалі веде політика більшовиків на Україні. На той час українізація вже перестала бути частиною комуністичної програми. Сергій з прикрістю розповідав, як йому в Києві показали таємну інструкцію, одержану Академією наук з Москви. Там недвозначно «рекомендувалося», щоб академіки доклали всіх зусиль для наближення української мови до російської. Усіх українських письменників, учених, взагалі всю інтелігенцію, яка почувала себе національно свідомою, почали цькувати. В пресі зчинилася послідовна кампанія викриття «буржуазних націоналістів», яких звинувачували в усіх смертних гріхах. Проти Сергія все частіше лунали ворожі висловлювання, які не віщували нічого доброго.

По Україні почалися арешти. З нашого будинку по ночах почали зникати люди — їх забирав «чорний ворон». Ми помітили, що перед нашим будинком на протилежному боці вулиці вдень і вночі хтось ходить: удень — один, а вночі його змінює інший. Стало ясно: за будинком стежать.

І от взимку 1933 року прийшла черга Сергія. Енкаведисти, за своїм звичаєм, постукали вночі. Увійшовши до помешкання, відразу попрямували до Сергієвого кабінету й почали нищпорити по шухлядах, забираючи всі папери. Потім розсипалися по інших кімнатах. Обшук тривав нестерпно довго. Та нарешті вони забрали все, що їм здавалося потрібним, включаючи золоту шаблю мого батька, й наказали Сергієві одягатися. Його повели, а я вийшла на балкон і звідти дивилася, як його підштовхнули до машини, як він туди сів... Бачу це як сьогодні, до найменших подробиць. І пам'ятаю, як у мене стиснулося серце в передчутті вічної розлуки.

Ася Гумецька
Міртала Пилипенко

БАТЬКО

Дітьми ми чули від мами про надзвичайну лагідність батька, його любов до людей, про те, як багато він зробив для культури України, за що його всі любили і поважали. Для нас він був ідеалом чесної, натхненної, героїчної людини, відданої ідеям добра, братерства і справедливості.

Пізніше ми зрозуміли зміст і трагедію його життя. Він, людина великого серця, всю душу віддав боротьбі за ідеали добра. Повірив у щирість комуністичних лозунгів «свобода, рівність, братерство» і захопився «українізацією» як шляхом до розвитку української культури.

Коли побачив, як усі його ідеали руйнувалися силами, що чинили зло, прикриваючись павутинням пропаганди, він почав цьому протистояти і став одним із перших, кого їм треба було знищити. Ідеалістам в тій системі просто не було місця.

Наше минуле було цілковито під впливом трагічної долі наших батьків. Минуле не зникне, проте його сприйняття і вплив нам підвласні. «Все зрозуміти — все простити» — ось шлях, який ми пройшли, завдяки фізичній і духовній свободі, парадоксально подарованій нам долею через катастрофу Другої світової війни, яка винесла нас за межі України.

*Міртала**Ася***БАТЬКОВІ**

Хай проб'ється голос мій
крізь час, землю і море —
я тобі свою пам'ять несу
і любов, і тугу, і горе.

Ти пішов,
домовить
не встиг.
Закули слово
в диви.
Життя твоє
в яр крутий
зіпхнули,
зайве ніби.

У байдужім сибірським краї
ти загинув, долі немилий,
та живого тебе зберігаю
в моїй тузі, що сльози не змили.

ДОЛЯ БАЙКАРЯ

Кажуть, що з байки
можна потайки
зробити сагу
і на розвагу
тим простягнути,
хто може збагнути.

Тим, хто захоче
звернути очі
на прикрі речі,
в які по плечі
люди погрузли,
вдають, що не знають,
від себе ховають.

Знаєш, соколе,
«Правда очі коле»,
й тебе — на мотузку,
гайда у кутузку:
«Брешеш, небоже,
нам це не гоже».

Байкарська доля —
гірка неволя.
Та Бог правду любить,
й тебе, байкарю,
в небі приголубить.

ПРИМІТКИ

Упорядник висловлює щиру подяку за підтримку й допомогу в процесі реалізації проекту завідувачеві відділу українки Харківської центральної наукової бібліотеки імені В. Короленка Надії Полянській, директорові музейного комплексу Харківської національної академії міського господарства Тетяні Єлисеєвій, директорові видавництва «Смолоскип» Осипові Зінкевичу, а насамперед донькам Сергія Пилипенка — Асі Гумецькій та Мірталі Пилипенко.

До видання увійшли твори, статті, рецензії Сергія Володимировича Пилипенка (1891–1934), написані ним у 1920-ті — на початку 1930-х рр., а також матеріали й документи тієї доби та спогади сучасників письменника. Усі твори друкуються зі збереженням лексичних, стилістичних і, за незначними винятками, правописних особливостей авторського письма. Правописні особливості інших текстів були уніфіковані за зразком матеріалів, уміщених у виданні: Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927). — Т. 2: Організаційні та ідеологічні шляхи української радянської літератури, що виходило в ДВУ 1928 р. та «значно доповнене й перероблене» 1930 р. за загальною редакцією С. Пилипенка.

Запропоноване розміщення враховує жанрово-стилістичні особливості текстів, що сприятиме кращому сприйняттю поста-ті літератора. У розділі «Оповідання» твори розташовані з огляду на композицію, що її використав автор у книзі: Тисячі в одиницях: Збірка оповідань. — Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929, оскільки це видання найбільш повне, що виходило за життя С. Пилипенка. За цим принципом подаємо й оповідання, пізніші в часі написання та друку. У розділі «Байки» збережено послідовність розміщення творів відповідно до змісту книги: Байки. — Х.: Український робітник, 1927. Байку «Допомога» подано окремо. Розташування текстів у розділі «Інші твори» зумовлене загальною композицією книжки. Статті, рецензії, а також матеріали й документи подаються в хронологічній послідовності. Натомість розміщення матеріалів розділу «У пам'яті людській» скероване на якомога рельєфніше

змалювання образу Сергія Пилипенка. У примітках подається історико-літературний та літературний коментар. Авторські примітки наводяться в посторінкових виносках.

ОПОВІДАННЯ

ТОВАРИСЬКА ПОСЛУГА

Уперше оповідання надруковано в 1 числі журналу «Плуг» за 1928 р. Подаємо за виданням: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

«Буржуйка» — залізна переносна пічка.

Шкуратянка — шкіряна куртка.

Шевченко Тарас (1914–1861) — видатний поет, художник, мислитель, чиї історіософські погляди вплинули на становлення модерної української нації. С. Пилипенко ініціював збір коштів на будівництво пам'ятника поетові в Каневі, чимало зусиль доклав у справі зібрання та збереження Шевченкових автографів, акварелей тощо.

Культком — скорочене: культурний комітет.

Брук гемонський — демонський, бісовий (лайливе).

Перії — лінії хат уздовж вулиці.

Ракли — тут у значенні злодії. Місцеве слово на позначення осіб з нахилом до кримінальних учинків. Спершу цим словом харківці називали учнів бурси святого Іраклія, котрі своїми «набігами» на розташований поруч Благовіщенський базар завдавали певних збитків продавцям продуктів харчування.

Фунт — міра ваги, що дорівнює 409,5 г.

Бебель Август (1840–1913) — один із засновників німецької соціал-демократичної партії, автор книги «Жінка і соціалізм» (1879).

Ні бебеля не тямлю — гра слів, тобто нічого не розумію.

Соціалізм — державно-політичний устрій, створений на основі політичного вчення, що відстоює колективну власність на засоби виробництва та загальний рівний розподіл багатства.

Дикт — тонкі пластини дерева, фанера.

Бантина — поперечна балка між кроквами, поперечина.

Головполітосвіта — головне управління політичної освіти при Народному комісаріаті освіти, якому були підпорядковані зокрема й письменницькі організації.

Малахольні панії — вочевидь, перекручене від *меланхолія*, вжито за аналогією до діалектного *малахольний*, тобто «недоумкуватий, навіжений».

Цюпця — зменшувальна форма від *цюпи*, тісної темної кімнати.

Фльондра — повія.

НА ХІДНИКУ

Уперше оповідання надруковано в журналі «Плужанин» за 1927 р. число 5 (9 — тут і далі поруч з номером журналу «Плужанин» за 1927 р. подаємо уточнення в дужках, оскільки в цей рік часопис виходив і як місячник, і як двотижневє видання). Друкуємо за виданням: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

Закупно — тобто куплене.

Гурма — юрба.

Набір та на рати — куповане в кредит та до певного терміну сплати боргу.

Джигуністі сап'янци — чобітки з тонкої м'якої шкіри (сап'яну) вишуканого елегантного фасону.

На шпацір — на прогулянку (з нім.).

Модні джимі — тобто туфлі популярного «американського» фасону.

Латані патинки — туфлі на східний манір без закаблуків.

Карпетки — шкарпетки.

Рантові чоботи — з вузькою смужкою шкіри, що пришивається, з'єднуючи верх взуття з підшовою.

Спорзні думки — хтиві, порочні.

Юхта — шкіра, виготовлена особливим чином: з використанням дьогтю.

Безесник — негідник, безчесник (з пол.).

ЛЮБОВНІ ПРИГОДИ

Уперше оповідання надруковано у 2 числі журналу «Життя й Революція» за 1927 р. Подаємо за виданням: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

Длява праця — повільна праця, без поспіху.

Резеда — запашна трав'яниста рослина.

Рижєва пудра — тобто рисова.

Лякерки — лаковані туфлі.

КАРА

Уперше оповідання надруковано в 11 числі додатка до газети «Вісті ВУЦВК» «Культура і Побут» за 1927 р. Подаємо за виданням: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

Денікінський бронепотяг — вказується на приналежність до білогвардійських формувань під командуванням А. Денікіна (1872–1947).

Люфка — зменшувальна форма від *люфа* — ствол (дуло).

Гасник — гасова лампа.

Харпак — бідняк, злидар, жебрак.

Шанька — торбинка.

Рахманна — сумирна.

ПОВОРОТ

Уперше оповідання надруковано в третьому альманасі «Плуг» (1927 р.). Подаємо за виданням: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

Люшня — деталь воза, що зв'язує вісь із полудрабком (бічною частиною).

Як на релях — як на гойдалці.

БАНДА

Уперше оповідання надруковано в 3 числі часопису «Знання» за 1925 р. Подаємо за виданням: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

Маркс Карл (1818–1883) — філософ, економіст, політичний журналіст. Його праці сформували основу комуністичного й соціалістичного руху.

Ленін Володимир (справжнє прізвище — Ульянов; 1870–1924) — російський політичний діяч, перший керівник СРСР, теоретик комунізму.

Прозодежа — виробничий одяг (з рос.), спеціальний одяг для роботи.

Военком — військовий комісар (з рос.).

Верста — міра довжини, 1066,8 м.

Розстрільна — від *розстрільна/розстрільня*, ряд бійців-стрільців, розташованих на певній відстані один від одного.

Як тим білим під Перекопом — йдеться про перемогу Червоної армії над білогвардійською армією генерала П. Врангеля (1878–1928) 1920 р., вирішальну роль при тому відіграла кіннота під проводом Н. Махна. Перекоп — перешийок, що з'єднує Кримський півострів з материком.

Махно Нестор (1884–1934) — провідник самобутнього селянського анархістського руху, що охопив Катеринославську, Полтавську, Харківську і Херсонську губернії.

Орден Червоного прапору — одна з найвищих нагород у Червоній армії в роки Громадянської війни.

АФАРБИТ

Уперше оповідання надруковано в 4–5 числі журналу «Червоний Шлях» за 1923 р. Подаємо за виданням: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

Фашистський наймит Конрадів в Лозанні убив по-зłodяцькому, здаду, тов. Воровського — йдеться про смерть повноважного представника РСФРР та УСРР, заподіяну колишнім офіцером-білогвардійцем Морісом Конрадів (1896–?) 10 травня 1923 р. в Лозанні. До Італії Вацлав Воровський (1871–1923) прибув на міжнародні переговори з питань Близького Сходу та підписання конвенції про режим судноплавства в контрольованих Туреччиною чорноморських протоках. У 1923 р. в Харкові вийшла збірка літературознавчих праць Воровського «Русская интеллигенция и русская литература». Вважався також провідним марксистським критиком літератури.

Гетьманці — учасники збройних формувань під загальним командуванням Павла Скоропадського (1873–1945), гетьмана Української Держави (29.4.1918 — 14.12.1918).

Оргеші — члени однієї з перших фашистських організацій Німеччини (головним чином у Баварії), що виникла в 1918 р. як союз самооборони. Від 1919 р. на чолі організації став доктор Ешерих. Звідси й назва «Оргеш» — організація Ешериха. Офіційно заборонена в 1921 р.

Фашисти — представники політичної течії, що виникла на основі новітніх філософсько-політичних поглядів на державу як найвищу цінність та ствердження пріоритетів держави й нації (класу) над інтересами особистості. Прихід фашистів до влади зумовив постання тоталітарних режимів у низці країн Європи.

Назва походить від слова «fascio» (італійською — зв'язка) — назви дружин, створених Б. Муссоліні в 1919 р.

Bier-Halle — пивна зала (нім.)

Льокай — лакей.

Буриш — член студентської корпорації в Німеччині.

Ерліх Пауль (1854–1915) — німецький лікар та бактеріолог. У 1908 р. разом із І. Мечниковим став лауреатом Нобелівської премії в галузі фізіології та медицини за роботи з імунології.

Айнштайн Альберт (1879–1955) — відомий учений, сформулював теорію відносності, працював у галузі ядерної фізики і термодинаміки. Лауреат Нобелівської премії з фізики 1921 р.

Петлюра Симон (1879–1926) — один із керівників уряду УНР, голова Директорії з лютого 1919. До революції — відомий журналіст, літературний критик та публіцист.

Біргалка — похідне від *Bier-Halle*, так іронічно називали пивнички, де за невеликі гроші можна було перекусити й випити.

Комунізм — суспільно-економічний та політичний лад з безкласовим і бездержавним устроєм, а також колективною власністю як на знаряддя виробництва, так і на предмети споживання.

«Фавст» — трагедія Йоганна Гете (1749–1832) про легендарного доктора-чорнокнижника.

Штайнах фавстів ... робить — маються на увазі дослідження австрійського фізіолога Ейгена Штайнаха (1861–1944) в напрямку трансформацій організмів ссавців: омолодження, зміни статі тощо.

Гробаки — мешканці гробів (трун), тут у переносному значенні.

Вампука — йдеться про оперу-пародію «Вампука, наречена африканська: в усіх відношеннях зразкова опера», поставлену в петербурзькому театрі «Криве дзеркало» 1909 р. Пародія висміювала умовність та рутину оперних театрів. Відтоді слово вживається також і на позначення оперних штамів.

СТРАХА РАДИ КОМІСАРСЬКОГО

Уперше оповідання надруковано у 8-9 числі часопису «Студент Революції» за 1925 р. Подаємо за виданням: Пулипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

Предчека — голова місцевого відділення («председатель», рос.) ЧеКа, ВЧК (з рос.: Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією та саботажем). Заснована в 1917 р.

Діяла на підставі вироків, ухвалених без судової процедури, що лягло в основу т. зв. «червоного терору».

ЧУВ'ЯКИ

Подаємо за книжковим першодруком у виданні: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

Чув'яки — шкіряні туфлі з м'якою підошвою без підборів.

ЖОВТИЙ РИДИКЮЛЬ

Уперше оповідання надруковано у 8–9 числі часопису «Студент Революції» за 1925 р. Подаємо за виданням: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

Робфак — робітничий факультет. Загальноосвітня чотирирічна (іноді трирічна) школа для дорослих з ущільненою програмою, що мала на меті підготовку до вступу до вищого навчального закладу. Такі навчальні заклади були створені 1920 р. спеціально для робітничої і селянської молоді, згодом трансформовані в однорічні підготовчі курси.

Благбаз — назва базару в Харкові, що знаходиться біля Благовіщенського собору.

«БЕЗПРІЗВИЩНИЙ» (Оповідання ударника)

Подаємо за книжковим першодруком у виданні: Пилипенко С. Анекдоти старого редактора. — Х.: Плужанин, 1933.

Шанці — земляні укріплення у вигляді ровів (траншей) з насипом.

Бруствер — насип на зовнішній стороні траншеї.

Пакгауз — склад для короткострокового зберігання вантажів.

Грабарський струмент — інструмент для грабарських (землекопських) робіт.

Навратливий — нав'язливий, набридливий.

Дніпрельстан — Дніпровська електростанція. Її будівництво розпочалося в 1927 р., а 1932 р. перші 5 із 9 гідрогенераторів почали діяти.

Дніпробудові — від Дніпробуд, будівництво електростанції на Дніпрі.

СКАРБ

Уперше оповідання надруковано в 3 числі журналу «Червоний Шлях» за 1930 р. Подаємо за виданням: Пилипенко С. Анекдоти старого редактора. — Х.: Плужанин, 1933.

Шлюс — усе, кінець (з нім. та ідиш).

Антраша — у балеті легкий стрибок зі швидким схрещуванням ніг у повітрі.

ВИСМОКТАВ

Уперше оповідання надруковано у 8–9 числі журналу «Плуг» за 1930 р. Подаємо за виданням: Пилипенко С. Висмоктав. 3 анекдот старого редактора. — Х.: ЛіМ, 1931.

УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка (1919), з 1937 р. в офіційний обіг було впроваджено аббревіатуру УРСР (Українська Радянська Соціалістична Республіка).

Арден — порода робочих коней-вагозовів, виведена в ХІХ ст. у Бельгії в місцевості Арденни.

Північний бігун — Північний полюс.

Мамут — мамонт.

Кокусовий — коксовий (тут з іронією).

Проект інженера Александрова — за цим проектом здійснювалося спорудження Дніпровської гідроелектростанції.

Шерше ля фам — шукайте жінку (з фр.).

Райсоюз — скорочення, ймовірно від: районна спілка споживчої кооперації (з рос.).

Дріяда — у грецькій міфології німфа — покровителька дерев.

Шеймина баба — від *шейма*, один із варіантів слова *шельма*.

Бородинів мотив — йдеться про популярні романси композитора Олександра Бородіна (1833–1887).

Ка-ер — карний розшук.

Та не так смачного — не такого смачного.

Бурп — будинок примусових робіт (тогочасне визначення в'язниці).

Начбурпу — начальник тюрми.

Фріна — грецька гетера, котра була моделлю для творів художника Апеллеса — «Афродита виходить з води» та скульптора Праксителя «Афродита» (Книдська), IV ст. до н. е.

Парлограф — дослівно: той, що записує слова, — таємно впроваджений у в'язничне середовище співробітник слідства.

Гандикап — кінне змагання, в якому беруть участь різні за віком та якостями тварини.

Розмінювати — тут: розстрілювати.

Фінка — викидний ніж, що користується особливою популярністю серед злочинців.

Червонари — бійці Червоної армії.

Турман — тут: в'язень.

Один із наших українських «Гео» написав — мається на увазі твір Гео Шкурупія «Жанна-батальйонерка» (1930).

СПЕЦРЕПОРТЕР

Уперше оповідання надруковано в 1 числі часопису «Журнал для Всіх» за 1925 р. Подаємо за виданням: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929. У наступному передрукові твору прізвище Троцький було змінено на Пересоцький (Пилипенко С. Анекдоти старого редактора. — Х.: Плужанин, 1933).

Начканці — начальники канцелярій.

Маніпулянтка — співробітниця канцелярії.

Ванько — місцева назва візника.

Орточека — транспортний відділ ЧК (з рос.).

Раковський Христіан (1873–1941) — голова уряду Радянської України в 1919–1923 рр. Репресований.

«Times» чи «New-York-Herald» — йдеться про тогочасні популярні видання англомовного світу.

ДРУЗІ ДІТЕЙ

Уперше оповідання надруковано у 27 числі журналу «Все-світ» за 1927 р. Подаємо за виданням: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

«Друзі дітей» — йдеться про одну з форм діяльності товариства «Друзі дітей», що існувало при ВУЦВК у 1924–1932 рр.

Бібубла — промокальний папір, який використовують під час писання чорнилом.

Каламарки — чорнильниці, тут у переносному значенні.

ГРІХ

Уперше оповідання надруковано в 16 числі часопису «Зоря» за 1926 р. Подаємо за виданням: Пилипенко С. Тисячі

в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

Гунцвот — собачий син, шельма (лайливе).

Винниченко Володимир (1880–1951) — політичний діяч і відомий письменник. Лідер Української соціал-демократичної робітничої партії, заступник голови Центральної Ради і перший голова її Генерального Секретаріату — автономного уряду України. За гетьманської влади очолив Національний Союз і брав участь у протигетьманському повстанні. З листопада 1918 до лютого 1919 р. був головою Директорії. У літературу увійшов як автор оповідань, романів та драматичних творів, один із яких — «Гріх» — і дав назву оповіданню Сергія Пилипенка.

ГОДИННИК

Уперше оповідання надруковано в 3 числі журналу «Плужанин» за 1926 р. Подаємо за виданням: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

ДЖОН-ВІЛЬЯМ ПЕТЕРСОН

Уперше оповідання надруковано в 1 числі додатка до газети «Вісті ВУЦВК» — «Культура і Побут» за 1927 р. Подаємо за виданням: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

СОРОМ

Подаємо за першодруком у виданні: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

У ПОХОДІ

(З військового щоденника 1916–17 рр.)

Подаємо за книжковим першодруком у виданні: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

Чота — військовий підрозділ у складі 20–30 солдатів.

Чотар — командир чоти.

ОСТРІВ ДРАЙКРОЙЦЕН (Латвійська легенда)

Уперше оповідання надруковано під назвою «Кривава легенда» в 9 числі журналу «Плуг» за 1928 р. Подаємо за виданням: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

Віно — посаг (придане).

ОГНЕВА ПАНІКА

Подаємо за книжковим першодруком у виданні: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

Праник — дерев'яний валок для вибивання білизни під час прання.

ЛЬОДОЛОМ

Подаємо за книжковим першодруком у виданні: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

Штафірська — тобто цивільна, невійськова.

Сковорода Григорій (1722–1794) — видатний філософ і поет. В основі творів — розв'язання проблеми щастя людини. Його праці поширювалися як серед інтелектуальної еліти України, так і поміж простолюду.

«мудрствують, каже, що простий нарід спить, хай спить сном, міцним, велетенським, як у казках. Але від всякого сна прокидаються, і хто спить, той не мертвеччина і не трупище. Коли виспитьсья, так прокинеться, коли прокинеться, то очуняє і забодрствує» — авторські варіації на тему твору Г. Сковороди «Убуждшесья, видіша славу Єго», що входить також і до 6 розділу діалогу «Поток зміїн» — «О преображенії».

Гарматень — гарматний снаряд.

Зінське щеня — кріт.

Півверстви, верства — те саме, що й півверсти (0,53 км) й верста (1,06 км).

Глетчер — геологічне скупчення на земній поверхні великих мас льоду, який рухається під впливом власної ваги, льодовик; тут вжито за аналогією.

ЗА ВІЩО?

(З щоденника сільської вчительки)

Уперше оповідання надруковано в 10 числі журналу «Комунарка України» («Коммунарка Украины») за 1922 р. Подаємо за книгою: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

БРОНЕВИК

Уперше оповідання надруковано в 13 числі журналу «Все-світ» за 1926 р. Подаємо за книгою: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

Бредов Микола (1873–1945?) — бойовий генерал, активний учасник білого руху. У 1918 р. перебував на службі у П. Скоропадського, в серпні 1919 на чолі денікінських військ практично одночасно з армією УНР звільняв від більшовиків Київ, утім, під час переговорів заарештував головнокомандувача українських військ А. Кравса (1871–1945) з антиукраїнських мотивів.

Бігунці — тут у значенні біженці.

Рудка — іржаве болото, баговиння.

Денікін Антон (1872–1947) — генерал-лейтенант російської армії, вороже зустрів більшовицький переворот, наприкінці 1917 р. разом з генералами М. Алексєєвим (1857–1918) та Л. Корніловим (1870–1918) сформував на Дону Добровольчу армію. Після загибелі останнього в квітні 1918 р. очолив армію, а по смерті генерала Алексєєва в жовтні 1918 був проголошений Верховним головнокомандувачем Добровольчої армії. Із січня 1919 — головнокомандувач збройних сил Півдня Росії.

У БОРУ

Уперше оповідання надруковано у виданні «Народній Учитель» — 40 число за 1926 р. Подаємо за книгою: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

ТАМБОВЦІ

Уперше оповідання надруковано у виданні: Пилипенко С. Під Черніговом (3 оповідання). — Х.: ДВУ, 1927. Подаємо за книгою: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

Поарм — абрєвіатура з рос.: політичний відділ («отдел», рос.) армії.

Політком — політичний комісар, ідеологічна командирська посада в Червоній армії.

Отаман Антонов — О. Антонов (1889–1922), колишній народний учитель, керівник антибільшовицького повстання 1920–1921 рр., що охопило Тамбовську і частину Воронежської губернії. Для його придушення Червона армія змушена була перекинути додаткові частини військ, що перевищували сили повстанців у кілька разів, та залучити бронетехніку й авіацію.

Балмус — густе багно.

Продрозкладка (продрозверстка) — система заготівлі сільгосппродуктів у 1918–1921 рр., що передбачала обов'язкову здачу всіх «надлишків» (понад встановлену норму) хліба та інших продуктів за твердими, часто заниженими цінами. Під час заготівлі активно використовувалися т. зв. «продзагони» (продовольчі загони) — каральні підрозділи Червоної армії.

Скісок — сточена коса або фрагмент коси, що використовується замість ножа (бритви).

У цеберці — тут: у відрі.

Башлик — сукняний каптур (відлога) з довгими кінцями, що надівається в негоду поверх шапки.

У штаб Духоніна — на розстріл. Вислів пов'язаний із долею генерала Миколи Духоніна (1876–1917), начальника штабу і верховного командувача російської армії в листопаді 1917 р. Після більшовицького перевороту він не визнав Ради Народних Комісарів, відтак 3 грудня 1917 р. спеціальний підрозділ матросів-більшовиків з наказу партійного керівництва оточив і без бою захопив штаб Духоніна в Могильові, а самого генерала розстріляли.

КОЛИ БАТЬКО ПЛАКАВ

Уперше оповідання надруковано у 8 числі часопису «Червоні Квіти» за 1927 р. Подаємо за книгою: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

ПРИМАРА

Уперше оповідання надруковано в 2 числі журналу «Плуг» за 1929 р. Подаємо за виданням: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

Чувал — великий мішок.

Лантушиця — мішковиння.

Дзигарева вагадло — маятник настінного годинника.

Юнкер — проміжне військове звання між унтер-офіцерськими та обер-офіцерськими званнями в російській армії (відповідно, нижчого та середнього командного складу), претендент на офіцерський чин; вихованець військового училища.

ТИСЯЧІ В ОДИНИЦЯХ

Уперше надруковано у збірнику «Дочери Октябрю» (Харків, 1922). Подаємо за виданням: Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х.: ДВУ, 1929.

Гетьманська варта — поліція часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського.

Франзолка — білий хліб овальної форми, французька булочка.

Продподаток — продовольчий податок із селянських господарств, що згідно з постановою надзвичайної сесії ВУЦВК від 27.III.1921 прийшов на зміну продрозкладки (продрозверстки) періоду громадянської війни.

БАЙКИ

ДВА КОНІ

Уперше надруковано в першому альманасі «Плуг» (1924). Подаємо за книгою: Пилипенко С. Байки. — Х.: Український Робітник, 1927.

Пужить — б'є пугою (батою).

ЩАСТЯ

Подаємо за книжковим першодруком: Пилипенко С. Байки. — Х.: Український Робітник, 1927.

НАРАДА РАКІВ

Уперше надруковано в книзі: Пилипенко С. Байківниця. Чверть копи байок. — Х.: ДВУ, 1922. Подаємо за виданням: Пилипенко С. Байки. — Х.: Український Робітник, 1927.

ЧАБАНЕНКО

Уперше надруковано в книзі: Пилипенко С. Байківниця. Чверть копи байок. — Х.: ДВУ, 1922. Подаємо за виданням: Пилипенко С. Байки. — Х.: Український Робітник, 1927.

ОТАРА

Уперше надруковано в книзі: Пилипенко С. Байківниця. Чверть копи байок. — Х.: ДВУ, 1922. Подаємо за виданням: Пилипенко С. Байки. — Х.: Український Робітник, 1927.

МАНДАТ (З Крапиви)

Уперше надруковано в книзі: Пилипенко С. Байківниця. Чверть копи байок. — Х.: ДВУ, 1922. Подаємо за виданням: Пилипенко С. Байки. — Х.: Український Робітник, 1927.

Крапіва Кандрат (справжнє прізвище — Атрахович; 1896–1991) — білоруський письменник. Автор поетичних, прозових, драматичних та сатиричних творів. Книга його байок українською мовою «Кропивині байки» вийшла в перекладах С. Пилипенка та витримала два видання (ДВУ, 1928 та 1929 рр.).

ПЕТРУСЕВА ХАТА

Уперше надруковано в книзі: Пилипенко С. Байківниця. Чверть копи байок. — Х.: ДВУ, 1922. Подаємо за виданням: Пилипенко С. Байки. — Х.: Український Робітник, 1927.

ГУСАК І ЛАСТІВКА

Уперше надруковано в книзі: Пилипенко С. Байківниця. Чверть копи байок. — Х.: ДВУ, 1922. Подаємо за виданням: Пилипенко С. Байки. — Х.: Український Робітник, 1927.

ДОПОМОГА

Подаємо за книжковим першодруком у книзі: Пилипенко С. Свині на дубі: Різні байки. — Х.: Плужанин, 1932.

ІНШІ ТВОРИ

ДУМА ПРО ДЖУРУ

Подаємо за першодруком в 11–12 (15–16) числі журналу «Плужанин» за 1927 р.

ЄВАНГЕЛІЯ ЧАСУ (За Полем Бертло)

Цей твір Сергія Пилипенка — переспів «Євангелія Часу» Поля Бертло. Взявши за основу есперантомовний текст, письменник змінив композиційну будову (кожен з 10 розділів першотвору складався з 33 частин), розширивши та упростиливши його до розуміння українським селянином. А провіщення Бертло «часу Анархії» стало у творі Пилипенка провіщенням «Комуни».

Уперше «Євангелія Часу» вийшла 1923 р. в харківському видавництві «Шлях освіти» (також є відомості про друк того ж року у видавництві «Космос» (Берлін — Нью-Йорк)). Подаємо текст за виданням: Пилипенко С. Євангелія Часу. За Полем Бертло — з есперантської мови. — Х.: ДВУ, 1925. — Серія красного письменства «Бібліотека селянина».

Бертло Поль (1880–1910) — відомий також серед есперантистів та анархістів як Марцело Верема. Студював у Парижі медицину, щоб уникнути служби в армії втік до Південної Америки. Тут опанував фах друкаря. Згодом у Ріо-де-Жанейро викладав французьку та есперанто в Академії Berlitz (бразильському відділенні цієї міжнародної мовної школи, що діє в різних країнах світу, починаючи з 1878 р.), а за деякий час очолив філію закладу в місті Петрополісі. Однак через антимілітарну пропаганду втратив місце роботи.

Ремество — ремесло.

Баглаї — лінощі.

СТАТТІ Й НОТАТКИ

ТЯЖКОЮ ПРАЦЕЮ, АЛЕ ЗБОРЕМО РУЇНУ

Подаємо за першодруком у виданні: Плуг: Селянський двохтижневик Головополітосвіти УСРР. — Харків, 1922. — Збірник перший. — 15 квітня.

Харпацтво — тут: жебрацтво.

«Неп» (НЕП, Неп) — нова економічна політика, ухвалена на X з'їзді російської Комуністичної партії більшовиків навесні 1921 р. Була розрахована на відновлення народного господарства та подальший перехід до соціалізму. Головний зміст: заміна продрозкладки на продподаток, використання ринкових відносин та різних форм власності, залучення іноземного капіталу, грошова реформа (конвертація грошової одиниці) тощо.

ODVERTYJ LYST DO VSIX, XTO CIKAVYT'SJA CIJEJU SPRAVOJU

Подаємо за першодруком у 6–7 числі журналу «Червоний Шлях» за 1923 р. У 9 числі того ж року тему продовжив Майк Йогансен статтею «Пристосування латиниці до потреб української мови».

Tvorennju jedynoji international'noji movy — С. Пилипенко в цей час захоплюється есперанто (штучна мова, створена варшавським окультистом Людвіком Заменгофом у 1887 р.), перекладає з неї.

«Червоний Шлях» — громадсько-політичний та літературно-науковий місячник, заснований у Харкові 1923 р. Виходив до лютого 1936 р. Провідний український літературний часопис.

ПРОГРАМА КОМПАРТІЇ ПРО МИСТЕЦТВО І «ЛІКВІДАТОРИ»

Подаємо за першодруком у 1 числі журналу «Плужанин» за 1925 р.

Азб[ука] ком[унізма] — абетка комунізму (скорочено з рос.), С. Пилипенко покликається на виклад комуністичної теорії у книзі М. Бухаріна та Є. Преображенського «Азбука Коммунізма: популярное объяснение программы Российской Коммунистической Партии» (1919).

Семенко Михайль (Михайло; 1892–1937) — поет, основоположник і теоретик українського футуризму. Редактор журналу «Мистецтво», головний редактор Одеської кінофабрики ВУФКУ, редактор часопису «Нова Генерація». Фундатор футуристичних літературних угруповань «Флямінго», «Ударна група поетів-футуристів», Асоціації панфутуристів («Аспанфут»), «Комункульт», «Нова Генерація». Репресований.

Дивись № 11–12 «Червоного Шляху» — стаття М. Семенка «До постановки питання про застосування ленінізму на 3-му фронті».

ЗАБУТИЙ ДОКУМЕНТ (історикам ревлітератури на увагу)

Подано за першодруком у 2 числі журналу «Плужанин» за 1925 р.

«Вісти ВУЦВК» («Вісті ВУЦВК») — друкований орган Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. Щоденна газета, виходила з 1921 року в Харкові, з 1934 — в Києві. Перші редактори — В. Блакитний та Є. Касяненко, залучаючи широкі кола української інтелігенції, зробили газету найпопулярнішим виданням у 1920-ті рр.

Пролеткульт — масова культурно-просвітницька організація, що виникла 1917 р. в Росії, а згодом перенесла свою діяльність також в Україну. У Харкові короткочасно виходив пролеткультівський журнал «Зори грядущего». З огляду на виразно проросійський характер організації, в Україні Пролеткульт не набув масового характеру. В основу діяльності було покладено прагнення створити нову пролетарську культуру та підпорядкування мистецтва інтересам пролетаріату.

Еллан-Блакитний Василь (виступав також під псевдонімами А. Ортал та Валер Проноза, справжнє прізвище — Елланський; 1894–1925) — один із лідерів української партії соціалреволюціонерів, її боротьбистського відламу. Після вступу до КП(б)У в 1920 р. — член ЦК партії, а також член ВУЦВК, ЦВК СРСР, голова Держвидаву та редактор газети «Вісті ВУЦВК». Поет, публіцист. Фундатор літературної організації «Гарт».

Містоголова — тобто голова міського відділення (міської організації).

Коряк Володимир (справжнє ім'я — Волько Блумштейн; 1889–1937) — революційний діяч (політкаторжанин), провідний критик 1920-х рр., літературознавець. Репресований.

Сосюра Володимир (1898–1965) — один із найпопулярніших поетів 1920-х — 1930-х рр., належав до літературних організацій «Плуг», «Гарт», ВАПЛІТЕ, ВУСПП.

ТОВ. ХВИЛЬОВИЙ В РОЛІ ЛІТПОПА

подаємо за першодруком у 3 числі журналу «Плужанин» за 1925 р.

«Плуг» — спілка селянських письменників, заснована 1922 р. Її організатором і головою був С. Пилипенко. Спочатку її членами були Д. Бедзик, М. Биковець, С. Божко, А. Головка, Д. Гуменна, В. Гжицький, Г. Епик, Н. Забіла, І. Кириленко, Я. Качура, В. Минко, А. Панів, П. Панч, С. Пилипенко, І. Сенченко, В. Таль, П. Усенко, В. Чередниченко, І. Шевченко. Мала численні філії по всій Україні. Проіснувала до 1932 р.

Хвильовий Микола (справжнє прізвище — Фітільов; 1893–1933) — письменник і публіцист, теоретик і речник українського відродження 1920-х рр. Один із фундаторів літературного угруповання «Гарт», засновник об'єднання «Урбіно», організацій ВАПЛІТЕ і ПРОЛІТФРОНТ. Його концепції «азіатського ренесансу» (де головна роль відводиться незалежній від Москви Україні) та стилю цієї доби «романтики вітаїзму» (мистецтво творення життя — «бойового етапу переходового періоду») — спричинилися до бурхливої дискусії, знайшовши як своїх палких прихильників, так і не менш палких супротивників. Історіософська візія увійшла в історію під назвою хвильовизму. У літературній дискусії Хвильовий і Пилипенко найчастіше виступали опонентами.

«2-й лист до молоді молоді» — підзаголовок памфлета М. Хвильового «Про Коперника з Фрауенбургу, або абетка азійського ренесансу в мистецтві».

Октябристи — члени російської літературної групи «Октябрь».

Плужани — члени Спілки селянських письменників «Плуг».

«Октябрь» — літературна група пролетарських письменників, заснована 1922 р. Основна мета творчості — замість патосу революційної романтики показати робітничий клас з його революційною практикою на прикладі конкретних пролетарів. Проіснувала до 1925 р.

Формалісти — прихильники формалізму у літературній творчості, котрі надавали особливої уваги формі художнього твору, а також адепти формального методу в літературознавстві,

скерованого на дослідження та актуалізацію внутрішніх (структурних) закономірностей тексту.

Троцький Лев (справжнє прізвище — Бронштейн; 1879–1940) — один із лідерів більшовиків та керівників Радянської республіки, голова Революційної військової ради. Належав до теоретиків та практиків «червоного терору». Унаслідок внутріпартійної боротьби 1925 р. був позбавлений усіх посад і в 1927 р. виключений з партії та засланий. З 1929 р. перебував поза межами СРСР. Убитий у Мексиці агентом НКВС Р. Меркадером (1914–1978).

«Третій лист до молодої молоді» — підзаголовок памфлета «Про демагогічну водичку, або справжня адреса української ворончини, вільна конкуренція, ВУАН і т. д.».

«Гарт» — спілка пролетарських письменників. Масова літературна організація, утворена Василем Блакитним у 1923 р.; на початку її членами зокрема були К. Гордієнко, І. Дніпровський, О. Довженко, О. Досвітній, М. Йогансен, О. Копиленко, В. Коряк, Г. Коцюба, І. Кулик, А. Любченко, В. Поліщук, І. Сенченко, Ю. Смолич, В. Сосюра, П. Тичина, М. Хвильовий, М. Христовий. У 1925 р. з утворенням ВАПЛІТЕ припинила своє існування. Провідні письменники угруповання стали фундаторами новоствореної організації, а решта пізніше долучились до ВУСПП.

Малоросійщина, просвітянщина — Микола Хвильовий має на увазі діяльність української інтелігенції кінця ХІХ — початку ХХ ст., спрямовану на виконання вузькоетнічних (на його думку) культурно-освітніх завдань, зокрема в рамках діяльності «Просвіт» (громадських організацій, що в Галичині були засновані наприкінці 1860-х рр., а в Наддніпрянській Україні щойно після революції 1905 р. та з особливим розмахом від 1917 р.). У 1917–1921 рр. «Просвіти» були осередками українського національного життя і спричинилися до зростання національної свідомості широких мас. На початку 1922 р. 4322 товариства, читальні й будинки «Просвіти» були ліквідовані або реорганізовані як ідеологічно ворожі.

ВІД АГІТАЦІЇ ДО ПРОПАГАНДИ

Подаємо за першодруком у 4 числі журналу «Плужанин» за 1925 р.

«Формалізм» й «опоязівство» — йдеться про популярні в 1920-ті рр. теоретичні розробки групи російських лінгвістів та літературознавців ОПОЯЗ («Общество по изучению поэтического языка»).

Дискусія про «Европу й Просвіту» — одна з ключових тез, розгорнутих у памфлетах Миколи Хвильового, що і спричинила гостру полеміку між ним та Сергієм Пилипенком.

«Хатянство» — у 1920-ті термін передусім уживався на позначення ідеологічно-естетичних засад часопису «Українська хата», що виходив у Києві в 1909–1914 рр. і став трибуною для українських модерністів, попри цілком народницьке гасло «нести світло в кожную хату».

Народництво — громадсько-політичний та літературний рух у Російській імперії в 1860–1890-ті рр., який охопив широкі кола інтелігенції. Одна з чільних настанов — «ходіння в народ» з метою підняття його самосвідомості та поширення соціалістичних ідей.

ЦК РКП — Центральний комітет Російської комуністичної партії.

«Правда» — масова щоденна газета в Радянському Союзі, центральний орган Комуністичної партії. Почала виходити з 1912 р.

«Молот» — літературне об'єднання робітничої молоді в Полтаві. Діяло в 1925–1928 рр.

«Жовтень» — київська літературна організація, заснована 1925 р. письменниками, що вийшли з «Аспанфуту». Декларацію об'єднання зокрема підписали І. Ле, Я. Савченко, М. Терещенко, Ф. Якубовський, Ю. Яновський, В. Ярошенко. Заперечуючи пропаговані Семенком ідеї комункульту, «Жовтень» одночасно не погоджувався із позиціями «Гарту» й «Плугу», що, на їхню думку, не забезпечували повноцінний розвиток української пролетарської культури.

«Ланка» — літературна група, що виникла 1924 р. у Києві на основі АСПИС (Асоціації письменників). До об'єднання зокрема входили Б. Антоненко-Давидович, М. Галич, Г. Косинка, В. Підмогильний, Є. Плужник, Т. Осьмачка.

ПРО ПАНИЧА ПШЕСТШЕЛЬСЬКОГО Й ПРО МАРКСИЗМ НАВИВОРІТ

подаємо за першодруком у 6 числі журналу «Плужанин» за 1925 р.

Франко Іван (1856–1916) — письменник, вчений, громадсько-політичний діяч, публіцист. Поруч Шевченка один з найвизначніших провідників українського народу. У 1926 р. Сергій Пилипенко видав книгу «Іван Франко. Пам'ятка про життя й діяльність».

«Плужанин» — часопис Спілки селянських письменників «Плуг». Виходив у Харкові з 1925 р. під редакцією С. Пилипенка, І. Сенченка, А. Головка, І. Кириленка, Д. Загула, від 1928 й по 1932 рр. — під назвою «Плуг».

В одному із памфлетів «Проти течії» (К[ультура] і П[обут] № 45) — мається на увазі памфлет М. Хвильового «Психологічна Європа».

Геракліт (бл. 544/540 — бл. 480 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст, стихійний діалектик.

Бухарін Микола (1888–1938) — партійний і державний діяч, економіст. Один із ідеологів економічних перетворень у Радянському Союзі, прихильник поміркованих реформ. Репресований.

Сталін Йосиф (справжнє прізвище — Джугашвілі; 1879–1953) — керівний діяч більшовиків, котрий після смерті В. Леніна поступово узурпував владу і від 1929 р. став диктатором СРСР, упровадивши державний капіталізм та поліційний терор. Під час його правління український народ зазнав геноциду, внаслідок якого було знищено понад 10 мільйонів населення та національно свідомо інтелектуальна еліта.

Зінов'єв Григорій (справжнє прізвище — Радомисльський; 1883–1936) — один із керівників та теоретиків більшовиків. Брав активну участь у внутріпартійній боротьбі то на боці Сталіна, то на боці Троцького. З 1925 р. — лідер т. зв. «нової опозиції». Двічі виключався з партії. У 1934 р. арештований. Загинув у ув'язненні.

Павперизація — масове зубожіння (від латин. pauper — бідний).

ПРО ЧИТАБЕЛЬНУ КНИЖКУ

Подаємо за першодруком у 33 числі додатка до газети «Вісті ВУЦВК» — «Культура і Побут» за 1925 р.

Така була передова — передова вийшла під назвою «Читабельна книжка».

Кузьма Прудков — Козьма Прутков, автор сатиричних віршів, байок, афоризмів, — літературна містифікація 1850–1860-х рр. поетів О. Толстого та братів Жемчужникових.

Останній декрет — йдеться про декрет ВУЦВК і Раднарком України від 30 квітня 1925 р. «Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату», який став фундаментом політики українізації.

Грінченко Борис (1863–1910) — письменник, культуролог, фольклорист, етнограф, лінгвіст, публіцист, громадський діяч і народний учитель. Автор багатьох різножанрових творів, підписаних або власним прізвищем, або псевдонімами (П. Вартовий, Василь Чайченко, Б. Вільхівський, Іван Перекотиполе). Уся його діяльність і творчість сповнена жертвовного подвижництва задля розвою української культури та становлення української нації.

«*Бібліотека селянина*» — перша систематична серія українського красного письменства за редакцією Сергія Пилипенка, що виходила з 1923 р. спершу у видавництві «Шлях Освіти», а пізніше у видавництві «Плужанин».

СВІДОМА ПРОВОКАЦІЯ ЧИ НЕСВІДОМА ДУРІСТЬ

Подаємо за першодруком у 1 числі журналу «Плужанин» за 1926 р.

Вільна Академія Пролетарської Літератури — ВАПЛІТЕ, літературна організація, що виступала за високопрофесійну письменницьку майстерність і засуджувала «масовізм» у літературній творчості. Заснована в листопаді 1925 р. колишніми членами «Гарту». На чолі об'єднання стали М. Яловий (президент), М. Хвильовий та О. Досвітній, члени-фундатори: М. Бажан, В. Вражливий, О. Громів, І. Дніпровський, О. Довженко, Г. Епик, М. Йогансен, О. Копиленко, Г. Коцюба, О. Лейтес, А. Любченко (секретар), М. Майський, П. Панч, О. Слісаренко, В. Сосюра, П. Тичина, Д. Фельдман. Пізніше до організації вступили Г. Коляда, М. Куліш (став другим президентом ВАПЛІТЕ, після виключення в січні 1927 р. О. Досвітнього, М. Хвильового та М. Ялового), І. Сенченко, Ю. Смолич, Ю. Яновський та ін. Унаслідок політичного тиску організація змушена була самоліквідуватися 14 січня 1928 р.

Яловий Михайло (1895–1937) — поет, прозаїк, драматург, політичний діяч. Належав до лівого крила української партії соціалістів-революціонерів — боротьбистів, згодом до КП(б)У, був редактором газети ЦК КП(б)У «Селянська біднота», секретарем журналу «Червоний Шлях» (у 1926 р. після зняття О. Шумського був співредактором разом з М. Хвильовим), редактором ДВУ та видавництва художньої літератури «ЛіМ». У літературі відомий під прибраним іменем Юліян (Юльян) Шпол. 1921 р. спільно з М. Семенком та В. Алешком заснував «Ударну

групу поетів-футуристів». Належав до Спілки пролетарських письменників «Гарт», був першим президентом ВАПЛІТЕ. Репресований.

Див. «Культуру і Побут» ч. 3 — йдеться про статтю М. Ялового «Хай живе “Гарт” і “Плуг”».

ПЕРЕД ПЛУЖАНСЬКИМ З'ЇЗДОМ

Подаємо за першодруком у 2 числі журналу «Плужанин» за 1926 р.

Доба безпримірної дискусії — йдеться про внутріпартійну боротьбу за домінування в керівництві Комуністичної партії поміж Л. Троцьким, Г. Зінов'євим та Й. Сталіним. Дискусія про стратегічні засади внутрішньої політики була спровокована виходом наприкінці 1924 р. третього тому творів Троцького з післямовою «Уроки Октябрю», де він підкреслював свою єдність з Леніним під час революції і називав головними супротивниками Каменєва і Зінов'єва. Внаслідок дій коаліції Каменєв — Зінов'єв — Сталін Троцький змушений був капітулювати і склав усі повноваження. Окрилений перемогою Зінов'єв виступив проти Сталіна, а на XIV з'їзді партії в грудні 1925 р. відбулося відкрите зіткнення, що закінчилося поразкою «нової опозиції» Зінов'єва.

КОЦЮБИНІ КОМПРОМІСИ

Подаємо за першодруком у 2 числі журналу «Плужанин» за 1926 р.

Коцюба Гордій (справжнє прізвище: Коцегуб; 1892–1938) — письменник, один з організаторів та редакторів журналу «Шляхи Мистецтва», був редактором додатка до газети «Вісті ВУЦВК» — «Культура і Побут». Належав до літературних організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ, ПРОЛІТФРОНТ. Репресований.

Дивись ст. Ів. Сенченка «Про наші теми» — у першому числі журналу «Плужанин» за 1925 р. (лютий).

Сінклер Антон (1878–1968) — американський письменник, у своїх творах чимало уваги приділяв конфлікту ідеалів особистості з капіталістичною дійсністю. Його критичні та прозові твори друкувалися на сторінках української літературної періодики 1920-х рр.

Тичина Павло (1891–1967) — поет, член літературних угруповань «Гарт», ВАПЛІТЕ, ПРОЛІТФРОНТ. У 1923–1934 рр. був співредактором журналу «Червоний Шлях».

«Вітер з України», «Плуг», «Соняшні клярнети» — назви етапних збірок поезій П. Тичини, відповідно, 1923, 1920 та 1918 рр. виходу.

ВІД ЛІТДИСКУСІЇ ДО ТВОРЧОЇ ПРАЦІ

Подаємо за першодруком у 3 числі журналу «Плужанин» за 1926 р.

Як каже відома резолюція ЦК ВКП — йдеться про резолюцію ЦК РКП(б) від 18 червня 1925 р. «Про політику партії в галузі художньої літератури»; з грудня 1925 р. офіційна назва партії стала — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків), ВКП(б). Відтак Пилипенко вживає нову офіційну назву.

Постанова політбюро ЦК КП(б)У — постанова Політбюро Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України від 10 квітня 1925 р. «Про українські художні угруповання».

ЯК НА ПРАВДИВОМУ ШЛЯХУ СПОТИКАЮТЬСЯ (Перший шмат дискусійної відповіді «академікам» М. Яловому й М. Хвильовому)

Подаємо за першодруком у 5 числі додатка до газети «Вісті ВУЦВК» — «Культура і Побут» за 1926 р. У заголовку обіграно назву статті М. Ялового «На правдивому шляху».

«Столипінські хутори» — внаслідок сільськогосподарських реформ П. Столипіна (1862–1911), скерованих на передачу громадських земель у приватну власність, з 1907 по 1911 рр. в Україні вийшли на відрубів та хутори 225 500 господарів. Це зумовило економічне піднесення сільського господарства та формування прошарку заможних селян, з одного боку, а з іншого — пролетаризацію частини сільського населення. Відтак «столипінські хутори» в 1920-ті рр. асоціюються насамперед із куркульством (заможними селянами).

Horribile dictu — страх сказати (лат.).

Г'еси «Весілля» — йдеться про твір А. Чехова.

Луначарський Анатолій (1875–1933) — російський політичний діяч, критик, драматург.

Професора скотарства Омелька Буца — псевдонім одного з керівників ВАПЛІТЕ Олекси Слісаренка, під яким він виступав з дискусійними статтями на сторінках «Культури і Побуту». Тут С. Пилипенко реагує на його фейлетон «Літературні

хороби та боротьба з ними. (Ветеринарний порадник)». Окрім підзаголовок фейлетону, привід до шкилювання давала також і біографія Слісаренка, котрий мав сільськогосподарську освіту та перед Першою світовою війною працював агрономом.

В комункультурі панфутуристському навчився в свій час — тут Пилипенко іронізує з футуристичного минулого свого опонента.

«КіП» — «Культура і Побут», додаток до газети «Вісті ВУЦВК».

Епик Григорій (1901–1937) — поет, прозаїк, драматург. Працював редактором газети «Червоний юнак», директором Державного видавництва художньої літератури. Належав до літературних організацій «Плуг», ВАПЛІТЕ, ПРОЛІТФРОНТ. Репресований.

Громов (Громів) Олександр (справжнє прізвище — Тарнаутський; 1902–?) — автор поетичних, прозових, а також сатиричних і гумористичних творів. Член ВАПЛІТЕ.

Панч Петро (справжнє прізвище — Панченко; 1891–1978) — відомий як автор численних повістей. Належав до літературних організацій «Плуг», ВАПЛІТЕ, ВУСПП, ПРОЛІТФРОНТ.

Довженко Олександр (1894–1956) — кінорежисер, письменник, у 1920-ті рр. також відомий як «художник Сашко». Працював у Народному комісаріаті освіти та Народному комісаріаті іноземних справ, художником у газеті «Вісті ВУЦВК», на кіностудіях Одеси й Києва. Член літературних угруповань «Гарт» та ВАПЛІТЕ.

Шпенглер Освальд (1880–1936) — німецький філософ, історик і публіцист. Найвідоміша його праця «Присмерк Європи» (1916–1922).

Пільняк Борис (справжнє прізвище — Вогау; 1894–1938) — відомий у 1920-ті рр. російський письменник, захоплення яким закидали М. Хвильовому. Репресований.

Касарня — гуртожиток, казарма.

Група звана чомусь «неоклясиками» — так означила тогочасна критика групу поетів і літературознавців, які гуртувалися спершу навколо журналу «Книгар» (1918–1920), а пізніше — навколо видавництва «Слово». У колі неокласиків перебували М. Зеров, М. Драй-Хмара, М. Рильський, П. Филипович, О. Бургардт. У своїй творчості взувалися на зразки класичного мистецтва, зокрема античної доби.

«*Неоліфи*» — йдеться про українських прихильників ідей лівого фронту мистецтв («соціального замовлення», «утилітарності мистецтва» тощо), котрі в грудні 1925 р. видали в Москві літературно-виробничий журнал ново-лівофронту «Неоліф». Втім, до російського «ЛЕФ'у» (1922–1929; на чолі стояв В. Маяковський) були також близькі українські футуристи «ЮгоЛЕФу» (Одеса) та вже пізніше — «Нової Генерації».

Колишні футуристи — тобто О. Слісаренко та М. Яловий.
Представники азійського ренесансу — М. Хвильовий.

ПРОБЛЕМА ОРГАНІЗАЦІЇ ЛІТЕРАТУРНИХ СИЛ (Шмат другий дискусійної відповіді «академікам»)

Подаємо за першодруком у 7, 8 та 9 числах додатка до газети «Вісті ВУЦВК» — «Культура і Побут» за 1926 р.

Інститут Брюсова — Вищий літературно-художній інститут у Москві, чийм засновником та ректором був В. Брюсов (1873–1924). Почав діяти в 1921 р. як спеціальний вищий навчальний заклад із трирічним курсом навчання. У 1924 р. йому було надано ім'я В. Брюсова. Після смерті поета-ректора 1925 р. інститут було переведено до Ленінграда, де він невдовзі і припинив своє існування.

«*Зміновіхівський*» табір — йдеться про суспільно-політичну течію в середовищі російської інтелігенції, котра сподівалася на повернення Радянської Росії в загальноєвропейське ідеологічно-економічне русло. Назва походить від емігрантського журналу «Смена вех» (Париж, 1921–1922).

Робітземліс і комнезами — об'єднання сільських пролетарів: спілка «Робітземліс» (профспілка робітників земельного та лісового господарства) та комітет незаможних селян. Комнезами (КНС) були створені декретом ВУЦВК від 9 травня 1920 р. і до 1925 р. фактично були органами влади на селі, потім мали статус громадських організацій.

«*Напостовство*» — походить від назви російського журналу «На посту» (1923–1925), що виходив за редакцією Б. Воліна, Г. Лелевича, С. Родова. Позиція видання вирізнялася різкою негацією щодо попутників, представників інших літгруп, а також щодо культурної спадщини і національних культур інших народів СРСР.

Випустив на ринок — йдеться про вихід книги памфлетів М. Хвильового «Думки проти течії» в ДВУ, де головним редактором працював С. Пилипенко.

«Самосвіта» — журнал, виходив у Харкові 1926–1933 рр. *Буревій (Буровій) Кость* (справжнє прізвище — Сопляков; 1888–1934) — поет, сатирик, публіцист і політичний діяч. Політичний в'язень за царату, активний член Російської партії соціалістів-революціонерів, зокрема її правого крила. На політичному процесі 1922 р. проти есерів був амністований. Друкувався також під псевдонімами Нахтенборген, Варвара Жукова, Едвард Стріха. У розпал дискусії виходить його книга «Європа чи Росія? Про шляхи розвитку сучасної літератури» (Москва, 1926), на яку Сергій Пилипенко написав рецензію. Репресований.

Плеханов Георгій (1856–1918) — російський філософ і діяч соціал-демократичного руху.

Яковенко Григорій (1895–1940?) — письменник, член Спілки селянських письменників «Плуг». У статті «Про критиків і критику в літературі» («К[ультура] і П[обут]», 1925, ч. 17) виступив проти «олімпійства» в літературі, що й стало формальною причиною літературної дискусії. Арештований 1935 р. Подальша доля невідома.

Пишучи свого «Першого листа до молодої молоді» — йдеться про памфлет М. Хвильового «Про “сатану в бочці”, або про графоманів, спекулянтів та інших “просвітян”».

Із своєю оцінкою В. Поліщука — йдеться про доволі некоректну переоцінку М. Хвильовим творчого доробку поета, лідера групи «Авангард» Валер'яна Поліщука (1897–1937) у памфлеті ««Ахтанабіль» сучасності, або Валеріян Поліщук у ролі лектора Комуністичного університету», особливо коли порівняти з тим, що писав М. Тростянецький (він же М. Хвильовий) про перші збірки поета в статті «Перші соняшні вибухи» (1921 р.). На що й вказує С. Пилипенко.

Донцов Дмитро (1883–1973) — критик, публіцист, політичний діяч. У 1922–1939 рр. редактор «Літературно-наукового вісника» (Львів), який у 1925–1926 рр. передрукував кілька творів Миколи Хвильового.

Casus belli — привід для війни (лат.).

Feci quod potui — зробив, що міг (лат.).

ШМАТ ОСТАННІЙ

Подаємо за першодруком в 11 числі додатка до газети «Вісті ВУЦВК» — «Культура і Побут» за 1926 р.

Пекти «підвали» — писати матеріали, які заповнюють нижню частину газетної шпальти.

Лайлети — неологізм С. Пилипенка на позначення памфлетів М. Хвильового.

«Апологети писаризму» — йдеться про третій цикл памфлетів М. Хвильового (28.ІІ. — 28.ІІІ.1926).

Гаршин Всеволод (1855–1888) — російський письменник, народник. Покінчив життя самогубством.

Рєпін Ілля (1844–1929) — відомий художник, у доробку котрого чимало творів, присвячених Україні, зокрема «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Народився в Чугуєві на Харківщині.

Раднарком — Рада народних комісарів, уряд УСРР.

ДПУ (ГПУ) — Державне політичне управління, поліційно-каральна структура, створена 1922 р. як правонаступниця ЧК.

«Дух Леонтовича» — наголошується на значенні для української культури спадщини Миколи Леонтовича (1877–1921), вбитого за нез'ясованих обставин під час відвідин батьків у с. Марківці на Поділлі.

Зеров Микола (1890–1937) — поет, перекладач, критик, історик літератури. Один із чільних представників «неокласиків». Репресований.

НЕТЕРПЛЯЧЕ НЕ ЖДАНІ КНИЖКИ

Подаємо за першодруком у 3 числі журналу «Плужанин» за 1926 р.

Загуг Дмитро (1890–1938) — поет. Як літературний критик виступав також під псевдонімами І. Майдан та Б. Тиверець. Був членом літературного об'єднання «Музагет», організацій «Плуг», ВУСПП, «Західна Україна». Репресований 1933 р.

Савченко Яків (1890–1937) — поет-символіст і короткочасно футурист, критик. Належав до об'єднання «Музагет», член Асоціації працівників комуністичної культури («Комункульт»), ВУСПП. Репресований.

АХ, КАКОЙ УЖАСНЫЙ КРИТИКАН!

Подаємо за першодруком в 3 числі журналу «Плужанин» за 1926 р.

Потебня Олександр (1835–1891) — видатний мовознавець, фольклорист, літературознавець, чії ідеї помітно вплинули на мовознавство й літературознавство ХХ ст., а також на креативні практики, зокрема символістів та формалістів.

Слісаренко Олекса (справжнє прізвище — Снісар; 1891–1937) — поет і прозаїк. З 1924 р. головний редактор видавництва «Книгоспілка». Належав до об'єднань символістів «Біла Студія» і «Музагет», футуристів — «Аспанфут» і «Комункульт». Брав активну участь у літературних організаціях «Гарт», ВАПЛІТЕ, техно-мистецькій групі «А». Арештований 1935 р. У 1937 р. розстріляний.

Омелькобуцнувши — С. Пилипенко обігрує псевдонім О. Слісаренка.

Голота Петро (справжнє прізвище — Мельник; 1902–1949) — комсомольський активіст, поет та прозаїк. Належав до літературних організацій «Плуг» і «Молодняк».

Лісовий Петро (справжнє прізвище — Сващенко; 1891–1937) — автор нарисів, оповідань та повістей, активно виступав як літературний критик. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг». Заарештований у 1935 р.

КУЛЬТУРНА СИЛА

Подаємо за першодруком у 15 числі додатка до газети «Вісті ВУЦВК» — «Культура і Побут» за 1926 р. Стаття супроводжувалася редакційною приміткою: «Ми не поділяємо радужних тверджень автора статті про швидкий темп кількісного і якісного зросту плужанської літературної творчості. Коли б це було так, то, може, зайвим було б провадити з'їзд “Плугу” під гаслом “необхідности за всяку ціну підняти свою кваліфікацію”». Поза тим вважаємо статтю дискусійною в багатьох точках, що виходять поза межі інформації».

Газардова — азартна.

Літературний клуб імені т. Блакитного — Будинок літератури ім. В. Блакитного було відкрито 3 грудня 1926 р. по вул. Каплунівській, 4 (нині — Мистецтв).

Видавництво «Плужанин» — кооперативне видавництво Спілки селянських письменників «Плуг», яке невдовзі почало діяти.

НА ПОРЯДКУ ДЕННОМУ — ЛІТПРОФОСВІТА

Подаємо за першодруком у 17 числі додатка до газети «Вісті ВУЦВК» — «Культура і Побут» за 1926 р.

Як чимало часу на те В. Брюсов витратив — маються на увазі навчальні справи в Інституті Брюсова.

Сельінтерн — тобто селянський Інтернаціонал.

ІНО — інститут народної освіти, навчальні заклади, створені на базі університетів (1920–1933).

НАШІ «ГРІХИ»

Подаємо за першодруком у 4–5 числі журналу «Плужанин» за 1926 р.

НАШ АЛЬМАНАХ

Подаємо за першодруком у 4–5 числі журналу «Плужанин» за 1926 р.

ДВУ — Державне видавництво України, засноване в Харкові 1919 р., у 1930 було перетворене на Державне видавниче об'єднання.

ПІДСУМКИ ЛІТДИСКУСІЇ 25/26 РОКУ

Подаємо за першодруком у 6–5 числі журналу «Плужанин» за 1926 р. Авторства в публікації безпосередньо не зазначено, однак у переліку публікацій у журналі за 1926 р. вказується, що стаття належить С. Пилипенкові.

Куліш Пантелеймон (1819–1897) — письменник, фольклорист, етнограф, перекладач, критик, редактор, видавець.

Драгоманів (Драгоманов) Михайло (1841–1895) — публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, громадський та політичний діяч.

Українка Леся (справжнє ім'я — Лариса Косач; 1871–1913) — поетеса, драматург і перекладач.

Вороний Микола (1871–1938) — один з перших українських модерністів, поет, перекладач, актор, театральний критик. Репресований.

Бантиш-Каменський Дмитро (1788–1850) — історик, автор одного з перших комплексних досліджень історії України.

Полетика Григорій (1724–1784) — політичний і культурний діяч, письменник, автор праць, присвячених історії України.

Шведська могила — курган під Полтавою, де поховані учасники Полтавської битви 1709 р. Асоціативно пов'язується з діяльністю гетьмана Івана Мазепи (1639–1709).

Чубар Влас (1891–1939) — державний і партійний діяч, голова Ради народних комісарів України (1923–1934). Репресований.

Каганович Лазар (1893–1991) — більшовицький діяч, генеральний секретар ЦК КП(б)У в 1925–1928 рр., запеклий противник українізації. Один з організаторів геноциду українського народу.

Петровський Григорій (1878–1958) — державний і політичний діяч. Нарком внутрішніх справ РСФРР (1917–1919), один зі співорганізаторів ВЧК; член Політбюро ЦК КП(б)У (1919–1938), голова ВУЦВК (1919–1938), заступник голови ЦВК СРСР (1922–1937), заступник голови Президії Верховної Ради СРСР (1937–38).

Скрипник Микола (1872–1933) — професійний революціонер, державний і політичний діяч. Один із засновників КП(б)У, з 1920 р. — член ЦК. У 1918 р. — завідувач відділу боротьби з контрреволюцією ВЧК у Москві. Постійно в Україні з 1920 р. — народний комісар внутрішніх справ (1921–1922), народний комісар юстиції (1922–1927), з березня 1927 до лютого 1933 р. — народний комісар освіти, а в останні місяці перед самогубством — голова Держплану та заступник голови Раднаркому УСРР. Активно виступав за впровадження українізації.

Затонський Володимир (1888–1938) — державний і партійний діяч, один з організаторів КП(б)У. Нарком освіти УСРР (1923; 1933–1938), у 1924–1926 рр. — голова політичного управління і член революційно-військової ради Українського Військового Округу. Репресований.

Гринько Григорій (1890–1938) — політичний і державний діяч. Провадив переговори з Комінтерном про визнання УПСР-боротьбистів за його єдину українську секцію. З 1920 р. член ЦК КП(б)У, народний комісар освіти УСРР (1920–1923). Перший редактор журналу «Червоний шлях». У 1923–1925 рр. — голова Державної планової комісії (Держплану) й заступник голови Раднаркому УСРР. Від 1926 р. у Москві — заступник голови Держплану СРСР (1926–1929), заступник наркома земельних справ (1929), нарком фінансів СРСР (1930–1937). Репресований.

Корнюшин Федір (1893–1938) — більшовицький діяч. У 1924–1930 рр. — член ЦК КП(б)У.

Рухимович Мусій (1889–1939) — державний і військовий діяч. У 1918–1919 рр. — нарком військових справ Донецько-Криворізької республіки. У 1925–1931 рр. — голова Вищої Ради народного господарства УСРР, заступник голови ВРНГ

СРСР, пізніше нарком шляхів і нарком оборонної промисловості СРСР. Репресований.

Хвиля Андрій (справжнє прізвище — Олінтер; 1898–1937) — партійний діяч, ортодоксальний критик, літературознавець. У середині 1920-х рр. керівник відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У. Репресований.

«Комуніст» — газета ЦК КП(б)У. Виходила з 1918 по 1926 р. — російською мовою, з червня 1926 р. — українською.

«Потоки Октября», *«Смена»*, *«Станок»* — місцеві локальні літературні організації. Найвідомішою з них стала асоціація пролетарських письменників *«Потоки Октября»*, представлена зокрема іменами М. Матяша та І. Микитенка. У 1925 р. асоціація видає книгу першу *«Потоки Октября»*.

Асоціація письменників Західної України — існувала спершу як секція при Спілці селянських письменників *«Плуг»*, а з 1926 р. як самостійна організація — Спілка революційних письменників *«Західна Україна»*. Об'єднувала письменників і художників — вихідців із західних регіонів України, як-от: Д. Загул, М. Ірчан, Д. Бедзик, В. Бобинський, М. Гаско, В. Гжицький та ін.

Чередниченко Варвара (1896–1949) — письменниця, педагог. Член літературної організації *«Плуг»*.

НА БОРОТЬБУ З КЛЯСИКАМИ

Подаємо за першодруком у 8–9 числі журналу *«Плужанин»* за 1926 р.

Вовчок Марко (справжнє ім'я — Марія Вілінська, у заміжжі — Маркович та Лобач-Жученко; 1834–1907) — письменниця, чия проза помітно вплинула на розвиток українського оповідання в другій половині XIX ст.

Нечуй-Левицький Іван (справжнє прізвище — Левицький; 1838–1918) — письменник, виступав також з популярними працями на теми з української міфології, історії, етнографії та публіцистичними статтями. Друкувався під псевдонімами І. Нечуй, І. Баштовий, Гр. Гетьманець, О. Криницький.

Глібов Леонід (1827–1893) — письменник і громадський діяч. Відомий байкар.

«Книгоспілка» — кооперативна видавнича та книготорговельна організація в Києві 1918–1920 рр. У листопаді 1922 р. відновилася з центром у Харкові та філіями в Києві й Одесі. До правління було обрано В. Целаріуса, С. Пилипенка

й М. Агуфа. Проіснувала до 1931 р. Видавала широкий спектр книгопродукції: від підручників до науково-популярних видань.

Филипович Павло (1891–1937) — поет, літературознавець. Належав до групи «неокласиків». Репресований.

Ніковський Андрій (1885–1942?) — громадський і політичний діяч, літературознавець, журналіст. Член ТУП, УПСФ. Редактор газети «Рада» (1913–1914), «Нова Рада» (1917–1919) у Києві та журналу «Основа» (1915) в Одесі. Перший голова Українського Національного Союзу (1918), міністр закордонних справ у уряді УНР на еміграції. У 1924 р. повернувся в Україну, працював співробітником ВУАН. Репресований.

Гермайзе Йосиф (1892–1958) — історик. Заарештований і засуджений у процесі СВУ. Після відбуття покарання в 1935 р. мешкав у Саратові. Невдовзі знову був заарештований. Помер у таборі.

«Рух» — кооперативне видавництво з розгалуженою книготорговельною мережею. Засноване 1917 р. у Вовчій (нині — Вовчанськ). З 1921 р. і до ліквідації 1933 р. — у Харкові. Спеціалізувалося переважно на виданнях масових серій.

«Час» — популярне київське видавництво початку 1920-х рр.

«Слово» — пайове видавництво в Києві 1922–1926 рр. Друкувалися переважно твори «неокласиків», але також виходили друком твори Г. Косинки й Т. Осьмачки. Продукція вирізнялася дбайливим мистецьким оформленням.

Головна наука — головне управління науки при Народному комісаріаті освіти.

ЛІТЕРАТУРНИЙ РІК

Подаємо за першодруком у 10 числі журналу «Плужанин» за 1926 р.

Комсомольський — мається на увазі журнал «Молодняк», що почав виходити з 1927 р. Орган ЦК ЛКСМУ та однойменної літературної організації. Під цією назвою виходив до 1937 р.

Руський — йдеться про журнал «Красное слово». Виходив з 1927 по 1932 р., був органом російської секції ВУСПП.

Будинок преси — відкритий як Будинок літератури імені В. Блакитного.

ХТО ЛІКВІДУЄ ПРОЛЕТЛІТЕРАТУРУ?

Подаємо за першодруком у 37 числі додатка до газети «Вісті ВУЦВК» — «Культура і побут» за 1926 р.

Ступи — тут вжито у значенні *свині* (діалектне слово вживається, коли йдеться про товсту, незграбну, неповоротку людину).

«Нова Книга» — критико-бібліографічний місячник, виходив у Харкові 1924–1925 рр. за редакцією С. Пилипенка й Г. Коцюби.

У своєму «зошиті» — йдеться про видання «Вапліте: Зошит перший», що вийшло в Харкові 1926 р.

ЛІТЕРАТУРНА АРИТМЕТИКА

Подаємо за першодруком у 40 числі додатка до газети «Вісті ВУЦВК» — «Культура і Побут» за 1926 р.

Найвищого господарчого органу СТО — Ради праці та оборони СРСР (аббревіатура з російської: «Совет Труда и Обороны»).

ГИЗ — державне видавництво РСФРР та СРСР, засноване в 1919 р. (з російської: «Государственное издательство»).

Аркуш — одиниця вимірювання обсягу видання, що дорівнює 40 000 друкованих знаків.

«Український Робітник» — харківське видавництво 1920-х рр., спеціалізувалося переважно на масових виданнях.

«Маса» — видавництво діяло у 1927–1930 рр. у Києві. Друкувало переважно твори «марсівців» або близьких до МАРС'у письменників.

ГИУ — «Государственное издательство Украины».

ПАМ'ЯТІ ТОВАРИША

Подаємо за першодруком в 11 числі журналу «Плужанин» за 1926 р.

Як сім років тому — в оригіналі було: *як сім років тому в той самий день*, — С. Пилипенко помилився в датах, при переході з одного літочислення на інше. У наступному 12 числі «Плужанина» С. Пилипенко визнає свою помилку (зокрема, відповідаючи на закиди Г. Коцюби, висловлені в рецензії на журнал у 49 числі додатка до газети «Вісті ВУЦВК» — «Культура і Побут» за 1926 р.) та подає інформацію, уточнену Українським науково-дослідчим інститутом книгознавства (Київ). Насправді Чумак і Михайличенко загинули 21 листопада 1919 р.

Михайличенко Гнат (1892–1919) — письменник, один із лідерів Української партії соціалістів-революціонерів,

а пізніше — її лівого крила «боротьбистів». Розстріляний денікінцями.

Чумак Василь (1901–1919) — поет, публіцист, активний учасник революційного руху. Виступав також під псевдонімами С. Віче, Вагр, Ічня. Загинув від рук денікінців у грудні 1919 р. разом із Гнатом Михайличенком та Клавою Ковальновою.

ЗНОВ ЗА ЄДИНИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ФРОНТ

Подаємо за першодруком у 12 числі журналу «Плужанин» за 1926 р.

МАРС — Майстерня революційного слова, літературна організація, що постала 1927 р. на основі «Ланки». До неї зокрема належали Б. Антоненко-Давидович, І. Багрянний, Д. Борзяк, Я. Качура, Г. Косинка, Є. Плужник, В. Підмогильний, Т. Осьмачка, Д. Тась (Могилянський), Б. Тенета, Д. Фальківський.

Поновлений «Червоний Шлях» — йдеться про зміну керівництва журналу. За «націоналістичні збочення» були усунені від роботи в редакції М. Хвильовий та М. Яловий. Редактором став В. Затонський.

Новий молодняківський часопис — журнал «Молодняк».

«Пролетар» — щоденна газета, орган ЦК КП(б)У та Всеукраїнської ради профспілок. Виходила з кінця листопада 1926 до 1932 рр.

«Більшовик України» — теоретичний і політичний журнал ЦК КП(б)У.

ЗАЯВА КОМУНІСТІВ-ВАПЛІТЯН

Подаємо за першодруком у 12 числі журналу «Плужанин» за 1926 р. Матеріал підписаний псевдонімом — *Книгочий*.

ПЕРШИЙ ВИСТУП «МОЛОДНЯКА»

Подаємо за першодруком у 12 числі журналу «Плужанин» за 1926 р. Матеріал підписаний псевдонімом — *Книгочий*.

Кундзіч Олексій (Олекса; 1904–1964) — автор збірок оповідань та повістей. Належав до літературних організацій «Молодняк», ВУСПП, ПРОЛІТФРОНТ.

«Молодняк» — літературна організація комсомольських письменників України у 1926–1932 рр. До організації належали К. Герасименко, І. Гончаренко, Б. Коваленко, І. Ковтун (Юрій Вухналь), М. Кожушний, О. Корнійчук, С. Крижанівський,

О. Кундзіч, А. Малишко, Т. Масенко, І. Момот, Л. Первомайський, П. Усенко, М. Шпак та ін.

ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України, молодіжна політична організація КП(б)У.

НОВИЙ ЛІТЕРАТУРНИЙ СОЮЗ

Подаємо за першодруком у 2 (17) числі журналу «Плужанин» за 1927 р. Матеріал підписаний псевдонімом — *Книгочий*.

Коваленко Борис (1903–1937) — літературний критик, був членом «Плугу» та «Гарту», один з організаторів і провідних членів літературних організацій «Молодняк» і ВУСПП. Розробляв теоретичні аспекти методу соціалістичного реалізму. Репресований.

Василенко Василь (1897–1938) — літературознавець, критик-марксист і партійний публіцист. Член КП(б)У. На початку 1930-х рр. — фактичний редактор журналу «Критика». У літературі виступав під псевдонімом В. Десняк. Належав до Асоціації працівників комуністичної культури («Комункульт»), об'єднання «Жовтень». Репресований.

ЩО ТАКЕ ПЛУЖАНСТВО

Подаємо за першодруком у 3 (18) числі журналу «Плужанин» за 1927 р.

«Селянська Правда» — газета ЦК КП(б)У та Центрального Комітету незаможних селян, виходила в Харкові з липня 1921 р. як продовження газети «Селянська Біднота» (20.3.1920 — 30.6.1921) тричі на тиждень. Редактор — Сергій Пилипенко, секретар — Остап Вишня. З грудня 1925 р. об'єдналася з газетою «Радянське Село». З огляду на склад редакції та співробітників-письменників (А. Гак, А. Панів, П. Панч, І. Сенченко), видання відіграло важливу роль у популяризації української літератури на селі.

П'ЯТИРІЧЧЯ «ПЛУГУ»

Подаємо одним текстом за першодруком у 13 та 14 числах додатка до газети «Вісті ВУЦВК» — «Культура і Побут» за 1927 р.

Кащенко Андріян (1858–1921) — автор популярних творів для юнацтва з історії козацтва та Запорозжя, котрі відігравали важливу роль у патріотичному вихованні молоді.

Загірня Марія (1863–1928) — письменниця і перекладач, дружина й соратниця Бориса Грінченка.

У наступних статтях — йдеться про особливості подачі матеріалу в «Культурі і Побуті», у цьому виданні — наступні розділи.

УАН — Українська Академія Наук, найвища наукова установа України. Почала діяти в 1918 р.

Гадзінський (Гадзінський) Володимир (1888–1932) — письменник і партійний діяч. Член КП(б)У з 1918 р.

Биковець Михайло (1894–1937) — один із засновників Спілки селянських письменників «Плуг». Друкувався під псевдонімами: Марусик, Мих. Бик, Бик. Мих. та ін. Репресований.

Панів (Панов) Андрій (1899–1937) — автор збірок поезій та оповідань. Друкувався також під псевдонімами А. Невіра, А. Селянин. Секретар літературної організації «Плуг». Працював відповідальним секретарем часопису «Сільськогосподарський пролетар», викладачем літератури в Харківському педагогічному інституті, займався науковою роботою в Інституті ім. Т. Шевченка. Репресований.

Сенченко Іван (1901–1975) — письменник, активний учасник літпроцесу 1920-х рр. Належав до літературних угруповань «Плуг», «Гарт», ВАПЛІТЕ, ПРОЛІТФРОНТ.

Косинка Григорій (справжнє прізвище — Стрілець; 1899–1934) — письменник-новеліст. Належав до літературних організацій АСПИС, «Ланка», МАРС. Репресований.

«*Жовтень*» — літературно-мистецький збірник, що вийшов у Харкові 1921 р. Видання відкривав «Наш Універсал до робітництва і пролетарських мистців українських», підписаний М. Хвильовим, В. Сосюрою, М. Йогансенем.

«*Арена*» — всеукраїнська федерація письменників і митців. Існувала 1922 р. у Харкові. Керували організацією М. Хвильовий, В. Поліщук, В. Гадзінський.

ВУСПП — Всеукраїнська спілка пролетарських письменників, заснована в Харкові в січні 1927 р. Позиція керівництва організації вирізнялася партійно-ортодоксальною нетерпимістю, висунувши гасло «союзник або ворог». Серед членів організації — П. Безпощадний, О. Влизько, С. Голованівський, Б. Горбатов, Д. Гордієнко, Д. Гофштейн, М. Доленго, Н. Забіла, Д. Загул, І. Кириленко, Б. Коваленко, О. Корнійчук, В. Коряк, І. Кулик, Іван Ле (Мойся), І. Микитенко, Л. Первомайський,

Я. Савченко, Л. Смілянський, В. Сосюра, М. Терещенко та ін. Проіснувала до 1932 р.

Коляда Гео (Григорій; 1904–1941) — поет. Належав до літературних організацій «Плуг», «Гарт», об'єднання українських письменників у Росії «СіМ» («Село і Місто»). Як футурист перебував у дружніх стосунках з Михайлем Семенком, однак на момент створення «Нової Генерації» відмовився від участі в організації і перейшов до ВАПЛІТЕ. Працював у Раднаркомі СРСР, московських вищих навчальних закладах. Пропав безвісти на фронті під Москвою.

Дорошкевич Олександр (1889–1946) — критик, історик літератури, редагував журнал «Життя і Революція» у 1925–1927 рр.

Будяк Юрій (справжнє прізвище — Покос; 1878–1942 — письменник і громадський діяч. Виступав з поезією, прозою, драмою. Друкуватися почав 1895 р. Співробітничав у журналах «Українська хата», «Літературно-науковий вісник», газеті «Рада». Належав до Спілки селянських письменників «Плуг». Арештовувався ЧК 1922, 1924 рр., однак був виправданий. Після арешту у 1935 р. відбув 5 років таборів.

Алешко Василь (1889—не раніше 1942: 1942 або 1944) — автор поезій, оповідань та нарисів. 1921 р. спільно з М. Семенком та Ю. Шполом заснував «Ударну групу поетів-футуристів». Належав до Спілки селянських письменників «Плуг».

Про це доводилось мені вже писати в статті «Романоманія» — мається на увазі стаття С. Пилипенка «Романоманія. (Літературні прогнози)», що вийшла в додатку до газети «Народній Учитель» від 22 вересня 1926 р.

Бажан Микола (1904–1983) — поет. Працював редактором і сценаристом на Одеській кінофабриці. У 1926–1929 рр. редагував журнал «Кіно». Належав до Асоціації панфутуристів, ВАПЛІТЕ.

В «Зустрічі трьох» — йдеться про збірник «Зустріч на перехресній станції. Розмова трьох», що вийшов у 1927 р. за підписами М. Семенка, Г. Шкурупія та М. Бажана. М. Семенко зокрема висловив думку, що сонети — «од безтворчої потенції або, що те саме, од творчої імпотенції».

Ведмицький (Ведмицький) Олександр (1894–1960) — на той час активіст Прилуцької філії «Плугу», поет, критик, літературознавець. Виступав також під псевдонімами Метеорний та Ол. Метеор.

Головко Андрій (1897–1972) — прозаїк, член Спілки селянських письменників «Плуг».

СЕМАФОРОМАЙБУТНИКИ БУМЕРАНГҮЮТЬ

Подано за першодруком у 6 (21) числі журналу «Плужанин» за 1927 р.

«*Бумеранг*» — заснована М. Семенком у Києві група письменників та працівників кіно. Вийшло два видання, де у виданих даних було зазначено «Бумеранг»: збірник «Зустріч на перехресній станції. Розмова трьох», з приводу якого і пише С. Пилипенко, та неперіодичний журнал памфлетів «Бумеранг». За участь у «Бумеранзі» Миколу Бажана та Гео Шкурупія у травні 1927 було виключено з ВАПЛІТЕ. На захист футуристів стали М. Йогансен та О. Слісаренко, і їх невдовзі поновили. Однак Г. Шкурупій був знову виключений із ВАПЛІТЕ у жовтні 1927 р. і тоді ж таки разом з М. Семенком став фундаментом «Нової Генерації».

Шкурупій Гео (Георгій, Юрій; 1903–1937) — популярний поет і прозаїк, один із організаторів Асоціації панфутуристів («Аспанфут»), ВАПЛІТЕ та «Нової генерації». Арештований 1934 р. Загинув в ув'язненні.

Чому не «Нік» — попередні публікації поета з'являлися за підписом Нік Бажан.

«*Зустріч на перехресті*» — саме така назва містилася на обкладинці, композиції художника В. Татліна (1885–1953).

Северянін Ігор (справжнє прізвище — Лотарьов; 1887–1941) — російський поет, провідний представник еґо-футуризму.

Нагадують Семенка часів його «П'єро», а не «Товариша Сонця» — йдеться про збірки поета періоду кверофутуристичних пошуків «П'єро задається» (1918), «П'єро кохає» (1918) та «П'єро мертвопетлює» (1919) у порівнянні з «ревфутпоемою» «Товариш Сонце» (1919), що розпочала новий етап у його творчості — проголошеного Семенком «революційного футуризму».

Осьмачка Тодось (1895–1962) — поет, з 1940-х працював також і в прозі. Належав до літературних організацій АСПИС, «Ланка», МАРС. На запрошення С. Пилипенка приїздив з виступами до Харкова. Під час Другої світової війни емігрував.

Кличучи до себе з Харкова Шпола, що тут «запрезидентився» — на той час колишній футурист і нещодавній президент ВАПЛІТЕ перебував поза будь-якою організацією.

Серед «перших», коло «Семафору» з зеленими вогнями і з великої літери — йдеться про центральний образ у «Розмові трьох», що зрештою і спричинився до їхньої зустрічі.

Семафоромайбутники — С. Пилипенко асоціативно наповнює центральний образ, пов'язуючи його з попереднім періодом діяльності співрозмовників — Асоціацією панфутуристів та її збірником «Семафор у майбутнє» (1922).

Левовські настрої — тобто близькі ідеям лівого фронту мистецтв (ЛЕФ), представники якого активно виступали проти «буржуазних впливів», «мистецтва заради мистецтва», за міцний зв'язок літератури з дійсністю (соціальне замовлення) та новаторський експеримент. Також проголошувалися ідеї «утилітарності мистецтва», «соціального замовлення» тощо.

Досвітній Олесь (справжнє ім'я — Олександр Скрипаль; 1891–1934) — письменник. За революційну агітацію в російській армії був засуджений до страти, але втік за кордон. Жив в Америці, Китаї, Японії. 1918 р. повернувся в Україну. Революційна діяльність та перебування в еміграції визначили основну тематику творчості. Належав до Спілки пролетарських письменників «Гарт», один із керівників ВАПЛІТЕ (був виключений разом з М. Хвильовим та М. Яловим 28 січня 1928 р.). Репресований.

Виходу Сосюри — цей факт не був показовим, адже В. Сосюра, керуючись насамперед емоціями, змінював своє членство в літературних організаціях доволі часто. Його ім'я числилося в реєстрах Пролеткульту, «Плугу», «Гарту», ВАПЛІТЕ, ВУСПІ тощо.

Об'єднання трампів — Пилипенко іронізує над Семенком, обіграючи один з улюблених романтичних образів поета (*трамп* з англ. — волоцюга).

ЗАНЕПАДНИЦТВО У НАШИХ КРИТИКІВ

Подаємо за першодруком у 7 (22) числі журналу «Плужанин» за 1927 р.

Реконструктивна доба — за партійно-пропагандистською термінологією новий етап у побудові соціалізму, пов'язаний з індустріалізацією країни.

«Життя й Революція» — щомісячний літературно-художній і громадсько-політичний журнал. Виходив у Києві 1925–1934 рр.

Овулом — гамузом, усе разом.

Антидотик — протитрута.

ОСТАННІЙ ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ЕТАП

Подаємо за першодруком у 8 (23) числі журналу «Плужанин» за 1927 р.

«Аспанфут» — Асоціація панфутуристів, утворилася на базі групи «Флямінго», «Ударної групи поетів-футуристів» та науково-мистецької групи «Комкосмос». Маніфест організації було надруковано у збірнику «Семафор у майбутнє» за підписами Г. Шкурупія, М. Семенка, Ю. Шпола, О. Слісаренка, М. Ірчана, М. Терещенка. Пізніше до групи приєдналися М. Бажан, Ю. Яновський, А. Чужий та ін. Навесні 1924 р. після злиття з мистецьким об'єднанням «Березіль» група була перетворена на АСКК.

Курбас Лесь (Олександр; 1887–1937) — видатний режисер, педагог і теоретик театру. Засновник мистецького об'єднання «Березіль». Репресований.

ЛНМ — «Література, Наука, Мистецтво», додаток до газети «Вісті ВУЦВК», попередник «Культури і Побуту».

Революційно-Селянської літературної організації не може бути і вона тільки шкідлива — йдеться про випадки з боку ВУСПП. З-поміж колишніх плужан до цієї організації зокрема належали й головні ідеологи ВУСПП — Б. Коваленко, І. Кириленко, С. Щупак.

АСКК (АскК) — Асоціація працівників комуністичної культури («Комункульт»). Проіснувала рік — до квітня 1925 р.

Дві групи: деструкторів і конструкторів (були ще треті, що звали себе «екструкторами» — С. Пилипенко обігрує концепцію розвитку мистецтва (деструкція — екструкція — конструкція), викладену в маніфесті панфутуристів, накладаючи похідні ключових слів на процеси в «Комункульті», що призвели до розпаду організації 1925 р. Одна група футуристів на чолі з О. Слісаренком, Г. Шкурупієм та М. Яловим приєдналася до «Гарту», друга група проголосила створення об'єднання пролетарської культури «Жовтень» (зокрема, В. Десняк, І. Ле, Я. Савченко, М. Терещенко, Ф. Якубовський, Ю. Яновський, В. Ярошенко та ін.).

ВАПП — Всеросійська асоціація пролетарських письменників, створена 1921 р. У 1928 р. на I Всесоюзному з'їзді була реорганізована у Всесоюзне об'єднання асоціацій пролетарських письменників (ВОАПП).

«Перевал» — російське літературне об'єднання, що виникло 1923 р. довкола журналу «Красная новь». Назва походить від заголовка статті головного редактора О. Воронського (1884–1943?) «На перевалі (справи літературні)». «Перевальці» підкреслювали свій зв'язок з кращими традиціями російської та світової літератури, відстоювали принципи реалізму та пізнавальну роль мистецтва.

ВОКП — Всеросійське об'єднання селянських письменників («Всероссийское объединение крестьянских писателей»), таку назву від 1925 р. мала Всеросійська спілка селянських письменників (ВСКП), створена 1921 р.

НОВА П'ЯТИРІЧКА

Подаємо за першодруком в 11–12 (15–16) числі журналу «Плужанин» за 1927 р.

Всеукрлітком — Всеукраїнський літературний комітет художнього сектору Головополітосвіти, діяв у 1919–1922 рр. Пізніше його функції перейшли до відділу Головополітосвіти при НКЮ.

В трьох альманахах «Плуга» — виходили відповідно 1924, 1926, 1927 р.

В альманасі «Гарта» — альманах Спілки пролетарських письменників «Гарт» (1923).

В збірнику аспанфутів — «Жовтневий збірник панфутуристів» (1923).

«Гарт» — літературно-художній і критичний журнал, орган ВУСПП. Виходив щомісяця в Харкові у 1927–1932 рр.

«Валіте» — літературно-художній журнал ВАПЛІТЕ. Видавався 1927 р. у Харкові, вийшло 6 чисел, останнє було конфісковане й знищене у зв'язку з виходом другої частини роману М. Хвильового «Вальдшнепи». Наразі невідомо про жоден примірник, який би зберігся до нашого часу.

Первомайський Леонід (справжнє ім'я — Ілля Гуревич; 1908–1973) — поет, прозаїк, драматург, перекладач. Був одним із організаторів групи «Молодняк».

Качура Яків (1897–1943) — прозаїк, належав до літературної групи МАРС. Загинув під час Другої світової війни у фашистському концтаборі на Донбасі.

Так званої літературної дискусії з хвильовізмом й шумськізмом — йдеться про санкціоновану московським керівництвом

боротьбу з позицією частини творчої інтелігенції та партійних діячів, котрі прагли до постання модерної української нації, цілком самостійної у культурному, економічному та політичному вимірі. Терміни походять від прізвиськ речників цих прагнень — М. Хвильового та О. Шумського.

У ЧИМ ПОМИЛКА Д. ГУМЕННОЇ?

Подаємо за першодруком у 1 числі журналу «Плуг» за 1929 р. Конфліктна колізія мала продовження і під час письменницької наради в Москві з питань зв'язку російської та української літератури (в рамках «Тижня української літератури», «увінчана» зустріччю з Й. Сталіним 12 лютого 1929 р.). Було створено спеціальну комісію для розгляду конфлікту поміж редакцією журналу «Плуг» і Ф. Гладковим. А її резолюцію надруковано в наступному 2 числі журналу, де зокрема зазначалося: «1) Заява тов. Гладкова, так само, як і матеріяли, подані до комісії, свідчать про безпідставність обвинувачення тов. Гладкова в українофобстві. 2) Одночасно нарада находить, що недостатнє ознайомлення т. Гладкова з конкретною українською обстановкою й становищем на літературному фронті України привело т. Гладкова до неправильної трактовки деяких місцевих питань і цілковито неправильного й помилкового твердження, нібито український письменник Хвильовий є українським націоналістом. 3) За причину конфлікту у великій мірі стало неохайне й політично безграмотне коментування ГИЗ'ом книжки “Коммуна Авангард”, в чому сам т. Гладков не винен, бо книжку було видано без його безпосередньої участі. 4) Тому слід вважати безпідставним виступ у різкій формі сатиричного журналу “Червоний Перець”, що в карикатурі змалював справу так, ніби ставлення т. Гладкова до української літератури нагадує заяви міністра Валуєва про українську мову. 5) Одночасно нарада вважає необхідним відмітити неприпустимий тон фейлетона т. Рикліна в № 28 “Известий ЦИК’а СССР”, що допустив, крім вульгаризації української мови, безпідставні закиди на адресу редакції “Плугу” за його нібито відмову друкувати листи т. Гладкова. “Плуг” своєчасно обіцяв опублікувати весь матеріял і справді опублікував його в своєму черговому числі. 6) Нарада ухвалює опублікувати цю постанову в російській і українській пресі і вважати, що цим інцидент ліквідований».

Гуменна Докія (Явдоха; 1904–1996) — письменниця. На-лежала до Спілки селянських письменників «Плуг». Під час Другої світової війни емігрувала на Захід.

КНС — комітет незаможних селян.

Гладков Федір (1883–1958) — російський письменник. З 1923 р. член літературної групи «Кузниця».

«Критика» — критично-бібліографічний журнал. Виходив у Харкові у 1928–1930 рр. З 1932 р. виходив під назвою «За марксо-ленінську критику».

Єфремов Сергій (1876–1939) — історик літератури, літературний критик, публіцист, громадський діяч, дійсний член НТШ і ВУАН, голова Управи Академії та секретар історико-філологічного відділу. Репресований у 1929 р., помер в ув'язненні.

Відомий редакції учитель, сховавшись за псевдонімом М. Сумний — особа наразі не встановлена.

«Фрумкінізм», про який так докладно говорив т. Сталін — мається на увазі промова Й. Сталіна на листопадovому Пленумі ЦК ВКП(б) «Про індустріалізацію країни та про правий ухил у ВКП(б)», опублікована 24 листопада 1928 р. в газеті «Правда». Йдеться про звернення заступника міністра фінансів СРСР М. Фрумкіна до членів Політбюро ЦК. На його думку, продовження радянської хлібзаготівельної політики (шляхом використання адміністративних важелів, а не ринкових механізмів) призведе до економічного занепаду села та зростання протестних настроїв. Лишень за 1928 р. було зафіксовано близько 150 селянських повстань. Ця записка йшла у руслі поглядів на економічну ситуацію в державі М. Бухаріна, що були викладені ним у статті «Замітки економіста. До початку нового господарчого року» в «Правді» від 30 вересня 1928 р. Однак Сталін вирішив усю критику щодо ухилу від партійного курсу спрямувати не на Бухаріна, а саме на Фрумкіна. Звідси й назва ухилу — «фрумкінізм».

ЗИФ — аббревіатура з рос.: «Земля и фабрика», — радянське державне акціонерне видавництво (1922–1930). Спеціалізувалося на масових виданнях творів класики та радянських письменників.

«Червоний Перець» — журнал сатири і гумору, заснований 1922 р. Виходив у Харкові з перервами у 1922, 1927–1934 рр.

Панферов (Панфьоров) Федір (1896–1960) — російський письменник. Належав до літературної організації РАПП. З 1931 р. — редактор журналу «Октябрь».

ПО ШЕВЧЕНКОВІ МАЛЮНКИ

Подаємо за першодруком у 2 числі журналу «Плуг» за 1929 р.

Усков Іраклій (1810–1882) — майор, з 1853 р. комендант Новопетровського укріплення. Дружньо ставився до Т. Шевченка. Всупереч царській забороні дав йому можливість писати і малювати.

Брик Іван (1879–1947) — філолог, громадський і педагогічний діяч. Дійсний член НТШ.

До фотографії ставивсь не дуже прихильно — проте саме він допоміг І. Ускову придбати фотографічні прилади, що стало причиною приписування Шевченкові родиною Ускова авторства деяких фотографій.

Залеський Броніслав (1819–1880) — польський художник, гравер. За участь у польському повстанні був засланий в Оренбурзькі степи. Товариш Т. Шевченка.

Новицький Олекса (1862–1934) — історик мистецтва, дійсний член НТШ (з 1914) та УАН (з 1922). У 1924–1933 рр. очолював Всеукраїнський археологічний комітет при ВУАН та науково-дослідну кафедру мистецтвознавства.

Біляшевський Микола (1867–1926) — археолог і музеолог. Дійсний член НТШ, ВУАН, Всеукраїнського археологічного комітету.

Щербаківський Данило (1877–1927) — етнограф, дослідник українського народного мистецтва, археолог і музейний діяч. Дійсний член НТШ, співтворець Української державної академії мистецтв (1917).

Корчак-Чепурківський Овксентій (1857–1947) — гігієніст та епідеміолог. Дійсний член УАН (з 1921 р.).

Шевченківський Інститут — Інститут Тараса Шевченка ВУАН (Інститут літературознавства ім. Т. Шевченка, Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України), заснований 1926 р. На той час: директор установи — академік Д. Багалій (1857–1932), заступник директора — С. Пилипенко, вчений секретар — І. Айзеншток (1900–1980).

«Третьяковка» — Третьяковська картинна галерея, заснована 1856 р. П. Третьяковим та передана ним 1892 р. у дарунок Москві. На сьогодні один з найбільших у світі художніх музеїв.

Руський музей — мається на увазі художній музей у Ленінграді (нині — Санкт-Петербурзі), заснований 1895 р. Почав діяти з 1898 р.

Нерадовський Петро (1875–1962) — художник, мистецтвознавець. З 1909 по 1931 р. — хранитель художнього відділу музею.

Пушкінський Дім — створений у Петербурзі в 1905 р. (Інститут російської літератури Російської Академії наук), де зберігається колекція книг, рукописів і предметів, пов'язаних з російським поетом та взагалі російською літературою.

Гребінка Євген (1812–1848) — письменник. Писав українською і російською мовами.

У протиставлення до «слав'янофілів» — Аксакових — йдеться про братів Аксакових, ідеологів слов'янофільства: Іван Сергійович (1823–1886) — російський публіцист та громадський діяч. Редактор журналів «День», «Москва», «Русская беседа», «Русь» тощо; Костянтин Сергійович (1817–1860) — російський публіцист, історик, лінгвіст, поет.

Укрнаука — управління науки при Народному комісаріаті освіти.

Озерський Юрій (1896–1937) — журналіст, педагогічний і політичний діяч, колишній боротьбист. Був заступником наркома освіти УСРР та головою ДВУ. Репресований.

Нацмен — національні меншини.

«*Московский Рабочий*» — радянське видавництво, засноване 1922 р.

«*Путь Просвещения*» — часопис та видавництво 1920-х рр.

«*Пролетарій*» — харківське видавництво, у другій половині 1920-х — на початку 1930-х рр. друкувало також книги і українською мовою. У 1928 р. в цьому видавництві вийшли твори С. Пилипенка російською мовою «Простые рассказы» (переклад Т. Кардиналовської).

Крупська Надія (1869–1939) — радянський партійний і державний діяч. Дружина В. Леніна.

ІВАН БАТРАК І ЙОГО БАЙКИ

Уперше статтю надруковано в 6 числі журналу «Плуг» за 1929 р., а її дещо розширений варіант став передмовою до

книги: Батракові байки. Переказав Пилипенко. — Х.: ДВУ, 1930. Подаємо за цим виданням. Матеріал датований 10 липня 1929 р.

Олесь Олександр (справжнє прізвище — Кандиба; 1878–1944) — поет, творча практика котрого посутньо вплинула на художньо-естетичне формування генерації 1920-х рр.

«Відродження» — щоденна безпартійна газета, виходила в Києві 1918 р.

«Народня Воля» — щоденна газета Всеукраїнської селянської спілки і Центрального кооперативного комітету, виходила в Києві з квітня 1917 до лютого 1919 р. Початковий наклад — 200 000 примірників. У 1918 р. її редактором був С. Пилипенко.

Бедний Дем'ян (справжнє ім'я — Єфим Придворов; 1883–1945) — російський поет.

Батрак Іван (справжнє прізвище — Козловський; 1892–1938?) — російський письменник і журналіст, один із керівників ВОКП.

Ярошенко Володимир (1898–1937) — поет і прозаїк. Належав до літературних організацій «Плуг» та «Ланка». Репресований.

Годованець Микита (1893–1974) — поет-байкар. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг».

Крилов Іван (1769–1844) — російський байкар.

Пушкін Олександр (1799–1837) — видатний російський письменник.

Лермонтов Михайло (1814–1841) — російський поет і прозаїк.

Гоголь Микола (1809–1852) — видатний прозаїк і драматург, писав російською мовою.

Некрасов Микола (1821–1877/78) — російський поет.

Курси гр. Паніної — йдеться про курси при Народному домі (Ліговський Народний дім ім. Олександра III), засновані 1903 р. графінею Софією Паніною (1871–1957).

Маширов-Самобитнік Олексій (1886–1943?) — російський поет, теоретик пролетарського мистецтва. Активний діяч Пролеткульту. Належав до літгрупи «Кузниця».

РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітничча партія (більшовиків), під цією назвою від 1917 до 1918 р. Заснована в 1898 р. З 1918 — Російська комуністична партія (більшовиків) (РКП(б)), з 1925 — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків) (ВКП(б)).

Дорогойченко, Замойський, Завалішин, Ревякін, Беккер — російські письменники 1920-х рр.

Горький Максим (справжнє ім'я — Олексій Пешков; 1868–1936) — російський письменник і громадський діяч, активний учасник революційного руху.

«На літературном посту» — двотижневий журнал Російської асоціації пролетарських письменників (РАПП). Почав виходити з квітня 1926 р. як наступник часопису «На посту».

Белінський Віссаріон (1811–1848) — російський літературний критик.

Купала Янка (справжнє ім'я — Іван Луцевич; 1882–1942) — поет, драматург, публіцист, видатний діяч білоруського Відродження початку ХХ ст.

Багато й гарно писав про це Потебня — С. Пилипенко зокрема покликається на працю О. Потебні, що на час написання статті готувалася ДВУ в українському перекладі — «З лекцій теорії словесності. Байка, прислів'я, приповідка» (вийшла друком у 1930 р.).

СУЧАСНА ЖАБА

Подаємо за першодруком у 7 числі журналу «Плуг» за 1929 р.

«Літературна газета» — заснована 1927 р. як орган Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП). Виходила в Києві, з 1930 р. — у Харкові, з 1934 — знову в Києві.

Добровольський Спиридон (1894–1977) — письменник. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг». У цьому ж номері «Плужанина» (1929, № 7) була вміщена рецензія В. Зайця на його повість «Залізний кінь», що закінчувалася так: «У автора є хист, є спостережливість, є мовна вправність, але немає ще вправності літературної. Цю останню дає праця, літературний досвід і учба».

Луценко Іван — поет. Член Спілки селянських письменників «Плуг».

Щербина Никифір (1900–1977) — поет. Обвинувачений у «націоналізмі», з 1931 по 1941 р. не публікувався. Під час Другої світової війни виїхав на Захід.

Ле Іван (справжнє прізвище — Мойся; 1895–1978) — прозаїк. Член літературних організацій «Жовтень», ВУСПП.

Хуторський Павло (справжнє прізвище — Лифар; 1896–1966) — письменник. Працював у журналі «Сільськогосподарський пролетар». Належав до літорганізації «Плуг».

Підгайний Леонід (1899–1950) — літературознавець і критик.

Колесник Петро (1905–1987) — письменник, критик, літературознавець. Належав до «Нової Генерації». У 1931–1934 рр. — виконував обов'язки редактора журналу «Молодняк». З 1931 р. — співробітник Інституту літератури ім. Т. Шевченка. У 1937 р. репресований. З 1956 р. продовжив наукову діяльність.

Смілянський Леонід (1904–1966) — журналіст, критик, прозаїк, драматург. Належав до літературних угруповань «Гарт», «Молодняк» і ВУСПП.

Терещенко Микола (1898–1966) — поет, перекладач, критик. Належав до групи «Музагет» та до літературних організацій «Комункульт», «Жовтень», ВУСПП. У 1925–1934 рр. був редактором журналу «Життя і Революція».

Щупак Самійло (1895–1937) — журналіст, партійно-ортодоксальний критик. У 1920-х рр. був редактором журналу «Глобус» та газет «Більшовик» і «Пролетарська правда» в Києві. З 1930 р. — у Харкові, працює редактором «Літературної газети». Якийсь час був редактором журналу «Критика». Належав до літературної організації ВУСПП. Репресований.

Лишається тільки сказати про жаб — С. Пилипенко розшифровує заголовок, покликаючись на передрук іронічної статті Еміля Золя про літературну критику — «Жаба» в перекладі Івана Франка (першодрук: «Літературно-науковий вісник», 1898, т. II), що передував статті «Сучасна жаба» в цьому ж числі «Плужанина».

ЩО СТАЛОСЯ З «ПЛУГОМ»

Подаємо за першодруком у 5–6 числі журналу «Плуг» за 1931 р.

Трактор — літературна організація молодих письменників України, яка існувала в 1930–1932 рр.

МТС — машинно-тракторна станція.

Журнали «Плуг», «Трактор» і «Штурмитріт» — видання «Плугу» та його секцій.

РЕЦЕНЗІЇ

ПО БУР'ЯНАХ РЕВОЛЮЦІЇ
(Про Хвильового-новеліста)

Подаємо за першодруком у 1 числі журналу «Червоний Шлях» за 1923 р. У статті рецензуються книги Миколи Хвильового «Сині етюди» (Х.: ДВУ, 1923; зміст: «Життя», «Колонії, вілли», «Редактор Карк», «Кіт у чоботях», «Юрко», «Солонський Яр», «Шляхетне гніздо», «Синій листопад», «Чумаківська комуна», «Бараки, що за містом», «Свиня», «Кімната ч. 2», «Легенда», «Дорога й ластівка») та «Заулок» (Х.: Гарт, 1923).

Білецький Олександр (1884–1961) — критик, літературознавець.

«Шляхи Мистецтва» — літературно-мистецький журнал. Виходив у Харкові від лютого 1921 до лютого 1923 р. Вийшло 5 чисел.

Дон Квізадо — перекручене дон Кесада: Гонсало Хіменес де Кесада (Quesada; між 1495–1509 – 1579) — конкістадор, котрий у пошуках Ельдорадо завоював територію сучасної Колумбії та її мешканців. Припускають, що де Кесада став для Сервантеса прототипом дона Кіхота (на це напівжартома натякається на початку першого розділу роману), зрештою і в самого Хвильового, і в його інтерпретаторів це ім'я часто ототожнюється із доном Кіхотом. Однак, саме в цьому творі Хвильового йдеться про легендарного конкістадора, про що свідчать і опис пейзажу «... вогняна куля прекрасного сонця пливла за ліси – туди, за Атлантику, за океан», і контекст у якому постає образ: «І тільки я, як невгамовний дон Квізадо, все шукаю нових ілюзій до невідомих берегів».

Серапіонці — «Серапіонові брати», об'єднання російських письменників на чолі з відомим теоретиком-формалістом Віктором Шкловським, що виникло на початку 1921 р. в Петрограді. Група ставила за мету творчий експеримент і пошук нових форм та засобів побороювання примітивізму й спрощення в літературі. Назву запозичено з однойменної книги Е.-Т.-А. Гофмана.

Мов глієм — мов глеєм, тобто в'язкою глиною (мулом).

Меженко Юрій (справжнє прізвище Іванов (Іванів); 1892–1969) — літературний критик, бібліограф.

Синьоблузуй — мається на увазі робітничий спецодяг.

Тургенєв Іван (1818–1883) — російський письменник. Пилипенко вказує на образи його відомих романів «Дворянское гнездо» (1859) и «Дым» (1867), що зринають у М. Хвильового.

Коммольці — похідне від скорочення «комуністична молодь», члени комсомолу — комуністичної спілки молоді.

У В. Підмогильного у закордонній «Новій Україні» — йдеться про цикл В. Підмогильного з чотирьох новел «Повстанці».

Не голубі мундири, не шлики — тобто і не жандармерія, і не солдати армії УНР.

Кавтський (Каутський) Карл (1854–1938) — один із лідерів німецького соціал-демократичного руху.

Пшибишевщина — йдеться про особливості манери письма польського письменника-модерніста Станіслава Пшибишевського (1868–1927).

«Без догмата» Г. Сенкевича — психологічний роман (1889–1890) польського письменника Генрика Сенкевича (1849–1916).

«Нова Рада» — щоденна газета, виходила в Києві від березня 1917 до січня 1918 р. як продовження забороненої царським урядом у 1914 р. газети «Рада». Редакторами були С. Єфремов, А. Ніковський та ін.

Не хотів творити, хотів малювати — Пилипенко підкреслює, що стиль його рецензії наслідує стиль Хвильового-новеліста.

[Рецензія на книгу]

Юльян Шпол. Верхи. — Видавництво «Гольфштрем». Київ — Москва — Берлін, 1923, стор. 48

Подаємо за першодруком у 4–5 числі журналу «Червоний Шлях» за 1923 р.

[Рецензія на книгу]

Валеріян Поліщук. Літературний авангард. Перспективи розвитку української культури, полеміка і теорія поезії. — Видання автора. Харків, 1926

Подаємо за першодруком у 6 числі журналу «Плужанин» за 1925 р. Помилка з датами немає. Можна припустити, що причиною в розбіжності могла бути або затримка номера, або рецензування на випередження (В. Поліщук та С. Пилипенко перебували у дружніх стосунках).

«Credo» — Сергій Пилипенко навмисно акцентує увагу на цьому слові, адже так називався і літературний маніфест групи «Гроно», заснованої В. Поліщуком 1920 р. Тож виклад поетом художньо-естетичних засад та створення групи «Аванґард» спонукає рецензента провести певні паралелі. Адже, на його думку, Поліщук у своєму русі «чи не “найпоступовіший”».

«Аванґард» — літературно-мистецька організація на чолі з В. Поліщуком, що діяла в 1926–1929 рр. До групи належали В. Єрмилов, О. Левада, Л. Чернов-Малошийченко, Р. Троянкер, Г. Цапок.

[Рецензія на видання]

Неоліф № 1. Літературно-виробничий журнал ново-ліво-фронту. — Видавництво «СіМ». Москва, грудень 1925 р. Ст. 48. Ц. 50 к.

Подаємо за першодруком у 1 числі журналу «Плужанин» за 1926 р.

Сімовці — члени літературного об'єднання «Село і Місто» («СіМ»).

«Неоліф» — часопис, який мав стати рупором нового лівого фронту.

Анальфabetизм — невігластво.

«СіМ», «Село і Місто» — Союз українських і пролетарських письменників у РСФРР. Об'єднання діяло на території Росії в середині 1920-х рр.

Шумський Олександр (1890–1946) — політичний діяч, у 1924–1926 рр. народний комісар освіти УСРР. Із середини 1923 р. і до усунення з посади наркома за «ухили» в національному питанні був редактором журналу «Червоний Шлях».

Бідні тт. Яловий, Хвильовий і Тичина — співробітники журналу «Червоний Шлях».

[Рецензія на книгу]

І. Полярний. Чорні силуети. Новели. — Охтирка, 1925 р. 1000 прим. Ц. 10 коп.

Подаємо за першодруком у 1 числі журналу «Плужанин» за 1926 р. Матеріал підписаний псевдонімом *Книгочий*.

І. Полярний — перший псевдонім Івана Багряного (справжнє прізвище — Лозов'ягин (Лозов'ягін; Лозов'яга); 1906–1963).

Письменник, громадський і політичний діяч. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг». Репресований. Під час Другої світової війни виїхав на Захід.

Тт. Ведмицький, Ставко й Хоменко в Прилуках, т. Лучанський в Ромнах — йдеться про письменників-початківців, членів регіональних філій Спілки селянських письменників «Плуг».

[Рецензія на книгу]

Буровій Кость. Європа чи Росія? Про шляхи розвитку сучасної літератури. — Москва. 1926. Стор. 40.

Ціна 40 коп.

Подаємо за першодруком у 2 числі журналу «Плужанин» за 1926 р.

«Напостовщина та воронщина» — два полюси російського літературного процесу 1920-х рр. З одного боку партійно-ортодоксальна платформа журналу «На посту» (виходив за редакцією Б. Воліна, Г. Лелевича, С. Родова в 1923–1925 рр.), що була сповнена негацією щодо попутників і представників інших груп та національних культур. З іншого — журнал «Красная новь» (виходив у 1921–1927 рр.; головний редактор — критик і письменник О. Воронський (1884–1937)) та група «Перевал», що підкреслювали свій зв'язок із кращими традиціями російської та світової літератури, відстоювали принципи реалізму та пізнавальну роль мистецтва.

ВУАН — Всеукраїнська Академія наук. Заснована як Українська Академія наук у 1918 р.

Диспут у ВУАН «Про шляхи розвитку сучасної літератури» — відбувся 24 травня 1925 р. у Києві з участю представників літературних організацій «Плуг», «Гарт», «Жовтень», «Ланка», групи «неокласиків», письменників, критиків, літературознавців з метою обговорення основних тез, висловлених М. Хвильовим у памфлеті «Про “сатану в бочці”, або про графоманів, спекулянтів та інших “просвітян”».

[Рецензія на книгу]

Качура Я. НЕПІ. Оповідання. — Книгоспілка, 1926.

Ст. 96. Ціна — 45 коп.

Подаємо за першодруком у 4–5 числі журналу «Плужанин» за 1926 р.

[Рецензія на видання]

На літературном посту. Двохтижневий журнал марксістської критики / За редакцією Л. Авербаха, Б. Воліна, Ю. Лібединського, М. Ольмінського й Ф. Раскольнікова. — Москва, № 1. Квітень 1926. Ціна — 30 коп.

Подаємо за першодруком у 4–5 числі журналу «Плужанин» за 1926 р.

[Рецензія на видання]

Провесень № 1. Літ[ературно]-худож[ній] журнал — орган Одеської федерації пролетар[ських] і селянських письменників. — Одеса, 1926. 24 стор. Ціна 40 к.

Подаємо за першодруком у 6–7 числі журналу «Плужанин» за 1926 р. Матеріал підписаний псевдонімом *Книгочий*.

Мейєрхольд Всеволод (1874–1940) — відомий радянський режисер. Репресований.

Кадр з фільми «Коровини діти» — йдеться про фільм за однойменним романом Миколи Матяша (1890–1949), одного з організаторів одеської літгрупи «Потоки Октябрю», члена ВУСПП.

Фурманов Дмитро (1891–1926) — російський письменник, автор роману «Чапаєв».

[Рецензія на видання]

Вапліте. Зошит перший. — Харків, 1926, ст. 106. Ц. 1 крб. 75 к.

Подаємо за першодруком у 6–7 числі журналу «Плужанин» за 1926 р.

«Зошити боротьби» — йдеться про альманах «Зшитки боротьби» (1920), виданий групою письменників-боротьбистів. ...резолуції ЦК КП(б)У, винятки з якої ми даємо в цьому числі «Плужанина» — «Із тез ЦК КП(б)У про підсумки українізації».

О. Досвітній у передовій статті цього «Зошиту» — стаття «До розвитку письменницьких сил».

Могиллянський Михайло (1873–1942) — письменник, публіцист, літературознавець, перекладач і громадський діяч.

Чистісінький троцькізм — Пилипенко проводить аналогію з явищами внутріпартійної боротьби, а саме троцькізмом — названим за прізвиськом Лева Троцького. Чільний партійний діяч зокрема виступав проти колективізації та ставив під сумнів можливість побудови соціалізму в окремо взятій країні.

[Рецензія на книгу]

Врона І. Мистецтво революції. — АРМУ, Вид. ЦБ АРМУ. — К., 1926. 64 стор. Ц. 30 к.

подаємо за першодруком у 6–7 числі журналу «Плужанин» за 1926 р.

Врона Іван (1887–1970) — теоретик АРМУ, у 1924–1930 рр. — перший ректор Київського художнього інституту.

АРМУ (Асоціація Революційного Мистецтва України) — одне з найбільших художніх об'єднань України 1925–1932 рр. Відстоювало національні традиції у пошуку нових мистецьких форм доби. З-поміж членів — М. Бойчук, М. Бурачек, О. Довгаль, В. Касіян, В. Меллер, О. Павленко, В. Седляр, О. Хвостенко-Хвостов, Г. Цапок та ін.

АХРР (Асоціація Художників Революційної Росії) — об'єднання російських художників у 1922–1932 рр., з 1928 р. — Асоціація художників революції.

[Рецензія на книгу]

Івченко М. Порваною дорогою. Оповідання. — В-во «Маса», Київ, 1927. Стор. 96. Ц. 55 коп.

подаємо за першодруком у 2 (17) числі журналу «Плужанин» за 1927 р.

Івченко Михайло (1890–1939) — прозаїк, автор низки оповідань, повістей, романів. У вересні 1929 р. заарештований, навесні 1930 р. звільнений з умовним присудом. З кінця 1934 р. жив за межами України.

[Рецензія на книгу]

Поліщук В. Остання війна. Збірка військових поезій. — ДВУ. Військовий сектор, 1927. Стор. 37. Ціна 25 коп.

подаємо за першодруком у 2 (17) числі журналу «Плужанин» за 1927 р.

«*Більшовик*» — щоденна газета, виходила в Києві з 10. V. 1919 до 19. VI. 1925 (з перервами).

Відомий юнацький марш — «Юнацький марш» вперше надрукований 1923 р. у 9 числі часопису «Голос праці».

Школа Червоних Старшин — заснована в Харкові в 1920 р., діяла з 1921 по 1934 р., викладання велося українською мовою. Чимала частка викладачів — колишні старшини Червоної Української Галицької Армії.

ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет, найвищий орган державної влади в УСРР в 1919–1937 рр.

«*Дума про Бармашиху*» — надрукована в газеті «Вісти ВУЦВК» від 2 липня 1922 р.

[Рецензія на книгу]

Гренджа-Донський. Тернові квіти полонин. Поезії. — ДВУ, 1928. Ст. 66. Ц. 90 коп.

Подаємо за першодруком у 10 числі журналу «Плуг» за 1928 р.

Гренджа-Донський Василь (1897–1974) — поет, прозаїк, драматург. Перший серед закарпатських письменників почав писати твори українською літературною мовою. У 1927–1928 рр. видавав журнал «Наша земля».

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ЖИТТЄПИС

Зберігається в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки НАН України. Уперше надруковано в книзі: Про Сергія Пилипенка: Спогади сучасників / Упоряд. і післям. О. Мукомели. — К.: Мартиролог України, 1992. Подаємо за цим виданням з деякими уточненнями.

За переконанням народоволець — тобто прихильник ідей, які пропагувала таємна революційно-терористична організація «Народна Воля» (діяла з 1879 р. до середини 1880-х), зокрема право народу на землю, розвитку місцевого самоврядування, повалення самодержавства та встановлення народовладдя.

Партія у[країнських] с[оціялістів]-р[еволюціонерів] — окремі гуртки і групи існували від 1905 р., до однієї з них і належав Сергій Пилипенко. Однак як всеукраїнська політична

організація Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) постала у квітні 1917 р.

Шульгин Яків (1851–1911) — історик, педагог, громадсько-культурний діяч. Співробітник драгоманівського видавництва «Громада», на яке пожертвував свій спадок.

Шульгин Олександр (1889–1960) — політичний, громадський і культурно-науковий діяч. Активіст петербурзької громади ТУП, радикально-демократичної партії (з 1917 р. — Української партії соціалістів-федералістів). Член Центральної Ради, з липня 1917 р. до 30.01.1918 — генеральний секретар міжнародних (пізніше — міжнародних) справ. Був головою української делегації на першій асамблеї Ліги Націй у Женеві.

Автор «Історії Колишчини» — йдеться про працю Якова Шульгина «Очерк Колишчини по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов» (1890), що була надрукована в «Киевской старине», окремим виданням та в українському перекладі як XX том «Руської історичної бібліотеки».

«Горський Вієнаць» — повна назва твору: «Горський Вієнаць. Историческо событие при свршетку XVII віека. Сочиненіє П. П. Н. Владыке Црногорскога у Бечу, Словима Ч. О. О. Мехитариста» (1847).

Флоринський Тимофій (1854–1919) — славіст і візантолог. Був деканом історико-філософського факультету. На початку Першої світової війни — голова Комітету у справах друку, який спричинився до ліквідації української преси.

Степович Андроник (1857–1935) — славіст. Директор колегії П. Ґалаґана, доцент і професор Київського університету. Автор підручників з історії слов'янських літератур.

Науменко Володимир (1852–1919) — громадський і педагогічний діяч, літературознавець, лінгвіст, етнограф. З 1893 р. — редактор «Киевской старины». 1918 р. — діяч Української федеративно-демократичної партії і міністр освіти в останньому гетьманському Кабінеті Міністрів. З 1919 р. працював в Українській Академії Наук. Розстріляний більшовиками.

Довнар-Запольський Митрофан (1867–1934) — історик. Професор Київського університету в 1901–1919 рр., співробітник Київської археологічної комісії.

Перетц Володимир (1870–1935) — філолог, історик української та російської літератури, дійсний член НТШ (з 1908), Петербурзької Академії Наук (з 1914), Української Академії Наук (з 1919); у 1903–1914 рр. професор Київського університету.

Покровський Олексій (1868–1928) — історик античного світу. До 1920 р. — професор Київського університету, потім — Ніжинського ІНО. Співробітник Української Академії Наук.

«Український голос» — газета Української військової виконавчої ради Північно-Західного фронту. Виходила двічі на тиждень від червня до листопада 1917 р.

Установчі збори (рос: «Учредительное собрание») — російський парламент, чие перше й останнє засідання відбулося 18 січня та в ніч на 19 січня 1918 р.. У ніч з 19 на 20 січня Всеросійський центральний виконавчий комітет ухвалив декрет про його розпуск.

Гетьманський переворот — йдеться про встановлення гетьманату шляхом державного перевороту за підтримки німецької армії, коли 29 квітня 1918 р. з'їзд Союзу Земельних Власників проголосив гетьманом Павла Скоропадського.

Трудовий Конгрес — перша сесія Трудового Конгресу (Конгресу Трудового Народу України) відбулася 23–28 січня 1919 р. З-поміж ухвал — затвердження Акта возз'єднання Східних і Західних земель в єдину соборну Українську Народну Республіку та принципу загального виборчого права для формування різних рівнів рад.

Оминувши стадію боротьбизму — йдеться про організаційне оформлення лівого крила Української партії соціалістів-революціонерів, що стояло на позиціях більшовиків (водночас відстоюючи свою самостійність від Москви). У Харкові в березні 1919 р. постала Українська партія соціалістів-революціонерів-боротьбистів (комуністів). А вже 6 серпня внаслідок об'єднання з Українською соціал-демократичною робітничою партією було утворено Українську комуністичну партію (боротьбистів). У березні 1920 р. була ліквідована, а близько 4 тисяч членів УКП(б) стали членами КП(б)У. У 1930-х рр. більшість боротьбистів було репресовано. — *Редакція.*

«Космос» — видавництво ЦК КП(б)У. Діяло в Києві в першому півріччі 1919 р.

Губвідробсель — губернський відділ робітників та селян. Структура місцевої виконавчої влади, що відповідала за зв'язки та роботу із робітництвом та селянством.

Губкомпарт — губернський комітет партії.

ПУокр — Політичне управління округу.

Селян[ський] буд[инок] — культурно-освітній заклад для роботи з селянством. Селянські будинки (сельбуди) були створені

радянською владою на початку 1920-х рр. на противагу «Прогресістам».

СТАТУТ СПІЛКИ СЕЛЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «ПЛУГ»

Подаємо за першодруком у виданні: Плуг. Селянський двотижневик Головополітосвіти УСРР. — Харків, 1922. — Збірник перший. — 15 квітня. Статут було ухвалено на засіданні колегії Художнього сектору Головополітосвіти 3 квітня 1922 р. Зареєстровано у Всеукраїнському Літературному комітеті 4 квітня 1922 р. під ч. 2.

ЦК — Центральний комітет.

Ходатаунок — прохання (калька з рос. «ходатайство»).

Листівна заява — тут: письмова.

Шевченко Іван (1902–1977) — поет і журналіст. Належав до літературних організацій «Плуг» і «Молодняк».

Крашаниця Анатоль (1905–1984) — комсомольський діяч, поет, прозаїк, журналіст. Виступав також під псевдонімом Ан. Крижаний. Один із фундаторів Спілки селянських письменників «Плуг».

ПЛЯТФОРМА ІДЕОЛОГІЧНА Й ХУДОЖНЯ СПІЛКИ СЕЛЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «ПЛУГ»

Подаємо за першодруком у першому збірнику альманаху «Плуг» за 1924 р.

Імажиністи — представники імажинізму, художньої течії першої третини ХХ ст., в основу поетичної естетики котрих було покладено образ (image) як ключовий елемент.

Футуристи — представники футуризму (futurum — майбутнє (лат.)), формалістичного напрямку першої третини ХХ ст.

Символісти — представники літературно-художнього напрямку кінця ХІХ — початку ХХ ст., поетична естетика котрих постає на інтуїтивно-ірраціоналістичних засадах. Відтак головна увага звернена на символ, знак, звук, за допомогою яких у художній мові відбувається «посередництво поміж світами».

Містицизм — філософська доктрина, що постає з віри в можливість злиття з божественним еством шляхом екстатичної медитації та із сподівання на прозорливість духу як спосіб одержання містичних знань, недоступних розумові.

Кириленко Іван (1903–1938) — письменник, публіцист. Належав до літературних організацій «Плуг» та ВУСПП. Репресований.

РЕЗОЛЮЦІЇ ПІ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО З'ЇЗДУ «ПЛУГА» (квітня 3–6 1925 р.)

Подаємо за першодруком у 3 числі журналу «Плужанин» за 1925 р.

«*Червоні Квіти*» — ілюстрований двотижневик для дітей шкільного віку, виходив з 1923 р. у Харкові, з 1930 по 1931 р. — у Києві. Головний редактор — О. Громов.

«*Юний лєнінець*» — газета для піонерів і школярів, виходила в Харкові у 1924–1928 рр.

«*На Зміну*» — газета для дітей та юнацтва 1920-х рр.

Наукапедком Головоцєвиху — науково-педагогічний комітет головного управління (відділу) соціального виховання при Народному комісаріаті освіти.

Пікори — піонерські кореспонденти.

Шкілкори — шкільні кореспонденти.

«*Селянський Будинок*» — часопис для працівників культурно-освітніх установ УСРР. Виходив у 1920-ті рр.

МОДР — Міжнародна організація допомоги борцям революції, існувала в 1922–1947 рр., надаючи допомогу революціонерам-політв'язням, політемігрантам тощо.

ПОСТАНОВА ПОЛІТБЮРА ЦК КП(б)У ПРО УКРАЇНСЬКІ ХУДОЖНІ УГРУПОВАННЯ

Уперше надруковано в газеті «Вісті ВУЦВК» від 22 квітня 1925 р. Подаємо за передруком у 3 числі журналу «Плужанин» за 1925 р. Матеріалу передувала заувага від редакції: «Та широка літературна дискусія, що відбулася на Україні зимою й по весні, різні суперечки й “літбої” письменницьких організацій (зокрема, спори “Плуга” й “Гарту”) мали своїм наслідком відповідну постанову, що її ухвалило Політбюро Компартії 10/IV 1925 р. з приводу доклада Агітпропа ЦК КП(б)У. Нижче подаємо всю постанову, взяту з органа ВУЦВК'у “Вісти” від 22/IV 1925 р. Звертаємо увагу наших низових осередків на ті місця постанови, де Політбюро вказує на хиби «Гарту» (значить, “Плуг” був правий, нападаючи на «Гарт» на його

І Всеукр[аїнському] З'їзді та на завдання й ролю «Плуга» jako організації селянських письменників».

**ОБ'ЄДНАНА РЕЗОЛЮЦІЯ 3-го З'ІЗДУ «ПЛУГА»
(По доповідях тт. Кириленка, Пилипенка, Коряка,
Панова, Загула, Биковця і Шмигельського)**

Подаємо за першодруком у 4–5 числі журналу «Плужанин» за 1926 р.

Шмигельський Антон (1901–1972) — поет. Належав до літературних організацій «Плуг», ВУСПП та «Західна Україна».

ВУФКУ — Всеукраїнське фото-кіноуправління, створене 1922 р. З 1929 р. перейменоване на «Українфільм».

Спілка Робос — Спілка робітників освіти.

ВУРПС — Всеукраїнська рада профспілок, створена в Харкові 1924 р.

Наркомос — Народний комісаріат освіти.

**ПОЛІТИКА ПАРТІЇ В СПРАВІ УКРАЇНСЬКОЇ
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
(Постанова Політбюра ЦК КП(б)У)**

Уперше надруковано в газеті «Комуніст» від 15 травня 1927 р. Подаємо за передруком у 6 (10) числі журналу «Плужанин» за 1927 р.

УкрЛЕФ — йдеться про організацію українських футуристів, українську філію ЛЕФу («Левый фронт») на перехідному етапі від АСКК до «Нової Генерації» (з часу її постанови 1927 р. в тогочасній українській та російській періодиці означення «УкрЛЕФ», «ЛІФ», «ліфовці» тощо пов'язується саме з цією організацією та діяльністю її членів).

«Красное Слово» — літературно-художній та громадсько-політичний журнал російської секції ВУСПП. Виходив російською мовою з 1927 по 1932 р. у Харкові.

**ЩО УХВАЛИВ ЧЕТВЕРТИЙ З'ІЗД «ПЛУГУ»
(Резолюція з'їзду за доповідями С. Пилипенка
«5 років “Плугу”» та А. Панова «Творчість плужан
за 5 років»)**

Подаємо за першодруком у 6 (10) числі журналу «Плужанин» за 1927 р.

«ПЛУГ» НА НОВОМУ ЕТАПІ
(Резолюція пленуму ЦК «Плуга» 15 січня 1930 року)

Подаємо за першодруком у 1 числі журналу «Плуг» за 1930 р.

Бедзик Дмитро (1898–1982) — прозаїк і драматург. Член організацій «Плуг» та «Західна Україна».

Божко Сава (1901–1947) — письменник. Належав до організацій «Плуг» та ВУСПП. У 1939 р. був репресований.

Вільховий Петро (1900–1975) — журналіст і прозаїк. Член Спілки селянських письменників «Плуг».

Грудина Дмитро (1893–1937) — актор, режисер, театральний критик. Очолював театральний відділ Комітету у справах при РНК УСРР. Репресований у 1937 р.

Дукін Микола (1905–1943) — прозаїк, автор книг для дітей. Член Спілки селянських письменників «Плуг» та співробітник однойменного журналу. Арештований у 1938 р.

Дорошенко Юхим — поет. Член Спілки селянських письменників «Плуг». Почав друкуватися з 1925 р.

Жилко Юрій (1898–1938?) — поет і прозаїк. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг».

Заєць Василь (1902–1990) — критик, літературознавець. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг». Навчався в аспірантурі Інституту літератури ім. Т. Шевченка. Однак від 1933 р. різко змінює спеціалізацію. З 1935 р. працює у Все-союзному науково-дослідному інституті в Мічурінську. Доктор сільськогосподарських наук (з 1962).

Загоруйко Пилип — прозаїк, автор оповідань. Член Спілки селянських письменників «Плуг». Почав друкуватися з 1926 р.

Капустянський Іван (1894–1939) — критик та літературознавець. Організатор Полтавської філії «Плугу». Репресований.

Коваленко-Косарик Дмитро (1904–1992) — письменник, літературознавець. Член Спілки селянських письменників «Плуг».

Ковальчук Микола — поет. Член Спілки селянських письменників «Плуг». Почав друкуватися з 1926 р.

Ковальчук Яків (1889–1937) — прозаїк. Виступав також під псевдонімами Яків Ахрим, Кук, Як. Кук. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг».

Крижанівський Петро (1885–не пізніше 1941) — прозаїк. Член Спілки селянських письменників «Плуг».

Ладухін (Ладухин) Ф. О. — поет. Член Спілки селянських письменників «Плуг». Друкуватися почав з 1924 р.

Лавриненко (Лавріненко) Юрій (1905–1987) — літературознавець і публіцист. У 1925–1931 рр. належав до Спілки селянських письменників «Плуг». 1935 р. був репресований. Під час Другої світової війни емігрував на Захід. Упорядник антології «Розстріляне Відродження» (1959).

Ляшенко Лука (1898–1976) — письменник, кіноактор, режисер і сценарист. Член Спілки селянських письменників «Плуг». Був двічі репресований 1935 та 1946 рр.

Минко Василь (1902–1989) — прозаїк і драматург. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг». Автор спогадів про 1920-ті рр. — «Червоний Парнас» (1979).

Муринець Василь (1898–?) — драматург, автор сатиричних комедій та драматичних творів для дітей. Член Спілки селянських письменників «Плуг».

Нефелін Василь (справжнє прізвище — Нагорський; 1907–1968) — поет і прозаїк. Член Спілки селянських письменників «Плуг». У 1937 р. заарештований, 1944 р. як невиліковно хворий (туберкульоз) звільнений з-під варті.

Нечай Павло — почав друкуватися з 1926 р. Член Спілки селянських письменників «Плуг». У 1933 р. репресований.

Орисіо Теодор (справжнє ім'я — Федір Кравченко; 1906–1985) — провідний критик «Плугу», прозаїк, поет.

Орлівна Галина (справжнє прізвище — Мневська; 1895–1955) — письменниця та акторка, дружина Кліма Поліщука (1891–1937). Член Спілки селянських письменників «Плуг». У 1930-х — репресована та заслана. У 1948 р. повернулася в Україну.

Різниченко Веніамін (1901–?) — поет і прозаїк. Член Спілки селянських письменників «Плуг» з 1922 р.

Савченко Юрій (1908–?) — знаний у 1920-х роках літературознавець і критик. У 1934 році був заарештований і засланий. Подальша доля невідома.

Сайко Микола (1897–1949) — поет, літературознавець. Друкувався також під псевдонімом Барішполець. Член Спілки селянських письменників «Плуг».

Свекла Олександр (Олеся; 1902–1966) — прозаїк. Належала до літературної організації «Плуг». У 1930-х рр. була репресована.

Таль Віталій (справжнє прізвище — Товстонос (Товстоніс); 1883–1936) — прозаїк, драматург. Член Спілки селянських письменників «Плуг».

Темченко Павло (1882–1946) — прозаїк. Друкуватися почав з 1913 р. Член Спілки селянських письменників «Плуг».

Усенко Василь — прозаїк. Друкуватися почав з 1927 р. Член Спілки селянських письменників «Плуг».

Худяк Василь (1903–1938) — прозаїк і драматург. Член Спілки селянських письменників «Плуг».

Шостак Прокіп (1897–?) — поет і прозаїк. Член Спілки селянських письменників «Плуг».

Штангей Володимир (1895–1937) — прозаїк. Друкувався також під псевдонімом Семен Любисток. Член Спілки селянських письменників «Плуг».

РЕЗОЛЮЦІЯ V З'ІЗДУ «ПЛУГА»

Подаємо за першодруком у 5 числі журналу «Плуг» за 1930 р.

ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ПРОЛЕТАРСЬКО-СЕЛЯНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ (Резолюція V з'їзду «Плугу» на доповіді про творчість плужан і стиль)

Подаємо за першодруком у 6 числі журналу «Плуг» за 1930 р.

Переверзев Валер'ян (1882–1968) — революційний діяч, літературознавець. Розробив соціально-генетичний метод в літературознавстві, спрямований на віднайдення внутрішніх закономірностей літературно-художніх явищ та принципу їх детермінування. Тим самим свій метод Переверзев протиставив і культурно-історичній школі, і формалістам, і адептам «класовості» в літературі. Був двічі репресований, у 1938 та 1948 рр.

УТОДИК — Українське товариство драматургів і композиторів.

Інститут Марксизму — заснований 1922 р., з 1924 — Український Інститут марксизму-ленінізму. Очолював заклад М. Скрипник. 1931 р. на базі цього інституту постала Всеукраїнська асоціація марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН).

**ПРО ПЕРЕБУДОВУ
ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ
Постанова ЦК ВКП(б) від 23/IV 1932 року**

Уперше постанову надруковано в 9 числі часопису «Партийное строительство» (Москва) за 1932 р. Проект підготував Л. Каганович, остаточно редакція належить Й. Сталіну. Український переклад подаємо за передруком у 5–6 числі журналу «Плуг» за 1932 р.

ВОАПП — Всесоюзне об'єднання асоціацій пролетарських письменників у Москві 1928–1932 рр.

РАПП — Російська асоціація пролетарських письменників, 1925–1932 рр.

РАМП — до тексту постанови вкралася помилка, а відтак і до всіх наступних передруків. Малося на увазі — РАПМ (Російська асоціація пролетарських музикантів, 1923–1932 рр.).

**НА РІВЕНЬ НОВИХ ЗАВДАНЬ
(«Правда» 9.V.32)**

Уперше матеріал надруковано в газеті «Правда» від 9 травня 1932 р. Український переклад подаємо за передруком у 5–6 числі журналу «Плуг» за 1932 р.

Рубінщина — йдеться про уточнення економічної теорії К. Маркса І. Рубіним (1886–1937), котрий наголошував, що поняття вартості передбачає як технічну, так і економічну складову.

Механіцизм — світоглядна настанова, що пояснює особливості розвитку суспільства законами механічних форм руху матерії. Серед яскравих її adeptів у 1920-ті рр. були О. Мінін (Москва) та В. Рожицин (Київ).

Меншевикуватий ідеалізм — йдеться про тенденції в тогочасній радянській філософській думці, в основі яких була орієнтація на діалектичні методи Гегеля та Маркса. Її речником виступав А. Деборин (звідси — «деборинщина»). В Україні цих поглядів дотримувався філософ, поет, публіцист і критик В. Юринець (1891–1937).

Літфронтівство — група письменників, що сформувалася в 1930 р. у середовищі РАПП і виступала проти насаджуваних керівництвом організації літературних методів, що мали

характеризувати справжнє класове пролетарське мистецтво. Рупором групи стали «Литературная газета» та журнал «Печать и революция» (згодом перейменований у «Литература и искусство»).

Леонов Леонід (1899–1994) — російський радянський прозаїк, драматург.

Тихонов Микола (1896–1976) — російський радянський поет і прозаїк.

Шагінян Марієтта (1888–1982) — російська письменниця, дослідниця творчості Т. Шевченка.

Малишкін Олександр (1892–1938) — російський радянський письменник.

В деяких романах, зокібна в «Рождении героя» — йдеться про роман Ю. Либединського (1898–1959) «Рождение героя» (1930), де головний герой — партієць Шорохов зображений звичайною пересічною людиною з усіма її слабкостями. Твір було піддано гострій критиці. Натомість 1931 р. у газеті «Правда» з'явилася серія матеріалів «Країна повинна знати своїх героїв», присвячених ударникам, передовикам та орденоносцям. На шпальтах головного масового видання були представлені канонічні зразки позитивних героїв.

Фадєєв Олександр (1901–1956) — російський радянський письменник, тривалий час очолював Спілку письменників СРСР. Покінчив життя самогубством.

Ставський Володимир (справжнє прізвище — Кирпичников; 1900–1943) — російський радянський письменник. Секретар РАПП у 1928–1933 рр.

Магнетобуд — будівництво Магнітогорського металургійного комбінату в 1929–1934 рр.; тут вжито в переносному значенні.

РЕЗОЛЮЦІЯ ПОШИРЕНОГО СЕКРЕТАРІЯТУ

«ПЛУГА» 4 травня 1932 р.

Про реалізацію постанови ЦК ВКП(б)

від 23 квітня 1932 р.

Подаємо за першодруком у 5–6 числі журналу «Плуг» за 1932 р.

Сторчак Кіндрат (1906–?) — член літературної групи «Трактор». З 1937 по 1940 р. працював у системі освіти Далекого Сходу (!). З 1950 р. виступав як літературознавець і критик.

ОБВИНУВАЛЬНИЙ ВИСНОВОК
у справі Пилипенка Сергія Володимировича
за звинуваченням у злочинах, передбачених статтями
54-8, 54-11 Карного Кодексу УСРР

Обвинувальний висновок слідчої справи ДПУ № 737 зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань (Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 44228. — Т. 7. — Арк. 86–90). Подаємо в перекладі з російської мови за копією, що знаходиться в особистому фонді Сергія Пилипенка музейного комплексу Харківської національної академії міського господарства (інв. 947; оф. 406; ІФП. 132).

«Українська військова організація» (УВО) — сфальсифікована ДПУ справа з метою знищення української еліти. Назва належала реальній нелегальній військовій революційно-політичній формації, що діяла в 1920-х — на початку 1930-х рр. у Галичині, а також у Чехо-Словаччині та Німеччині.

ПСР — партія соціалістів-революціонерів.

УПРС — Українська партія соціалістів-революціонерів.

Центральна Рада — революційний парламент України 1917–1918 рр.

Директорія — уряд в Україні, створений у листопаді 1918 р. На чолі спершу був В. Винниченко, з лютого 1919 — С. Петлюра. Припинила своє існування на початку 1921 р.

Брав участь у нараді «Національного союзу» при Директорії у Вінниці з питань програми Трудового Конгресу — йдеться про підготовчу нараду, проведену Директорією з представниками різних партій на початку грудня 1918 р.

Зв'язався з політбандою Несмеянова — йдеться про одного з лідерів правих есерів В. Несмеянова. Праві есери вороже зустріли прихід більшовиків до влади, у 1918–1920 рр. організовували повстання, вели збройну боротьбу, висуваючи при тому гасло «Ради без комуністів». Ім'я Несмеянова фігурувало на політичному процесі проти есерів 1922 р.

Приєднався до Волинської петлюрівської бригади — йдеться про бригаду, організовану О. Волохом (1886–1937; арештований 1933 р.) з частин, що повстали проти рішення Головного Отамана С. Петлюри про передислокацію військ на територію Польщі. Військовий підрозділ був підпорядкований ЦК УКП (боротьбистів), у лютому 1920 р. увійшов до складу Червоної армії.

Брати Касяненки — мають на увазі зокрема: Касяненко Григорій (1891–?), член Центральної Ради, авіаконструктор; Касяненко Євген (1889–1937), член Центральної Ради від УСДРП, з 1918 р. — в КП(б)У, з 1925 р. — редактор газети «Вісті ВУЦВК». Загинули в роки репресій. Також відомі ще два брати цієї родини — Андрій (1886–1942?) та Іван. Разом з Євгеном вони увійшли в історію літакобудування як конструктори перших винищувачів.

Лапчинський Георгій (Юрій; 1887–1938) — революціонер, партійний та державний діяч, росіянин за походженням та місцем народження. Один із засновників КП(б)У. Обстоював необхідність створення окремої Української комуністичної партії, підпорядкованої безпосередньо Комінтерну, та об'єднання України з іншими соціалістичними республіками виключно на федеративних засадах. За свої погляди був звинувачений у «федералізмі» та двічі виключений з КП(б)У. У 1920 р. вступив до УКП, увійшов до ЦК партії, однак 1922 р. вийшов із ЦК та припинив активну політичну діяльність. Працював у Варшаві та Берліні представником Українського Червоного Хреста та Державного видавництва України (1920–1925). Згодом — директор кінофабрики в Одесі. З 1928 р. і до арешту у 1935 р. перебував на дипломатичній службі, обіймав високі державні посади.

Кулик — ймовірно, Кулик Іван (Ізраїль; 1897–1937) — партійний і громадський діяч, поет, прозаїк, перекладач, критик. У 1914 р. разом з родиною виїхав до США. Працював на фабриках і шахтах Пенсильванії. 1914 р. вступив до РСДРП(б). Навесні 1917 р. через Далекий Схід і Сибір повернувся в Україну. У Києві став членом місцевого воєнно-революційного комітету (до складу якого належав і Сергій Пилипенко). У грудні 1917 р. його обрано членом ЦВК Рад і першого Радянського уряду України (очолив народний секретаріат закордонних справ). Виступав також під псевдонімами Р. Ролінато, Василь Роленко. Репресований.

Утворили групу федералістів — група комуністів у КП(б)У на чолі з Г. Лапчинським у 1919–1920 рр. «Федералісти» наголошували на вагомості національного питання і різко протестували проти його ігнорування більшовиками, одночасно не меншу увагу приділяючи боротьбі проти великоросійського націоналізму. Прагнули до створення нової Комуністичної партії України, яка стала б цілком самостійною партією

і секцією Інтернаціоналу (до неї мали входити «всі дійсно комуністичні сили в Україні, включаючи УКП(б) та УПСР(б)»), формування українських військових частин та відстоювали економічну самостійність України, що передбачало безпосереднє підпорядкування українського раднаргоспу українському уряду.

За останні три роки, коли працював директором Харківського інституту ім. Шевченка — тобто коли С. Пилипенко офіційно почав виконувати функції директора. Фактично він їх виконував з часу заснування Інституту.

Річицький Андрій (справжнє ім'я — Пісоцький Анатолій; 1882–1937) — публіцист і літературний критик, журналіст, політичний діяч (член УСДРП, один із засновників та ідеологів Української комуністичної партії (УКП), член ЦК УКП, пізніше — член ЦК КП(б)У). Директор ДВУ, співробітник ВУАМЛІН, керівник семінару шевченкознавства в Інституті літератури ім. Т. Шевченка. Арештований після самогубства М. Скрипника.

Приходько Антін (бл. 1892–?) — політичний діяч. Член Центральної Ради від УПСР, згодом один із лідерів УКП(б), пізніше КП(б)У. Займав високі посади в уряді УСРР, зокрема був заступником наркома освіти, юстиції тощо. Репресований.

Ася Гумецька і Міртала Пилипенко **ІНФОРМАЦІЯ ПРО ДАТУ СМЕРТІ СЕРГІЯ ПИЛИПЕНКА**

У 2017 році доньки Сергія Пилипенка підготували нове видання спогадів своєї матері Тетяни Кардиналовської «Невідступне минуле» з продовженням, куди ввійшли і ті частини мемуарів, які не друкувалися в попередніх виданнях, уривки епістолярію та її проза, а також власні спогади про перипетії, що випали на їхню долю після описаних магір'ю подій. Цю частину видання відриває передмова, основну частину якої складає цей текст. Подаємо за виданням: Кардиналовська Т. «Невідступне минуле» з продовженням, написаним доньками Тетяни Асею і Мірталою «Від темряви до світла», — К.: «Київ–Париж–Дакар», 2017.

У ПАМ'ЯТІ ЛЮДСЬКІЙ

Олександр Мукомела
ЗАМІСТЬ УПРОВОДУ

Фрагменти передмови літературознавця Олександра Мукомели (1941–2009) до упорядкованої ним книжки: Про Сергія Пилипенка: Спогади сучасників / Упоряд. О. Мукомела, Ред. О. Мусієнко. – К.: вид. Фонд «Мартиролог України», 1992. Подаємо за цим виданням.

...каторжанські кошари колгоспів — стаття «Не сміть командувати селянством» була надрукована в газеті «Селянська Правда», ч.12, 1-3 лютого 1925 р.

У цій публікації на захист прав селянства С. Пилипенко зокрема наголошував: «Нема нічого дурнішого, коли люди, що не знають сільського господарства та його особливостей, люди, що кинулися на село тільки тому, що почули про користь громадського (колективного) господарства, стомились від міського життя і хочуть працювати в селі, коли такі люди вважають себе за учителів селян. Нема нічого дурнішого, ніж сама навіть думка про насильство у господарчих справах середнього селянства. Завдання тут не в тім, щоб експропріювати середнє селянство (тобто забрати в нього майно для спільного користування), а в тім, щоб учитися у селян способам переходу до кращого ладу і не сміть командувати. — Ось правило, що ми собі його прописали. <...> Жити по-старому, як жили до війни, не можна. Таке марнотратство людської сили і праці, зв'язане з дрібним окремим селянським господарством, далі бути не може. Вдвоє, втриє піднялося б виробництво, вдвоє, втриє збереглася б людська праця для хліборобства і хатнього господарства, коли б від цього подробленого господарства ми перейшли до господарства громадського. <...> Бідність селянська змушує шукати виходу з тяжкого становища. Кожному хочеться краще жити. І от, бажаючи краще жити й шукаючи для того способів, селянство неодмінно мусить потрапити на шлях колективізації, на шлях спільного господарювання. І селянство саме знайде кращий спосіб до цього переходу; спосіб життєвий, не видуманий, не приписаний згори».

...на ІХ Всеукраїнському з'їзді КП(б)У — з'їзд проходив у Харкові 6–12 грудня 1925 року.

Петро Панч
БІЛЯ КОЛИСКИ «ПЛУГА»

Уперше спогади надруковані в книзі: Панч П. Етюди. — К., 1973. Подаємо за виданням: Про Сергія Пилипенка: Спогади сучасників / Упоряд. і післям. О. Мукомели. — К.: Мартиролог України, 1992.

Копиленко Олександр (1900–1958) — письменник. Належав до літературних організацій «Плуг», «Гарт», ВАПЛІТЕ, ПРОЛІТФРОНТ.

Забіла Наталя (1903–1985) — поетеса, прозаїк, драматург. Знана авторка творів для дітей. Належала до літературних організацій «Плуг», ВУСПП.

Йогансен Майк (Михайло; 1895–1937) — поет, прозаїк, кіносценарист, критик, літературознавець, лінгвіст. Друкувався також під псевдонімами В. Вецеліус, М. Крамар. Був одним із перших рецензентів творчості Пилипенка-байкаря. Належав до літературних організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ, ініціатор часописів «Літературний Ярмарок» та «Універсальний Журнал», засновник Техно-мистецької групи «А». Репресований.

Хоткевич Гнат (1877–1938) — письменник, актор, режисер, композитор, бандурист, мистецтвознавець. Репресований.

Усенко Павло (1902–1975) — поет. Член Співки селянських письменників «Плуг». Очолював літературну групу «Молодняк» та редагував однойменний журнал, належав також до організації ВУСПП.

Володимир Сосюра
ПАМ'ЯТАЮ

Подаємо за виданням: Про Сергія Пилипенка: Спогади сучасників / Упоряд. та післямова О. Г. Мукомели; За ред. О. Г. Мусієнко. — Київ : Фонд «Мартиролог України», 1992. — 160 с.

Іван Сенченко
ПОДІЇ 20-Х РОКІВ

Спогади зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка (Ф. 175). Уперше надруковані у 2 числі журналу «Слово і час» за 2001 р. Подаємо за цим виданням.

«Нова Генерація» — літературна організація українських футуристів, створена М. Семенком 1927 р. у Харкові.

З 1929 р. — ВУСКК (Всеукраїнська спілка робітників комуністичної культури), з 1930 р. — ОППУ (Об'єднання пролетарських письменників України).

Василь Минко
ЧЕРВОНИЙ ПАРНАС

Уперше спогади про С. Пилипенка та Спілку селянських письменників «Плуг» надруковано у 2 числі журналу «Вітчизна» за 1971 р. Окремим виданням спогади вийшли наступного року: Минко В. Червоний Парнас. — К.: Радянський письменник, 1972 р. Подаємо скорочений варіант за виданням: Про Сергія Пилипенка: Спогади сучасників / Упоряд. і післям. О. Мукомели. — К.: Мартиролог України, 1992.

Сельбуд — Селянський будинок.

Короленко Володимир (1853–1921) — письменник, публіцист, громадський діяч. Писав російською мовою.

Микитенко Іван (1897–1937) — прозаїк, драматург. Належав до одеської групи письменників «Потоки Октября», очолював місцеву філію «Гарту». Один з керівників ВУСПП. Загинув за нез'ясованих обставин після виклику до НКВС.

Яновський Юрій (1902–1954) — поет і прозаїк. Працював редактором на Одеській кінофабриці. Від 1927 р. — у Харкові. Член літературних організацій «Аспанфут», ВАПЛІТЕ та ПРОЛІТФРОНТ.

Смолич Юрій (1900–1976) — письменник. Належав до літературних організацій «Гарт» (був засновником театральної секції), ВАПЛІТЕ, Техно-мистецької групи «А».

Ваня Ковтун (він же *Юрій Вухналь*) — Ковтун Іван (1906–1937), журналіст і прозаїк, дитячий письменник, також відомий як Юрій Вухналь — автор фейлетонів і гуморесок. Належав до літературних організацій «Плуг», «Молодняк», ВУСПП, ПРОЛІТФРОНТ. Репресований.

Момот Іван (1905–1931) — критик і літературознавець. Належав до літературних організацій «Молодняк» та ПРОЛІТФРОНТ.

Демчук Остап (1900–1945) — письменник. Належав до літературних організацій «Плуг» та ВАПЛІТЕ.

Ваплітянський мушкетер — трьома мушкетерами під час літературної дискусії було названо М. Ялового, О. Досвітнього та М. Хвильового, за аналогією до трьох мушкетерів з відомого

твору А. Дюма. Уперше це означення було вжито В. Коряком 11 грудня 1926 р. під час виступу в Комуністичному інституті ім. Артема в Харкові.

Відоме місце з листа запорожців до турецького султана — риторична фігура звернення, побудована з використанням виключно лайливих слів.

Багалій Дмитро (1857–1932) — історик, громадський діяч. Академік Української Академії наук. У 1906–1910 рр. — ректор Харківського університету. У 1920-ті рр. — директор Інституту історії української культури та Інституту Тараса Шевченка.

Антоша Ко (справжнє ім'я — Анатоль Антоненко; 1893–1980) — письменник, фейлетоніст. Відомий також під іменем Анатоль Гак. Під час Другої світової війни емігрував на Захід.

Радиш Василь — кіносценарист та режисер, співпрацював з ВУФКУ. Використовував також псевдонім Косач В. Від 1933 р. доля невідома.

Володимир Гжицький **МОЇ ПОБРАТИМИ**

Подаємо за першодруком у 3 числі журналу «Жовтень» за 1973 р.

Пачовський Василь (1878–1942) — поет і драматург, один із провідних представників літературного угруповання «Молода Муза».

Станіслав — тепер Івано-Франківськ.

Синявський Олекса (1887–1937) — мовознавець, провідний діяч у нормуванні української літературної мови. Заарештований 1934 р.

Плевако Микола (1890–1941) — літературознавець і бібліограф, репресований.

Доленго Михайло (справжнє прізвище — Клоков; 1896–1981) — поет, критик. Згодом — учений ботанік.

Барбюс Анрі (1873–1935) — французький письменник і громадський діяч. Засновник літературної групи «Клярте».

Роллян Ромен (1866–1944) — французький письменник, публіцист і вчений.

Маяковський Володимир (1893–1930) — російський поет.

Мисик Василь (1907–1983) — поет, перекладач. Належав до літературних організацій «Плуг», ПРОЛІТФРОНТ та ВУСПП. 1934 року був репресований.

Гіндін від єврейських письменників — йдеться про літераторів, котрі писали на ідиш. В. Гжицький швидше за все має на увазі пролетарського письменника Хаїма Гільдіна (1885–1942), котрий на той час і до арешту 1940 р. працював у Харкові. У столиці УСРР виходило два літературні журнали на ідиш «Die roite Welt» та «Prolit», а єврейські письменники брали активну участь у літпроцесі (приміром, Л. Квітко та Д. Фельдман були членами ВАПЛІТЕ, а І. Фефер — ВУСПП).

Фефер Іцик (Ісаак; 1900–1952) — єврейський поет, журналіст. Керував єврейською секцією ВУСПП. Писав на ідиш. У 1948 р. був репресований.

Кучер Василь (1911–1967) — прозаїк, автор оповідань, повістей, романів, нарисів.

Шпак Микола (справжнє прізвище — Шпаковський; 1909–1942) — поет. Належав до організацій «Молодняк», «ЛоЧАФ» (Літературне об'єднання Червоної армії і флоту).

Дорошко Петро (1910–2001) — поет, прозаїк, перекладач. Належав до групи «Трактор».

Рибак Натан (1913–1978) — прозаїк.

Носенко Олекса (1910–1980) — журналіст і прозаїк, автор книжок нарисів та оповідань.

Кость Гордієнко **ДУША ТОВАРИСТВА**

Подаємо за першодруком у виданні: Про Сергія Пилипенка: Спогади сучасників / Упоряд. і післям. О. Мукомели. — К.: Мартиролог України, 1992.

Гордієнко Кость (1899–1993) — письменник. Належав до літературних організацій «Плуг» та «Гарт».

Петрицький Анатоль (1895–1964) — живописець, книжковий графік, театральний художник. Активний учасник мистецьких процесів 1920-х рр.

Анатоль Крашаниця **МОЯ ЗУСТРІЧ ІЗ СЕРГІЄМ ПИЛИПЕНКОМ**

Уперше надруковано у книзі: Заспівувач. Спогади про Павла Усенка. — К.: Молодь, 1982. Подаємо за виданням: Про Сергія Пилипенка: Спогади сучасників / Упоряд. і післям. О. Мукомели. — К.: Мартиролог України, 1992.

КСМУ — Комуністична спілка молоді України, комсомол.

Тулуб Зінаїда (1890–1964) — прозаїк, перекладач. Була репресована.

Докія Гуменна МІЙ БОРГ СЕРГІЄВІ ПИЛИПЕНКУ

Уперше надруковано в газеті «Українські вісті» від 20 лютого 1972 р. Подаємо за виданням: Про Сергія Пилипенка: Спогади сучасників / Упоряд. і післям. О. Мукомели. — К.: Мартиролог України, 1992.

Косяченко Григорій (1903–1936) — поет. Належав до літературних організацій «Гарт» і ВУСПП. Репресований.

Корнійчук Олександр (1905–1972) — драматург, сценарист, громадсько-політичний діяч УРСР.

Фальківський Дмитро (справжнє прізвище — Левчук; 1898–1934) — поет, прозаїк. Належав до літературної організації МАРС. Репресований.

Дубков Юхим (1896–1964) — поет. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг».

Чарська-Вербицька — тут ідеться про збірний образ масової сентиментальної жіночої прози, уособленням якої були твори російських письменниць Лідії Чарської (справжнє прізвище — Воронова, в заміжжі — Чурилова; 1875–1937) та Анастасії Вербицької (1861–1928). Наклади 80 книжок Чарської та 25 Вербицької засвідчували, що їхні твори на початку ХХ ст. користувалися значно більшим попитом, аніж твори Л. Толстого й А. Чехова.

«Сільськогосподарський Пролетар» — журнал, орган Всеукраїнського правління Всесоюзної профспілки сільськогосподарських і лісових працівників. Виходив у Харкові в 1920-ті рр.

Гедін Свен Андерс (1865–1952) — шведський мандрівник, географ і журналіст, автор яскравих описів своїх подорожей (Тибет, Синьцзян, Монголія, Середня Азія тощо).

Роні-старший Жозеф-Анрі (справжнє ім'я — Жозеф-Анрі-Оноре Бекс; 1856–1940) — французький письменник бельгійського походження. Твір, перекладений Д. Гуменною, вперше вийшов 1887 р., пізніші твори автора стали класикою французької фантастики.

Курація — тобто ліки.

Турчинська Агата (1903–1972) — письменниця. Належала до літературної організації «Західна Україна».

Галич Марія (1901–1974) — письменниця. Належала до літературних організацій АСПИС, «Ланка», МАРС. У 1930-ті рр. відійшла від літературного процесу.

«Літературний архів» — літературознавчий журнал Інституту літератури ім. Т. Шевченка, виходив у Харкові раз на два місяці 1930–1931 рр.

Сухино-Хоменко Володимир (1900–1968) — історик, публіцист і літературний критик. Представник історичної школи Матвія Яворського. У 1933 р. був репресований і засланий.

Косіор Станіслав (1889–1939) — державний і партійний діяч, один з організаторів КП(б)У. З 1928 р. — генеральний секретар ЦК КП(б)У. З 1938 р. — заступник голови РНК СРСР. Репресований.

«Патер ностер» — «отче наш» (латин.), тут у переносному значенні.

Гавриленко Володимир (1905–1995) — письменник. У 1930–1934 рр. очолював групу «Трактор» та редагував однойменний журнал.

Солодченко Яків — прозаїк. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг».

Бен Степан (справжнє прізвище — Бендюженко; 1900–1937) — поет. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг». Був репресований у 1929 р. Після відбуття покарання знову арештований у 1937 р.

Костенко Ліна (нар. 1930) — поетеса.

Драч Іван (нар. 1936) — поет, громадський і політичний діяч.

Вінграновський Микола (1936–2004) — поет, прозаїк, кіносценарист.

Марія Романівська ПЛУГАТАР УКРАЇНИ

Уперше надруковано в 1 числі журналу «Вітчизна» за 1968 р. Тут подаємо скорочено.

Романівська Марія (1901–1983) — письменниця, авторка збірок казок, оповідань, фейлетонів.

«Література та мистецтво» — йдеться про додаток до газети «Вісті ВУЦВК» — «Література. Наука. Мистецтво».

Вишня Остап (справжнє ім'я — Павло Губенко; 1889–1956) — видатний письменник-гуморист. Член літературної організації ПРОЛІТФРОНТ. Був репресований.

Мамонтов (Мамонтів) Яків (1888–1940) — драматург і театрознавець.

Дикий Антон (Антін; 1900–1954) — письменник, критик. Належав до літературних організацій «Плуг» та ВУСПП.

«*Березіль*» — театр, заснований Л. Курбасом як мистецьке об'єднання «Березіль» навколо груп акторів «Молодого театру» та «Кийдрамте». У 1922–1926 рр. працював у Києві, в 1926–1935 рр. — у Харкові; з 1935 р. — Харківський академічний український драматичний театр ім. Т. Шевченка.

Леся Курбас у творчих пошуках ганяє Джиммі Гігінса, — йдеться про виставу «Джиммі Гігінс» за однойменним твором Алтона Сінклера в постановці Леся Курбаса.

Григорій Костюк СЕРГІЙ ПИЛИПЕНКО

Подаємо за першодруком у книзі: Костюк Г. Зустрічі і прощання: Книга перша. — Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій, Альбертський Університет, 1987.

Костюк Григорій (1902–2002) — критик і літературознавець. Належав до організації ПРОЛІТФРОНТ. У 1935 р. був репресований. Під час Другої світової війни виїхав на Захід. Автор книги спогадів «Зустрічі і прощання» (книга перша — 1987; книга друга — 1998 р.).

Тиховський Павло (1866–1938) — літературознавець і бібліограф.

«*Архів*» — мається на увазі «Літературний архів».

Гаврилів Мирослав (1885–1932) — ректор Полтавського ІНО в 1922–1923 рр., ректор Харківського ІНО ім. О. Потебні в 1924–1930 рр., згодом — директор Українського науково-дослідного інституту педагогіки. Покінчив життя самогубством.

Анатоль Костенко НА РОЗПУТТІ ВЕЛЕЛЮДНІМ

Подаємо за першодруком у виданні: Про Сергія Пилипенка: Спогади сучасників / Упоряд. і післям. О. Мукомели. — К.: Мартиролог України, 1992.

Костенко Анатоль (1908–1997) — критик і літературознавець. Був членом Співки селянських письменників «Плуг». У 1937 р. репресований.

Оглоблін (Оглоблин) Олександр (справжнє прізвище — Мезько; 1899–1992) — відомий історик. Під час Другої світової війни емігрував на Захід.

Студентський гуртожиток «Гігант» — нині гуртожиток Харківського національного технічного університету «ХП».

Баран Михайло (1884–1937) — у 1920 р. член Галицького ревкому, діяч КПЗУ. Пізніше науковий співробітник ВУАН і ректор Київського інституту народного господарства. Засланий 1933 р. Розстріляний 1937 р.

Шаблювський Євген (1906–1983) — критик і літературознавець. Директор Інституту літератури ім. Т. Шевченка з 1933 р. Заарештований 1935 р. Після реабілітації займався науково-дослідницькою діяльністю.

Збірка «Із поезії 20-х років» — книга вийшла в Києві 1959 р.

Крижанівський Степан (1911–2002) — поет, критик, літературознавець. Автор численних праць з історії української літератури ХХ ст. і зокрема 1920–1930-х рр. Належав до літературної організації «Молодняк».

Анатоль Гак

НЕ ТАК ХВИЛЬОВИЙ, ЯК ТІ ХВИЛЬОВИНЯТА

Уперше надруковано в газеті «Українські вісті» від 23 травня 1971 р. Подаємо за виданням: Про Сергія Пилипенка: Спогади сучасників / Упоряд. і післям. О. Мукомели. — К.: Мартиролог України, 1992.

Чапленко Василь (справжнє прізвище — Чапля; 1900–1990) — письменник, літературний критик, історик, мовознавець. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг». Був заарештований у справі СВУ 1929 р. Під час Другої світової війни виїхав на Захід. В Україні друкувався під справжнім прізвищем.

Донченко Олесь (1902–1954) — письменник, член літературних організацій «Плуг», «Молодняк», ВУСПП, ПРОЛІТФРОНТ.

Тетяна Кардиналовська

ЗАВЖДИ НЕЗАБУТНІЙ

Спогади про С. Пилипенка під цією назвою уперше надруковані у книзі: Про Сергія Пилипенка: Спогади сучасників / Упоряд. і післям. О. Мукомели. — К.: Мартиролог України, 1992. Уміщений текст був скороченим фрагментом розлогіших

мемуарів Т. Кардиналовської (Кардиналовська Т. Невідступне минуле. — К.; Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1992. — спеціальний випуск журналу «Дніпро» — 1992. — № 4–5). Подаємо скорочений варіант першодруку. У 2016 р. вийшло відредаговане видання з Продовженням, написаним її доньками (Т. Кардиналовська. Невідступне минуле. Вид. Київ–Париж–Дакар. Київ, 2016).

Кардиналовська Тетяна (1899–1993) — педагог і перекладач, дружина С. Пилипенка. Під час Другої світової війни виїхала на Захід.

Включаючи золоту шаблю мого батька — Батько Тетяни був генерал царської армії. У своїх споминах вона пише: «За кожне підвищення в ранзі батько одержував орден, а крім того він мав безліч відзнак за хоробрість. Остання його нагорода — орден Білого Орла, найвищій у царській армії. Крім того, батько мав також Георгіївську Золоту Зброю, яку отримав під час війни з Японією. На ефесі шаблі було написано: «За хоробрість», а на георгіївській стрічці висів темляк. Ця золота зброя відіграла пізніше трагікомічну роль під час арешту мого чоловіка Сергія Пилипенка в 1933 році. Її було знайдено під час трусу в нашій помешканні — вона висіла в кабінеті на килимі — й записана як доказ підготовки до збройного повстання». (Т. Кардиналовська. Невідступне минуле, відредаговане видання з Продовженням (вид. Київ–Париж–Дакар. Київ, 2017).

Ася Гумецька і Міртала Пилипенко **БАТЬКО**

Уперше нарис про батька та присвячені йому вірші Міртали та Асі були надруковані у виданні: Кардиналовська Т. «Невідступне минуле» з продовженням, написаним доньками Тетяни Асею і Мірталю «Від темряви до світла», — К.: «Київ–Париж–Дакар», 2017. Подаємо за першодруком.

БІБЛІОГРАФІЯ

Книги Сергія Пилипенка

Пилипенко С. Байківниця. Чверть копи байок. — Х. : ДВУ, 1922.

Пилипенко С. Євангелія Часу (за Полем Бертло — з есперантської мови). — Х. : Шлях Освіти, 1923.

Пилипенко С. Євангелія Часу (за Полем Бертло — з есперантської мови). — Берлін — Нью-Йорк : Космос, 1923.

Пилипенко С. Євангелія Часу. За Полем Бертло — з есперантської мови. — Х. : ДВУ, 1925.

Пилипенко С. Скалки життя : Оповідання. — Х. : Книгоспілка, 1925.

Пилипенко С. Іван Франко: Пам'ятка про життя й діяльність. — Х. : ДВУ, 1926.

Пилипенко С. Байки. — Х. : Український Робітник, 1927.

Пилипенко С. Кара : Чотири оповідання. — Х. : Рух, 1927.

Пилипенко С. Любовні пригоди : П'ять оповідань. — Х. : Плужанин, 1927.

Пилипенко С. Під Черніговом: Три оповідання. — [Х. :] ДВУ, 1927.

Пилипенко С. Рівність : Байка. — [Х. :] ДВУ, 1927.

Пилипенко С. Тисячі в одиницях : Збірка оповідань. — Х. : Український робітник, 1928.

Пилипенко С. Простые рассказы / Авториз. перевод с укр. Т. Кардиналовской. — Х. : Пролетарий, 1928.

Пилипенко С. Пожежа: Байка. — [Х. :] ДВУ, 1928.

Пилипенко С. Чабаненко: Байка. — [Х. :] ДВУ, 1928.

Кропивині байки. Переказав С. *Пилипенко*. — Х. : ДВУ, 1928.

Кропивині байки. Переказав С. *Пилипенко* / Друге вид. — Х. : ДВУ, 1929.

Пилипенко С. Мийдодір (за Чуковським). — Х. : ДВУ, 1929.

Пилипенко С. Тисячі в одиницях : Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. — Х. : ДВУ, 1929.

Пилипенко С. Любовні пригоди : П'ять оповідань / Вид. друге. — Х. : Плужанин, 1929.

Пилипенко С. Під Черніговом : Три оповідання. — Х. : Український робітник, 1929.

Пилипенко С. Під Черніговом : Чотири оповідання / Друге вид. — [Х. :] ДВУ, 1929.

Пилипенко С. Кара : П'ять оповідань / Друге вид. — Х. ; Дніпропетровське : ДВУ, 1930.

Пилипенко С. Коли батько плакав (Оповідання). — Х. : Український робітник, 1930.

Пилипенко С. Острів Драйкройцен (З військового щоденника 1916–1917 рр.). — Х. ; Одеса : ДВУ, 1930.

Батракові байки. Переказав *С. Пилипенко*. — Х. : ДВУ, 1930.

Пилипенко С. Діткам маленьким про Тараса Шевченка (Вірші й оповідання для дітей дошкільного віку). — Х. : ДВУ, 1930.

Пилипенко С. Дума про джуру. — Х. : ДВУ, 1930.

Пилипенко С. Лікнепівський пісенник. — Х. : Література і Мистецтво, 1931.

Пилипенко С. Під Черніговом : Чотири оповідання / Четверте вид. — Х. : На варті, 1931.

Пилипенко С. Висмоктав. З анекдот старого редактора. — Х. : Література і Мистецтво, 1931.

Пилипенко С. Свині на дубі : Різні байки. — [Х. :] Плужанин, 1932.

Пилипенко С. Анекдоти старого редактора. — Х. : Плужанин, 1933.

Пилипенко С. Байки та оповідання / Упор. та підгот. текстів Л. В. Пилипенко-Хмельницької. Післяслово М. П. Гнатюка. — К. : Державне видавництво художньої літератури, 1963.

Сергій Пилипенко та його час (рецензії, студії, спогади, матеріали)

Біленко З. Комса світлоока, весела // Вітчизна. — 1968. — № 10. — С. 159–167.

Гжицький В. Мої побратими // Жовтень. — 1973. — № 3. — С. 81–93.

Двадцять роки: літературні дискусії, полеміки : Літ.-крит. статті / Упоряд. В. Г. Дончик. — К. : Дніпро, 1991.

Дукина Н. На добрий спомин... Повість про батька. — Харків : Вид. журналу «Березіль», 2002.

З порога смерті : Письменники України — жертви сталінських репресій / Упор. О. Г. Мусієнко. — К. : Радянський письменник, 1991.

Гльницький М. Література українського відродження : напрями і течії в українській літературі 20-х — поч. 30-тих рр. ХХ ст. — Львів : Львівський обласний науково-методичний інститут освіти, 1994.

Історія української літератури ХХ століття : Книга перша (1910–1930-ті роки) // За ред. В. Г. Дончика. — К. : Либідь, 1993.

Історія української літератури: У 8 т. / Ред. колегія : Є. Кирилюк (голова) та ін. — К. : Наукова думка, 1970. — Т. 6 : Література періоду боротьби за перемогу соціалізму (1917–1932).

К. М. [Йогансен М. Рецензія на книгу] Пилипенко С. Байківниця. Чверть копи байок. — Х. : ДВУ, 1922 // Червоний Шлях. — 1923. — № 4–5. — С. 279.

Кастаньєта Ю. [Рецензія на книгу] Пилипенко С. Під Черніговом. — ДВУ, 1927 // Плужанин. — 1927. — № 6 (10). — С. 69–70.

Кастаньєта Ю. [Рецензія на книгу] Пилипенко С. Кара. — Кооп. в-во «Рух» // Плужанин. — 1927. — № 11–12 (15–16). — С. 97–98.

Кардиналовська Т. Невідступне минуле. — К. ; Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 1992. — Спеціальний випуск журналу «Дніпро». — 1992. — № 4–5.

Кардиналовська Т. Невідступне минуле. — Х. : Майдан, 2005.

Кириченко Ф. Невтомний // Літературна Україна. — 1971. — 23 липня.

Костюк Г. Зустрічі і прощання : Книга перша. — Едмонтон : Канадський Інститут Українських Студій, Альбертський Університет, 1987.

Куліш В. Слово про будинок «Слово»: Спогади. — Торонто: Накладом Видавництва «Гомін України», 1966.

Ладен О. [Рецензія на книгу] Пилипенко С. Тисячі в одиницях : Збірка оповідань. — Вид-во «Укр. Робітник», 1928 // Молодняк. — 1928. — № 10. — С. 95–96.

Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927) / Заг. ред. С. Пилипенка. — Х.: ДВУ, 1928. — Т. 1: Біо-бібліографічний покажчик.

Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917 — 1927). — Друге вид., значно доповнене й перероблене / Заг. ред. С. Пилипенка. — Х. : ДВУ, 1930. — Т. 2 : Організаційні та ідеологічні шляхи української радянської літератури.

Луцький Ю. Літературна політика в радянській Україні 1917–1934. — К. : Гелікон, 2000.

Майстренко І. Історія мого покоління : Спогади учасника революційних подій в Україні. — Едмонтон : Канадський Інститут Українських Студій, Альбертський Університет, 1985.

Майфет Г. [Рецензія на книгу] Пилипенко С. Тисячі в одиницях. Збірка оповідань. — Друге, доповнене видання. — ДВУ, 1929 // Червоний Шлях. — 1930. — № 3. — С. 222–227.

Минко В. Червоний Парнас. — К. : Радянський письменник, 1972.

Ол. [Рецензія на книгу] Пилипенко С. Кара : Чотири оповідання. Вид. «Рух» // Червоний Шлях. — 1927. — № 11. — С. 280.

Ол. [Рецензія на книгу] Пилипенко С. Любовні пригоди. — Вид. «Плужанина», 1927 р. Гумористична серія «Весела книга» // Червоний Шлях. — 1927. — № 11. — С. 281.

Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. — К. : Либідь, 1997.

Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / 2-ге вид., перероб. і доп. — К. : Либідь, 1999.

Пригодій М. Всесоюзна консолідація літератур : Історико-літературний нарис. — К. : Радянський письменник, 1972.

Про Сергія Пилипенка : Спогади сучасників / Упоряд. і післям. О. Мукомели. — К. : Мартиролог України, 1992.

Радугін С. [Рецензія на книги] Пилипенко С. Скалки життя : Оповідання. — «Книгоспілка», 1925; Немирович-Данченко В. Забута рудня / Переклав С. Пилипенко. — «Книгоспілка», 1925 // Рабочий клуб. — 1926. — № 1. — С. 83–84.

Розстріляне відродження : Антологія 1917–1933 : Поезія — проза — драма — есей / Упорядкув., передм., післямова Ю. Лавріненка ; Післямова Є. Сверстюка. — К. : Смолоскип, 2002.

Романівська М. Плугатар України // Вітчизна. — 1968. — № 1. — С. 197–201.

Сенченко І. Події 20-х років // Слово і час. — 2001. — № 2. — С. 65–67.

Сенченко І. Оповідання. Повісті. Спогади. — Київ : Наукова думка, 1990.

Смолич Ю. Розповідь про неспокій. Дещо з книги про двадцять і тридцять роки в українському літературному побуті : Частина перша. — К. : Радянський письменник, 1968.

Смолич Ю. Розповідь про неспокій триває. Дещо з двадцятих, тридцятих років і дотепер в українському літературному побуті : Частина друга. — К. : Радянський письменник, 1969.

Смолич Ю. Розповіді про неспокій немає кінця. Ще дещо з двадцятих і тридцятих років в українському літературному побуті : Книга третя. — К. : Радянський письменник, 1972.

Сосюра В. Третя Рота. — К. : Радянський письменник, 1988.

Сосюра В. Вибрані твори : У 2 т. / Вступ. ст. В. Моренця. Упор., післям. й прим. С. Гальченка. — К. : Наукова думка, 2000. — Т. 2 : Поеми. Роман.

Тростянецький А. Шляхом боротьби і шукань : Процеси ідейно-творчої консолідації письменницьких сил Радянської України (1917–1932). — К. : Наукова думка, 1968.

Чапленко В. Пропащі сили. Українське письменство під комуністичним режимом 1920–1933. — Вінніпег : Накладом УВАН, 1960.

Шкандрій М. Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років / Перекл. з англ. М. Климчука. — К. : Ніка-центр, 2006.

Шляхи розвитку сучасної літератури : Диспут 24 травня 1925 року. — К. : б. в., 1925.

Шляхи розвитку української пролетарської літератури : Літературна дискусія (1925–1928) : Збірник матеріалів. Статті, літературні маніфести, постанови партії в справах художньої літератури / Упор. Федчишин С. та ін. — Х. : Український Робітник, 1928.

ФОТОМАТЕРІАЛИ

Сергій Пилипенко у студентські роки (1910-ті)

Тетяна Кардиналовська (1912)

Сергій Пилипенко в роки Першої світової війни

Сергій Пилипенко — редактор «Селянської Правди» (1921)

«Плуг» у 1923 році. Сидять (зліва): Петро Голота, Сава Божко, Іван Шевченко, Сергій Пилипенко, Андрій Панів. Стоять (зліва): Іван Кириленко, Григорій Плискунівський, Іван Сенченко, Олександр Копиленко

*Учасники I Всеукраїнського з'їзду «Плуга»,
Сергій Пилипенко в центрі другого ряду знизу (1924)*

Дружній шарж Олександра Довженка «Папаша» (1924)

Вїзд на село. Зліва: Василь Минко, Володимир Сосюра, Павло Тичина, Сергій Пилипенко, Микола Хвильовий (1924, із фондів Харківського літературного музею)

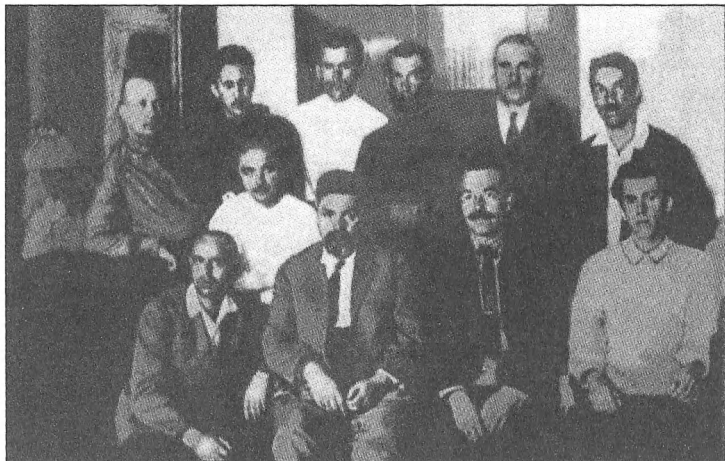
Делегати II з'їзду «Плуга», Сергій Пилипенко в центрі третього ряду згори (1925)

Сергій Пилипенко зі своїм знаменитим портфелем (1927)

Делегати IV ювілейного з'їзду Спілки селянських письменників «Плуг». Сергій Пилипенко в центрі другого ряду низу (1927)

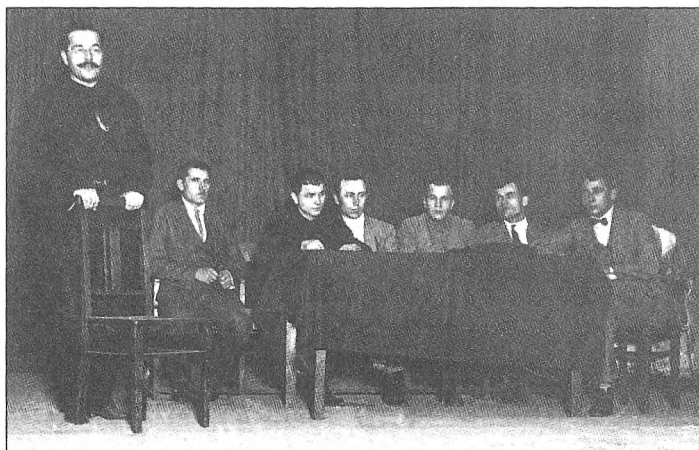
Зустріч із професором Василем Сімовичем під час правописної конференції в Харкові 26 травня — 6 червня 1927 р. Сидять (зліва): Іван Микитенко, Андрій Панів, Василь Сімович, Сергій Пилипенко, Павло Тичина. Стоять (зліва): Максим Лебідь, Микола Самусь, Василь Минко, Остап Демчук, Анатоль Гак, Михайло Биковець

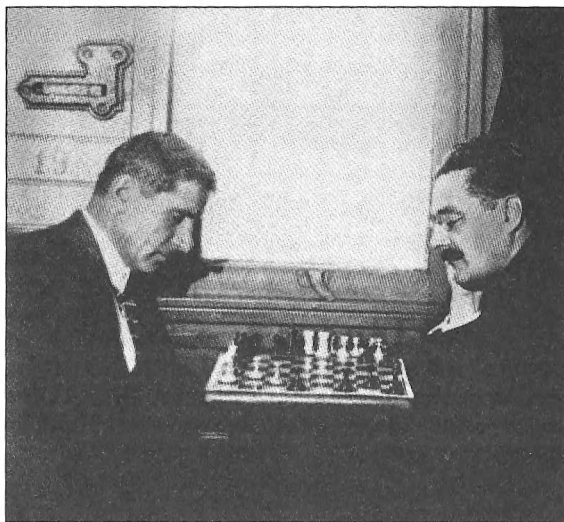
Дирекція Інституту Шевченка. Зліва: Ієремія Айзеншток (учений секретар), Дмитро Багалій (директор), Сергій Пилипенко (заступник директора)

Зустріч із Анрі Барбюсом 5 жовтня 1927 р. Сидять (зліва): Павло Тичина, Анрі Барбюс, С. Дюма (секретар А. Барбюса). Стоять (зліва): Давид Фельдман та Сергій Пилипенко

Зустріч із робітниками Харківської канатної фабрики. Сергій Пилипенко виступає. Сидять (зліва): Анатоль Гак, Андрій Панів, представник культурному підприємства, Сава Божко, Василь Минко, Володимир Сосюра (1928)

*Анатоль Гак і Сергій Пилипенко
в купе поїзда (кінець 1920-х)*

Сергій Пилипенко (друга половина 1920-х)

Сергій Пилипенко з дочкою Асею (1926)

*Тетяна Кардиналовська та Сергій Пилипенко
з донькою Асею (1927)*

*Сергій Пилипенко з доньками
Асею та Мірталою (1932)*

Ася, Міртала та Роксолана (1933)

ЗМІСТ

Ростислав Мельників

Сергій Пилипенко: нарис життя і творчості 5

ВИБРАНІ ТВОРИ

ОПОВІДАННЯ

Товариська послуга	37
На хіднику	50
Любовні пригоди.	58
Кара	67
Поворот	76
Банда	82
Афарбіт	85
Страха ради комісарського	95
Чув'яки	97
Жовтий ридикюль	101
«Безпрізвищний»	104
Скарб	131
Висмоктав	141
Спецрепортер	180
Друзі дітей.	183
Гріх	187
Годинник	191
Джон-Вільям Петерсон	194
Сором	198
У поході	204
Острів Драйкройцен	216
Огнева паніка	233
Льодолом	245
За віщо?	274
Броневик	280
У бору	286
Тамбовці	293

Коли батько плакав	303
Примара	312
Тисячі в одиницях	330

БАЙКИ

Два коні	333
Щастя	334
Нарада раків	335
Чабаненко	337
Отара	339
Мандат	340
Петрусєва хата	341
Гусак і ластівка	343
Допомога	344

ІНШІ ТВОРИ

Дума про джуру	347
Євангелія часу	349

СТАТТІ Й НОТАТКИ

Тяжкою працею, але зборемо руїну	391
Odvertyj lyst do vsix, xto cikavyt'sja cijeju spravoju	395
Програма компартії про мистецтво і «Ліквідатори»	398
Забутий документ	399
Тов. М. Хвильовий в ролі літпопа	402
Від агітації до пропаганди	406
Про Панича Пшестшельського й про марксизм навиворіт	410
Про читабельну книжку	414
Свідома провокація чи несвідома дурість	418
Перед плужанським з'їздом	421
Коцюбині компроміси	423
Від літдискусії до творчої праці	427
Як на правдивому шляху спотикаються	430
Проблема організації літературних сил	437
Шмат останній	447
Нетерпляче не ждані книжки	451
Ах, какой ужасный критикан!	452

Культурна сила	453
На порядку денному — літпрофосвіта	457
Наші «гріхи»	460
Наш альманах	463
Підсумки літдискусії 25/26 року	465
На боротьбу з клясиками	468
Літературний рік	471
Хто ліквідує пролетлітературу?	476
Літературна арифметика	481
Пам'яті товариша	486
Знов за єдиний революційний фронт	490
Заява комуністів-ваплітян	492
Перший виступ «Молодняка»	494
Новий літературний союз	497
Що таке «Плужанство»	499
П'ятиріччя «Плугу»	500
Семафоромайбутники бумерангують	509
Занепадництво у наших критиків	511
Останній організаційний етап	513
Нова п'ятирічка	516
У чім помилка Д. Гуменної?	524
По Шевченкові малюнки	545
Іван Батрак і його байки	555
Сучасна жаба	566
Що сталося з «Плугом»	573

РЕЦЕНЗІЇ

По бур'янах революції (Про Хвильового-новеліста)	577
[Рецензія на книгу Ю. Шпола «Верхи»]	594
[Рецензія на книгу В. Поліщука «Літературний аванґард»]	598
[Рецензія на видання «Неоліф»]	599
[Рецензія на книгу І. Полярного «Чорні силуети»]	601
[Рецензія на книгу К. Буровія «Європа чи Росія»?].	602
[Рецензія на книгу Я. Качури «НЕП»].	604
[Рецензія на видання «На літературном посту»].	605
[Рецензія на видання «Провесень»]	606
[Рецензія на видання «Вапліте. Зошит перший»]	607

[Рецензія на книгу І. Врони «Мистецтво революції»]	609
[Рецензія на книгу М. Івченка «Порваною дорогою»]	610
[Рецензія на книгу В. Поліщука «Остання війна»]	613
[Рецензія на книгу Ґренджі-Донського «Тернові квіти полонин»]	615

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Життєпис	621
Статут Спілки селянських письменників «Плуг»	625
Платформа ідеологічна й художня спілки селянських письменників «Плуг»	629
Резолюції II Всеукраїнського з'їзду «Плуга» (Квітня 3–6 1925 р.)	636
Постанова Політбюра ЦК КП(б)У про українські художні угруповання	652
Об'єднана резолюція 3-го з'їзду «Плуга»	654
Політика партії в справі української художньої літератури	662
Що ухвалив Четвертий з'їзд «Плугу»	668
«Плуг» на новому етапі	670
Резолюція V з'їзду «Плуга»	673
Творчий шлях пролетарсько-селянської літератури	677
Про перебудову літературно-художніх організацій	686
На рівень нових завдань	688
Резолюція поширеного секретаріату «Плуга»	696
Обвинувальний висновок	699
Ася Гумецька і Міртала Пилипенко. Інформація про дату смерті Сергія Пилипенка	706

У ПАМ'ЯТІ ЛЮДСЬКІЙ

Олександр Мукомела. Замість упроводу	711
Петро Панч. Віля колиски «Плуга»	714
Володимир Сосюра. Пам'ятаю	717
Іван Сенченко. Події 20-х років	719
Василь Минко. Червоний Парнас	723

<i>Володимир Гжицький. Мої побратими</i>	730
<i>Кость Гордієнко. Душа товариства</i>	736
<i>Анатоль Крашаниця. Моя зустріч із Сергієм Пилипенком</i>	739
<i>Докія Гуменна. Мій борг Сергієві Пилипенку</i>	742
<i>Марія Романівська. Плугатар України</i>	756
<i>Григорій Костюк. Сергій Пилипенко</i>	763
<i>Анатоль Костенко. На розпутті велелюднім</i>	767
<i>Анатоль Гак. Не так Хвильовий, як ті хвильовинята</i>	775
<i>Тетяна Кардиналовська. Завжди незабутній.</i>	778
<i>Ася Гумецька і Міртала Пилипенко. Батько.</i>	783
<i>Міртала. Батькові</i>	784
<i>Ася. Доля байкаря.</i>	784

ПРИМІТКИ

785

БІБЛІОГРАФІЯ

865

ФОТОМАТЕРІАЛИ

871

Літературно-художнє видання

Сергій Пилипенко
ВИБРАНІ ТВОРИ

Упорядник *Ростислав Мельників*
Відповідальний за випуск *Ростислав Семків*
Випусковий редактор *Олександра Сауляк*
Художнє оформлення *Уляни Мельникової*

Підписано до друку 1.02.2018
Формат 84×108 1/32.
Папір офсетний. Друк офсетний
Тираж 1000.

ТОВ «Смолоскип»
04071, Київ, вул. Межигірська, 21.
Тел. і факс (044) 425-23-93.
E-mail: mbf.smoloskyr@gmail.com
www.smoloskyr.org.ua
Державний реєстраційний номер 2348 від 21.11.2005

Надруковано ПрАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.
Свідоцтво: серія ДК № 5454 від 14.08.2017 р.
Впроваджена система управління якістю
згідно з міжнародним стандартом
DIN EN ISO 9001:2000

Пилипенко, Сергій.

ПЗ2 Вибрані твори / Сергій Пилипенко ; упор. Ростислав Мельників. — 2-ге вид. — К. : Смолоскип, 2018. — 896 с. — (Серія «Розстріляне Відродження», ISBN 978-966-2164-28-2).

ISBN 978-617-7173-59-4 (ТОВ «Смолоскип»)

ISBN 978-617-7321-16-2 (МБФ «Смолоскип»)

Видавництво «Смолоскип» презентує вибрані твори одного з видатних представників «Розстріляного відродження» Сергія Пилипенка (1891–1934). Пропоноване видання є на сьогодні найбільш повним і розкриває різні грані творчості письменника. До тому увійшли прозові твори, статті, рецензії, написані у 1920-ті — на початку 1930-х рр., матеріали діяльності Спільни селянських письменників «Плуг», засновником і незмінним керівником якої був Сергій Пилипенко, а також спогади сучасників про нього. Видання призначене студентам, викладачам та широкому колу читачів.

УДК 821.161.2

Сергій Пилипенко

Вибрані твори

«Цю книжку може читати кожний — селянин, робітник, студент і «іскушонний» читач... Мало хто з авторів нашої сучасної літератури може цим похвалитися, бо в нас подаються або глибокі психологічні нюансовки для інтелігента і їх не зварить у своїм казанку широкий низовий читач, або примітивки для селян, і їх не читатиме інтелігент — вони нудні. В цій книжці широкий читач знайде простих, здорових людей, цікаву фабулу і збудований на несподіванках цікавий сюжет».

*(Із рецензії на видання творів
С. Пилипенка 1928 року)*

"Смолоскип"

ISBN 978-617-71173-59-4

9 786177 173594 >